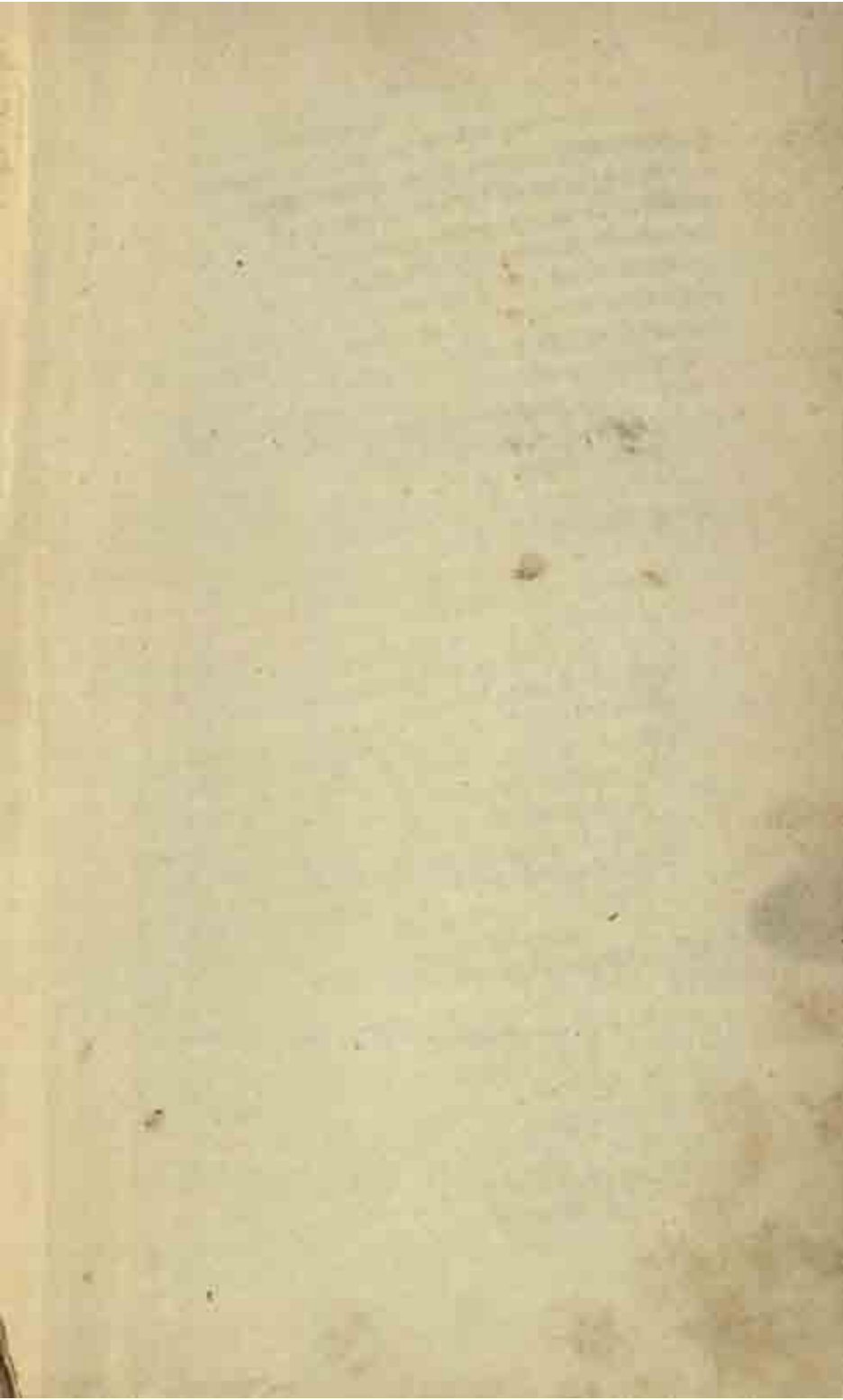

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8075

CALL No. Sa 2 vs1 / apa / nal

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES NO. 57

GENERAL EDITOR

H. R. BANGASWAMY IYENGAR, Esq., M.A.,
Curator-in-charge, Government Oriental Library, Mysore

श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषितम्

आपस्तम्बीयं श्रौतसूत्रम्

(तत्र १-५ प्रश्नाः)

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

WITH

THE BHĀŚYA OF DHŪRTASWĀMI

AND

THE VṚTTI OF RĀMĀGNICIT

8075

(Praśnas : 1-5)

EDITED BY

VIDVAN SO. NARASIMHACHAR,

Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE:

PRINTED BY THE ASST. SUDR. AT THE GOVT. BRANCH PRESS

1944

Sa2Vsl

Āpa | Nar

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ... 8075

Date..... 3.1.57

Call No. Sa 2451

Apr/Mar

ORD

A

F

~~91~~
~~7.2.1951~~
~~891.5~~
891.2008 - M.S.S. / Mar

Publishing Exchange 8-2-57

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बकल्पसूत्रपरिचयः

पुमर्थान् स्वस्वार्हानधिगमयितुं धर्मनियतान्
श्रुतिस्मृत्याचारैः समयनियतैः स्वप्रविततैः ।
मर्तिं शक्युत्साहौ धृतिमविचलां च प्रदिशन्तु
प्रजानां राज्ञश्चानिशमपि स देवो हयमुखः ॥

नमो ब्रह्माय परमात्मने ।

'वेदाः नः परं धनम्' इति आयोध्याकब्रह्मविदामुद्धोषः ।
अवर्जनीयमध्ययनं यथाशक्युपकारकं नासम्भावनीयं चेति धन-
व्यपदेशः । 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्को वेदोऽध्येयो ज्ञेय-
श्च' इति श्रुतिः साङ्गं वेदाध्ययनमन्तरेण विप्रस्य स्वरूपलाभमेवा-
सम्भावनीयं अध्ययनेन आमुष्मिकं श्रेयस्तुसाधं च मन्यते ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।

इति वैदिककुलं शिक्षयन् श्रुतिमतं श्रेयः परमर्षिः पाणिनिरप्यनु-
वदति ।

वेदानां श्रेयस्साधनता कथन्तासम्बोधपरिकरभूतानि चाङ्गानि
शिक्षाव्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्यौतिषं कल्पश्चेति प्रथन्ते ।

तत्र 'हस्तौ कल्योऽथ पठ्यन्ते' इति परिब्रह्मपरिहाणमुख्य-
साधनरूपतां कल्याणामुपदिशति शौनकः पाणिनिश्च ।

कल्पसूत्रप्रवृत्तिः.

¹ कल्पशब्दश्च प्रयोगपरः । प्रयोगश्च बहुश्रुतप्रयोक्तृबहुले धर्मैकनिरतजनभूमिष्ठे कलिदोषलवविदूरेऽवसरे साङ्गसरहस्यना-
नाशाखाध्येतृषु महर्षिषु नानाशाखास्थतत्तद्विशेषोपसंहारेणा-
नुष्ठानप्रवाहं प्रचारयत्सु विनैवायासं समाकलनीय आसीत् । तत-
स्ततोऽनुषिषु श्रुतर्षिषु च प्रचरत्सु अनुष्ठानवैगुण्यादिदोषान्
सम्भावयद्भिः महर्षिभिराधिकारिकैर्यथायथं सङ्क्षेपविस्तरप्रक्रियया
श्रद्धाल्वनुष्ठातृजनानुजिघृक्षया नानाशाखास्थतत्तद्विशेषसङ्ग्रहेण
सुगमा इति ² प्राणायामपत सूत्रनिबन्धाः । ये किल प्रथन्ते : बोधाय-
नाश्वलायनापस्तम्बहिरण्यकेशिखादिरद्राह्यायणलाट्यायनशाङ्खायन
मानववाराह कौशिकवैखानस भारद्वाजादि तत्तत्सुगृहीतनामधेय-
भूषितैरेव सूत्रपदैः ।

¹ तेषां जुहुवकल्पः (६३३ सू.) (१८-१-३ सू.) भूतस्वामि-
कपर्दिस्वामिभ्यां कल्पो विधिः इति विवरणात् । रामाश्रिचिता च 'प्रयोगतया'
इति पूरणात् । अन्यत्रापि भाष्यकाराभ्यां कल्पशब्दस्य विशिष्टशब्देन विवरणाच्च
तथात्वमवसीयते ।

² कल्पसूत्रप्रवृत्तिलुक्त्वेव हेतुं मन्यन्ते भाष्यकारादयः ;—दर्शपूर्णमासी
व्याख्यास्वाम इत्यत्र व्याख्याया आवश्यक्त्वोपपादनाय 'तत्र कश्चिद्भूयात्
मन्त्रब्राह्मणव्याख्यातत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः अनर्थकसूत्रकारयत्नः इति ; तच्च न ;
दुर्ज्ञानत्वाच्चतुर्थस्याद्यतनैः ; अनेकविध्युपसंहारस्य च । अतो नानर्थकः इति
भूतस्वामी (१० पृ.) ।

एवं बोधायनकल्पव्याख्यारम्भे—

'ब्राह्मणानां बहुत्वात् एकैकस्यां शाखायां परिसमाप्तत्वात् अर्थस्य च
दुस्वबोधत्वात् संहत्य विवरणार्थं सुल्लं बुद्ध्वा कर्माण्यनुष्ठाप्य फले सर्वे प्राप्नुयु-
रिति कल्प आच्छेद्य आचार्येण' इति भवस्वामी ।

एवं आश्वलायनश्रौतदेवत्रातभाष्येऽपि—

तत्र पुरुषशक्तिपरिहारमुपलक्ष्य शौनकादिभिराचार्यैः कल्पाः प्रणीताः इति ॥

प्रायोऽनुपयः क्वचिदेव च श्रुतर्षयश्च भाविन इति भगवता आपस्तम्बेन न्यबन्धि धर्मेषु ; 'नियमेषु तपश्शब्दः, तदतिक्रमे विद्याकर्म निस्त्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् । कर्तपत्यमनायुष्यं च । तस्मादपयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् । श्रुतर्षयश्च सम्भवन्ति केचित् कर्मफलशेषेण पुनस्सम्भवे यथा श्वेतकेतुः' इति १-५-५ ; १-६ सूत्रैः । कर्तपत्यं-नरकपातहेतुरिति तत्र हरदत्तः ।

कल्पानां पाणिनिपूर्वकालिकत्वम्.

परमर्षिप्रणीतानि कल्पसूत्राणि ऋषिभिरेव प्रचारमासेद्विंसीति भगवतः पाणिनेर्वचसा प्रतीमः । यतः 'तेन प्रोक्तम्' इति प्रवचनार्थकपदेन प्रक्रम्य तित्तिरिप्रभृतीन् वेदप्रवक्तृनिव कल्पप्रवक्तृनिपि 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' इति स्मरति ।

यद्यपि 'पुराणानि कल्पान्' इत्यन्नायमान इव कल्पशब्दस्सूत्रेऽपि प्रयोगदर्शकवेदभागपर इति तस्य च प्रवचनमप्यान्नाय इव स्वारसिकमिति च वक्तुं शक्यते ; तथाऽपि 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इति सूत्रे । कल्पसूत्रनिबन्धानुवादिनो मीमांसादर्शनप्रवर्तकस्य जैमिनेराचार्ये वादरायणे निर्दिशन् कल्पसूत्रप्रवचनपरम्परायाः स्वप्राचीनतां वाढमेवानुमन्यते पाणिनिः ।

'काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थम्' इति वदन् वार्तिककारः कात्यायनश्च कण्ठत एवाह तत्प्राचीनताम् ।

कल्पसूत्रनिबन्धेषु च आपस्तम्बीयोऽप्यन्यतमः प्रथते । निबन्धोऽयं पाणिनेरतिप्राचीन इति निश्चिते भाष्यकृत्सम्मतिं दर्शयामः ;— 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रे 'सन्मात्रे च ऋषिदर्शनात्' इति वार्तिकम् । तत्र च भाष्यम् ;— सन्मात्रे च ऋषिर्दर्शयति मतुपम् 'यवमतीभिर्युपं प्रोश्नतीति' इति । इदं च वाक्यम् आपस्तम्बकल्पे सप्तमप्रश्ने नवमखण्डे नवमसूत्रे 'अप्रेणावटं प्राञ्चं यूपं निधाय' इत्यारभ्य 'यूपं प्रक्षाल्याथैनं यवमतीभिः

१ जैमिनेः कल्पनिबन्धानुवादिना चाग्रे व्यक्ती भविष्यति ।

प्रोक्षति' इति दृश्यते । एतमित्यस्य विवरणतया यूपशब्दः प्रयु-
ज्यते पतञ्जलिना ॥

कोऽत्रापस्तम्बः कदाऽसौ ?

पतञ्जलिना कल्पसूत्रवाक्यानामृषिवाक्यत्वोक्तेः पाणिनिनापि
पुरातनप्रोक्ततया कल्पसूत्राणामनुवादात् ऋषिकुलस्य कल्यादि
४५० वर्षान्ततायास्सिद्धत्वात् ऋषिप्रणीतानां कल्पसूत्राणां कल्या-
दितः ४५० वर्षान्ता प्राचीनता दृढं निश्चीयत इति तु भगवद्वक्तः ।
याज्ञवल्क्यश्च—

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायन बृहस्पती ।

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ॥

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति स्वप्रवर्तनीये धर्मनिबन्धे प्राचीनधर्मनिबन्धप्रवर्तकान् स्मरन्
तेष्वन्यतमं कलयत्यापस्तम्बम् ।

अत्राह बोधायनकल्पव्याख्याता यज्ञेश्वरः—

मेधां बोधायनो वो वितरतु सहितष्पष्टिसाहस्रशिष्यैः

यस्यापस्तम्ब एकाधिकशतयजुषां पारगो मुख्यशिष्यः ।

सूत्रं प्रायुङ्क्त नैकक्रमविधिनिपुणाध्वर्युनानाप्रयोग-

व्यक्तिज्ञानोपयुक्तस्फुटमृदुगहनप्रौढसन्दर्भगर्भम् ॥

कल्पामृतं क्षितिःसुरप्रकराय योऽदात्

वेदाम्बुराशिमधिमध्य निजप्रभावात् ।

बोधायनाय मुनिवन्दितपादपद्म-

द्वन्द्वाय कण्वतनयाय नमोऽस्तु तस्मै ॥

इति । प्रायश्चित्तविचिन्तननाम्नि निबन्धे च—

बोधायनं जैमिनिं च कौपीतक्याश्वलायनौ ।

बाधूलकापस्तम्बादीन् नौमि शाखाप्रवर्तकान् ॥

इति शाखाप्रवर्तकेश्वापस्तम्बगणनां दर्शयति । बहुचशास्त्रप्रायनि-
पैङ्गिच्छन्दोगादि पदपुरस्कारेण ब्राह्मणानां प्रमाणतां प्रदर्शयन्
भगवानापस्तम्बः शाखाविभाजकाद्भगवतो वेदव्यासादनन्तरका-
लिक इत्यप्यध्यवसानुमस्त्यवसरः ।

पराशरेण सह धर्मशास्त्रप्रवर्तकेषु परिगणनं व्यासपूर्वकालिकतामेव सुप्रकटयति ।

तत्तत्पारस्विकजनसुकृताधीनपरमपुरुषानुग्रहनिबन्धनस्तत्तन्मन्त्रप्रादुर्भवोऽपि 'विश्वामित्रस्य मूलं भवत्येतेन वै, इत्यादिषु ब्रह्म स्वयम्भुवभ्यानर्पत् तदपीणामृषित्वम्' इत्यादिषु च श्रुतिभिरेवावेद्यते । एष एव च न्यायो ब्राह्मणेष्वपि । तत्तदुपदेशपरम्परया च प्रचारः । तदुदाहरणमपि तदनुरोधेवेति नावश्यं शाखाविभागोत्तरभावितावेति निश्चयसंभवः ।

ननु तथाऽपि विस्तृतवेदराशिभ्यसंगृहीतांशचतुस्संहिताकरणेन प्रत्येकं शिष्यप्रवर्तकाद्भगवतो व्यासादनन्तरं वैशम्पायनशिष्यपरम्पराप्रवचनविषयशाखाभेदेषु :—

'तत्र तैत्तिरीया नाम द्विभेदा भवन्ति औखाः खाण्डिकेयाश्चेति तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति कालेता हैरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तम्बी चेति' इति चरणव्यूहे द्वितीयखण्डे आपस्तम्भप्रवर्तितशाखायास्तन्नाम्ना व्यवहारमूलप्रसिद्धिकीर्तनात् शाखाचार्यरूप एव भगवानापस्तम्बः कल्पनिबन्धकृदपीत्यवगन्तुं शक्यते । बादरायणशिष्यपरम्पराघटक एव भगवानापस्तम्बः कल्पसूत्रकृदपीत्यपि तदीयकल्पसूत्रेषु 'इति वाजसनेयिनस्समामनन्ति, एके, कङ्कति ब्राह्मणम्, काठकाः, कालबविव्राह्मणम्, कौपीतकिनः, छन्दोगब्राह्मणम्, ताण्डकम्, ताण्डिनः बद्धचब्राह्मणम् भाल्लविकम् वाजसनेयकम्, शाठपायनकम्, शैलालिब्राह्मणम्, शादयायनिब्राह्मणम्' इत्यादि शाखाविभागोत्तरभाविबहुत्वादितत्तत्प्रवर्तितवेदभागानां प्रमाणतां प्रकटयता भगवताऽपस्तम्बेनैवाविष्कृतं भवति इति चेन्नः प्रमाणतया परिग्रहस्य तत्तदुपभागपरतयाऽप्युपपत्तेः वक्ष्यमाणोपजीवनक्रमेणप्राचीनतासिद्धेश्च ।

प्रवक्तृपरम्परा परिगणितश्च भगवानन्य एवापस्तम्ब इत्यवधेयम् ।

शुक्लप्रश्ने करविन्दाधिपेन—तक्षशास्त्रे गार्ग्यागस्त्यादिभिर-
ङ्गुलिसंख्ययोक्तं रथपरिमाणरुडोकमुदाहरति इति सूत्रावतारणदर्श-
नात् गार्ग्यागस्त्याद्युत्तरकालिकोऽयमापस्तम्ब इत्यप्यवगम्यते ।

कल्पभाष्यप्रवृत्तिः.

सानुकम्पमेव प्रणीतान्यपि कल्पसूत्राणि कालवशात् दुरुहा-
र्थतां गतानि तैस्तेः चिरगृहीतगुरुवरिवस्या संप्राप्तसरहस्य-
वेदारथैः निस्संशयानुष्ठानानुष्ठापनप्रवीणैः परिचयम्लानि संभवन्ती-
मालोच्य भाष्यादिप्रणयनेन समुज्जीव्यमानानि स्वार्थबोधनक्षमाणि
जाग्रति ॥

तत्रापस्तम्बकल्पसूत्रवृन्दस्य धूर्तस्वामिकपर्दिस्वामिनौ भाष्य-
कारौ रामाश्रित् वृत्तिकारश्च परिरक्षकतायां संप्रतिपद्येते ॥

कल्पानां मीमांसादर्शनपूर्वकालत्वमूलत्वे ॥

कल्पसूत्राणि च जैमिनीयमीमांसादर्शनादपि पुरातनानीति
तन्मूलभूतानीति च निश्चयः । यतः ;— ' नास्यैतां रात्रिं कुमाराश्च न
पयसो लभन्ते ' इति (१-४-२) आपस्तम्बीयं कल्पसूत्रम् ' तथा पयः
प्रतिषेधश्च कुमाराणाम् ' इति (११-१-५१) सूत्रेणानुवदत्यर्थतः ।
पवम् ;—

आपस्तम्बस्य

जैमिनिः

नर्तुं सूक्ष्मजनक्षत्रम् (इति (५-१-२१) ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनान्
सूत्रम्) (५-४-६) इति

मन्त्रान् जपत्यकरणानु- (४-१-३) मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् इति.
पतिष्ठते. मन्त्राणांकरणार्थत्वात् इति.
(३-८-१५). (१२-३-२५).

पितृयज्ञः स्वकालविधाना (परि. २-३५) " तयैवानुपूर्व्या
दनङ्गं स्यात्. (४-४-१९)

तुल्यवच्च प्रसंख्यानात् (" २-१६) " " (४-४-२०)

प्रतिषिद्धं च दर्शनात् (" २-३७) " " (४-४-२१)

स्वामिनोऽग्नेरित्यादि (" ४-१) " न देवताशिशब्दक्रियम्
इति (६-३-१८).

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्धो बली- (परि ३-४६) ॥ तयैवानुपूर्व्यां (६-३-३९)
यान्.

द्रव्यसंस्कारविरोधे " " " (६-३-३८)

अथ कर्माण्याचारा- (आप. गृ. सू.) आचाराद्ग्रहमाणेषु (६-२-३०)
दित्यादि. इति

नैयमिकं ह्येतद्वणसंस्तुतम् (वासिष्ठसू.) सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन
(६-२-३१)

इत्यादिरूपेणापस्तम्बकल्पं तस्यान्यस्य च गृह्यं चानुवदन
ततोर्वाऽचीनोऽवगम्यते ।

एवम् :-

अधिकारिणं प्रथमेऽध्याये का.	१-२५ सू.	जै.	पष्ठेऽध्याये
यागहोमभेदम्	" २६-३०	" "	२-२७-२८
नित्यान्यनुष्ठेयानि	" २७-४१	" "	६-३-१-७
साङ्गकाम्यानुष्ठानम्	" ४२	" "	६-३-८-१०
प्रायश्चित्तसाफल्यम्	" ४३	" "	६-३-७
मन्त्रशब्दार्थम्	" ४५	" "	२-१-३२
यजुर्लक्षणम्	" ४६	" "	२-१-३७
अध्याहारहेतुम्	" ४७	" "	२-१-४८
मन्त्रेयत्तानिर्णयम्	" ४८	" "	२-१-४७
मन्त्रकर्मसंबन्ध- कालम्.	" ४९-५३	" "	१२-३-२५
उपांशुच्चारणम्	" ५४-५५	" "	२-१-४१
बर्हिःशब्दशक्तिम्	" ५६	" "	१-४-१०
प्रकृतिविकृत्यर्थता- हेतुम्.	" ७३	" "	६-८-९
प्रतिनिधिविचारम्	" ८६-१००	" "	६-३-१३-४१
अर्थद्रव्यादिवला- बलम्.	" १०१-१०४	" "	६-३-३९

अङ्गकर्मणां क्रमम्	१०५-११३	॥	॥	५-१-१४
क्रमनियामकबला- बलम्.	११४-१२१	॥	॥	५-१-१-५
अवत्तनाशो कर्त- व्यम्.	१२२-१२६	॥	॥	६-४-१-२
सत्राधिकारनिर्ण- यम्.	१३४-१४८	॥	॥	१०-६-४५-५०
तन्त्रविचारम्	१४९-१६५	॥	॥	११शोनाध्यायेन
आवृत्तिहेतुम्	१७५	॥	॥	॥
विकल्पसमुच्चय- व्यवस्थाम्.	१७६-१९०	॥	॥	१२ ॥
मन्त्रेषु स्वरव्यव- स्थाम्.	१९१-१९४	॥	॥	१२-३-२०-२२
दानसंयोगि संख्याम्.	१९५	॥	॥	१२-४-९.
समुच्चयविकल्पौ	१९६-१९९	॥	॥	१२शोऽध्याये

इति वेदार्थनिर्णयोपयोग्यर्थमीमांसनं कल्पसूत्रकृत्कात्यायनः
पूर्वपूर्वकलानिवन्ध प्रवचनादिप्राप्तं दर्शयति ; तदेव च विस्तरेण
जैमिनिः ।

एवम्—

जैमिनिः विधिलक्षणम्	१-१-१	सत्यापाठः १ प्र.	१ पटले
॥ ब्राह्मणलक्षणम्	२-१-३२	॥	॥
॥ मन्त्र ॥	॥	॥	॥
॥ मन्त्राणां यज्ञाङ्गताम्	१३-३-२५	॥	॥
॥ ॥ परिमाण	२-१-४६	॥	॥

निर्णयम्.

॥	फलार्थपुनश्चवणे २-१-३६	॥	॥	॥	॥
	कर्ममेदम्.				
॥	पदार्थानुसम- ५-२-१-१२	॥	॥	॥	॥
	यादि.				
॥	अधिकारि ६-१-२-१-१२	॥	॥	७	॥
	नियमम्.				
॥	प्रतिनिधि ६-३-१३-४१	॥	॥	॥	॥
	विचारम्.				
॥	सोमाधाने कृत्वा ५-४-५-९	॥	२	१	॥
	दानीक्षाम्.				
॥	पवमानहवि- ११-४-१२-१५	॥	॥	५	॥
	विषयव्यवस्थाम्.				
॥	दर्विहोमपदा- ८-४-१-२८	॥	॥	८	॥
	र्थम्.				
॥	अतिदेशविचा- ८ अध्यायेन	॥	॥	॥	॥
	रम्.				
॥	ऊहविचारम् ९	॥	॥	॥	॥
॥	पशोः आमिक्षा- ८-२-१०-१४ :	॥	४	५	॥
॥	१९-२३				

याश्च प्रातर्दोहविकारताम्.

इत्येवं स्वीये कल्पे वेदार्थनिर्णय परिकरं निरूपयति जैमिनिः
तमेव च सत्यापादः ।

एवमनादेः कालात्प्रवहन् अनुष्ठानतत्प्रमाण तत्प्रचार प्रका-
राणां विचारः तैस्तैः कल्पकारैः संक्षेपविस्तराभ्यां यथायथं निरू-
प्यते इति बहुषु कल्पनिबन्धेषु को वा यज्ञकर्मापेक्षितो न्यायनिर्ण-
यादिरनिरूपितोऽवशिष्यते इति महाप्राज्ञमुनिजनपूर्वपूर्वश्रुण्णे-
नैव पथा जैमिनिरप्याचार्यः संचरमाणः बहुसंप्राहिणं विपुलं दर्शनं
प्रवर्तयामासेति विश्वसिमः । जैमिनिसूत्रेषु तत्तदपिनामग्रहणमन्ये-
तदुपपादयति ।

एवं बादरायणोऽपि—‘पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्’ इति सूत्रे पारिप्लवशब्देन (२० प्र. ६ खं. ७ सूत्रे) आपस्तम्बेन यानि; ‘दक्षिणेनाहवनीयं होता हिरण्यकशिपावुपविशति पारिप्लवं भौवन्यवं चाचिख्यासन्’ इत्यनेनानूदितानि; आश्वलायनेन च;—दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्त्याय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत’ इत्यादिना नवाहसमापनीयानि यान्याख्यानशंसनानि विहितानि तान्येवानुवदतीति ततोऽर्वाचीनमेव बादरायणीयं दर्शनमपि। गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽपि;—

नानासाधनकाः नानाशाखास्थाङ्गकाः मीमांसान्यायसहस्रनिर्धार्यवचनव्यक्तिकाः मन्दबुद्धिभिरिदानीन्तनैर्दुर्ज्ञानाः; अज्ञाने चानुष्ठानुमशक्ताः कथं चन प्रत्यवेयुरिति कृपाविष्टचेतस्कृतया सूत्रकारेण ‘यज्ञं व्याख्यास्याम’ इति परिभाषायामेकविंशतियज्ञान् संक्षेपतो व्याख्याय तावन्मात्रेणानुपयोगात् ‘अथातो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यारभ्य श्रौता हविर्यज्ञसंस्थाः क्षामवत्यादयो नैमित्तिकाः प्रसङ्गात्काम्याश्च विशेषतो व्याख्याताः इत्याह सुदर्शनाचार्यः।

अत्र च सर्वविधमीमांसान्यायवृन्दमपि पूर्वपूर्वकल्पसूत्रप्रवर्तकमुनिपरम्परया संक्षेपविस्तराभ्यां प्रवर्त्यमानं प्रचरतीत्यभिप्रायः।

सति चैवं यज्ञशास्त्रव्याख्या तत्परिगृहीतवेदव्याख्यानिबन्धा इव मीमांसादर्शनमपि यज्ञशास्त्रव्याख्यारूपमेवेति सिद्धं भवति।

इत्थं च यज्ञशास्त्रव्याख्याभिरखिलाभिरैककण्ठ्येनैव वेदार्थेति कर्तव्यता पूरणीयेति सिद्धम्।

यज्ञशास्त्रव्याख्या तत्परिगृहीतवेदव्याख्या तथा विधमीमांसादर्शनरहस्य वेदिन एव यज्ञशास्त्रभूतकल्पसूत्रविचरणे प्रभवन्ति।

तथाभूता एव धूर्तस्वामि कपर्दिस्वामि रामाण्डाराः आपस्तम्बीयकल्पसूत्रनिबन्धे भाष्यकारवृत्तिकाराः यज्ञानुष्ठानमार्गसंरक्षकविपुलनिबन्धप्रणेतारः प्रथन्तेतराम्।

मीमांसापुरस्कारः तद्व्याख्यातृपर्यन्तोऽपि ।

एवं च—

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

इत्यपि बहुतरयज्ञशास्त्रसारविशदक्रोडीकारनिबन्धनादरमूलकम् ।

स च आदरः यज्ञशास्त्रतदनुबन्धिनिबन्धनाविरोधेन मीमांसा-
व्याख्यातृष्वपि प्रवर्तते नानेवंविधेषु ।

तदेतत् भाष्यकारादिभिः तत्र तत्र मीमांसकाभिप्रायतद्वि-
लक्षणस्वाभिप्राय निवेदनैर्विशदीक्रियते ; तत्र कानि चिदुदा-
हरामः—

- १ प्रश्ने :— १ सू.—होमः प्रधानमित्युपदेशः ; होमसाध्यो धर्मः
फलकरणमितिन्यायः (भा).
- “ ९ ” शाखाविषयकामनाश्रुतौ — उपदेशोऽध्वर्यु-
कामः ; प्रशंसार्थमितिन्यायः (भा).
- “ ५७ ” यत्कृष्णोरूपमित्यस्य प्रकृतावप्यूह इति न्यायः ;
अनूह आपस्तम्बस्य.
- “ ९४ ” गार्हपत्यप्रभृत्युत्तरं कर्मयज्ञोपवीत्येव ; नेत्युप-
देशः ; उपस्थानान्तमिति न्यायः (भा).
- “ १३२ ” उपधायकपालानि प्रातर्दोहं कृत्वाऽङ्गारा-
ध्यूहनमित्युपदेशः । अकृत्वाध्यूहनमिति
न्यायः । (भा).
- “ १५६ ” गुणकामानामप्रवृत्तिर्विकृतौ ; नत्पदेशः ।
(भा).
- “ २४१ ” त्रिः पर्यग्निकरणं दोहयोरपि ; ब्राह्मणे पुरो-
डाशग्रहणं प्रदर्शनमापस्तम्बमतात् । मीमांस-
कानां द्विवहनां पुरोडाशानाम् । (भा).
- “ ५ ” अरण्योराहरणादि ; पुनश्चेष्टिषु विष्टद्वृष्टी
प्रयोगभेदादित्युपदेशः ; अनङ्गत्वादिति
मीमांसकाः । (भा).

३. " सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रं सूत्रकाराणां मतम् ; सायमादिकामो द्रव्यनियमश्च । मीमांसकानां तु कर्मनामैवाग्निहोत्रमिति न समुदायस्य ; तेषां यस्मिन् कस्मिन् होमे आरम्भः । (भा.)
- " आग्रयणेन यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्रवानीति सङ्कल्प आदौ मीमांसकमत्या ; यत्रानाम्नातः कामः न तत्र कामयितव्यमित्युपदेशः । (भा.)
- " आगन्तुकत्वादाग्रयणस्य अविहृदा अन्यान्यः क्रियन्ते । मीमांसकानामाग्रयणस्य प्राधान्यमित्यनित्यस्य प्रयोग इति सगुणविगुणसाध्या प्रकृतिरिति तत्र तस्य सर्वतन्त्रम् । (भा.)
७. " यद्यपि मीमांसकैः वैश्वदेव्यामिक्षासाहचर्यात् दण्डिन्यायेन वैश्वदेवशब्दस्य प्रवृत्तिरुक्ता । अत्र ब्राह्मणोक्तं निर्वचनमाश्रियते । (भा.)
- " षड्वृत्विजः पशुबन्धस्य कर्मकुर्वन्ति । यद्यपि शमिता श्रपणं करोति ; तथा न भवत्वृत्विह् । मीमांसकैरध्वर्योरेव शमितृत्वे उक्तेऽपि विश्वसृजामयने 'शमितोग्रो विशांपतिः' इति अध्वर्योरन्यस्य शमितृत्वदर्शनात् आन्यदशमिता ; तस्य ऋत्विक्तुं नास्ति । (वृ.)
९. " तस्मादनागते मुख्यकाले तन्त्रमारब्धमिति ज्ञानं निमित्तम् । तस्यावस्थामेदो निरुप्तं गृहीतमिति । मीमांसकानां तु निरुप्तादीनामप्यविवक्षा अकाले तन्त्रप्रवृत्तिमात्रं निमित्तम् ; (वृ.)

- १३ " अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्रामनुब्रूहि : अग्नी
वरुणौ स्विष्टकृतौ यजेतिमीमांसकाः (भा).
१९ " अग्नीदौपयजानगारं हरन्त्यादि पाशुकम् यद्य-
पीष्टिविधिः । प्रणीताविमोकमार्जनान्त-
वचनादेव मीमांसकाः (भा).
" नष्टा पुनरागता गृहान् सा च दक्षिणा सस्त्व-
वतामिति मीमांसकाः प्रधानदक्षिणान्त-
र्भावादिति । तत्तु नोपपद्यते तस्मादङ्गभूतैक
दक्षिणा (भा).

एवमादीनि बहून्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

स्पष्टमेव चाब्रवीन्महादेवः—

याज्ञिकास्सूत्रकारणां मतं बुद्ध्वा स्वयं तथा ।

न्यायैस्तत्सूचितैरेव द्रढयन्त्यकुतोभयाः ॥

प्रसिद्धिमनुगृह्णन्तस्ते मान्याश्श्रौतकर्मणि ॥ इति ॥

तज्ज्ञैमिनिमतापंतमिति मे दूषणं न हि ॥ इति ॥

जैमिनीयैस्तु पशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं न्यायेन ; तत्तु अस्माच्छा-
ख्योपदेशसूचितन्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्यं दर्शितम् । अतोऽस्म-
त्सूत्रेऽयमेव प्रकारो ज्ञेयः । इति —

न्यायोपदेशयोः केचित् विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति च । अतः मीमांसकोक्तेषु स्वस्वसंप्रदायाविरुद्धमेव ग्राह्यमिति
याज्ञिकपक्षः ।

देवताविग्रहादियज्ञशास्त्रव्याख्यात्परिग्राह्यमेव ॥

यश्च जैमिनीयव्याख्यातृणां पराक्रमः—

कथमपि न देवताया विग्रहादिस्वीकारः । अष्टमात्रं देवता ।

अर्थस्तु चेतनोऽचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते ; न तु विग्रहादिमान् ।

उपासनादौ परं ध्यानमाहायै तस्य (भाट्टदी. ९-१-४) इति ।

देवताया विग्रहाद्यस्ति ; न तु तस्याः फलप्रदत्वं विकल्पास-
हत्वात् (शास्त्रदी.) इति च । सोऽयं वाददशवरस्वामिनमारभ्य
मीमांसकैः जैमिन्यभिप्राय इति कृतसंकेतैः यथामतिबलं न्यायादि-
निरूपणैर्व्यावर्ण्यमानः प्रचरति ।

तेषु च वादिषु मूर्धन्यः खण्डदेवः स्वयं समुचितसूत्रतात्पर्यं
परिचिन्तनशक्तोऽपि शबरादिपूर्वपूर्वमीमांसकपरम्परावचस्समाश्वा-
सप्रचारमात्रधिया वादमिममुपवर्ण्य 'मम त्वेवं वदतो वाणी
दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति मुक्तकण्ठमाजुषुपत् ।
तदेतच्छरणवरणं निखिलपूर्वमीमांसकवर्गप्रतिनिधिस्थानस्थितेन
तेन कृतम् ।

न खलु जैमिनेराशय इति वर्णनमात्रेण प्रत्यवायभिया शरणवरणं
वस्तुतो देवतातत्प्रसादादिनास्तिक्यहतमतेः प्रवृत्तिगोचरस्स्यात् ।

मीमांसासारसर्वस्ववेदि परमधार्मिकविद्वद्भृन्दपरिशुद्धीतकल्प-
सूत्रव्याख्यातृवेदव्याख्यातृसूक्तिसिद्धं भगवतो वेदपुरुषस्य निगूढ-
माशयं स्वपूर्वपुरुषपरम्परोपदेशपरिप्राप्तं देवतातत्प्रसादादि तत्त्व-
कताविषयं जानात्येव खण्डदेवोऽपि ।

परिपाल्यमानप्रस्थानपरिचयप्राथमिकभ्रद्दामूलकस्य साहजिक-
पाटवातिशयस्य सतो दुर्निरोधतया परं तथा वादोद्घोषः ।

न च जैमिनौ ब्रह्मवादिनामप्रेसरे कश्चिद्दोषमारोपयितुं स-
चेता उद्युक्ताम् ।

नित्यनिषिद्धयोरिष्टानिष्टफलं नास्तीत्यादिनिष्ठभर्तृमित्रादि
निरसनेन मीमांसास्तिक्यसंपादनैदम्पर्यम् ।

निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क वा लोकस्य र इत्यते ।

सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि प्रति ॥

इति अधिकारिभेदभिन्नस्वर्गमोक्षपुरुषार्थशास्त्रार्थनैर्भयप्रदर्श-
नेन तदनभ्युपगमनिन्द्यतां च प्रकटयन्तः ; 'यदा अध्येतारोऽ-
ध्यापयितारश्च पश्वस्था वा वेदवाक्यतदर्थरूपाण्यालोचयन्ति तदा
स्वसंवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवस्यन्ति । तावता तु बाह्यताकिंकाणां
प्रतीतिभाचना नोत्पद्यत इति तत्तत्प्रतिपादनक्षमवेदोत्थापित

न्यायोपनिबन्धनात् मीमांसकैः केवलं यश एव पीतम्, इति च वदन्तो (१-३-६) वार्तिककाराः संप्रतिपन्नवेदार्थवित्संसमतन्याय-निबन्धनरूपा मीमांसेति ; मीमांसकानां च बाह्यतार्किकतन्मागं-प्रविष्टप्रतिबोधनाधिकारो महानेवारोपितश्शिरसि, न तु परम-वैदिकपरिगृहीतपथकदर्शनं कर्तव्यतापि इति च मन्यन्ते ।

सनातनधर्मानुष्ठानमार्गनिष्ठाश्च अनुष्ठापकवचोबृन्दसामरस्य धीपरिभूषितहृदयाः कल्पसूत्रव्याख्यातार एवमातिष्ठन्ते ; तथाहि—
तृतीयप्रश्ने—पिष्टलेपफलीकरणहोमविषये—‘अस्य होमस्य आदित्यो देवता हृदयान्तरपुरुषो वा इति वृत्तिकृत् रामाण्डारः ।

तुरीयप्रश्ने—वनस्पतीज्याभिराराधनं करिष्यामीति इति ;
आहुतिभिराराधितत्वात् इति च भाष्यकृत् धूर्तस्वामी ।

तुरीयप्रश्ने—ज्योतिष्मतीष्ट्या यस्याग्निहोत्रार्थमुद्भूतोऽग्निरहु-
तेऽग्निहोत्रेऽनुगच्छति तस्योत्पत्तिः (भा.)

यः पूर्वमनुगत आहवनीयोऽग्निः स एवायमग्निः योऽत्र देवताभूतोऽग्निः । पूर्वमनुगतस्यावक्षणस्थम्य ज्योतिर्मात्रं विनष्टम् । तत्राहवनीयाग्नेः ज्योतिष्मतो विनष्टस्य देवतात्वेना-
न्वयात् । ‘यदेवास्य ज्योतिः परा पतितं तदेवावरुन्धे’ इति विनष्टस्य ज्योतीरूपस्यादृष्टात्मकस्य प्रतिसमाधानार्थैयमिष्टिः इति तत्रवृत्तिः ।

तुरीये प्रश्ने—उपावरोहेति मन्त्रे उक्ते गार्हपत्यादिदेवताभूतोऽ-
ग्निलौकिकमुपसंक्रामति इति भाष्यम् ।

षष्ठे प्रश्ने—होमेनाराध्य आशीर्भिरुपस्थानेन याचते, देवता कोपप्रसङ्गात् इति वृत्तिकृत् ।

षष्ठे प्रश्ने—नवानामग्रप्रापणं देवानाम्, तदाग्रयणकर्म इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

सप्तमे प्रश्ने—वैश्वदेवशब्दनिबन्धने—अत्रेदं प्रयोजनम् आग्ने-
याद्यष्टकर्मसमुदायेन अन्नधातव्यः परमात्मा यष्टव्य इति ज्ञानम् इति वृत्तिः ।

अष्टमे प्रश्ने—प्रजापतिर्मनसान्धोच्छेत इति होमेषु तत्तद्व-
स्थापन्नसोमात्मना यज्ञदेवतात्वात् सोमस्य देवतारूपत्वम् ॥
इति वृत्तिः ।

द्वादशे प्रश्ने—इन्द्र एव देवता परमात्मरूपः आत्मन इन्द्राय
इति श्रुतेः इति वृत्तिः ।

इष्टिहौत्रकल्पे—‘स्वं महिमानमावह’ इति मन्त्रं प्रगृह्य
स्वमते तु सर्वदेवताऽऽवाहनाङ्गत्वेन सर्वदेवतानां स्वकीय महिमान-
मावहेति वाक्यशेषः । ‘एष वै देवानां महिमा यो विष्णुः पर-
मेष्ठी’ इति सर्वदेवतान्तर्यामिणं विष्णुम् इति वृत्तिः ।

तुरीये प्रश्ने—असति कामे कामशब्दो लुप्यते । सत्यपि वा
वर्जनं श्रेयः । तद्धि परमं परदेवताप्रीणनम् परमनिश्रेयसायेति
सर्वशास्त्राणां मर्यादा । यथोक्तं गीतासु—

कार्यमित्येव यत्कर्म-सात्त्विको मतः ॥ इति ।

सूत्रकारश्चाह—‘नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य दर्माश्चरेत्+अनूप
यन्ते इति । श्रुतिश्च अकामहतस्यानन्दानुपदिशति’ इति च वृत्ति
कुरुद्रुदत्तः ।

एवं ‘परमात्मरूपिणेऽग्नये’ इति ; ‘एवं सर्वत्र नेयम्’ इति
देवतावाच्यग्रथादिशब्दानां परमात्मपर्यवसायिताम् ।

नाना पाठकैर्ब्रह्मकथा कर्तव्या ‘इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्
इत्याद्याः इति ब्रह्मविचारम् ।

‘महदेतत्प्रजापतेराराधनम्’ इति तदाराधनं च दर्शयति
कपर्दिस्वामी ।

कल्पान्तरकारा अपि कर्मसाद्रुष्यावहां देवतास्तुतिं निवृत्तन्तिः
यथा द्राह्म्यायणः—‘ब्रह्मोद्यं वदन्ति ; गायत्रीं त्रिर्द्वैगुरिति धान-
अय्यः चतुर्होतारमभिप्रेत्यैतदिति गौतमः’ इत्यादि च । तद्भाष्य-
कृत् धन्वी तस्य तस्य परब्रह्मप्रतिपादकतामाह ।

एवमादिभाष्यवृत्तिपरिशीलने शब्दान्तिरिक्त्वा देवता तदारा-
धनं तद्वीतिकोपौ तस्य हविरूपभोगः फलप्रदत्वं च एतत्सर्वानुगुण-
चिग्रहवत्वं च श्रुतितत्पर्यसिद्धमिति निर्विवादमेवावगम्यते ।

न चैवं विधसत्कर्मकलापोपदेष्टृपरिगणितो जैमिनिर्मुनिर्निस्स्वरूपां देवतां वेदार्थं इत्युपदिशेत् !

आश्वलायनप्रयोगदीपिकाकृत् मञ्जनाचार्योऽपि द्वादशे प्रश्ने 'यद्यपि प्रकृतिभावनिरणये देवतासामान्यं दुर्बलमिति स्थितम्, तथाऽपि औपमानिकद्रव्यसामान्यात् प्रत्यक्षं देवतासामान्यं बलवद्देव इत्याह । त्रिकाण्डमण्डनव्याख्याकारोऽपि देवताविग्रहादि निराकरणस्य नावामिकस्य उत्सृजां समर्थयते । (३१ पृ.)

सत्याषाढकल्पव्याख्याता महादेवोऽपि वैजयन्त्याम्—

इन्द्राद्यर्था न लौकिकाः येनेन्द्रादिपदानां लोकतद्शक्तिग्रह-
स्स्यात् । किंतु तेऽपि शास्त्रादेव ज्ञेयाः । शास्त्रं च विग्रहवत् एव
ब्रूते । तत्रैव शक्तिग्रहो न तु विग्रह विधुरे व्यवहारोऽस्ति । न च
शब्द एव तावद्देवतास्वरूपम् पदार्थत्वेन प्रमाणाभावात् तादृग-
प्रतीतिश्च । तस्मात् यादृशेऽर्थे शक्तिग्रहः तादृशेव तच्चदेवता-
शब्देन वाच्यम् । तत्रैव देवतात्वेन विधिः । वादरायणेनाप्यय
मंशः प्रतिपादितः इत्याह ।

सायणाचार्या अपि वेदभाष्ये देवताविग्रहादि समर्थयन्ते ।

देवताविग्रहादि जैमिनिसंमतमेव.

कथमिदं देवताविग्रहादिनिराकरणस्योत्सृजत्वादिकं महा-
निबन्धाक्षेपरूपं घटेत ? कश्च तत्समर्थनप्रकारः ? इति चेत् :

अत्रेदमवधीयताम् श्रीमन्निगमान्तगुरुणां जैमिनिहृदयावेदनेन
निर्देवतवादि प्रतिबोधनम् (तत्त्वटीकायाम्) :—

'अपि चैवं नवमाद्यपादे फलदेवतयोश्च । न चोदनातो हि
ताद्रुण्यमिति प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि देवता
वा प्रयोजयेत् इत्यादीनि सूत्राणि यानि तानि व्याकुर्मः—देव-
तोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत् कुतः ? कृष्यादिवत्फल-
साधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः तत्राह—

सू. देवता वा प्रयोजयेत् अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्,
(९-१-६) वा शब्दशशङ्कामिबर्तकः । हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं

स्वाराधने प्रयोजयेत् । कुतः भोजनस्य तदर्थत्वात्- भोजनस्य हविषस्तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात्-तच्छेषत्वात् । संप्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुक्ते—

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता ।

तत्तन्मन्त्रादिसामर्थ्यादार्यप्राधान्यशालिनी ॥

न च वाच्यं विग्रहादिपञ्चकायोगात् प्रयोक्त्री देवतेति; स्मृत्युपचारा-
न्यार्थदर्शनैरवाधितैस्तत्सिद्धेः । अतो यथाविग्रहादिमानतिथि-
राराध्यः स्वार्थे स्वामीष्टमुपचरणं प्रयुक्ते तथा देवतापीति ।

'अर्थवत्त्वाच्च' (९-१-७) अर्थते प्राप्यत इत्यर्थो विभूतिः
अर्थ्यत इति वा । अतः तदभावादनाराध्या अनीप्सितप्रदत्वा-
दप्रयोजिकेति न शङ्क्यम् । परा खलु देवता सर्वस्येष्टे । तन्नियुक्ता
चापरा यथाऽधिकारं तत्तद्विभूतीनाम् ।

तथाऽपि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित्प्रीयेत न कश्चित्प्रीणाति
ततः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह—ततश्च तेन सम्बन्धः (९-१-८) ।

ततः—नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्य-
माणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां स्वामीष्टफलेन
सम्बन्धः स्मृत्युपचारादिभिरेवं सिद्ध इति पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु—

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् (९-१-९) अत्र अपि
वेति सार्धाङ्गीकारं पक्षव्यावर्तनम् । यद्यपि देवताविग्रहादि पञ्चकं
दुर्निषेधम् । द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम् । यजेश्च देवता-
राधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयो-
स्स्वरूपमनन्यार्थमामनामः ; तथाऽपि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं
कर्म फलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्या-
रोहेण पुरुषं प्रवर्तयति । कुत्सं च देवतादिक्रियाशेषभूतम् ॥

ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोभ्यामहे?
अत्राह—गुणत्वे देवता श्रुतिः (९-१-१०) ।

हविः प्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुष्णुमः । मन्त्रार्थ-
वादोपस्थापितं देवता प्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य कर्मणः क्षणिकस्य

कालान्तरभाविफलद्वारतयोपादीयेत । अतो वास्तवप्राधान्यशालि-
न्यपि देवता फलकामप्रवर्तक शब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न
प्रधान्येन प्रयोजिकेति । अतियेस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् ? इत्यभि-
त्याह :—अतियौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् (९-१-११)
आतिथ्यं प्रत्यतियेः प्रधानत्वं प्राप्तम् । अन्यथा हि तदर्थं कर्मणि
प्रयोजकाभावात्तदभावस्स्यात् । तत्सपर्याविधिरेव प्रयोजक इति
चेत् ; तत्र प्रत्याह :—तस्य प्रतिविधानत्वात् (९-१-१२) ।

अतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानार्थैव चोदना ।

क्रियाप्रवृत्त पुरुषसमाहृता तु देवता ।

सन्निधत्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्ता ।

अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वामीष्टं च प्रयोजयेत् ।

तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना ॥

अतः प्राप्ताप्ताविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिरिति । यथा चातियेर्वि-
ग्रहादिमन्त्रे तदुपचरणानुष्ठानस्य न कदाचित् क्षतिः प्रत्युत स्वरूप-
लाभ एव ; एवं देवतायास्तद्वत्त्वेऽपि ; न चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं
पश्यामः । गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत् ; अनिर्धारित-
वास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धा संमर्थनम् इति ।

सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिम पक्षयोः ।

देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वमूचनम् ॥ १ ॥

शावरे पूर्वपक्षोक्त देवता विग्रहादिषु ।

स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यस्स्वदत्ते न निराकृतिः ॥ २ ॥

स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम् ।

न वाङ्मात्रेण निहोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः ॥ ३ ॥

अदर्शनं कुतर्काभ्यां श्रुतार्थानामपह्नवे ।

चावांकादिमतापत्या सर्वोपप्लव संभवः ॥ ४ ॥

श्रुतानां विग्रहादीनां कल्पत्वोक्तिश्च मोहजा ।

श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः ॥ ५ ॥

क्षणिकस्य फलद्वारं किं भवेदिति चिन्तने ।
 द्वारकृतेर्वरं तत्र क्लृप्तद्वार परिग्रहः ॥ ६ ॥
 देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता ।
 मुख भेदेन सिद्धत्वाच्च मिथो बाधमर्हतः ॥ ७ ॥
 आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन् वादरायणः ।
 देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत् ॥ ८ ॥
 नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते ।
 न च सर्वत्र निर्वाधे कल्प्यो दृष्टिविधिक्रमः ॥ ९ ॥
 देवतानां तपश्चर्याद्युक्तिश्च न विरुध्यते ।
 स्वाधिकेश्वरतोपार्थं प्रवृत्तेरुपपत्तितः ॥ १० ॥
 प्रशासितुश्च घृणया धर्मसंस्थापनार्थिनः ।
 तत्तत्कर्मप्रवृत्तिस्स्यात्कर्मवश्यानुसारिणः ॥ ११ ॥
 तिर्यक्स्थावर निर्जीव तत्प्रतीक गुणक्रियाः ।
 अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम् ॥ १२ ॥
 हविर्भेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता ।
 प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत् ॥ १३ ॥
 यद्विश्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु ।
 तेनैव तत्तदाराध्य स्वभावस्वीक्रियोचिता ॥ १४ ॥
 मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते ।
 तन्मूलास्मृतिरप्यत्र न बाधाहा स्वमूलवत् ॥ १५ ॥
 पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् ।
 तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ १६ ॥
 अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्तिकैरास्तिकेष्विह ।
 यैरजलथत मन्दत्वं शोच्यास्ते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १७ ॥
 द्रव्यदेवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि ।
 प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाण प्रस्थितेर्वशात् ॥ १८ ॥
 द्रव्यस्याप्यसिद्धस्य हविष्णुं शास्त्रगोचरः ।
 देवतायाः स्वरूपं च धर्मत्वं चेति भेदतः ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षायुपजीवित्वात् शास्त्रतो धीर्विलम्बिता ।
 ततो हि परदौर्बल्यं श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २० ॥
 द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावतः ।
 दैवतं यदि मिथ्या स्यात् कथं मेदादिधर्मभाक् ॥ २१ ॥
 अर्थोपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा ।
 यथा श्रुतगृहीता वा सत्यैव खलु देवता ॥ २२ ॥
 मणिमन्त्रौपधाद्यैश्च सिद्धिरुक्ताभ्युपेयते ।
 जन्मसिद्धाऽपि साधीता किञ्च देवेषु गृह्यते ॥ २३ ॥
 न वस्तु देशान्तरयोर्देवदृष्टि विधानवत् ।
 इह कल्पयितुं शक्यं स्वरूपविधिसौस्थ्यतः ॥ २४ ॥
 रात्रिसत्रादिनीत्या च विध्यपेशानुसारतः ।
 फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २५ ॥
 इत्थं प्राचीनया नीत्या क्षिप्तं निर्देवतं मतम् ।
 शेषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २६ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम् :— 'अज्ञसैव विश्वसृजो रूपम्'
 इत्यारभ्य 'नह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते ! यथाभूतवादि हि
 शास्त्रम् ! इति' इति ।
 धूर्तस्वामिपरिचयः

अपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्यकारो धूर्तस्वामी कदा कतमं भूमिभाग-
 मल्लचकारेति विचारे भाष्यं वृत्तिर्वा नास्माकं साहाय्यकमाचरति ।

अथाऽपि श्रीभाष्यकारैः वेदार्थसंग्रहे :— उपनिषदां स्वोप-
 पादितार्थं तात्पर्यं प्राचीनवेदव्याख्यातृसंमतौ दर्शनीयाम् ;— 'तदे-
 तत् नानाविधश्रुतिनिकरशिष्टपरिगृहीततद्ब्रह्माख्यानपरिश्रमादवधारि-
 तम्' इत्यत्र : 'बोधायनटक्कद्रमिडगुहदेवकपर्दिभागविप्रभृत्यवि-
 गीतशिष्टपरिगृहीतपुरातनवेदवेदान्तव्याख्यानसुव्यक्तार्थश्रुतिनिकर-
 दर्शितोऽयं पन्थाः' इत्यत्र च कपर्दिनः स्वप्राचीनसंप्रतिपन्न वेद-
 वेदान्त व्याख्यातृतया परिगणनमवलम्ब्य तद्ब्रह्माख्येय पूर्वभाग-
 व्याख्यात्रा धूर्तस्वामिनाऽपि ततोऽनर्वाचीनेन भवितव्यमिति निश्चि-
 नुमः ।

‘अक्षय्यं ह वै+भवति’ इति स्वर्गफलानुवाद इति व्याख्यातं हविर्यज्ञेषु’ इति वदन् कपर्दिस्वामी धूर्तस्वामिभाष्यं तन्नामनिर्देश विनिर्मुक्तं निर्दिशतीति ततोऽपि तस्य तत्पूर्वकालिकता निश्चीयते ।

किञ्च—(२-२-२८) उपभृति द्वौ गणौ प्रयाजानूयाजार्यौ मीमांसकैरुपपादितौ’ इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

(४-१-७) अधिकरणे च शवरस्वामिना उपभृति चतुर्गृहीत-
द्वयात्मकत्वमुपपाद्यते ।

एवम्,—(४-११ ऋण्डे) ‘सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात् इति मीमांसकमतात्’ इति भाष्यम् । ‘सुब्रह्मण्या तु’ इति (११-३-२२) सूत्रे एवमेव दृश्यते शवरस्वामिनो वाक्यम् ।

एवमादिग्रन्थपर्यालोचनया शवरस्वामितोऽर्वाचीनो धूर्तस्वामीति व्यवसातुं शक्यते ।

शवरस्वामिनोऽपि भाष्यं भाष्यान्तरमूलकमिति स्वामिपदान्तनामधेयतातौल्यात् ततोऽर्वाचीनतेति तु न शक्यम् ; भवस्वामि केशवस्वाम्यादिषु ततोऽर्वाचीनेष्वपि स्वामिपदान्तनामधेयतासंमतेः ।

शवरस्वामी शालिवाहनशकारम्भात्पूर्वतनो वत्सराणां शत-
द्वय्या इति विनायकरायः ।

धूर्तस्वामी बहुशस्त्राभिज्ञः इति (१० प्रश्ने) ‘न त्वयं विधि-
स्यात् धूम्यमाणासु शस्त्रास्वदर्शनात्’ इति तद्वाक्यादवगच्छामः ।

दशमे प्रश्ने,—‘नीविरसीति नीविमनुकल्पयते’ इति सूत्रम् ।
तत्र सोमस्य नीविरसीत्यन्तान् वेष्टयति’ इति धूर्तस्वामि-
भाष्यम् ।

अत्र च ‘यथोपरि न भवन्ति यथा वाससोऽन्ता न प्रकाशा
भवन्ति’ इति रामाण्डारः । अनेन च संदर्भेण गृहस्थस्य वा-
सोधारणप्रकारदिशक्षितो भवति । स च वस्त्रधारणप्रकारः अध-
रीयविषयकस्सन् वैदिकैश्श्रीवैष्णवैरद्यापि परिपाल्यमानो जागर्ति ।

श्रौतसूत्रमितिव्यपदेशमूलम्.

दर्शपूर्णमासादि प्रयोगनिरूपणपरस्य कल्पसूत्रभागस्य श्रौत-
सूत्रमित्यपि व्यवहारः प्रचरति । तमेव व्यवहारमवलम्ब्य वयमपि
श्रौतसूत्रमित्येव नाम निरादेशाम । अत्र च मूलं भाष्यकारवृत्तिकार-
व्यवहार एव ; तथाहि :—

पञ्चमे प्रश्ने द्वितीयखण्डादौ नान्दीश्राद्धप्रकारमुक्त्वा 'एष
सर्वत्र विधिः श्रौतस्मार्तानां चादौ । न नित्यम् ; आपस्तम्बेनानि-
बन्धनात्' इति धूर्तस्वामी ।

अत्र रामाण्डारः ;—'अनिबन्धनात्-श्रौते स्मार्ते च' इति । तथा
च कल्पव्यपदेशः गृह्यादिस्वाधारण इत्यपि स्वरसत एव सिध्यति ।

गृह्यधर्मपितृमेघघटितामेव कल्पसूत्रगणनां निबन्धन्ति व्याख्या-
तारो रत्नमालाकारादयः ।

कल्पसूत्रोपक्रमः कः ?

कल्पसूत्रं चापस्तम्बीयं किमुपक्रममिति विचारयामः—

तत्र तावत् 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति
दर्शपूर्णमास प्रकरणे प्रथमं सूत्रम् । तच्च चिवृष्वन् रुद्रदत्तः 'अथ
शब्दोऽयं प्रकरणारम्भे प्रायः प्रयुज्यते वृद्धैः । क्वचिदानन्तर्येऽपि ;
यथा—इमे भृगवो व्याख्याताः अथाङ्गिरसाम्' इत्यादौ । न
पुनरिहानन्तर्यार्थः वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्यानुपलम्भात् इत्याह ।

अनेन च ग्रन्थेन 'अथातो दर्शपूर्णमासौ' इत्यारभ्य कल्प-
सूत्रं प्रवृत्तमित्यवगम्यते ।

आह च विशदमेव 'समाम्नाये दर्शपूर्णमासमन्वाणामेव
प्राथम्यात् तात्रेवाग्ने व्याख्यास्यन्नधिकारं दर्शयति' इति ।

सायणादर्वाचीनः चौण्डपाचार्योऽपि प्रयोगरत्नमालायाम् :—

त्रिंशत्प्रश्नात्मकं सूत्रमापस्तम्बमुनीरितम् ।

श्रौतगार्ह्यस्मार्तकर्मबोधकं तत्र पञ्चभिः ॥

इत्युपक्रम्य—

त्रयोविंशो ततः प्रश्ने सत्रायनविधिक्रमः ।
 चतुर्विंशो ततः प्रश्ने न्यायप्रवरहौतृकम् ॥
 पञ्चविंशो च षड्विंशो गार्हमन्त्राः प्रपञ्चिताः ।
 प्रश्नेऽथ सप्तविंशो स्यात् गार्हमन्त्रविधिक्रमः ॥
 अष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नयोः स्मार्तसत्क्रियाः ।
 सामान्यतो विशेषेण त्रिंशो शुल्बविनिर्णयः ॥
 एवं सामान्यतस्सर्वप्रश्नानामार्थनिर्णयः ।

इति आपस्तम्बीयकल्पनिखिप्रश्नार्थसंग्रहप्रसङ्गेन न्यायसंज्ञया परिभाषाभागस्य चतुर्विंशप्रश्नघटकतामुपवर्णयन् न परिभाषाप्राथम्य-पक्षं सूचयत्यपि ।

अस्या एव प्राच्यकोशशालायाः पुरा मुद्रितप्रकाशिते कपर्दि स्वामिनो हरदत्तस्य च व्याख्ये इति प्रथेते ।

तयोः कपर्दिभाष्यनाम्नि ग्रन्थे 'व्याख्यानं नाम' इत्यारभ्य तदिदं व्याख्यानं सर्वकर्मशेषत्वादादौ प्राप्तं सत् अन्ते कृतम् । कथं नु नाम आधिकारनिरूपणादि यथासंभवमाचारगृह्यकर्मस्वपि प्राप्तं स्यादित्येवमर्थम्' इति परिभाषावतारणं दृश्यते ।

अनेन च परिभाषाया आदौ करणं प्राप्तमपि तात्पर्यविशेषेणो-पेक्षितं मुनिनेत्यवगम्यते ।

इष्टिहौत्रकल्पभाष्यविवरणारम्भे वृत्तिकारो रामाण्डारः 'इष्टि-हौत्रे कल्पकारेण परिभाषाप्रकरणे उक्तेऽपि दर्शपूर्णमासप्रयोगसा-कल्यार्थं इह भाष्यकारेणोच्यते' इति भाष्यमवतारयति ।

अत्र च उक्तेऽपि इत्येतेन परिभाषापाठः पूर्वमेवेति स्फुटमुक्तं भवति ।

अथातो दर्शपूर्णमासौ इति सूत्रार्थवर्णनावसरे च धूर्तस्वामी 'संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम् ; विस्तरेण दर्शपूर्णमासा-वनन्तरं व्याख्यायेते । अतश्शब्दो हेत्वर्थः' इत्याह ।

अत्र अनन्तरं इति अतश्शब्दो हेत्वर्थ इति च वदतो भाष्यका-रस्य परिभाषाप्राथम्यमेवाभिमतम् ।

किञ्च दशमप्रश्ने ऋग्वेदे वृत्तिकारो रामाण्डार आह—आदौ तावत् परिभाषायां एकविंशतिर्यज्ञा व्याख्येयतया प्रतिज्ञाताः। तेषु पाकयज्ञास्सप्त गृह्येषु व्याख्याताः। शेषेषु हविर्यज्ञास्सप्तकर्माणि अथातो दर्शपूर्णमासां इत्यारभ्य अथान्वारम्भणीया इत्यन्तेनोक्तानि। इति 'परिभाषायां व्याख्यातत्वाच्च न व्याचष्टे। तस्येदं प्रयोजनम्—परिभाषाप्रभृति प्रायश्चित्तपर्यन्तं यदुक्तमत्रापेक्षितं तत्तत्र यथा व्याख्यातं तथेह प्रतिपत्तव्यम्' इति च।

अनेन च संदर्भेण विशदमेवावगम्यते प्राथम्यं परिभाषाप्रश्नस्य। एनयोश्च पक्षयोः आद्ये पक्षे परिभाषासूत्राणि चतुर्विंशप्रश्नः; नतूपक्रमः। द्वितीये तूपक्रम एव।

गृह्यतात्पर्यदर्शने च 'सूत्रकारेण यज्ञं व्याख्यास्याम इति संक्षेपतश्च व्याख्याय तावन्मात्रेणानुपयोगात् अथातो दर्शपूर्णमासां इत्यारभ्य+व्याख्याता इत्युक्तं सुदर्शनाच्चार्येण।

शुक्लप्रश्नविवरणे च करविन्दाधिपेन—यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽऽपस्तम्बेन व्याख्येयतया हविर्यज्ञास्सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च' इति वदता परिभाषाप्राथम्यपक्षः पर्यगृह्यत।

एवं नृसिंहयज्वसुनुना अहोबलसूरिणाः—
आपस्तम्बं मुनिश्रेष्ठं भाष्यवृत्तिकृतावपि
प्रयोगवृत्तिकारादीन् नमस्कुर्वे सदा हृदि।
आपस्तम्बीयसूत्रार्थं वृत्तिर्भाष्यानुसारिणी
क्रियते बालबोधाय ॥

इति प्रतिज्ञाय 'अथात' इत्यादि सूत्रं परिगृह्य 'अथ शब्द आनन्तर्यार्थः। यज्ञमात्रसामान्यव्याख्याने परिभाषानन्तर्यमुच्यते सामर्थ्यात्। परिभाषामन्तरा व्याख्यानरूपोत्तरशास्त्रस्य कर्तुमशक्यत्वात्। इत्युक्ता—

ननु यज्ञं व्याख्यास्याम इति परिभाषाया उत्तरत्रेदानीमध्ययनात् तदानन्तर्यं दर्शपूर्णमासव्याख्यानस्यासङ्गतम्? उच्यते—

व्याख्यान सौकर्याय भाष्यकारादिभिरग्रे व्याख्यानात् अन्तेऽध्येतृभिरधीयते । तत्रप्रणयनं त्वादावेवेति मन्तव्यम् ; सामर्थ्यरूपलिङ्गस्य पाठबाधकत्वात् इत्युक्तम् ।

अनेन च विचारेण परिभाषोपक्रमः कल्पनिबन्ध इति स्पष्टमुक्तं भवति ।

हिरण्यकेशिलाठ्यायनद्राह्यायण शाङ्खायन कात्यायनाश्वलावनादि कल्पेषु परिभाषोपक्रमत्वं दृश्यते तत्तद्व्याख्यातृभिरपि स्पष्टमुक्तं च ।

अत्रापि धूर्तस्वामिना चतुर्विंशे प्रश्ने द्वितीयपटले 'विकृतौ यथार्थमूह इति सिद्धे पुनर्विधानात्' इति परिभाषोक्तं वदताऽप्युपदर्शितम् । न हि पुनर्विधानोक्तिः परिभाषायाः पूर्वप्रवृत्तिमन्तरा युज्यते ।

सूत्रकोशेषु यद्यपि चतुर्विंशप्रश्नतयैव लेखो दृश्यते सामान्यप्रश्नस्य न तु परिभाषापृथक्कारः ; परिभाषाव्यवहारस्तु न्यायभागस्यैवेति इतो मुद्रितप्रचारिते परिभाषोपोद्धाते दृश्यते । परिभाषामात्रे न्यायशब्दप्रयोगश्च प्रयोगरत्नमालाकृतसंमतोऽपि ; तथाऽपि परिभाषाशब्देन सामान्यसूत्रभागस्यैव व्यवहार एतत्कल्पसूत्रव्याख्यातृसंमत इति वक्तव्यम्, रामाण्डारेण इष्टिहोत्रकल्पभाष्यस्यावतरणे 'इष्टिहोत्रे कल्पकारेण परिभाषायामुक्तेऽपि' इति ; 'ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेशः' इति भाष्यत्रिवरणे 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोरिति वचनात्त दर्शपूर्णमासप्रकरणे ब्रह्मत्वपटलाज्ञानं होत्रप्रवरादिवत्' इति च वदता हीत्रभागस्यापि परिभाषाव्यपदेशस्य निस्संशयं प्रदर्शनात् ।

तदेवं परिभाषोपक्रमत्व तदभावपक्षौ तत्तद्विबन्धुसंमतौ यद्यपि प्रचरतः ; तथापि एकप्रबन्धतया प्रवृत्तयोर्भाष्ययोः प्रबन्धोपक्रमं मिश्राभिप्रायकत्वं कथं घटताम् ? कपर्दिस्वामिनं हि :—

स्वीये भाष्ये—तदुक्तम्—द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यादि	१५ पत्रे
“ विकल्पो याज्यानु- “	१२ “
वाक्यासु	
“ ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः “	५५ “
“ त्रिभिः कारणैः “	६१, १५२, “

इत्यादिरूपेण परिभाषासूत्राण्युपदशसु प्रदेशेष्वनुवदन्तम् :

उलूखलमुसलप्रत्याज्ञाय उक्तः 'नखेषुलूखलधर्मान्' इति दशमप्रश्नस्थं सूत्रम् ; 'रत्निनो व्याख्याताः' इति पूर्वनिरूपितार्थं च भूतं निर्दिशन्तम् ; 'कौकिल्यां वक्ष्यति' इति (१८ प्रश्ने) 'रत्निनो वक्ष्यमाणाः' इति (२० शे) 'राजानो मङ्गलनामानः इति संज्ञां वक्ष्यति' इति (तत्रैव) इत्येवमादिषु भाषिणिरूपणगोचरार्थान् सूत्रपाठक्रमसिद्धान् निर्दिशन्तं च चतुर्विंशःप्रश्नस्सामान्यसूत्राणि इति परिगृह्य परिभाषायाः प्रथमं प्रणयनस्य न्यायप्राप्तस्याप्युपेक्षणेन अन्ते प्रणयनं सहेतुकं मन्यमानस्य पक्षे कथं पातयामः ?

अत इह भाष्यकाराबुभावेककण्ठात्त्रेवेति परिभाषोपक्रमत्वं कल्पनिबन्धस्यापस्तम्बीयस्यापि तत्र च परिभाषाहोत्रप्रवरपटला-
ख्य इति च निर्विवादमित्यवधेयम् ।

अत्रेयं सूत्रपाठकमगमनिका-

आदौ तावत् परिभाषायां एकविंशतिसंस्थाः यज्ञस्य व्याख्ये-
यतया प्रतिज्ञाताः । तेषु पाकयज्ञास्सप्त गृहेषु व्याख्याताः । शेषेषु
हविर्यज्ञास्सप्तकर्माणि अन्वारम्भणीया इत्यन्तेनोक्ताः इति रामाण्डा-
रोक्तघनुरोधात् परिभाषा प्रथमा । ततः दर्शपूर्णमास याजमानाग्ना-
धेयाग्निहोत्रपशुबन्धचातुर्मास्यप्रायश्चित्तप्रश्नानां क्रमः ततस्सोम-
संस्था तत उक्थ्यादयोऽग्निष्टोमविकाराः ततः प्रवर्ग्यमिति च
क्रमसिद्धः ।

'उक्तानि श्रौतानि गृह्याणि च कर्माणि वक्ष्यमाणान् धर्मानपे-
क्षन्ते' इति धर्मप्रश्नव्याख्यातृहरदत्तोक्तया ; 'हविर्यज्ञाः
सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च व्याख्येयतया प्रतिज्ञाताः व्याख्याताश्च' इति

करविन्दाधिपोकथा : 'पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवतां जातकर्मप्रभृ-
तीनि ; अथेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते' इति कपर्दिस्वाम्युक्त्या ;
'भगवता सूत्रकारेण व्याख्यातानि वैतानिकानि गृह्याणि च कर्माणि
अथातः पितृमेधिकम्' इति गार्ग्यगोपालयज्वोक्त्या ; गृह्यप्रश्ने—
श्रुतिलक्षण हविर्यज्ञसोमसंस्थास्सविकृतयो व्याख्याताः । अथो-
नन्तरमधिक्रियन्ते कर्माणि गृह्यन्ते यान्युत्सन्नपाठब्राह्मणेभ्यस्तानि
व्याख्यास्यामः' इति भाष्योक्त्या च सोमग्रन्थात्परभावित्वं गृह्य-
प्रश्नस्य सिध्यति ।

चयनप्रश्नभाष्ये 'एकाष्टाका व्याख्याता सूत्रकृता आपस्तम्बेन
'यामाध्या' इत्यादीत्युक्तिरप्येतदनुकूला ।

कपर्दिस्वामिगार्ग्यगोपालयज्वचोभ्यां गृह्यप्रश्नोत्तरभावित्वं
पितृमेधप्रश्नस्य : हरदत्तवचसा चैतदुत्तरत्वं धर्मप्रश्नस्य
सिध्यति ।

चयनप्रश्ने 'शुल्बेषु व्याख्यातमेतद्ब्राह्मणम् चतुर्भागीयारुक्मम्'
इति भाष्यदर्शनात् शुल्बप्रश्नः प्रागेव चयनप्रश्नादित्यगम्यते ।

सौत्रामणी प्रश्ने 'सर्वास्वित्यज्ञौ व्याख्यातम्' इति कपर्दि-
भाष्यदर्शनात् ततः प्राक्चयनप्रश्न इति सिद्धम् ।

ततश्च वाजपेयराजसूयसौत्रामणी काम्येष्वथश्वमेधादिप्रश्ना
इति ।

यद्यपि आदौ तावदित्युपक्रम्य 'गृह्यप्रश्ने व्याख्यातः' इत्यन्त-
रामण्डारवृत्तिपर्यालोचनायां गृह्यप्रश्नोऽपि दर्शपूर्णमासप्रश्नतः
पूर्वं इति शङ्का स्यात् ;

अथातो दर्शपूर्णमासावित्यत्र धृतस्वामिना यज्ञविभागे पाक-
यज्ञसंस्थानां प्रथमनिर्देशोऽपि सूत्रकारीयं प्रणयनक्रममेव तथा
विधं बोधयेदपि ; तथाऽपि परिभाषाया दर्शपूर्णमासनिरूपणो-
पोदात्तत्वकीर्तनपरधृतस्वामिभाष्यमनुसृत्य परिभाषानन्तरं दर्श-
पूर्णमासप्रश्न एव प्रणीतो मुनिना इति निश्चीयते । अयमत्र भाष्या-
शयः :—यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रक्रम्य स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते' इति

श्रौतविधिग्राह्यशापेक्षितांशपरिभाषणात् श्रौतयज्ञा एव प्रथमं व्याख्येयतया परिगृहीता मुनिनाऽऽपस्तम्बेन । गृह्याणां तु कर्मणां उत्सन्नपाठब्राह्मणमूलकतया श्रौतविधिग्राह्येभ्य उत्तरभावित्वं युक्तम् । विभागे गृह्यकर्मणां प्रथमनिर्देशस्तु प्रथमानुष्ठेयता प्रयुक्त इति ।

उक्तंचैतत् गृह्यतात्पर्यदर्शने सुदर्शनाचार्यैः—यत एव आचारानुमेय वेदावगम्यानि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयेभ्योऽपि पूर्वं श्रौतानां व्याख्यानं कृतम् इति ।

प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथमभावित्वात् अनुमित-वेदार्थजिज्ञासायाश्चरमभावित्वात् इति च ।

‘प्रोक्षणीसंस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्पूणीम्’ इति गृह्यसूत्रमप्येतमर्थमभिप्रैति, न हि सूत्रकारो मुनिरनिरूपितपूर्वमर्थ-मतिदेश्यं मन्यते ।

सूत्रपाठसम्प्रदायः-

आपस्तम्बकल्पसूत्रेषु संहितारूपेणैव पाठः खण्डिकारूपा एव त्वचान्तरविभागाः कतिपय खण्डिकाभिश्च पटलाभिधाना विभागाः पटलैश्च कतिपयैः प्रश्नाः इति स्थितिर्दृश्यते प्रायो लिखित सूत्रकोशेषु ।

वेदभाष्यकृतस्सायणाचार्या अपि तत्रतत्र अनुवाकारम्भादिषु अत्र कल्पः इत्युपक्रम्य वाक्यान्पुदाहरन्ति ; न च तानि खण्डात्मकानि वा सूत्रात्मकानि वा दृश्यन्ते, किंतु तत्तदपेक्षितवाक्यसमुदायात्मकान्येव ।

रुद्रदत्तवृत्त्या सह क्यालेंडनाम्ना हृणेन मुद्रापिते जमंत्रभाषारूपेणानूदिते तु संपुटत्रयं विभक्तसूत्रक्रम चतुर्विंशति-प्रश्नघटितमेव विलसति । वाजपेयादिभागे कपर्दिभाष्येऽपि प्राय-स्सूत्रपरिग्रहेण विवरणं दृश्यते । अनेन च कल्पसूत्रेषु सूत्र-विभागेन पाठोऽपि साम्प्रदायिक इत्यवगन्तुं शक्यते ।

इत्थं च संहितारूपेणैवाध्यापनेन प्रचार्यमाणं सूत्रवृन्दं सांप्र-
दायिकार्थानुसन्धानसरण्या क्लृप्तविभाग्यैवानुपूर्व्या भाष्यकार-
प्रभृतयोऽनुसमदधुः। स च पर्यपाल्यतैव यथायथं व्याख्यातृभिः
यथा रुद्रदत्तेन इति सिद्धम्।

अयं चांशः भाष्यवृत्तिकारवचोभिरप्यवगम्यते, तथाहि—
इति सूत्रच्छेदः।

पादम् ' इत्यन्तमेकं सूत्रम्।

उभयत्र सूत्रे मन्त्रयोर्विरोधपरिहारार्थं भाष्यम्।

ब्रह्मप्रकरणोक्तस्य कालविधानमेतत्सूत्रम्।

दीप्यमानं परापश्येत्तत आहृत्याग्निं कल्पयेदित्येकं सूत्रम्।

नहीनमन्वाहरेयुरिति सूत्रमर्थसंगत्या उत्कृष्यव्याख्यायते।

सूत्रक्रमेण मन्त्राणां सूत्रकारपाठस्य विवक्षितत्वात्।

तथाग्निराधेय इत्येकं सूत्रं न भवति।

तौ न पशौ करोति इत्यनेन सूत्रेण प्रतिषेधः।

न सोमे इति सूत्रान्तरेण।

हृदयमभिघारयतीत्यन्तमेकं सूत्रम्।

इति भाष्यकारवृत्तिकारवचनानि तत्र तत्र सूत्रभागनिर्णायिकतया
प्रवृत्तानि तत्र मतिभेदसंभवं तन्निरासं पाठसम्प्रदायस्य सूत्रमेक्षिका
ग्राह्यतां तन्मूलभूतं तदाज्ञानसम्प्रदायभेदं च ग्राहयन्ति।

सत्यपि सत्सम्प्रदायपरिपालनध्वापौष्कल्ये सूत्रकारभावपरि-
ज्ञानसंप्रदायपरिरक्षणं क्वचित् केनापि कारणेन दौर्गुण्यप्रस्तमपि
भवितुमर्हतीति कपर्विस्वामिभाष्यादवगम्यते। यतो हि—'भुवो-
कथ्येन रथन्तरसाम्ना भूतिकामो यजेत' इत्यस्मिन् (५२-६-२६)
सूत्रे 'न विद्यते ताण्डिनामिति न शक्यते व्याख्यातुम्' इति भाष्य
ग्रन्थो दृश्यते।

आपस्तम्बकल्पभाष्यभागव्यवस्था.

आपस्तम्बकल्पसूत्रं धूर्तस्वामि कपर्विस्वामिभ्यां साम्प्रदायिक-
गूढभावाविष्करणपरभाष्यभागाभ्यां भूषितं विराजत इत्यत्रम्।

तत्र कति प्रश्ना धूर्तस्वामिना कति च कपर्दिस्वामिना व्याख्याता इति विशयं पर्यहार्षीत् त्रैविद्यबुद्धः प्रयोगदीपिकाकृत् तालवृन्त-निवासी । तेन हि :—

‘आपस्तम्बीयसूत्रस्य धूर्तस्वामिव्याख्यानुसारेण शास्त्रान्तर-सिद्धान्तपेक्षितानुपसंहृत्य अग्निचयनपर्यन्तानां कर्मणां प्रयोगवृत्तिः क्रियते’ इति स्वग्रन्थारम्भे ;

कपर्द्यभिप्रायेण ‘वाजपेयादि विश्वसृजामयनपर्यन्तानां कर्मणां प्रयोग उच्यते’ इति च स्वग्रन्थमध्ये वाजपेयारम्भे प्रतिज्ञायते ।

अनेन च आदितो धूर्तस्वामिना वाजपेयमारभ्य कपर्दिस्वामिना च भाष्यं प्राणायतीति सूचितं भवति ।

उभाभ्यां पृथगेव भाष्यं समग्रमेव रचितमित्यपि कुतो न कल्पयतामिति चोद्यं तु ग्रन्थोपलम्भमात्रनिरस्तमपि तदस्थप्राचीन-प्रामाणिकनिबन्धवचस्संवादेन निरस्यामः । श्रीमन्निगमान्तदेशिक-विरचितायाः श्रीभाष्यसारसङ्ग्रहरूपाया अधिकरणसारावल्याः ११श्लोकविवरणे तत्तनयैः वरदनाथाचार्यैः कर्मकाण्डे जैमिनिः देवताकाण्डे काशकृत्स्नः शारीरके वादरायण इति कर्तृभेदाच्छास्त्र-भेदमाशङ्क्य ‘न हेकस्य कार्यस्य एक एव कर्तेति नियमोऽस्ति ! दृश्यते हि पूर्वोत्तरयोर्वृत्त्योः एकनिबन्धत्वमापस्तम्बीयस्सूत्र-व्याख्यानयोर्धूर्तस्वामिकपर्दिस्वामिनिबन्धनयोरपि’ इत्युक्तम् ॥

एवम् अष्टमप्रश्ने प्रथमपटलान्ते ‘यो वै वसन्तोऽभूत्’ इत्यादि-सूत्रे ‘पुनर्वसन्तादिनियमात्’ इत्यादिभाष्यमुपादाय वसन्त-शब्दार्थविचारं प्रक्रम्य “अत्र कपर्दिस्वामिना ‘शिशिरे दीक्षन्ते वसन्त उत्तिष्ठन्ते’ इति सूत्रे ‘द्वादशप्रथमराश्योर्यदा सूर्योदय-स्तदा वसन्त इत्युक्तत्वात्’ इति रामाण्डारवृत्तेर्दर्शनात् (२१-२-८) सूत्रस्य कपर्दिभाष्यं प्रमाणयता रामाण्डारेण तत्र धूर्तस्वामिना भाष्याप्रणयनं सूच्यते । न हि सदपि तत्र धूर्तस्वामिभाष्यं नालं विवक्षितार्थसाधनायेति निपुणतरमवश्यापेक्षिताखिलगूढार्थनिरू-

पणपरस्य धूर्तस्वामिनो भाष्यकृतो न्यूनतां शङ्कितुमर्हति कश्चिन्निरूपकः ।

नापि भाष्यभागद्वयैककण्ठ्यं पृथक्समग्रभाष्याप्रणयनं च मन्वानः सुगृहीतसम्प्रदायस्तालवृन्तनिवासी अवहितपरिपालनीये कर्मानुष्ठानमार्गे सम्प्रतिपक्षे प्रमाणे ऐच्छिकौ परिग्रहपरित्यागौ चिकीर्षन्त ।

सन्तमिममंशं वरदनाथाचार्यवचसा साध्वेव परिकलयन्ति विमर्शकाः ।

परिभाषा धूर्तस्वामिना न व्याख्याता.

धूर्तस्वामी परिभाषाप्रश्ने भाष्यकृत्त वेति विचारयामः—दशम-प्रश्नाद्यसूत्रभाष्यवृत्तौ 'यत्त्वयं भाष्यकार इत्युपक्रम्य "परिभाषायां व्याख्यातत्वाच्च न व्याचष्टे' तस्येदं प्रयोजनम्—परिभाषाप्रभृति प्रायश्चित्तपर्यन्तं यदुक्तमचापेक्षितं तत्तत्र यथा व्याख्यातं तथेह प्रतिपत्तव्यम्; यथा 'दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति' इत्यत्रा-व्याख्यातस्तन्त्रशब्दः; तन्त्रमित्यङ्गसमुदाय इति दर्शपूर्णमासयो-र्व्याख्यातत्वात्" इत्युक्तम् । अनेन च परिभाषाया धूर्तस्वामिना व्याख्यातत्वं प्रतीयते ।

एवं तज्ज्ञानगरस्थप्राच्यकोशागारसूच्यां धूर्तस्वामिकृतं सामान्यसूत्रभाष्यं निर्दिश्यते । बहुषु परिभाषाव्याख्यानकोशेषु धूर्तस्वामिभाष्यमित्येव लेखोऽपि दृश्यते ।

तथा उपानान्त्र्यां पत्रिकायां आपस्तम्बपरिभाषासूत्रभाष्यं धूर्तस्वामिप्रणीतं मुद्राप्य प्रकाशितम्, तच्चाद्राक्षमिति परिभाषा-सूत्रव्याख्याप्रकाशका म. रा. महादेवशास्त्रिणो व्यलिखन् ।

तज्ज्ञानगरप्राच्यकोशसूचीप्रकाशकश्च स्वनिर्दिष्टं सामान्य-सूत्रभाष्यं महीशूरपुरप्राच्यकोशागारतः प्रकाशितम् । तत्र चात्रत्य-कोशात्कियन्तश्चिदेव वर्णमात्रकृताः पाठभेदा दृश्यन्त इति इतः प्रकाशितयोर्व्याख्ययोर्हरदत्तीयव्याख्यां निर्दिशति ।

हरदत्तकृतपरिभाषाव्याख्या च दर्शपूर्णमासव्याख्याप्रतिज्ञा-
सूत्रस्य धूर्तस्वामिभाष्यसरूपभूयोभागोपक्रमा धूर्तस्वामीयत्वसम्भाव-
नामुपोद्बलयेदपि ।

तथाऽपि धूर्तस्वामी परिभाषाप्रश्ने भाष्यमकरोदिति चेदभ्यु-
पैमः 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्यत्रैव अवश्यापेक्षितस्य यज्ञविभागस्य
व्याख्याशब्दार्थविवरणस्य च कृतत्वाच्च पुनर्दर्शपूर्णमासव्याख्या-
प्रतिज्ञासूत्रे तदपेक्षा स्यादित्याशङ्का तत्र यज्ञविभागादिप्रदर्शनपरस्य
धूर्तस्वामिनो दुस्समाधा समापतेदिति तेन तद्व्याख्यानमेव प्रतीमः ।

अहोबलसूरिरपि परिभाषाप्रश्नस्य कल्पनिबन्धोपक्रमतां
समर्थयन्नपि :—

भाष्यकारादिभिरग्रे व्याख्यातत्वं वदन् आदौ तस्याव्याख्यानं
स्पष्टमाह । हौत्रस्य इष्टिप्रकरणान्ते चानुर्मास्यान्ते च धूर्तस्वामिना
व्याख्यानात् तत्र च रामाण्डारेण वृत्तः प्रणयनादग्रे व्याख्यानवचन-
मुपपन्नमपि । परिभाषाया एव भागविशेषे भाष्यकृद्व्याख्याततां
सूचयत्यप्यादिशब्देन । एककर्तृकसमग्रभागव्याख्यायास्संप्रतिपन्ना-
यास्सत्त्वे हि तन्मूलकव्याख्यानां तेन सहादिशब्देन निर्देशो नातीव
शोभेत ।

यथाऽवसरं च परिभाषणीयांशानां समुचितलक्ष्यनिर्देशसंभवाच्च
धूर्तस्वामी परिभाषाव्याख्यान उदास्तेत्यपि चिन्तयितुमुचितम् ।

न चेद्धूर्तस्वामी परिभाषाणां भाष्यकृत् कस्तद्व्याख्याकृदिति
विचारणीयम्—

यद्यपीत एव मुद्राप्य प्रकाशिते व्याख्ये इति जानतो नास्ति
विचारावसर इति शङ्का स्यादपि ; तथाऽपीतः प्रकाशिते भाष्ये
कपर्दिकर्तृकत्वस्य विचारासहतां पश्यतोऽस्ति विचारावकाशः ।
तथाहि—भाषस्तम्बगृहे अष्टमे पटले तात्पर्यदर्शनकृत् सुदर्शना-
चार्यः " ब्राह्मणभोजनं होमः पिण्डदानं च त्रीण्यपि मासि श्राद्धे
प्रधानानि अश्लेषाघेये भाष्यकारेण धूर्तस्वामिनोक्तत्वात् । 'वैश्व-
देवे विश्वेदेवाः' इत्यत्र कपर्दिस्वामिनोक्तत्वाच्च " इति वदन् गृहा-
ग्रश्रभाष्यकारः कपर्दिस्वामी इति स्पष्टमेवाह ।

स च कपर्दी गृह्यप्रश्नम् ; यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय
 "धृतिःक्षणहविर्यज्ञसंस्थास्सोमसंस्थास्सविकृतयो व्याख्याताः ।
 अथ अनन्तरं अधिक्रियन्ते कर्माणि गृह्यन्ते यान्युत्सन्नपाठब्राह्म-
 णेभ्यः तानि व्याख्यास्यामः " इत्यवातारयत् ।

कपर्दिभाष्यमिति इतः प्रचारिते च 'व्याख्यानं नाम' इत्या-
 रभ्य "तदिदं व्याख्यानं सर्वकर्मशेषत्वादादौ प्राप्तं सद्गन्ते कृतम्"
 इत्यादिना परिभाषाप्रश्नस्य कल्पनिबन्धान्तिमभागतां प्रकटयति ।

गृह्यभाष्ये तथाऽवतारयन् परिभाषाप्राथम्यसमर्थकः कपर्दि-
 स्वामी परिभाषामन्यथावतारयितुं नाहंति कपर्दिस्वामिनोऽन्य
 एव तत्र व्याख्यातेति निश्चिनुमः ।

तत्र च रुद्रदत्तो हरदत्तश्च कल्पनिबन्धे व्याख्यातारौ प्रथेते ।
 तयोश्च हरदत्तोऽपि धूर्तस्वामिवचश्चायानुसारी व्याख्यातेति रुद्र-
 दत्त एव चतुर्विंशप्रश्नतया परिभाषाप्रश्ने मन्यत इति स एवैवं
 व्याख्याकृत्यादिति संभावयितुं शक्यत इति ।

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तिपरिचयः.

धूर्तस्वामिभाष्यस्य दर्शपूर्णमासप्रभृतिसोमान्तभागे रामा-
 ण्डारवृत्तिर्दृश्यते । सोमग्रन्थान्ते 'इति रामाग्निचिद्वृत्तिस्समाप्ता'
 इति लेखदर्शनाच्च तदन्तैव वृत्तिः प्रणीतेत्यपि निर्णेतव्यं
 भवति ।

यद्यपि पुण्यपत्तनतः दर्शपूर्णमासप्रकाशनाच्चा प्रचरति किञ्च-
 न पुस्तकम् ; यत्र च भाष्यवृत्तिः सूत्रदीपिका च प्रश्नचतुष्टयी-
 भागस्य प्रकाश्येते । तथाऽपि तत्प्रकाशकस्य भाष्यग्रन्थदौर्लभ्यं
 भाष्यवृत्तिरूपनिबन्धद्वयविवेचनदौर्घ्यं वा तथा प्रकाशने निबन्धन-
 माकलयामः ।

यद्यपि भाष्यानुपूर्वी समग्रामेवानूद्य वृत्तिनिबन्धलेखनं
 कोशेषु दृश्यते ; ततश्च स्वपदविवरणरूपतयैक एवायं निबन्ध इति
 शङ्कितुमस्त्यवसरः ।

तथापि (५ प्र. ७ पटले) "कचित् चतुर्होत्रं प्रणीते त्यक्तेऽ-
न्वाधानमिति पाठः इति :

(६-१) कच्चिन्मन्त्रेण बोधनं नित्यवत्, इति पाठः इति ;

(७-२) ' विकारवद्भयाम् ' इति पाठः इति ;

(१०-१) पितामहसंततिका इति वा पाठः " इति पाठभेदान् ;

(११ प्र.) ' सूत्राणां व्युत्क्रमेण व्याख्यानमनास्थया लेखकप्रमा-
दाद्वा ' इति भाष्यशैलीपरिचयं च प्रकाशयन् :

' यत्त्वयं भाष्यकारः ' इत्यादिना भाष्यकारं पृथक्निर्दिशंश्च
रामाण्डारः स्वीयां वृत्तिं तद्विवरणीयं च भाष्यं विविक्तं मन्यत
इत्यवधेयम् ।

वृत्तिकारपरिचयः.

अथ वृत्तिकारं परिचिचीयामः । तत्र :—

अहोबलसूरेः सूत्रवृत्तौ तावत् अधिकारनिरूपणं प्रक्रम्य—
' अविदुषोऽपि साधोरधिकार इति प्रयोगवृत्तिकाराः । आत्म-
ज्ञानवतोऽधिकार इति भाष्यकारादयः । नाद्वैतज्ञानवतोऽधिकार
इत्यद्वैतवेदान्तिनः ' इत्याह ।

अनेन च आत्मज्ञानं यज्ञाधिकारहेतुरिति भाष्यवृत्तिकारयो-
राशय इति निवेदितं भवति । अयमर्थो भाष्यवृत्तिकारयोरभिमत
इत्यहोबलसूरिपक्षं तत्तद्भाष्यवृत्तिग्रन्थभागप्रदर्शनेन च विशद-
यामः—

चतुर्थप्रश्ने चतुर्थखण्डारम्भे—' इदं शक्यं यदिदं करोमि
आत्मा करोत्वात्मने ' इत्यादिमन्त्रजपस्सूत्रकृता विहितः ।

तत्र धूर्तस्वामिभाष्ये :—' आत्मा करोत्वात्मने इति विज्ञानं
मन्त्रलिङ्गेन ' इति विवृतम् ।

तत्र वृत्तौ :—' आत्मने ब्रह्मणे आत्मा करोत्विति विज्ञानमपि
कर्तव्यम् :—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माशौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति स्मृतेश्च । ननु कथमात्मने ब्रह्मणे इत्युच्यते ? उच्यते ;— 'य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो—यमयति यस्यात्मा शरीरं स आत्मा' इति
जीवशरीरकेऽन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगात् । तस्य च परमात्म-
त्वात् । परमात्मनो ब्रह्मत्वेन सर्वशाखाप्रसिद्धत्वात् ।

नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः ।

इति नारायणपरब्रह्मपरमात्मशब्दानां सामानाधिकरण्यात् । नारा-
यणं महाज्ञेयम् इति सर्वदा ज्ञेयत्वात् ।

कथमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि क्रियमाणं कर्म ब्रह्मेति ध्यायेत् ?

यो देवानां नामधा एक एव 'स ब्रह्मा स शिवः' चतुर्हो-
तारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इत्यादि-
श्रुतौ सर्वदेवतानां नामधारकत्वेन सर्वदेवस्वरूपत्वेन सर्वयज्ञै-
रिज्यत्वेन सर्वविधिवाक्यैर्विधेयत्वेन चावगमात् ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।

इति स्मृतेश्च ' इति धूर्तस्वाभ्याशयो वर्णितः ।

एतत्सूत्रविवरणावसरे च अहोबलसूरिरपि अवत्यभाष्यवृत्ती
शब्दतोऽर्थतश्चानुवदति :—

'अस्मिन् मन्त्रे आत्मा करोत्वात्मने इति लिङ्गेन आत्मा
ब्रह्मात्मने ब्रह्मणे करोत्विति ब्रह्मैव कर्ता भोक्तेत्यनुसंधानं कर्तव्यम् ।
यत्करोपि+धिना इति स्मृतेश्च । ननु कथमात्मपदस्य ब्रह्मपरत्वम् ?
उच्यते ;—य आत्मनि तिष्ठन् + स आत्मेति जीवशरीरकेऽन्तर्यामिणि
आत्मशब्दप्रयोगात् । अन्तर्यामिणः परमात्मत्वात् + सिद्धत्वात् +
रण्यात् । कथमन्याभ्यो + वगमात् । अहं हि + पूर्वकम्' इति
स्मृतेश्च ' इति ।

एवं पञ्चमे प्रश्ने सप्तमे पटले :— 'अग्निहोत्रमारण्ये यावज्जीवं
होष्यामि जीर्णो वा विरमणं करिष्ये इति सङ्कल्पः । स्वर्गकामं

मीमांसकाः । अवन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः । यत्रापि बन्धः ; अकामहतश्रुतस्य प्रतिषिध्यते ; व्यासमताच्च ' इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः ;— 'स्वर्गकामं मीमांसकाः ;—अश्रुतफलत्वात् विश्वजित्पितृयज्ञादिष्विव स्वर्गफलता ।

अवन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः ;—सूत्रकारेणावन्धनात्कामस्य न फलकल्पना ।

यत्रापि बन्धः ;—सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासादिषु ।

तत्राप्यकामहतश्रुतस्य मुमुक्षोः प्रतिषिध्यते फलम् ' इति ।

अस्यार्थः ;—ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षसिद्धेः कर्मसु फलेच्छा न कर्तव्या श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति । कामिनो मोक्षाभावात् । स्वर्गादिश्रवणेऽपि मुमुक्षोस्तदिच्छयाऽनुष्ठानमयुक्तम् ।

अकामहतश्रुतस्य—अकामहत इति श्रुतस्येत्यर्थः ।

व्यासमताच्च ;—'कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ' इति ।

भगवद्गीतासु च ;—'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च ' इति बहुशो दर्शनात् ।

ननु 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' नास्यकृतः कृतेन ' इत्यादिभिश्च श्रुतिस्मृतिभिः कर्मणो मोक्षसाधनत्वं प्रतिषिध्यते तथा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ' ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति ' तमेवं विद्वानमृत इह भवति ' इत्यादिभिः ज्ञानसाधनत्वावगमात् । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ' इत्यादिभिः कर्मणो विद्यायाश्च फलभेदोऽवगम्यते ; अतो न समुच्चिते ज्ञानकर्मणी मोक्षसाधनमिति ।

नैतत्सारम् ;—श्रुतिस्मृतिनियन्त्रणां महतीमसहमानानां स्वैराचारसमुत्सुकानां वैदिकगर्हाभयाद्देवाक्यानि यथातथमुदाहरतां परलोकभयरहितानां मतमिदम् ; तथाहि ;—

यत्तावत् कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधकवाक्यानि ; तानि केवलकर्मविषयाणि ; विद्यासहितस्यैव वीर्यवत्तरत्वान् । 'यदेव

विद्यया करोति-तदेव वीर्यवत्तरम्' इति श्रुतेः । 'यज्ञेन-स्तचन्ते'
'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निरूपति' इत्या-
दिभिश्च कर्मसाधनत्वावगतेः ।

'हिरण्यमयश्शकुनिर्ब्रह्म नाम येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः पिता
पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । सर्वानु-
भुमात्मानं संपराये' इति ब्रह्म प्रशस्य 'ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति ओम्' इति विश्वस्मृत्यामयनस्य ब्रह्मप्राप्तिसाध-
नत्वदर्शनाच्च ।

'तस्यैवात्मा पदविस्रं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन'
इति च ।

प्रत्युत विद्याया भगवतोक्ताविद्याकार्यत्वं गम्यते । अतः :-
'यथा वा एष रथोऽन्यतरेण चक्रेण न वर्तते यथा वा पक्ष्णेकेन
पक्षी एवं विद्याकर्मणी पुरुषस्य' इति ताण्ड्यानिधुत्या परस्पर-
व्याघातपरिहाराय समुच्चिते एव विद्याकर्मणी । स्मृतिरपि :-

इयाज सोऽपि सुबहन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥

इति । तथा च भगवतोक्तं मतान्तराण्युपन्यस्य :-

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

इति अलं विस्तरेण" इति ।

यतिधर्मसमुच्चये यादवप्रकाशैरप्यभिहितम् :-

'कर्मयोगो नाम ज्ञानकर्मसमुच्चयः, ततो मोक्षः' इति ।

एवम् (१-४-४) तस्य सर्वत्रावस्थानात्' इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः :- तस्य ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात्, इति ।

इष्टिहोत्रकल्पे :- 'एष वै देवानां महिमा यद्विष्णुः परमेष्ठी इति
सर्वदेवतान्तर्यामिणं विष्णुम्' इति ।

(५ प्रश्ने) आधाने अद्वयस्य कर्णे वाचनीयस्य मन्त्रस्य 'वाजि-
ग्रहणात् कमण्डल्वादौ निवृत्तिः' इत्युक्त्वा 'अनिवृत्तिरुपदेशः' इति
भाष्यम् ।

तत्र वृत्तिः—'आदित्यो वाजी' इति निर्वचनमुदाहृत्य 'तस्य च ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात् कमण्डल्वादावप्यनिवृत्तिः' इति ।

९ म. प्रश्ने १ खं ;—'देवयानो हि पन्था दर्शपूर्णमासौ' इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः ;—'एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ इति श्रवणात् ब्रह्मज्ञानिनो नित्यकर्मानुष्ठानेन अर्चिरादिमार्गस्य ब्रह्म-प्राप्त्युपायभूतस्य प्राप्तेः 'परमामेव काष्ठां गच्छति इति' दर्शपूर्ण-मासयोरपवर्गार्थत्वात् अर्चिरादिमार्गेण चापवर्गप्राप्तेः, इति ; कारणे कार्योपचारात् देवयानप्राप्त्युपायभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्देवयान-त्वम्' इति च ।

९ प्र. २ खं. 'स्वर्गपथप्रतिपत्यर्थः' इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः ;—'अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति' इति निर्देशात् स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वात्, मोक्षप्राप्तेश्च देवयान-मार्गप्राप्तिद्वारकत्वात्' इति ।

१२ श. प्रश्ने ;—'अपरिमितनिःश्रेयसवाचित्वात्स्वर्गशब्दस्य इति' भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः ;—'संवत्सरस्वर्गो लोकः, इति कालात्मकपरब्रह्म-स्वरूपानन्दपरत्वात् मोक्षार्थश्च सदा यत्नः कर्तव्य इति स्वर्गकाम-श्रवणेऽपि नित्यता' इति ।

एवं च भाष्यकृत् धूर्तस्वामी वृत्तिकारो रामाण्डारश्च जीव-परमात्मनोः शरीरशरीरिभावं परमात्मनश्च विष्णोः सर्वचेतना-चेतनान्तर्यामित्वं अपरमितनिःश्रेयसस्य मोक्षात्मकस्य स्वर्गपद-व्यपदेश्यस्य ब्रह्मज्ञानिनो ज्ञानसहकृतनित्यकर्मानुष्ठानसाध्यदेवयान-गतिसाध्यत्वं भगवतश्च सर्वकर्मसमाराध्यत्वं तस्यैव च सर्वकर्म-कर्तृत्वफलभोक्तृत्वानुसंधानं इत्यादिवदन्तौ विशिष्टाद्वैतसंप्रदायस्थौ संभावयितुं शक्येते ।

'ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षसिद्धेः' इति वृत्तिकारवचोऽनुरोधे च विशिष्टाद्वैतसंप्रदायाप्रविष्टावित्वापि संभावयितुं शक्येते ।

यदि च 'कर्मपेक्षाभिसन्धि कचन विवृणुते तत्समुच्चित्य-
वादः' (तत्वमु. जीवस. ३३) इति तत्वमुक्ताकलापविवरणे :—

'हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया ।

इत्यादिषु द्वयोस्समुच्चितवद्वादः-कर्मसापेक्षत्वाभिसन्धि व्यनक्ति'
इति सर्वार्थसिद्धयनुगृहीतरीत्या ; 'विद्यासहितस्यैव वीर्यवत्तरत्व-
श्रुतेः' इति 'विद्याया अविद्याकार्यत्वं गम्यते' इति च वदत एव
ज्ञानसमुच्चयवादस्य कर्मणो विद्याशेषत्वाभिसन्धिसन्धुक्षकत्व-
संभव इति परिशीलयामः तदा एतौ विशिष्टाद्वैतनिष्ठावेवेत्यव-
गन्तुं पारयामः । युज्यते चैवमवगन्तुम् । यतः :—

त्रिकाण्डीमण्डने भास्करसोमयाजी :—

यद्वा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याशेषतयाऽथवा ॥ (१ का. ३८)

इति प्राचीनकल्पसूत्रभाष्यतद्वाख्यातपरम्पराप्राप्तं पक्षं अधिकार-
निरूपणेऽनुवदति ॥

सोऽयं पक्ष एतयोरपि भाष्यवृत्तिकृतोरिति निर्णेतुमप्यस्यव-
काशः ।

न च एवंविधं अन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यतात्पर्यवर्णनं श्री-
भाष्यकारोपहृतं ततः प्राचीनेषु ज्ञानकर्मसमुच्चयशब्देन मोक्षसाधन-
निर्देशकेषु कथञ्कारं घटताम् ? इति वाच्यम् ; अस्याश्शङ्काया
मण्डनमिश्रवाचस्पतिमिश्राभ्यामेव परिहारात् । तथाहि—विधि-
विवेके (२४ पु.) विधिपदार्थे प्रक्रान्ते—'वेदात्मनोऽभिप्राय इत्यति-
स्थवीय' इत्युक्तम् ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः—'येऽपि वेदान्तवादिनोऽपौरुषेय-
मङ्गीकृत्य वेदं वेदशरीरिणमन्तर्यामिणमास्थिपत—'अथाधिदैवम्—
यस्सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरोयं सर्वं वेदा न विदुर्यस्य
वेदाशरीरं यस्सर्वान् वेदानन्तरो यमयति एष न आत्माऽन्तर्याम्य-
मृतः इति श्रुतेः' इति व्याचक्षुः ।

अनेन विवरणेन च निखिलचेतनाचेतनशरीरकत्वं भगवत उप-
निषद्भिप्रेतमिति मण्डनमिश्रादपि पुरातना वेदव्याख्यातार आति-
ष्ठन्त इति सिद्धं भवति ।

रामाग्निचित्कालः.

रामाग्निचित्त्रिकाण्डमण्डनकारात् भास्करसोमयाजिनोऽपि प्राचीनतर इति तदीयकण्ठोक्तघाप्यवगम्यते—स हि दौर्ब्राह्मण्ये प्रमाणमुक्त्वा आह—

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

इति । अत्र 'मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत्—रामाण्डारः' इति तट्टीकाकार आह । एवं रामाण्डारवृत्तिवचांस्यपि तत्र तत्रोदाहरत्यपि ।

भास्करसोमयाजी च स्वस्य प्राचीनकल्पनिबन्धभाष्यतद्याख्या-
तृवेदव्याख्यातृसम्मतार्थप्रकाशकत्वं निगमने स्वयमेवाह—

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ।

देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्भवस्थिताः ॥

इति । एवं चाचार्यपदेन त्रिकाण्डमण्डनसंगृहीतो रामाण्डारोऽपि प्रामाणिकप्राचीनवेदार्थव्याख्यातृगोष्ठीगरिष्ठ एवेति निर्णयेनास्त्येव विशयलेशावकाशः ।

रामाण्डारव्यपदेशमूलम्.

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तिकृतो रामाण्डार इति व्यवहारः निबन्ध-
सम्मत एव प्रचरन्नपि किम्मूलकस्स्यादिति विचारयन्त उपपत्ति-
बलादेवं वयमध्यवस्यामः—आण्डार—पदं हि द्राविडभाषायां
नाथपदपर्यायतया सम्प्रतिपन्नं प्रथते : प्रयोक्तृपरम्परया च रेफान्त-
निगमनालस्यादिना आण्डार इत्यकारान्ततयैव पर्यवसितप्रयोगं
च प्रचरति । राम इति च पितृसङ्केतितं नाम । रामाग्निचिदिति तु
अग्निचयनानुष्ठाननिबन्धने प्रतिपटलान्तं वृत्तौ लिख्यमानं दृश्यते ।
आण्डारपदं तु विरुद्भूतं नाम्ना सङ्घटितव्यवहारमिति युज्यते भट्ट-
मिश्रस्वाम्यादिपदवत् ।

आण्डार इति विरुद्भजनताऽप्यस्य तद्विरुद्भूषितमहावंश-
सम्भूतिनिमित्ता समुचिता भवितुमर्हति । श्रीकृष्णदिव्यावतारबाल-
लीलादिवर्णनरूपजगत्पावनसाग्रगाथाचतुश्शतीप्रणेतारो विष्णु-
चित्ताचार्याः पाण्ड्यदेशे कूडल्लाम्नि दक्षिणमधुरानगरे राज्ञो
वल्लभदेवस्य विद्वत्सदसि जनकसदसीव याज्ञवल्क्यः अतिगहन-

परमात्मतत्त्वसुनिरूपणपरिसुदितविद्धद्राजसाक्षिकं भट्टनाथविरुद्ध-
भूषिता महतीमर्हणामवाप्तुवन्निति च तदितिहासप्रसिद्धं
जागर्ति ।

त इमे भट्टनाथाः पेरियाळ्वार इति विशिष्टाद्वैतिगुरुपरम्परा-
परिपाल्यमानानुसन्धानसुगृहीतनामधेयाः प्रथन्ते ।

एतैरेव पुरुषधौरेयैः पुरीभावपरिगृहीता जनकेन यजनभूतला-
दुत्थिता जानकीव निरन्तरवटपत्रशायिसमाराधनकुसुमप्रसवधन्य-
पुष्पवाटीभूतलादुत्थिता श्रीदेव्यपरावतारभूता गोदादेव्यपराभि-
धाना देवी 'आण्डाल' इति तदीयेनैव नाथविरुद्धेन भूषिता
श्रीकृष्णदिव्यकल्याणगुणानुसन्धानसमाधिनिष्ठापरिभूषितदिव्या -
शयालङ्कृतगाधाशतीप्रवर्तिका अखिल एव दक्षिणभारतभूतले
अखिलेष्वेव विष्णुदेवालयेषु श्रीदेवीनिर्विशेषं समाराध्यमाना
जगन्ति रक्षति ।

यांश्च भट्टनाथान् श्रीमन्निगमान्तगुरवः कल्पसूत्रव्याख्यातृत्वे-
न व्यपदिशन्ति स्वीये रहस्यत्रयसारनाम्नि मणिप्रवालनिबन्धे—

இப்பாசுவத பெருஷ்டத்வம் கிரயம் செல்லும்படிவை 'தேச-
வாசடியார்க்கள் எந்தம்மை ஶிருக்கவும் பெருவாற்கள்' என்று
கற்பவாசுத கிரய்யாச்யாணம் பண்ணினை பெரியாழ்வாராகுளிக்
கெய்கார்' इति । भगवद्दासत्वस्य भागवतदासत्वान्तस्य विक्र-
यान्तपर्यवसानपरिपालनीयताम् 'भगवन्नामसंकीर्तननिष्ठाभगव-
दासा अस्मान् विक्रेतुमपि कल्पन्ते' इति कल्पसूत्रव्याख्यातारः
श्रीभट्टनाथाचार्याः अन्वगृह्णन्' इति च तदर्थः ।

अत्र च — 'अङ्गाङ्गिनोदशेषशेषिभावं स्वत्वत्यागात्मक-
यागान्तर्गतस्वत्वस्वरूपं सोमक्रयणान्तर्गतक्रयविक्रयस्वरूपं विनि-
योगप्रकारादिकं च समीचीनन्यायैर्निर्णय कल्पसूत्रं व्याख्यातवन्तो
भट्टनाथा इति यावत्' इति तद्याख्याने सारास्वादिनीकारा
माहुः ।

त इमे भट्टनाथविरुद्धभूषिता विष्णुचित्ताचार्याः कल्यादि

चत्वारिंशदब्देभ्य उत्तरं स्वावतारेण धरातले पवित्रयामासुरिति
गुरुपरम्परयाऽनुसन्धेयात्पद्यादवगम्यते ;—

तत्त्वाध्यापगमे कलौ युगपरे संवत्सरे क्रोधने
चण्डांशौ मिथुनं गतेऽङ्घ्रि नवमे पक्षे बलक्षेऽपि च ।
स्वात्यां भास्करवासरे शुभतिथावेकादशीनामनि
श्रीमानाविरभूदचिन्त्यमहिमा श्रीविष्णुचित्तोऽनघः ॥

(जयन्तीमाला)

इति । एवंविधविरुद्धभूषितमहाकुलजनिनिमित्ता विरुद्धसंपत्तिः धूर्त-
स्वामिभाष्यवृत्तिकृतो रामाग्निचितः कल्पसुत्रव्याख्याप्रवीणबुधवेद-
विद्वज्जनपरम्परापरिप्राप्ता संप्रतिपन्ननिबन्धादृता च जागर्तीति ।

रामाण्डारः कुमारिलादर्वाचीनः.

वृत्तिकारोऽयं रामाण्डारः पञ्चबन्धप्रश्नारम्भे :—

"तदेतत् अर्थवादाधिकरणे 'पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान्
वाप्नोति' इत्यत्र वार्तिककारेणोक्तम् ;—

कर्मणामल्पग्रहतां फलानां च स्वगोचरे ।

विभागः स्थानसामान्याद्विशेषोऽपि चोदिते ॥ "

इति कुमारिलवार्तिकमुदाहरन् ततोऽर्वाचीन इत्यवधारयामः ।

भट्टनाथवंश्यत्वाच्चास्य तत्कुलधनभूतं यज्ञशास्त्रप्रवर्तकत्वं
परम्पराप्राप्तं निश्चिनुमः ।

धूर्तस्वामी रामाण्डारश्च न समकालौ.

यद्यपि :—

आपस्तम्बं नमस्कृत्य धूर्तस्वामिप्रसादतः ।

तद्भाष्यवृत्तिः क्रियते यथाशक्ति निरूपिता ॥

इति स्वग्रन्थारम्भे वृत्तिकारो रामाण्डारो धूर्तस्वामिनः प्रसादं
स्वग्रन्थनिर्माणहेतुं कीर्तयन् तस्यैव गुरुभूतस्योपसदनवरिवस्या-
दिना तदनुग्रहलाभमिवाचक्षाणस्तत्समकालिकमात्मानं प्रकाशय-
तीव प्रतीयते ।

तथापि :—(५.५.८१) सूत्रे 'अधिदेवनादिनिःसाद्दोमान्तं राजन्यस्यैव' इति भाष्ये ; 'अस्यार्थो मृग्यः' इति ।

एवं १७७तमे सूत्रे ; 'अस्य भाष्यस्य' शास्त्रान्तराविरोधेन विषयवर्णना कर्तव्या' इति ।

एवं दशमप्रश्ने :— 'पात्रसंशमनानन्तरं वक्तव्यमपि भाष्य-कारेणानास्थयेदमुक्तम् ; लेखकप्रमादाद्वा' इति ; एवंविधैर्भाष्यकृतपारोक्ष्यगमकैर्वचोभिः न भाष्यवृत्तिकारौ समकालाविति निर्णीयते ।

एवं च :—

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।

देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलम् ॥

तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।

नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहस्य सूनुना ॥

इत्यत्रैव रामाण्डारवृत्तावपि भाष्यग्रन्थाध्ययनजनितधीवैशद्य-लाभमूलकतद्गतानिवेदनमात्रं तत्प्रसादत इत्युक्तिरित्यध्यवस्यामः ।

श्रौतसूत्रवृत्तिकृद्द्रुद्रदत्तपरिचयः.

आपस्तम्बीयश्रौतसूत्राणां साक्षाद्वृत्तिकारः रुद्रदत्तोऽपि । रुद्रदत्तभाष्यमित्यपि तस्या वृत्तेर्व्यपदेशः त्रिकाण्डमण्डनटीकायां दृश्यते ।

यथा त्रिकाण्डमण्डने :—(१.५.५ व्या.) 'वलवद्भिः परैर्निगृह्य-माणत्वं रुच्यमानत्वम् ; तदेवारोधनम्' इति रुद्रदत्तभाष्ये, इति ।

अयं च ग्रन्थः रुद्रदत्तवृत्तौ ५ प्रश्ने ८म पटले ३य सूत्रे दृश्यते ।

अत्र च रामाण्डारवृत्तेरपि भाष्यमित्येव व्यपदेशो दृश्यते ।

अयं च रुद्रदत्तः धूर्तस्वामिनोऽर्वाचीनः ; तथाहि ग्रन्थारम्भे :—

अस्यापस्तम्बसूत्रस्य दुर्ज्ञानाज्ञानसंशयान् ।

सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्यति ॥

इति प्रतिज्ञानन् स्वप्राक्तनैतद्विवरणमूलकानर्थपरिजिहीर्षयेव स्वप्रवृत्तिमावेदयति । प्रायोऽयं वृत्तिकारः धूर्तस्वाम्युक्तिं प्रतान्तर-तयोपन्यस्य खण्डयति । यथा :— ' संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परि-भाषायाम् ; विस्तरेण दर्शपूर्णमासावनन्तरं व्याख्यायेते ' इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

' न पुनरिहानन्तर्यार्थः ' वृत्तस्य कस्य चिदनुपलम्भात् इति ।

एवं दर्शशब्दविवरणे :—

' दृश्यते यस्मिन् क्षणे सूर्येण संगतश्चन्द्रमाः सिद्धैः स क्षणो दर्शः ' इति भाष्यम् ।

अत्र रुद्रदत्तः :—

" न दृश्यतेऽस्मिश्चन्द्रमा इति विपरीतलक्षणया दर्श इत्यमा-वास्याोच्यते न त्वियमन्वर्थसंज्ञेति । चन्द्रदर्शनस्य सर्वतिथि-साधारण्यात् । न च सूर्येण सङ्गतो दृश्यते इति विशेष्यः ; सूर्यसङ्गते-रमावास्याशब्दप्रवृत्तिहेतोर्दर्शनात् ; अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रा-कौ ; इति वाच्यम् ; अतितेजस्विसूर्यमण्डलान्तर्विलीनः क्षीण-कलश्चन्द्रमाः सिद्धैरेव दृश्यते नास्मद्विधैः । तत्रापि सिद्धदर्शनस्या-विशेषकत्वादस्मदर्शनपरिसङ्ख्यापर एव शब्दोऽभ्युपगन्तव्य इति स एवार्थश्छन्नोक्तस्स्यात् । न चासौ प्राञ्जलः विवक्षिततिरोधनात् । सूत्रकृतैव विपरीतलक्षणया विवरणाच्च ' यद्दर्शनं दृश्यते तद्दृश-मावास्या ' इति । तस्माद्यथोक्त एव शब्दार्थश्शोभते " इति ।

एवमुत्तरत्रापि गतश्रीशब्दार्थादौ भाष्यकटुक्तिखण्डनपर एव रुद्रदत्त इति ।

एवं बहुत्र तदुक्तानेव पदार्थान् सूत्रार्थाध्वानुवदन्नपि दृश्यत इति तत्तत्परिचयावसेयं भवति ।

कल्पसूत्राणां परिभाषोपक्रमत्वानभ्युपगमपक्षोऽस्य पूर्वमुप-पादितः ।

एवम् ;—' एते वा अध्वर्योर्गृहा य एवं वेद गृहवान् भवतीति विज्ञायते ' इति (२२ शं) सूत्रम् ।

तत्र ;—' यो यजमानो गृहान् वेद कर्माणि तस्यापि गृहा भवन्तीति फलसंस्तुतिः ' इति भाष्यम् ।

अत्र रुद्रदत्तः ;—वेदनस्य परार्थत्वात् फलवचनं प्ररोचनार्थम्, ततश्च यजमानस्यैवेदमेवंविदुषः फलमिति न शङ्कनीयम्, इति ।

अत्र च इति फलस्तुतिः इति फलसंस्तुतिः इति वा भाष्यपाठेऽपि फलप्रशंसाप्रतिपत्त्या न भाष्यखण्डनावकाशस्तावानस्ति ; तथाऽपि रामाण्डारवृत्तौ ;—फलसंस्तुतिः—फलविधिः इति व्याख्यानात् यजमानगामिफलविधिपरत्वं भाष्यवृत्तिकारौ तस्याश्श्रुतेर्मन्वाते इत्याशयेन खण्डनप्रवृत्ती रुद्रदत्तस्य ।

अनया च वचोभङ्ग्या भाष्यकारादूर्तस्वामिन इव वृत्तिकाराद्रामाण्डारादपि रुद्रदत्तोऽर्वाचीन इत्यवगम्यते ।

किञ्च ;—१ प्र. ६ष्ठे सूत्रे ;—' इति सङ्कल्पः ' इति भाष्यम् ।

अत्र रामाण्डारः ;—यद्यपि ' मानसव्यापाररूपस्सङ्कल्पः ; तथाऽपि तद्वाचकशब्दोच्चारणपर्यन्त एव । ' यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत ' इति उच्चारणपर्यन्तनिर्देशात् ' इति ।

अत्र रुद्रदत्तः ; ' सङ्कल्पश्च मनसोऽसाधारणव्यापारत्वान्मानसः । यथाऽऽहुस्तांब्याः ' मनस्सङ्कल्पं ' इति । वाचिकोऽपीत्यपरं ' यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते ' इति लिङ्गात् ' ' इति रामाण्डारग्रन्थमनुवदति ।

एवं ;—(४-१६-८) ' प्रतिपुत्रमावर्तते ' इति रामाण्डारः ।

अत्र रुद्रदत्तः ;—' बहुपुत्रत्वे तु स्वस्थानवृद्ध्या नास्त्रां ग्रहणम् । न त्वभ्यासवृत्त्या ' इति तदुक्तिं खण्डयति ।

पञ्चदशैव च प्रश्ना रुद्रदत्तेन व्याख्याताः । परिभाषाऽपि तेन व्याख्यातेति संभावयितुमस्यवकाशः । केशवस्वामिमतानुयायी च रुद्रदत्त इति त्रिकाण्डमण्डने अधिकारिनिरूपणग्रन्थादवगम्यत इत्यलं प्रासङ्गिकेन ।

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्योरुदाहृता निबन्धाः.

अनुपदकारः—११-९-२ सूत्रे भाष्यकृत् धूर्तस्वामी 'अनुपदकारस्य तूर्ध्वबाहुना' इति तद्ग्रन्थमनुवदति ।

तत्र च रामाण्डारः—'अनुपदकारः छान्दोग्य-
षड्विंशब्राह्मणव्याख्याता' इत्याह ।

छन्दोगसूत्रम्—यजुरन्तरयेऽन्वाहारं धानञ्जय्यः, उपेक्षणं शण्डिल्यः,
इति छन्दोगसूत्रात् इति (९-७) भाष्यम् ।
द्राह्यायणश्रौतसूत्रस्यायं निर्देशः तत्र च २६-२७
संख्याङ्कितमिदं सूत्रद्वयम् ।

“ यत्र दक्षिणो हस्तः तां दिशं गच्छति ब्रह्मा ' इति
(१४-३) भाष्यम् । अयमंशः द्राह्यायणश्रौते १४शे
पटले ११शे सूत्रे 'उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग्वा
पदाभिहोमात् दक्षिणेन यत्र राजानं क्रेष्यन्तस्स्यु-
स्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् । सा हि प्राची वर्त-
मानस्य' इत्यादिप्रकृतस्यात् ।

छन्दोविचितिः—'द्विपदास्ववसानं नेष्यते' 'समस्त एवोपचर-
णीयासु द्विपदात्वं नेष्यते' इति छन्दोविचिति-
वचनात् इति (६-५) भाष्यम् ।

याष्यद् पिङ्गलनागाद्यैश्छन्दोविचितयः कृताः ।

तासां पिङ्गलनागीया सर्वसाधारणी भवेत् ॥

सर्वानुक्रमणी काचित् छन्दोऽनुक्रमणी परा ।

शौनकीया तृतीयेमास्ति च ऋग्वेदिनां मताः ॥

यजुर्वेदविदामन्या सर्वानुक्रमणी भवेत् ।

सामगानां निदानस्था पतञ्जलिकृता हि सा ॥

इत्युक्त्वा छन्दोविचितीनां बहुत्वं निश्चितम् । तत्र
मुद्रितायां निदानसूत्रान्तर्गतायां छन्दोविचितौ
द्वितीयपटले 'अथावसानम्' इत्यादिप्रकरणे
इयमानुपूर्वी न दृश्यते ।

इतिनिदानकारमतिः ' इति भाष्यवचोऽनुरोधे निदानान्तर्गतमेव छन्दोविचितिसूत्रं निर्दिशतीति ज्ञायते । पिङ्गलनागीया सर्वसाधारणी मता इत्येतदालोचने याजुष्यपि छन्दोविचितिस्सैवेति निश्चयस्स्यात् । यादवप्रकाशैश्च याजुषीत्येव छन्दोविचितिः परिगृहीता व्याख्याता च । पिङ्गल-छन्दोविचितौ च इदं वचनं न पश्यामः । धूर्तस्वामी च याजुषीमेव छन्दोविचितिं निर्दिशतीत्यत्र च संशयः । ततश्च क स्याद्विदं वचनमिति परिचिन्तनीयम् ।

निदानकारः— ' सर्वः पूर्वपक्षो दर्शस्य इति निदानकारमतिः ' इति ' सर्वमहः प्रातराहुतेः इति निदानसूत्रं ' इति च भाष्यम् ।

निदानसूत्रं नाम पतञ्जलिप्रणीतः छन्दोगानां परिकरभूतेषु द्विपञ्चाशत्सु ग्रन्थेषु —

कल्पसूत्रं तथा क्षुद्रं लाठ्यायनकमेव च ।

उपग्रन्थः पञ्चविधो निदानं ताण्ड्यलक्षणम् ॥

अनपत्स्थानुस्तोत्रं कल्याणुपदमेव च ।

एतद्दशविधं सूत्रं सामगेषु च विधृतम् ॥

इत्युक्तेषु सूत्रनिबन्धेष्वन्यतमम् ।

लाठ्यायनमनुपदं निदानं कल्पमेव च ।

उपग्रन्थाश्च क्षुद्राश्च तण्डालक्षणमेव च ॥

सूत्रं पञ्चविधीयं च कल्याणुपदमेव च ।

अनुस्तोत्रं च त्रिज्ञेयं दशसूत्रप्रकीर्तनम् ॥

इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

भगवान् पतञ्जलिरैव निदानसूत्रकर्तेति तु—

निदाने भगवानाह बहुविधं पतञ्जलिः

इति षोडशी विचारे रुद्रस्कन्दोक्त्याऽपि निश्चीयते ।

भाष्यम् ;—अश्वप्रतिग्रहेष्टिविषये कपर्दिभाष्ये (७७ पत्रे);—

‘अत्र भाष्ये विप्रतिपत्तिः प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतिग्राहयितु-
रिति’ इत्युक्तम् । किमीयमिदं भाष्यम् ? कल्पभाष्यम्
वेदभाष्यं वेति विचारणीयम् ।

श्रीभाष्यकारपरिगृहीतक्रमे गुहदेवकपर्दिस्वामिनोः
पूर्वापरभावेन निर्देशात् गुहदेवस्वामिन एव भाष्यं
निर्दिष्टं स्यादिति संभावयामः ।

वेदभाष्यम् ;—‘वेदभाष्यानुसारेण यथाशक्ति प्रकल्पितम्’ ।

इति रामाण्डारवृत्तेरारम्भे वेदभाष्यनाम निर्दिश्यते ।
कस्येदं वेदभाष्यं इति विचारणीयम् । उत्तरत्र वृत्ति-
कारेण ‘गुहदेवस्वामिना ब्रह्मयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम्’
इत्युक्तेः इह तमेव गुहदेवस्वामिनं भाष्यकार इति
निर्दिशतीति संभावयामः ।

२ कल्पोपाध्यायः ;—‘न गर्भिणीं दीक्षयेत्’ इति गर्भवत्पश्वालम्भन-
निषेध इति कल्पोपाध्यायेन व्याख्यातस्सोमाधाने
इति रामाण्डारः (१० प्रश्ने) ।

१ कपर्दिस्वामी ;—‘द्वादशप्रथमराश्योः सूर्योदयकालो वसन्तः इति
कपर्दिस्वामी’ इति रामाण्डारः (१० प्रश्ने) ।

केशवस्वामी ;—‘निशायां द्वितीययामे इति केशवस्वामी’ इति ।
‘शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आहरतीति केशवस्वामी’
इति च रामाण्डारः ।

अयं च केशवस्वामी प्रयोगसाराख्यधौतनिबन्धकर्ता,—
श्रियः पतिं नमस्कृत्य काण्वं च मुनिपुङ्गवम् ।
प्रयोगसारं वक्ष्यामि केशवोऽहं यथामति ॥
इति प्रयोगसारारम्भ उक्तेः ।

‘नारायणादिभिः प्रयोगकारैः एकं पञ्चमाश्रित्य दर्शपूर्ण-
मासादीनां प्रयोग उक्तः । भवस्वामिमतानुसारिणा
मया तु भवभाष्यमङ्गीकृत्य प्रयोगसारः कियते ।

इत्यपि तत्रैवाह । यद्यपि—भवस्वामी बोधायन-
कल्पसूत्रभाष्यकृदिति निश्चीयते । काण्वं मुनिं स्व-
ग्रन्थादौ नमस्यन् तच्छाखाश्रौतप्रयोगकार इत्यपि
निश्चेतुं शक्यते । तन्नामधेयस्तच्छाखाभाष्यकृदपर-
एव वा स्यात् इत्यपि ।

तथाऽपि बोधायनस्य कण्वतनयत्वप्रसिद्ध्या बोधा-
यनस्यैवायं काण्व इति निर्देश इति नानुपपत्तिः ।

गुहदेवस्वामी :—६ प्रश्ने ७ पटले ' अरण्यावसाने ग्रामसीमान्तप्रभृति
छदिर्दर्शनम् ' इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणे गुहदेवस्वामिना
अछदिर्दर्श इत्यस्य व्याख्यानावसरे उक्तत्वात् ' इति
रामाण्डारः ।

श्रीभाष्यकारैः वेदार्थसङ्गहे प्राचीनवेदव्याख्यातृत्वेन
गुहदेवस्वामी परिगणितः । अस्य च वेदभाष्यं
श्रीभाष्यकारैः स्वसिद्धान्तानुकूलार्थपरमिति गृही-
तम् । तदभिप्रायेणैव श्रीमन्निगमान्तगुरुभिः यति
राजसततौ :—

निरातङ्गाष्टकप्रमिडगुहदेव प्रभृतयः—

इति श्रीभाष्यकारपरिगृहीतसिद्धान्तप्रवर्तकेषु पूर्वपुरुषेषु गुहदेव-
स्वामी गृहीतः ।

पश्चिमतम्—

कपर्दिभाष्ये—१६, १८, पत्रयोः ' श्वो वा पश्चिमतात् ' इत्यु-
च्यते । कोऽयं पक्षी नाम कश्च तदीयनिबन्ध इति विचारणीयम् ।
पक्षिल इति च न्यायदर्शनभाष्यकृतो वात्सायनस्य नामनिबन्धुभि-
र्व्यवहियते वाचस्पतिमिश्रादिभिः । स एव तथाविधोऽन्यो वेति
न निश्चेतुं पारयामः ।

वैजवापिः :—' तत्पुत्रशिष्यादयः प्रतिप्रस्थात्रादीन्यान्विज्यानि कुर्व-
न्तीति वैजवापिः ' इति भाष्यम् ।

भवदासः :—उपाकृतहोमे आज्यं प्रस्तुत्य ' लौकिकाज्यादिति भव-
दासमतिः ' इति भाष्यम् ।

भवस्वामी ;—(६-५) 'पाश्वेनोपस्थानमिति भवस्वामी इति ; भवस्वामिमितिस्तु नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरित्यत्र वाक्यभेदभयात् न प्रातरित्यनुवादः इति ' च रामाण्डारः । साक्षात्परम्परया च यज्ञव्याख्यातारो भवदासभवस्वामिभवदेवभवनाथाः ध्यन्ते ।

१. तत्र भवदासः ;—'वृत्त्यन्तरेषु केषांचित्' (श्लोकवा. ३३) 'केषांचित्—भवदासादीनां' इति तत्र पार्थसारथि-मिश्रटीका ।

'भवदासेनापि कृतं जैमिनीये भाष्यम्' इति प्रपञ्च-हृदयकारः । एतदुत्तरं द्वितीयं सङ्कर्षकाण्डं विहाय शश्वरस्वामिना संक्षेपेण कृतम्' इत्यत्रत्यवाक्यादपि भवदासादर्वाचीनशश्वरस्वामीत्यवगम्यते ।

२. भवस्वामी च बोधायनश्रौतसूत्रभाष्यकृदिति तद्रन्थे प्रकरणान्तेषु निर्देशादवगम्यते । आदौ च न कापि कोशे तत्कृतिरिति निर्दिश्यते ।

रामाण्डारे च पाश्वेनेत्यादिवाक्यस्य भवस्वामीयत्वमुच्यते । भवस्वामिभाष्ये तु सर्वान्युपस्थानप्रकरणे 'तस्मादीपत्तिर्यद्भिडवोपतिष्ठते' इत्येव पङ्क्तिर्दृश्यते ।

यद्यपि १६२२ सङ्ख्याङ्किते तालकोशे अग्निग्रन्थान्ते ;—'इति भवस्वामिकृते बोधायनकल्पविवरणे' इति लेखः ; ततः 'पञ्चह-सहस्रग्रन्थोपरि त्रिशतग्रन्थो भवनाथमिश्र' इत्येतावति त्रुटितपत्र-शेषो लेखश्च दृश्यते ; तेन च एतद्रन्थसंख्याप्रदर्शनपूर्वकभवनाथ-मिश्रनामग्रहणेन भवनाथस्यैतत्कर्तृत्वकीर्तनायैव लेखकप्रवृत्तिस्सं-भावयितुं शक्यते । सति चैवं नाथस्वामिपदयोः पर्यायत्वबुद्ध्या एकस्यैव भाष्यकृत उभयथा व्यपदेशः प्रवृत्त इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।

भवस्वामिवचनं रामाण्डारगृहीतं नात्र पश्याम इत्यन्य एवा-सौ भवस्वामी वाच्य इत्यपि चिन्तयितुमस्त्यवकाशः ।

तथापि मद्रपुरस्थप्राच्यकोशागरस्थसविमर्शसूच्यां भव-
स्वामिभाष्योपसंहारादौ पञ्चसहस्रेत्यादि दर्शितवाक्यादर्शनात्
तथा लेखनं कस्यापि स्वमतिविजृम्भितमूलकं स्यादिति निश्चिनुमः ।

शबरस्वाम्यग्निस्वामिभवस्वामिधूर्तस्वामिकपर्दिस्वामिनः निब-
न्धादौ मङ्गलवाक्यप्रयोगमुपेक्षितवन्त इत्येतदपि निबन्धनं
भवितुमर्हति नयविवेकादौ मङ्गलपद्यं घटयतो भवनाथस्य न तेषु
परिगणना युज्यते शालिकनाथादर्वाचीनस्येत्यत्र ।

न श्लोक एव निबन्धकृत् एकत्र स्वनिबन्धे मङ्गलपद्यं घटयन्
अन्यत्राघटयंश्च प्रणयेन्निबन्धमित्यभ्युपगन्तुं शक्यते ! भट्टभास्कर-
मिश्रश्च स्वीये ज्ञानयज्ञाख्ये वेदभाष्ये आदौ—

वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादि भाष्याण्यतो
भाष्यं सर्वपथीनमेतद्धुना सर्वायमारभ्यते ॥

इति स्वस्य ग्रन्थप्रणयने वाक्यार्थधीवैग्रहहेतुतया भव-
स्वामिभाष्यं कीर्तयति । एवम् :—

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान् बोधायनपुरस्सरान् ।

इति बोधायनमुनेरादौ प्रणतिं प्रतिपादयति ।

तत्र विविधेतिहासविवरणादिघटितकल्पसूत्रप्रवर्तकतया बहु-
तरवैशद्यमूलं बोधायनमुनिरिति तन्नतिर्घटते ।

भवभाष्याध्ययनेन वेदभाष्यप्रणयनवचनं तु कल्पसूत्रभाष्य-
ग्रहणेन नोपपादनमर्हति । विनियुक्तमन्त्राणां तत्र तत्र वाक्यार्थवर्णन-
संग्रहसम्भवेऽपि 'वाक्यार्थैकपराणीति' विशेषणस्वारसिकसम-
न्वयस्य कल्पभाष्ये दुर्घटत्वात् वेदभाष्यमेव तत्र भाष्यपदेन निर्दिष्ट-
मित्यवश्यं वाच्यम् । छन्दोनिर्गुक्तकल्पव्याकरणादिषोडशविधपरि-
करविशदीकरणेन व्याचिकीर्षुर्हि भास्करमिश्रः वाक्यार्थैकपरत्वं
भवभाष्ये कीर्तयन् निखिलवाक्यविवरणरूपतां वदन्नेव तस्यापुष्कल-
परिकरतां मन्यते ! किमुत कतिपयमन्त्रवाक्यविवरणसङ्ग्रहपरे
कल्पभाष्ये ।

ततश्च वेदभाष्यस्थमेव रामाण्डारोदाहृतं भवस्वामिवचनं
स्यादित्यध्यवस्यामः । तदीयं वेदभाष्यं तु वयं नोपलभामहे ।

भवदेवस्तु तौतातितमर्तातलकस्य कौमारिलग्रन्थगूढभाषा-
विष्करणपरस्य रचयिता सोमनाथखण्डदेवादिभ्यः प्राचीनः पूर्व-
मीमांसकाग्रणीरित्यवगम्यते ।

सङ्कर्षः :— धूर्तस्वामी स्वभाष्ये इष्टिकल्पभाष्यान्ते ' अन्येव सा
यत्र तुल्यः पदाभ्यास इति सङ्कर्षपक्षः ' इति,

१० मे प्रश्ने :— ' दीक्षणीयाग्नेस्तु धारणं हिरण्यकेशि सङ्कर्षवचनात् ' इति,

११ " ' हिरण्यकेशिनस्सङ्कर्षकारस्य च प्राज्ञहितम् ' इति,

" " ' सर्वस्य सङ्कर्षकारस्य ' इति,

१४ " ' मन्त्रेणाग्निष्टं परिधीयत इति सङ्कर्षकारमतिः ' इति,
' सङ्कर्षणकारमतिः परिव्ययणविधानेन ' इति,

१६ " ' सङ्कर्षणकारस्य तु पूर्वयोपधानं उत्तरयाऽमिमर्शनम् ' इत्येवं सङ्कर्ष-सङ्कर्षकार-सङ्कर्षणकारशब्दैः निबन्धं निर्दिशति ।

' सङ्कर्षपक्षः ' ' हिरण्यकेशिसङ्कर्षवचनात् ' इति वाक्ययोश्च
हिरण्यकेशिपदसमभिव्याहारपर्यालोचनया सङ्कर्षशब्दो निबन्धुपरो
ऽपि प्रयुक्त इत्यवगन्तुमस्त्यवकाशः ।

' तदुक्तं साङ्कर्षणे ' इत्यारभ्य तद्वचनोदाजिहीर्षुमिश्च श्रीभाष्य-
कारैरपि सङ्कर्षणो निबन्धकारोऽभिप्रेत इत्यवगम्यते ।

' सङ्कर्षः काशकृत्स्नप्रभवः ' इति तत्त्वरत्नाकरकारवचनाच्च
सङ्कर्ष इति निबन्धनिर्देशोपीत्यवगच्छामः ।

सङ्कर्षपदं सङ्कर्षणपदं वा निबन्धारं व्यपदिशतु तन्नाम्ना च
निबन्धस्यापि व्यपदेशः प्रचरतीति यथायथं व्यपदेशद्वयमुपपाद-
यतोऽपि कोऽसौ सङ्कर्षः सङ्कर्षणो वा इति विशयः परं विनैव विचारं
नोपशाभ्येत् ।

अत्रेत्थं मीमांसेतिहासं कञ्चिदाकलयामः :— षोडशाध्याय-
निबद्धं पूर्वमीमांसाशास्त्रं जैमिनिकृतम् । तदन्यदध्यायचतुष्कं व्यास-
कृतम् ।

विंशत्यध्यायनिबद्धस्य मीमांसाशास्त्रस्य कृतकोटिनामधेयं
भाष्यं बोधायनेन कृतम् ।

तत् ग्रन्थवाहुल्यभयादुपेक्ष्य किञ्चित्संक्षिप्तं उपवर्षेण कृतम् ।

तदपि मन्दमतीनं प्राति दुरुपपादं विस्तीर्णत्वादुपेक्ष्य षोडश-
लक्षणपूर्वमीमांसाशास्त्रस्य देवस्वामिनाऽतिसंक्षिप्तं कृतम् ।

भवदासेनापि कृतं जैमिनीये भाष्यम् । पुनर्द्विकाण्डे धर्म-
मीमांसाशास्त्रे सङ्कर्षकाण्डे द्वितीयमुपेक्ष्य पूर्वस्य तन्त्रकाण्डस्य
आचार्यशबरस्वामिनाऽतिसंक्षिप्तं कृतं भाष्यम् । तथा देवता-
काण्डस्य (संकर्षेण) संकर्षणेन इति । [प्रपञ्चदृष्टये उपाङ्गप्रकरणे लेखो
दृश्यते] अनेन च सङ्कर्षणो नाम देवताकाण्डभाष्यकार इति ; तत्र
च काण्डे शबरस्वामिना भाष्यस्याकरणेऽपि तत्पूर्वकालिकैः देव-
स्वामिभवदासोपवर्षबोधायनैर्भाष्याणि प्रणीतानीति चावगम्यते ॥

तत्र श्रीशङ्कराचार्यैः 'तदुक्तं सङ्कर्षे' इति ; श्रीरामानुजा-
चार्यैः 'तदुक्तं साङ्कर्षणे' इति, श्रीभाष्यैः 'सङ्कर्षे' इति, वेदान्तदीपे
चानुद्धमानः ;

"कर्मणां प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनता-
निश्चयः 'प्रभुत्वादात्विज्यम्' इत्यन्तेन सूत्रकलापेन * सङ्कर्षणेन
कृतः" इति सारग्रन्थे द्वादशाध्याय्युत्तरतल्लेषभूतविचारपरसूत्र-
निबन्धतया गृहीतः ।

शङ्करभाष्यप्रकटाधेटीकाकारैः ; 'सङ्कर्षे-देवताकाण्डे' इति
विव्रियमाणः ; शङ्करभाष्यरत्नप्रभायां 'सङ्कर्षो देवताकाण्डम्'
इति व्याख्यातः ;

रत्नप्रभाविवरणे आनन्दगिरिभिः ;— 'संकुप्यते कर्मकाण्डस्थ-
मेवावशिष्टं कर्म संक्षिप्योच्यते इति सङ्कर्षो देवताकाण्डम्' इत्युप-
पाद्यमानः ;

धूर्तस्वामिनाऽपि 'इति सङ्कर्षकारमतिः' 'सङ्कर्षणकारमतिः'
'सङ्कर्षकारः' 'सङ्कर्षपक्षः' 'सङ्कर्षवचनात्' इति विविधनिर्देशैः

* संकर्षणेनेति साहित्ये सूतीया ; संसंकर्षणेनेति पाठस्तु सुगमायै ।

निबन्धनिबन्धुनिर्देशरूपैश्शब्दैर्गृह्यमाणश्च कोऽसौ ग्रन्थः कश्च
तत्प्रतिपाद्य इति विशये ;—

मीमांसारूपः कश्चित्सूत्रनिबन्ध इति शङ्कराचार्यादिदर्शित-
निखिलप्रबन्धसंमत्या निश्चिनुमः । तत्प्रतिपाद्ये विशयाच्च स्वरूपेऽपि
स भविष्यति । तथाहि ;—

धूर्तस्वामी तावत् दीक्षणीयाग्निधारणादियज्ञसंबन्धिकर्मविषय-
प्रमाणोदाहरणतया सङ्कर्षग्रन्थपरिग्राही ।

श्रीशङ्कराचार्याः श्रीभाष्यकाराश्च देवतापृथक्कुहेतुकप्रदान-
दृष्टान्तेन स्वाभिमतार्थसाधनाय तदुदाहरन्ति ; इत्थं च ब्रह्मसूत्र-
भाष्यकृतोः देवतामेदादिनिरूपणपरत्वाभिप्रायकस्तत्परिग्रह इति
सिद्धम् ।

'सङ्कर्षकाण्डमुपेक्ष्य शबरस्वामिना भाष्यं कृतम्' इत्येतदनन्त-
रम् तथा देवताकाण्डस्येत्यादिप्रपञ्चद्वयवाक्यस्य च सङ्कर्षव्यप-
देशमुल्लङ्घ्य देवताकाण्डं व्यपदिशतो सङ्कर्षादन्यदेव किमपि सूत्र-
वृन्दं विवक्षितं स्यादिति प्रतीयते, तस्य च भाष्यकारस्सङ्कर्षण
इति च ।

सङ्कर्षपदस्य देवताकाण्डपरता प्रकटार्थरत्नप्रभानन्दगिरि-
व्याख्याभ्योऽवगम्यते ।

इममेवार्थं श्रीमन्निगमान्तगुरवोऽपि शतदूषण्याम् (४ वादे) ;—

'देवताकाण्डं च कर्मकाण्डशेषतया श्रीभाष्यकारैः परिगृहीतम् ।
तदुक्तं सङ्कर्षे इति हि तत्सूत्राण्युदाहरन्ति' इति निर्दिशन्ति । वेदान्त-
दीपे 'तदुक्तं संकर्षे' इति निर्देशात्संकर्षे इति देवताकाण्डे
व्यवहारोऽपि श्रीभाष्यकारसंमत इत्याशयः ।

कर्मदेवता ब्रह्मगोचरा

सा त्रिधोद्भवौ सूत्रकारतः ।

जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो

वादरायणादित्यतः क्रमात् ॥

(तत्त्वरत्नाकरे)

इति भट्टपराशरपादानां सूक्तिरिहानुसंहिता ।

एवंविधप्रमाणोपदेशादित एव च आचार्यश्रीमेषनादारि-
सूरिभिरप्यनुगृहीतं नयप्रकाशिकायाम् । 'द्वादशलक्षण्याः कर्म-
विषयत्वमुपाधिः । अनन्तरचतुर्लक्षण्या देवताविषयत्वं' इति ।

तत्त्वटीकायाम् :— 'तर्किते कर्मणि संकर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या
तत्तदाराध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्षैर्मिच्छन्त्यते' इति निगमान्त-
गुरुभिरपि । तत्र च प्रत्यध्यायं विषया अपि स्वरूपादयो निर्दिष्टा
अप्याचार्यैः ।

संकर्षपदस्य देवताकाण्डपरत्वे व्युत्पत्तिस्तु दर्शिता आनन्द-
गिरिभिः— 'संकुप्यते कर्मकाण्डस्थमेवावशिष्टं कर्म संक्षिप्योच्यत
इति संकर्षो देवताकाण्डम्' इति । एतदनुसार्यैव ब्रह्मविद्याभरण-
ग्रन्थः ।

एवं च संकर्षपदेन देवताकाण्डमिति प्रसिद्धमेव सूत्रवृन्दं
जिघृक्षितं भाष्यकृद्भिरिति तद्व्याख्यात्रैककण्ठ्यसिद्धं भवति ।

देवताकाण्डव्यपदेशप्रसिद्धस्य सूत्रनिबन्धस्य व्याख्याप्रसिद्धि-
मूलकप्रसिद्ध्या तत्राद्यैव व्यवहारः प्रासिध्यदिति सङ्कर्षपदेन
देवताकाण्डव्यपदेशप्रसिद्ध्याः प्रपञ्चहृदयाशयश्च पर्यवस्यति ।

भाष्यव्याख्यासु च देवताकाण्डसंकर्षयोरैक्यमेव स्पष्टमुप-
पाद्यते । कर्मदेवताब्रह्मगोचरेत्यादिभट्टपराशरसूक्तिः आचार्यमेषना-
दारिसूरिसूक्तिः श्रीमदागमान्तगुरुसूक्तिश्च मीमांसायाः काण्डत्रय-
मेव प्रकाशयति । 'त्रिधोद्धमौ' इति (तन्वर) ; 'अनन्तरचतुर्लक्षण्या
देवताविषयत्वम्' इति (नयप्रकाशिका) सङ्कर्षकाण्डे इत्यादि (तत्त्व-
टीका) मीमांसायां त्रिकाण्ड्यां (अधि-सा) इत्येव हि तेषां सूक्तिः ।

तत्राचार्यश्रीमेषनादारिसूरिश्रीनिगमान्तसूरिभ्यां तु तस्य
देवताकाण्डस्य स्वकालेऽप्रचार एवोक्तः 'संकर्षकाण्डस्तु न मया
दृष्टचरः' इति (नयप्रकाशिकायां २३८ पृ.)

'माध्यः काण्डस्तु लुप्तस्थितिः' इति (मीमांसापादुका ३६ श्लो.)
च । लघ्विधिविषयक आनन्दगिरिटीकामूलकचिमतिक्षोभादिसद्भाव-
श्चात्र व्यज्यते ।

किं च शतदृषण्यां संकर्षकाण्डं प्रक्रम्य; "तस्य च काण्ड-
स्योपसंहारे अन्ते हरौ तद्दर्शनात्" इति देवताकाष्ठां प्रदर्श्य
'स विष्णुराह हि' इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानाय तस्य
सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिं प्रतिपाद्य 'तं ब्रह्मेत्याचक्षते' इति तस्यैव
वेदान्तवेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपेणोपसंहारः कृत इति तत्त्ववित्संप्रदायः
इत्यनुगृहीतम् ।

तदानीं सूत्रपाठसंप्रदायस्य विच्छेदेऽपि उपदेशतस्सिद्धस्य
स्वपूर्वव्याख्यातुभिरयंतो निर्देशस्य पूर्वपूर्वोपदेशलब्धस्योपदेशाच्च
एकशास्त्र्यापेक्षितपरिचिन्तनपरिकराविलोप उपपद्यत इत्याचार्या-
णामाशयः ।

श्रीकण्ठभाष्यशिवाकर्मणिदीपिकाकारा अप्यव्यदीक्षितास्तु
परिमलग्रन्थे—

यद्यपि संकर्षकाण्डो न देवताविचारार्थं प्रवर्तितः । किं
तु द्वादशलक्षण्यविचारितनानाविषयन्यायविचारात्मकस्तत्परि-
शिष्टः तन्त्रप्रसङ्गवदुपदेशातिदेशसाधारण्येन प्रकीर्णकः प्रवर्तितः ।
न हि तत्र देवताविचारेणोपक्रम उपसंहारो वाऽस्ति, तत्र हि 'अनु-
यजतीत्यनुवपदकारश्चोद्यते' इति-विचारोपक्रमः—'विद्यते वाऽन्य-
कालत्वात् यथाऽऽन्य (याज्या) संप्रैपो यथाऽऽन्य (याज्या)
संप्रैपः'—इति विचारेण शास्त्रसमापनम् ।

देवताविधानरहितेषूपजांशुयाजादिषु देवताऽस्ति न वा?—१.

प्रयाजादिषु देवतावाचिनः समिद्धिर्हारादिशब्दा दर्शपूर्ण-
मासाङ्गप्रसिद्धसमिद्धिर्हारादिपरास्तदन्यपरा वा?—२.

अग्निं होत्रायावह स्वं महिमानमावह इत्यत्र होत्रशब्दोक्तहोम-
द्रव्यार्थत्वेन श्रुतः स्विष्टकृदग्निराहवनीयो वा गार्हपत्यो वा?—३.

पशौ यष्टव्या वनस्पतिदेवता पश्वङ्गयूपरूपाऽन्या वा?—४.

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इत्यत्राज्यपाः सकलप्रयाजानू-
याजदेवता उत्तमप्रयाजानूयाजमात्रदेवता वा?—५.

प्रहाणां वैराजस्य स्तोत्रायेत्यादिचतुर्थानिर्दिष्टानि स्तोत्राणि
आग्नेयं गृह्णातीत्यादितद्विहितनिर्दिष्टा अशवाद्यो वा?—६.

यां देवतां वषट्करिष्यन् स्यात्तां मनसा ध्यायेत् इति देवतावाचिशब्दध्यानविधिः देवतार्थध्यानविधिर्वा?—७. यजेति द्वयक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं इति विहितयोर्यजयेयजामहयोरग्निं विष्णुमिन्यादिद्वितीयान्तदेवतानां निर्देशः कार्यो न वा?—८. आवह देवान् यजमानायेति प्राकरणिकसकलदेवताविषयो वा अग्निमग्न आवहेत्यादिनिर्देश्यमाणाग्नयादिदेवतामात्रविषयो वा?—९. देवान् यजेति प्रथमानूयाजोपक्रमप्रैषे देवानिति शब्दः प्रथमानूयाजदेवताविषयः सर्वानूयाजदेवताविषयो वा?—१०.

इत्यादि देवताविचारभूयस्त्वात् भूम्ना संकर्षकाण्डस्यैव देवताकाण्ड इत्यपि व्यवहारोऽस्तीति तस्य तेनोपादानम्' इति रत्नप्रभाकारान्तैरद्वैतिभिर्निर्विंशत्याभ्युपगतं देवताकाण्डशब्दप्रधानव्यपदेशं सूत्रकलापं धीभाष्यकारप्रशिष्यवचनसंप्रतिपत्तिमूलविशिष्टाद्वैतिसर्वनिबन्धुसंप्रतं स्वयमपलपन्त एवोपपादयन्ति । संप्रदायविदस्तु—

धूर्तस्वामिना संकर्षस्थविचारोदाहरणात् शबरस्वामिनाऽपि १०-४-३२ सूत्रे १२-२-११ " सूत्रे च ' इति संकर्षे वक्ष्यते ' इत्युक्तंश्च कर्मविचारसंसर्षे वर्तते इत्यविवादमेव । संकर्षे देवताविचारसद्भावतद्भावौ न धूर्तस्वामिवचसाऽवगम्येते । शंकराचार्यैर्दधीभाष्यकारैश्च तदुदाहरणं प्रपञ्चहृदये देवताकाण्डे संकर्षणेन भाष्यप्रणयनोक्तिश्च देवताविचारपरत्वं संकर्षस्यास्तीत्यप्यवगमयति । द्विकाण्डे धर्ममीमांसाशास्त्रे संकर्षकाण्डं द्वितीयमुपेक्ष्य शबरस्वामिना भाष्यप्रणयनमुक्त्वा : तथा देवताकाण्डे इति देवताकाण्डपदेन कञ्चिद्भागं प्रतिपादयतः प्रपञ्चहृदयकारस्य शबरोपेक्षित एव भागो विवक्षित इति हि स्फुटमेव : तदतिरिक्तविवक्षायां विंशत्यध्यायात्मकत्वोक्तपुपरोधात् । इत्थं च संकर्षकाण्डं कर्मदेवताविचाररूपम् ; तत्र कर्मविचारो द्वादशाध्यायीविचारितशेषभूत एव विवक्षतिशयमूलः ; देवताविचारस्तु प्रधानः ; तत्स्वरूपादेः पूर्वमनिरूपितत्वात् ; अतः प्रधानदेवताविचारत्वमूलकं तस्य देवताकाण्ड

इत्यन्वर्थं नाम । तत्र संकर्षेण भाष्यप्रणयनतत्प्रसिद्धि-
निबन्धनस्संकर्षकाण्ड इति व्यवहारः । एनमेव च व्यवहारं
व्याख्यातृनिबन्धनमाहृत्य श्रीशंकराचार्य-श्रीरामानुजाचार्ययोर्व्य-
वहारस्संकर्ष इति सांकर्येण इति च । तत्र संकर्षपदस्य साक्षाद्ग्रन्थ-
प्रतिपाद्यविषयपुरस्कारेण निबन्धानवबोधकतया तत्प्रतिपाद्य-
विशदीकरणाय श्रीरामानन्दानां प्रकटार्थकाराणां च संकर्षो देवता-
काण्डम् ' इति विवरणे प्रवृत्तिः ।

संकर्षेण देवताकाण्डे भाष्यकरणेऽपि शबरस्वाम्युपेक्षया
तदानीं प्रचारशैथिल्योपक्रमे भट्टगुर्वादिसुप्रसिद्धधीमत्परिग्रह-
वैकल्यादिभिस्संकर्षकाण्डस्य परिग्रहप्रचारयोर्वैरल्यं क्रमेणान्व-
वर्तत । तत्रापि कर्मविचारभागस्य द्वादशाध्यायीसंबद्धतया क्रिया-
निव प्रचारस्संभवन्नास्त । देवताविचारभागे तु निरीश्वरवादरुत्ति-
भिः स्वपरहस्तैर्विपरिलोपन एव यत्नः कृतप्राय आसीत्, येन च श्री-
रामानन्दान्तं कथाञ्चिदनुवर्तमाने दैवादन्तर्हिते च देवताविचारभागे
संकर्षपदप्रतिपाद्यतायां प्रवृत्तिनिमित्तवैकल्यमनुसंधद्धिरानन्द-
गिरिभिरेव संकल्प्यते कर्मवैत्यादिना विग्रहं प्रदर्श्यापि प्रसिद्धिपरि-
पालनाशयेन देवताकाण्डमित्येव विवृतमपि । अनेन च तदानीं
कर्मविचारभागमात्रमनुवर्तमानमासीत् देवताविचारभागस्तु लुप्त
एवासीदित्यवगम्यते । अत एव तदनन्तरभवैः कर्मविचारसर्वस्व-
वेदिभिः आचार्यश्रीमेघनादारिसूरिभिः श्रीनिगमान्तसूरिभिश्च
देवताविचारपरभागमात्राभिप्रायेण ' संकर्षकाण्डस्तु मया न दृष्ट-
चरः ' इति ' मध्यः काण्डस्तु लुप्तस्थितिः ' इति च नयप्रकाशिकायां
मीमांसापादुकायां चानुगृहीतम् ।

अत्र च आचार्यमीमांसापादुकायां लुप्त इत्येव वक्तव्ये लुप्त-
स्थितित्वकथनं देवताविचारभागमात्रस्य विलोपमभिप्रेत्य ; अत-
स्तदानीं कर्मविचारभागस्य सत्त्वमप्यभिप्रेतम् । एवं शतदूषण्यामपि
' देवताकाण्डं च कर्मकाण्डशेषया भाष्यकारैः परिगृहीतम् । तदुक्तं
सङ्कर्षे इति हि तत्सूत्राण्युदाहरन्ति ' इत्युक्त्वा ' तस्य च काण्डस्योप-

संहारे अन्ते हरौ तद्दर्शनात् ' इत्यादिना तत्रत्यान्तिमसूत्रप्रदर्शनेन तत्त्ववित्संप्रदाय इत्यनेन च उपदेशप्राप्तमेतावदेव, प्रत्येकभाग-प्रतिपाद्यग्रहणं तु तत्सद्भावाद्यर्थं न संभवतीदानीमित्याविष्कृतम् ।

तत्त्वटीकायाम् ' तर्किते कर्मणि सङ्कर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्त-त्कर्मारोध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्षैर्निरूप्यते ' इति श्रीसुक्ति-दर्शनात्, तत्तनयैर्वरदनायाचार्यैः—

स्वरूपमादौ तद्भेदस्तद्गुणसन्पूर्वकम् ।

फलं च देवताकाण्डे देवतानां निगद्यते ॥

इति संगृहीतम् । एवं परिचिन्तनीयायां च वस्तुस्थितौ आनन्द-गिरीणां सङ्कर्षपदविग्रहणं पर्यालोचयद्भिः देवताविचारभागमनु-पलभमानैश्च स्थितगतिचिन्तनाय प्रयस्यद्भिः सङ्कर्षे कर्मविचारभाग एव कांश्चन विचारान् परिगृह्य तावन्मात्र एव देवताकाण्डत्वप्रसिद्धि-मूलत्वोपपादनाय प्रवृत्ते । न च तावता सांप्रदायिकस्य संप्रति-पन्नस्य च देवताकाण्डस्य देवताविचारेणोपसंहारपरस्यापलाप उचित इत्यनुसंदधते ।

तत्र धूर्तस्वाम्यनूदिताविषयेषु तु :—

१. तत्र ' दीक्षणीयाग्नेस्तु धारणम् ' इत्यंशः सङ्कर्षकाण्डे पञ्चदशोऽध्याये द्वितीये पादे ' दीक्षिताग्नेः ' इत्यनेन सूत्रेणोच्यते ।
२. सङ्कर्षकारस्य प्राजहितमित्युक्तांशश्च सङ्कर्षकाण्डे तत्रैव ' सर्वैव स्यात् ' इति सूत्रेणोच्यते ।
३. सर्वस्य सङ्कर्षकारस्य इत्युक्तांशस्तु सङ्कर्षकाण्डे न दृश्यते ।
४. मन्त्रेणाग्निष्टं परिधीयते इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे १३शोऽध्याये ४पादे विचार्यते इति व्याख्ययाऽवगम्यते ।
५. सङ्कर्षकारस्य तु पूर्वयोपधानमुत्तरयाऽभिमर्शनम् ' इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे १४शोऽध्याये १मे पादे ।
६. अन्यैव सा यत्र तुल्यः पदाभ्यासः इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे सूत्रेषु नोपलभ्यते ।

अत्रेदं चिन्तयामः—सङ्कर्षकाण्डं नाम भास्करदीक्षितव्याख्या-
युतं मुद्रापितं प्रचरति । तत्र च सुबहून्वेव किं बहुना सर्वाण्येव
सूत्राण्यपरिपूर्णानुपूर्वाणि दृश्यन्ते । योऽग्निम् १३-७ अभितः
१३-१० ऐन्द्रम् १३-२५, उत्तरस्मिन् ११ तेषाम्, १३-४-१९ गणेषु
१४-१-१९, उदिते १५-१-४, यस्यै १६-४-६ इत्यादिरूप एव हि तत्र
सूत्रपरिग्रहो दृश्यते । तद्व्याख्यायां च विशदवहर्थपुरस्कृतो वाक्या-
र्थः प्रदर्श्यते । तावन्तं चार्थं प्रतिसूत्रं विनाऽप्याशेषाध्याहारादिशेष-
प्रकपरिकरं सूत्रसूचितं न संमन्यते कोऽपि दार्शनिकः ।

न च लवशोऽप्यवलम्बनं विना स्वकपोलकल्पितैरुपपन्नानेकार्थ-
घटितैर्वाक्याथैरयं सूत्रार्थ इत्यारोप्यमाणैः कश्चिन्निवन्धा भवितु-
मर्हति । नवा तथाविधं निवन्धं प्रामाणिका बहुमन्वते ।

अतः सूत्रप्रतीकमात्रग्रहणेन व्याख्यानं वा, समग्रसूत्रलेखन-
पूर्वकव्याख्यालेखनअद्वावैकल्येन प्रतीकमात्रप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्या-
लेखनं वा, समग्रसूत्रपाठदौर्लभ्यदशाकृतं वा तथाविधैकदेशमात्रो-
पलम्भं संभावयामः ।

तदिदं शङ्करभाष्यटीकाव्याख्यायां अप्पदीक्षिततीयपरिमलग्रन्थे
सङ्कर्षकाण्डीयकतिपयसमग्रसूत्रप्रदर्शनात् । धृतप्रकाशिकाया
व्याख्यायां भावप्रकाशिकायाम् :—

‘नाना वा देवतापृथक्त्वात् इति प्रतीकमुपादाय ‘तेषां पृथक्प्रदा-
नमवदानैक्यात् इति सूत्रेण अवदानवत्प्रदानमपि युगपदेव कार्य-
मिति पूर्वपक्षः; तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम् ‘नाना वा देवतापृथक्त्वात्
इति सूत्रपरिग्रहेण रङ्गरामानुजमुनिभिः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्विवर-
णाञ्च निर्णीयते ।

अतो विरलप्रचारतया कैश्चिदनुपलब्ध एव काव्यसमग्रोप-
लब्धध्यासीत्सङ्कर्षकाण्ड इति समुचितैव संभावनेति ।

एतन्मुद्रणपरिकरभूताः कोशाः.

रामाण्डारवृत्तियुतधूर्तस्वामिभाष्यभूषितस्यापस्तम्बीयश्रौत-
सूत्रस्य १—५ प्रश्नान्तभागरूपप्रथमसंपुटस्य मुद्रणे परिशोधनाया-
वलम्बिता भादर्शाः ।—

एतत्कोशागारे सङ्गृहीताः :—

- I सूत्रपाठे :—2299, 2682, 3758, 4451, नं तालपत्र कोशाः
 " A 129, C 1442, C 2059 " कागदमयाः "
- II भाष्ये :— B 11—12, C 1369, " " "
 " 2328, 2690, " तालपत्रमयौ "
- III भाष्यवृत्त्योः :—160, 1128, 2280, " " "
 4346.
 " A 361, A 549, C 1371, " कागदमयाः "

मद्रपुरादानीतः कागदमयः कोशः ऊ.—संज्ञया परिगृहीतः
 कचित्संवाचनायाद्रियत ।

कचिद्विषये अहोबलसूरिविरचिता श्रौतसूत्रवृत्तिरपि भाष्य-
 वृत्त्यनुसारिणी समाद्रियत ।

एवमेतेषां सूत्रभाष्यवृत्तिकोशानामवलम्बनेन आदितः पञ्च-
 प्रश्नीभागमुद्रणं निरवाहम् । अत्र च प्रेक्षावतां सौकर्याय प्रतिपृष्टं
 खण्डसूत्रयोस्सङ्ख्या अपि न्यवेशयाम । भाष्यवृत्त्योः प्रतिविषयं
 क्षिरोलेखं च जिघृक्षितवाक्यार्थधारणसौकर्याय न्यवीविशाम ।
 आपस्तम्बीयश्रौतसूत्राणां रुद्रदत्तवृत्तेर्मुद्रिताया दुर्लभतया प्रति-
 सूत्रं तत्रत्यविषयान् प्रायष्टिष्यणे प्रादर्शयाम ।

तत्र च सीसकाक्षरयोजकानां तच्छोधकस्य मम च मानुष-
 दुर्वारेणानवधानेन संभावितान् दोषान् क्षाम्यन्तः दुर्लभतमपरमोप-
 कारिनिबन्धप्रचारकृतसंमोदा अनुगृह्णन्तु सन्तः ।

देवो वर्षतु संपदस्तु जगतां जागर्तु धर्मश्चिरं
 लोकास्सन्तु दृढं स्वधर्मनिरताः श्रीचामराजे रताः ।
 आस्तिक्यं प्रथतां चिरं नृपमणेः श्रीचामराजस्य ताः
 हृद्यास्संप्रसरन्तु दिग्गजशिरोभूपायिताः कीर्तयः ॥

इत्यावेदयति,

सो. नरसिंहाचार्यः,

महिशूरपुरीप्राच्यकोशागारपण्डितः.

आपस्तम्बश्रौत धूर्तस्वामिभाष्य उद्धृति विषयसूचनी.

प्रथमः प्रश्नः 1—149.

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या
(भा) यज्ञभेदाः	2
(वृ) यागकालः	2
(भा) पशुहविर्भेदाः	3
(वृ) उपोद्धातनिर्वाहः	3
:: दर्वाहोमताहेतुः	3
(वृ) अत्यग्निष्टोमपदार्थः	3
" तत्तद्भविस्थानानि	3
(भा) औपघहविर्भेदाः	4
(भा) अन्यानि हवींषि	4
" गौणं हविः	4
(वृ) उपचारेहेतुः	4
(भा) नित्या यज्ञाः	5
" नित्यताहेतवः	5
(वृ) हेतुविवरणम्	5
(भा) दर्शपूर्णमासप्राथम्यम्	6
(वृ) मूलोक्तहेतुपपत्तिः	6
(भा) अधिकारावश्यकता	7
" अधशब्दार्थः	7
" व्याख्याऽऽवश्यकी	7
" दर्शशब्दार्थः	7
(वृ) दर्शशब्दस्य गौणताहेतुः	8
" न्यायपक्षाशयः	8
(भा) पूर्णमासपदार्थनिर्वाहः	8
(वृ) सर्वशब्दाभिप्रायः	9
" दर्शस्य पश्चात्प्रयोगे हेतुः....	9

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या
(भा) व्याङ्गोर्भावः	9
” सारार्थः	10
” कल्पसूत्राणां ब्राह्मणैरगतार्थता	10
” प्रातःपदार्थः	10
” नामताहेतुः	11
” आहवनीयपदार्थः	11
(वृ) निर्वचननिर्वाहः	11
” याज्ञिकानां यागस्वरूपम्	11
” आहवनीयशब्दरूढता	11
(भा) कृश्रुतिफलम्	12
” अन्यप्रणयनहेतुः	12
(वृ) हुत्वेति कृत्यः हेतुविवरणञ्च	12
” अन्यप्रणयनहेतुनिर्वाहः	12
(भा) अग्नयन्तरसङ्ग्रहः	13
” अन्यग्रहणस्य (प्रातः पदसहितस्य) फलम्	13
” आहवनीयपदफलम्	13
(वृ) केचिद्ग्रहणभावः	13
(भा) अन्वाधानं (सोमेष्टिपु) निवर्तते	14
” वाक्यार्थभेदः अन्यशब्दस्वारस्यम् अन्वाधानपदार्थश्च	14
(वृ) उपदेशपदयज्ञःपदयोर्भावः	14
(भा) गतश्रीशब्दार्थः अन्यपदफलं च	15
” (देवागतुविद् इत्यादेः) जपे स्थानं स्वरश्च	15
(वृ) (माभूदन्योपलक्षितस्य प्रतिषेध इत्येतदभिपेत) प्रतिषेध- व्यवस्था.	15
(भा) (विहरणात्पूर्वं जप इति) पश्चान्तरदोषश्च	16
” अन्वाहार्यादिपदनिर्वचनम्	16
(वृ) (योगार्थस्य सर्वसाधारण्यात्) गार्हपत्यपदरूढता	16
” (सभ्यावसथ्ययोस्सुश्रानुक्तयोरिह विवरण) निदानम्	16
(भा) जपे विहव्यस्थापवर्गः व्यवस्था च	17
” एकैकव्याहृति ग्रहे हेतुः	17

विषयाः	पृप्रसंख्या
(वृ) समित्सङ्ख्या	17
" बहुवचनाविवक्षा	17
(भा) सङ्कल्पकालः तस्य सारस्वतहोमात्पूर्वत्वे हेतुः प्रयोगभेदेन तद्भेदपक्षे तद्भवस्था.	18
(वृ) बहुवचनभावः	18
" सङ्कल्पो वाचिक एव	18
" नित्ये कामनोपपत्तिः (तत्त्वतस्तदनावश्यकत्वं च)	18
" (आहारपृथक्पक्षेऽपि) पुरस्तात्सङ्कल्पे हेतुः	18
(भा) वपनकालः	19
" प्रथमद्वितीयादिप्रयोगभेदेन तद्विशेषः	19
(वृ) सङ्कल्पे वैलक्षण्यं प्रयोजनं च	19
" वपनस्य फलं सकृत्त्वं च	19
" वचनादूर्ध्वं विद्युदसि (करणे मानम्)	19
(भा) सङ्कल्पप्राक्तुफलम् (उपदेशपक्षश्च)	20
" सांज्ञायशब्दार्थः	20
(वृ) प्रयोगारम्भस्सङ्कल्प (इति प्रयोगारम्भात्पूर्वत्वं युक्तम्)	20
" सांज्ञाय (पद) निर्वचनाकरः	20
(भा) संनयत इत्येतत्फलम् (अनुपवेपार्थत्वम्)	20
" सूत्रसंमत (अपशुस्यादितीत्यादि) धृतिभावः	21
(वृ) उपवेपादानम् (शास्त्राभावेऽपि विवक्षितम्)	21
" (सूत्रकाराभिमतता) वाक्यस्य प्रतिषेधपरता	21
(भा) (अपशुत्वाद्युक्तेः) धृतिन्यायसाध्यो निर्वाहः	22
" ग्राह्याशास्त्रा (तत्र पागुदक्त्वावधिश्च)	22
(वृ) (तत्तत्पक्षधितक्षितहेतुनिर्देशरूपः) न्यायसमन्वयः	22
" ग्राह्याशास्त्राविशेषविवरणम्	22
" दिगवधिः (वृक्ष एवेत्येतदुपपत्तिः)	22
(भा) (अन्याच्छेदयत्क्यरूपः) शास्त्राच्छेदक्रमः	23
(वृ) संक्षेपः क्वचिन्नादतस्सूत्रकृता (अतोऽनुवादोऽप्युपपद्यते)	23
" यत्तत्पदकृत्यं (अन्याच्छेदरूपार्थसिद्धिः)	23
" यथेत्यादिनियमफलं (एकयत्नकार्यत्वलाभद्वारा स्मृत्यनुग्रहः)	23

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(बृ) छेदव्यतिक्रमे (आङ्गर्थसामञ्जस्यानानुगुण्यरूपः) विशेषः	23
(भा) (सन्नमनादि) कर्तव्यस्वरूपं अध्याहारनिषेधश्च 24
प्रथमा खण्डिका.	
" प्रागुदीचीरूपदिग्व्यवस्थाहेतुः 24
(बृ) दिङ्निधायकविवरणम् 24
(भा) दिङ्मध्येऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अनूहस्तज्ञेतुश्च 25
(बृ) मन्त्रानिवृत्त्यनूहहेतुविवरणम् 25
(भा) (प्रतिवत्सं) मन्त्रावृत्तिस्तज्ञेतुश्च 25
(बृ) (जात्यैक्यसंस्तवहेतुत्वे) दृष्टान्ताभिप्रायः 25
" (एक्यत्वासाध्यत्वरूप) आवृत्तिहेतुविवरणम् 25
(भा) षड्वरार्थ्यपदार्थः मतान्तरं च 26
" मन्त्रेयत्ता तदनावृत्तिहेतुश्च 26
(बृ) (अपेक्षितदोहानुगुणगोविष्वक्षार्थोक्त) मतान्तराशयः 26
" अनुपदेशताहेतुः (ब्राह्मणावगतेन्द्रसम्बन्धः) 26
" गोप्रस्थापन इवात्रापि व्यवस्थापनम् 26
(भा) गोप्रस्थापनमन्त्रपाठपक्षौ 26
" महेन्द्रनिषेधस्तज्ञेतुश्च 28
" अभिपर्यर्थः (आभिमुख्यरूपः) 28
" सूत्रव्याख्या (अस्फुटाभिप्रायत्वात्पदानाम्) 28
" महेन्द्रप्रतिषेधहेतुविवरणम् 28
(बृ) मन्त्रनियमनं (लिङ्गतः उपगूहनस्य संस्कारता च) 28
(भा) अध्वर्युशब्दार्थः कर्माङ्गं ज्ञानम् 29
" सूत्रानुक्ते व्यवस्था 30
" समीक्षणपदार्थः 30
" तत्र अध्वर्युकर्मगणनम् 30
(बृ) (भाष्योक्तस्य) अनैयत्यस्यविवरणम् 30
" (अभिसमीक्षणयोर्मध्ये) अध्वर्युकर्मव्यवस्था 30
(भा) सूत्रशैलीविशेषपरिचयः 31
" सूत्रकर्मशब्दार्थाध्वर्युशब्दानुगुण्ये 31

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(बृ) सौत्रस्य कर्मपदार्थस्य निर्देशः 31
" प्रकृते अध्वर्युशब्दानुगुण्यनिर्वाहः	... 31
द्वितीया खण्डिका.	
(भा) विशिष्योक्तिफलं (अनहुत्पशोः) आदानकमश्च 32
" अन्यत्राप्यभिमन्त्रणं (अग्नौ) विशेषशब्दफलादि च 32
(बृ) यदीत्यादि (भाष्य) विवक्षितानिष्टम् 32
" उपदेशपक्षाशयः 32
(भा) प्रतिषेधप्रयोजनविशेषः (पशोस्तपने) 33
(बृ) निवृत्तिहेतुः (असिदाभिमन्त्रणस्य) 33
" विकल्पे व्यवस्थाहेतुः (भाष्योक्तप्रतितपनविषये) 33
" भाष्योक्तख्यापनाविशदीकरणम् 33
" (प्रेयमगादिति) मन्त्रस्य नियमानियमौ (पक्षभेदेन) 34
" " मन्त्रनिवर्तकं लिङ्गम् 34
" मन्त्रानिवृत्तिहेतूपपत्तिः 34
" (स्वधाकृततिस्त्री) लिङ्गानादरहेतुः 34
" उभयोः (प्रेयमगात्, उर्वन्तरिक्षम् इत्यनयोः गमनार्थत्वरूपे) तथात्वे हेतुः.	34
(भा) दर्भेषु (यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चेत्युक्तेः) दिगनियमः 35
(बृ) प्रकृते (उक्त्वा इति सौत्रपदस्यानुसन्धानशब्देन विवरण फलरूपः) अनुसन्धानपदार्थः.	35
" दिगनियमहेतुः (यतः कुतश्चिदाहतेऽपि मन्त्रबलात्प्राचीत्वसंपत्तेः).	35
(बृ) भारद्वाजसंमत (उर्वन्तरिक्षमिति मन्त्रगमनविनियोग) हेतुः	35
(भा) (दर्भलवनविषये) उत्सर्गाभिमर्शन व्यवस्था 36
(बृ) (लवनविषये दर्भस्य) अच्छिन्नस्योत्सर्गहेतुः (भाष्योक्तलिङ्गसिद्धः).	36
" (उत्सर्गादिव्यवस्थाघटक) उत्सर्गादिविरहे हेतुः (देवतार्थत्वरूपः).	36
" (देवतार्थत्वसन्देहाविरहे सत्युर्गादिविरहे) दृष्टान्तः (मूलोक्तः)	36

विषयः	पृष्ठसंख्या
(बृ) (उक्त) सन्देहतदभावहेतुः दृष्टान्तार्थश्च	36
" (देवतार्थत्वासन्देहेऽपि विधिवलाद्दृष्टार्थो निर्देश इति) पक्षान्तरम्.	36
" (भाष्ये अतिसृष्ट इति सूत्रेऽपि एकस्तम्ब—नोत्सृज्यते इति) पुनरुक्तिफलम्.	37
(भा) (तिर्यक्प्रमाणानि प्रस्तरविषये विकल्पितानि)	38
" (दर्भाणां) निधानादिविशेषः	38
(बृ) तिर्यक्प्रमाणे (अरबिशाब्दरूपं) विशेषप्राहकं च नृतीया खण्डिका.	38
(भा) (प्रस्तरदर्भमुष्टिसंख्यावैषम्यसाधकतारूपम्) प्रस्तरफले परमतेन.	39
" (तत्र तदैच्छिकत्वं) स्वमतं (सूत्रोक्तम्)	39
" (याथाकामी इत्यत्र) यथाकामशब्दार्थः कामभेदाश्च मतिभेदरूपाः.	39
" लवने नियमः	40
(बृ) (लवनविषये) मन्त्रनियमे भरद्वाजपक्षः	40
" (बर्हिंराहरणसद्वभृततदितरनिवृत्तिनिर्णयरूपा) निवृत्तिव्यवस्था	40
(भा) (शुल्बोपरि प्रस्तरनिधानावसररूपः) प्रस्तरनिधानक्रमः चतुर्थी खण्डिका.	41
(बृ) (दर्भभारस्य) शिरस्येव निधानमितिभाष्ये एवकारव्यावर्त्यम्.	42
(भा) परिस्तरणाधिनिधाना (च्छेदनसन्नहनेषु) दौ यथालिङ्गतोक्तिफलविचारः.	43
(बृ) (मन्त्रान्तकर्मादिसन्निपातस्य परिभाषाप्रातस्य वाघनेन लिङ्गानुरोध्यानुष्ठानोपपादनाभिप्रायकत्व कथनरूपस्य) यथालिङ्गवचनस्यागतार्थत्व (स्य भाष्याभिमतस्य)फलम् (तल्लिङ्गाभिधानसमयेऽनुष्ठानरूपम्).	43
" तस्यैव (यथा लिङ्गवचनस्यानुवादरूपतया मन्त्रसामर्थ्येन विनियोगेन मन्त्रान्ते कर्मानुष्ठानाङ्गीकाररूपम्) निर्वाहान्तरम्.	43

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) (लिङ्गमन्तरेणापि यथालिङ्गं विनियोगसम्भवस्य 43 सामर्थ्यात्सिद्धेः यथालिङ्गवचनस्य) अनुवादत्वाद्युपपत्तिः.	
(भा) इध्मदावादिद्व्यवस्था (स्वादिरत्वपालाशन्वादि निर्णय- 44 समिदभावस्थलादि कथनरूपा).	
(वृ) (स्वादिरपालाशंवति) पुनर्वृक्षविधानफलम् (इध्मपरि- 44 ध्यैकरूप्यरूपम्).	
" (अवभृथे परिधेः) निवृत्तिहेतुः (इध्माभावरूपः) 44	
(भा) परिधिकल्पाः (पालाशस्वादिराद्यन्यतमपरिग्रहरूपाः) 45	
" परिधिस्वरूपम् (त्वक्साहित्य आर्द्रशुष्कामिश्रितत्वरूपम्). 45	
" (परिधान) देशादिद्व्यवस्था (मध्यमदक्षिणोत्तरेषु 45 स्थूलाण्वणुतरत्वरूपा).	
(वृ) (परिधिविषये) अनिध्मवृक्षोपदेशेफलम् (पालाशादि- 45 भिर्विकल्परूपम्).	
" (आर्द्रशुष्का वा इति सूत्रोक्त) विकल्पद्व्यवस्था 45 (भाष्योक्तमिश्रप्रतिषेधरूपा सम्भावितमिश्रणोपपादनं च).	
" (स्थूल्याण्वणुतरत्वरूप) परिमाणद्व्यवस्था (तद्वैर्ध्यैभारद्वाज- 45 पक्षस्वपक्षौ च).	
(भा) (प्रथमेध्ममन्त्रानूह तदनिवृत्त्येकविंशतित्वाग्निसङ्ख्यात्व 46 आधारसमिदनाधारनिवृत्तिरूपा) इध्ममन्त्रादिद्व्यवस्था.	
(वृ) (इध्ममन्त्रस्य निवृत्ति सम्भवेहेतु) काष्ठविवृद्धेहेतुः "	
" (सम्भरामीति) काष्ठानभिधानताहेतुविवरणम् 46	
" (आधारानूयाजसमिधोः) निवृत्तिहेतुः (आधारसमिदनु- 46 याजसमिदिति तद्व्यपदेशः).	
" सूत्रे द्विशब्दस्वारस्यम् (आधारसमिधोर्द्विशब्दबला- 47 द्युगपत्सम्भरणलाभरूपम्).	
(भा) (समूलानामिति सूत्रोक्त) समूलामूलनियमफलं (प्रकृते) 48 शुल्बपदार्थश्च.	
(वृ) एकसरश्शुल्ब इत्युपदेशविवरणम् 48	
" (भाष्योक्तः एकसरत्वे अनियमपक्षः (तदुपपादनं च) 48	
" अमन्त्रकं समन्त्रकं च शुल्बकरणं मतभेदेन 48	

विषयः	पृष्ठसंख्या
(भा) (शुल्बे इध्मसम्भरणे यन्कृष्ण इति) एतन्मन्त्रोहव्यव- स्थादि (प्रकृतावप्यूह इति न्यायपक्षः आपस्तम्बस्यानूह- पक्षः इति). 49
(बृ) ऊहसत्त्वासत्त्वे तत्र न्यायश्च 49
" (भाष्योक्त) दृष्टान्तसङ्गमनम् 49
" (अनूहो वा इत्यादिना भाष्योक्ता) नूहपक्षाशयः 50
" (अनूहो न च निवृत्तिरिति पूर्वोक्तस्य) पुनरुक्तिफलम् (न्यायपक्षेऽप्यनूह इति सिद्धिरूपम्).	50
" (वीन् परिधीन् इत्यादेः) ऊहस्थलम् (पितृयज्ञः) 50
" यत्कृष्णो रूपं इत्यादिमन्त्रे उपवेपमेक्षणधृष्टिपदानाम- निध्मानां निर्देश इति शङ्कावारणाय भाष्यदर्शिता उपवेपाद्यनिध्मता.	51
" (स्विष्टकृदन्तद्विर्दाहसम्पत्त्यर्थत्वरूपः) इध्मस्यार्थ- लक्षणताहेतुः.	51
(भा) (सूत्रे पुनः) इध्मग्रहणफलम् 52
" (प्रकृताविष विकृतावपि समन्त्रकरणरूपः) वेदकरण- नियमः (आकृतिपक्षानादरे).	52
" वेदाकृतिविकल्पाः (वत्सजानुतौल्यादयः)	52
(बृ) विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् (आकृतिपक्षे तु जात्यै- क्याशिर्वाहः).	52
" (सौत्र) मृतपदार्थः 52
" इध्माकारस्य काम्याकाम्यसाधारण्य वैलिकिपक्षीयप्रादेशन्त्व- रूपौ इध्मप्रमाणादौ मतभेदौ.	53
" वेदपरिवासनपदार्थः (वेदाग्ररूपः मूलानां त्वनादरः) 53
" वेदकरणानन्तरं पर्णशान्तनव्यापारमात्रेण निष्पादनक्रम- बोधनरूपः उपवेपकरणविधिः.	53
" परिवासनोपवेपकरणे (भाष्यदर्शिते) न क्रियाद्वयम् 54
" (उपवेपोपादाने उपवेपोऽसीति) मन्त्रविनियोगः 54
" (इन्द्राय हविरित्यादिमन्त्रानूह हेतुभूताख्यानवादिता निरु- पणम्).	54

विषयः	पृष्ठसंख्या
(भा) पवित्रकरणमन्त्रः (सूत्रोक्तः) अवसजनव्यवस्था च (भाष्योक्ता) 55	
(वृ) (प्रादेशमात्रमिति भाष्योक्त) पवित्रप्रमाणमानम् (श्रौत- 55 लिङ्गरूपम्).	
” त्रिवृत्पदार्थविवरणान्तररूपं कल्पान्तरम् (सूत्राशय- 55 प्रदर्शनरूपम्).	
” (पवित्रावसजन) मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम् (न्यायतः 55	
” शमीशास्त्रायां मन्त्रानिवृत्तिपक्षः) (मन्त्रस्य पवित्रपरत्वात्- 55-56 तत्र पलाशत्वविवक्षावश्यकत्वात् शयेन).	
(भा) (त्रिवृद्भ्रमपलाशयुग्मरूपः यजमानकर्तृक) अनुमन्त्रणविषयः 56	
” (सूत्रोक्त) समूहनादिकर्तारः 56	
(वृ) अनुमन्त्रणं विशेषः (पवित्राभिधानपक्षे त्रिवृन्मात्रानु- 56 मन्त्रणमिति).	
” (यजमानः पत्नीचित्येतदनुरोधे न्याय्ये समूहन्तीति) 56-57 बहुवचनविषय प्रदर्शनादि.	
(भा) (नवत्वं कुम्भयोः प्रथमप्रयोगे इत्येवमादिरूपा) नवत्वादि 57 व्यवस्था.	
(वृ) (अलङ्कृवाते इति सूत्रोक्तम्) अलङ्कार्यम् (दम्पत्योराय- 57 तनस्य वेति कुर्वाते इत्यात्मनेपदस्वारस्यपर्यालोचन भेदभिन्नम्).	
(भा) (नवत्ये प्रथमप्रयोगविषयता प्रमाणरूपः) नवत्ये विशेषः 57	
(वृ) (गोमयालेपने भाष्योक्त) सार्वत्रिकताहेतुः (सूत्रसिद्धः) 57 पद्मी चण्डिका,	
(भा) पिण्डपितृयज्ञकालौ 58	
(वृ) (चतुर्दशीमिश्रणपुरस्ताच्चन्द्रदर्शन, पूर्वाह्नपर्वसन्धि, ” निमित्तकानुष्ठानकालभेदरूपैः) पिण्डपितृयज्ञकाले विशेषः.	
” पिण्डपितृयज्ञस्य (स्वतन्त्रस्य) षट्त्तन्मध्ये कथनहेतुः ”	
(भा) पिण्डपितृयज्ञशब्दार्थः (सङ्कल्पादिरूपं) तत्कमादि च 59	
(वृ) (पिण्डपितृयज्ञशब्दस्य) निर्वचनभावः फले मतभेदश्च ” (स्वर्गार्थत्वं मीमांसकमतेन । सङ्कल्पानन्तरं विद्युद-	

विषयः	पृष्ठसंख्या.
(बृ) सिवादिभाष्यमतेन सूत्राभिप्रायोऽन्यः मीमांसकपक्षे विशेषश्च इति.	
” (भाष्यदर्शित) प्राचीनावीतप्रवृत्तिचिह्नम् (उपवीता-वचनरूपम्).	59
(भा) विद्युदस्यादिव्यवस्था (दर्विहोमे विद्युदस्यभावः नाह-वनीयप्रणयनमिति).	60
(बृ) (सकृदाच्छिन्नाहरणे सूत्रोक्ते आच्छेदनांशे) मन्त्रनियमः (नाहरणे मन्त्रः).	”
” विद्युदस्यभावे हेतुः
” (प्रणयने) निषेधस्य (प्रतिपद्यपराह्णे करणरूपा) कालि-कता.	”
” (बहुवचनं पत्न्या सहैतिभाष्ये सहाधिकारासिद्ध) सहत्व पुनर्वचनफलम् (अनालभ्युकायामपरुध्यकरणा भावरूपम्).	”
(भा) (पात्रासादन दर्भप्रासङ्गिकी) उपचारेदिक् (अन्यच्च) (सूत्रोक्तम्)	61
” मन्त्रवाञ्छितग्रीह्यवहननदिक् (दक्षिणाप्रागवस्थितिरूपा)	”
(बृ) (दर्भदक्षिणा प्रागग्रत्वे) प्रमाणम् (पित्रघत्वम्) अपि-शब्दार्थश्च (प्रसव्यत्वादि).	61
” (भाष्यस्थ) चशब्दार्थः (कशिप्वादि) अन्यापेक्षा च 61
” (पत्नी तत्कर्तृकावधातयोः) उभयोरपि दिङ्नियमः 61
(भा) पिण्डपितृयज्ञाऽनाहिताग्नेरपि 62
(बृ) (अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञसद्भावप्राहका) ध्वर्युग्रहण-भावोपपादनम्.	62
(भा) जीवत्पितृर्हविरासादनार्थवेदिसत्त्वम् पिण्डाभावाच्च क-शिप्वादिरितिवेदिकशिप्वादिव्यवस्था.	63
(बृ) वेदिफलम्, व्यवस्थाहेतुः 63

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या.
(इ) अध्वर्युग्रहणफलम् (दर्शपूर्णमासार्थस्यैवाध्वर्योरप्रापि- ग्रहणरूपम्.	63
" (जीवत्पितृकपिण्डपितृयज्ञे) वेदिफलम् ...	63
" (जीवत्पितृकपिण्डपितृयज्ञे कशिष्वाद्यनासाद्यमिति) व्यवस्थाहेतुः.	63
(भा) नमस्कारोपयोगः	64
" उपस्तरणादौ विशेषः	64
(इ) नमःपदफलान्तरम्	64
" यमायाप्युपस्तरणसत्त्वे हेतुः	64
" उपस्तरणादि क्वचिन्न	64
" (कव्यवाहनस्य नतौ इति यत्स्वोक्तं) तस्य (उभयशेषात्क व्यवाहनस्येति) भाष्यसिद्धता.	64
(भा) मेक्षणाधाने वाग्यमनरूपः) मेक्षणे विशेषः	65
" पिण्डपितृयज्ञे जीवपितृककृत्यावधिः	65
(इ) (भाष्योक्तवाग्यमनस्य लौकिकवाग्विषयकत्वरूप) विशेषोपपादनम्.	65
" (एकवचनेन सिद्धौ) एकशब्दफलम् (अनन्यसंसृष्टलाभः	65
" (पिण्डदानात्पूर्वं एकोऽस्मुकनाशे पुनराहरणप्राय- श्चित्तयोः) जीवपितृके निषेधः (पुनराहरणानपेक्षेति) पक्षान्तरं च (स्वपक्षे विशेषश्च).	66-67
अष्टमी खण्डिका.	
(भा) अजीवपितृकस्य प्राचीनावीतं तदवध्यादि च	67
(इ) (परिभाषासिद्धे) पुनः प्राचीनावीतविधिफलम् (यजु- र्भेषप्रायश्चित्तलाभः).	67
" (जीवपितृकस्य पिण्डनिधानपरिहारेण) होमान्तत्वे हेतुः (अन्यतमजीवने पिण्डत्रयनिधानानुपपत्तिः).	67
" (पिण्डप्रदाने प्रपितामहादीन्वेति पक्षे भाष्योक्त) विशेष- विवरणम्.	67-68
" यदि द्विपेतेत्यादेः (उपयोगप्रदर्शनरूपा) सङ्गतिः	68
" नामग्रहणनियमः (पिण्डदाने)	68

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) (पिता ऋद्धामिति पितामहादिविषये पृथक्) ऊहनिषेध- तद्धेतुः.	68
" (उहनिषेधेऽपि पितामहादि बोधनेऽपि पितृत्वेन सर्व- बोधत्वात्) पितेति एकवचनोपपत्तिः.	69-70
(भा) (स्थालीस्थशेषप्राशने योऽलमिति सूत्रोक्त) बलम्भाव विवरणम्.	70
(वृ) (सूत्रभाष्ययोः स्थालीस्थशेषस्य) प्राशननियमे तात्पर्यम्	70
(भा) (यदिवन्धु इति सूत्र) बन्धुपदार्थः (पित्रादि नामरूपः)	71
(वृ) बन्धुशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनवान्धवावाच्यत्व प्रदर्शनरूपा) बन्धुपदार्थविवृतिः.	71

नवमी खण्डिका.

(भा) (उदकं निनयतीत्यत्र उदकरूपं कुम्भस्थस) निनयतकर्म	72
(व) (घः पितर इत्यूहेनैवोपदेशः इति भाष्यविवक्षित) निर्देशोपपत्तिः ऊहप्रकारः (उत्तर आयुषीत्यत्र विवक्षितः) तत्तत्कालश्च.	72
" (उक्तोदक) निनयनप्रकारः 72
(भा) (सूत्रोक्तस्य) उपचीतस्य व्यवस्था 73
(वृ) (यज्ञोपवीत्येवेति भाष्येऽवधारित) यज्ञोपवीतहेतुः 73
" उपदेशाशयः 73
" न्यायोपपत्तिः 73
" (पत्नीप्राश्यमध्यमपिण्डस्य बहुपत्नीस्थलीयविभागे भाष्योक्तमन्त्रावृत्तौ) आवात्तिकर्म.	74
(श्रपणधर्माः इत्यत्र) बहुवचनस्वारस्यम् 75
" श्रपणादेरुत्सुकातिरिक्तस्यातिप्रणीते निवृत्तिहेतुः 75
(भा) (सूत्रोक्त) गार्हपत्यपदलोपतद्धेतुविचारः 76
(वृ) गार्हपत्यपदलोपौचित्यविचारः 76
" गार्हपत्यशब्दस्याधानसिद्धपरत्वसमर्थनम् 76

दशमी खण्डिका.

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या
(भा) (दर्शनात्रौ यथाग्वाऽग्निहोत्रहोमरूपा) यजमानकार्यहोम- व्यवस्था.	77
(बृ) (अनाहिताग्निपिण्डपितृयज्ञे वैश्वेऽनङ्गत्वात्) आधान- प्राप्तिनियमोत् सूत्राभिमतस्स्यात्.	77
" (स्वयंविधानादिति भाष्याभिमत) यजमानकर्तव्यप्रा- गाहकं (प्रमाणान्तरं पर्वण्यपि तन्नियम इति) पर्व- नियमायोगश्च.	78
" (सन्नयत एव यवागूहोम इति) यवागूहोमनियमोपपत्तिः	78
(भा) (पयः प्रतिषेधस्य) विनियोगान्तराभावपरता	... 69
" (सायंदोहपदेन दोहने) कालावधारणम्	... 69
" (सभ्यावसथ्यापरिस्तरणे पक्षभेद एकाद्यग्निपरिस्तरण- पक्षे तत्तदग्निक्थनरूपा) परिस्तरणादिव्यवस्था.	... 69
(बृ) (भाष्योक्तपयो) विनियोगान्तरव्यावृत्तिहेतुः	... 69
" विनियोगान्तरसंभवपक्षः	... 69
" (सायंकाल एव दोहोक्त्या दोहहोमात् अनेषु मध्ये) आत- ञ्जनकालः.	69
" (उपदेशपक्षसम्मतः) होमान्वयाभावस्ताभ्याद्यग्नयपरि- स्तरणहेतुः	69
" न्यायपक्षे परिस्तरणपरिसंख्यादौर्लभ्यम्	... 80
" (वाशब्दवचनेभेदाभ्याम्) पक्षभेदाभिप्रायं सूत्रम्	... 80
" (भाष्योक्तः) आहवनीयेऽधिभ्रयणलाभः एकाग्निव्यव- स्था च (उपपाद्यते).	80
" (निदाने-नियोगौ इति भाष्योक्त) नियोगपदार्थः	... 81
" (साम्यं पृथुत्वेन इति भाष्योक्त) साम्यनियामकम्	... 81
(भा) (प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रणं न प्रातर्दोहे इत्यादिरूपा) अभि- मन्त्रणादिव्यवस्था.	83
(बृ) प्रातर्दोहे (अभिमन्त्रणस्य) वर्जने हेतुविवरणम् (तत्र स्वपक्षविवरणं च).	"

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
(भा) निरूहणनियमो मानं च	84
" (श्रुतं दधीत्यस्य प्रातर्दोहेऽभावः उल्लेख्येऽपि द्विवचनं नानोखा संभव इति) मन्त्रनियमादि.	84
(वृ) (अङ्गारनिरूहणे बहिरायतनेदेशवर्जनरूप) नियमहेतु- विवरणम्.	84
" (द्विवचनान्तोखाशब्दप्रयोगाभ्युपगम बहुखसंभवोक्ति- रूप) द्विवचनादि निर्वाहोपपत्तिः.	85
(भा) वत्सबन्धरञ्जुमिन्धनवत्सबन्धनमन्त्रयोः) उपव्यवस्था	85-86
" (वत्सोपसर्गकथन) संप्रपकर्त्रादिव्यवस्था	86
(वृ) (वत्सबन्धन) रञ्जुमन्त्रे शिवत्वोक्त्याद्युपपत्तिः	86
" दोहपात्रव्यवस्था (अदारुपात्रे शूद्रो दोग्धीति)	87-88
" (उक्त) व्यवस्थोपपत्तिः	87
" शूद्राभ्यनुज्ञानाशयः	88
द्वादशी खण्डिका.	
(भा) पृच्छति प्रत्याहेत्यत्र विवक्षित प्रष्टृदोग्धूमन्त्रविभागः	89
(वृ) (सूत्रदर्शितप्रतिवचनपूरणरूपः) प्रतिवचनपरिष्कारः	89
" (बहुदुग्धीति मन्त्रस्य गवान्तरदोहस्थलविषयतारूप) नियमनिर्वाहः.	90
" (याजिभेदभिन्नपदघटनरूपः गृष्ट्यविषयतारूपश्च) सोमे- नेत्यादि मन्त्रनियमः.	90
त्रयोदशी खण्डिका.	
(भा) (अपिधानमन्त्रे अमृन्मयपदसार्वात्रिकत्वतद्भावरूपौ) अपिधानमन्त्रे पक्षभेदौ.	92
" शाखापवित्र (प्रातर्दोहविषयतारूप) नियमः फलं च	92
(वृ) (अमृन्मयपदटितमन्त्र निवृत्तिपर) भाष्याशयः	92
" (शाखापवित्रनियमहेतुविवरणरूपम्) नियमोपपादनम्	92
(भा) दोहादिकालक्रमपक्षौ	93
(वृ) भाष्यदर्शितपक्षद्वयोपपत्तिः	93
(भा) साम्नाय्याग्नीषोमीय विकार (कर्माधिकार) व्यवस्था	94
(वृ) भाष्योक्तव्यवस्थोपपत्तिः	94

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या.
(भा) इन्द्रमहेन्द्रयागयो (रधिकारिव्यवस्थारूपः) नियमः	... 95
(घृ) गतश्रयदिपदार्थाः भाष्योक्तव्यस्थोपपत्तिश्च	... 95
(भा) (परिस्तरणीतेत्यादि ऋक्) परिस्तरणी (इति) पक्षे विशेषः.	97
(घृ) (परिस्तरण) संप्रैपोद्देश्यादि	... 97
(भा) परिस्तरणे क्रमाविवक्षादि	... 98
” (सामान्यतः सूत्रोक्ते) उपवासे वर्ज्यम्	... 98
(घृ) (भाष्यदर्शित) क्रमाविवक्षाफलम्	... 98
” (भाष्ये) एतत्कृत्विति पदस्य फलम्	... 98
” परिस्तरणोपवासकर्तव्य्याविवक्षा	... 98
(भा) (सूत्रदर्शितेषु) वेद्यादिषु कालक्रमाविवक्षा	... 99
” (सूत्रोक्त) सद्यस्कालापदार्थः कृत्यव्यवस्था च	... 100
(घृ) श्वाभूते (इध्मावर्हिर्वेदिश्चेत्यादि भाष्यदर्शित) कृत्यक्रमः	... 100
” स्फुग्वेदयोः पाठक्रम) बाधहंतुः	... 100
” अपरेद्युर्वेति (102 पे.) भाष्यदर्शित विकल्पविषयः	... 100
” सद्यस्कालत्वे (प्रामादिकव्यतिक्रमसंभवे अन्वाधानादि) विषयव्यवस्था.	100-101
” उक्तार्थाक्षेपः तत्परिहारः प्रतिपत्पर्वसन्धित्वेन ग्राह्यो यागकालश्च.	101
” दर्श (श्वो न द्रष्टार इति) पक्षान्तरे विशेषः	... 101
” आपदि (यागकालानागमे विरम्य आपदि गतायां यथा विध्यनुष्ठानरूपो) विशेषः.	102
” (सद्यस्कालायामपि) विकल्पनीयाः (सर्वत्राविकल्प इति भाष्यदर्शिताः).	102
” सद्यस्काला विशेष परिग्रहे निदानम् (पुनस्सद्यस्काला-ग्रहणम्).	102
” (सर्वे क्रियते इति) सर्वपदार्थसंकोचः (आरण्याशनाद्य-संग्रहरूपः).	102

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(भा) सौत्रतन्त्रपदार्थाः, सूत्रे चतुर्ग्रहणफलं च 103
(वृ) यथा हविश्लेषभक्षणं इति भाष्योक्तं दृष्टान्तार्थः	... 103
(भा) (यद्यपरिस्तीर्णा इति) यदि शब्दस्वारस्यम् 104
(वृ) (उलपराजि) स्तरणाशक्तिकल्पः 104
" (उलपरार्जा स्तृणातीति) राजीशब्दस्वारस्यम्	... 104
(भा) (पात्रप्रयोगे) द्वन्द्वत्वमतिभेदः प्राकरणिकसर्व	105
विषयत्वदशमात्रविषयत्वरूपः	
(वृ) (द्वन्द्वत्वे) प्रकरणधर्मता स्वरूपम् 105
" दशानामेव द्वन्द्वेति भाष्योक्तपक्षान्तराशयः	... 105
(वृ) (कपालदशत्वसङ्ख्या) दृष्टान्तोपपत्तिः दृष्टान्तान्तरं च	... 105
(भा) स्फुटादिस्वरूपादि	... 106
(वृ) (भाष्यदर्शित) श्रौतालिङ्गनिर्वाहः स्वाशयश्च (सूत्राभि-	106
मतत्वेन)	
" (अपराणि पूर्वाणीति सूत्रोक्त) पूर्वापरत्वव्यवस्था	... 107
(भा) श्रुवाद्याकारादि प्रमाणानि मतान्तराणि च	... 108
" पात्र्यां (निष्टपनविधानात् सृन्मय ग्रहणरूपो) विशेषः	... 109
(वृ) (एतावसदतामिति लिङ्गादितिभाष्योक्त) लिङ्गलभ्यार्थः	... 109
पञ्चदशी खण्डिका.	
" (परिभाषणादेव सिद्धे पुनर्विभवत इत्युक्त्यापुनः पवित्रकरण-	109
निवृत्तिरूप) नियमः तत्फलञ्च.	
(भा) ब्रह्मवर्चसादिगुणकामनायाः) अधिकारिभेदे विकृताव-	110
प्रवृत्तिरूपो विशेषः.	
(वृ) (भाष्यदर्शिता) प्रवृत्त्युपपत्तिः	... 110
" (पृथिवीं मनसा ध्यातीति सूत्रोक्त) ध्यानस्यार्थसम्बन्धोप-	111
पादनम्.	
" (प्रणीतानां) इङ्गनादि निषेधव्यवस्था	... 112
(भा) (पात्राणां) अभिमर्शनानुकल्पः	... 113
" (अशक्तौ) पाणिव्यवस्था	... 113

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) निर्वापार्थाग्रयामन्त्रेण (उपांशुत्वोच्चैस्त्व) पक्षभेदः 113
" (पात्राभिमर्शने) पाणिद्वयवस्था 113
" (ग्रामन्त्रेण) उपांशुताहेतुः 113
(भा) (सूत्रोक्तधूरभिमर्शने) धूर्द्धयविवक्षापक्षः 114
(वृ) (धूर्द्धयाभिमर्शनेपक्षे धूरसीति) श्रौतैकत्वसंगमनम् 114
(भा) (आच्छादनकण्ठ) अपच्छाद्य कर्तव्यं (पुनस्तच्छादनं) तत्र मानं च.	115
" (सूत्रे व्याख्यायेत्युक्तिस्थले) व्याख्यानपदार्थः 115
(वृ) (छादनकण्ठस्य पुनःपातने तमसीव वेत्याद्युक्तस्य) पुनःपातन- लिङ्गत्वोपपत्तिः.	115
" (भाष्यदर्शित) व्याख्याशब्दार्थनिर्वाहः 115
(भा) (व्रीहियवयोः) पुनर्वचनफलम् 116
सप्तदशौ सर्वाङ्कः.	
" अग्नीषोमादिपदफलम् (सूत्रे) तत्कर्तृव्यवस्था च 116 -117
(वृ) (व्रीहिकाले यथा लभ्यन्त इति) उपदेशमताशयः, पक्षान्तरं च	116
" भाष्यदर्शिताग्नीषोमादिपदफलोपपादनम् 116
(भा) (सूत्रोक्त) अन्वावापावृत्तिः, मानं, पक्षान्तरं च 117
(वृ) (सूत्रे) चतुर्ग्रहणलब्धः क्रमः 117
" (निर्वाप एवान्वावाप इति) उपदेशमताशयः 117
(भा) (देवानामिति) बहुवचन (निरुमानेवेति) एवकारफलम् 118
" (यथा देवतोपसादेने) देवतायां मतिभेदः, निधाननियमश्च 119
(वृ) (स्वमतस्यात्र) भारद्वाजमततौल्ये हेतुः, बोधायनाशयः, केचिदिति पक्षे धृत्यर्थश्च.	119
(भा) (उक्त उपसादेने) पक्षान्तरम्, जपादि, विशेषश्च 120
(वृ) (भाष्यदर्शित) जपस्थानम् 120
" (सर्वशकटमन्त्रजपरूपा) जप्यमन्त्रव्यवस्था सर्वत्वेन ग्राह्यविशेष- प्रदर्शनेन.	120
" (न परीणाहप्रच्छादनमिति) निषेधनिबन्धनम् 120

अष्टादशौ सर्वाङ्कः.

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) (सूत्रोक्तयोः) अभिमन्त्रणप्रोक्षणयोः (प्रयोगे) विशेषः 121
(भा) (पूर्ववदिति भाष्यदर्शितः) पूर्वमन्त्रः 121
" (प्रोक्षणे) पृथक्स्वसहस्वहेतुः 121
(भा) (सूत्रोक्त) प्रोक्षणीशेषनिधानफलम् 122
(वृ) भाष्यदर्शितवर्हिरादिप्रोक्षणार्थत्वफलम् 122
(भा) (भसदः) उपसमसनप्रकारः, हविष्कृदादिमन्त्रप्रयोगव्यवस्था च.	123
(वृ) (भसदः) समसने विशेषः, तथा सूत्रार्थश्च 123
" (हविष्कृदादिमन्त्र) प्रयोगे स्वरसङ्ख्ययोरुपपत्तिः 123
(भा) (हविष्कृदाह्वाने) अध्वर्युकर्तृकत्वं पक्षान्तरं च 124
(वृ) पुनश्चावहननमन्त्र इत्युपदेशमताशयः हविष्कृदाह्वाने अध्वर्युकर्तृकत्वे हेतुः	124
" कात्यायनाशयः (तदुक्तयुदाहरणेन) 124
	एकानविंशति श्लोकाः.
(भा) (उच्चैस्समाहन्त वा इति) प्रैषफलम् 125
(वृ) सौत्रशूद्रशब्दार्थसंकोचहेतुः 125
" (उक्तप्रैषस्य इषदुपला) समाहननार्थत्वग्राहकम् 125
(भा) (इषदुपलासंचारण) प्रयोगसङ्ख्यानियमः 126
(वृ) तन्नियमकालः 126
" जेष्मान्तमन्त्रवदनहेतुविवरणम् 126
" (अपामुपस्पर्शनहेतु) राक्षसत्वनिवन्धनम् तदुपकारकत्वम्	127
(भा) (सूत्रोक्तस्य अपामुपस्पर्शनस्य श्रेये श्रौतप्रायश्चित्तरूपः) उपस्पर्शनश्रेयपरिहारः.	128
(वृ) भाष्योक्तप्रायश्चित्तलाभः, व्यवस्था च 128
	विंशति श्लोकाः.
(भा) मन्त्रभेदे (ऽपि) कर्मक्यहेतुः 129
(वृ) एककर्मतोपपत्तिः 129
(भा) (सूत्रदर्शिता) धिवापि मन्त्रस्वरूपम्, आम्नानोपपत्तिश्च 130
(वृ) अधिवापमन्त्रस्वरूपग्रहे (पाठस्य हेतुत्वे) उपपत्तिः 130
(भा) (प्राणाय त्वेति प्रोहणसंस्कारे) मन्त्रसंस्कार्यनिर्देशः 131

विषयाः

पृष्ठसङ्ख्या

- (वृ) (अग्नेयऽग्नीषोमाभ्यामिति) यथादेवतं समसनहेतुः, (प्राणा- 131
यत्स्वत्यादः) एकसंस्कारताहेतुः.
- ” (पत्नीकर्तृके शेष) पेयणे विशेषः 131
- ” (पेयणे नियुक्तायांशुद्रापदस्य) दाराभिन्नपरताहेतुः 132
एकविंशो खण्डिका.
- (भा) (पार्ष्णि) इहेति (सूत्रोक्त) निर्देशोपपत्तिः, अभिमन्त्रणीये 133
पक्षान्तरं तद्दृपणं च.
- (वृ) भाष्यदर्शितोपपत्त्युपपादनम्, पक्षान्तरस्याशयः, पक्षान्तर- 133
दोषोपपादनम्.
- (भा) अङ्गारनिर्वर्तनादौ पक्षान्तरम्, अवस्थापने विशेषः 134
- (वृ) भाष्यदर्शितपक्षान्तरप्रवृत्तिहेतुः 134
द्वाविंशो खण्डिका.
- (भा) अङ्गाराध्यूहने भृगूणामित्यादिमन्त्रस्यावृत्तिहेतुः 136
- ” मदन्त्यधिभ्रयणाप्सु विशेषः, पक्षभेदश्च 136
- (वृ) (आग्नेयविकारेषु न चितस्थेतीति) संकोचनिदानम्, उपदेश- 136
पक्षाभिप्रायः, तत्तत्पक्षप्रवृत्तिनिदानं च.
- ” प्रणीताप्यक्षोक्तहेतुनिर्वाहः 137
त्रयोविंशो खण्डिका.
- (भा) संवापशब्दार्थः, संवापमन्त्रः, तत्र उपदेशपक्षश्च 137
- (वृ) संवापस्याधिवापाङ्गेदः, पक्षयोः प्रत्येकमाशयश्च 137
- (भा) (प्रणीतानामलाभे अन्यासां) उत्पवनमात्रमिति पक्षः, पक्षा- 138
न्तरं च.
- (वृ) यजुषामिमन्त्रणानङ्गीकारहेतुः 138
- (भा) (सौत्र) यदिशब्दलभ्यार्थः, यजुरुत्पूतविधौ व्यवस्था, प्रणीता- 139
विषये मतभेदश्च.
- ” (उत्पवनानन्तरमभिमन्त्रणमपीति) पक्षान्तराशयः, यजु- 139
रुत्पूतव्यवस्थापपत्तिः, फलं च.
- (वृ) (भाष्यदर्शितयोः) प्रत्येकं पक्षयोराशयः 139
- (भा) सूत्रदर्शिते (जनयत्यादि) मन्त्रे (ऐक्यभेदपक्षरूपः) उप- 141
लक्षणादिपक्षभेदादिः.

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) भाष्यदर्शितोपलक्षणताशयः, संयवनाङ्गत्वपक्षाशयः, कर्म- भेदेन ऊहप्रभेदाः.	141
" व्यावर्तैथामित्यस्य (विनियोग) व्यवस्था, तत्फलं च 141
" अङ्गारापोहनमन्त्रावृत्तितन्त्रपक्षौ 142
(भा) (सूत्रोक्ते) अतिदेशे कर्मक्रमादिः उपदेशपक्षे स्वसम्मतिः 143
चतुर्विंशो सण्डिका,	
" समानकर्मसु क्रमव्यवस्था 143
" तन्त्रभूतकर्माणि, आवर्तनीयकर्माणि, प्रधानप्रकारः 144
(भा) पुरोडाशाकृतिपक्षभेदः, पर्यग्निकरणे पक्षभेदः 145
(वृ) विकल्पनीयौ पक्षौ (विचिच्य) 145
(भा) पुरोडाशाभिज्वलनमस्पर्शन, (श्रपयतेति) बहुवचनप्रयोग- विषयः.	146
(वृ) (पर्यग्निकरणे) मीमांसकाशयः, अस्पृशद्विरिति विशेषण- फलोक्तिः, बहुवचनोपपत्तिः.	146
(भा) सुश्रुतकरणे (अर्थकर्मतारूपो) विशेषः, अभिवासनस्वरू- पादि तस्याध्वर्यवत्वं च.	147
(वृ) (भाष्यदर्शिता) र्थकर्मतोपपादनम्, (अभिवासने) आध्वर्य- वत्वोपपत्तिः.	147
(भा) (सूत्रोक्त) रेखापवर्गमतिभेदः 148
(वृ) अङ्गुलिप्रक्षालनं नैमित्तिकम्, उपात्तं निमित्तं चोपलक्षणम् 148
" रेखापवर्गे परिभाषाविरोधादिः, परिहारः, पक्षान्तराशयश्च	148
" भाष्यदर्शिताप्यशब्दविवरणप्रकृतोपयोगः 149
पञ्चविंशो सण्डिका,	

अथ द्वितीयः प्रश्नः 150-236.

(भा) स्म्यसंमार्गे (अतिदेशरूपः) वेदिकरणे (च आहवनीय- सामीप्यरूपो) विशेषः.	150
(वृ) उपदेशपक्षस्वपक्षयोरानयः 150
(भा) (सूत्रे) संभवंदिति पदविवक्षितार्थः, संमार्गकालमतिभेदः 151
(वृ) संमार्गकालावधारणफलम्, पक्षान्तराशयः 151

विषयाः

पृष्ठसङ्ख्या

(वृ)	(संमार्गानन्तरं) उत्करे तृणप्रक्षेपमानोपपत्तिः, (स्तम्बयजु-	152
	रिति नामधेयत्वप्रयोजनम्.	
(भा)	(वेद्याः) प्रत्येवक्षणे (देशरूपो) विशेषः 153
(वृ)	प्रत्येवक्षणे व्यवस्था, (निवर्तने) उद्मुखत्वलाभः 153
(भा)	अभिग्रहणस्वरूपम् 154
(वृ)	अभिग्रहणे विशेषः 154

प्रथमा खण्डिका.

(भा)	रौद्रे अपामुपस्पर्शने मतिभेदः 155
(वृ)	न्यायोपदेशपक्षयोः प्रत्येकमाशयः 155
(भा)	इमां नरा इत्यादेरध्वर्युसंस्कारता 156
(वृ)	अध्वर्युसंस्कारतानिर्वाहः 156
(भा)	(वेदि) खनने कर्तृव्यवस्था, खनने प्रमाणव्यवस्था 157
(वृ)	नियमाभावपक्षोपपत्तिः 157

द्वितीया खण्डिका.

(भा)	छेदने तखप्रतिषेधस्य भावः 158
(वृ)	आहार्यपुरीषाखननप्रकारः 158
"	प्रोक्षण्यासादनादिप्रैषे संस्कारान्तरम्, (प्रैषस्थैकवचन-	161
	निर्वाहरूप) प्रैषवचनसंपत्तीयविशेषादि.	
(वृ)	संस्कारान्तरमध्वर्युरित्यत्र हेतुः, प्रैषे एकवचननियमोपपत्तिः	161
	प्रासङ्गिकोक्तः, संपत्तये आवृत्तिविरहोपपादनम्.	
"	(पत्नीमिति जाल्याभिधानम्) ऊहापत्तिपरिहारः (प्रकृति-	162
	त्वात्) (संप्रैषे) अवयवाः कर्तृत्वे हेतुः पक्षान्तरं फलं च.	
(भा)	(ध्येय) द्विष्यनिर्णायकम् 163
(वृ)	आग्नीध्रस्य (उदसनादि) कर्तृत्वे हेतुः 163
"	द्विष्य विशेषनिर्देशहेतुः, अभिचारार्थत्वाभाषोपपत्तिः 163
(भा)	(इस्तानवनेजेनेन पात्रपराहनन) तिषेधस्य प्रकृतसंगतिः	164
	कर्तव्यं च.	
(वृ)	भाष्यकाराशयः 164
"	(पराहनननिषेधे कालः, (स्थयप्रक्षालनविधिपर्यवसानम्)....	164

तृतीया खण्डिका.

विषयः

पृष्ठसंख्य

- (वृ) (भाष्यदर्शित) संनहनप्राथम्यप्रयोजनम्, छुक्संमार्गे छुवसह- 165
भावनियमप्रमाणादि.
- (भा) संमार्गशेषे प्रमाणम् 166
- (वृ) परिभाषानुगुणं भाष्यतात्पर्यम् 166
- (भा) (छुक्संमार्गे) प्रार्ची मध्येरित्यस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहारः 167
- (वृ) प्रार्ची मध्येरित्यंशतात्पर्योपपादनम्, छुवत्संमार्गातिदेश- 167
निदानम्.
- (भा) (संमृष्टा) संमृष्टासंस्पर्शने कालः 168
- (वृ) असंमृष्टसंस्पर्शप्रायाश्चित्ते स्वपरपक्षौ 168
चतुर्थी खण्डिका.
- (भा) (छुक्संमार्जन) प्रहरण (उत्कर) न्यासयोर्व्यवस्था, संनहने 169
सौत्रपक्षद्वयफलितार्थः.
- (वृ) व्यवस्थितविकल्पोपपादनम्, न्यासपक्षे विशेषश्च, सूत्रोक्ते 169
(योक्त्रं) विशेषनिर्देशः.
- " (यथा न बध्नाति वासः) इति भाष्यस्य विकल्पे तात्पर्यम् 169
- (भा) ग्रन्थिकरणादौ विशेषः 170
- (वृ) पत्रधाः कर्तृत्वलाभप्रकारः, ग्रन्थिकरणादेस्सन्नहनाङ्गत्वम् 170
पञ्चमी खण्डिका.
- (भा) निर्वापमन्त्रस्य मध्वादौ प्राप्तिसंशयनिरासतद्भेत्, (अवेक्षणे) 172
पत्नीबहुत्वे विशेषः.
- (वृ) (मध्वादौ मन्त्रप्राप्ति) संशयकं परिहारोपपत्तिश्च, प्रतिपत्ति 172
अवेक्षणोपगमोपपादनम्.
- " (पत्रपभावे) सूत्रोक्तस्य तेज्भादिलोपस्योपपत्तिः 173
षष्ठी खण्डिका.
- (भा) उपभृति वेदसाहित्यम् 174
- (वृ) अशेषेणेत्यस्य (भाष्यस्थस्य) आशयः, वेदसहभावे मानम् 174
- " सूत्रकारपक्षेणाकामस्य पञ्चगृहीतसंभवः 175
- (भा) (अष्टगृहीते) सूत्रोक्त (मन्त्र) लोपविषयव्यवस्था 176
- " आज्यविशेषनियमः, तदाज्यकृत्यम्, उपस्तरणे विशेषः 176
- (वृ) तदाज्यगतो विशेषः, उपस्तरणे विशेषहेतुः 177
सप्तमी खण्डिका.

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या
(भा) (सहस्रुचेत्यत्र) अनिर्दिष्टं विशेष्यम्, प्रोक्षणतिनयनयो- विशेषश्च.	178
(वृ) (सूत्र) सहपदकृत्यम्, इतिशब्दभावः 178
" (प्रत्यञ्चमुद्दहं प्राञ्चम्) इति योजनाविशेषहेतुः 179
(भा) (प्रस्तरस्य) यजमानकर्तृकधारणे विशेषः 180
(वृ) उपदेशपक्षाशयः प्रधानसाफल्यं च 180
अष्टमी खण्डिका.	
(वृ) (वेदिस्तरणे दर्भाणां) असंस्कारेणाधो निधानोपपत्तिः, भाष्योक्तनियमनियमविशेषफलोपपत्ती.	180
" छादने विशेषः (परिधीनां) संसर्गं विशेषः 181
(भा) अभिमन्त्रणस्य परिध्यङ्गतातद्देतु 182
(वृ) परिध्यङ्गत्वे हेतुफलोपादानम् 182
(भा) परिधिस्पर्शं मतिभेदः, दिङ्नियमावश्यकता 183
(वृ) परिधिस्पर्शसाधने मतिभेदः, उपदेशपक्षे हेतुश्च 183
" समिहशभेदेऽपि दिङ्नियमावश्यकत्वम्, उपदेशपक्षे हेतुः	183
" (समौ कुरुते इत्यस्य) छिनत्तीति विवरणोपपत्तिः, अभिहृत- तरपदार्थविवरणम्.	184
नवमी खण्डिका.	
(भा) (सूत्रानुक्तमपि) उच्यते साधनीयम् 185
(वृ) स्थालीसाधने मानम् 185
(भा) अभिमन्त्रणे विशेषः, अपोहनादिमन्त्रावृत्तितद्देतु, प्रकरण- विरोधपरिहारः.	186
(वृ) अभिमन्त्रणीयाधिकरणनियमफलम्, आवृत्तिहेतुः, द्रव्य- गतत्वस्वरूपं, फलं च, प्रकरणाविरोधपरिहरोपपत्तिश्च.	186
दशमी खण्डिका.	
(भा) (कपालाञ्जन) मन्त्रावृत्तिपक्षभेदः 188
(वृ) आवृत्तिपक्षयोः पृथगुपपत्तिः 188
(भा) प्रियेणेत्यस्योहानूहपक्षौ, दिङ्नियमे विशेषः, मतिभेदादिश्च	189
(वृ) सर्वहविर्निर्देन्द्रारूपत्वं प्रियेणेत्यस्य, उपदेशपक्ष उहस्योप- पत्तिः.	189

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) सूत्रोक्ते सादने हेतुः, दोहोत्तरत्वे मतिभेदहेतुः, हस्तद्वयस्य 189
कर्माङ्गत्वे मानम्.
- (भा) वेदानिधानफलम्, पञ्चम्यन्तार्थः, तत्रन्यविशेषश्च 190
- (वृ) सूत्रे कुर्म्भासिंधानपदार्थः 190
- " उत्तरकर्माथमित्यस्याशयः, सूत्रारम्भप्रयोजनं, अध्याहारस्यो- 190
पपत्तिश्च.
- (भा) पाञ्चादश्यपुनरुक्तिफलम् 191
- (वृ) भत्र विवक्षितः स्वरः स्वरोक्तिभावश्च, भाष्यस्थपुनरुक्ति- 191
फलोच्चरणम्.

एकादशी खण्डिका.

- (भा) तृचविभागः 192
- (वृ) त्रीनित्यादिभाष्यविवरणम् 192
- (भा) तृचविभागः पक्षभेदेन, उपदेशमतं च 193
- (वृ) तृचविभागविवरणम् 193
- (भा) (परीधानायायाः पुरस्तादिति) उपदेशमतोपपत्तिः ... 195
- " उपवाजनोक्तिस्वारस्यम्, संस्पर्शनेऽन्यपक्षः ध्यानाकारश्च 196
- (वृ) प्रतिहसमानास्विति सूत्रार्थः, उपवाजनपदार्थः, ध्यानाकारे 196
प्रमाणम्.
- (भा) व्यतिपङ्गपदार्थः, वीप्साध्रुवाग्रहणफले आप्यायनं न चरौ 197
- (वृ) (भाष्यगृहीत) व्याख्येयप्रदर्शनं, क्वचित्तीहिकल्पश्च, वीप्सा- 197
कारः, अन्यत्र पक्षान्तरम्.
- " आप्यायननिषेधस्थलविवरणम् ... 198

द्वादशी खण्डिका.

- (भा) स्फुटमात्रेणापि संमार्गलाभः, संमार्गान्तरं च स्फुटे 199
संमार्गाथत्वाविरोधः.
- " अन्यथा अवभृथे तदभावः, अग्नेः पूर्वमिति पक्षेऽपि परिधि- 199
संमार्गः.
- " (भुवनमसौत्याशुक्तस्य) अञ्जलेनमस्कारार्थता, भुवनं यद्गः, 200
प्रथमं यदुः, अवभृथेऽप्युहः, तत्रोपदेशपक्षश्च.
- (वृ) नमस्कारार्थत्वहेतुः, भुवनं नेहाग्निरित्यत्र हेतुः, विप्रथनस्य 200
यजमानविषयत्वोपपत्तिः.

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) अवभृथेऽञ्जलेः ऊहस्य चोपपत्तिः, विनाप्यूहं प्रयोगे इत्युप- 200
देशपक्षोपपत्तिः.
- (भा) अत्याधानादेरमन्त्रकतोपपत्तिः ... 201
- (वृ) अन्यात्याधानपदयोरर्थः भाष्याशयश्च ... 201
- " (निषेध्य) शिञ्जनसंभवः (अशिञ्जन) सार्वत्रिकत्वलाभः णमु- 202
लन्ताशयः.

त्रयोदशी सण्डिका.

- (भा) जिहत्वांक्त्यर्थवादत्वम् 203
- (वृ) सौत्रस्य प्राञ्जमुदञ्चमित्यस्यार्थः 203
- " आचार्यान्वारम्भणं मानं च, कामनांकेः फलितार्थः, शब्द- 203
साधुत्वं च.
- (भा) ऊर्ध्वमित्यादिसूत्रद्वयसंपिण्डितार्थः ... 204
- (वृ) विकिरणविवरणेन भाष्यार्थः ... 204
- (भा) अभिप्राणने कर्म समञ्जने कर्म मानं च 205
- (वृ) भाष्योक्तनियमफलम् 205
- " लुचोरसंस्पर्शनस्याधाराथत्वे मानम्, समञ्जनं ध्रौवान्य- 205
स्यैव.
- (भा) जुहोपादानेऽमन्त्रता, उपदेशमतं च 206
- (वृ) अस्योपादानस्यामन्त्रताहेतुः, उपदेशपक्षशयः ... 206

चतुर्दशी सण्डिका.

- (भा) क इदमित्यादेर्विनियोगः, सूत्रार्थः, आदाने उपदेशपक्षः अव- 207
स्थानदेशः वरणे कच्चिद्विशेषश्च.
- (वृ) अवस्थानमन्त्रताहेतुः उत्तरत्वावधिर्वेदिरित्यत्र हेतुः, वरुण- 207
प्रघासे विशेषे हेतुः.
- (भा) आश्रावणादिप्रयोगप्रकारः, मानं च, प्रत्याश्रवणे स्थितिः ... 208
- (वृ) प्लुते प्रमाणम् 208
- " प्रत्याश्रवणे दक्षिणामुखत्वोपपत्तिः 208
- (भा) आश्रावणादिस्सर्वत्रैकरूपता ... 209
- (वृ) आश्रवणाद्यैकरूपताविवरणम् 209

पञ्चदशी सण्डिका.

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(भा) अनपव्याहारविध्यर्थः तदधिकारिगणनाभेदः प्रचरणस्वरूपेऽ- न्यपक्षः तद्दूषणं च.	210
(बृ) अपव्याहारनिषेधस्य यजमानविषयत्वे हेतुः, चतुर्णामिति पक्षोपपत्तिः.	210
" इज्यान्तमात्रस्य प्रचरणपदार्थत्वे हेतुः, पक्षान्तरं, तत्र दोष- विचरणं च.	210
(भा) आश्रावयिष्यन्नित्यादिसूत्रारम्भफलम् ...	211
(बृ) सूत्रस्य नैमित्तिकविधानपरत्वम् ...	211
" पुनराश्रावणग्रहणफलम्, व्याहृतिजोपे कर्ता ...	211
(भा) पुनस्त्वोक्तफलम् ...	212
(बृ) तद्विचरणम्, द्विपितृकचरणे व्यवस्था, तद्विषयश्रुतिसूत्र- विरोधशङ्कापरिहारौ.	212
" शुक्लाद्युदाहरणाशयः ...	213
(भा) पुरोहितप्रचरस्य राजत्वं निबन्धनं न जातिः, होतुरेवेदानी- मासनं सोमे विशेषश्च.	214
(बृ) पुनर्विधानादिति हेतुविचरणम्, पशौ होतैव सीदतीत्यत्र हेतुः षोडशी खण्डिका	214
(भा) आधारसंभेदपदार्थादि ...	215
" णमुलन्तद्विकारिकफलम्, प्रथमशब्दार्थश्च ...	216
(बृ) पुरोऽनुवाक्याप्रैपविरहोपपत्तिः ...	216
" प्रथमशब्दविचरणोपपत्तिः वचनेन नित्यकामनासीद्धिः ...	216
" पापीयःपदविचरणे मानम्, तदर्थभेदस्य प्रकृतोपयोगः, प्रति- क्रमणस्वरूपम्, न वसीथानित्यादिरर्थश्च.	217
(भा) समानयनफलं मानं च, आज्यस्थाल्यभिधारणनिषेधः मानं च, आज्यभागपदार्थः.	218
(बृ) वर्हिस्त्वाद्वाकारार्थत्वं हेतुविचरणम्, प्रयाजशेषेणाज्यस्थाल्य- नभिधारणे हेतुविचरणम्, उपदेशपक्षश्च.	218
सप्तदशी खण्डिका.	
(भा) पञ्चावत्तविषयनियमः ...	219
(बृ) अन्यत्रापि पञ्चावत्तं सर्वशब्दार्थश्च ...	219

विषयाः

पृष्ठसङ्ख्या

- (भा) पुरोऽनुवाक्यासंप्रैरे सार्वत्रिकत्वलिङ्गम्, उपदेशपक्षः समञ्जने 220
कालः दर्वीहोमेषु पक्षभेदश्च.
- (वृ) प्रधानेषु पूर्वोक्तस्य विकल्पः, उपदेशपक्षे हेतुः, समञ्जने 220
व्यवस्था, दर्वीहोमे तदभावसिद्धिः.
- (भा) क्वचिन् झुगसंस्थापनम्, वषट्काराहुतिदेशे पक्षभेदः ... 221
- (वृ) स्वकालोऽस्तीतीत्यस्यार्थः 221
- " विकल्पे हेतुः तस्य व्यवस्थितत्वं च, केचिस्वित्युक्तपक्षाशयः 221
- (भा) अवदानमन्त्रे बहुवचनाभिप्रायः तत्प्रयोजनं च, तिरस्चीना- 221
नूर्चानावदानक्रमः.
- (वृ) जात्यभिधानत्वापपत्तिः चतुरवत्तपक्षापपत्तिश्च, तृतीयाव- 222
दानेऽपि प्रागग्राम्याम्.
- (भा) असंभेदादिपदार्थः आनुजावरपदार्थः तस्यावदानविशेषे 223
संभवश्च.
- (वृ) असंभेदसंबन्धिनौ, आनुजावरपदविग्रहः 223
- (भा) ज्येष्ठपदार्थे विशेषः, अवदानविशेषे काम्यत्वम् 224
- (वृ) प्रकृते ज्येष्ठशब्दविवक्षितार्थः प्रयोजनं च 224
- (भा) (उक्तेऽर्थे) विकल्पे विशेषः 225
- " ब्रह्मन्तर्प्रेषाशयफले, अपिदधदादिपदार्थः 226
- " उपांशुत्वव्यवस्था उपदेशपक्षश्च 228
- (वृ) कर्मसिद्धौ हेतुः, भाष्योक्तव्यवस्थाफलम्, उपदेशपक्षाशयः 228
- " नित्ये बुभूपन्निति सनुपपत्तिः 229

अष्टादशी खण्डिका.

- (भा) पार्वणहोमस्य विकृतिध्वननुष्ठानहेतवः 230
- (वृ) विकृतौ पार्वणहोमविरहोपपत्तिः 230
- " पार्वणत्ववचनस्य प्रकृतोपयोगः, नारिष्ठहोमे प्रत्येकं देवताः 230

एकोनविंशो खण्डिका.

- (भा) संतमनसेति मन्त्रे मतिभेदः 232
- (वृ) कचिदिति मन्त्रे आदेशपदार्थः होमसंख्या च 232
- (भा) अवदानमन्त्रनिषेधः स्विष्टकृद्धोमे 233
- (वृ) तत्र तद्विरहोपपत्तिः 233
- (भा) प्रत्यभिधारणव्यवस्था तत्फलं च 234

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) ध्रुवावदित्यस्यार्थः प्रत्यभिघारणस्य केवलस्विष्टकृदर्थत्वोप- 234
पत्तिः.
(वृ) पश्ववदानेषु त्रयङ्गे च प्रत्यभिघारणाभावोपपत्तिः ... 234
विंशोऽसण्डिका.

अथ तृतीयः प्रश्नः 237-351.

- (भा) इडाप्राथम्ये विशेषः ... 237
(वृ) इडाभिघारणप्राथम्योपपत्तिः... 237
(भा) प्राशिन्नप्रमाणं मन्त्रावृत्तिश्च ... 238
(वृ) विरोजनचतुर्धाकरणयोर्व्यवस्थातदेतू ... 238
" लिङ्गविरोधस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम्, यवमात्रोकितात्पर्यम् ... 238
(भा) प्राशिन्ने साध्यायं वर्ज्यं, वाशब्दार्थः अवत्तयोरत्र सर्वसाधा- 239
रणो विकल्पः.
(वृ) भाष्यस्थापिशब्दार्थपूरणम् ... 239
(भा) संभेदेऽवदानदिक, तृतीयावदाने भागः इडाप्राशिन्नपदार्थश्च, 240
संतर्पणे विशेषः.
(वृ) दिग्विशेषपरिग्रहेहेतुः, तृतीयावदाने दशनिष्कर्षः, सन्तर्पणे 240
विशेषहेतुः यजमानभागे तत्पृथक्ते हेतुश्च.
(भा) यजमानभागावदाने कालदेशौ मन्त्रावृत्तौ मतिभेदश्च ... 241
(वृ) अत्र सम्भेदपदार्थः ... 241
" मन्त्रानावृत्तिपक्षाशयः, तदावृत्तिपक्षाशयः परोक्तदृष्टान्ता- 241
न्यथासिद्धिश्च.

प्रथमाऽसण्डिका.

- (भा) अर्थानुगुणा योजना, तदा होतृकृत्यम् ... 242
(वृ) भाष्योक्ततदुपपत्तिः ... 242
" होतृकृत्यं प्रदक्षिणीकरणं, अपि वेति सौत्रपक्षे कर्तव्यक्रमः 242
(भा) प्रकृतपर्वपदार्थः, सूत्रं स्वयंशब्दस्वारस्यम् ... 243
(वृ) पर्वविशेषः, स्वयंशब्दस्वारस्योपपादनम् ... 243
(भा) अन्वारम्भे च वरुणप्रधासे विशेषः सूत्रे परिहारदेशनिर्देश- 244
स्वारस्यग्राह्यपक्षः.

विषयाः

पृष्ठसंख्या

(वृ) प्रतिप्रस्थानुरिह परिग्रहहेतुः अन्यत्रान्तराग्नी नयनानुमति- 244
पक्षाशयः.

द्वितीया खण्डिका.

(भा) प्रकृतमार्जनपदार्थः समानकर्तृकत्वाविवक्षा फलं च 245

(वृ) सूत्रतो भाष्यार्थलाभः, मन्त्रावृत्तिहेतूपपत्तिः फलं च, मार्जने 245.
मतिभेदश्च.

(भा) आग्नेयविकारेषु अभिघारणादिधर्मे विशेषाः 246

(वृ) मुख्यधर्मत्वशङ्कावकाशः 246

" अभिघारणस्य चतुर्धाकरणसाम्यहेतुः, पुरोडाशग्रहणस्वारस्य- 246
लभ्यार्थः.

(भा) व्यादेशकालतत्प्रकारौ व्यादेशशब्दार्थश्च 247

(वृ) व्यूहनोत्तरकालताया व्यादेशे लाभः 247

" चतुर्धाकरणस्यावश्यकत्वव्यता 247

(भा) परिहरणे समुच्चयः, उपस्तरणादिसंख्यानियमलाभः 248

(वृ) परिहरणावसरः, भाष्योक्तहेतूपपादनम् ... 248

तृतीया खण्डिका.

(भा) अन्वाहार्यदानार्थं मेलनीयाः, प्रतिग्रहे मन्त्रः हस्तनियमश्च.... 250

(वृ) अन्वाहार्यदाने दिगवस्थितिनियमलाभः, प्रतिग्रहे नियमलाभः 250
व्यावृत्त्य प्रतिग्रहशब्दार्थः.

(भा) प्रैषकर्तारि पक्षौ 251

(वृ) आध्वर्यवप्रैषे विशेषहेतुः 251

" प्रैषकर्तारि पक्षभेदापपादनम्, सूत्रोक्तसंमार्गप्रैषसम्भवः 251

(भा) सूत्रे विवक्षितार्थानुगुणयोजना 252

(वृ) भाष्यदर्शितयोजनापूरणं, तदावश्यकता च 252

(भा) एतत्सूत्रोक्तदेवताविषये मतिभेदः 253

(वृ) अपामुपस्पर्शने हेतुसन्धपक्षस्वपक्षौ 253

चतुर्थी खण्डिका.

(भा) सूत्रोक्तप्रैषसंबन्धिनिर्देशः अनूयाजसमिन्मानं च 254

(वृ) भाष्योक्तसर्वाथत्वोपपत्तिः, अनूयाजसमिन्मानोपपत्तिः 254

" भाष्ये विवक्षितं परिज्ञानं पुनरुक्तिफलं च 255

विषयाः	छंदस्वा
(भा) भङ्गनव्यवस्था 256
(वृ) सूत्रोक्ताङ्गेन व्यवस्थाहेतुनिर्वाहः 256
पञ्चमी खण्डिका.	
(भा) तृणापादाने विशेषः, आश्रावणे व्यवस्था, प्रत्याश्रावणफलम्	258
(वृ) एकदेशापादानोपपत्तिः आश्रावणव्यवस्थासमर्थनम्, अन्यथा लोपापत्तिः.	258
(भा) पवित्रस्यापि प्रहरः, शाखायां विशेषः, प्रस्तरस्याद्भुतित्वं च	259
(वृ) प्रस्तरप्रहरे पवित्रसाहित्यहेतुः 259
" शाखाया अनाद्भुतित्वफलं, प्रस्तरशाखावैलक्षण्यसमर्थनम्, प्रहरणमन्त्रः.	259
" स्वाहाकारनिषेधफलं पक्षान्तरं च, ज्ञापकत्वोपपत्तिः पक्षान्तरं आद्भुतित्वे साधकान्तरमपि.	260
(भा) प्रहरणपदार्थः श्रुतिदर्शितात्यग्रपदार्थः 261
(वृ) सूत्रोक्तधारणक्रमः 261
" कुट्टनस्य प्रहरणत्वोपपत्तिः, सूत्रदर्शितनिषेधाकारः, प्रहर- प्रकारविशेषविवरणम्.	261
" अवसर्जने कालः, असर्वतोऽग्रत्वस्वरूपम् 262
षष्ठी खण्डिका.	
(भा) एतदेतदिति निर्देशभावः 263
(वृ) भाष्यदर्शितसंवादप्रदर्शनम् 263
(भा) सूत्रस्य प्रहरणकालमात्रपरत्वं फलं च 264
(वृ) परिधिप्रहरणानङ्गत्वतत्फलयोरुपपत्तिः 264
(भा) संस्त्रावहोमाङ्गित्वव्यवस्था, सौत्रावधारणफलं पक्षान्तरं च	265
(वृ) परिध्यङ्गत्वोपपत्तिः 265
" गार्हपत्येऽपि संस्त्रावहोमपक्षसमर्थनं, अवधारणतात्पर्य- विवरणम्.	265
" (ऋत्विजां हविश्शेषमक्षणे भाष्योक्त) पक्षान्तराशयविवरणम्	266
सप्तमी खण्डिका.	
(भा) (सुवाचानयनस्य) पात्रविमोकार्थत्वफलं, पत्नीपदग्राह्यार्थः 267

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) पात्रविमोकार्थत्वोपपादनं फलसम्भवश्च, भाष्योक्तपत्नी- 267
पदार्योपपत्तिः.
- " सादितस्फ्यपुनर्ग्रहणकालः, चतुर्गृहीतसंपादनप्रकारः, पत्नी- 268
संयाजेषु तत्सद्भावः.
- (भा) सूत्रे चकारार्थः ध्वानोपांशुपदार्यौ 269
- (वृ) सहायत्वाकारः स्थलान्तरे स्वरतिदेशः 269
- (भा) चतुरवत्तनियमः, यागदेवतानिर्देशः पक्षान्तरम् 270
- (वृ) नियमहेतुः, उक्तदेवताकत्वहेतुः, पक्षान्तराशयः 270
- (भा) प्रैपवचनफलं पत्नीसंजाजदेशश्च 271
- (वृ) वाजिलिङ्गत्वभाष्योक्तप्रैषाकारयोरुपपत्तिः 271
- " पत्नीसंयाजदेशनियमहेतुः 271

अष्टमी खण्डिका.

- (भा) सोमादियागदेशनियमः आश्रुतादिस्वरानियमः बहुच- 272
पक्षश्च.
- (वृ) भाष्यदर्शितनियमविवरणम्, स्वरनियमे मानम्, बहुच 272
पक्षसिद्धार्थः.
- " संपत्नीयहोमे विशेषः, असन्निहितपत्न्याः तदाधिकारसत्ता, 274
पक्षान्तरावतरणं पित्र्याया देवता च.
- " (पिष्टलेपफलीकरणहोमस्य) नामधेयानुरूपविषयता 275

नवमी खण्डिका.

- (भा) प्रासनकर्मसंस्कार्ये, मन्त्रावृत्तिः फलं च 276
- (वृ) भाष्योक्तसंस्कारत्वोपपत्तिः 276
- " वरुणप्रघासे विशेषः पक्षान्तरं च, स्तरणे विशेषः आर्क्यश्च 277
- " प्रासनं न वेदसंस्कारः, स्तरणभेदे नियामकं, आडोऽभि- 277
विध्यर्थकत्वायोगः.
- (भा) योक्तविमोचने समुच्चयविकल्पपक्षौ, निनयनावृत्तिः 278
- (वृ) भाष्यस्थचेत्यदस्वारस्यविवरणं फलं च, समुच्चयपक्षोप- 278
पादनं, आवृत्त्युपपत्तिः.
- (भा) विमार्गसाधनविशेषः उत्थानमन्त्रश्च, सर्वप्रायश्चित्तहोम- 279
निमित्तम्.

- (वृ) पुष्टिमतीत्यादेसुंस्वविमार्जनमन्त्रत्वभ्रमनिरासोपपत्तिः, सर्व- 279
प्रायश्चित्तनिमित्तविवेचनम्.

दशमी खण्डिका,

- (भा) प्रत्यवदानं पूरणं, तन्नास्ति काचित्, उपदेशपक्षः, स्रुवैक्यम् 280

- (वृ) प्रत्यवदानं घृतेन पूरणफलं, पूरणानपेक्षाविवरणं, उपदेशपक्षे 280
तन्निषेधकालः समिष्टयजुर्होमे स्रुवैक्यम्

एकादशी खण्डिका,

- (भा) (पुनः कृण्वन्नित्यत्र) मन्त्रविशेषविविक्षा, इतिकरणफलम् 283

- (वृ) मन्त्रविशेषविवक्षोपपत्तिः, इतिकरणस्य गणनिर्देशत्वे फल- 283
स्योपपत्तिः.

- (भा) आप्यायनं सप्रमाणं, मन्त्रभेदशङ्कापरिहारः 284

- (वृ) आप्यायनोपयोगः, शङ्कासम्भवः परिहारोपपत्तिश्च 284

- (भा) मध्यमस्वाहाकारं विशेषः तत्फलं च 285

- (वृ) बर्हिर्नित्यादिसुत्रविधेयम् 285

- (भा) मन्त्रस्थपदार्थः मन्त्रविनियोगश्च 286

- (वृ) मन्त्रफलभूतविमोकस्वरूपम् 286

- (भा) उपवेशस्वरूपम् 287

द्वादशी खण्डिका,

- ॥ निगूहनस्यानुकल्पः, द्वेष्यनिर्देशे विशेषः, निरसनविनि- 288
योज्यमन्त्रः, पञ्चानां स्थाने (अवरूपष्ट इति वा).

- (वृ) द्वेष्यनामग्रहापेक्षिता विभक्तिः, भाष्ये एवकारार्थः 288

- (भा) (एताभिरिति) स्त्रीत्वेन निर्देशहेतुः, पक्षान्तरं, विमोकसंख्याने 289
क्रमेण.

- (वृ) पक्षान्तराशयः, क्रमोपपत्तिः 289

- (भा) प्रकान्तोपसंहारः 290

- (वृ) प्रकान्तस्याद्यन्तनिर्देशः 290

- ॥ शंखन्तपक्षे प्राशिन्नकालः 291

- ॥ शंखन्तपदार्थे विशेषविवक्षमानम्, हविर्देशोपभक्षणानिवृत्ति- 292
पक्षे विशेषः, अत्र पक्षे प्रायश्चित्तहोमे विशेषः.

- ॥ ब्रह्मणः प्राशनादिकालः, अन्यो वेत्यादि भाष्याशयः 293

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) पूर्णपात्रमित्यादिभाष्यार्थः, सम्पत्तीयहोमविशेषः, ह्यस्ते इति भाष्योक्तपक्षे हेतुः	298
(भा) अत्र पक्षान्तरं तन्निरासश्च, इडान्तपक्षविशेषः	294
(वृ) उक्तार्थसमर्थनम्.	294
" पक्षान्तरं दोषश्च, चतुर्धाकरणादिनिषेधे व्यवस्था, अवि- रुतसूक्तवाकत्वोपपत्तिः.	294
" कामनाव्यवस्था, सङ्कल्पकालः, तत्तत्सङ्कल्पारम्भकालः पक्षान्तरं च.	296
(भा) उपरमानुपरमव्यवस्था	297
(वृ) दर्शपूर्णमासविरहेऽन्यविरहसम्भवस्थोपपत्तिः आश्रयणानिवृत्तिनिदानादि.	297
(भा) (विरमणपक्षे) उपदेशपक्षः	298
(वृ) सोमविशेषानुवृत्त्युपपत्तिः	"
(भा) काम्यप्रयोगे कालः मानं च, उपदेशपक्षः	299
(वृ) काम्यप्रयोगीयविशेषोपपादनम्, उपदेशपक्षीयविशेषोप- पादनम्.	299
(भा) एककामस्याप्यृद्धिकामना,	300
(वृ) एककामस्याप्यृद्धिकामनोपपत्तिः	"
चतुर्दशी खण्डिका ॥	
(भा) वैश्वेधेष्टौ समानासमानतन्त्रवृत्तविशेषः उपदेशमते च वैश्वेध आरम्भानित्यन्तापक्षः.	301
(वृ) वैश्वेधेष्टौ ऊहसदसद्भावपक्षयोरुपपत्तिः, भाष्यदर्शितपक्ष- इयहेतु.	302
(भा) तन्त्रप्रथमपरिग्रहानियमपक्षः, अत्र पक्षे दक्षिणाविषयमतिभेदः	302
(वृ) नियमस्य विशेषविषयन्वलाभः, मतिभेदविवरणम्, शङ्का- परिहारः.	302
(भा) विकृतिषु वैश्वेधं न	303
(वृ) विकृतिकर्मसु वैश्वेधाभावोपपत्तिः	"
(भा) अग्नीषोमीयाद्यनुष्ठानकालः फलं याज्यानुवाक्याकालश्च	304
(वृ) अग्नीषोमीयादिकालफलनिर्देशोपपत्तिः	304

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(भा) पौष्णादित्यचरौविशेषः, सर्वचरुसाधारणः पाकः पेन्द्रास्य 305 विकारेषु अभिमर्शने पक्षौ.	
(वृ) पौष्णचरुपेषणनियमहेतुः आदित्यचरौ विशेषे हेतुः 305	
" भाष्यमते वैकल्पिकत्वसिद्धिः पश्चान्तरं च ऊहेनाभिमर्शनस्य 305 सार्वत्रिकत्वे हेतुः.	
(भा) अत्र (इन्द्रायेत्यादिस्त्रोक्त) वैमृधपदार्थः, अवान्तरकर्मसु 306 विभक्तिनियमाः.	
(वृ) (अभिमर्शने) सहेतुक उपदेशपक्षाशयः, अत्र (वैमृधे) अनूह- 306 पक्षः सूत्रार्थश्च.	
" चतुर्थीविषये विकल्पस्थलम्, संवृद्धिविषये पाक्षिकत्वम् 306	
(भा) पूर्ववद्विभक्तिनियमः, अयमप्यत्र पृथक्कल्पः 307	
(वृ) द्वितीया सर्वेष्टिदेवतासु, कल्पोऽयं विकल्प्यते, विकल्पेऽपि 307 विशेषः.	
(भा) पूर्वयोर्विशेषः, काम्यकल्पान्तरं वैमृधश्चान्यः, तत्र याज्यानु- 308 वाक्याविशेषाः.	
(वृ) अकाम्यत्वोपपत्तिः, द्वितीयत्वनिरूपणम् ... 308	
पञ्चदशी खण्डिका ॥	
(भा) काम्ये कल्पान्तरे तत्र याज्यादिविशेषश्च 309	
(वृ) अस्मिन्नपि कल्पे नित्यानन्तर्यनियमः, वैमृधप्रवृत्त्यप्रवृत्ति- 309 प्रयुक्तविशेषोपपत्तिः.	
(भा) याज्यानुवाक्यापरिग्रहेऽतिदेशः 310	
(वृ) याज्यानुवाक्यापरिग्रहविशेषविवरणम् "	
(भा) सङ्ग्रामपदार्थः 311	
(वृ) तद्विवरणम् "	
(भा) कल्पविशेषेऽग्नीषोमीयप्राधान्यम् 312	
(वृ) वैमृधस्याभावे हेतुः प्रदानपृथक्त्वोपपत्तिः "	
(भा) आशीष्पुपदेशपक्षः, अनुमन्त्रणव्यवस्थादि 313	
(वृ) आशीष्पु समुच्चये मानम्, अनुमन्त्रणसाधर्म्यहेतुविवरणम् 313	
(भा) सूत्रोक्तविकारत्वहंतृक्तिः 314	
(वृ) साकंप्रस्थायीयस्य विकारत्वसमर्थनम् "	

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (भा) यागनामार्थः, यजतिघटितवाक्यार्थः, यागनामप्रवृत्ति- 315
निमित्तम्.
- (बृ) अन्वर्थनामत्वनिर्वाहः, प्रयोगपदघटितविवरणाशयः, पुन- 315
रुक्तताशङ्कापरिहारः.
- (भा) अत्रामावास्याशब्दप्रयोगहेतुः, कर्माऽपि तन्नाम, अमा- 316
वास्याविकारत्वविवरणम्.
- (बृ) साकंप्रस्थायीयकालेऽमावास्यात्वं धीतम्, तन्नामप्रवृत्ति- 316
हेतुः, संनयत एवैतत्कर्म.
- (भा) विकाररूपत्वफलम्, प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि 317
- (बृ) नित्यापूर्वार्थप्रयोगान्तरं नेप्यते, अन्यत्रापि प्रधानसमुदायो 317
गुणविकारेष्वपि.
- (भा) पृथक्प्रचारपक्षे कर्तव्यविशेषकालविचारः, एकीयपक्षः, 318
आग्नेयस्य मुख्यत्वायोगः.
- ” दोहमुख्यत्वसिद्ध्या अपकर्ष एव न्याय्यः 318
- (बृ) विचारविषयकर्म, एकीयपक्षविवरणम् ”
- ” मुख्यत्वनिवृत्तिहेतुः, दोहमुख्यत्वोपपत्तिः 318
- (भा) भूयस्त्वमुख्यत्वबलाबलनिर्णयः, दोहयोः प्रासङ्गिकत्वशङ्का 319
- ” कमिकानेकप्रधानरूपत्वात् प्रासङ्गिकत्वम् 319
- (बृ) भूयस्त्वदोर्वल्यमन्यत्र दृष्टम्, शङ्काभिप्रायः, प्रासङ्गिकत्वा- 319
भावोपपत्तिः.
- (भा) पशुपुरोडाशस्यैतद्वैलक्ष्यण्यम् तच्चापकर्षश्च
- ” प्रतिकर्षावचने परदिनानुष्ठिताङ्गानामसम्बन्धः, स्वपक्षे 320
फलितोऽनुष्ठानविशेषः.
- (बृ) पशुपुरोडाशे प्रासङ्गिकत्वं युक्तम्, शङ्कापरिहारे सति फलि- 320
तस्त्वपक्षः.
- ” असम्बन्धोपपादनम्, भाष्योक्तप्रयोगे विशेषः 320
- (भा) दोहदोमे विशेषः, शाखापवित्रात्याधानादिनयनान्तमेक- 321
कुम्भ्याम्.
- (बृ) भाष्योक्ततन्त्रविषयः, अनूहस्थलम्, एककुम्भ्यामेवेत्यस्यो- 321
पपत्तिः.

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (बृ) आतञ्जनक्रियैका, द्रव्याभिधाय्यैकवचनान्तमात्रप्रवृत्तिः, न 322
पत्नीमन्वावृत्तिः.
- " आतञ्जनप्रकारे ऐक्योपपत्तिश्च आवृत्तिहेतूपपत्तिः, अनावृत्त्यु- 322
पपत्तिः.
- (भा) शास्त्रापवित्रमन्त्रे तन्त्रम्, वत्सापाकरणादौ विशेषः, 323
गोसंस्कारे तन्त्रम्.
- (बृ) कृतचिह्नवत्सापाकरणम्, गोसंस्कारसिद्धिः 323
- (भा) दोहे विशेषः, आतञ्जनभेदः, संसादनीयपात्राणि, देशः, 324
संसादनभेदश्च.
- (बृ) दोहविशेषविवरणम्, प्रकृत आतञ्जनभेदः, आरण्याशनं 324
पक्षान्तरम्, (सादने) वर्जनादौ हेतुः.
- (भा) वाग्यमः पक्षभेदश्च, कर्तव्यान्तरं विशेषश्च, लिङ्गवचना- 325
विवक्षा तद्गतवः.
- (बृ) औषधार्थत्वोपपादनम्, लिङ्गवचनाविवक्षाफलानि 325
- (भा) सामान्याभिधानविवक्षाहेतुः, सङ्ख्याविशेषाविवक्षा 326
- (बृ) भाष्योक्तविवक्षाहेतुविवरणम् "
- (भा) कचिद्दृहपक्षः, पवित्राविसर्गदोहासादने 327
- (बृ) उहे न्यायः तन्स्थलम्, भाष्यदर्शितवेदाग्रविभागं विशेषः, 327
दोहासादने विशेषः.
- (भा) प्रैपहोमयोः कालः विशेषश्च, इतरतदहस्कृत्ये विशेषः 328
- " श्वस्सादनप्रणयननिनयनप्रोक्षणग्रहरणान्तपवित्राविसर्गाभि- 328
घारणाभिमर्शनेषु विशेषः.
- (बृ) अन्नावाहने हेतुः, अन्याविकारहेतुः, बर्हिष्येष निनयने हेतुः, 328
केचिदितिपक्षे हेतुः.
- (भा) दोहवेचतावाहनादि, वरणादौ विशेषः 329
- (बृ) अतिकृतमित्यतः परं शेषपूरणम्, अभिघारणे मन्त्रः, देवता- 329
नाम, शेषपदार्थः.
- (भा) प्रयोगेऽस्मिन् वर्ज्यावर्ज्यविषये पक्षान्तरम् 330
- (बृ) वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयपरतत्पक्षीयन्यायः, अत्र तदुपयुक्तहेतु- 330
विवरणादि.

विषयाः		पृष्ठसंख्या
(भा) अत्र विषये उपदेशपक्षः 332

षोडशी खण्डिका ॥

"	स्विष्टकृद्भक्षे दोहे च विशेषः 334
"	उपांशुयाजविरहस्तद्भेतुश्च, अत्रासोमयाजिनोऽग्नीषोमी- योऽस्ति.		335
"	अत्राग्नीषोमीये दधितद्धर्माः तत्र विशेषश्च 353
(श्रु)	दाक्षायणयज्ञेऽग्नीषोमीये मानम्, तत्र दधितद्धर्मप्राप्त्यादि- विशेषोपपत्तिः.		335
(भा)	अत्रैन्द्रयागे विशेषः 336
(श्रु)	प्राप्तिहेतुः, निवृत्त्युपपत्तिः 336
(श्रु)	अत्रैन्द्रयागे दधिधर्माणामुपयोगोपपत्तिः, द्वारं जातमिति भाष्यभावः.		336
(भा)	सान्नाय्ययानेऽत्र नोपांशुयाजविकृतप्रयोगः....	 337
"	अनृतनिषेधे विषयादिः 338
(भा)	जायाशब्दार्थः 339
(श्रु)	विधेस्तात्पर्यं, उक्ते जायापदार्थं मानोपपत्ती	 339
(भा)	उपक्रमविरमणयोर्विशेषः 340
(श्रु)	भाष्यस्थविशेषविवरणं एवंविधव्यवस्थास्थलं फलं च	 340

सप्तदशी खण्डिका

(भा)	दाक्षायणशब्दार्थः षेडाद्धादिशब्दार्थः निर्वचनफलं च 341
"	ब्रह्मवरणे कर्ता तत्र कारणं च, ब्रह्मिष्ठपदार्थः, जपे वृत्कर्तृ- कत्वोक्तिफलम्.		342
(श्रु)	उभयपदार्थः, ब्रह्मिष्ठपदार्थविवरणम् 342
(भा)	आसन्नं नित्यमः कालः पश्चान्तरं च, वाग्यमने विषयविशेषः		343
"	अमन्त्रवत्स्वपि क्वचिद्वाग्यमने, तूष्णीकानां मानसत्वं तद्भेतुश्च.		343
(श्रु)	केचिदितिपक्षे उपपत्तिः, तूष्णीकानां प्राजापत्यत्वमानसत्वं योरुपपत्तिः विशेषश्च.		343
"	शान्त्युपपत्तिः, प्रणवाद्युच्चैस्त्वकालः 344

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) वर्तमानसामान्यार्थकत्वे फलम्	... 344
(भा) भाष्यदर्शितकालग्रहणौचित्यं उच्चैस्त्वादिव्यवस्था च	... 344

अष्टादशः खण्डिका.

(वृ) प्रसवप्रतिबन्धनयोः प्रणवादिभ्ये मानम्	... 345
(भा) प्राशिञ्जप्रक्षेपमन्त्रे तन्त्रता तद्देतुपक्षान्तरम्	... 346
(वृ) प्राशिञ्जप्रक्षेपे मन्त्रसकृत्त्वे सदृष्टान्तोपपत्तिः, मन्त्रावृत्तिः पक्षाशयः.	346

एकोनविंशो खण्डिका.

(भा) अभ्यासनयनमन्त्रोच्चारणव्यवस्थातद्देत्	... 347
" नितयने विशेषः, अभ्यात्मनितयनप्रकारः, ब्रह्मभागभक्षण- कालः प्रमाणं च.	348
(वृ) अभ्यात्मपदार्थः, भक्षणकाललाभः भाष्याभिमतार्थविशेषश्च	348
(भा) अभिमर्शनप्रैपयोः कर्ता, भिन्नाभिमन्त्रणे विशेषः	... 349
(वृ) भाष्योक्तसमुच्चयविवरणम्	... 349
" उपस्थानमन्त्रयोरपेक्षितरूपभेदः, क्वचित्तन्त्रं, विहिततोक्ति- भावः पक्षान्तरं च.	350
(वृ) भाष्यदर्शिततन्त्रहेतुविवरणं, विहितत्वोक्तेः प्रयोजनविवर- णम्	350
" पक्षान्तराशयः, उपदेशपक्षाशयः	... 351

विंशो खण्डिका.

तुरीयः प्रश्नः—352-435.

(भा) द्वितीययजमानशब्दफलम्	... 352
(वृ) त्रयजत इति भाष्यभावः	... 352
" द्वितीयं प्रयोजनं, तृतीयं प्रयोजनम्	... 353
" तृतीयप्रयोजने औचित्यं शास्त्रान्तरसमानन्यायता च	... 353
" भाष्योक्तद्वितीयप्रयोजनोपपत्तिः, योजना, तृतीयप्रयोजने औचित्यं, समानन्यायोपपादनम्.	353
(भा) क्वचिद्विजोऽपि नियमः, दक्षिणादानकामने यजमानधर्मः क्वचिदन्यस्यापि.	354

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) दक्षिणादातस्य यजमानधर्मत्वोपपत्तिः 355
(भा) प्रत्यगाशीर्मन्त्राणां प्रमाणानपेक्षं याजमानत्वम् 355
" अकरणोदाहरणं, क्वचित्प्रत्यगाशिपोऽप्याध्वर्यवाः 355
(वृ) प्रमाणानपेक्षत्वे हेतुः, अकरणमन्त्रः, प्रत्यगाशिप इत्यादि- सूत्रार्थः	355
" आध्वर्यवत्वे हेतुः, आध्वर्यवप्रत्यगाशीर्मन्त्राः 356
(भा) जपोपस्थानानुमन्त्रणानां व्यवस्थापकं, वपनविधेर्नियाम- कता फलं शब्दार्थश्च.	356
(वृ) भाष्यदर्शितनियमोदाहरणं, कालमात्रनियमविधित्वं यदि- शब्दभावश्च.	356
(भा) (पर्वणि चेति) चशब्दार्थविवरणं यज्ञाङ्गत्वादपक्षाः, सूत्रे न- खोपलक्षणं च.	357
(वृ) सूत्रे लोमग्रहणस्योपलक्षणता सूत्रार्थश्च 357
(भा) वपनस्यैच्छिकत्वं, वपनोत्तरं स्नानं, यक्ष्यमाणपदभावश्च ..	358
(वृ) कामशब्दफलं, उपस्पर्शनकालप्रदर्शनाशयः, आवृत्तिहेतुः 358
(भा) एतदुपस्पर्शनवक्तव्या स्त्रग्राह्यकर्माणि उपदेशमतं मानं च 359
" अग्निहोत्रे नोपस्पर्शनं, यक्ष्यमाणत्वकृतोपस्पर्शनकालः 359
(वृ) पश्वादिषूपस्पर्शने कालः, दर्विहोमसाधारण्येनोपस्पर्शन- प्रापकम्.	359
" अग्निहोत्रे तदभावोपपादनं पुरस्तात्प्रणयनादुपस्पर्शने हेतुप- पादनम्.	360
(भा) सूत्रोक्तजपस्य क्वचिल्लोपः, अलोपपक्षे सम्भवी ऊहः 361
(वृ) भाष्योक्तजपलोपनिदानं, ऊह इष्टान्तः 361
(भा) विकृतिषु विवक्षितार्थोपलक्षणप्रकारः, क्वचिदुपलक्षकशब्द- विशेषाः.	362
(वृ) प्रसक्तविरोधपरिहारोपलक्षणतानिर्वाहः, उपलक्षकनिर्णय- लिङ्गम्.	362
(भा) अन्तराशब्दार्थसम्बन्धिनौ, अन्वाहितजपाङ्गि, इमामित्या- दिलोपः क्वचित्.	363
" समुदायश्चैरपि क्वचिदुपलक्षणं, उपदेशमतम् 363

पक्ष्याः	पृष्ठसंख्या
(बृ) अग्निविशेषयोरवधित्वे मानं, अन्वाधानस्याङ्गिन्वोपपत्तिः	363
" इमामित्योर्देर्विकृतौ लोपहेतुः, उपदेशपक्षाशयः 363

प्रथमा सण्डिका.

(भा) दशांशौ दम्पत्योर्भोजनकालः तत्र पक्षभेदाच्च 365
(बृ) दम्पत्योर्भोजने पौर्णमास्यां विशेषः, अपिवेत्यादिभाष्यार्थ- पूरणम् .	365
" दशंपौर्णमास्यांभोजनकालविशेषहेतुपपादनम्, उपदेशपक्षे हेतुपपादनम् .	365
(भा) मन्त्रोच्चारणकालः, प्रथमप्रासमन्त्रमात्रनिवृत्तिपक्षः 366
(बृ) मन्त्रस्य प्रथमप्रासाङ्गत्वे हेतुः, अवक्तव्यत्वशङ्कानिरासः, प्रथममन्त्रनिवृत्तिपक्षोपपत्तिः.	366
(भा) द्वितीयाद्येव प्राकृतमन्त्रपक्षः, प्राकृतसर्वमन्त्रबाधपक्षः,	367
अशने व्यवस्था.	
" अशननियमो रागप्राप्तस्य, नावृत्तिरशनस्य 367
(बृ) द्वितीयादिषु प्राकृतमन्त्रपक्षाशयः, सर्वमन्त्रप्रत्याज्ञायता- हेतुः.	367
" व्यवस्थाहेतुः, अशनस्य रागप्राप्तत्वम् 367
(भा) आज्येनाशनविधिमायमांसनिषेधतात्पर्यं पक्षान्तरं च 368
(बृ) आवृत्तिनिषेधः, अञ्जननिवृत्तितान्पर्योपपत्तिः 368
" व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषेधलाभः, स्वेतरन्नेहसामान्यनिवृत्तिलाभ- निर्वाहः.	368
(भा) बर्हिपाशब्दार्थः, अशनादिपौर्वापर्ये पक्षभेदसाधारणांशः 369
(बृ) लाक्षणिकान्सहार्थतृतीयाविवरणफलं, अशनादिपौर्वापर्य- पक्षेषु व्यवस्थादि.	369

द्वितीया सण्डिका.

(भा) (समुद्र) ध्यानाकारः	370
(बृ) सूत्रार्थः सूत्रे मनश्शब्दफलं च	370
(भा) सूत्रोक्तजपे विज्ञेयः, सूत्राद्यशब्दफलम्	371

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (बृ) ध्याने व्यवस्था-फलतो जगद्व्यवस्था च, भाष्यविवरणं सूत्रार्थ- 371
विशेषश्च.
- (भा) आदित्योपस्थानान्तकर्मणोऽङ्गत्यं क्वचित्सदभावश्च, व्रत- 372
स्वरूपम्.
- (बृ) व्रतोपायनाङ्गत्वोपपत्त्यादि, भाष्यपूरणं तदुपपत्तिः भव्यकार- 372
पक्षश्च.
- (भा) व्रतोपायनस्वरूपादि, परिस्तरणे पञ्चान्तरम् 373
- (बृ) एवंविधाभिसन्धिजपसहकृतोपस्थाने मानं, जपस्य सन्धि- 373
योगशिष्टता.
- (भा) परिस्तरणपक्षेषु सर्वेषु याजमानमस्त्येव, इह माषमांस- 374
निषेधविषयः.
- (बृ) याजमाननिवृत्तिहेतुविवरणं, विशेषविषयतानिदानम् 374
- (भा) आर्हथानुरोधेन ऐच्छिकविशेषलाभः 375
- (बृ) अभ्यनुज्ञातभक्षणविवरणम् 375
- " आमार्गादित्युक्तिहेतुः यथाकामभक्ष्यात्यन्ताभक्ष्यविशेषलाभः 375
- (भा) क्वचिदङ्घ्रिस्सहाशनविकल्पः, क्वचिदत्यन्तमेवानशनम् 376
- (बृ) अत्यन्तानशननिषेधश्रुतिः अपामपि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्यत्वा- 376
दनशनम्.
- (भा) विकृतेरपि द्व्यहकालत्वमस्ति, प्रकृतव्रतशब्दार्थः 377
- (बृ) भाष्याद्योपपत्तिः उपवेज्ञपक्षश्च, ब्रह्मचर्यव्रतसिद्धस्य पुन- 377
र्वचनतात्पर्यम्.

श्रुत्या खण्डिका.

- (भा) (देवा देवेश्विति) अस्मिन् जपे पञ्चान्तरम् 378
- (बृ) अन्ये चात्र शास्त्रिनः 378
- (भा) सद्यस्कालायामलोपोऽस्या हेतुश्च, कर्मणि परमात्मप्रीत्यर्थ- 379
त्वानुसंधानम्.
- (बृ) सद्यस्कालायामलोपनिर्वाहः, परमात्मस्वप्रीत्यर्थं स्वकर्तृत्व- 379
ध्यानपूर्वककरणे मानम्.
- (भा) अध्वर्युयजमानाभ्यां ब्रह्मव्रणं उपवेज्ञतक्रमश्च 381

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) ब्रह्मचरणस्योभयकर्तृकत्वे हेतुः, सूत्रे ब्रह्मयजमानोपवेशन- 381
विधिहेतुः.
- (भा) हविरभिमन्त्रणे अवृत्त्यनावृत्तिपक्षौ, पात्राभिमर्शनाभिमन्त्रण- 382
पक्षौ.
- (वृ) हविरभिमन्त्रणानावृत्तिपक्षाशयः, आवृत्तिपक्षाशयः, भाष्य- 382
स्थाङ्गर्थः प्रकृतो मन्त्रश्च.
- (भा) वाग्यमने पक्षौ निर्देशोपपत्तिश्च, यज्ञयोगस्य सर्वप्रधानार्थत्व- 383
पक्षस्तद्धेतुश्च.
- (वृ) वाग्यमने विशेषः वापक्षभाष्येऽर्थद्वयं च 383
" सर्वप्रधानार्थत्वपक्षाशयः 383
- (भा) औपदेशिकपक्षः सर्वशब्दाशयश्च 384
- (वृ) न च पुनरिति भाष्यार्थे विवरणम्, उपदेशपक्षाशय- 384
विवरणम्.

चतुर्थी सण्डिका.

- (भा) समन्त्रकामन्त्रकहियमाणसाधारणमाग्निमन्त्रणम् 385
- (वृ) तूर्णोद्वरणेऽपि याजमानसत्त्वम् 385
- (भा) उत्कराभिग्रहणे क्वचित्सकृत्वम् 386
- (वृ) वरुणप्रघासोत्कराभिग्रहणसकृत्वहेतुः 386
- (भा) अभिमन्त्रणपौर्वापर्यानुगुणं सूत्रविवरणम् 387
- " वर्तमानसमीपभूतविवक्षाग्राह्याध्याहरेण भाष्यावतरणम् 387

पञ्चमी सण्डिका.

- (भा) उर्भा जपत इत्यनयोर्धेविवक्षयापर्यवसितार्थः 388
- (वृ) सूत्रारूढत्वं भाष्यार्थस्य 388
- (भा) परिधीयमानानित्युक्तिफलम्, प्रत्येकाभिमन्त्रणपक्षः 389
- (वृ) भाष्यस्थवहुवचनपदार्थः सर्वानुमन्त्रणतानिर्वाहश्च, आवृत्ति- 389
पक्षाशयः.
- (भा) अग्नियोगस्तामान्यनोक्तो विशेषरूपो विवक्षितः 390
- " प्रकरणास्त्रानेऽपि नाहवनीयार्थता व्याहृतीनाम् 390
- (वृ) ब्राह्मणे पाठरूपयोगोक्तया तदुभयविधित्वसंभवः 390
- " अग्निहोत्रादिषु विनियोगकण्ठोक्तिः भाष्यरूढाभिमता 390

षष्ठी सण्डिका.

विषयाः

पृष्ठसंख्य

- (भा) क्वचित् (अयं प्रस्तर) इत्येतन्मन्त्राभावः, मन्त्रप्रवृत्ति- 391
स्थलं च.
- (वृ) जुह्वासादनाधिकरणम्, विवक्षितबहुवचनव्यक्तिः तत्फलं च 391
- (भा) जुह्वासादनपक्षेऽपि मन्त्रावृत्तिस्तद्भेदतुश्च 392
- (वृ) क्वचिद्वहः 392
- " श्रुतेः स्तुन्यनुवादनत्वात् पुनरासादनशब्दाच्च मन्त्रानिवृत्ति- 392
रनूहश्च प्रायणीयादौ.

सप्तमी खण्डिका.

- (भा) जुह्वाद्यनुमन्त्रणोपस्थानयोर्विकल्पः 394
- (वृ) तत्र सूत्रकारसंमतिः उपस्थाने विशेषश्च 394
- (भा) तृप्तिरसीत्यादेर्मन्त्रस्यानुवृत्तिस्तद्भेदतुश्च. आज्यामर्शन- 395
स्वरूपं च.
- (वृ) मन्त्रावृत्तिहेतुविवरणम्, मन्त्रावृत्तेरभिर्गर्शनस्थानीयत्वो- 395
पपत्तिः.
- (भा) मन्त्रस्य साधारण्यनिर्वाहः अभिमर्शने विशेषश्च 396
- (वृ) आज्याभिमर्शने पक्षभेदः तद्भेदतुश्च, साधारण्यादिहेतुः अभि- 396
मन्त्रणं तन्त्रेणापि क्वचित्.

अष्टमी खण्डिका.

- (भा) दशहोत्रादीनामङ्गिनिर्णायकम् 397
- (वृ) भाष्यदर्शितचोदनोदाहरणम्, समिध्यमानवत्या निवृत्तिः 397
पक्षान्तरं च.
- (भा) देवा इत्यादि मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती पक्षान्तरं च 398
- (वृ) निवृत्तयनिवृत्तिहेतु 398
- (भा) चतुर्होत्राङ्गिनिर्देशः, प्रयाजाद्यनुमन्त्रणे विशेषः ... 399
- (वृ) निवृत्तिपक्षाशयविवरणम्, अनुमन्त्रणावसरः 399
- (भा) चतुर्होत्रा सह एको ममेत्यादेर्व्यवस्थायां पक्षभेदः 400
- (वृ) भाष्यदर्शितमतिभेदविवरणम्, क्वचित्कल्पस्यैवेष्टताश्च 400
- " उपदेशमते सर्वत्र समुच्चयोपपत्तिः 400
- (भा) पञ्चहोतुस्तन्त्रताहेतुः, तत्र दृष्टान्तश्च, उपांशुयाजसामान्ये 401
वृद्धिमन्त्रः.

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) अङ्गताफलम्, तन्त्रत्वनिर्वाहः, इष्टान्ते सङ्गमनम्	... 401
.. उपांशुयाजसामान्यविषयत्वनिर्वाहः, मन्त्रान्तरकृत्यं च	... 401
नवमी खण्डिका.	
(भा) शास्त्रान्तरीयपाठे देवतायां विशेषः	... 402
(वृ) भाष्यदर्शितयथालिङ्गत्वोपपादनम्	... 402
(भा) इन्द्रियावत आत्मानफलम् वैमृधस्य विकृतित्वं तत्फलं च	... 403
(वृ) आत्मानफलोपपत्तिः	... 403
(भा) इडाभिमन्त्रणदशा श्रौताहरणरूपं पश्चान्तरं च, वरुणप्रघा- सेष्वनूह इडामन्त्रस्य.	404
(वृ) मन्त्रस्येडाविषयत्वहेतुः, उत्पत्तेराहरणरूपत्वोपपत्तिः, अनूहहेतुविवरणम्.	404
(भा) वायोर्मनसा ध्याने पक्षभेदः	... 405
(वृ) ध्यानमन्त्रप्राद्वयविवरणम्	... 405
(भा) पुनर्विहितमन्त्रविषये व्यवस्थापक्षभेदः, प्रवसतो न भक्षादि.	406
(वृ) पुनरनुक्रमणस्थलप्रदर्शनेन भाष्यार्थः, प्रवसतो भक्षाद्य- भावोपपत्तिः	406
दशमी खण्डिका.	
(भा) पुरोडाशस्य व्यूहनाभिमर्शनव्यादेशाः, अन्वाहार्यानुमन्त्रण- मन्त्रस्थभागपदार्थोपपत्तिः.	408
(वृ) ब्राह्मणदर्शिताभिमर्शनसमकालता व्यादेशस्य	... 408
(भा) पयश्शब्दघटितानुमन्त्रणसाधारण्यम् अन्वाहार्यदानार्थप्रेष पक्षभेदः.	409
(वृ) उक्तानुमन्त्रणस्य साधारण्यनिर्वाहः, पक्षद्वयाशयः याज- मानत्वनिर्वाहश्च.	409
(भा) एषा त इत्यस्यावृत्तिः क्वचित्	... 410
(वृ) भाष्यदर्शितव्यावृत्त्युपपत्तिः	... 410
एकादशी खण्डिका.	
.. सप्तहोतृजपावसरः, व्यूहनेऽनङ्गता तत्फलं च	... 411

विषयः	पृष्ठसंख्या.
(वृ) व्युहनस्य तदङ्गताप्रतिषेधहेतुः, याजवतीज्ञे चतुस्स्वर्यम्	411
(भा) उज्जित्युपस्थानं मतिभेदः 412
(वृ) उपांशुदेवताया उज्जित्युपस्थानसमर्थनम् 412
(भा) प्रस्तरप्रहरणानुमन्त्रणावृत्तिः क्वचित्, अनुमन्त्रणास्याग्नि- संस्काररूपता तत्फलं च.	413
(वृ) प्रस्तरप्रहरणकालभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिः, विमोक्तस्याग्निसंस्कार- रूपता.	413
(भा) व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणं सिध्यति 414
(वृ) व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणसाधनम् 414

द्वादशी सञ्चिका.

(भा) काश्याकाम्यसाधारणानुमन्त्रणम् 415
(वृ) भाष्यदर्शितसाधारण्यनिर्वाहः 415
(भा) क्वचिदनूहेनोपहृदो याजमानं च, अभिध्यानपक्षयोः अभि- मर्शनं विशेषः क्वचित्.	416
(वृ) अनूहेनोपहृदोपपत्तिः, अभिध्यानपक्षभदोपपत्तिः 416
(भा) मुखविमर्गे पक्षभदेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यादि 417
(वृ) अभिमर्शनावृत्त्युपपत्तिः 417
" फलीकरणहोमाङ्गत्वहेतुविवरणम्, सर्वनीयेष्वावृत्तिपक्षोप- पादनम्.	447
(भा) (इद् ६ हविरिति) क्वचित्स्वाहाकारान्तः पक्षान्तरं च 418
(वृ) यत्कामयते इति सूत्रभागाशयः उपदेशपक्षाभिमतो हेतुः 418

त्रयोदशी सञ्चिका.

(भा) (सूत्रस्थ) साम्राज्यपदग्राह्यार्थः 419
(वृ) निषेधबीजे निषिद्धसाजात्यातिदेशः 419
(भा) कपालोद्घासेनेऽध्वर्युसाहित्यम्, विष्णुक्रमे विशेषः, आहव- नीयातिक्रमनिषेधस्य निर्दिश्यो विषयः.	420
(वृ) साहित्योपपत्तिः ज्ञे चतुस्स्वर्यं च, क्रमविशेषे मानम्,	420
विषयप्रदर्शनभाष्याशयः.	
(भा) मन्त्रान्ते क्रमणादिप्रतिषेधः 421

विषयः	पृष्ठसंख्या
(बृ) भाष्येऽपेक्षितपदपूरणम् 421
(भा) विष्णुक्रमादेर्द्वयतिपक्तत्वपक्षस्वरूपम्, चरुणप्रधासेषु विशेषः.	422
(बृ) व्यतिपक्षविवरणम्, विनिरूढपक्षविवरणम्, भाष्य- दर्शितविशेषविवरणम्.	422

चतुर्दशी खण्डिका.

(भा) उपस्थानपुत्रनामग्रहणादेरात्मसंस्कारत्वम् 423
" अत्र नामग्रहणविशेषविवरणम्, प्रवरेषु विशेषः, आमुष्यायण- शब्दार्थे पक्षान्तरम्.	424
(बृ) तद्धितान्तप्रयोगस्थलम् 424

पञ्चदशी खण्डिका.

(भा) तद्धितान्तेऽपि कचिद्विशेषः, समिन्धनोपस्थानयोः कचि- द्विशेषः.	425
(बृ) उक्तविशेषे हेतुः 425
(भा) गार्हपत्योपस्थाने नामग्रहाज्ञासनयोर्विशेषः 426
(बृ) विशेषविवरणम् 426
(भा) प्रियपुत्रसत्त्वे तदभावे च विशेषः, दक्षिणाग्नेषुपस्थाने नाम- ग्रहणे विशेषः, उपविश्यज्ञे विशेषः.	427
(बृ) दक्षिणाग्नेषुपस्थाने विशेषान्तरम्, उपविश्यज्ञे प्रतिपुत्र- मावृत्तिः.	427
(भा) वेदाधानस्यावश्यानुष्ठेयता, स्तरणप्राशनैककाल्यानुगुण्यम् यज्ञविमोक्तस्वरूपे पक्षभेदः.	428
(बृ) भाष्यदर्शितसंबन्धनिदर्शनैककाल्योपपत्तिः 428
(भा) व्रतविसर्गप्रकारः, मन्वाविषये मतिभेदः, विसर्जनं कचिन्न, सतोऽपि प्रथमनैवेति पक्षश्च.	429
(बृ) सर्वमन्त्रपक्षे विवक्षितहेतुः, सोमे विशेषः, पक्षान्तराशयश्च, पुनरालम्भविरहस्थलम्.	"
(भा) कचिन्पुनरालम्भविरहः, गोमतीज्ञे विशेषः, पुनरुक्तिफलम्	430
(बृ) भाष्यदर्शितस्य (न विहृतिषु यज्ञशंखम इत्यंशस्य) विवरणम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
(भा) सोमे जपकालः पशौ पुनरुक्तिभावः, पक्षान्तरं, बोधायन- पक्षश्च.	431
(वृ) पुनरुक्तिफलाविवरणम्, सर्वशब्दार्थः, निवर्तकत्वप्रकारादि, कमाश्रयः, प्राकृतयाजमानसिद्धिः.	"
(भा) वृष्टिकालः क्वचित्द्विशेषश्च, ब्राह्मणभोजनफलं तत्प्रमाणं च	432
(वृ) भाष्येणतच्छब्दार्थः, भाष्यदर्शितस्वागस्यनिर्वाहः, उपदेश- मताशयः तृप्तिशब्दार्थः.	"
(भा) प्रवसतः कर्मणि कालादिनियमाः, असंभवतां जपः, संभव- तामपि वाचनिकस्सः.	433
(वृ) दृष्टान्तोपपत्तिः "
(भा) विष्णुकर्मसद्भावः, मतिभेदः, वीप्सोपेक्षाबीजम्,	... 434
(वृ) संस्पर्शनकर्मपदार्थः. "
" जपस्य न नित्यकर्मताऽत्र, वीप्सानुक्तितात्पर्यविवरणम् "
(भा) शाकृत्रिधिभावः 435
बौद्धशां सण्डिका.	
इष्टिर्हात्रकल्पः 435-463
(वृ) प्रकरणान्तरस्थस्येष्टिकल्पस्येह विवरणहेतुः	... 435
(भा) (मांयि गृह्णामीत्यादि) उक्तजपयोरङ्गिनदेशः तत्फलं च, सत्यामित्यादिजपावधिश्च.	436
(वृ) सामिधेन्यङ्गत्वे मानम्, वक्ष्यमाणव्याहृतिजपस्यान्यत्वम् "
(भा) मन्त्रान्तरेषु व्याहृत्यन्तत्वे विशेषः, व्याहृतिजपे मानम् अव्या- हृतिजपपक्षश्च.	437
(वृ) व्याहृत्यन्तत्वे हेतुविवरणम्, भाष्येऽन्येषामित्यन्यपदार्थः विकल्पोपपत्तिश्च.	"
" प्रथमाव्याहृतिजपे विशेषः, अव्याहृतिजपपक्षाशयः "
(भा) ब्रह्मामन्त्रणं प्रेषपूर्वं हुंकारनिवृत्तिश्च हिंकारे स्वरश्च 438
(वृ) भाष्यस्थोभयपदव्याख्याभेदः, प्रैपादिक्रमिकप्रयोगस्य सूत्र- सिद्धत्वम्.	"
(भा) दशहोत्वचनप्रकारः, सामिधेनीविरामे विशेषाः	... 439

(वृ)	हिकारांशे उच्चैऽस्वं जपानुपङ्गेऽपि	"
"	दशहोतृव्याख्यानप्रकारलाभः, भाष्यदर्शितविरामविशेष- विवरणम्, उच्छ्वासतदभावव्यवस्था.			"
(भा)	काम्यप्रयोगे विशेषः मतिभेदश्च	440
(वृ)	काम्यपक्षविवरणम्	"
(भा)	तृतीयायामृचि विशेषः	441
(वृ)	नित्यपक्षेऽभिमतहेतुः पाः विरमणस्वरूपम्		"
(भा)	संततानुवचने सर्वविषयता संततत्वरूपं मानं च, अर्धर्ध- संततनिषेधः.			442
(वृ)	भाष्यदर्शितत्रिविग्रहप्रकारविशदीकरणादि	...		442
(वृ)	अनुच्छ्वासवादप्रकारव्यवस्था	442
(भा)	पुनः परिव्राजनीयापदफलं विशेषश्च, नराशंसेषु व्यूहतो			443
	व्यवस्था.			
"	परिधानीयापदफलविवरणम्, नराशंसविषये बहुवादि- प्रयोगतो व्यवस्थादि.			443

एकादशी खण्डिका.

"	(प्रवरनिविदास) प्रयाजादिषु क्वचिल्लोपः, ऊहश्च	...		444
"	भाष्यदर्शितप्रवरनिविलोपविवरणम्, अवाहयितृनिर्णायकं च			444
"	अपां विषय निवित्सु ऊहापपादनम्	"
"	निवित्समतीभेदहेतुविवरणम्, स्विष्टकृद्विषय पञ्चान्तराशयः, गार्हपत्यावाहनप्रकारश्च.			445
"	अवाहनहव्यवहनोभयकर्तृत्वमाहवनीयस्येतिपक्षोपपादनम्			445
				446
"	स खल्विन्यादिमुत्रोक्तनिषेधस्य न्यायसिद्धता, भाष्यदर्शित- निषेधविषयविवरणम्			446
(भा)	आवाहने विशेषः (एकदेशतादिविषये सकृत्स्वादिरूपः)	447
(वृ)	पुनरावाहने लोकदृष्टान्तसंगमनम्	"
(भा)	अभिधाने मतिभेदः फलं च	448
(वृ)	फले पक्षभेदः तत्तद्हेतुश्च	448

विषयः	पृष्ठसंख्या
(भा) पृष्टीत्यादेः (मन्त्रस्य जपे) फलम्, मयीत्यादेर्विनियोगः 449
(वृ) पृष्टीत्यादः आत्मसंस्कारत्वोपपत्तिः 449
(भा) (होतृपदनस्य) अभिमर्शनादौ व्यवस्था 450

द्वादशी खण्डिका

(भा) (अथ जपतिसीदेत्यादौ) अथशब्दभावः 451
" सुगादापने मन्त्रः फलं उपपत्तिश्च 452
" (अनूयाजेषु येयजामहकरणपक्षे) व्याहृतिकालः पश्चान्तरं च	452
(वृ) सुगादापने प्रयाजाङ्गत्वलाभप्रकारः भाष्यस्थयदिशब्दाशयः	452
" उपदेशपक्षाशयः 452
(भा) अनवानादिपदार्थः विशेषश्च पुरोनुवाक्यालक्षणविवरणम्	453
(वृ) याज्यानुवाक्याविनियोजकम् 453
(भा) देवतोपलक्षणनिषेधः याज्यानुवाक्यानिर्णयश्च 454
(वृ) पुरस्ताल्लक्ष्यताद्युपपत्तिः, प्रयाजे देवतानिर्देशव्यवस्थादि "
" याज्यानुवाक्यानिर्णये विशेषः देवतोक्तिविशेषश्च "
(भा) प्रणवानुषङ्गस्थलानि मानं च, तदा क्रमाक्षरविकारादि 455
(वृ) भाष्ये द्वितीयापदार्थः "

त्रयोदशी खण्डिका

" उत्तमाक्षरविकार ऋक्प्रणवयोरधिकत्वोपपादनम् 455
(भा) सूत्रे सन्ततपदसिद्धार्थः, वषट्कारस्योच्चैस्त्वम् 456
(वृ) तल्लाभप्रकारः 456
(भा) वषट्कारोच्चारणभेदफलभेदादि 457
(वृ) अधिकोच्चैस्त्वलाभः, प्रकृतन्यायः 457
(भा) देवताध्यातमानम्, द्विषध्यात्पादानफलं वषट्शब्देऽप्लुत- सिद्ध्यादि च.	458
(वृ) 'प्लुततन्मात्रामानम् 458
(भा) हात्रायाजमानेषु असङ्ख्यायुक्तेषु समुच्चयः 459
" पदाभ्यासप्रतिषेध पदार्थः 459
(भा) सूत्रकारोक्तपदाभ्यासप्रतिषेधव्याख्याप्रकारभेदाः 461

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) तत्तद्व्याख्यानपञ्चविवरणं च 461
(भा) ह्रीत्रविषये आपस्तम्बीयैराश्वलायनीयपीरग्रहादिप्रकार- तदुपपादने.	462

चतुर्दशी खण्डिका.

पञ्चमः प्रश्नः 463—634

(भा) आधाने पूर्वाङ्गम्, सङ्कल्पप्रकारश्च 463
(वृ) भाष्योक्तहोमादेरुपयोगमाने 463
(भा) अरणेरहरणम्, विद्युदसिविषये मतिभेदः, अरण्याहरणकर्तृ- देशकालादि.	464
(वृ) सूत्रे अरण्याहरणमात्रोक्तेः भाष्ये पूरणेनोपलक्षणीयावधिः	465
" विद्युदसिसद्भावपक्षे उपपत्तिः, विद्युद्दृष्टयोः प्रवृत्तिभेदहेतुः	465
" पूर्वच्छिन्नग्रहणयुगलाहरणवृक्षव्यपदेशाद्युपपत्तिः 465
(भा) अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः, पार्थिवभूयस्त्वपक्षे संख्या- भेदः.	466
" शमीगर्भपदं ग्राह्यो विग्रहः 466
(वृ) भाष्यदर्शितसंख्याभेदोपपत्तिः फलभेदश्च 466
(भा) असंभारपक्षे कृत्यविशेषः 467
(वृ) भाष्यस्थलिङ्गविरोधपदस्यार्थः 467

प्रथमा खण्डिका.

(वृ) हिरण्यसंभारमतिभेदनिबन्धनम्, हिरण्यसंभारदशकलरूप इत्यत्रोपपत्तिः.	468
(भा) लोहसंभरणे विशेषः 469
(वृ) ताम्राणां तूर्णसंभरणोपपत्तिः, पुष्करपर्णिक्योपपत्तिः 469

द्वितीया खण्डिका.

(भा) संभरणानन्तरकृत्यं अरण्योरसंभरणपक्षश्च, नान्दीश्राद्धप्रकारः	471
(वृ) (संभृत्य) निधाने अरण्योस्संभरणायमाद्ये च मानम् 471

विषयः	पृष्ठसंख्या
(घृ) प्रत्येकनामनिर्देशलभ्योऽंशः, युग्मशब्दाविवक्षितार्थः भाष्या- नुक्तांशश्च.	471
(भा) (नान्दीश्राद्धे स्वधाकारे) पक्षान्तरम्, उपदेशपक्षश्च	472
(भा) नान्दीश्राद्धस्य सर्वत्राद्यत्वमनित्यत्वं च	472
(घृ) पक्षान्तराशयः उपदेशपक्षाशयः	472
" नान्दीश्राद्धे मातृपूर्वत्ववचननयनं विशेषश्च	472
(भा) कृत्ति काधानफलस्वरूपम्	473
(घृ) जायापत्योरत्र भोजनोपपत्तिः	473
" कृत्तिकाधानफलस्य परिनिष्ठितं रूपम्	473
" भाष्यदर्शितसौत्ररोहपदविवरणपूरणम्	473
" पापीयःपदार्थं मानम्, असति कामे फलसिद्धयुपपत्तिः	474
(भा) चित्रायामाधाने विशेषः, नित्यवत्पदार्थः	475
(घृ) अकाम्यताहेतुः	475
" सौत्रसर्वशब्दार्थः, नित्यतौल्यं असत्यपिकामे फलप्राप्तिरिति- पूर्वोक्ताविरोधः सूत्रार्थश्च.	475
" ऋताविति पदस्थाशयः कुर्वन्तीतिभाष्यपूरणम्	477
(भा) ऋतुनक्षत्राद्यनपेक्षणं क्वचित्	479
(घृ) तत्रमानम्	479
" आधानकालमात्रनिषेधपरन्वायोगः सोमेन यक्ष्यमाण इत्य- स्याशयः.	479
" वसन्तस्य सोमाधानोभयार्थता भाष्यकृतसंमतिश्च	480
" उक्तायोगनिगमनं जैमिनिसंमतिः स्वाभिप्रायश्च	480
(भा) शालीनयायावरपदार्थः, पक्षविशेषोद्धननकालः	481
(घृ) उदवलानस्य नित्यत्वम्, यायावरस्याधानदेशः	481
द्वितीया साष्टिका.	
(भा) आधानदेशमानभेदानां सर्वसाधारण्यं क्वचिन्मतिभेदश्च	482
(घृ) तस्याग्रणेत्यादिभाष्यविवरणम्, सर्वार्थत्वमानम्	482
" चक्षुर्मितपरिग्रहं मानम्, सर्वादिशब्दार्थः, विहितान्परमान- लामहेतुः.	483

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(भा) दक्षिणाग्नयायतनम्	484
(वृ) वितृतीयदेशविवरणेन भाष्यस्यार्थः, अगारचतुष्टये मानम्	484
(भा) दम्पत्योराधानकाले वेपः	485
(वृ) सभ्यावसथ्यपदव्युत्पत्तिः क्षेत्रपरिमाणादिनिरूपणस्थले च	485
" अन्तरालविषयशुल्काविरोधादिपरिहारः भाष्याशयः वैश्वान- सोक्तशयश्च.	485
" सन्निधमात्ररूपकर्तृतापत्तिः अध्वर्यन्वारम्भस्य व्यवहित कर्तृत्वरूपता.	486
(भा) औपासनाग्नेः परिग्रहे कृत्स्नैकदेशपक्षगुणदोषौ उपदेशपक्षश्च	486
(वृ) औपासनाहोमादि अनिवृत्तिप्रतिसंबन्धि	486
" अग्निप्रतिनिधिनिर्पेक्षकं मानम्, दृष्टान्ते प्रकृतार्थसाजात्यम्, श्राद्धहोमे नैवमनुपपत्तिः.	487
" श्राद्धे भोजनपिण्डदानयोरपि प्राधान्यं वैश्वदेवे विशेषः केषांचिह्नोपक्ष.	487
" उपदेशपक्षे स्थालीपाकानिवृत्तिः	488
" सर्वश औपासनाधाने औपासनाभावे च कर्तव्यम्	488
" असर्वाधानेऽर्थापासनादिनिवृत्तिरूपदेशपक्षे, सर्वाधानेऽपि- कर्तव्यानां प्रमाणम्.	488
" औपासनाभावे ब्राह्मौदनिकाशिसिद्धिः	488

तुरीया खण्डिका.

(भा) (ब्राह्मौदनिकनिर्वापार्थं) चर्मणि विशेषः ब्रह्मौदनपदकर्म नामतातदन्यत्वपक्षौ.	490
(वृ) चर्मणि विशेषग्रहकम्, ब्रह्मौदनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् कर्म- नामधेयताफलम्.	490
" समिद्धर्जमित्यस्य भावः, अकर्मनामतापक्षः	491
(भा) ब्रह्मौदनादुद्गास्यहोमे अभिमन्त्रणे च विशेषः	492
(वृ) होमेऽपरो विशेषः	492
" अभिमन्त्रणपक्षे विशेषः	492
(भा) व्युद्धरणकर्ता, आर्षेयपदार्थः	493

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) याजमानत्वे हेतुः, आर्षेयत्विक्परिग्रहविधिः	... 493
(भा) ब्रह्मौदनसंप्रदानभूता ऋत्विजः, संकर्षणकालः कर्ता च	... 494
(वृ) कदाचिद्धोतुर्न प्रदीयते, उद्वातुः प्राशनसद्भावपक्षाजयः	... 494
	पनमां सण्डिका.
(भा) संकर्षणादिपदार्थः, समिधामाधाने कर्ता अथशब्दफलं च	495
(वृ) संकर्षणं समिदाधानं च न याजमानम्	... 495
	षष्ठी सण्डिका.
(भा) वत्सतरीदानसंप्रदानम्	... 496
(भा) समिधां नियमः, वरदाने मतिभेदः	... 497
(वृ) अध्वर्योस्संप्रदानताहेतुः	... 497
" भाष्यदर्शितनीयमविवरणम्, सर्वत्र समानवरदानपक्षे युक्तिः	"
	उपदेशपक्षाशयः.
(भा) समिधामाधाने पूर्वाङ्गम्, एकीकरणादिवरदानान्तताहेतुः	498
	सूत्रफलं उपदेशपक्षश्च.
(वृ) वरदानान्तं कृत्वा समिध आदधातीति भाष्याशयः	... "
(भा) सद्यस्कालाधानपरं सूत्रमिति पक्षः	... 499
(वृ) ब्रह्मौदनाङ्गत्वहेतूपपत्तिः	... "
" समिदाधानेनैवाधानसिद्धिः, उपदेशमतेन सद्यस्कालार्थस्व-	"
	वचनोपपत्तिः.
(भा) ओधेयास्त्वेवेति सूत्रं आपदि प्रायश्चित्ताधानपरमिति पक्षो-	500
	पपत्तिः.
" एकाहपदेन नक्षत्रस्यापि बोधनम्	... "
" कदानिदमावास्यायामप्याधानम्, व्रतस्य सर्वकल्पसाधा-	501
	रण्यम्.
(वृ) अमावास्याधानं विशेषाः, पूर्णिमास्याधानं विशेषः	... "
" यदान्वित्यादिभाष्याक्षरार्थः व्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्यो-	"
	पपत्तिः.
(भा) (अनुगतिनिषेधे) अग्निविशेषविवक्षा	... 502
(वृ) अनुगतिनिषेधस्याशयः	... "

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) अभिमन्त्रणान्तस्यैकेकैस्मिन् करणे मानम्, हिरण्ये चन्द्र-
मन्त्रविनियोगोपपत्तिः. "
- " उपदेशमते न रजतसंभरणदाने तास्त्रे च विशेषः "
- (भा) रश्म्युदयस्वरूपम् मानं च, उपस्थाने दिक् अरणिसमवधाने 514
देशश्च.
- (वृ) शमीगर्भादिति सूत्रे पाठस्य प्रयोजनं पक्षभेदेन, भाष्योक्त-
प्रदेशे मानं उपस्थाने अश्वसंबन्धश्च. "
- (भा) अश्वविशेषणे मतिभेदः 515
- (वृ) तन्मूलकसौत्रपश्चान्तरानुत्थितिशङ्कात्परिहरी "

दशमी खण्डिका.

- " पुनर्जातग्रहणफलम्, ज्ञानजन्तस्य भूतक्तास्तेन विवरणोपपत्तिः 516
चतुर्दोषपदे वचनभेदेन समाख्याभेदः.
- (भा) वरातिवरत्वोपपत्तिः 517
- (वृ) गोरेव वरयितव्यत्वे हेतुः, अश्वादर्दाने मानम् "
- (भा) पुनर्यजमानग्रहणफलम् पश्चान्तरं च ... 518
- (वृ) पुनर्जातग्रहणफलम् "
- " भाष्यस्थानयनपदार्थः, पश्चान्तराशयः, ज्ञातग्रहणलभ्यार्थः "
- (भा) अभिग्रहणे कर्ता तद्विशेषश्च 519
- (वृ) अभिग्रहणस्याध्वर्यवत्वे हेतूपपत्तिः "
- " उत्तरशब्दार्थः, व्याहृतिद्वयग्रहणस्य प्रथमद्वितीयविषयत्वे
नियामकम्. "

एकादशी खण्डिका.

- (भा) शमनहोमकालः, ज्ञातार्थवाचनम् 522
- (वृ) शमनहोमे वचनानन्तर्यसाधनम्, अज्ञातुरनधिकारः "
- " हिरण्यकेशिग्रहणफलम् "

द्वादशी खण्डिका.

- (भा) उदितपदार्थः पश्चान्तरं च 523
- (वृ) स्थापनपूर्वाङ्ककालः "
- (वृ) वाजसनेयिमते हेतुः, इध्मसंख्यापरिग्रहे हेतुः "

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(भु) उद्यमनेविशेषः वाजिग्रहणफलं पक्षान्तरं च	... 524
(वृ) उपर्युद्यमने मानम्, उपदेशपक्षाशयः "
(भा) शमने कर्ता तत्कर्तृत्वे हेतुश्च 525
(वृ) शमनहोमं आग्नीधकर्तृकत्वोपपत्तिः 525

त्रयोदशोऽध्यायः

(भा) दक्षिणाग्नेराहरणापादानम् 526
(वृ) अम्बरीपस्यापि योनित्वोपपत्तिः 526
(भा) प्रव्रजनमन्त्रपाठित्वबहुवचनोपपत्ती पक्षान्तरं च, रथचक्र- प्रवर्तनदेशः	527
(वृ) अभिप्रव्रजन्तीति बहुवचनोपपत्तिविवरणम्, आहवनीया- ग्रहणहेतुः	527
(भा) आस्यपदार्थः, उद्ग्रहणपरिमाणोलङ्घने प्रायाश्चित्तं मतान्तरं च	528
(वृ) आस्यपदस्यार्थविशेषपरताहेतुः, भाष्यदर्शितप्रायाश्चित्त- पक्षयोर्विवरणम्	528
" हिरण्यनिधाता, संमायाधाननित्यत्वे सूत्राशयः 529
" नाग्निमादित्यं चेति सूत्राभिप्रायः, निधातृविशेषग्राहक- मानम्	529
(भा) पूर्ववादपदार्थः 530
(वृ) द्वितीयाक्रमणमन्त्रस्यानिवृत्तिपक्षे हेतुः 530
(वृ) तादृगश्वपरिग्रहप्रकरणम् 530
(भा) अश्वानुकल्पः, पदशब्दगौणता विधानद्वयफलं च 531
(वृ) प्रतिनिधिसंभवः 531

चतुर्दशोऽध्यायः

(भा) विधीं विषयव्यवस्था मतिभेदश्च 532
(वृ) प्रस्थापनमन्त्राः 532
(भा) एतन्मन्त्रसाध्यं कर्म पराभवस्वरूपं च, तस्य पारशुद्वत्वं नेति पक्षः पक्षान्तरं च	533
(वृ) अरण्यऽनुवाक्यशब्दबोधितो भागः तद्विनियोगश्च, अपारशु- द्वत्वोपपत्तिः	533

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) केचिदितिपक्षे भाष्यदर्शितमन्त्रपरावध्युपपत्तिः	... 534
(भा) यदिदमित्यभिमन्त्रणानन्तरस्थितिदिगवधिः
" व्याहृत्यादिधर्मशिरोन्तजपावसरः 535
पञ्चदशी सण्डिका,	
" शमने प्रकारभेदाः पक्षान्तरं च 536
(वृ) आहुतित्रयस्य सर्वसाधारण्यनिर्वाहः पक्षान्तरं च 536
" आहवनीयमात्रविषयन्वशङ्कापरिहारौ, पक्षान्तरयोराराधयः, पूर्वमभिमर्शनवैफल्योपपत्तिः	536
(भा) व्याहृत्युद्गीथे गाता 537
(वृ) अर्धयोर्गातृत्वसिद्धिः 537
(भा) सामविधिनिषेधव्याहृतिपक्षास्त्रय इति तत्रापि व्याहृत- रुच्चारणं ब्रह्मकर्तृकम्	538
(वृ) सामविधिनिषेधव्याहृत्युद्गीथादिपक्षाणामुपपत्तिः 538
षोडशी सण्डिका,	
(भा) त्रयाणामेवाग्नीनामाधानमित्यत्र मानम् 539
(वृ) यत्रेधाग्निरित्यादेरग्नित्रित्वपरत्वोपपत्तिः 539
(भा) पञ्चानामाधानमित्यत्र प्रमाणं, तत्फलं, विकल्पः, राजन्यस्यै- व जनसमासम्भवः	540
(वृ) तस्मादेतावन्त इत्यादेस्तत्पञ्चत्वपरत्वोपपत्तिः, अतो विकल्प इति भाष्यपूरणम्	540
" पङ्क्तिर्वा + ब्राह्मणे इत्युदाहरणमात्रं, प्रकारान्तरेणाब्राह्मणयोः पञ्चाग्निसिद्धयुपपत्तिः	540
(भा) सभ्यावसथ्योत्पत्तिस्थानादि, प्रायाश्चित्तविषये उपदेशमतं स्वमते विशेषाश्च	541
(वृ) उपदेशपक्षाशयः, अनाज्ञाते विशेषः 541
(भा) समिञ्चैवाधानेऽनुसमये मतिभेदः 542
(वृ) क्रियाभेदावश्यम्भावहेतवः, सूत्रोक्ते भरद्वाजसंमतिः, काण्डानुसमयोपपत्तिः	542
(भा) तिसृग्रहणफलम् 543

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) पदार्थानुसमयपक्षे हेतुः 543
 " शमीमयीष्वेव समित्सु घृताम्बुजनं, ऋक्परिज्ञानपदविघ्न- 543
 तार्थः.
 (भा) एवंशब्दपुनस्समिच्छद्दयोराशयः 544
 (वृ) समित्पदस्य यौगिकार्थग्रहणे न्यायः 544
 (भा) अस्मिन् कर्मणि अमन्त्रकांशे न्यायः 545
 " विकृतौ चोदितधर्मस्य प्रधानार्थत्वे दृष्टान्तः अस्मिन्प्रकृतिः, 545
 तत्र विशेषश्च.
 (वृ) प्रधानविषयं तूर्णीत्वे हेतुः, तूर्णीमग्निहोत्रस्य प्रातर्होम- 545
 विकृतित्वोपपत्तिः.
 (भा) होमे देवता, हविर्देवतामतिभेदश्च, तूर्णीकार्यांशाः संमतिः 546
 होमेद्रव्यं च.
 (वृ) होमे आग्नेयत्वोपपत्तिः, तूर्णीमित्युपदेशमतौ प्रमाणम् 546
 (भा) अग्निहोत्रस्थानेऽनुकल्पः, अस्याः पूर्णाहुतेः स्थाने प्रजापति- 547
 ध्यानाकारश्च.
 (वृ) पयोहोमत्वे प्रमाणं साङ्गस्थानिकत्वे हेतुः, चतुर्थ्यन्तनिर्देशे 547
 हेतुः.

सप्तदशी खण्डिका.

- (भा) अग्निघाधेयावधिनिर्देशः 548
 (वृ) पूर्णाहुतिशिवाजपान्तमिति भाष्याशयः, अनुपपत्तिपरिहारश्च 548
 " कदाचिदिष्टयो नित्या अपि 548
 " ऋचित्तदनित्यता तद्देतुश्च प्रायाश्चित्ताधानसंस्कार्यं, कश्चि- 549
 द्दोमोऽग्निंसंस्कारः.
 (भा) विराट्क्रमानन्तरोद्धननादि निषसादहोमान्तस्याधिकारि- 550
 नियमादि.

अष्टादशी खण्डिका.

- " लघुनिर्देशोपेक्षाफलं उपसादनान्तस्य कालश्च 551
 (वृ) लघुनिर्देशप्रकारः भाष्यदर्शितफले प्रमाणोपपत्तिः ... 551
 (भा) उपसादनान्तकरणे पश्चान्तरं, हिरण्यहोमो न सर्वस्य 552

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (वृ) पक्षान्तराशयः, हिरण्यहोमानुष्ठाने मानं, राजन्यस्यैवेत्यत्र 552
हेतुः.
- (भा) मन्त्रवत्येतिपदफलम् 553
- (वृ) ज्ञानार्थमित्यत्र स्थलान्तरसाधारणविवक्षा 553
एकोनविंशति खण्डिका.
- (भा) यजमानस्य जयलाभप्रकारः 554
- (वृ) व्रीहिभ्य इति विभक्त्यर्थः, हिंसारूपं च, पणनेन व्रीहिसंपत्ति 554
प्रकारविवरणम्.
- (भा) उद्यननादिशेषि तत्रमानं च, सभ्यावध्याकृताफलं मन्त्र- 555
निर्देशवैचित्र्यहेतुः.
- " इष्टेराद्यन्तरूपं, आहवनीयस्याश्वपदिकत्वे (संस्कारविशेष- 556
रूपः) हेतुः.
- " अग्न्याघेयदक्षिणाकालः अन्वाहार्यधर्मविरहश्च 556
- " पूर्वं विशुद्धस्यकरणेऽयं पञ्चः, संस्कारसमाप्त्यवसरः, अग्न्या- 556
घेयस्येत्येतल्लामः.
- " अङ्गदक्षिणा क्वचित्पृथगेव, तत्र मानम् 557
- (वृ) आग्नेयस्य पृथग्दक्षिणावश्यकत्वम्, अङ्गविशेषेषु पृथग्दक्षिणा 557
श्रुतिसिद्धा.
- (भा) धनुदानादौ विशेषः, सोमक्रयणक्षुतावेतदर्थसिद्धिः 558
- (वृ) घेनोदाने आलम्भे च विशेषहेतूपपत्तिः, सोमक्रयणक्षुतावेत- 558
दर्थसिद्धिविवरणम्.
- (भा) द्वादशी दक्षिणाव्यक्तिः उपर्यपि दित्सायां व्यवस्था च 559
- " गोर्द्वादशत्वे मानं, ऐच्छिकं दानं श्रौतमपि 559
- " काममूर्ध्वमित्यनियमपरिहारेण दानकल्पाः, उक्तदेषु व्य- 560
वस्था.
- (वृ) काममूर्ध्वमित्यत्रव्यवस्थाविवरणम् ; व्यवहितसूत्रविवरणप्र- 560
वृत्तिहेतुः.
- (भा) पशुवृद्धिविशेषमिच्छतो दानकल्पः विकल्पे पक्षान्तरं च 561
- (वृ) न वृद्धा दीयते इत्यंशस्त्रारूढः 561

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (भा) बहुगोदानाशक्तस्य प्रत्यास्रायः गोव्यतिरिक्तं न निवर्तते ... 562
 " सिद्धिर्भाष्टीरिति निर्देशस्थले ज्ञेयांशः 562
 (बृ) काममेवत्येतदाशयः 562
 " गोः दक्षिणान्तरानिवर्तकत्वहेतुविचरणं, भाष्यदर्शितज्ञेयांशे हेतुः. 562

विंशो खण्डिका.

- (भा) पवमानहविषां कालान्तरं तत्र च पक्षान्तरं, क्वचिद्वत्सरान्ते पवमानहवीषि. 563
 " सोमदेवताभ्य आहुतिद्रव्यं विशेषाच्च 564
 (बृ) तिसृभ्य एवत्यत्र हेतुः 564
 (भा) भिन्नाभिन्नतन्त्रत्ये दक्षिणाविवेकः, नानातन्त्रमानं, पवमान- 565
 दक्षिणाव्यवस्था.
 (बृ) भिन्नतन्त्रत्वाश्रयः, भाष्योक्तप्रतिषेधोपपत्तिः 565
 (भा) नानातन्त्रे शतमानदक्षिणाविवेकः 566
 (बृ) पक्षयोः स्वरूपे, कामनाश्रवणेऽप्यकाम्यता, शतमानदक्षिणा- 567
 विवेकविवरणम्.
 (भा) ऐन्द्राग्ननिर्वापकालः 567
 (बृ) सूत्रे आद्यमानस्वरूपानुपदेशोपपत्तिः 567
 " सद्यस्कालत्ये हेतुः 567

एकविंशो खण्डिका.

- (भा) उत्कर्षपक्षे व्यवस्था तत्र हेतुश्च, इदानीमाश्रयणं उपदेशपक्षः पक्षान्तरं च. 568
 (बृ) उत्कर्षणीयानां रूपं, अग्न्याश्रयसमाप्तिविचरणं, मतभेदः विशेषश्च. 568
 " बोधायनानुसारेण उपदेशस्योपपत्तिः 568
 " विनैव चतुर्धाकरणं प्रधानम्, पाद्यमानोत्कर्षेऽपि सद्य एवैन्द्राग्न इति पक्षोपपत्तिः. 569
 " चतुर्धाकरणपरिहारप्रकारद्वयम् 569
 (भा) आप्त्यपदप्रयोजनं, वरोऽयं दक्षिणात्मक इष्टः 570

विषयः	पृष्ठसंख्या
॥ अत्र आमावास्यपौर्णमासतन्त्रव्यवस्था	570
(वृ) आषेयपदप्रयोजननिर्वाहद्वैविध्यम्	570
॥ प्रयोगाङ्गत्वमिष्टिदक्षिणाकालिकत्वं च, ब्रह्मौदनवरचैलक्षण्य- मस्य वरस्य.	570
(वृ) अन्यत्र पौर्णमासतन्त्रतोपपत्तिः	571
(भा) आग्नावैष्णवादेर्दक्षिणा, अनुनिर्वाप्यसर्वप्रत्याम्नायस्य का- लादिः.	571
(वृ) भाष्ये दक्षिणाप्रदर्शनहेतुः, पूर्वोक्तादित्यचक्रधर्मकत्वाभावः	571
(भा) अग्निहोत्रसंकल्पः कामनापक्षभेदादि	572
(वृ) अग्निहोत्रसंकल्पप्रकारभेदमानं, स्वर्गकामनाकार्यत्वे हेतुः	572
(वृ) कामनायां उपदेशपक्षाशयविवरणम्, फलश्रुतिसन्वेऽप्यधि- कारिभेदेन तदविवक्षाऽपि.	573
॥ कर्मणां मोक्षविरोधित्ववादनिरासः	573
(भा) विद्युदसिनिषेधतद्धेतु	574-75
॥ आधानकल्पभेदेन दशहोतृहोमादावग्निः उपदेशपक्षश्च	575
(वृ) नक्षत्राधाने दशहोतृहोमे विशेषतद्धेतु	575
॥ सोमाधानेऽप्याश्वपदिकएव दशहोत्राग्निहोत्रहोमोपपत्तिः, उपदेशपक्षाशयः.	575
(भा) दशहोतृग्रहहोमयोः पश्चान्तरम्	576
॥ अग्निहोत्रे हविरासादनमन्त्रेण नित्येन विप्रतिषेधपरिहारः	576
॥ संवत्सरान्तेऽप्येवम्, अत्रोपदेशपक्षः	576
(वृ) अन्येतुपक्षस्याशयः.	" "
॥ अथसायमित्यादिसूत्रभागाशयः, समावेशोपपादकन्यायः, उपदेशपक्षे हेतुः.	566
(भा) अजस्रेषु धारणादिविशाभाः, स्वयंशब्दविवक्षितार्थः, अहत- वासोभरणावसरः.	577
(वृ) स्वयंशब्दतस्तदर्थलाभप्रकारः	577
इति श्री सायण्ये.	
(भा) सूत्रे अग्निहोत्रपदार्थः गोदानसम्प्रदानं च, हस्तावनेजने समन्वकामन्त्रकपक्षौ.	578

विषयाः	पृष्ठसङ्ख्या
(बृ) हस्तावनेजने भाष्यदर्शितपञ्चद्वयोपपत्तिः	... 578
(भा) आधानसंवत्सरेऽकार्यं कार्यं च कर्म	... 579
(बृ) " अग्निहोत्रान्यकतिपयाभ्यनुज्ञाहेतवः	... 579
(भा) त्रयोदशरात्रादुत्तरं कर्म तत्राग्निः अद्युधत्सर्गे प्रतिभेदश्च	... 580
(बृ) दर्शपूर्णमासवत्सरेऽप्यग्निहोत्रमस्त्येव	... 580
" आधानात्परं आठ्यायनिपक्षे नित्यस्यैवेत्यवधारणहेतुः, फल- वतां प्रवृत्तिपदार्थश्च.	580
" अत्र सोमपशू शाठ्ययनिपक्षे, उत्सर्गार्थत्वफलम्	... 580
(बृ) सूयवसानित्यादिदृष्टान्तस्य प्रकृतोपयोगः	... 581
" नित्याधिकाराग्निहोत्रनिवृत्तिहेतुः रक्षार्थस्यानिवृत्तिः	... 581
" उपदेशपक्षे दृष्टान्तानुगुण्यम्	... 581
" अजस्रात्सर्गस्वरूपं अजस्रविधिलाभप्रकारश्च	... 581
" सारस्वतहोमादेः पौर्णमासीकर्तव्यतासमर्थनम्	... 582
" दीक्षादेरपि पुरुषसंस्कारस्य सकृदेव सोमादौ कर्तव्यतापत्ति- परिहारौ.	582
" सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्यामेवेत्युपदेशमताशयः	... 583
" सारस्वतहोमेन दर्शपूर्णमासकालवाधशङ्कापरिहारौ	... 583
(भा) सारस्वतहोममन्त्रान्तरे	... 585
(बृ) पाठक्रमवर्तमाननिर्देशादिफलाविवरणम्	... 585
त्रयोविंशोऽष्टिका.	
" हुत्वेतिक्लृप्तार्थस्वारस्यविवरणम्, सारस्वतहोममन्त्रान्तत्वोप- पत्तिः.	585
(भा) दर्शपूर्णमाससङ्कल्पप्रकारः, सारस्वतादेहोमेभ्यःशिविशेषः	... 586
" पञ्चद्वयसाधारणोऽर्थः विभक्तयश्च	... 586
(बृ) अधिकारिविशेषे सङ्कल्पवैलक्षण्यम्	... 586
" सारस्वतादेस्सङ्कल्पपूर्वकालत्वपक्षोऽपि, भाष्यदर्शितदक्षिणाः, जयाश्च प्रतिप्रयोगम्.	586
(भा) जयेषु विभक्तिविकल्पः, क्वचिद्भूतैव विभक्तिः, कामनाविशेषे चतुर्दशी.	587

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) अविहृतपरिग्रहे हेतुविवरणम् 587
(भा) व्याहृतिभिरासादनमुभयोरपि 589
" अजस्रधारणप्रवासादिनियमस्य आधानविशेषविषयत्वम्	"
(वृ) एकमन्त्रकासादनहेतुः, एतद्वृत्तपदेन ग्राह्यविशेषनिर्णयोप- पत्तिः.	"
(भा) मतान्तरे तिथ्याधानयोः प्रत्येकधर्म उभयधर्मश्च 590
" आधानविशेषेषु तदभावः, सोमाधानेऽपि न 590
(वृ) सेष्टयपवर्गस्य मानसिद्धता 590
" उभयत्रत्यस्यान्यपक्षता 590
" अजस्राग्निहोत्रनियमादेरनुष्ठानव्यावृत्तिहेतुः अननुष्ठानस्थलानि	590
" अग्निहोत्राङ्गत्वहेतुः, सोमाधाने तदभावेहेतुश्च 590
(भा) नक्षत्राधानेऽपि पूर्ववत्, पौर्णमास्याधानविशेषधर्माः 591
(वृ) आधानाङ्गत्वे इति भाष्यभावः तदनीचिन्यं च, अमावास्या- धाने प्रथम एव ते इत्यत्रोपपत्तिः.	591
" पौर्णमासीनक्षत्राधानयोर्विशेषोपपत्तिः 591
(भा) सर्वाधानसाधारणार्थः कल्पकारमतिभेदश्च, आधानेषूपक्रम- भेदाः मतान्तरम् उपदेशमते च.	592
(वृ) मध्येऽग्निहोत्रहोमे इत्यस्य विवरणं द्वेषा 592
" ऋत्वादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः 593
" केचिदित्याद्युक्तमतस्थाशयः, पर्वशब्दस्य चतुर्दशीपरत्वोप- पत्तिः.	593

चतुर्विंशोऽध्यायः.

(भा) पौर्णमासारम्भपूर्वकतव्यक्रमादि उपदेशपक्षश्च 594
(वृ) अग्नित्यागपदार्थः 594
(भा) (पौर्णमासी पूर्वं पर्वन्ति) पक्षान्तरे यागकालः 596
" आधानमात्रनिमित्तकत्वं व्रतानाम् 596
(वृ) भाष्यस्योपदेशपक्षाद्वरपरता च 596
(वृ) व्रतस्य तथात्वं श्रुतिकण्ठोक्तिसिद्धम् 596
(भा) अन्तर्नाच्यर्पा प्राशनं द्वेषा 597

विषयाः		पृष्ठसंख्या
(शृ) नक्तं दानसङ्कल्पाकारः 598
(भा) इह परं सङ्कल्पोक्तेराशयद्वयम् 598

पञ्चविंशोऽध्यायः.

(भा) अन्नदाने विशेषः, आधानसंबन्धे मांसभक्षणनिषेधः,		599
आदिष्टेऽभ्यनुज्ञा च तस्य.		
" अन्नयाधानपुनराधानपदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रथमविकृतित्वं च		601
द्वितीयं.		
" अङ्गेन विधुरतापदार्थः मतभेदश्च 601
(शृ) पत्नीरूपाङ्गवैधुर्ये पुनराधानविधेराशयः मतान्तरं च	 601
(भा) अङ्गविधुराधाने पक्षान्तरं तत्पक्षेऽनृद्धिपदार्थश्च	 602
" उक्तपक्षान्तराशयः 602
" पुनराधानसङ्कल्पकालादि 603
(शृ) पुनराधाने सङ्कल्पकालोपपत्तिः 603
(भा) अन्नमुद्गासायिष्यत इष्टिषु देवतानिर्णयः, असम्भारपक्षेणानु-		603
ष्ठानुर्विशेषः.		
" अन्नयुत्सर्गे मतद्वयम् 604
(शृ) वाक्यशेषो लिङ्गं च. उपदेशपक्षाशयः 604
" असम्भारपक्षे ऋग्विशेषलोपहेतुः, पौर्णमासेष्टयुत्सर्गेष्टयु-		604
त्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः.		
(भा) उत्सर्गे प्रकारान्तरं, उत्सर्गेष्टेर्विधान्तरमपि	 605
(व) उत्सर्गेष्टिपौर्णमासेष्टयुत्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः, उत्सर्गे		605
प्रकारान्तरपक्षाशयः.		
" विधान्तरे मानं, अस्यैव शास्त्रान्तरे विशेषः	 605
(भा) निर्निमित्तत्यागपक्षानभ्युपगमः, हिरण्यकेशिपक्षः	 606
(शृ) निर्निमित्तत्यागपक्षे दोषः 606

षट्तिथीऽध्यायः.

(भा) उत्सर्गपरावाधिः तदतिक्रमे च कार्यम्, कर्मविशेषेषु		608
प्रायश्चित्तविशेषाः.		
(शृ) अनुक्तप्रायश्चित्तोष्टिषु विषयविशेषव्यवस्था	 608

विषयः	पृष्ठसंख्या
(वृ) प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ पक्षान्तरं च 608
(भा) अन्यत्र (अविधानेनत्यक्तरि) अतिदेशः, संवत्सरानत्यये न प्रायश्चित्तम्.	609
(भा) प्रथमाधानवैलक्षण्यं, उपदेशपक्षः	... 609
(वृ) अविधानेन त्यागभेदप्रायश्चित्तेषु विशेषः 609
" प्रायश्चित्ताप्रवृत्तिहेतुः, आधानप्राप्तं वैलक्षण्यम् 609
" उपदेशपक्षे पुनराधानेऽतिदेशासङ्कोचे हेतुः 609
(भा) सारस्वतहोमाद्यपि क्वचिन्न, पुनराधये हिरण्यकेशिमत् 610
(वृ) प्रायश्चिताधाने विशेषोपपत्तिः	... 610
(भा) पुनराधाने कालः, सम्भारपक्षे यजुषोऽपि प्रयोगनियमः	... 611
(वृ) सूत्रानुक्तकृष्णपरिग्रहोपपत्तिः, यदीति नित्यानीति च पद- स्वारस्यम्.	611
(भा) पुनः पञ्चविधानं नियमार्थं, तदन्यार्थत्वपक्षः, नियम- संभारेषु.	612
(वृ) आयजुःपक्षेऽपि पञ्चपरिग्रहोपपत्तिः, संभारेषु नियमो- पपत्तिः.	612
(भा) संभारतदभावपक्षयोः कर्मक्रमादिः 613
(वृ) " भाष्योक्तापेक्षितांशाः 613
(भा) अन्नयुद्धरणसाधनविशेषः 614
" उपस्थाने मतभेदः, मन्त्रविनियोगः प्रकृतिश्च 615
(वृ) अस्मिन्नुपस्थाने कर्ता.	"
" उपदेशपक्षे हेतुः 615
सप्तविंशति खण्डिका.	
" मन्त्रविशिष्टहोमविध्याशयः प्रातर्होमविकारत्वोपपत्तिश्च 615
(भा) उच्चैस्त्वे स्थलविशेषव्यवस्था	... 616
(वृ) उपांशुत्वाहोऽप्युच्चैस्त्वे हेतुः "
(भा) विभक्तिप्रयोगस्थानम् 617
(वृ) इह प्रयाजपदार्थः मन्त्रकमश्च "
(भा) उपरिष्ठाद्येयजामहात्पुरा वषट्काराच्च विभक्तिघटितमन्त्र- प्रयोगक्रमः.	618

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(वृ) तत्र प्रथमे इत्यादिभाष्यस्य विभक्तिप्रकारदर्शकत्वम् 618
” काम्यविभक्तिप्रयोगपक्षः, स्वपरशास्त्रीयत्वविभागः 618
(भा) श्रुत्युक्तसौम्यत्वोपपत्तिः, याज्या अनुमन्त्रणं च 619
(वृ) देवतोपलक्षणव्याहृत्युभयग्रहणफलम् 619
” मृतमानम्, सौम्यस्य पवमानपुरोऽनुवाक्यात्वोपपादनम् 619
(भा) सौम्यस्याग्नेयत्वप्रकारान्तरम्, अत्र याज्यापुरोऽनुवाक्या दि पक्षान्तरं च.	620
(भा) विकारत्वे हेतुः 620
(वृ) उपदेशपक्षः ”
(भा) पत्नीसंयाजेषु विशेषः 621
(वृ) सर्वाग्नेयत्वे हेतुः, नाध्वर्योर्विकारा इत्यत्र हेतुः. ”
(भा) पत्नीसंयाजेषु पक्षान्तरम्, याज्यानुवाक्याविशेषव्यवस्था	622
(भा) पङ्क्तिच्छन्दसः परिग्रहमानम्, तत्र विशेषश्च	622
(वृ) पुरोडाशविषयेऽनियमहेतुः. ”
(भा) पुनरुज्जैत्यादिहोमयोर्देशादिव्यवस्थादि 623
अष्टाविंशी खण्डिका.	
” दक्षिणापदार्थविवरणादि 624
(वृ) रजते हिरण्यशब्दप्रयोगाद्भ्रजतनिषेधानुपपत्तिशङ्कापरिहारः	624
(भा) निषेधप्रवृत्तिहेतुः 625
(वृ) केचित्तुपक्षे उपपत्तिः, नोत्तमे इति हेतुविवरणम् 625
(भा) आग्निवारुणानुनिर्वापस्य स्थानापत्तिः, द्विदेवत्वस्थानापत्तौ क्रमविशेषः.	626
(वृ) भाष्यस्थ सकलपदार्थः, क्रमव्यत्यासे हेतूपपत्त्यादि 626
(भा) प्रथमाधाने अजस्रदशहोत्रादिर्न, पुनराधेयानन्तरप्रयोग- पौर्वापर्यमतिभेदः.	627
(वृ) अजस्रादिप्रतिषेधहेतूपपत्तिः, दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्वप्नात्- स्यानुष्ठानपक्षः.	627
” दर्शस्यैव प्रथमप्रयोगपक्षः 627
(भा) तृतीयाधानपदार्थः, लेकादिहोमकालादिश्च	... 628
(वृ) द्विहोमान्ते कर्तव्यतान्यायः, तृतीयाधानोपपादनम्	... 628

विषयाः

पृष्ठसंख्या

- (बृ) आग्नयोधेयिकदर्विहोमप्रत्याघ्रायत्वोपपत्तिः, अन्वाहार्यदक्षि- 629
णात्वे हेतुः.
- (भा) अरणिनाशपदविवाक्षितार्थः, पुनर्मन्थेदितिवचनभावः 630
- (बृ) यदरण्योरिति सूत्रस्य श्रौतानुवादिता, पुनश्शब्दग्रहण 630
भावान्तरपक्षः.
- ” प्राग्द्वितीयकालान्नाशे कर्तव्यम् 631
- (भा) कचिदनुगमनस्वरूपम्, सूत्राशयान्तरम्, अन्यस्सूत्राशयः 632
पक्षान्तरं च.
- (बृ) प्रणीताग्निनाशस्वरूपम्, अविशेषनिर्दिष्टेषु विशेषपरिग्रह- 632
योगशङ्कानिरासः.
- ” भाष्यस्थाशयमेदविवरणम् 632
- (भा) ऋषिद्वयाभिप्रायः, पुनराधेय उपदेशपक्षस्थो विशेषः 633
ऋषिद्वयाभिप्रायविवरणम् ।

एकोनविंशतीं खण्डिका.

नानाशाखास्थकल्पावगतविधिभिदायोगितत्तद्विशेषैः

आपस्तम्बीयकल्पोऽभिमतपथयथायोगहृद्यव्यवस्थः ।

तत्रास्मिन् भाष्यवृत्ती सुविवरणपरे तत्तदुक्तेषु सम्यक्

मीमांसासक्तबुद्धेः सुखमववृत्तये कल्पतां संग्रहोऽयम् ॥

तदिह मम संजिघृक्षोः

परिचयदोषं हावश्यसंभविनम् ।

क्षाम्यन्तो यदि वा स्यात्

गुणग्रहो याज्ञिका मयि दयन्ताम् ॥

इत्यभ्यर्चयते,

सो. नरसिंहाचार्यः,

महीशूरपुर प्राच्यकोशानगरपण्डितः.

आपस्तम्बीयकल्पमूत्रधूर्तस्वामिभाष्यतद्धृत्योः कपर्दिभाष्ये
चोदाहृतानि प्रमाणवचनानि

प्र. ५.

- १ १०८ (भा) अक्षमात्रं सुव (स्य द्वारम्) स्योदरं सुगङ्गस्याकारा ।
आयामः पञ्चभागस्स्यात् द्विभागः पात्रमुच्यते ।
त्रिभागो दण्ड इत्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवा विस्तारमर्धतः ।
ग्रीवार्धं तु विलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् ॥
विलस्योच्छ्रायो विंशत्यंशः ॥
इति सूत्रां शाखान्तरम् ॥ इति ॥
- १३ " अग्निदेवत्या इति तु स्थितिः ; भक्तिमात्रमितरत् ।
(निरुक्तम् अध्या ८. खं. २२ महाराष्ट्रपाठे)
- ५ ५७३ (वृ) अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ (ई. उ. ११)
शुल्बे ९५ (सू) *अष्टाशीतिशतमीषा तिर्यगक्षश्चतुश्शतम् ।
षडशीतियुगं चास्य रथश्धारण उच्यते ॥
- " ९२ " रथाक्षमात्री पञ्चात्तिर्यगीषया प्राची । विपथयुगेन
पुरस्तात् ।
- ४ ३८० (वृ) अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
(भ. गी. ९-२४)
- ६ " आतमितोः प्राणमायच्छेत् नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ।
(आप. धर्म. २-१२-१८)
- ५ ५७४ इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥
(वि. पु. ६.६-१२)

*इति इयं कारिका ; ' एवं चोदाहरन्ति रथशास्त्रविदो
रथकाराः । इति भाष्यकृताऽवतार्यते ॥
तक्षशास्त्रे गार्ग्यागस्त्यादिभिरङ्गुलिसङ्ख्ययोक्तं रथ-
परिमाणश्लोकमुदाहरति ' इति करविन्दाधिपेना-
वतार्यते ॥

- म. पृ.
- १ (बृ) उपोद्घातः पदच्छेदः पदार्थः पदविग्रहः ।
आक्षेपश्च समाधिश्च व्याख्या षोढा प्रकीर्तिता ॥
- ५ ५७४ एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीपति (कौषी. ३-९.)
- १३ " कण्वं तु बधिरं विद्यात् सुरापं कश्यपं विदुः ।
(उपदेशनिगमः ?)
- ५ ५७४ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्
(भगवद्गीता १८, ५)
- ७ " कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे ।
विभागः स्थानसामान्यात् अविशेषेऽपि चोदिते ॥
(तन्त्रवार्तिकम् १-२-१७)
- ५ ५७३ कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता (महाभा)
- १० " गुणलोपेऽपि मुख्यस्य । (जै. सू. १०-२-६३)
- ५ " गृहमेघिनोर्व्रतं कालयोर्भोजनम् । (आप. घ. २-१-२)
- १२ (भा) चतुरश्रो ब्रह्मचमसो होतुस्तु परिमण्डलः
पृथुस्तु यजमानस्य त्र्यश्रिरुद्रानुरुच्यते ॥
प्रशास्तुरवतष्टस्स्यात् उत्तमो ब्रह्मशंसिनः ।
होतुरग्र विशाखी स्यात् नेष्टुर्दक्षिणवक्रकः ॥
आच्छावाकस्य राज्ञावान् आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
एते दण्डविकाराश्च चमसानां प्रकीर्तिताः
- ४ ३८० (बृ) चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः ।
(तै. आर. ३-११-२)
- ५ ५७३ " सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति (तै. आर. ३-११-१)
- " " " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति+केन
(बृ. उ. ६-४)
- " " " तमेवं विद्वानमृत इह भवति (तै. आर. ३-१२-१७)
- " " " तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति(श्वे. उ. ३-८)
- ५ दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
(याज्ञ-स्मृ १-८९)
- ६ " दुर्भिक्षे राष्ट्रसंवाधे देहनित्याल्य (यादिषु) येषु च ।
(आपहृक्षणम्)

प्र. ४.

- ५७३ (वृ) न कर्मणा न प्रजया-शुः (तै. आर. ६-१०-२१)
द्वितीयां वै तु यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं भवेत् ॥
नित्यनैमित्तिकं काम्यं प्रक्रान्तं कार्यमेव तत् ।
- ४ ३८० " नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः ।
नारायणं महाज्ञेयम्—(नारायणोप) (तै. आर. ६-२५)
- ८ " पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते ।
- ९ " प्रक्रान्तमग्निहोत्रादि यत्किं च श्रुतिबोधितम् ॥
आर्तवाभिप्लूतां नारीं विहाय कुरुते द्विजः ॥
- १० " प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।
कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चानुर्मास्यानि चैव हि ॥
(याज्ञ. सू. १-१२५)
- ४ ३८० " ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥
(भ. गी. ४-२४)
- १० " ब्राह्मणः काममश्रीयात् श्राद्धे व्रतमपीडयन् ।
५ ६०२ भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीन् (मनु. ५-१६८)
- १० " मन्त्रो हिनस्स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोऽपराधात् ॥
(पाणिनि शिक्षा ५२)
- ५ " *मातृणां तु भवेत्पूर्वं पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां तु ॥ (प्रचेतस्स्मृतिः)
- ८ " *मृगभवनादि राशिद्वयदिनकरभोगस्थिति समानाः ।
शिशिरवसन्तग्रीष्मा वर्षादशरदो? हिमागमाःक्रमशः॥

१ * मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यत् ' इति प्रथमपादे पाठः निबन्धेषु दृश्यते.

२ * इवभार्या कतिपयपदव्यत्यासेन ब्रह्मगुप्तीये सिद्धान्ते पठ्यते.

५. ५.

- १० (वृ) श्यामलाम्बला च निष्पत्रा क्षीरिणी त्वचि मांसला ।
श्लेष्मला वमनी वह्नी सोमाख्या छागभोजनम् ॥
(आयुर्वेदे)
- ४ ३८० " स एतांश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णानपश्यत् ।
(तै. ब्रा. ३-७-१)
स ब्रह्मा स शिवः ((तै. आ. ८)
- १ १० (भा) सङ्गवान्तः प्रातः (आश्वलायनसु)
- १० (वृ) सावित्री मात्रसारोऽपि नासौ दुर्ब्राह्मणो भवेत् ॥
- १ १० (भा) सोमान्तानि तु नित्यानि (वासिष्ठसु)
- ९ (वृ) स्पृष्ट्वा तु वैदिकार्णि या प्रमादाद्वा रजस्वला ।
नष्टं तमाहुर्विद्वांसो ह्यग्नाघेयं भवेत्पुनः ॥
(कौण्डिन्यसु)
- १० (भा) सोमो न विक्रेतव्यः ॥
- ५ ५७४ हिरण्यश्शकुनिर्ब्रह्मनाम + संपराये (काठ)

श्रीमते हयग्रीवाय नमः

श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषितम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

श्रीकौशिकरामाग्निचिद्विरचिता वृत्तिः

नमस्त्रैलोक्यनिर्माणसंहृतित्राणकर्मणे ।

चित्सदानन्दरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥ १ ॥

[ग्रन्थावतारः]

आपस्तम्बं नमस्कृत्य धूर्तस्वामिप्रसादतः ।

तद्भाष्यवृत्तिः क्रियते यथाशक्ति निरूपिता ॥ २ ॥

न व्यवस्थाप्यते वस्तु स्वबुद्धिस्तु नियम्यते ।

को वा समर्थो वेदार्थनिर्णयेऽत्यन्तगह्वरे ॥ ३ ॥

कौशिकेन तु रामेण श्रद्धामात्रविजृम्भितः ।

वेदार्थनिर्णये यत्नः क्रियते शक्तितोऽधुना ॥ ४ ॥

यथाभाष्यं यथाप्रज्ञं कृतां^१ वृत्तिमिमां मया ।

विद्वांसस्वनुगृह्णन्तु प्रसन्ना वीतमत्सराः ॥ ५ ॥

^२वेदभाष्यानुसारेण यथाशक्ति प्रकल्पितम् ।

अल्पार्थमपि मद्भाष्यं श्रद्धधानस्य शोभते ॥ ६ ॥

^१ व्याख्यामि-घ.

^२ वेदभागानु-क.

हरिः ओम्

(सू) अथातो दर्शपूर्णमासी व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

(भा) ^१अथेत्युपोद्धातः—^२यज्ञं व्याख्यास्यामः^३ इति परिभाषायां
^४यज्ञजातिशब्देन एकविंशतिसंस्थस्य यज्ञस्य व्याख्या प्रतिज्ञाता ।

[यज्ञभेदाः]

^५सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ;—औषा^६सनहोमो वैश्वदेवं ^७पार्वणमष्टका मासि-
श्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति ॥

[यागकालः]

(बृ) अत्र दर्शपूर्णमासादीनां काला उच्यन्ते—यदहश्चन्द्रमाः पूर्ण
उत्सर्पेत् इत्याद्यौपवसथ्यकालानुसारेण द्वितीयेऽहनि यागः । श्वः पूरि-
तेति पूर्वाह्नेऽल्पपञ्चदशपक्षे । खर्विकां तृतीयामुपवसेदित्ययं पक्षः प्रति
पदि पूर्वाह्ने संधिपक्षे उत्तरेऽहनि सङ्गवान्तं प्रतिपत्संभवपक्षे । सद्य-
^८स्कालता तु पूर्वाह्नेऽल्पपञ्चदशीसन्निपाते केवलप्रतिपत्प्रथमांशसंभव एव ।
विकृतीनां तु रात्रावपराह्णे वा संधिपक्षे तामिन्नहन्यनुष्ठानम् ; सद्यः
पूर्वेद्युगारभ्य वा । पूर्वाह्णे संधिपक्षे प्रकृतिं कृत्वा पश्चात्सद्यस्कालैव विकृतिः ।
तत्र न खर्विकोपवासः । यदहर्न ^९दृश्यते तदहर्मावास्यायामिति
मध्यन्दिनात्परतस्संधिपक्षे । श्वो न द्रष्टार इत्युत्तरेद्युः पूर्वाह्णे संधिपक्षे ।
विकृतिकालः पूर्ववत् । पिण्डपितृयज्ञस्तु संधिमदहोरात्रापराह्णादौ ॥

अथातो—स्यामः । अत्र भाष्यम् ; अथेत्युपोद्धात इति ;—

^१अथोपोद्धातः—ख. ग. ^२यज्ञं जाति वचन शब्देन—ख. ग. जातिशब्देन—ज.
^३कथमेकविंशतिसंस्थां यज्ञ इति चेत् सप्त—क. ख. ज. ^४सनासि—ज. ^५पार्वणा—ग.
^६स्काला—घ. ^७दृश्येतेति मध्यन्दिना—क. घ. दृश्येति मध्यन्दिना—ख. ^८राह
एव—घ.

(भा) सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ;—अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणिः ^१पिण्डपितृयज्ञादयो दर्वीहोमा इति ॥

सप्त सोमसंस्थाः ;—अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यप्षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति ॥

[पशुहविर्भेदाः]

तत्र यज्ञसाधनानि हवीषि ;—^२पशुप्रभवं दशविधं पयो दध्याज्यमामिक्षा वाजिनं वपा त्व^३ब्बांसं लोहितं पशुरस इति ॥

[उपोद्धातनिर्वाहः]

(वृ) अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वात् पूर्ववृत्तापेक्षायां 'यज्ञं व्याख्यास्याम' इति परिभाषा पूर्ववृत्तोपोद्धातरूपोच्यते । ^४तदानन्तर्यमथ^५शब्दस्यार्थः ॥

[दर्वीहोमताहेतुः]

दर्वीहोमा इति—यज्ञशब्दवाच्यत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य वषट्कारप्रदानत्वाभावाद्दर्वीहोमता । आदिशब्देन ^६चातुर्होतृहोमादिग्रहणम् ॥

[अत्यग्निष्टोमपदार्थः]

^७सप्तसोम—र्याम इति—अग्निष्टोमे यस्मिन् राजन्यस्य षोडशी गृह्यते सोऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मणस्याप्यत्यग्निष्टोमो लभ्यते चत्वारिंशत्संस्कारनियमात् ॥

[तत्तद्द्विस्स्थानानि]

तत्र --- वीषि ---^८ससाधनकयज्ञव्याख्याप्रतिज्ञानाद्यज्ञसाधनहवीष्युच्यन्ते । पशुप्र-^९पशुरस इति—अश्वमेधे त्वच उक्तृत्य वपाना-

^१ पिण्ड पितृ यज्ञ इति—स्व. ज. ^२ पशुप्रभवानि दशविधानि—ग. ^३ त्वचोनासं—घ. ^४ वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्वानुपलम्भात् नेहानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति रुद्रवत्तः. ^५ शब्दार्थः—क. ^६ चातुर्होत्र—क. ^७ चत्वारिंशं प्रायोप्याश्वमेधा-व्याख्यानेयान्खिलानुपूर्व्यनुवादपरा । तत्रानुपयोगितां निमित्तलानुवादस्यालोच्य आद्यन्त-भागमात्रं संरुद्ध प्रतीकतया प्रदर्शयामः. ^८ तत्साधनक—क. (सु. रीं). ^९ भूषिते तु वसा इति पशुरसस्थाने पाठः.

[औषधहविर्भेदाः]

(भा) औषधं द्वादशविधं;—औषधयस्तण्डुलाः पिष्टानि ^१फलीकरणाः पुरोडाश ओदनो ^२यवागूः पृथुका लाजा घानास्तक्तवस्पुरेति ॥

[अन्यानि हवीषि]

^३आकाशो वायुरापो मधु सोमः ^४कृष्णलानि किंशुकानि समिधः शकलानि बर्हिः करीराणि स्वर्जराणीति स्वाहाकारवषट्कारप्रदानानि^५ ॥

[गौणं हविः]

अग्निशरीरं ^६वायुशरीरी तुषा इत्येतान्यपि यज्ञसाधनानि हवीषि देवतार्थत्वात् ॥

(बृ) मिति ^७वचनात् । अश्वस्य लोहितं ^८स्विष्टकृदर्थमिति च । पशुरसोवसा । ^९वचनादन्यानि हवीषि—आकाशो—स्वर्जराणीति—आकाशो मनो(ग्रहे)होमे । वायुर्वातनामहोमे । आपस्संसृष्ट (हविषि) होमे । मधु^{१०} मधुना जुहोतीति । कृष्णलानि प्राजापत्यायाम् । किंशुकानि सर्पवल्याम् । शकलान्याधाने । करीराणि स्वर्जराणि च कारीर्याम् । ^{११}स्वाहाकारवषट्कारप्रदानान्येतानि हवीषि ॥

अग्निः शरी—र्थत्वात् इति—एतेषामपि यज्ञसाधनत्वम् । तुषग्रहणेन ^{१२}शकलोहितादीनामनुनिष्पन्नानामहोमसाधनानां ग्रहणम् ।

[उपचार हेतुः]

हवीं—र्थत्वात् ;—हविश्शब्दो देवतायै त्वाज्येषु वर्तते पयःप्रभृतिषु स्वर्जूरान्तेषु ॥

^१ पानि—क. ज. ^२ यवागू पृथुकलाजाः—ग. ^३ अन्यान्यपि हवीषि—स्व. ^४ कृष्णलाः—ग. ^५ नांति—ज. ^६ प्राणश्श—ज. ^७ विधानात्. ^८ स्विष्टकृदर्थं निदधातीति च—घ. ^९ अन्यानिचह—घ. ^{१०} एतानिहवीषि—नानि—घ. ^{११} शकलोहितादी—घ.

[नित्या यज्ञाः]

(भा) सोमा^१न्तानि तु नित्यानि^२ 'नैयमिकं खेतदृणसंस्तुतम्' इति वसिष्ठवचनात् ॥

[नित्यताहेतवः]

सोमावरार्थानि यानि श्रूयन्ते तानि कर्तव्यान्ववश्यमिति । अतोऽफलार्थिनापि कर्तव्यानि ऋणश्रुतेः अभ्यासविधानात् अक्रियायां च

[हेतुविचरणम्]

(वृ) सोमान्तानि तु—वचनात् इति—'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचयेणार्पिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पशुभ्यः' इति । यज्ञशब्दस्य ब्दः सामान्यवचनतया एकविंशतिसंस्थयज्ञपरत्वाभिप्रायः ॥

सोमावरा—वश्यमिति—आपस्तम्बेन वानप्रस्थधर्मे 'विधां समाप्य दारं कृत्वा' इत्यादिना^३ नित्यकर्तव्यकर्मकाण्डे 'सोमावरा-
र्थाणि यानि श्रूयन्ते' इति निर्देशाच्च ।

अतोऽफला—श्रुतेः—अतः अफलार्थिनाऽपि कर्तव्यत्वान्नित्यता । निमित्तानपेक्षत्वाच्च ऋणसंस्तुतेः । सर्वेषां नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—
अभ्यासविधानात्—'धर्मो वा एषोऽशान्तः । अहरहः प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रम्' इति ; 'तःसंततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं कालेकाल आगते यजेते । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते' इति ; 'ताभ्यां यावज्जीवं यजेत' इति च । 'यो वै सोमं भक्षयित्वा' इत्यारभ्य 'पुनर्मन्त्रोऽस्य सोमपीथो भवति' इति सोमस्य 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादिना चाभ्यासविधानात् । काम्यत्वे कामनायां सत्यामेव प्रयोगादभ्यासविधानमनर्थकम् । तथा निमित्ते सत्येव नैमित्तिकमिति ॥

अक्रियायां—धानात्—अक्रियायां केषांचिदैन्द्रामपशुवैधान-

^१न्तानि च—सू. घ. न्तानिनित्यानि—रा. ^२न्तानिकर्माणि—ज.

^३दिनाकर्तव्य—घ. ^४इत्यादिनाभ्यास—क.

(भा) ऐन्द्रामपशुविधानात् सोमस्यात्मस्पर्णार्थत्वाच्च 'स एतांश्चतुर्हो-
तृनात्मस्पर्णानपश्यत्' इति । अतो व्याख्यातव्यानि ॥

[दर्शपूर्णमासप्राथम्यम्]

शाखादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राणा^१मेव पूर्वमाज्ञानात् आधाने-
ष्टीनामपि दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् आधानादपि पूर्वं दर्शपूर्णमासव्याख्या
क्रियते ॥

(बृ) रेष्ट्यादिप्रायश्चित्तविधानाच्च । काम्यस्याकरणे प्रायश्चित्ताभावाच्च ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः 'परमामेव काष्ठां गच्छति' इति अपवर्गार्थत्वात् ।
'स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्यादिषु च स्वर्गशब्दस्य अपरि-
मितनिश्चयस्वरूपमोक्षपरत्वेनापि संभवात् । 'पञ्चहोतारं चामीध्रे
पशुकामस्य' इत्यत्र भाष्यकारेण स्वर्गशब्दस्य तथा व्याख्यानात्
अत्रापि मोक्षपरत्वम् । अतः स्वर्गफलत्वश्रवणेऽपि नित्यत्वमुपपद्यते ।
'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन' इति^२ उक्थ्यादिसंस्थानामपि ज्योति-
ष्टोमत्वान्नित्यत्वम् । पाक्षिकस्त्वभ्यासः 'अपुनर्भक्षोऽस्य सोमपीथो
भवति' इति लिङ्गादिति वक्ष्यति । अभ्यासपक्षे तु पशुकामादिगुण-
फलार्थिनापि कर्तव्यानि ॥

सोमस्या—इति—आत्मनिष्क्रयणार्थत्वादवश्यंभाविता । अभि-
होत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमान्तानां निर्देशात् ।

[मूलोक्तहेतूपपत्तिः]

अतो—व्यानि—सर्वाधिकारिणां नित्यकर्तव्यत्वात् । अव्या-
ख्यानं च स्वरूपाज्ञानान्नित्यवदनुष्ठानानुपपत्तेः ।

शाखादौ- क्रियते-ननु च अन्वाधानाद्येव वक्तव्यम्; किमर्थं

^१ णां पूर्व. ^२ उक्थ्यादीनामपि-क.

[अधिकारावश्यकता]

(भा) ^१ यदि न क्रियेताधिकारः यान्यङ्गान्युत्तरत्र वक्ष्यन्ते तानि कस्येति न ज्ञायेन् । ^२ ततो दर्शपूर्णमासाधिकारः क्रियते । इदानीं पदादि ^३—अथ अतः दर्शपूर्णमासौ वि आख्यास्यामः ॥

[अथ शब्दार्थः]

अथशब्दो मङ्गलार्थः ; 'मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रचन्ते । अध्येतारः श्रोतारश्चायुष्मन्तो भवन्ति' इति श्रुतेः । आनन्तर्गार्थो वा लोकवेदवत् ; ॥

[व्याख्याऽऽवश्यकता]

संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम् ; विस्तरेण दर्शपूर्णमासा-

(वृ) अथातो दर्शपूर्णमासा^४वित्यादि सूत्रम् ? उच्यते—यदि न—क्रियते ।

उपोद्घातः पदच्छेदः पदार्थः पदविग्रहः ।

आक्षेपश्च समाधिश्च व्याख्या षोढा प्रकीर्तिता ॥

इति व्याख्यानप्रकाराः । अत्र उपोद्घातरूपं यज्ञं व्याख्यास्याम इत्याद्युक्तम् ।

इदानीं पदादि—पदच्छेदा^५द्युच्यते । उपरितनसूत्राणामपि पदच्छेदादिरूपं व्याख्यानं कर्तव्यमित्येतत्प्रदर्शनार्थं प्रथमसूत्रे "एव व्याख्यानं क्रियते ॥

अथ—स्यामः—इति पदच्छेदः । अथ पदार्था उच्यन्ते—

अथ शब्दो—श्रुतेः—आदौ मङ्गलं कार्यम् ; अथ श्रुतिर्हि मङ्गलम् ।

तस्य कोऽर्थ इत्यत्राह—आनन्त—वत्—लोके स्नातःअथेदानीं

मुक्त इति ; वेदे 'हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इति ।

संक्षेपतो—व्याख्यायेते—इति आनन्तर्गार्थं प्रकटितम् ॥

^१ यदि न क्रियते—क. यदि चनादितः क्रियेता—ख, घ. ^२ अतो—ज.

^३ पदानि इति पा. ^४ वित्याधिकार—घ. ^५ द्युच्यते—घ. ^६ एवं—घ. ^७ यंप्रक-

टनम्—घ.

(भा) वनन्तरं^१ व्याख्यायते । अतश्शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्दर्शपूर्णमासावव्याख्याता^२ वशक्यौ प्रयोक्तुम् ; अक्रियायां च दोषः ; अत उच्यते ॥

[दर्शशब्दार्थः]

दृश्यते यस्मिन् क्षणे सूर्येण सङ्गतश्चन्द्रमाः सिद्धैः स क्षणो 'दर्शः' । तद्योगादहोरात्रम् । तत्कालवर्तित्वात्प्रधानसमुदायः । कानि पुनस्तानि^३ प्रधानानि । आग्नेयैन्द्राग्नेयोराग्नेयसान्नाय्ययोर्वा होमः इत्युपदेशः । होमसाध्यो धर्मः फलकरणमिति न्यायः ॥

(बृ) अतश्शब्दो—^४ उच्यते—इति अतश्शब्दार्थः ॥

दृश्यते—होरात्रम्—अस्यार्थः—'प्रातरन्वादाधाति' 'श्वो

[दर्शशब्दस्य गौणताहेतुः]

भूते यजेते' इत्यादिना अहोरात्रद्वयवर्तित्वावगमात् 'अमावास्यायाममावास्या यजेते' इति मुख्यपर्वसन्धिक्षणेऽनुष्ठानाशक्तेः तद्युक्त-
तिथिद्वययुक्ताहोरात्रद्वयं लक्षणयावगम्यते । ततः प्रतिपदोऽप्यमावास्या-
त्वात् । तत्काल—दायः—इति कर्मणि लक्षणोपपत्तिः ॥

कानिपुनः—पदेशः—इति होमक्रियामात्रं प्रधानमित्युपदेश-
पक्षः । उपदेश इति सर्वत्र सूत्रब्राह्मणे उच्येते 'यथोपदेशं प्रधाना-

[न्यायपक्षादायः]

हुतीः' 'तस्य ज्ञानमुपदेश' इति दर्शनात् । होमा—न्यायः—
इति 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिति' करणविभक्तिनिर्देशस्य फलसाधक(न)-
त्वनिबन्धनत्वाद्धोमसाध्यापूर्वाधीनफलसिद्धिनिबन्धनं यागकणत्वमिति
नामधेयोपपत्तिः न केवलक्रियामात्रकरणत्वाभिप्रायेणेति न्यायपक्षः ॥

^१ न्तरमुच्येते—स्व.

^२ हेत्वपदेशार्थः—स्व. ग.

^३ तौ नशक्यौ—ज.

^४ चन्द्रदर्शनस्य सर्वदशसाधारण्यात् नायमन्वर्थसंज्ञाशब्द इति रुद्रदत्तः. ^५ स्तानि

आग्नेयै—स्व. ग. ^६ होमाराध्यो धर्मः—ज. राध्याः फल—क. राध्याधर्माः फल-

क. स्व. उच्येते—क. ^७ कर्मलक्षणो—क.

(भा) ^१मास इति चन्द्रमस आख्या; ^२मासानां मानात् । ^३स पूर्यते यस्मिन् क्षणे स क्षणः पूर्णमासः । तद्योगादहोरात्रः ^४ । तत्कालवर्तित्वात्प्रधानसमुदायः । ^५कानि पुनस्तानि प्रधानानि? आम्रयोपांशुयाजाम्रीषोमीयाणां ^६होम इति । सर्वहोमेषु ^७फलकलसिरिति न्यायः ^८ ।

[पूर्णमासपदार्थनिर्वाहः]

दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ इति पदविग्रहः । अल्पात्तरं पूर्वं निपततीति वचनात् पश्चात्प्रयोगिणोऽपि दर्शस्य ^९पूर्वपातस्समासे ।

(ब्र) पूर्णमासशब्दं व्याचष्टे—मास इति—होमः इति । पूर्ववद्व्याख्या । सर्वहो—न्यायः—फलं कल्प्यते—साध्यतेऽनेनेत्यपूर्वं

[सर्वशब्दाभिप्रायः]

फलकसिः । तदधीनकरणभूतयागनामघेयं पूर्णमासशब्दः । अथवा सोमयागादूर्ध्वमम्रीषोमीयसंपत्तेः ^{१०} करणभूताम्रीषोमीयकरणत्रयसाध्यापूर्वस्य च ^{११} उत्तरकालत्वात् पश्चात्करणत्वाभिप्रायेण पूर्वमपि प्राधान्यनिर्देश इति सर्वशब्दाभिप्रायः ॥

[दर्शस्य पश्चात्प्रयोगे हेतुः]

दर्शश्च—समासे—कथं दर्शस्य पश्चात्प्रयोगः? ^{१२} उच्यते—सारस्वतहोमब्राह्मणे 'यत्पौर्णमासी पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावालभेत' इति पौर्णमास्याः प्रथमप्रयोगं सिद्धवदनूद्य प्रातिलोम्यमाशङ्क्य सारस्वतहोमाभ्यां प्रातिलोम्यपरिहारात् पूर्णमासस्य प्रथमप्रयोगः । तथा 'त्वष्टा हतपुत्र' इत्यनुवाके पूर्वमम्रीषोमीयोत्पत्तेः हुतानुमन्त्रणे चन्द्रामसान्नायवयोः पश्चात्पाठात् । सूत्रकारेण चामावास्याधाने दर्शारम्भमनुक्त्वा

^१मा इति—ग. ^२मासार्धमासानां—क. घ. ख. ग. ज. ^३स च पू.

^४त्रम—ख. ^५कानि पुनस्तानि—क. ख. ^६पांसर्वहो—क. ^७धर्मकलसि—ज.

^८न्यायात्—ख. ^९पूर्वं निपातः—क. ख. ^{१०}ते. करणत्रय—घ. ^{११}भावि-

कालात्—घ. ^{१२}इति चेत् सारस्वत—ग.

[व्याख्योर्भावः]

(भा) विशब्दे^१ विस्तारार्थः ; ये त्वधिकविधयः शास्त्रान्तरस्थाः तानपि वक्ष्याम इति । आङ् बलवदर्थे^२ ; श्रुत्यर्थसंशयकारणैर्बलवद्भि^३ रूपपाद्य^४ विधि^५ वक्ष्याम इति ।^६ वक्ष्याम इति चक्षिजो व्यक्तवागभिधायिनः ख्याजादेशोऽयम् ॥

[सारार्थः]

तत्र पिण्डितार्थः— परिभाषानन्तरं^७ दर्शपूर्णमासौ^८ वक्ष्यामः ; यस्मादेतावन्तरेण सकलं श्रौतं^{१०} न प्राप्यत इति ॥

[अगतार्थता]

तत्र कश्चिद्भूयात् मन्त्रब्राह्मण^{११} व्याख्यातत्वाद्दर्शपूर्णमासयोरनर्थकस्मृत्कारयत्न इति ;^{१२} तच्च न ;^{१३} दुर्ज्ञानत्वाच्छ्रुत्यर्थस्याद्यतनैः अधिक-^{१४} विध्युपसंहारस्य^{१५} च । अतो नानर्थक^{१६} इति ॥

(सू) प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नी-
नन्वादधाति ॥ २ ॥

(भा) प्रातरिति कालवाच्यव्ययम् । 'सङ्गवान्तःप्रातः' इति आश्व-

(वृ) अन्यत्र पूर्णमास्याघाने पौर्णमास्यारम्भस्योक्तत्वाच्च । तथा च मग-
वता भारद्वाजेन^१ 'पौर्णमासी पूर्वाम्' इत्युक्तत्वाच्च । यस्मादे—प्राप्यत
इति—इष्टिपशुनां सोमाङ्गानां च बहूनां तद्विकारत्वात्सकलशब्दः ॥१॥

१ विस्तरा-ज. २ दर्थः-घ. ३ संशयसति अर्थकारणैर्बलवद्भिर्विस्तरेण-
ज. ४ द्विरुपपाद्य विस्तरेण-ख. ५ विस्तरेण वक्ष्याम-क. ६ वक्ष्याम इति
व्याख्यास्यामो वक्ष्याम इत्यर्थः चक्षिजो-क. ७ व्याख्यास्याम इति वक्ष्याम इत्यर्थः ।
चक्षि-ज. ८ न्तरं विस्तरेणदर्श-क. ज. ९ क्ष्याम इति-क. १० श्रौतं श्रौतं न.
११ णयोर्व्या-क. १२ तच्च-ग. १३ दुर्विज्ञेय-ज. १४ विध्युपसंहाराच्च-क.
१५ वाशक्यतात्-ख. १६ यस्मृत्कारयत्न इति-ख. ख.

[प्रातः पदार्थः]

(भा) ^१ लायनेनोक्तम् । ^२ स उपस आरभ्य ॥

[नामताहेतुः]

अग्निहोत्रमिति कर्मनाम ; अग्नेर्ये ^३ तस्मायमाहुतिरिति । 'स एतद्भागधेयमभ्यजायत यदग्निहोत्रम् ; तस्मादग्निहोत्रमुच्यते' इति निर्वचनात् । तदग्निहोत्रं हुत्वा—होमेनाराध्य ^४ ॥

[आहवनीयपदार्थः]

आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय ^५ इत्याहवनीयः । इतरेभ्यो भूयस्य इति तत्रैवाहवनीयशब्दः । नार्थान्तरवचनता संज्ञाशब्दानाम् । प्रणयनं—

[निर्वचननिर्वाः]

(ट्ट) अग्निहो—निर्वचनात् इति—'प्रजापतिरग्निमसृजत' इत्यनुवाके ; प्रजापतिं प्रविष्टेऽग्नौ जायन्वेत्युक्ते तेनाग्निना 'किं भागधेयमभिजनिष्ये' इति पृष्टे 'तुभ्यमवेदः ह्याते' इत्युक्तत्वात् । अग्नेरेव होमे प्राप्ते 'तद्द्रव्यमानमादित्योऽब्रवीत्' इत्यादिना 'सूर्याय प्रातः' इत्यन्तेन प्रातर्होमे सूर्यो देवताऽवगम्यते । तस्मादग्नेस्सायं होमान् अग्निहोत्रमिति निर्वचनोपपत्तेरुभयकालवर्तिहोमस्य नामधेयम् ॥

[याज्ञिकानां यागस्वरूपम्]

तदग्नि—राध्य—यद्यपि मीमांसकमत्या न देवतायाः प्राधान्यम् ; तथाऽपि देवताराधनरूपयागस्यैव प्राधान्यात् होमेनाराध्येत्युच्यते । आराधनं देवतायाः कर्माणि इति स्वाभिप्रायः ॥

आह्वयन्तेऽस्मिन्निति आहवनीयः ;—ताः क्षिप्यन्त इत्या-

[आहवनीयशब्दरूढता]

हवनीयः । नन्वग्नन्तरेऽप्याहुतयो विद्यन्तेः अत आह—इतरेभ्य इति । नार्थान्तर—ब्दानामिति—अस्यार्थः—

^१ लायनं आह—ज. ^२ उपस—ज. ^३ अग्नेर्ये—क. ख. ग. घ. च. ज.

^४ राध्याग्निम्—ग. क. ^५ हुतय इतरेभ्यो भूयस्य इत्याहवनीयः नार्थान्तरानुगमनम्—क. ज. ^६ कर्माणि—क. ख. ग.

(भा) पुरस्तात्प्रयनम् ; तदस्याहवनीयस्य कृत्वा अग्नयोऽग्ने^१ यज्ञेषु^२ नीयन्ते इति । अन्वाधानं— आनुपूर्व्येण बलवदिन्धनमर्थं^३

[क्त्वाश्रुतिफलम्]

सम(र्थानाम्) र्थम् । प्रातरशब्दोऽन्वाधानेन संबध्यते ।^४ प्रातरन्वाधानं क्रियते । अग्निहोत्रं हुत्वेत्यानन्तर्यार्थम् ; मामूदहुते प्रवृत्तिरिति ॥

[अन्यप्रणयनहेतुः]

इतरथा तस्मिन्नव^५ हूयेत । यथा^६ सायंहोमः । अर्थान्यत्वात्सिद्धे प्रणयने^७ पुनर्वचनं चतुर्होत्रार्थं प्रणीते मामूत्पूर्णिमासः । कथमन्यएव प्रणीयेत ? चतुर्होतुस्सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वात् ।^८ एकफलार्थत्वाद्दर्श-

(वृ) आहवनीयशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि पङ्कजादिशब्दवत् नियतवृत्तित्वान्नाग्न्यन्तरवचनता । अन्वाधा—समर्थमिति—आङो बलवदर्थत्वादग्निधारणसमर्थं बलवदिन्धनम् । एवं पदार्था उक्ताः । प्रात—ध्यते—तस्य कालापेक्षत्वात्तेन संबन्धे सत्यनन्तरवृत्ततयाऽ-

[क्त्वार्थः हेतुविवरणं च]

र्थात्प्रातर्होमावगतेः । प्रात—रिति—क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्ववृत्तानन्तर्यार्थत्वात् । इत—येत—इष्ट्यर्थे एव हूयेत । अर्था—यने इति—^९ अर्थाथार्थायाम्नि प्रणयतीति सिद्धे प्रणयने । पुनर्व—मास इति—अन्यमाहवनीयं प्रणीयेति पुनर्वचनम् ॥

[अन्यप्रणयनहेतुनिर्वाहः]

कथमन्य एव प्रणीये^{१०} तेति—चतुर्होतुः दर्शपूर्णमासार्थत्वात् एककाल^{११} त्वाद्दर्शपूर्णमासयोः साधारणाग्निप्रणयनशङ्कानिवृत्त्यर्थं अन्यमाहवनीयं प्रणीयेत्युच्यते । चतुर्हो—र्थत्वात्—प्रथमपूर्णिमास्या न सहप्रयोग उपपद्यते ।^{१२} अतः पृथक्प्रणयनोपदेशः । अथवा ; एकफला—दर्श

^१ प्रं. ख. ^२ प्रणीयन्ते—क. ज. ^३ र्थमिति—ख. ^४ कथं प्रातरन्वाधानं क्रियेतेति—ज. ^५ व हूयते—ग. व मयेद्—क. ज. ^६ सायमग्निहोत्रम्—क. ज. ^७ इददत्तएतत्वेच्छति किन्तु माऽग्निहोत्रार्थोऽग्निरन्वाधायीति इति । ^८ एकफला—ज. ^९ यत इति—ख. ग. घ. ^{१०} न्वाचतयोश्चतुर्होतुर्दर्श—क. ख. ग. ^{११} नेदं प्रयोजनमिति इददत्तः.

(भा) पूर्णमासयोः पौर्णमास्यर्थं प्रणीते मामूह^१र्श इति ; कालभेदात् ॥

[अग्रग्रन्तरसंग्रहः]

^२ आहवनीयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ; दक्षिणाग्नेरपि नयनं यथा स्यात् ;
 'यद्येकयोर्निर्दक्षिणाग्निः। आहार्यस्य च^३पुनराहरणं^४ यथा सम्भ्यावसख्ययोः॥

उद्धृत आहवनीये अस्थापिते दक्षिणाग्नेर्निधानं आधाने तथा

[अन्यग्रहणफलम्]

दृष्टत्वात्^५ सर्वत्रेति केचित् । अन्यग्रहणं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽ-
 न्यस्य प्रणयनं न सायामग्निहोत्रं^६ हुत्वा इष्टौ । नक्तमाहवनी^७ यधारणे

[अहवनीयपदफलम्]

नान्यः प्रणियते । आहवनीयग्रहणेऽक्रियामाणे^{१०} गतश्रियो धार्या अपि^{११}
 देशान्तरं प्रणीयेरन् ; अतः क्रियते । अग्नीनन्वादघातीत्यधिकारात् ॥

(घृ) इति—फलैक्यात्प्रधानानाम् । अङ्कितन्त्रताशङ्कायां परिहार उच्यते;—
 कालभेदात् — साङ्गप्रधानप्रयोगस्य प्रतिकालमनुष्ठेयत्वादग्निभेदः ।
 आहवनीयग्र—दक्षिणाग्निः । तदा ; आहार्य—योः । उद्धृतआ-
 दृष्टत्वात् — क्रमापेक्षत्वात्प्रकृतित्वाभावेऽपि वैदिकत्वसामान्यात् ।

[केचिद्ग्रहणभावः]

सर्वत्रे (अत्रापि)ति केचित्—^{१२}केचिद्ग्रहणात् आहवनीयं प्रतिष्ठाप्य
 वा दक्षिणाग्नेः प्रणयनम् । उद्धरणादिस्थापनान्तस्यैकपदार्थत्वात् ।
 वचनादहते तन्मध्येऽन्यस्यासंभवात् । अन्यग्रहणं—हुत्वाइष्टौ—निशी-
 ष्ट्यादौ । नक्तमा—येत—अन्यग्रहणमपि न्यायप्राप्तप्रदर्शनार्थमिति ।
 आहवनीय—क्रियते—^{१३}तद्ग्रहणम् ॥

^१शः कालभे-ज. ^२अयं ग्रन्थः ग. पुस्तके न दृश्यते. ^३यस्यैक-ज.

^४पुनः पुनरा-ज. ^५तथा स-ज. ^६त्वात्, अन्यग्र-ग. ^७अत्रापि केचित्-
 क. घ. ^८होत्रहोमं-ख. ^९धारण्यक्षे-घ. ^{१०}गतश्रयादेर्धार्थमाणे-ग. घ.
 माणेधार्या-ज. ^{११}अप्यग्रयो-क. ग. घ. ^{१२}धारणाग्रहणा-क. ^{१३}पृथगाहव-
 घ. आहवनीयग्रहणं क्रियते-ख. ग.

[अन्वाधानं निवर्तते]

(भा) 'देवागातुविद' इति ^१ जपोऽप्यङ्गमन्वाधानस्य । अतोऽस्य सोमेष्टिषु निवृत्तिः । तत्र संक्षेपतोऽर्थः—अग्निहोत्रं हुत्वा ^२ प्रणीयान्यमाहवनीयं प्रातः^३रन्वाधानं कर्तव्यमिति ॥

[वाक्यार्थभेदः अन्यशब्दस्वारस्यं अन्वाधानपदार्थश्च]

त्रीणि चैतानि सूत्राणि हुत्वा प्रणीय अन्वाधातीत्येवमन्तानि ।
^४अर्थान्तरवाचकत्वात्^५ उपदेशः परिहारः । अन्यशब्देन अग्निहोत्र-विहरणविधिस्तूष्णीको भवति । अन्या वा 'यजुषोत्पूय' इति वचनात् । बलवत्करणमन्वाधानम् ॥

(सू) न गतश्रियोऽन्यमग्निं प्रणयति ॥ ३ ॥

(भा) गता^६प्राप्ता श्रीर्यस्य स गतश्रीः।स उत्तरत्र^७व्याख्यास्यते । न तस्यान्यं

(बृ) सोमेष्टिषु—प्रायणीयादिषु । त्रीणि—न्तानि ;—क्लामानमप्य-प्राप्तार्थत्वेन विधिपरतया निरपेक्षत्वाद्भिन्नार्थमिति । अर्थान्तरवाचकत्वात्—प्रत्येकं भिन्नार्थवाचकत्वात् । अन्यश—वचनादिति—

[उपदेशपदयजुःपदयोः भावः]

उपदेशमतेन अन्यशब्दस्य न्यायसिद्धानुवादत्वेन आनर्थक्यशङ्कां परिहरति । यजुर्ग्रहणेन मन्त्रनिवृत्तावप्यप्सु तूष्णीं प्रणीताधर्माणां प्राप्तिरस्तीत्यभिप्रायः ॥

स—स्यते—त्रयो वै ^{१०} गतश्रिय ^{११} इत्यत्र ॥

^१ जपोऽप्यङ्गमन्वाधानस्य—क. ज. जपोऽग्रमन्वाधानस्य ग. गातुविदजपोऽप्यङ्गमन्वा—ख. ^२ त्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीय—ख. प्रणीयाहवनी—ज. ^३ रमोनामन्वा. ^४ त्रीणिवैतानि—ख. ^५ अन्यार्थ—क. ^६ त्वानुपदेश—ज. त्वाऽनुपदेश-परिहारः—क. अत्र कोशे 'सूत्रस्याग' इति उपदेशपरिहारपदसूचनेन लिखितं दृश्यते। ^७ गताधानस्य—क. गता यस्य श्रीः—ज. ^८ रत्रोच्यते—क. ^९ स्यान्यमग्निं—प्र. ज. ^{१०} स्वयं सूत्रकृदनु संध्यास्थतीत्यतो रुद्रदत्तः एतन्नेच्छति. ^{११} इत्युक्तमित्यत्र—घ.

(भा) प्रणयति । 'नित्यो गतश्रियो ध्रियत' इति वचनात् नारब्धव्य इह

[गतश्रीशब्दार्थः अन्यपदफलं च]

गतश्रियः प्रतिषेधः ? 'वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्थातुः प्रणयनं मा भूत् आह-
वनीयस्य विभागो यथा स्यादिति । अन्यग्रहणमतिप्रणीते माभूदन्योप-
लक्षितस्य प्रतिषेधः ? इति । ^२ अग्निग्रहणं ^३ अन्योपलक्षणेऽप्यर्पां प्रणी-
तादीनां प्रणयनप्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(सू) 'देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत ।

मनसस्पतिना देवेन वाताघञ्जः प्रयुज्यताम्' ॥

इति जपित्वा 'ममाग्ने वचो' 'विहवेषु,' इत्याहवनी-
यमुपस^४मिन्धे; उत्तरया गार्हपत्यमुत्तरयाऽन्वाहार्य-
पचनम् ॥ ४ ॥

[जपेस्थानंस्वरश्च]

(भा) जपत्युत्तरतो विहारस्य । चातुस्वयेण सर्वे जपाः । अन्ये मन्वा

(वृ) नित्यो—प्रतिषेधः—इति चेदुच्यते;—वरुण—स्यादिति;—
गतश्रियः प्रतिषेधः क्रियते । आहवनीयद्वयामावा^५दितस्यैव विहार-

[प्रतिषेधव्यवस्था]

द्वये विभज्य निधानम् । अन्यग्र-पेध इति—अन्यं प्रणीयेति निर्दिष्ट-
स्यैव प्रतिषेधः ; न पिण्डपितृयज्ञे नाहिताग्नेर्गतश्रियोऽति ^२ प्रणीतप्रति-
षेधः । इह पूर्वोक्तप्रणयनविषयत्वात्प्रतिषेधस्य । अग्निग्र-माभूदिति—
अन्यशब्दोपलक्षणेऽपि प्रणीतादीनामर्पां प्रणयनप्रतिषेधो माभूत् ॥ ३ ॥

जपत्यु—रस्य—'उत्तरत उपचारो विहार' इति वचनात् ॥

चातु—श्रुत्या—'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्क्षसामसु' इति स्मृतेः ॥

^१ स्पष्टार्थमिति तु रुद्रदत्तः. ^२ अग्निग्रहणमर्पां प्रणीतादीनां—अ. ग. ^३ णं
प्रणीतादीनां—ज. ^४ स्वास्त्वत्या—क. ^५ काष्ठेदीपयति (ह) ^६ देकस्यैव—क. घ.
^७ प्रणयन—क. घ.

(भा) एकश्रुत्या । केचित् यज्ञयोगार्थत्वाद्विहरणात्पूर्वं जपं कुर्वन्ति ; तद-

[पश्चान्तरदोषश्च]

नुपपन्नम् ; विहरणमुक्त्वा परिपाठात् । तैश्च समिष्टयजुः सर्वान्ते प्रयोक्तव्यम्^१ । धारणाय समर्थमिन्धनमुपसमिन्धनम् महत्काष्ठाधानम् । तदाहवनीयस्य कृत्वा पूर्वम् ; गृहपतिना संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः तस्यानन्तरमुपसमिन्धनम् । क्रूरं—^३बीजवधादिसंयुक्तम् । विलिष्टं—यदयथाकृतं

[अन्वाहाहार्यादिपदनिर्वचनम्]

तदन्वाहरति—प्रणाशयतीत्यन्वाहार्यः । स यस्मिन् पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः । सभायां भवः सम्यः । आवसथे भवः आवसथ्यः ।
^१ तयोस्तूष्णीमिन्धनम् । यज्ञमानोपस्थानदर्शनात्^२ ॥

(घृ) केचित्तु—कुर्वन्ति—‘वाताब्जः प्रयुज्यताम्’ इति लिङ्गात् । यज्ञयोगार्थत्वाद्विहरणस्य च यज्ञाद्यपदार्थत्वत् ॥

तदनुपपन्नम्—व्यम्—‘गातुं यज्ञाय वित्त्वा’ इति यज्ञसमासिलिङ्गात् ।^४ अतो यथापाठं प्रयोगः । धारण—धानम्—

[गार्हपत्यपदरूढता]

सर्वेषां गृहपतिसंयोगेऽपि पङ्कजादिवदेकत्र वर्तते ॥

इदानीमन्वाहार्यपचनशब्दनिर्वचनम् ;— क्रूरं—पचनः—‘यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं’ इत्यादिब्राह्मणस्य व्याख्यानम् । सभाया—

[अधिकग्रहणनिदानम्]

ध्यः—सभ्यावसथ्ययोरिह सूत्रकारानुपादानेऽपि यज्ञमानोपस्थानदर्शनात्तयोस्तूष्णीमुपसमिन्धनं कर्तव्यम् ; तदर्थं तच्छब्दयोरप्यत्र निर्वचनम् । तयोस्तूष्णी—दर्शनात्—^५व्याहृत्यन्तेषु तयोस्तूष्णीमुपसमिन्धनम् । दक्षिणोमेरूर्ध्वम् ॥ ४ ॥

^१ मुक्त्वोपरि-क. ^२ व्यं स्यात्-क. ^३ हिसासं-ज. ^४ सर्वविकल्पेऽपि तयोः-ख. ग. घ. ^५ सर्वविकल्पेऽपि तस्यात्र पाठः-क. ^६ यतो-क. तयोरपि तूष्णीमुपस. ^७ सर्वविकल्पेषु व्याहृ-क. घ.

(स) तिसृभिस्तिस्मृभिर्वोत्तमां तु जपेन् आहवनीये
वाऽऽदध्यात् ॥ ५ ॥

[जपे विहव्यस्यापवर्गः व्यवस्था च]

(भा) ^२सर्वविकल्पेषु तिसृभिस्तिस्मृभिर्विहव्यस्यापवर्गः । अवधारणा-
दस्मिन्नेव पक्षे उत्तमाया जपः ॥

(सू) व्याहृतिभिरन्वाधानमेके समामनन्ति ॥ ६ ॥

(भा) एकैकया ^१व्याहृत्याऽन्वाधानम् । स्वयमातृणोपधाने समस्तोप-
[एकैकव्याहृतिग्रहेहेतुः]

दिष्टानां विभागकरणात् । ^५अत्र तु गार्हपत्यादि । वाजसनेयिनां प्राक्सं-

(वृ) तिसृभिस्तिर्गः-मगामे वर्च इत्यनुवाकसमाप्तिस्तिस्मृभिरिति
पक्षे । अवधार—जपः—^६अत्र तूत्तमां जपेदित्यर्थः ^७ । नैकैकपक्षे ।

[समि संख्या]

आहवनीये वा सर्वास्समिध आदध्यात् पञ्चापि । सर्वसमिधामुपलक्षणार्था
संख्या नेतेरेषु ॥ ५ ॥

एकैकया नम्—यद्यपि व्याहृतिभिरित्युपादेयगतत्वेन बहुत्व-

[बहुवचनाविवक्षा]

विवक्षा प्राप्ता ; तथाऽपि भिन्नार्थत्वात् । स्वयमा—करणात्—सर्भुव-
स्सुवरितस्वयमातृणा उपदधातीति समस्तोपदिष्टानां सूत्रकारेण भूरिति-
चेतया व्याहृत्येति विभागोपदेशात् । अत्रतु—वचनात्—व्याहृतिपक्षे

^१ तिसृभिस्तिस्मृभिर्वा इत्यन्तं सूत्रम् सूत्रं स्ववत्तस्य । विहव्यानुवाकराय ददा-
त्तस्य तिसृभिस्तिस्मृभिपयामिन्व इति तन्मते स्वऽन्वयः । ^२ सर्वविकल्पेषु—ज. स्त्रीतमीन-
कृत्वाहृत् । ^३ तोभि—ख. ^४ व्याहृतीत्यन्वा—?ज. ^५ अत्र तु—अ. ^६ तु शब्दात् ।
अ. क. ख. ग. घ—तुशब्दप्रयोगात्—घ. ^७ नैकैकस्मिन् पक्षे—घ. धेनैकैक-
स्मिन्. सु. पु.)

(भा) स्थावचनात् । तिसृभिस्तिस्त्रिभिरैकैकस्योपदेशः^१ । अथ ^२कर्मानु-
[संकल्पाः]

पूर्वम्—सारस्वतहोमयोः पुरस्तात् दर्शपूर्णमासावारण्ये ताभ्यां यावज्जीवं
यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवानि इति संकल्पः । सर्वकामानां^३ वा कामनम् ।
सारस्वतान्वारम्भणीयाचतुर्होतृणां सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वात् । ^४यदा
त्वा^५हारपृथक्त्वे क्रामः तदापि सारस्वतहोमयोः(योश्चिन्ता)पुरस्तात् दर्श-

[बहुवचनभावः]

(बृ) वाजसनेयिनां समस्तोपदिष्टानां विभागकरणात्प्राक्संस्थावचनात् ।
तिसृभिस्तिस्त्रिभि-देशः—व्याहृतिपक्षेऽपि पूर्वोक्तबहुत्वविवक्षान्यायेना-
हवनीयाद्येव^६ । अथकर्मानुपूर्वम्—संकल्पः—यद्यपि मानसव्यापार-

[संकल्पोवाचिक एव]

रूपसंसंकल्पः ; तथाऽपि तद्वाचकशब्दोच्चारणपर्यन्त एव । 'यो यक्ष्य
इत्युक्त्वा न यजते' इत्युच्चारणपर्यन्तनिर्देशात् ॥

[नित्यकामनोपपत्तिः]

नित्याधिकारेऽपि फलनिर्देशो मोक्षार्थत्वात् । तस्मिन्नपि स्वर्गनिर्दे-
शस्याविरोधः । अपरिमितनिश्चयसरूपमोक्षवाचित्वं स्वर्गशब्दस्येत्युक्तं
पूर्वम् । निश्चयसार्थिना तदपि नाभिसंघातव्यमित्यमी पक्षाः । सर्वका-
मनम्—युगपत्कामनापक्षे ॥

ननु किमिति सारस्वतहोमयोः पूर्वं संकल्पः ? यावता पौर्णमा-
स्यारम्भकाले युक्तः ? उच्यते—सारस्व-र्थत्वात् । सकलप्रयोगसाधा-

[पुरस्तात्संकल्पहेतुः]

रणसंकल्पं कृत्वैव तानि कर्तव्यानि । यदात्वा-रण्ये—इति संकल्पः ।

^१ सभ्यावसभ्यावप्यत्र तूर्णानुपसमिन्धनीयौ (ह). ^२ कर्मानुपूर्वम्—ज.
झ. अ. ^३ सर्वकामनम्—अ. ^४ यथा तथा (इति मुद्रितेति पाठः). ^५ त्वामाग पृ-
झ. ^६ मयोश्चिन्ता । दर्श—झ. ^७ भकालेन—क. मः काले—झ. ^८ न तदभि—क.

(भा) पूर्णमासावारप्स्ये ताभ्यां यावज्जीवं यक्ष्ये त्रिंशत् वा वर्षाणि
^१जीर्णो वा विरमणं करिष्ये इत्येतावदुक्त्वा हुते चतुर्होतरि^२ परित्यक्ते
 चामौ दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवा^३नीत्येवमादयः कामाः ॥

[वपनकालः]

पौर्णमास्यादौ वपनम् ॥

[प्रथमद्वितीयादि प्रयोगभेदेन तद्विशेषः]

ततो विद्युदसीत्य^४त्रान्नानात् ॥

(वृ) ^५नात्र कामः फलनिर्देशः । ताभ्यां करिष्ये — ^६एतावदुभयत्र
 साधारणम् ॥

इत्येताव-कामाः—पौर्णमासीप्रयोगादौ सारस्वतहोमयोः पुर-
 [संकल्पं वैलङ्घयं प्रयोजनं च]

स्तान्नित्याधिकारं संकल्प्य प्रयोगादौ कामसंकल्पः । तदा^७कामाधि-
 कार^८प्रसङ्गेन नित्याधिकारस्यापि सिद्धिः ॥

[वपनस्य फलं सकृत्त्वं च]

पौर्ण — नम् — ^{१०}वपनस्यापूर्वाश्रयपुरुषयोग्यता ^{११}पादनेन
 पुरुष^{१२}संस्कारत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेकापूर्वसिद्धेः तद्योग्यता पौर्णमास्यादौ
^{१३}सकृत्कृतेनैव सिद्धेति नोभयत्र वपनम् । अत एव 'अप्यल्पशो लोमानि
 वापयते' इति प्रतिपर्व वपनं वाजसनेयिमतेन विकल्पेनोपदिष्टम् ॥

[वपनादूर्ध्वं विद्युदसि]

ततो विद्यु-ज्ञानात्—पर्वणि च केशश्मश्रु वापयत इत्युक्त्वा
 उपस्पर्शनाज्ञानात् वपनादूर्ध्वं विद्युदसीत्युपस्पर्शनम् ।

^१जीर्णोविर-ख. ^२तरित्यक्ते-अ. ^३नीत्यादयः-ख. अ. ^४व्यधाना-
 ज्ञानात्-क. व्याज्ञानात्-ख. ^५नात्र फलान-इ. ^६इतिसाधारणम्-घ.
^७काम्वाधिकार-क. ^८धिकार प्रयोगप्र-घ. ^९प्रसङ्ग-क. ^{१०}पौर्णमास्या
 पूर्वाश्रय-क. ^{११}वाः नद्वारेण पुरुष-घ. ^{१२}संस्कारकत्वा क. ^{१३}संस्कृत
 नैव-ख. ग. घ.

(भा) ततो^१ विहरणं जपः समिन्धनमिति^२ क्रमः प्रथमे ।^३ अन्येषु हुत्वाऽग्निहोत्रं अमुना यक्ष्ये इत्युक्त्वा कामो वपनम् ।^४ विद्युदसि ततो विहरणादि ॥

[सङ्कल्पप्राक्तफलम्]

^५ यदि त्वसंकल्पिते क्रतौ^६ विद्युदसिकामो वा^७ क्रियेत न जायेत कस्य क्रतोरारम्भ इति । उपदेशो वपनं विद्युदसि क्रतुसङ्कल्पः कामो^८ विहरणमिति ॥

(सू.) ^९संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति बहुपर्णां बहुशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम् ॥ ७ ॥

[सान्नाय्यशब्दार्थः]

(भा) यस्मात्पशुभिरोषधीभ्य इन्द्रस्येद्रियं संनीतमात्मानि तस्मात्^{१०} इधि च पयश्च सान्नाय्यम् ।^१ यत्समनयन् तत्सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वम्^२ इति । तेन यो यजते स सन्नयन्नित्युच्यते । तस्य सन्नयतः । पलाशस्य

[प्रयोगारम्भस्सङ्कल्पः]

(वृ) ततो णम्—यक्ष्यमाण इति प्रयोगारम्भात्पूर्वत्वमवगम्यते । अतः संकल्पात्प्रागेव युक्तम् ; संकल्पस्य प्रयोगारम्भरूपत्वादिति ॥ ६ ॥

[सान्नाय्यनिर्वचनाकरः]

यस्मात्पशुभिरौ—य्यत्वम्—इन्द्रस्य वृत्रं जघ्रुष इत्यादि-

^१ विहरणं जाः—क. ख. गार्हपत्यात् दक्षिणाग्निमुद्धृत्य तस्मात्सहवर्तनं येषु पशुषु दक्षिणाग्निस्तदायतनं निधानं विहरणम् । (श्री. प. १०.) ^२ क्रमः अन्येषु तु—ग. अ. क्रमः प्रथमोऽन्येषु—ख. ^३ अन्येषु तु हु—झ. ^४ ततो विद्युदसि—ख. ग. घ. ^५ यद्विद्युदसंक्रियते ख. ग. अ. ^६ विद्युदादि—ख. ग. विद्युदा—झ. ^७ वा यजमाने प्रथममुक्तत्वात्क—सू. ^८ विहरणम्—अ. ^९ सान्नाय्ये नामदाशिके दधिपयसौ । ताभ्यां प्रवृत्तेजसः सन्नयन्नित्युच्यते (११). ^{१०} दाशयसोस्ताञ्जाना—ख. क.

(भा) शाखा—पलाशशाखा । शम्बाइशाखा—शर्माशाखा^१ तामाहर^२ति ।
पर्णानि—पत्राणि ॥

[संनयत इत्येत्फलम्]

संनयत इति वचनात् सान्नाय्यार्था शाखा नोपवेशार्था ।

लोकप्रसिद्धानां द्रव्याणां^३मुपादानमिहानुपदेशात् । बहूनि
पर्णानि बहुयश्च शाखाः^४ शम्बाइशाखायाः । अत्रं प्रत्यशुष्का^५ अप्रति-
शुष्काम्ना । असुषिग -- यस्याः नान्तरिलद्रम् ॥

(सू) "यं कामयेतापशुस्स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्का-
ग्रामाहरेदपशुरेव भवति ॥ ८ ॥

यं कामयेत पशुमान् स्यादिति बहुपर्णां तस्मै
बहुशाखामाहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति विज्ञायते ॥

[सूत्रसंमतः श्रुतिभावः]

(भा) अपशुत्वादयः प्रतिषेधाः अनिष्टत्वात् । न ह्यशुममृत्त्विक् चिन्त-
येत् ! सूत्रकारमतिश्च पदाभ्यासप्रतिषेध^७ इति ॥

(वृ) ब्राह्मणे सान्नाय्यशब्दस्य निर्वचनमुक्तमित्यर्थः । पर्णानि—पत्राणि
इति बहुपर्णामिति पर्णशब्दस्यार्थः ॥

[उपवेशादानम्]

लोक प्रसि—पदेशात्—इह विशेषानुपदेशात् पौर्णमास्या-
मुपवेशकाष्टाद्युपादानं शाखाभावेऽपि ॥

अपशुत्वा—चिन्तयेत्—यजमानस्य ॥

[वाक्यस्य प्रतिषेधपरत्वात्]

सूत्रकारमति-षेधः;—^१यं कामयेतापशुस्स्यादिति पराची

^१ तामाहरेति—क. ^२ तामाहरेति संनयतः—ग. ^३ द्रव्याणां कार्या-
र्थानाम्—च. ^४ शम्बाइशा—क. ग. ^५ शुष्का असु—ञ. ^६ यं कामयेतापशुस्स्या-
दित्यशुष्कायावर्जनार्थं न तु अत्रयुक्तामवशात्तस्या एव प्रहृतम् । यजमानपरिकीर्तस्य-
त्विजः तदाहिते प्रवर्तनायोगादिति तु ह्यदत्तः, ^७ प्रतिषेधस्त्विति,

[श्रुतिन्यायसाध्यानिर्वाहः]

(भा) उपदेशोऽध्वर्युकाम इति । बहुपर्णाप्रशंसार्थमिति न्यायः ।

(सू.) सा या प्राच्युदीची प्रागुदीची वा भवति इषे
त्वोर्जे त्वेति ^१तामाच्छिनत्ति ॥ १० ॥

[ग्राह्याशास्त्रा]

(भा) उत्तरा सैव केवला यस्या नान्यदुत्थितम् । वृक्षस्य ^२प्राची
उदीची वा ब्राह्मणोऽधिकृतत्वादिति ॥

(वृ) तस्येवामुपहृथेत ^३ इत्यस्य प्रतिषेधपरत्वेन ^४पदाभ्यासप्रतिषेध इति
सूत्रकारेणोक्तत्वात् ^५ ॥

[न्यायसमन्वयः]

उपदे—कामः;—सूत्रकारेण कामोपदेशात् ॥

बहु—न्यायः—उत्तरविधिप्रशंसार्था पूर्वस्य निन्देति । तस्मा-
द्बहुपर्णाप्यापदि ग्राह्या ॥

[ग्राह्याशास्त्राविशेषविवरणम्]

उत्तरासै—त्थितम्—सा या प्राच्युदीचीति सेत्युपादानं
यस्या ^६ नान्यदुत्थितं सैव केवला गृहीतव्येत्येवमर्थम् । उत्तरेति
बहुपर्णामित्युक्त्वा पूर्वनिषिद्धापेक्षयोत्तरा ॥

[दिगवधिः]

वृक्षस्य—धिकृतत्वात्—ब्रह्म वै पर्ण इति प्रकृत्य मत्प्राची-
माहरेदिति वृक्षापेक्षया प्राच्याद्यवगतेः ॥

^१ एवं शुभा आहायां शास्त्रा यस्य वृक्षस्य प्रागादिषु दिक्षु प्रवृत्ताभवति
तामाच्छिनत्ति । भवत्यन्तेन वाक्यं भेदव्ययम् (६). ^२ प्राचीवोदीची—ब्र.
^३ पदाभ्यासप्रतिषेध इति वाक्यस्यार्थः इष्टद्वैतकल्पे भाष्यवृत्तिन्यां विशदीभवविध्यति.
^४ एतत्सूत्रतुल्यश्रुतिस्यले निषेध एव सूत्रकारेणोक्त इत्यधिकम् (सु. रा.) ^५ न्यदुपस्थितं
सुपिरत्नादि—मु. पु. पा.

(भा) लोके यदनर्थकं तत्पुनरुक्तं तद्वच्च सूत्रकारव्यवहारः । अतोऽ-
न्वादेशेषूपसर्गबहुत्वे च न दोषः । उपदेश^२मतादुच्यते परिहारः ।

[शाखाच्छेदक्रमः]

या त्वविरुद्धा^३तामेवाच्छिनत्ति यथाऽन्या न छिद्यते । पर्णमपि
आच्छिनन्त्येकयज्ञेनाविश्रान्तः ॥

(सू) अपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्स्यूजे त्वेति^४सन्नमय-
त्यनुमाष्टि^५ वा ॥ ११ ॥

इति प्रथमास्राष्टिका ॥

[संक्षेपः क्वचिन्नादतस्सूत्रकृता]

(वृ) लोकेयदन—न दोषः—अस्यार्थः—या प्राची तामाच्छिन-
त्तीत्याद्यनुबन्धानां प्राप्तार्थानुवादित्वेऽपि न दोषः । उपसर्गशब्दोऽ-
नुबन्धपरः ॥

[यत्तत्पदकृत्वम्]

उपदेशमता—नछिद्यते—या तामितिपदयोः प्रयोजनं यस्यां
शाखायां छिद्यमानायां शाखान्तरं न छिद्यते ॥

[यथेत्यादिनियमफलम्]

पर्णमपीति—तथाचामावास्यायां छेदननिषेधस्मृतिरप्यनुग्रही-
प्यते ॥

[छेदव्यतिक्रमेविशेषः]

आच्छिनन्त्ये—न्तः—अविरुद्धशाखाच्छेदना^६भावे एकयज्ञेनैक-
पर्णमात्रं^७स्याच्छेदनमित्युपदेशपक्षः ॥

^१ उपसर्गबहुत्वेऽपि—इ. बहुत्वेऽपि—क. बहुत्वेषु च—स. ^२मता
तुच्यते—ग. ^३तामेवाच्छि—अ. ^४सन्नमयति—क. नूकरोतिपकृत्वे । इतरथा
अनुलोममनुमाष्टि (रु). ^५दने—घ. ^६स्यापच्छे—इ.

[कर्तव्यस्वरूपं अध्याहारानिषेधश्च]

(भा) सन्नमनमृजूकरणम् । मूलादारभ्याऽऽत् स्पर्शनमनुमार्जनम् । छिनच्चीति सन्नमयामीति केचिदध्याहारं कुर्वन्त्यपूर्णार्थेषु ; न तु तत् ; सूत्रकारानुपदेशात् ॥

इति प्रथमाऽऽष्टका ॥ (सू. ११)

(सू) ^२इमां प्राचीमुदीचीमित्यमूर्जमभिसंस्कृताम् । बहु-
पर्णामशुष्काग्रां हरामि पशुपामहमित्याहरति ॥१॥१२

[प्रागुदीचीरूपदिग्यवस्थाहेतुः]

(भा) आहरणमन्नः ^३ प्रागुदीच्या ^४मेवेति केचित् लिङ्गात् ^५ । ^६अनिवृ-
त्तिर्वा ; ^७ कथम् ? उच्यते :— भाविप्राक्तमुदक्तमत्याधान इति । अनूहश्च

(वृ) सन्नमनमृ-नम्—छेदनभेदनेत्यादिविधानात् ।

छिनच्ची-र्थेषु—इषे त्वा छिनच्ची ऊर्जे त्वा संनमयामीति ॥

न तु-शात्—यथा महेन्द्रं महेन्द्रयाजिन इत्युपदेक्ष्यते ॥

इति प्रथमा खण्डिका ॥

[दिङ्नियामकविचरणम्]

आहरणम्—लिङ्गात् ;—इमां प्राचीमुदीचीमित्युभयनिर्देशात्
केवलप्राच्यामुदीच्यां वा नोपपद्यत इति ॥

[अनिवृत्त्यनूहहेतुविचरणम्]

अनिवृत्तिर्वा—त्याधाने ; तस्यां प्रागन्नः शाखापवित्रमत्या-
दघात्युदक्प्रातरित्याधाने यद्भावि प्राक्तमुदक्तु तदनेनोच्यत इति सर्व-
पक्षेषु मन्न इति । अनूहश्च—संस्तवनात् ;—केवले प्रातर्दोहात्मके
वायव्यं पयो भवतीत्यादौ प्रकृतिस्थस्य संस्तवात् ॥

^१ सूत्रकारेणानु-अ. ^२ प्रागुदीचीलिङ्गत्वेऽपि मन्त्रस्य प्राच्युदीच्योर
निवृत्तिः शाखाजालानुप्राधात् (रु). ^३ नन्या-स्व. ^४ मेवशाखायां-अ.
^५ लिङ्गात्केचित्-क. ^६ अनुश्रुतिर्वा स्व. ^७ र्वा उच्यते-क. अ.

[दिग्द्वयेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अनूहस्तज्ञेतुश्च]

(भा) केवलेऽपि प्रातर्देहे^१ प्रकृतिस्थस्य^२ संस्तवनात् । जाल्यैक्याच्च संस्तवः ; यथा नवेषु लाङ्गलपु एभिर्वयं जीवाम इति^३ । 'त्वया होता संतनोत्यर्धमासान्' इत्यर्धमाससंतानः प्रकृतिस्थ उच्यते । विकृतावपि^४ तदेव । कालान्तरे वर्तमाना स्तुतिरिति ॥

(सू) वायवः स्थोपायवः स्थेति^५ "पडवराध्यान् वत्सानपाकरोति ॥ २ ॥ १३ ॥

दर्भेर्दर्भे पुञ्जीलैर्वा ॥ ३ ॥ १४ ॥

[मन्त्रावृत्तिस्तज्ञेतुश्च]

(भा) पृथक्करणं मातृभ्योऽपाकरणम् । तत्र मन्त्रावृत्तिः प्रतिवत्सम् । एकयत्नेनाशक्यत्वात् ; यद्यपि बहुवचनम् ॥

(वृ) कथं वैकृतशाखायां तत्संस्तवोपपत्तिः !—जाल्यैक्याच्च संस्तवः ;—शाखाजाल्यैक्यत्वात् ॥

[दृष्टान्तार्थः]

लोके ; यथा—जीवाम इति ; अपवृत्तेष्वपि कर्षणे पूर्व-लाङ्गलसजातीयत्वा^६ त्संस्तवः ॥

तथा ;—त्वयाहोता—स्तुतिः ;—तथा च ;—इषमूर्जम-भिसःस्कृतामिति भूतनिर्देश उपपद्यते ॥

[आवृत्तिहेतुविवरणम्]

तत्र—क्यत्वात् ;—यद्यपि बहुवचनात् संख्यायुक्तत्वम् ; तथापि सकृदनुष्ठाना^७ शक्तेः असंभवतां मन्त्रावृत्तिरिति भवत्यावृत्तिः ।

^१ हे तयां दोहेव-क. ^२ स्थस्य प्रागुदकत्वस्य सं-अ. ^३ तैस्तवनादिति-अ. ^४ इति । यथा वा वेदे ; त्वय-ख. इति । यथा वा त्वया-अ. ^५ अपि वेदाकृतेः कालान्तरे वर्तमानायाः स्तुतिरिति-ख. अ. (विकृतावपि वेदस्यकालान्तरे वर्तमानस्य स्तुतेः—मु-पु-या). ^६ स्थेति तया-क. ^७ अत्रार्थशब्दः स्थानवाची बहुवचनं त्परमन्त्रवत् सर्वपेशम् । (क). ^८ पुञ्जीलैस्तम्बः(क)-अ. ^९ त्संस्तवः । वे-च-ग. ^{१०} शक्तेः बहुवचनस्याविवशा अर्स-क.

[षड्वरार्ध्यापदार्थः मतान्तरं च]

(भा) अवरो भागष्पदकृत्वः । कुम्भी परार्ध्येति सूत्रान्तरे । पुञ्जीलं^१—
स्तम्बः^२ ॥

(सू) देशो वस्सविता प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय
गाः प्रस्थापयति ॥ ४ ॥ १५ ॥

(भा) गावो यत्र चरन्ति स गोचरः । तदर्थं प्रस्थापयति ।

[मन्त्रेयत्वात्तदनावृत्तिहेतुश्च]

अघशं सान्तेन^३ मन्त्रेण देवभागमित्यपि लभ्यते न तूपदेशः^४ ।

(वृ) बहुवचनस्याविवक्षा । अवरोभागष्पदकृत्वः ;—षड्वरार्ध्यानित्यर्ध-
शब्दो भागवचनः । अवरार्धसंबन्धिनो वत्सानवरार्ध्यानिति ॥

[मतान्तराशयः]

कुम्भी परार्ध्येति सूत्रान्तरे ;—अवरभागे निर्दिष्टे परभागा-
पेक्षायां^५ यावत्कुम्भीपूरणदोहनसमर्थगवां वत्सानपाकुर्यादिति सूत्रान्तर-
वचनम् ॥

[अनुपदेशताहेतुः]

अघशं लभ्यते ;—आर्षपाठस्य^६ दृ(स्प)ष्टार्थत्वात् । न तूपदेश
इति ; ब्राह्मणे देवेभ्य एवैना इन्द्रायाप्यायवतीतीन्द्रसंबन्धावगमात् ॥

[गोप्रस्थापन इवात्रापि व्यवस्थापनम्]

^७ अत्र इन्द्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेषां महेन्द्रो देवतेति
महेन्द्रस्यापि स्वशास्त्रोक्तत्वात् मन्त्रपाठे देवताविशेषानिर्देशाच्च यथाधिकारं
व्यवस्थया देवतोपलक्षणम् । बहु दुग्धीति वाग्विसर्गविधिविशेषे यथा-
देवतमेव प्रसौतीति^८ दर्शनाच्च ॥

^१ पुञ्जीलः-स्तम्बः (मु-पु-पा). ^२ स्तम्बं-क. ख. ^३ मन्त्रं देव-अ.

^४ देश इति-ख. अ. ^५ यावत्कुम्भीपूरणसमर्थदोहनं गवां-क. ^६ दृष्टार्थत्वात्-

य. घ. ^७ तत्र-अ. ^८ प्रदर्शनाच्च-क.

(भा) नावर्तते प्रतिगु ; ^१ यद्येकयत्नेन प्रतिष्ठन्ते गावः ॥

(सू) प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्पृशति दर्भैः दर्भ-
पुञ्जीलैर्वा ॥ ५ ॥ १६ ॥

शाखयोपस्पर्शनं तूर्णाम् ॥

[गोप्रस्थापनमन्त्रपाठपक्षौ]

(सू) ^२ आप्यायध्वम ^३ प्रिया इन्द्राय देवभाग ^४ मेके
समामनन्ति । महेन्द्रायेत्येके ॥ ६ ॥ १७ ॥

समामनन्ति—परिपठन्त्यन्ये शाखिनः ॥

(सू) इन्द्रं ^५ निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं
महेन्द्रयाजिनः ॥ ७ ॥ १८ ॥

निगमाः—मन्त्राः । उपलक्षणं क्षेपः ॥

(सू) शुद्धा अपस्सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय
शरदो दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्ति
प्रस्थिता ^६ अनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ १९ ॥

(वृ) नावर्तते—गावः ;—यत्नान्तरेण प्रस्थापने मन्त्रावृत्तिः ॥

इन्द्रायदेवभा—त्येके ;—इति शाखान्तरोपदेशः । तस्मिन्नपि
पक्षे व्यवस्थयोपलक्षणम् ॥

^१ वत्सविनाहृतानां युगपत् शक्यनिष्कासनत्वात्प्रस्थापनमन्त्रावृत्तिः (रु). ^२ प्रस्था-
पनमन्त्रस्य शाखान्तरीयो पाठविकारो दर्शयति । (रु). ^३ प्रया-क.
^४ मिलेके-क ^५ निगम्यन्ते येषु हविषः प्रतियोगित्वेन रूपेण देवतास्ते मन्त्राः
निगमाः (रु). ^६ अनुपूर्वोऽभिपूर्वश्च मन्त्रयतिः तदभिसंधाय मन्त्रोच्चारणे प्रयुज्यते
अभिपूर्वस्तु तस्मिन्नेवाभिमुख्याधिकः (रु).

[महेन्द्रनिषेधस्तद्धेतुश्च]

(भा) इन्द्राय शरद इति ;—नात्रमहेन्द्रः^१ ॥

अवर्तमानप्रयोगो यस्मादुच्यते । अनुमद्यणम् तमनुसंधाय वचनं तन्मुखेनैव ॥

(सू) ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यज-
मानस्य गृहानभिपर्यावर्तते^२ ॥ ९ ॥ २० ॥

[अभिपर्यर्थः]

^३ गृहानभिमुखः पर्यावर्तते ॥(सू) यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्निष्टेऽनस्यग्रचगारे
वा पुरस्तात्प्रतीची^४ शाखाद्युपगृहति^५ पश्चात्प्राची
वा ॥ १० ॥ २१ ॥

[भृशव्याख्या]

(भा) अग्रचगारे यत्तिष्ठति निर्वपणार्थमनः तदग्निष्टम् । अग्नीना-
मगारं अग्रचगारम् । पुरस्तात्-अनसोऽग्रचगारस्य वा पुरस्तात् ।(वृ) ^६ नात्रमहेन्द्रः ;—उपलक्षणीय ॥

[महेन्द्रप्रतिषेधहेतुविचरणम्]

अवर्तमानप्र-दुच्यते ;—शतमिन्द्राय शरदो दुहाना इति
शतसंवत्सरसंबन्धिदोहनाभिधानेना^७ वर्तमानप्रयोगनिर्देशात् असमवेता-
भिधायित्वात् ॥

^१ महेन्द्रः । वर्तमान-श. अवर्तमान-क. न्द्रः वर्तमान-श. ^२ यस्मा-
उच्यते-क. ग. ^३ तदभि-क. तमभि-श. तदनु-अ. ^४ अभिमुखः प्रतिनिवर्तते (रु).
^५ गृहानभिमुखः-क. गृहानभिमु-अ. ^६ पश्चात्वा-क. ^७ इदं भाष्यं तद्वृत्तिं च
भारद्वाजमतेन महेन्द्रोपलक्षणमिच्छन् निरस्वति रुद्रदत्तः । शतमिन्द्रावैत्यस्य दोहदेवता
संबन्धबोधकतया निगमत्वमपीच्छति । भाष्यवृत्तिकारौ तु आशासनीय भाष्यनेक-
दोहानिर्देशेन प्रयोगसंबन्धबोधकत्वं मन्वाते ? ^८ अवर्तमान-क. स्त. ग. घ.

(भा) प्रतीची—^१प्रत्यगग्राम्; अपरतो वा प्रागग्रामुपगृहति—अप्रकाशं करोति ॥

[मन्त्रनियमनम्]

मूलतो निधानं संस्कारो गो^२कालने^३ कृतार्थोयादशास्वायाः^४

^०अतः पशौ निवृत्तिः ॥

(सू) यो वा अध्वर्योर्गृहान्वेद^५ गृहवान् भवति ।
आचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करि-
ष्यामीत्येते वा अध्वर्योर्गृहा य एवं वेद गृहवान्
भवतीति विज्ञायते ॥ ११ ॥ २२ ॥

इति द्वितीया खण्डिका ॥

प्रथमः पटलः ॥

[अध्वर्युशब्दार्थः कर्माङ्गं ज्ञानम्]

(भा) अध्वर्युरध्वरस्य नेता । तस्य यो यजमानो गृहान् वेद कर्माणि ;
तस्याऽपि गृहा भवन्तीति^१ फलस्तुतिः ; ॥

(वृ) गोका—निवृत्तिः ;—पशूनां गोपीथायेति लिङ्गात् । उपगृह्णं
संस्कारो गोप्रस्थापनार्थशास्वायाः ॥

यो वा अध्वर्योर्गृहान् वेदेत्यस्यार्थमाह ;—तस्ययो—कर्माणि ;—
गृहशब्दः कर्मणि वर्तते । अध्वर्योः कर्मणां यजमानेन वेदानं कर्माङ्गम् ॥

तस्यापि—न्ति ;—कर्माणि भवन्तीति ॥

फलसंस्तुतिः—फलविधिः ॥

^१ प्रत्यग्नतां प्रागगतामिति तु रुद्रवत् । ^२ पालने—ख. ^३ कृतार्थोया
अत—अ. ^४ शास्वानिधानं भाव्युपयोगार्थम् ; न यस्याप्राकरणशेषः । अतः प्राशावपि
भषलेवेति रुद्रवत्. ^५ तस्मात्—ख. ^६ गृहवान्वं—क. ^७ वेदानस्य परार्थ-
न्यात्फलवचनं प्रवेचनार्थं ततश्च यजमानस्येवेदमेवं विदुषः फलमिति न शङ्कितव्य-
मिति (र).

(भा) कर्माङ्गत्वात् ज्ञानस्य; न ह्युभयं कुर्यात् कतूपकारं फलं चान्तरेण वचनम् ॥

[सूत्रानुक्ते व्यवस्था]

यानि त्वनिबद्धानि सूत्रकारेण यो वै सप्तदशमित्येवमादीनि तान्यपि याजमानानि^१ अनियतानि फलसंस्तुतेः । कर्माङ्गत्वेनाविधानात् ॥

[अवधानम्]

समीक्षणं—अध्वर्योः स्वकर्मणां ध्यानम् ॥

[अध्वर्युकर्मगणनम्]

प्रणयनं कृत्वा अग्नीनन्वाघास्ये ततश्शास्त्राऽऽहरणम् ततो वत्सापाकरणं^२ करिष्ये इत्येवं^३ चतुर्णां चतुर्णामिष्टि^४पशुबन्धेषु । एवमेते कर्मपदार्था अध्वर्योगृहा इति ॥

(वृ) कर्माङ्गत्वा-वचनम्;—अतो नित्यवधजमानेन कर्मवेदनं कर्तव्यम् फलेच्छया विनापि ॥

[अनैयत्याविवरणम्]

यानित्वनि-नाविधानात्;—य एवं वेद प्रतियज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशत इति सप्तदशत्ववेदनस्य फलसंबन्धावगमाद्याजमानत्वं सूत्रकारेणानिबन्धनादनित्यत्वम् । यो वा अध्वर्योरिति तु सूत्रकारेण बन्धनेऽपि कर्मणामङ्गतयाऽनित्यत्वात्फलाभावः ॥

[अध्वर्युकर्मव्यवस्था]

एवमेते-गृहा;—अभिसमीक्षणमाध्वर्यवम् । वेदनं याजमानम् । तत्र वेदने चतुस्संस्थानियमो नास्ति ॥

^१ फलस्तुतेरनियतानि । समीक्षणं-स्व ग. ज्ञ. ^२ करिष्यामित्ये-झ. ज्ञ.
^३ चतुर्णामिष्टि-स्व. झ. ^४ पशुबन्धेषु ध्यानम् क. ख ग. घ. (इति-पु).

[सूत्रशैलीविशेषपरिचयः]

(भा) यत्राविकृतं ब्राह्मणमुच्चारयति तत्र विज्ञायत इत्याह ॥

[सौत्रक्रमशब्दार्थाध्वर्युशब्दानुगुण्ये]

उक्तं चेति पदार्थप्रमाणं कर्म । उचितपदमध्वरवाचीति ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्ये प्रथमः पटलः ॥

(सू) उत्तरेण गार्हपत्यं असिदोऽध्वपशुरनहुत्पशुर्वा
निहिता ॥ १ ॥ २३ ॥

(वृ) यत्रावि-यति;—प्रत्यक्षं पठ्यमानम् । इत्याह;—सूत्रकारः ॥

उक्तं च—त्रयो वै गतश्रिय इत्यादिपूक्तमिति निर्देशेऽपि प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणपाठोपन्यासः । उक्तं चेति—^१ उक्तमित्यत्रापि चेत्यर्थः ॥

[सौत्रस्य कर्मपदार्थस्य निर्देशः]

पदार्थप्र-कर्म;—आचतुर्थात्कर्मण इति कर्मशब्दः पदार्थ
परः । अतः शास्त्राहरणपदार्थः छेदनाद्याहरणान्तः । एवमन्येऽपि
पदार्थाः साङ्गप्रधाना एकैकं कर्म ॥

[प्रकृते अध्वर्युशब्दानुगुण्यनिर्वाः]

उचितप-चि;—अध्वरशब्दस्य सोमयागवाचित्वात् अध्व-
र्युरध्वरस्य नेतेति दर्शपूर्णमासादिकर्तारि गौणतया औचित्येन वर्तते इति ॥

इति त्रितीया सर्गण्डिका.

इति कौशिकेन रामेणाम्भियता विरचितायां धूर्तस्वामिभाष्यपुस्तके प्रथमः पटलः.

^१ उक्तं चेत्यत्रापि चे-श्च. अत्रापिचेत्यर्थः (सु. रा).

(भा) उत्तरेण गार्हपत्यमित्येनवदूरवाची । अदूरेणोत्तरतो गार्हपत्यस्य
असिदो-दात्रकः । ^१ पशुः— पार्श्ववङ्किः । अनो वहतीत्यनङ्गान् ॥

(घ) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपशुं
वाऽऽदत्ते । तूष्णीमनङ्गुत्पशुम् ॥ २ ॥ २४ ॥

[विशिष्योक्तिफलम् आदानक्रमश्च]

यदि नोच्येत तूष्णीमनङ्गुत्पशुमिति ^३ अर्था ^४ क्षीयितान्येनापि ।

^५ अतोऽध्वर्युरादद्यात् तूष्णीमिति विधिः । वाग्यत आदत्त इत्युपदेशः ॥

(ङ) यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्रय प्रत्युष्टं
रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये
वाऽसिदं प्रतितपति ॥ ३ ॥ २५ ॥

[अन्यत्राप्यभिमन्त्रणं, विशंपशदफलानि च]

(भा) अभिमन्त्रणं प्रतितपनार्थम् । तस्मादाहवनीयस्यापि ; यदि तस्मि-

[यदित्यादिविधिश्रुतानिष्टम्]

(वृ) यदित्येनोच्येत-क्षीयितान्येनापि ;—अन्येनापि लवनार्थम् ।
नाध्वर्युरादद्यादादानकाले ॥

[वाग्यतस्थालाभः]

अतोऽध्व-त्युपदेशः ;—तूष्णीं ग्रहणं वाग्यमनार्थम् । अर्थ-
प्राप्तमादानमनूद्य असिदे मन्त्रनियमात् । एष हि चेष्टानां कर्ता
भवतीति वचनादन्तरणापि तूष्णींग्रहणमध्वर्युणैवानङ्गुत्पशुरादीयते मन्त्राश्च
निवर्तन्त इति ॥

^१ पशुः—पार्श्वस्थि (रु). यज्ञारथस्य—क. ^२ नोच्यते—अ. ^३ मिति
तदर्थोक्ती—स. मिति अर्थादानमित्येतदध्वर्यु—अ. ^४ क्षीयित नाध्वर्यु—क. ^५ तद-
ध्वर्युरादद्यादिति विधिः । वाग्यत आदद्यादि—स. १. तदध्वर्युराददातीति विधिः ।
वाग्यत आददाती—स. II.

(भा) स्तपनं क्रियते तस्यैव चोत्तरतो निधानम् । गार्हपत्यग्रहणं त्वासि-
दाभिमघ्नणनिवृत्त्यर्थम् । ¹प्रतितपन एव वा विकल्पः । निधानमुत्तरतो
गार्हपत्यस्यैवाभिमघ्नणं च ² ॥

(सू) न पशुम् ॥ ४ ॥ २६ ॥

[प्रतिषेधप्रयोजनविशेषः]

(भा) ³पशोस्तपनप्रतिषेधात् ⁴वैकल्पिकेऽप्येकस्मिन्नापि विधिरुपदिष्टः
सर्वार्थो भवतीति ⁵ख्याप्यते ॥

(सू) प्रेषमगादित्युक्ता उर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीति प्राची-
मुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्भ्रमयं
वहिराहरति ॥ ५ ॥ २७ ॥

[निवृत्तिहेतुः]

(वृ) गार्ह-निवृत्त्यर्थम्;—प्रकृतत्वात्तदभिमघ्नण⁶प्राप्तेः; उपवेषमादाय
रक्षसः पाणिं दहाहिरसि बुभ्रिय इतिवत् ॥

[विकल्पव्यवस्थाहेतुः]

प्रतित—ल्पः;—यत आहवनीये हविश्श्रवणपक्षे शूर्पाग्नि-
होत्रहवण्यो ⁷स्तत्रैव प्रतितपनेऽपि परत एव प्रयोगदर्शनम् । आहवनीय-
होमपक्षे ⁸च होमाङ्गानामपि शुन्धनपरिस्तरणादीनामितरयो दर्शनात्
हिरण्यकेशिमताच्च ॥

[ख्यापना नापक्ष्यते]

पशोस्तपनप्रति—ख्याप्यते;—उपदेश ¹⁰ एव साधारणः;
यथा त्रीहिषमोपदेशो यवेषु ॥

¹प्रतितप एव वा—अ. ²च हिरण्यकेशिमतात्—अ. ³पशोस्त—अ.

⁴अनेकसाधनविकल्पेषु मुख्ये कृते विधिः सर्वार्थो भवतीति (र) ⁵ख्याप्यते—ग.

⁶प्राप्तिः—अ. ⁷स्तत्रैव तथा प्रयोग—क. (सु-रा) तत्रैव तस्यपरत एव ?—अ.

के होमा—क. (सु-रा) ⁸दर्शनम्—घ. दर्शनत्वात् अ. ¹⁰उपादान एव—अ.

[मन्त्रस्य नियमानियमौ]

(भा) ^१ स्त्रीलिङ्गनिर्देशा(त्वा)त् प्रेयमगादित्यसिदे मन्त्रनिवृत्तिः मानवी हि पशुः स्वधाकृतेति लिङ्गात् । केचिदनिवृत्तिर्वा । असिदाकृतेरपि मनुना कृतत्वादन्नमयत्वाच्च । द्रव्यगुणो हि लिङ्गम् ! अतो न लिङ्गादरः । उभौ गमनार्थौ मन्त्रौ ; ^३ उभौ गमनाविति वचनात् ॥

[मन्त्रनिवर्तकंलिङ्गम्]

(घृ) स्त्रीलिङ्गनिर्देश—लिङ्गात् ;—पशुलिङ्गात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च असिदे मन्त्रनिवृत्तिः ॥

केचिदनिवृत्तिर्वा—असिदे ;—^४ असिदेमन्त्रस्य इत्याहुः ॥

[मन्त्रनिवृत्तिहेतूपपत्तिः]

असिदाकृते च ;—मनुना कृतेति मनुष्यकृतत्वात् अन्नमयत्वाच्च अन्नसाधनत्वात् । स्वधाकृतेति—स्वधामन्नं लवनादिना करोतीति ^५ कर्तृनिष्ठा । मनुना कृतेत्यसिद् एव मुख्यत्वादिति पशौ मनुजातेति ^६ योगेन प्रजापतौ वर्तत इति ॥

[लिङ्गानादरहेतुः]

^७ द्रव्यगु—दरः ;—^८ अदितिः पाशानितिवत् प्रकृत्यर्थान्वयोपपत्तेः ॥

प्रेयमगादित्युक्ता उर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदीची वा दिशमभि-
प्रव्रजतीत्युर्वन्तरिक्षमन्त्रस्यैव प्रव्रजनार्थत्वमित्याह ;—उभौ ;—वचनात्—

[उभयोस्तथात्वे हेतुः]

प्रतिगमने यौ गमनाविति ^{१०} प्रकृतद्वित्वनिर्देशात् ॥

^१ स्त्रीलिङ्गत्वात्—अ. ^२ तुष्णीमनदुत्पशुं न पशुमित्याभिप्रेतविशेषवचनात् अवचनाच्चात्र विशेषस्य स्त्रीलिङ्गविरोधादेरभावात्विशेषणाविशेषाच्च मन्त्रानिवृत्तिवदन् भाष्ये केचिल्यादिनाकं पक्षमेव समर्थयते खड्गलः. ^३ गमना—अ. ^४ अन्विधिरुपादिश्रसर्वा असिदे ? इ. ^५ कर्तरि—इ. ^६ योगेन. वर्तत इति—क. घ. ^७ द्रव्यगुणो—क. ^८ अदितिः पाशान् प्रमुसेत्तु इति मन्त्रे एकस्मिन् पशुपाशमोचने बहुवचनमनादतं तदत्र इत्यधिकं इदयते (गु-रा) ^९ वजेत्यु-घ. ^{१०} प्रकृतत्वनि—इ.

[दर्भेषु दिगनियमः]

(भा) उक्तेति मन्त्रयो^१रनुसंधानार्थम् । अस्माकं तु अथो यदेतदुक्तेति गम्यते उर्वन्तरिक्षमन्विहीति^२ प्रत्यायनं गत्या इत्येवं भारद्वाजमतिः^३ इति यतः कुतश्चेति दिङ्नियमो नास्ति ॥ ५ ॥

(सू) देवानां परिषृतमसीति दर्भान् परिषौ-
ति^० ॥ ६ ॥ २८ ॥

(भा) परिषवणं—लवनाय परिग्रहः चिह्नैः ॥ ६ ॥

(सू) विष्णोः स्तूपोऽसीत्याभिप्रेतानामेकं स्तम्ब^०मु-
त्सृजति ॥ ७ ॥ २९ ॥

[प्रकृतेऽनुसन्धानपदार्थः]

(वृ) उक्तेति—धर्मः;—पाठतो मन्त्रविच्छेदेऽपि^१ एककार्यत्वाद्बुभयो-
स्संश्लिष्टप्रयोगशङ्कायां विच्छिद्य प्रयोगार्थं उक्तेति निर्देशः । अतोऽन्यत्रै-
ककार्याणां मन्त्राणां नानादेशार्थातानामपि प्रश्लिष्ट^०पाठोऽवगम्यते ॥

[दिगनियमहेतुः]

अस्माकं तु—गम्यते;—वाक्यशेषेण । पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्ट-
मिति मन्त्रे पुरस्तादिति वचनात् दिगन्तरे चर्हि राइरणे मन्त्रस्याप्राप्ति-
शङ्कायां मन्त्रप्रयोगेणैव प्राचीत्वसंपादनम् ॥

[भारद्वाजसंमतहेतुः]

उर्वन्तरिक्षं—नास्ति;—लवनोत्तरकालप्रतिनिवर्तने विनि^०योगा-
दिति ॥

^१रसंधा-इ. ^२प्रत्यायानाङ्गत्वात् इत्येवं-इ. ^३मतिश्चयत-इ. अ.

^४यतः कु-अ. इ. ^५यावतापर्याप्तं तावत्परिशृङ्गाति(रु). ^६यथानलूयते तथा
बहिष्करोति (रु). ^७एकवाक्यत्वा-इ. ^८पाठो गम्यते-इ. ^९योगात्-

इ.

(भा) अभिप्रेताः परिगृहीताः। अच्छिन्नस्योत्सर्गः^१। पशूनामितिलिङ्गान्।

(सू) एकं वा स्तम्बं^२ परिधूय^३ तं सर्वं दाति ॥८॥३०॥

[उत्सर्गाभिमर्शनव्यवस्था]

(भा) एकस्तम्बपरिषवणे नोत्सर्गो नाभिमर्शनमिदं देवानामिति असंदेहात् । यथा इदमग्नेरित्याग्नेये केवले^४ केचित्कुर्वन्ति । हविषोर्युगपदव^५-च्छेदात्संदेहः इह^६ त्वसंदिग्धेन क्रियत इति ॥ ८ ॥

[अच्छिन्नस्योत्सर्गहेतुः]

(वृ) अच्छिन्नस्यो—लिङ्गादिति—पशूनां भक्षणार्थत्वादच्छिन्नस्यैव मनसोत्सर्गः इदं पशूनामिति ॥

[उत्सर्गादिविरहे हेतुः]

एकस्तम्बपरि—असंदेहात्—^१कृत्स्नस्य देवतार्थत्वात् ॥

[दृष्टान्तः]

यथा इदमग्ने—केवले इति—यथा अमावास्यायां संनयतः इदमग्नेरित्यभिमर्शननिवृत्तिः ॥

[संदेहतदभावहेतुः दृष्टान्तार्थश्च]

केचित्कुर्वन्ति—इहाभिमर्शनम् ॥

हविषोर्युगप—त्संदेह इति—हविर्द्वयस्य युगपाद्विभागात्संदेहो भवति । अतस्तत्परिहाराय पृथग्देवतानिर्देशविधानात् असंदेहार्थस्य इदमग्नेरित्यस्यैकपुरोडाशे निवृत्तिः असंदेहात् ॥

[पदान्तरम्]

इह त्वसं—क्रियत इति—बार्हिषि तूत्सृष्ट्यादन्यस्य लवनार्थस्य देवतार्थत्वेऽसंदिग्धेऽपि इदं देवानामिति निर्देशविधानात् अदृष्टार्थत्वादेकस्तम्बपरिषवणेऽपि इदं देवानामिति निर्देशः कर्तव्य इति केचित् ॥

^१ नौतुदया इदं पशूनां—ख. ग. ^२ अन्येस्त्वपरिधूता एव न्यूनन्ते इत्यर्थः (६).

^३ परिधूय सर्वं—क. ग. ज. ^४ केचित्तु—अ. ^५ युगपदप—अ. ^६ त्वसंदिग्धे—क.

^७ इदं—अ. पुस्तके न दृश्यते. ख. ग. घ. झ

- (सू.) अतिसृष्टो गवां भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा नाडीरुत्सृजति* । इदं देवानामिति परिश्रुतानभिमृशति इदं पशूनामित्यतिसृष्टान् ॥ ९ ॥ ३१ ॥
- (भा) ^१ नाडी—मुष्टिः शलाका वा । एकस्तम्बपरिषवणे^२ नोत्सृज्यते
- (सू.) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभे इति ^३ विशास्वेषु दर्भा ^४ नारभते ॥ १० ॥ ३२ ॥
- (सू.) देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वद्भातिर्यगिति ^५ संयच्छति ॥
- (भा) संयच्छति—गृह्णाति ^६ सव्येन हस्तेन ॥
- (सू.) पर्व ते राध्यासमित्यासिद^७ मभिनिदधाति ॥ ११ ॥
- (भा) यत्परुषि दिनमिति लिङ्गात् पर्वण्यधि^८ निदधाति ॥ ११ ॥
- (सू.) आच्छेत्ता ते मारिषमित्याच्छिनात्ति* । ^९ सं नखं मुष्टिं लुनोति* ^{१०} स प्रस्तरः ॥ १२ ॥ ३४ ॥

[पुनरुक्तिफलम्]

(वृ) नाडीमुष्टिःश-त्सृज्यते—पुनरुपन्यासः किमर्थः ? उच्यते ;— तत्सर्वं दातीत्युक्त्वा अतिसृष्टो गवां भाग ^{११} इति वैकामिति विकल्पे-नोत्सर्जनविधानादेकस्तम्बेऽपि पाक्षिकोत्सर्गशङ्कायां पुनरुपन्यासः । अतिसृष्टो गवां भाग इत्यादेरनेकस्तम्बेष्वन्यतमोत्सर्गं मन्त्रविकल्पार्थत्वा-त्सकस्तम्बपरिषवणे प्राप्तिः ॥

^१ नाडिः—श्व. ग. ^२ वणे विकल्पेनो—क. ^३ विशास्वाः—प्रकाण्डादूर्ध्व-भागाः यतः शालाका पृथग्भवन्ति (रु) ^४ सृजति (रु) ^५ देवानामनुगुणं सव्यमुष्टिना गृह्णाति (रु). ^६ सव्यहस्तेन—मु. पु. पा. लिखित—ग. पुस्तके इदं सूत्रेण संक-लितं दृश्यते. ^७ माभिनि—क. ^८ पर्वण्यपिनि—ग. ^९ संनखं—क. संगताहुन्यगुह-नखम् तावत्प्रमाणमित्यर्थः । (रु). ^{१०} प्रथमलूनोमुष्टिः (रु). ^{११} इति विकल्पेनो—श्व.

(सू) कुलिमात्रोऽरन्निः^२ प्रादेशः ऊर्वस्थि जान्वस्थि
स्रग्दण्ड इति वा^३ तिर्यक्प्रमाणानि ॥ १३ ॥ ३५ ॥

इति तृतीया खण्डिका ॥

[तिर्यक्प्रमाणानि]

(भा) कुलिमर्गोपुच्छो गोत्रासो वा । अरन्नि^१रन्तरस्थौल्यम् । द्वादशा-
ङ्गुलिविस्तारः प्रादेशः सामर्थ्यात् । ऊरोरस्थि—ऊर्वस्थि । जानोरस्थि
जान्वस्थि । स्रुवो दण्डः स्रग्दण्डः इति तिर्यक्प्रमाणानि—^४स्थौल्यस्य
न^५ दीर्घत्वस्य ॥ १२ ॥

(सू) पृथिव्यास्संपृचः पाहीत्यनधो निदधाति ॥ १ ॥

॥ १४ ॥

[निधानादिविशेषः]

(भा) अषः—^७भुवि । नाधोऽनधः—उपरिष्ठात् निदधाति न तु भूमौ ॥

(सू) अयुजो मुष्टीन् लुनोति^८ । तथा^९ निध-
नानि ॥ २ ॥ १५ ॥ ३७ ॥

(भा) न युजः—अयुजः विषमाणि निधनानि—चूडाः लुनोति
लुनाति ॥ २ ॥

[तिर्यक्प्रमाणे विशयग्राहकंच]

(वृ) कुलिमर्गो-रस्थौल्यम्—प्रस्तरस्य मध्यमस्थौल्यमरान्निस्थौल्य-
प्रमाणम् ॥

द्वादशाङ्गु-सामर्थ्यात्—तदर्थं प्रादेश इति निर्देशसामर्थ्यात् ॥
लुनोति ;—लुनातीतिवक्तव्ये ओकारइछान्दसः ॥

^१ अरन्नि—हस्तस्य पूर्वभागः (रु) ^२ प्रादेशः—प्रदेशेन्यङ्गुल्योरायामः
सचात्रसामर्थ्यान्मण्डलीकृतस्संनिशः (रु) ^३ तानि च सप्तखप्रमाणेन विकल्पन्ते
(रु). ^४ रन्तरस्थौल्यम्—क. ग. ^५ प्रस्तरस्थौल्यस्य (क. ख. ग. घ. ङ).
^६ न तुष्टी-अ. ^७ भुवि-अनधः—अ. ^८ निधनानि—मुष्टीनां राशयः (रु).

(सू) तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थ इत्येके^१ ॥ ३ ॥ १६ ॥ ३८ ॥

[प्रस्तरफलम् परमेतेन]

(भा) ^२अयुजो वा ^३प्रस्तरेणैके समा मुष्टयो निधनानि च प्रस्त-
^४रेण विषमत्वम् ॥ ३ ॥

[स्वमतम्]

(सू) ^५प्रस्तरे ^६याथाकामी ॥ ४ ॥ १७ ॥ ३९ ॥

[यथाकामशब्दार्थः कामभेदाश्च]

(भा) यथाऽस्य काम इच्छा तथा प्रयुक्त इति कर्तुर्याथा^७ कामित्वम् ।
इह वा प्रस्तरं प्रथमं मुष्टिं करोति । विष्णोस्तूपोऽसीति वा पूर्वस्मा^८
द्वागात् प्रस्तरं गृह्णातीति । अन्ये त्वाहुः ;—प्राकृतेभ्योऽपि परिमाणे-
भ्योऽन्यत्परिमाणं लभ्यते इति सर्वस्य कृत्वा परिषवणम् ॥ १४ ॥

(वृ) अयुजोवा—विषमत्वम्—इति 'तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थ इत्येके'
इत्यस्यार्थः ॥

प्रस्तरे याथाकामी इत्यस्यार्थे उच्यते ;—

यथास्यकाम—मित्वम्—अध्वर्योः ॥

इहवा—करोति—इह वा—लवनकाले ॥

विष्णो—गात्—परि^९गृहीतबर्हिषः पूर्वभागे प्रस्तरलवनं विष्णो-
स्तूपोऽसीति स्तरणकाले वा ॥

पुरस्तात्—ह्यति—वेदेः पूर्वस्यां दिशि पुरस्तात् प्रस्तरं
गृह्णाति । इयन्तं गृह्णातीति श्रुतेः ॥

^१ अयुग्मावार्थः । न तु प्रस्तररहितानामयुक्त्वमित्येकं मन्यन्ते न तथावय-
मित्यर्थः (ह). ^२ अयुजः प्रस्तरण-के. (क स्व. ग. घ. इ.), ^३ जः प्रस्तरेण
एकेन-ग. अनः प्रस्तरेणैके-ञ. ^४ शास्त्रे यथा न विषयत्वम्-ग. ^५ कथं यूयं
मन्यन्ते अत आह । (ह). ^६ याथाकामी-क. सदवाप्रस्तरेणायुक्त्वमस्तु नय,
नत्येकतरनिर्णय प्रभवामः (ह). ^७ कामित्वमध्वर्यो- (क. स्व. ग. घ. इ.).
^८ द्वागात्पुरस्तात्-ञ. ^९ परिघृतबर्हिषः-घ.

- (सू.) यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च ^१ तत्सर्वत्रावर्तते^२ ।
प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति ^३ तूष्णीमितरदिति वाज-
सनेयकम् ॥ ५ ॥ १८ ॥ ४० ॥
- (सू.) सर्वं लृत्वा देव बर्हिःशतवल्शं विरोहेत्याल^४वा-
नभिमृशति ॥ ६ ॥ १९ ॥ ४१ ॥

[लवने नियमः]

- (भा) प्रस्तर एव^५ लूयते । एकस्तम्बपरिषवणेऽपि अ (णेत्व) परिगृहीता
अपि मन्त्रेण लूयन्ते । आलवाः—स(टा)च्छेदाः ॥ ६ ॥
- (सू.) सहस्रवल्शां विषयः रुहेमेत्यात्मानम्^६ । अदि-
त्यै रास्त्रासीति त्रि^७धातु पञ्चधातु वा ^८ शुल्बं
करोति ॥ ७ ॥ २० ॥ ४२ ॥

[मन्त्रनियमे भरद्वाजपञ्चः]

- (वृ) एकस्तम्ब—लूयन्ते—भगवता भरद्वाजेनैवमुक्तम्;—^९ छिन्ने
छेदनमन्त्राः लूने लवनमन्त्राः दुग्धे दोहनमन्त्राः पिष्टे पेषणमन्त्राः प्रयो-
क्तव्या इति ।

[निवृत्तिव्यवस्था]

- अत्रा(तत्रा)र्थलुप्ताः पदार्था निवर्तन्ते । अतोऽत्रैव बर्हिराहरणे
^{१०} असिदादीनि निवर्तन्ते । छिन्ने छेदनाभावात् । दृष्टार्थत्वाच्छेदनस्य ।
^{११} तन्निवृत्तेस्तत्संस्काराश्च निवर्तन्ते । एवं सर्वत्र ॥

आलवाः—सच्छेदाः—छिन्नानि मूलानि ॥

^१ सर्वेषु मृष्टेषु दर्भात्मनाद्यावर्तते (रु). ^२ इतरत्—मुष्टिजातम् (रु). ^३ येषु
काण्डेष्वालूनादर्भास्त आलवाः (रु). ^४ एक मन्त्रेण लूयते—(क. ख. ग. घ. ङ).
^५ अभिमृशतीति शेषः इति आत्मशब्दाद्योन्वयिपूरणं दृश्यते (मु. रा.). ^६ धातुः—संधिः
(रु). ^७ शुल्बं—एकसरा रज्जुः (रु). ^८ असिदादानादीनि—ख. ग. ^९ तन्निवृ-
त्तौ—क. घ. तत्संस्कारश्च निवर्तते—क. वृ.

(भा) अदित्यै रास्नासीति रज्ज्वयवाभिधानात् मन्नावृत्तिः ॥ ७ ॥

(सू) अयुषिता योनिरिति ^१प्रतिदधाति ॥ ८ ॥ २१ ॥ ४३ ॥

अदित्यै रास्नासीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा
संभरामीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य अलुभिता
योनिरित्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधाय इन्द्राण्यै
संनहनमिति संनहति ॥ ९ ॥ २२ ॥ ४३ ॥

[प्रस्तरनिधानकमः]

(भा) सुसंभृतेति च अलुभितेत्यन्त्यस्य ^२निधनम्योपरिष्ठात्प्रस्तरं निद-
धाति ॥ ९ ॥

(सू) पृषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्विति ग्रन्थिं करोति ॥ २१ ॥

स ते मा स्यादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ^३ग्रन्थिमुप-
गृहति ^४पश्चात्प्राञ्चं वा ॥ १० ॥ २३ ॥ ४५ ॥

(भा) प्रत्यञ्चं—प्रत्यक् क्रियापरिसमाप्तिः ॥ १० ॥

(सू) आपस्त्वामाश्विनीं त्वामृषयस्सप्त मामृजुः ।

वर्हिस्वर्यस्य रश्मिभिरुपसां केतुमारभे इति
वर्हिरारभते इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे इति
वर्हिरुद्यच्छते । वृहस्पतेर्मूर्धा हरामीति शीर्षं चाधि
निधत्ते ॥ ११ ॥ २४ ॥ ४६ ॥

इति चतुर्थी खण्डिका ॥

(वृ) आदित्यैरा—वृत्तिः—प्रतिनिधानव्यवायाच्च ॥

सुसंभृतेतिच—आवृत्तिः प्रतिनिधानम् ॥

प्रत्यञ्चं—ग्रन्थिम् ॥

^१निदधाति—क. प्रतिदधाति—सन्दधाति (क). ^२त्यन्तस्य—(सु. रा.).

^३प्रत्यङ्गमुपगृहति—ग. ^४शुक्लदधः पुरस्ताद्वागेन प्रत्यङ्गमवति ग्रन्थिम् प्राग्वा
पश्चाद्वागेन (क).

- (भा) आरभते—आलभते । ^१ शिरस्येव निधानम् ॥ २२ ॥
- (सू) प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति यौ गमनौ तौ
^२ प्रत्यायनौ ॥ १ ॥ २५ ॥ ४७ ॥
- (सू) अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यन्तर्वेदि ^३ परि-
धिदेशेऽनधस्सादयति ॥ २ ॥ २६ ॥ ४८ ॥
- (भा) अन्तर्वेदि—वेदि^४समीपे; यः परिधिदेशे^५ । मध्यमस्य पश्चिमे
पदेशे निदधाति ॥ २ ॥
- (सू) बर्हिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते ।
- (सू) देवंगममसीत्यनधो निदधाति ^६ यथा प्रागुप-
सादयेत् ॥ ३ ॥ २७ ॥ ४९ ॥
- (भा) यथोपसादने क्रियमाणे उत्तरं बर्हिः प्राग्भवति ॥ ३ ॥
- (सू) या जाता औपघयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्वं राध्यासं परिस्तरमाहरन् । अपां मेध्यं यज्ञियं
सदेवं शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मारियं जीवानि
शरदश्शतम् । अपरिमितानां परिमिताः संनद्ये

[एवकारव्यावर्त्यम्]

(वृ) शिरस्येवनिधानम्—^७ न दर्भेण्वादिव्यवधानेन ॥

यथा प्रागुपसादयेदित्यस्वार्थः ;—

यथोपसा—ग्भवति—^८ अनधो—^९ निधानदेशात् ॥

^१ शिरस्येव-अ. ^२ प्रेयमगमनेऽधिहावर्तिता भवतः न तु कमानुसाराद्वि-
ताय एव (रु). ^३ मध्यमपरिधिस्थानसमीपे (रु). ^४ समीपेऽधः-क. ^५ देशः.
^६ यथा पाठुप-क. ग. ग.—उपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योभ्य यथाभ-
वति । आहतं वा यजुषाकरोतीति बोधायनः । स्वातलूनाच्छलावहतीपष्टदुग्धदग्धेषु
यजुष्कियासंभवादिति कात्यायनः (रु). ^७ नदर्भादि. (सु-रा). ^८ अप्रयत्नेनानधो-
क. (सु-रा). ^९ विधान.

(सू) सुकृतायकम् । एनो मानिगां कतमच्च नाहं
पुनरुत्थाय बहुला भवन्त्विति परिस्तरणानाम-
धिनिधान्याच्छेदनी संनहनीति 'यथालिङ्गम्॥४॥
२८ ॥ ५० ॥

[परिस्तरणाधिनिधानेयथालिङ्गत्वोक्तिफलविचारः]

(भा) परिस्तरणानाम^१धिनिधा^२नाच्छेदनसंनह^३नानि^४ यथा लिङ्गेषु
क्रियन्ते न मद्भ्रान्त इत्युपदेशः । अथवा यथालिङ्गवचनमनुवादमात्रम् ।
मद्भ्रान्त एव क्रियानुष्ठानम् । अन्तरेणापि लिङ्गवचनं यथालिङ्गं विनियोगो
भवति । यथा अग्नये त्वामीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै इत्यभिमर्शने
वैकल्पिकं भवति ॥ ४ ॥

[यथालिङ्गवचनस्यागतार्थत्वफलम्]

(वृ) परिस्तरणाना—उपदेशः इति — अधिनिधान्याच्छेदनीति
निधान^५कमादेव मद्भव्यवस्थासिद्धौ परिभाषासिद्धमद्भ्रान्तकर्मादिसान्नि-
पातस्यापवादत्वेन यथालिङ्गवचनम् । अतस्तलिङ्गाभिधानसमये क्रियानु-
ष्ठानमिति ॥

[तस्यैव निर्वाहान्तरम्]

अथवा यथा—भवति—सूत्रकारेणानुक्तेऽपि मद्भ्रसामर्थ्येन
विनियोगो भवति ॥

[अनुवादस्याद्युपपत्तिः]

यथा अग्नये—वैकल्पिकं भवतीति — इदमग्नोरित्याग्नेयमित्या-
द्यभिमर्शनमग्नेण विकल्पते । अग्नये त्वामीषोमाभ्यामितिमद्भ्रस्य करण-
त्वात् । अमीषोमाभ्यामित्यत्रापि त्वेत्यनुषङ्गेणार्थावगमः । तद्वदत्राऽपि

^१ यथालिङ्गवचनं लिङ्गविनियोगं दर्शयितुम् विस्तरार्थं वा (रु). ^२ मसि
दाशभिनिधानाच्छेदनसंनहनानीति—क. ^३ धानच्छे(रांषा). ^४ नानिलिङ्गेषु—अ-
^५ यथालिङ्गमलिङ्गेषु—घा. अथवा अन्तरेणापि लिङ्गवचनं विनियोगो भवति—अ.
^६ कमादेवं—क.

(सू) स्वादिरं पालाशं^१ वा एकविंशतिदारुमिध्मं^२
करोति ॥ ५ ॥ २९ ॥ ५१ ॥

[इध्मदारुणादिव्यवस्था]

(भा) अभिन्नं दारुशकलं दारुणि^३ बाहरान्निति व्यपदेशात् एकविंशति-
दारुमिध्मः स्वादिरः पालाशो वा^४ । अतः पुनर्वचनात् वैभीतक
^५ इध्मे परिषयोऽपि वैभीतका एव । अवभृथे च निवृत्तिः ।
सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

(वृ) सामर्थ्यतो विनियोगसिद्धेः यथालिङ्गवचनमनुवादः । अतो मद्धान्तेन
क्रियादिसन्निपातः । लिङ्गविनियोगेऽपि कृत्स्नमग्नस्य करणत्वात् ॥

अभिन्नदारु — व्यपदेशादिति — दारुशकलयोः पृथग्व्यप-
देशात् ॥

[पुनर्वृक्षविधानफलम्]

अतःपुन—तका एवेति—परिधीनां पालाशकार्प्यं स्वादिरेति
वृक्षनियमे सत्यपि पालाशं स्वादिरं वा एकविंशतिदारुमिध्म-
मिति परिषिसहितस्येध्मस्य पुनर्वृक्षविधानादिध्मवृक्षः परिधीनामपि
भवति । अतो वैभीतक इध्मे ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमित्यादिषु परिषयोऽपि
वैभीतकाः ॥

[निवृत्तिहेतुः]

अवभृथेच निवृत्तिः—इध्मेन सहैकविंशतिसंख्यानिर्देशात्,
अवभृथे परिषिसंभवेऽपि इध्माभावान्निवृत्तिः ॥

सर्वत्रैवम्—इध्माभावे गृहमेधीयादिष्वपि ॥

^१ वैक-क. ^२ दारुमिध्मं काठम् : सशकलान् दारुणिवेति दर्शनात्. (रु)
^३ दारुणिवेति-क. ^४ वा पुनर्वचनात्-क. वातःपुन-अ. ^५ इध्मःप-अ.

(सू.) त्रयः^१ परिधयः* पालाशकार्मर्यं स्वदिरोदुम्ब-
रविल्वरो^२ हीतकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षाः ॥

[परिधिकल्पाः]

कार्मर्यः—श्रीपर्णा। रोहीतको—वटाकृतिह्रस्वपर्णः। विक-
ङ्कतः—गो^३कर्णः। उक्तानामभावे यज्ञियाः ॥ ६ ॥

(सू.) आर्द्राः शुष्का वा^४ सत्वकाः ॥७॥ ३१ ॥ ५३ ॥

[परिधिस्वरूपम्]

आर्द्राश्शुष्का वेति मिश्रप्रतिषेधः^५। सह त्वग्निः सत्वकाः ॥ ७ ॥

(सू.) स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान् द्राघीयान् दक्षिणा-
र्ध्योऽणिष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्ध्यः ॥ ८ ॥ ३२ ॥ ५४ ॥

[देशादिव्यवस्था]

स्थविष्ठः—स्थूलतमः^६ मध्यमः परिधिः। मध्यमादक्षिणस्तनुः^७।

अणीयान् द्राघीयान् दीर्घतमः मध्यमादेव। दक्षिणार्धं भवः दक्षि-
णार्ध्यः। अणिष्ठः^८—पूर्वार्ध्यां तनुः। हसिष्ठो—ह्रस्वतमः^९। उत्तरार्धं
भवः—उत्तरार्ध्यः ॥ ८ ॥

[अनिधमवृक्षोपदेशफलम्]

कार्मर्यः श्री—कर्णः—अनिधमवृक्षस्यापि कार्मर्यादेः परि-
धिपूपदेशात् पालाशादिभिर्विकल्पः ॥

[विकल्पव्यवस्था]

आर्द्राश्शुष्का वेति मिश्रप्रतिषेधः—त्रयोऽप्यार्द्राश्शुष्का वा।
नैकश्शुष्कः इतरावार्द्रा इतर अर्द्रोऽन्यौ शुष्कौ वा ॥

[परिधिप्रमाणव्यवस्था]

स्थविष्ठः—स्थूल—भवः उत्तरार्ध्यः—बाहुमात्राः परिधय-

^१ परिधानाधाः। तत्र पालाशखादिरयोः पुनरुपादानं तौपरिध्वयेऽपि यथास्थाता
नेतरर्वाभ्येयातामिति (रु). ^२ रोहित—क. ^३ घण्टः—ख. गोघण्टः—क. ^४ नक्षत्रलि-
तत्वचः। अथवा अनिन्धनार्थत्वात्पारिधीनामार्द्रानुज्ञानार्थमुनयवचनम्—रु. ^५ येधार्थः—
अ. ^६ प्रदेशमात्राणांभकाप्राणि बाहुमात्राः परिधय इति तन्त्रान्तरकाराः—रु. ^७ तमः
मध्यमाद्—अ. ^८ त्वणुः—क. [अष्टसंवेभ्यस्तनुः—अ. ^९ तमस्सेवभ्यः—अ.

(सू.) द्वे आधारसामिधावनूयाजसामिदे^१ कवि^२
शीति ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ५५ ॥

[इधमन्वादिष्यवस्था]

(भा) प्रथमस्येधमन्त्रस्यानूहः । न च निवृत्तिः काष्ठविवृद्धौ । आख्यान
वादादेकविंशतिधाऽवस्थितत्वादग्नेस्संभरामाति न^३ काष्ठाभिधानम्
आधारसमित् आधारार्थत्वात् तदभावे^४ निवर्तते । तथाऽनूयाजसमित् ।

(बृ) इशम्या च भरद्वाजमतात् । तत्पक्षे सर्वे समायामाः । अस्माकं उत्तर-
परिधिराहवर्नायायतनायामः^५ । इतरौ तस्मादेकाङ्गुलेन चतुरङ्गुले-
नायतौ ॥

[काष्ठविवृद्धिहेतुः]

नचनि —विवृद्धौ— सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यादिसामिधेनी-
विवृद्धौ ॥

[काष्ठानाभिधानतादंतुविवरणम्]

काष्ठविवृद्धिपक्षेऽपि ;—

आख्यानवादा—भिधानम्—अग्निर्देवभ्यो निलायत कृष्णो
रूपं कृत्वा इति दर्शनात् । यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वन-
म्पर्तान् इति कथानुवादादेकविंशतिधाऽवस्थिस्याग्नेरभिधानाच्च काष्ठ-
सङ्ख्यानिर्देशः । अतो न विकारो न च निवृत्तिः ॥

[निवृत्तिहेतुः]

आधारसमित्—निवर्तते—आधारार्थत्वादाधारसमिध्यपदेशः ।
तदभावे—आधाराभावे निवृत्तिस्समिधः ॥

तथानूयाजसमिति—अनूयाजाभावे निवर्तते ॥

^१ तस्याः परिशेष्यात्सर्वान्तेविनियोगाच्चैकविंशत्ववादः (४). ^२ विशतिरि-
ति—क. ^३ काष्ठानामभिधा—अ. ^४ निवृत्तिः—क. ^५ नायामसंमितः—घ.

(भा) गणनायां द्वे युगपत् क्षिप्येते । एकविंशी चानूयाजसमित् ॥ ९ ॥

(सू) ^१समूलानामृतेऽमूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्बं कृत्वोदग्रं वितत्य ॥ १० ॥ ३४ ॥ ५६ ॥

॥ इति पत्रमो खण्डिका ॥

[सूत्रे द्विशब्दस्वारस्यम्]

(वृ) गणनायां—क्षिप्येते—द्वे आधारसमिधाविति द्विशब्दः आधारसमित्सम्भरणे युगपत्सम्भरणार्थः । ^२अत उपसत्त्वपि आधारसमिधावुपादातव्ये । तथा च तत्राधारसमिधमाधायै^३त्येतावता सिद्धे एकसमिदाधानं ^४एकामिति वचनं द्वयोः संभृतत्वादेकामनूयाज समिधमवशिष्येति वचनवदिति । अन्यथा आधारसमिधमिति वचनस्याविवक्षितत्वात् द्विवचनस्याविवक्षितत्वात् द्वयोरप्यविरुद्धमाधानं भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं भवति । तस्यास्संभृताया आहवनीये दारुमयाणीति स्वकाले प्रक्षेपः । इतरथोभयत्रापि सङ्ख्याग्रहणमनर्थकं स्यात् । उपदेश एकामनूयाजसमिधमव^५शिष्येति^६वत् ॥

एकविंशी चानूयाजसमित्—क्षिप्येते ॥

^१ समूलामूलवचनं समूलप्राप्तवर्धम् । अन्यथा समूलस्य पैतृकात्वादमूला एव-
शृण्वान् । अत्र दारुपरिधिसमित्संख्यावाचिना शब्दानां विकृतिषु रंधानयमूहः । का.
म्यनैमित्तिकानामित्यादि केचित् : तन्नः तूर्णां गुन्मयं कंसमिति न्यायप्रदर्शनात्-
(रु). ^२ अतः युगपदि-मसाय-मु. रा. ^३ त्येतावतव-मु. रा. ^४ एकां समिध
मिंत वचनं-घ. एकमाधारसमिधमाधायैलेका-मु. रा. समिधमिति वत्समिध
मिति वचनस्यावि समिधमिति वत्समिधमिति-मु. रा. ^५ शिष्येति-ख. ग.
^६ वदिति-क.

[नियमफलं शुल्बपदार्थश्च]

(भा) समूलामूलनियमो मिश्रप्रतिषे^१धार्थः । एकसराश्शुल्ब इत्युपदेशः । अनियमो^२ वा एकसराभिरिति क्वचिद्विधानात् । पूर्ववत् उदगग्रं^३ वितत्य मन्त्रेण करणमुदगग्रस्येति^४ ॥ १० ॥

(सू) यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन् परिधींस्तिस्त्रस्समिधः^५ यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेपं मेक्षणं धृष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इध्मं संभरति ॥ ११ ॥ ३५ ॥ ५७ ॥

[नियमफलाधिचरणम्]

(वृ) समूलामूल—त्युपदेशः—क्वचिदर्शनात् । यानि शुल्बानि न समस्यन्ते इत्यसमस्ते शुल्बशब्ददर्शनात् ॥

[अनियमपक्षः]

अनियमोवैक—द्विधानादिति—सम्राडासन्धा^६ एकसराः भिरिति नियमादन्यत्रानियमः ॥

[अमन्त्रकं समन्त्रकं च शुल्बकरणं मतभेदेन]

पूर्ववत् उद—ग्रस्येति—मन्त्रेणोदगग्रनिधानं^७ करणम् । पूर्ववदुदगग्रं वितत्येति सूत्रान्वयः । अतस्तूर्ण्णां शुल्बकरणम् । केचिच्छुल्बकरणमपि मन्त्रेणेत्याहुः । शुल्बकरणात्प्रागेव पूर्ववदिति प्रयोगात् । इतरथा शुल्बं कृत्वा पूर्ववद्वितत्येति भविष्यतीति ॥

^१ विधेः—अ. ^२ वाक्क्वचिद्विधानात् एकसराभिः—अ. ^३ वितत्येति मन्त्रेण—अ. ^४ नग्रस्य—अ. ^५ परिधिंसमिधामभिधायकोऽयं शब्दः—रु. ^६ डासन्धामिक—म. घ. ^७ निधानं न करणम्—घ.

[एतन्मन्त्रोद्भव्यवस्थादि]

(भा) काम्यनैमित्तिकानां नित्यविकारत्वात् यत्कृष्णो रूपमित्यस्य प्रकृ-
तावप्यूह^१ इति न्यायः ।^२ अनूह आपस्तम्बस्य । बहुयाज्या^३ दीनामप्य
प्रधान^४ विकारत्वात् । निवृत्तिस्तु प्रथमस्येधममन्नस्य^५ ; ब्राहिमन्नस्य
यवेष्विव । तूर्णो कंसं मृन्मयं चेति दर्शनात् काम्येष्वपि ॥

[ऊदस्वस्वास्त्रे तत्र न्यायश्च]

(बृ) काम्यनैमि — न्यायः — एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य
यो बहुयाज्यपरिमितमनुब्रूयादित्यादिगुणकाम्यनैमित्तिकानां नैमित्तिक-
तुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति न्यायेन नित्यविकारत्वाद्यत्कृष्णो
रूपमित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्यूह^६ एकविंशतिधेत्यस्येति न्याय-
समवेताभिधानार्थः । सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यादौ गुणकाम्यनैमित्तिक-
रूपत्वाभावात्प्रकृतावूहनिषेधान्निवृत्तिरेव ॥

अनूह आपस्तम्बस्य — प्रकृतौ ॥

बहुयाज्यादीनामपि — काम्यानां च ॥

अप्रधानविकारत्वादिति — गुणमात्रविकारत्वात् प्रधाना-
विकारादनूहः ।^७ प्रधानविकारादिति केचित्पठन्ति । अस्थार्थः — प्रधान-
विकारादूहो भवति न गुणमात्रविकारादिति ॥

निवृत्तिस्तु — यवेष्विव — काष्ठविवृद्धौ । काम्येष्वपि सम-
वेताभिधानात् । ब्राहिमन्नस्य — तस्मिन् सीदेत्यस्य । यवेष्विव —
गुणविधौ दृष्टान्तः ॥

[दृष्टान्तसंगमनम्]

तूर्णो — दर्शनात् काम्येष्वपि — काम्यविधौ दृष्टान्तः । इडा-
न्तपक्षे द्वयोर्मन्त्रयोर्निवृत्तिः अनूयाजसमिधोऽभावात् ॥

^१ न प्रकृ-मु. रा. ^२ अनूह उपदेश आप-ग. ^३ दीनां कामानां च
प्र-कृ. स्व. ग. घ. ^४ विकारात्-क. ^५ धमन्नस्य । तूर्णो कंसं-अ.
^६ अप्यूह-मु. रा. ^७ प्रधानविकारत्वादिति-मु. रा.

(भा) अनूहो वा प्रथमायास्सर्वत्राख्यानाभिधानात् अग्निर्देवेभ्यो निला-
यत कृष्णो रूपं कृत्वा स वनस्पतीन् प्राविशदिति^१ । त्रीन् परिघन्
इति^२ द्वितीया ऋक् यथार्थमूह्यते विकृतौ ॥

[अनूहपक्षाशयः]

(वृ) अनूहोवा प्रथमायाः—भिधानादिति—विकृतिष्वपि काष्ठ-
द्वासविष्ट्वावनूहः । तथाहि—अग्निर्देवेभ्यो—प्राविशदिति—इतिहासरूप-
कथाप्राप्तस्य यत्कृष्णो रूपमित्यस्यानुवादात् । ततस्त्वामेकविंशतिधा
संभरामि सुसंभृता इत्यग्रेव प्रकृतिस्थैकविंशतिकाष्ठावस्थितस्यानु-
वादान्न सङ्ख्याविशिष्टकाष्ठाभिधानपरत्वमित्यनूहः ॥

[पुनरुक्तितात्पर्यम्]

ननु पूर्वमेवायमर्थ उक्तः 'प्रथमस्येधममन्नस्यानूहो न च निवृत्तिः
काष्ठविष्ट्वावाख्यानवादात्' इति? सत्यमुक्तम्; अयमर्थो भाष्यकार-
स्याभिप्रेतः;—काम्यनैमित्तिकानां नित्य^१ विकारत्वात्प्रकृतावूह^२ इति ।
न्यायपक्षेऽपि प्रकृतौ समवेताभिधायित्वाभावात्प्रथममन्नस्यानूह इति ।
तस्मात्प्रकृतौ समवेताभिधायिनामेव विकृतावूहो नामसमवेताभिधायिनाम् ।
विकृतावूहपक्षस्तु समवेतसङ्ख्याविशिष्टकाष्ठद्वारेण^३ । एवमेवाग्रेकविंश-
तिधासंभरणोपपत्तिः^४ नाम्नेः स्वरूपेणैकविंशतिधात्वमिति दृष्टार्थसंभवे
नादृष्टार्थता न्याय्येति ॥

[ऊहस्थलम्]

त्रीन्परिधी—विकृतौ—पितृयज्ञादौ ॥

^१ तस्याभिधानात्—क. ग. ^२ द्वितीयो यथार्थमूह्यते—क. ग. ^३ स्थो-
पादाना—क. स्यानुपादाना—मु. रा. ^४ विकारत्वात्प्रकृतावूहः—मु. रा. ^५ तूष्णी
मृन्मयं कंसं च इति न्यायप्रदर्शनादिमं पद्यमपुक्तं मन्यते—रु. ^६ षैवाग्नेः—क.
ख. ग. पुस्तकयोस्तु लेखशोभः—घ. पुस्तकेतुः—द्वारेण एवमेविति दृश्यते उत्तरत्र
नाग्नेरित्यादि च लिखतम् अतः 'एवमेव' इत्येवपाठस्यादित्युच्यते. ^७ पत्तेः.

(भा) उपवेषादीनीध्माभिधानानि गौणानि प्रकृतार्थाभिधानात् । अर्थ-
लक्षण इध्मो वर्षीयानर्थादितिलिङ्गात् । ^१ तं गणयित्वा युगपत्संभरति
सर्वम् ॥ १ ॥

(सू) कृष्णोऽस्याखरेष्टो देवपुरश्चर सध्यासं त्वेति
संनहति । पुरस्तात्प्रत्यश्चं प्रन्थिमुपगूहति पश्चा-
त्प्राश्चं वा । अनधो निदधाति । इध्मप्रव्रश्चनानि
निदधाति ॥ २ ॥ ३६ ॥ ५८ ॥

[उपवेषस्यानिध्मता]

(वृ) उपवेषादीनि—र्थाभिधानादिति—इध्मसंभरणमन्त्रे उपवेषं
मेक्षणं घृष्टिम् इत्युपवेषस्याभिधानत्रयनिर्देशादुपवेषादीनीति पदभेदा-
भिप्रायेण बहुवचनम् । ते शब्दाः गौण्या वृत्त्या इध्ममेव प्रतिपादयन्ति
काष्ठसामान्येन । न तूपवेषस्ये^२ ध्मान्तर्भावः । प्रकृतार्थाभिधानादिति गौण-
त्वे हेतुः ; मन्त्रस्य प्रकृतेर्ध्माभिधानपरत्वात् । अनुष्ठेयार्थप्रकाशका हि मन्त्राः ॥

[इध्मस्यार्थलक्षणताहेतुः]

अर्थलक्षणइध्म—लिङ्गादिति—पितृयज्ञे हविर्वहुत्वे वर्षीयस्त्व-
दर्शनात् सर्वत्रार्थलक्षण इध्मः । आधारप्रभृतिप्रज्वलित इध्मस्तर्कमणि
स्विष्टकृदन्तं हविर्यावता स्थौल्येन युक्तश्शक्नोति दग्धुम् तावता
स्थौल्येन युक्तो ग्रहीतव्यः^४ । स च प्रादेशायामः । अनुयाजसमिध
आधारसंभेदात्प्रागाहवनीयदेशपरिमितत्वावगतेः ॥

तंगणयित्वा—सर्वम्—तं—इध्मम् । संभरतीति ॥

^१ गणयित्वा—अ. ^२ यित्वा शुल्बम्. (सु. रा). ^३ ध्मान्तर्भावः—क.

^४ ग्रहीतव्यो भारद्वाजमतात् । द्विप्रादेश इध्मो बैलाकोरती बैलाकिमतेन दार्पत्व
लक्षणम् । पूर्वमर्थलक्षण इति स्थूलत्वे । अन्यस्य तु अर्थलक्षण इति ।
दार्पत्वमध्यर्थलक्षणमन्येषां मतेन । इत्यधिकम् । (सु. रा). इदं तु उत्तरत्र
वत्सङ्गस्य भाष्यवृत्तिप्रत्यक्षं दृश्यते इह त्वस्थानमुद्धितं स्यात्.

[इध्मग्रहणफलम्]

(भा) ^१पुनरिध्मग्रहणात् ^२इध्मग्रश्चनानि—छेदनानि । तेषां निघानं पदार्थगणनायामन्तर्भवतीति ^३ ॥ २ ॥

(सू) त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वान् त्वया होता संतनोत्वर्धमासानिति दर्भाणां वेदं करोति ॥३॥

[वेदकरणनियमः]

(भा) यज्ञसंतानस्यार्थवादत्वात् विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् । जात्येकत्वादर्शपूर्णमासस्थो वाऽर्धमाससंतान उच्यते ॥ २ ॥

(सू) वत्सजुं पशुकामस्य ^४मृतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य ^५ ॥ ४ ॥ ३८ ॥ ६० ॥

[वेदाकृतिविकल्पः]

(भा) वत्सजुः—वत्सजानुतुल्यः । मृतकार्यः—मृतवत्क्रियते ^६ ।

[विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम्]

(वृ) यज्ञसं—वेदकरम्—वेदकरणमन्त्रे त्वया होता संतनोत्वर्धमासानिति निर्देशस्य विकृतिष्वर्धमाससंतानाभावेऽपि यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्धमासादिति होतुः संततस्तरणार्थवादप्राप्तस्याप्रकृतिस्थस्यानुवादात् विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् ।

जात्येकत्वा— उच्यते—जात्येकत्वात्प्रकृतिविकृत्यो ^७ वैकजातित्वा ^८ त्प्रकृतिस्थानुवादोपपत्तिर्विकृतावपि ॥

[मृतपदार्थः]

मृतवत्क्रियते—यत्र धान्यं निधीयते ।

^१ इदं नदृश्यते—अ. पु. ^२ इध्मच्छेदनप्रभवादशकलाः (रु). ^३ तीति-
मज्ञधान्यनायते !—ग. ^४ मृतं—धान्यावपनार्थं तृणपुलसंनिवेशविशेषः (रु). ^५ नि-
त्यास्वेवाकृतिष्वसंक्रामाः आकृत्यन्तरानुपदेशात् (रु). ^६ क्रियते यत्र धान्यं निधी-
यते—क. ग. अ. ^७ वैकैक—क. वेदजात्येकत्वा—ख. ग. ^८ प्रकृतितत्स्था—क.

(भा) त्रिवृदेकशिराः त्रिवृच्छिराः। त्रीणि शिरांसीति केचित्। कामाभा-
वेऽप्येता ^१ एवाकृतयः। ^२ अकाम्यस्यान्यस्या ^३ विधानात् भारद्वाज-
मताच्च । द्विप्रादेशो वैलिकेरिध्म ^४ इति । अन्यस्य त्वर्थ-
लक्षणः ॥ ४ ॥

(सू) शल्वात्प्रादेशे ^५ रिवास्य वेदपरिवासनानि
निदधाति ॥ ५ ॥ ३९ ॥ ६१ ॥

(भा) वेदपरिवासनानि—^६सर्वाण्येव वेदाग्राणीति ॥ ५ ॥

(सू) अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्र-
शात्य मूलतश्शाखां परिवारस्यो^७पवेपं करोत्युप-
वेपोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कृष्वन्तः शिवश्शग्मो भवासि नः ॥ ६ ॥

[इध्मप्रमाणादौ मतभेदौ]

(वृ) द्विप्रादेशो वैकैरिध्म इति—वैलिकेर्मतेन दीर्घत्वलक्षणं
पूर्वमर्थलक्षण इति स्थूलत्वे ॥

अन्यस्य त्वर्थलक्षण इति—दीर्घत्वमप्यर्थलक्षमन्येषां मतेन ।

[वेदपरिवासन पदार्थः]

वेदपरि-ग्राणीति—मूलानां कार्यान्तराभावादनादरः ।

^१ आकृतयः—क

^२ अकामस्यान्यस्या—ग.

^३ स्याभिधानात्—अ.

^४ रिध्मः अन्यस्त्वर्थ—अ. ^५ परिवारस्य—लित्वा (क). ^६ सर्वाणि वेदाग्राणि—अ.

^७ उपवेपः—अङ्गारप्रेषणार्थं काष्ठमुपवेप इति समाख्यायते स । न साक्षाप्यार्थमुत्पन्नः
प्रमुत्वात्पुरोडाशस्याप्युपकरोति यस्तु न संनयति तस्यान्यत उत्पाद्यः । चोद्यमाने
कर्मणि द्रव्यमुत्पादेयत्, यथा पौर्णमास्यामुपवेप इति भरद्वाजः । मन्त्रे तु इन्द्राय हविः
कृष्वन्त इति परकृतिषादेनोपवेपः स्तुयते । तस्मादधिकारः (क).

[उपवेपकरणविधिः]

(भा) वेदिं^१ कृत्वा प्रशातनममावास्यायां पलाशानामल्पान्यवशेषयति परिवासनं कुर्वन् पर्णवल्कं^२ पातयति । इन्द्राय हविःकृष्वन्त इत्यनुहः आख्यानवादात् ॥ ६ ॥

(सू) तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आभृतः सोमपीधाय संनयितुं वकलमन्तरमाददे इति परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति ॥ ७ ॥

(सू) त्रिवृद्धर्ममयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्र-

[परिवासनोपवेपकरणे न क्रियाद्वयम्]

(वृ) वेदिकृत्वा-पातयति—परिवास्योपवेपं करोतीति न क्रियाद्वयं पौर्वापर्येण । एकेन परिवासनयत्नेनोपवेपेण सहैव पर्णवल्कपातनम् ।^४ शाखाया उपवेपात्पृथक्करणं^५ परिवासनम् । न शकलार्थम् । अतः प्रमादादिना शकलानुत्पादे न^६ पुनः परिवासनम् अनुनिष्पादितत्वात् ।

[मन्त्रविनियोगः]

उपवेपार्थो मन्त्रः उपवेपोऽसीति लिङ्गात् । अतः पौर्णमास्यामपि मन्त्रेण तदुपादानम् ॥

[आख्यानवादतानिरूपणम्]

इन्द्राय—वादात्—उपवेपभिधानपरत्वाद्देवतासंबन्धहविःकरणभिधानपरत्वाभावादाख्यानवादः । अतो महेन्द्रयाजिनोऽपि न महेन्द्रायेति ।

^१ वेदिकृत्वा—अ. ^२ शातयति—ग. ^३ लिङ्गादादाने मन्त्रः तूष्णीं निधानम् । तेन शमीशकले निवर्तते (६). ^४ शाखायामुप—झ. ^५ करणार्थं पारि—झ. ^६ त्वाद-नेन—झ.

(सू) मसीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूला-
न्यग्रेऽग्राणि न ग्रन्थि करोति ॥ ८ ॥ ४२ ॥ ६४ ॥

[पवित्रकरणमन्त्रव्यवस्था]

(भा) पवित्रं—प्रादेशमात्रम् मन्त्रलिङ्गात् । अवसजति ^१ लिङ्गयति ।
त्रिवृत्पलाशे दर्भे ^२ इति लिङ्गात् शमीशाखायां ^३ लोपः । अनिवृत्तिर्वा
पवित्राभिधानात् ॥ ८ ॥

[पवित्रप्रमाणमानम्]

(वृ) पवित्रं—लिङ्गात्—त्रिवृत्पवित्रं प्रादेशमात्रम् । त्रिवृत्पलाशे दर्भः
इयान् प्रादेशसंमितः इति मन्त्रलिङ्गात् । नवगुणितं त्रिवृत्स्तोत्रं इति ^४
निदर्शनात् । दर्भश्चैकः मन्त्रलिङ्गादेव । मूले मूलानीति—मूलोपलक्षि-

[कल्पान्तरम्]

ताभ्यस्तदर्भभागाः ^५ । तथा—अग्रेग्राणीति—अथवा त्रिगुणमेव त्रिवृत्
^६ त्रिगुणायां पशुरशनायां त्रिवृता यूपं परिर्वीयेति त्रिवृच्छब्दप्रयोगात् ।
दर्भ इत्येकवचनं ^७ सजात्यभिप्रायम् ।

[मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम्]

त्रिवृत्पलाशे—लोपः—^८ मन्त्रस्य । ^९ पवित्रपलाशयोरभिधानपक्षे
शमीशाखायां निवृत्तिः । कथं ^{१०} पवित्रे विशेषणभूताप्रधानपलाशाभि-
धानानभिधानाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती मन्त्रस्य! उच्यते; पयासि चरुं
दधनि चरुं इतिवदुभयप्राधान्यात् । तथा च दृश्यते;—इमौ पर्णं च
दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ इति ॥

[शमीशाखायां मन्त्रानिवृत्तिपक्षः]

अनिवृत्तिर्वा पवित्राभिधानादिति—पलाशे दर्भ इति पला-

^१ लिङ्गयति । (रामा-या) लिङ्गयतीति—क. ^२ इति वैलिङ्गात्—ग. झ. ? ^३ यां
वा लोपः—ग. लोपश्च—क. ^४ इति लिङ्गादर्शनात्—झ. ^५ भामात्—झ. ^६ त्रि-
गुणायां पशुरशनायां त्रिवृता—क. ^७ स्वजात्य—झ. ^८ कचः—ख. ग. झ. ^९ इति
पवित्र—झ. ^{१०} पवित्रविशेषणी—झ.

(सू) त्रिवृत्पलाशे ^१दर्भः इयान् प्रादेशसंमितः ।
यज्ञे पवित्रं पोतृतमम् पयो हव्यं करोतु मे ।
इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याय-
यन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने । इति क्रिय-
माणे यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥ ४३ ॥ ६५ ॥

[अनुमन्त्रणाविषयः]

(भा) क्रियमाणे—शास्त्रायामवसज्जमाने त्रिवृत्पलाश इति त्रिवृत्ः
इमौ प्राणापानाविति सशास्त्रस्यानुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥

(सू) ^२समू ^३हन्त्यग्रचमारं उपलिम्पन्त्यायतनानि ।
अलङ्कुर्वते ^४यजमानः पत्नी च ॥ १० ॥ ४४ ॥ ६६ ॥

[समूहनादिकर्तारः]

(भा) समूहन्तीति ^५बहुवचने चोदिते यजमानः पत्नी च प्रवृत्ते ^६
कर्मादौ । ^७बहव ऋत्विजःकुर्वन्ति ^८अलङ्करणमायतनानां यजमानः
पत्नी च ॥ १० ॥

(वृ) शस्याधिकरणत्वेन निर्देशात् पवित्रपरत्वान्मन्त्रस्यानिवृत्तिः । शमी-
शास्त्रायामप्युभयोरुपयोगतुल्यत्वेपि अत्र पवित्रस्यैव संस्कार इत्यर्थः ॥

[अनुमन्त्रणे विशेषः]

क्रियमाणे—ज्यमाने—^९त्रिवृत्पलाश इति ^{१०}त्रिवृतमनुमन्त्रयते ।
पवित्राभिधानपक्षे—इमौप्रा—स्यानुमन्त्रणम्—सर्वदा ।

[बहुवचनविषयप्रदर्शनादि]

समूहन्तीति—मर्दादौ—अध्वर्योस्सहायभूतौ । ऋत्विजामभावात् ।

^१ यज्ञः—क. ^२ समूहन्ति संशुजन्ति (रु). ^३ बहुवचनमध्वर्यादीना-
मन्यतमप्रातर्पथम् (रु). ^४ कर्त्रभिप्रायार्थादात्मनेपदात् न कर्त्रन्यसंस्कार इत्याह ;
परम्परयाकर्त्रभिप्रायतां निरस्यति च (रु). ^५ बहुवचनचो—अ. ^६ प्रवृत्तौ—ग.
प्रवृत्तौकमात्—झ. ^७ ऋत्विजोवाबहवः—अ. ^८ विहितविधानायोगादप्रपलङ्करपरत्व-
मयुक्तमिति (रु). ^९ पलाशलिङ्गत्वान्मन्त्रशस्यायां निवर्तते (रु). ^{१०} शास्त्रां
पवित्रंचानु मन्त्रयेत (रु). त्रिवृत इति पाठे अनुमन्त्रणमित्यनुषज्यते. त्रिवृतम-
प्यनुमन्त्र—झ.

(ख) नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ^१ यावच्छर्करगोमयेना-
नुलिप्ते भवतः ॥ ११ ॥ ४५ ॥ ६७ ॥

इति षष्ठी स्रष्टिका ॥ द्वितीयः पटलः ॥

[नवत्वादिद्वयवस्था]

(भा) नवत्वं कुम्भ्योः^२ प्रथमप्रयोगे । गोमयालेपनं तु सर्वत्र ।

^३ यावच्छर्करं — यावच्छर्करया बुध्नमालिप्तं कुलालेन ॥ ११ ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्ये प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

(घृ) चत्वार ऋत्विज इति परेद्युर्विधानात् । अमावास्यायां च आग्नीध्र
^४ एव तु पक्षे^५ पूर्वं संभवति । ऋत्विजो वा बहवः कुर्वन्तीति । यद्यपि
श्रोविधानवरणमविशेषण^६ अश्रुताः कर्म कुर्वन्तीति दर्शनात् । अस्मिन्
पक्षे ब्रह्मा आग्नीध्रश्च । ऋग्वेदेन होता करोतीति नियमादितरयोरनियमाच्च ॥

[अलङ्कार्यम्]

अलङ्करणमायतनानाम् । यजमानः पत्नी च कुरुतः नात्मनोः ;
कुर्वाते इत्यात्मनेपददर्शनात् । केचिद्दम्पत्योरेवात्मनोरलङ्करणमिच्छन्ति ;
तन्न ; आदधीयातामिति दर्शनात् ; अग्निसमवेतत्वेऽप्याधानस्य ॥

[नवत्वादौ विशेषः]

नवत्वं कुम्भ्योः प्रथमप्रयोगे इति—आधानप्रभृति पात्राणां
प्रथमप्रयोगदर्शनार्थत्वात् । तथाचाग्निहोत्रस्थाल्यादीनामाग्निहोत्रारम्भप्र-
युक्तानां भेदनादौ प्रायश्चित्तदर्शनात्^७ ॥

[सार्वत्रिकताहेतुः]

गोमया—र्वत्र—तेषां प्रतितन्नं संस्कार इति ।

इति श्रीकौशिकरामानुजिहृतिसहितधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

^१ यावच्छर्करं यावानंश उपारिष्टात् शर्कराभिरजितः कुलालेन (रु). ^२ रुद्र-
दत्तस्तिवदमनूय विरराम. ^३ यावच्छर्करं यावत्कुम्भ्याबुध्नमा—अ. ^४ एवेति तु—
मु. रा. ^५ पूर्वं पक्षे—ना. पूर्वं पक्षे मुरा. पूर्णवै पक्षे—क. ^६ मपि. विशेषण—झ.
^७ अश्रुता कर्म—झ. ^८ दर्शनम्—झ.

(सू.) अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति त-
दहः पिण्डपितृयज्ञं कुर्वते^१ अपराह्णे ॥ १ ॥ १ ॥ ६८ ॥

[पिण्डपितृयज्ञकाली]

(भा) यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्तीति वचनात्^२ दृष्टचन्द्रायां प्रतिपद्यप-
राह्णे । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

[पिण्डपितृयज्ञकाले विशेषः]

(वृ) यदहश्चन्द्र—द्यपराह्णे इति—चतुर्दशीमिश्रणेन पूर्वेषुः ।
पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने सति उत्तरेषुः पूर्वाह्णे पर्वसन्धौ तदपराह्ण एव प्रयोगः ।
यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्तीतिवचनात् पर्वसन्धावव^३ अत्यन्तचन्द्रादश^४-
नात् । तद्युक्ताहोरात्रापराह्ण एव ॥

तस्मान्मासि—लिङ्गादिति—^५तल्लिङ्गानुरोधेन सूत्रं वर्णनीय-
मित्यर्थः । मासे पूर्णे पितृभ्यः^६ क्रियते इति ब्राह्मणस्यार्थः । परिपूर्णे
मासोऽमावास्यान्तिमक्षणे । तस्मात्तद्योगिनोऽहोरात्रस्यापराह्ण एव पिण्ड-
पितृयज्ञः । अतश्चतुर्दशीमिश्रणेऽपि क्षये तदहोरात्रे पर्वसन्धौ तस्याप-
राह्णे क्रियते पिण्डपितृयज्ञः । चतुर्दश्यभावेऽपि वृद्धौ श्वस्सन्धौ तस्याप-
राह्ण एव ॥

[पिण्डपितृयज्ञस्य एतन्मध्ये कथनहेतुः]

स्वतन्त्रस्यापि पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगमध्ये कथन-
मौपवसथ्येऽहनि सन्धौ बद्धक्रमेषु दर्शपूर्णमासपदार्थेषु स्थाननियमा-
र्थम् । अतः प्रमादादिना कुम्भ्यालेपनान्ते^७ कर्मण्यकृते अन्तरित-
प्रायश्चित्तं भवति ॥

^१ अपराह्णे इत्येतदुत्तरसूत्रादिः रुद्रदत्तमतेः । ^२ अपराह्णः—नवधा कृतस्याहः
सप्तमो भागः (रु). ^३ वचनादृष्ट—मु. रा. ^४ वेवाद्यन्तचन्द्रदर्शनाद्युक्ता—इह.
^५ चन्द्रदर्शना—मु. रा. ^६ एतल्लि—इह. ^७ पितृभ्यः पूर्वेषुः—मु. रा. ^८ न्ते कर्म-
ण्यकृतेपरस्मिन् कर्मणि कृतेऽन्तरित इ—इह.

(सू) अधिवृक्षसूर्ये वा पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति* ॥२॥

[पिण्डपितृयज्ञशब्दार्थः क्रमादिच]

(भा) अधिवृक्षसूर्ये^१ इति वृक्षाणामुपर्येवोष्मा^२ न पृथिव्याम् ।

पिण्डैस्साध्यः पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । पिण्डपितृयज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा विद्युदसि^३ ।^४ आरम्भात्प्रभृति प्राचीनावीती अन्यत्र वचनात् ॥

(सू) अपां मेध्यं यज्ञियमिति समूलं सकृदाच्छिन्नं
वाहिराहरति* सकृदाच्छिन्नानि^५ तृणान्युपमूल-
दिनानि ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७० ॥

[निर्वचनभावः फले मतभेदश्च]

(वृ) अधिवृक्षसू—पितृयज्ञ इति—तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिनि-
र्दधाति षट् संपद्यन्ते इति पिण्डप्रदानस्यापि होमतुल्यत्वनिर्देशेन
तस्यापि प्रधानत्वात् पिण्डैस्साध्य इति निर्वचनम् । स्वर्गार्थः पिण्ड-
पितृयज्ञ इति^० मीमांसकाः ॥

सूत्रकारमतिस्तु ;—पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः
प्रतनुते इत्यमावास्यानिष्क्रयणार्थत्वान्नित्य इति । अत एव पिण्डपितृ-
यज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा विद्युदसीति भाष्यकारेणोक्तम् । न फलनिर्देशः
कृतः । मीमांसकपक्षे तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भे न दोषः । आरब्धस्य
विच्छेद एव प्रायश्चित्तम् ॥

[प्राचीनावीतप्रवृत्तिचिह्नम्]

आरम्भात्प्र—वचनात् इति—^७ अध्वर्युरुपवीती इति वचना-
भावे प्राचीनावीती ॥

^१ सूर्येयत्र वृ-अ. ^२ येवैष-अ. ^३ न च विद्युदसीत्यपामुपस्पर्शनं दर्वि-
होमत्वात् । (४). ^४ आरम्भप्रभृति-क. ^५ दर्भादन्यान्यपि याज्ञिवानि तृणानि
इत्येके इति रुद्रदत्तः. ^० 'फलवचेदं कल्प्येत स्वर्गेण' (शाब-भा.) (जै.सू. ४-४-१५)
7(६-२-१३-१५ जै. सू.) ^७ उपवीतवचनादन्यत्र-घ

[विद्युदस्यादिव्यवस्था]

(भा) अपां मेध्यं यज्ञियमित्याच्छेदनलिङ्गात् । न विद्युदसि दर्वि-
^१होमेष्वित्युपदेशः । नाहवनीयप्रणयनमर्थाभावात् । चरन्तीति बहुवचनं
पलया सह ॥ ३ ॥

(मू) दक्षिणाप्रागग्रैर्द^२र्भेद^३क्षिणाग्निं परिस्तीर्य^४ दक्षि-
णतः पश्चाद्वा दर्भान् स^५स्तीर्य^६ दक्षिणा^७प्राञ्चये-
कैकशः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यं
भेष्यं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं शूर्पमाज्यस्थालीं
चरुस्थालीं येन चान्येनार्थी भवति ॥४॥४॥७१॥

[मन्त्रनियमः]

(वृ) अपां मेध्यं—लिङ्गादिति—^५सकृदाच्छिन्नं बर्हिंराहरतीत्यु-
क्तेऽपि आच्छेत्ता वो मारिषमिति लिङ्गादाच्छेदने मन्त्रः नाह-
रणे ॥

[विद्युदस्यभावहेतुः]

न विद्यु—देशः—यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति वचनात् ।

[निषेधस्य कालिकता]

नाहवनीयग्र—भावात्—^६यदि प्रतिपद्यपराहे क्रियते ।

[सहत्वपुनर्वचनफलम्]

चरन्तीति—सह—^७सहाधिकारार्थम् । सामान्यतस्सहाधि-
कारे सिद्धे पुनर्वचनमनालम्बुकायामपरुध्य करणं न भवतीति ॥

^१होमे इत्यु-अ. ^२दक्षिणमग्नि-क. ^३दक्षिणाप्राञ्चीति कोणादिपरवादः
(ह). ^४प्राच्यैकैक-क. ^५आहरतिनान्वयेऽप्याच्छेत्तावो-अ. ^६यदाप्राति-अ.
^७सहेतिसामान्यतः- ख. ग. घ.

[उपचारेदिक् अन्यञ्च]

(भा) दक्षिणाप्रागग्राः—कोणाग्राः । उपचारेऽपि दक्षिणापवर्गः^१ । अर्था भवति—उपस्तरणाभिधारणार्था^२ दर्वी मृन्मयं च निर्वपणार्थम्^३ ॥ ४ ॥

(सू) दक्षिणतः प्रागीषं व्रीहिमच्छकटमवास्थितं भवति* अध्वर्युरुपवीती स्थालीमेकपवित्रेणान्तर्धाय तथा दक्षिणतश्शकटादधिनिर्वपत्युचरतो वा । 'तां पूरयित्वा निमाष्टिं* मृन्मये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति तूर्णो वा* अपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुदग्ग्रीवे कृष्णाजिने उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्ति परा^५पावम^६विवेकम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७२ ॥

[मन्त्रघञ्जिरुप्तव्रीह्यावहननदिक्]

(भा) दक्षिणाप्राचीति^७ कोणदेशवादः पत्न्याश्च ।

[प्रमाणं अपिशब्दार्थश्च]

(वृ) दक्षिणाप्रा—र्गः इति—दक्षिणापवर्गाणि पित्र्याणीति वचनात् ।^८ अपिशब्दात्प्रसव्यं च परिस्तरणादि ॥

[चशब्दार्थः अन्यापेक्षाच्च]

अर्थाभवती—र्वपणार्थम्—चकारान्मेक्षण^९स्थतण्डुलनिधानार्थम् । कशिष्व^{११}ज्जनाभ्यज्जनादिपात्राण्यप्यासाद्यन्ते ॥

[दिक्नियम उभयोरपि]

दक्षिणाप्रा—वादः पत्न्याश्चेति—दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती

^१ गं इति-ग. ^२ यौ दर्वी-झ. ^३ निर्वपणार्थम्-झ. ^४ प्राचीनाचीताता-क. ^५ परावपनम्—शुभ्रैस्तुपमैहणम्. (रु) ^६ विवेकः—सतुषावितुषाणां पृथक्करणम् (रु). ^७ दिक्षोपदे-झ. ^८ अपसत्त्वात्प्रसव्यं च-झ. ^९ न्मेक्षणतण्डुल-क. ^{१०} शंपात्रकशिष्व- (सुरा) र्थकशिषा-क. ^{११} प्रयज्जनापा-झ.

[पिण्डपितृयज्ञोऽनाहिताग्नेरपि]

(भा) अनाहिताग्नेरप्यध्वर्यु^१ग्रहणात् । परापावं—परापूय परापूय । अविवेकं—अविविच्याविविच्य ॥ ५ ॥

(सू) "सकृत्फलीकरोति दक्षिणाग्नौ^३ जीवतण्डुल^२ श्रपयति । अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनौ दक्षिणपूर्वेण वाऽन्वाहार्यपचनं दक्षिणाग्राची^४मेकस्फयां पराचीं वेदि^५मुद्धृत्य शुन्धन्तां पितर इत्यद्भिर-
"वोक्ष्य आयन्तु पितरो मनोजवसः इत्यभिमन्थ्य सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्रूर्णामृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराभ्यहम् । अस्मिन् सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह इति सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषा वेदि^६ स्तृणाति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७३ ॥

इति सामर्मा स्रष्टिका ॥

(वृ) पत्न्यवहन्तीति कोणदेशमुखता पत्न्या अपि न क्रियामात्रस्य ॥

[अध्वर्युग्रहणभावोपपादनम्]

अनाहिताग्ने—दिति—यजमानोऽत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र नियमात् पूर्वत्राध्वर्युकर्तृत्वस्य प्राप्तत्वादनाहिताग्नेयमध्वर्युग्रहणम् । यजमानशब्दस्याहिताग्नौ प्रसिद्धत्वादनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञे स्वयं कर्तृत्वप्राप्तावध्वर्युविधिः ॥

^१ध्वर्यु-ग. ^२फलीकरणम्—कणापाकरणार्थं तण्डुलावघातः. (ह).

^३तण्डुलमिव-क. जीवतण्डुलम्—यथा तण्डुला ईषजीवन्ति (ह). ^४एकस्फया—

एकस्फ्यकृतालेखा (ह). ^५मुद्धृत्य-क. ^६अवाचीनेन करेणोक्षणमवोक्षणम् (ह).

[वेदिकशिष्वादिव्यवस्था]

(भा) ^१जीवत्पितुरपि वेदिरपिण्डार्थत्वात् । न ^२कशिष्वादीनामासादनम् पिण्डार्थत्वाविहिताः ? ॥ ६ ॥

(घ) उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थालीपाकमभिघार्य एकस्फ्यायां मेक्षणमासाद्य स्थालीपाकमासादयति * दक्षिणतः ^३कशिष् ^४पवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसादयति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७४ ॥

(ना) उदकार्थः कुम्भः—उदकुम्भः^५ ॥ ७ ॥

(सू) अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य^६ मेक्षण^७ उपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७५ ॥

[अध्वर्युं ग्रहणफलम्]

(भा) अध्वर्युरध्वरस्य नेता कथं स्यादिति पुनरध्वर्युग्रहणम् ।

[वेदिफलम्]

(वृ) जीवत्पितु—ण्डार्थत्वात्—हविरासादनार्थत्वात् ।

[व्यवस्थाहेतुः]

न कशिष्वादीनामासादनम्—तेषां स्वातन्त्र्येण पदार्थतया न विधानम् । पिण्डभोक्तृपित्रर्थत्वात् । यथाभागमेवैनान् प्रीणातीति निर्देशात् । ^८जीवत्पितुस्तु पिण्डाभावात्कशिष्वादीनि न भवन्ति ॥

अध्वर्युर—ग्रहणमिति—अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्येति

^१ जीवत्पितुर—अ. ^२ न कशिष्वादीनि विहितानि—स. ^३ कशिष्पु—शयनम् (र). ^४ उपवर्हणं—उपधानम् (रु). ^५ न तु प्रणीतावत्—क. ख. ग. घ. ^६ आच्य सञ्ज्ञाच्य—रु. ^७ णमुप—क. ^८ जीवत्पितुस्तु—इ.

[नमस्कारोपयोगः]

(भा) नमस्कारः ^१प्रदानार्थः नमस्कारो हि पितृणामिति । लिङ्गात् ॥ ८ ॥

(सू) यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम्* । ये मेक्षणे तण्डुलास्तान् हुत्वा तूर्णानि मेक्षणमादधाति ॥ ९ ॥ ९ ॥ ७६ ॥

[उपस्तरणादीविशेषः]

(भा) यमायाऽप्युपस्तरणाभिधारणे । ^२उभयशेषात् कव्यवाहनस्य ।

(वृ) अध्वर्युग्रहणं दर्शार्धाध्वर्युरेवात्रापि यथा स्यादिति । ^३देवभूतत्विक्पक्षेऽपि दर्शाद्बहिः प्रयोगेऽपि ॥

[नमःपदफलान्तरम्]

नमस्कारः—र्थ इति—अतः स्वाहाकारं ^४निवर्तते नमस्कारो हि पितृणामिति लिङ्गात् ॥

[यमायोपस्तरणे हेतुः]

यमायाप्यु—रणे—द्वितीयामिति निर्देशात् । यथा गोद्वितीयेनार्थ इत्युक्ते नाजो बध्यते गौरेव बध्यते तथाऽत्रापि ॥

[उपस्तरणादि कचिन्न]

कव्यवाहनस्य न ते भवतः शेषप्रतिपत्तित्वात् ॥

[तस्य भाष्यसिद्धता]

उभयशेषात्कव्यवाहनस्येति—ये मेक्षणे तण्डुला इत्युभयशेषं मेक्षणे निधाय कव्यवाहनहोमः । उपस्तरणाभिधारणवर्जम् । शेषप्रतिपत्तित्वाच्छेषाभावे निवृत्तिरपि ॥

^१प्रदर्शनार्थ—क. अ. ^२उभयशेषात्—ग. ^३देवभूत—क. ^४जुहोति चोदनत्वात्, लिङ्गात् बोधायनमताच्च स्वाहान्तैर्मन्त्रैर्होमो इति रुद्रवत्तः.

[मेक्षणं विशेषः]

(भा) मेक्षणाधानं वाग्यतेन^१ ।

(सू) न यमाय जुहोतीत्येके ॥ १० ॥ १० ॥ ७७ ॥

(सू) अपयन्त्वसुराः पितरूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्या-
चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाह्लोका-
त्प्रणुदात्वस्मात् । ये देवाः पितरो ये च मानुषा
ये गर्भे मञ्जुरुत ये परस्ताः । य उद्धता उत ये
निखातास्ते सम्यञ्च इह मादयन्ताम् । ये
रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुरास्सन्तः स्वधया
चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाह्लोका-
त्प्रणुदात्वस्मात् । ये ज्ञातीनां प्रतिरूपाः पितृन्
माययाऽसुराः प्रविष्टाः परापुरो निपुरो ये भर-
न्त्यग्रे तानस्मात्प्रणुदस्व लोकादिति दक्षिणाग्ने-
रेकोल्मुकं^२ धूपायद्धरति ॥ ११ ॥ ११ ॥ ७८ ॥

[पिण्डपितृयज्ञे जीवपितृकृत्यावधिः]

(भा)^३ एकोल्मुकं—असंसृष्टमन्यैः । एतदन्तं जीवपितुः ॥ ११ ॥

[विशेषोपपादनम्]

(वृ) मेक्षणाधानं वाग्यतेनैवेति—मन्त्रानुपदेशादेव मन्त्रनिवृत्तौ
तूष्णीं ग्रहणं लौकिकवाङ्निवृत्त्यर्थम् ॥

[एकशब्दफलम्]

एकोल्मुकं असंसृष्टमन्यैः—एकवचनादेकत्वसिद्धावेकशब्दग्रह-
णात् । यावत्कर्मसमाप्ति धारणम् 'अवाङ्मन्यानि सुरमीणि कृत्वा' इति
लिङ्गात् । पिण्डदानात्पूर्वं नाशे मन्त्रेण पुनर्हरणं सर्वप्रायश्चित्तं^४ चाहव-

^१ वाग्यतेनैव-वा. अ. ^२ धूपायत्-धूपायसानम्-रु. ^३ इदं-वा. पुस्तके
न दृश्यते. ^४ शित्तत्वम्-इ.

- (सू.) दक्षिणपूर्व^१ मवान्तरदेशं सकृत् स्फयेनोच्छिख्य उदीरतामवर इत्यद्विरवोक्ष्य उच्छिखितान्ते निदधाति ॥ १२ ॥ १२ ॥ ७९ ॥
- (सू.) यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति* । मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकस्फयायां त्रीनुदकाञ्जली^२ श्चिवपति* । प्रसव्यं वा त्रिः परिपिञ्चति* त्रीनुद^३प्रात्रान् वाजसनेयिनस्समामनन्ति* ॥ १३ ॥ १३ ॥ ८० ॥

इत्यष्टमीस्रष्टिका ॥

- (सू.) सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिभे बर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतत्ते त-
^४ताऽसौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।
तूर्ष्णांचितुर्थम् । ^५स कृताकृतः* । ^६प्रपितामहप्रभृतीन्वा ॥ १ ॥ १४ ॥ ८१ ॥

[जीवपितृकेनिषेधः पश्चान्तरं च]

(बृ) नीये । एतन्न जीवपितुः । अथबोलुमुकधारणान्त एव होमः । अस्मिन् पक्षे अवाद्दृढव्यानीति होमसमवेताभिधानम् । ^७अत्र न पुनर्हरणम् । अस्माकं तु 'ये ज्ञातीनां+लोकात्' इति मन्त्रलिङ्गात् ज्ञातिभ्यः पिण्डान्

^१अवान्तरदेशः कोणदिक्-रु. ^२अत एव वचनादित् पूर्व उपवील्य भवति(रु). ^३श्चिवपति-क. रा. भिनयति-वेद्यामासिञ्चति (रु). ^४परितः सिञ्चत्येकस्फयाम् (रु). ^५अञ्जालिस्थाने पात्रमेव भवति, (रु). ^६मन्त्रेषु अदसां स्थाने वित्रादिनामानि संबुद्धया गृह्णाति (रु). ^७वैकल्पिकः (रु). ^८तात्पिण्ड-लक्षणा । ते च मन्त्रक्रमप्रातिलोभ्येन दक्षिणापवर्गा एव । पिण्डशेषत्वादञ्जलयोऽपि तत्प्रभृतयः (रु). ^९अतो न पुन-इ.

[अजीवपितृकस्यप्राचीनावीतं तदवध्यादिच]

(भा) अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती यजमानः । प्राचीनावीत^१वचनं श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् । जीवन्तः पितर इति विग्रहात् जीवपितामहो जीवप्रपितामहोऽपि^२ होमान्तम् ।^३प्रपितामहप्रभृतीनपि दक्षिणापवर्गान् । अञ्जलयोऽपि प्रपितामहप्रभृति दक्षिणापवर्गाः ।

(वृ) दास्यन् ज्ञातिरूपेण^४ पिण्डेष्वसुरप्रणोदनमर्थयते ।^५अग्निमित्यग्नेः पिण्डदानार्थत्वमेव ॥

[पुनः प्राचीनावीतविधिफलम्]

अत ऊर्ध्वम्—श्चित्तार्थम् इति—प्राचीनावीतिना प्रसव्यमिति परिभाषासिद्धेऽपि प्राचीनावीते पुनर्वचनं तद्धेये यजुर्भ्रंषप्रायश्चित्तार्थम् । सा हि परिभाषा श्रौतस्मार्तसाधारणी तद्धेये सर्वप्रायश्चित्तमेव स्यादिति^६ पुनरुपदेशः ॥

आहोमात्कृत्वा विरमेदित्येतद्धोमाङ्गनूतमेक्षणाधानान्तं कर्तव्यं नास्मात्प्रागित्येतद्दर्शयितुं जीवपितेत्याद्याकृष्य व्याचष्टे ;—

[होमान्तत्वेहेतुः]

जीवन्तःपित—होमान्तम् इति—प्रनुष्याः पितरोऽनुप्रपिते । त्रिनिंदाघातीति यजमानपितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डनिधा^७नात्पिण्डत्रयनिधानात्मकस्यैकशास्त्रार्थत्वात्त्रयाणामन्यतमे जीवति पिण्डत्रयनिधानानुपपत्तेर्होमान्तमेव ॥

[विशेषधिवरणम्]

प्रपितामहप्र—पवर्गाः—^८अत्र पितामहादूर्ध्वं त्रयाणां पिण्ड-

^१ प्रहणं—श. ^२ पिहोमान्तमेव—क. ^३ प्रपितामहाद्यपि. ^४ पिण्डादि-
स्वसुरप ?—झ. ^५ अग्निरित्य—झ. ^६ स्यादितिइत्येतदन्तमेव दशयते—झ. ^७ नात्म-
कस्यैव—घ. ^८ तत्र—मु. रा.

(भा) एतद्वां ततौ देवदत्तयज्ञदत्तौ ये च युवामनु । एवं पितामह-
प्रपितामहावपि ॥ १ ॥

(ख) नानामगृहीतं गच्छति । यदि^१ बन्धु न वि-
द्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिविपद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं
दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्विती-
यम् । स्वधापितृभ्यो दिविपद्भ्य इति तृतीयम् ।
यदि^२ द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौद्वावुप-
लक्षयेत् ॥ २ ॥ १५ ॥ ८२ ॥

(ख) यदि^३ जीवपिता दद्यादाहोमात्कृत्वा विर-
मेत् ॥ ३ ॥ १६ ॥ ८३ ॥

(घ) दानम् । प्रमृतीनिति द्वितीया तत्संबन्धिपिण्डदानाभिप्रायेण ।
अथवा त्रिषु पिण्डेषु प्रपितामहप्रभृती^४ नन्वाचष्ट इति ॥

[यदिद्विपितेत्यादेस्संगतिः]

एतद्वां महावपीति-पिण्डदानमन्त्रप्रसङ्गेनापकृत्य^५ द्विपितुरुप-
लक्षणप्रकार उपदिश्यते ॥

[नामग्रहणनियमः]

नानामगृहीतं गच्छतीति—पित्रादिनामग्रहणरहितपिण्ड^६ दाने
तत्पिण्डदानं पितृषु प्राप्नोतीति ॥

^१ बन्धु न विद्यात्—क. ग. सु. बन्धुना न ज्ञातरी पत्नीयो—अथवा बन्धु-
नामतौ न जानीयादित्यर्थः—रु. ^२ पितृशब्देनात्र पितामहादीनामपि ग्रहणम् ।
तेषामन्यतमो यस्य द्वौ यस्य क्षेत्रवादेः स द्विपिता विष्ठावचनात् न्यायसाम्बाच्च ।
(रु.) ^३ पितास्थाशब्द—क. ^४ नन्वा वाचष्ट १—झ. ^५ द्वि-विग्रुप—झ. ^६ दाने
कृतेतसि—झ. कृतेतदा—घ.

(सू) 'यन्मे माता प्रममाद् यच्चचाराननुव्रतम् । तन्मे
रतः पिता वृक्कामाभुरन्योपपद्यताम् । पितृभ्य-
स्स्वधा विभ्यस्स्वधा नमः । पितामहेभ्यस्स्वधा
विभ्यस्स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यस्स्वधा विभ्य-
स्स्वधा नमः इत्युपस्थायात्र पितरो यथाभागं
मन्दध्वमित्युक्त्वा पराङ्मावर्तते ॥ ४॥१७॥८४॥

[ऊहनिषेधतद्धेतुः]

(भा) पिता वृक्कामिति^१ अनूहः सर्वपितृणामभिधानात् ॥ ४ ॥

(सू) ओष्मणो^२ व्यावृत उपास्ते^३ ॥

* श्रीमामदन्त पितरस्सोम्या इति व्यावृत ऊष्म-
ण्यभिपर्यावर्ततेऽ^४व्यावृत्ते वा ॥ ५ ॥ १८ ॥ ८५ ॥

(भा) गतार्थः ॥ ५ ॥

(सू) यस्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति । ये समानाः
समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकस्वधा
नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । वीरं घत्त पितर

[पितेति एकवचनोपपत्तिः]

(वृ) "पिता वृक्का-मभिधानादिति-पितृभ्यस्स्वधाविभ्य इति बहु-

^१ प्रथमस्योपस्थानस्यैवावृत्तिरुक्तम् । पितामहप्रपितामहयोर्मौसिश्वादे तथा
दर्शनात् विज्ञविरोधाच्च । न च पितृशब्देन अयाणामभिधानात्तद् इति वाच्यम् ।
एकवचनात् मानुशब्दस्य अभिधाहाराच्च । तस्माद्गृहः पितुरेवोपस्थानं प्रथमेन (क).
^२ मिल्लत्रोहः १-भा. ^३ व्यावृत-व्यावृत्तिः-सात् उन्नच्छत ऊष्मणः न तु
आन्तरस्यापि (क). ^४ अन्वयावृत्तेना इत्येतन्न दृश्यते-क. ^५ व्यावृत्त्यन्वावृत्त्यो-
रन्यतोऽवगमः । पराङ्मुखत्वादात्मनः (क) ^६ अत्र-सु. र. पुस्तके यदि
विरमोदित्वन्तस्यः सूत्रस्य 'प्रसङ्गात्पूर्वं व्याख्यातम्' इति वृत्तिर्दृश्यते । नान्यत्रकापि
पुस्तके.

(सू.) इति* ।^{1*} आमयाविना प्राश्योऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो
योऽलमन्नाद्याय सन्नाद्ययाचेन वा² प्राश्यात् ॥ ६ ॥

[अलम्भाद्यविवरणम्]

(भा) योऽलमन्नाद्यायेति नैमित्तिकम् ।³ यस्य नास्ति⁴ भोजनशक्तिः ।
सत्य⁵ न्ने भोजनकामो वा ॥ ६ ॥

(सू.) पूर्ववदेकस्फयायां त्रिनुदकाञ्जलीनुपनिनीय
अञ्जनाभ्यञ्जनेन वासश्च त्रिरनु⁶पिण्डं ददाति* ।
* आङ्क्ष्व ततासावङ्क्ष्व पितामहासावङ्क्ष्व
प्रपितामहासावित्याञ्जनम् । * एवमभ्यञ्जनमभ्य-
ङ्क्ष्वेति मन्त्रं संनमति ॥ ७ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥ २० ॥ ८७ ॥

(सू.) यदि⁸ बन्धु न विद्यादाञ्जतां मम पितर
आञ्जतां मम पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा

(वृ) वचनात्सर्वपितृणामुपस्थानपरत्वान्मन्त्रस्य सर्वपितृणां पिता वृङ्क्ता-
मित्यभिधानम् । ज्ञात्यभिप्रा¹⁰येण चैकवचनम् ॥

[प्राशननियमे तात्पर्यम्]

योऽलमन्ना-कामो वा इति—यदि भोक्तुं न शक्नुयात् ।

¹¹ नैमित्तिकत्वाद्¹² वश्यं¹³ शेषं प्राश्यम् । द्वितीयालोपश्छान्दसः ॥

¹ आमयाविनातुयत्रमानेन प्राश्योनावधेयः (रु.) ² प्राश्यः क. रुदस्ती-
यपाठः स्वयमेव. ³ यस्य नास्ति नैमित्तिकं सत्यन्ने. ⁴ भोजनशक्तिशब्दोभोजन-
त्वमव?—झ. ⁵ सत्यन्नेऽ-भोजन-क. ⁶ पिण्डे पिण्डेत्रिभिर्ददातीत्यर्थः । अन्यथा
त्रिप्रहणवैयर्थ्यात् (रु). ⁷ सकृत्सकृन्मन्त्रः । पिण्डेषु द्विपितुरुद्दह्य पूर्ववत् (रु).
⁸ यदि मामानि (रु). ⁹ बन्धुत्-क. ¹⁰ वेणिकव-घ. ¹¹ स नैमित्तिक-प्राश्यात्-
मु. रा. ¹² वश्यमशेषं-झ. ¹³ शेषः प्राश्यः-क. दवश्यमशेषं प्राश्य-झ.

(सू) इत्याञ्जनम् । एवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्र^५
संनमति ॥ ८ ॥ २२ ॥ ८८ ॥

[बन्धुपदार्थः]

(भा) बन्धु न विद्यादिति नामानि ^१बान्धवानाम् ॥ ८ ॥

इति नवमोऽखण्डिका ॥

(सू) ^२एतानि वः पितरो वासांस्यतो नोऽन्यत्पितरो
मा योष्टेति वाससो दशां छित्वा निदघात्यूर्णा^३-
स्तुकां वा पूर्वे वयसि ^४उत्तर आयुषि स्वं
लोम ॥ १ ॥ २३ ॥ ८९ ॥

(भा) एतानि वः पितर ^०इति ^०सर्वत्र उहेनैवोपदेशः ॥ १ ॥

[बन्धुपदार्थविवृतिः]

(वृ) बन्धु—बन्धवानाम्—न ^१विद्यादिति शेषः । बन्धनं बन्धुः
^२नाम्ना हि पितरः पिण्डैः संबध्यन्ते ! नानामगृहीतं गच्छतीति दर्श-
नात् । पित्रादीनां नामैव बन्धुशब्देनोच्यत इत्यर्थः । नात्र बन्धुशब्दो
बान्धववाची विलिङ्गत्वात् ॥

एतानिवः—वेत्तेति—बहुवचनान्तस्यैव पाठात् प्रतिपिण्डं वासो-
निधानस्य कर्तव्यत्वात् अनूहः । ऊहे आर्षपाठस्य कचिदप्यनुपयोगात् ॥

^१यथा लिङ्गं न समन्वोभवति (रु). ^२अनूहोमन्त्रः पितर इति सर्वत्र
पित्रनिधानात् । आकृत्यंस्वभिभुत्वात्कर्मणः । बोधायनस्तुइमाह (रु).
^३ऊर्णास्तुका—अदिलोशा कल्पः (रु). ^४उत्तरमायुः—पञ्चाषात्ऊर्ष्व (रु)—
उत्तरमायुः—षट्षष्टेश्वर्षोऽष्टभ्योमासिभ्यश्चऊर्ष्व (बो.) ^०इति सन इति—ग.
^०सर्वत्रैवो—क. ऊहेनो.देशः—झ. ऊह उपदेशः—ञ. ^१विद्यादिति—झ.
^२नामतापितरः—झ.

[विषयव्यवस्था]

(सू) वीतोष्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायेति
नमस्कारान् 'जपति' । * गृहान्नः पितरो दत्त
सदो वः पितरो ^२ 'देष्मेति' पितृनुपतिष्ठते ॥ २ ॥
२४ ॥ ९० ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ २ ॥

(सू) ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् इत्युदकं निनयति ॥३॥

[निनयनकर्म]

(भा) उदकुम्भस्थस्य निनयनम् ॥ ३ ॥

(सू) मनोऽन्वाहुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते *
उत्तिष्ठत पितरः प्रेत शूरा यमस्य पन्थामनु-
वेता ^४ पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं

[निर्देशोपपात्तरूपप्रकारः तत्तत्कालञ्च]

(वृ) उहेनैवोपदेश इति—समुदायाभिप्रायोऽयं पाठ इति सर्वत्र पिता
वृक्षां पितृभ्यस्वधा विभ्यस्वधा इत्यत्रापि बहुवचनं चोपपद्यते ।
पितरः पितामहा इति लिङ्गात् । तन्मादार्षपाठोपयोगः । पिता वृद्धतां
पितामहो वृक्षां पितृभ्यस्वधा पितामहेभ्यस्वधा प्रपितामहेभ्यस्वधा
पितरो वासांसि पितामहा वासांसीति । उत्तरमायुः पञ्चाशत उर्ध्वमिति
^१ वक्ष्यति ॥

[निनयनप्रकारः]

उदकुम्भ—यनम्—जलस्य । ऊर्जं वहन्तीरिति प्रसव्यम् ॥

^१ नमस्कुर्वन् जगति (ह). ^२ दत्तसदोः पितरो—क. ^३ निनयलेक-
स्फायां (ह). ^४ मनो पुराणम्—ग. ^५ वक्ष्यते—घ.

(सू) प्रणो ब्रूताद्भागधां देवतासु इति पितृ^१नुत्थाप-
यति ॥ ४ ॥ २५ ॥ ९२ ॥

(सू) परेत पितरस्सोम्या इति ^२प्रवाहण्या पितृन्
प्रवाहयति ॥ ५ ॥ २६ ॥ ९३ ॥

(सू) प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्य-
देशं ^३गच्छति * । यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते ॥ ६ ॥ २७ ॥ ९४ ॥

[उपवीतव्यवस्था]

(भा) गार्हपत्य ^४प्रभृत्यु ^५त्तरं कर्म यज्ञोपवी^६त्येव ^७ । नेत्युपदेशः
उपस्थानान्तमिति न्यायः ॥ ६ ॥

[यज्ञोपवीतहंतुः]

(वृ) गार्हपत्य—त्येवेति—यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीत्यस्य
बाधकतया यज्ञोपवीतस्य प्रस्तुतत्वादत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीत्येव ॥

[उपदेशाशयः]

नेत्युपदेशः—अत ऊर्ध्वमिति विहित^८स्याऽऽसमाप्तेः ^९प्राप्तत्वा-
द्यावद्वचनं बाधो युक्त इति । अथवा प्राचीनावीतिना प्रसव्यमिति साङ्गे
पित्र्ये प्राप्तस्यात ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति श्रौतप्रायश्चित्तार्थं तस्यैवानुवा-
दात् अत ऊर्ध्वं यत्र परिभाषया प्राचीनावीत^{१०} तत्र प्राचीनावी^{११}त्ये-
वेति । अतः परिभाषाया ^{१२}एव बाधादूर्ध्वमिति न विवक्ष्यते ॥

[न्यायोपपत्तः]

उपस्थानान्तमिति न्यायः इति—उपस्थानार्थत्वाद्गार्हपत्य देशं ^{१३}प्रति
गमनस्य उपस्थानान्तं यज्ञोपवीत्येव ॥

^१ तादाश्रयेनमन्त्रोच्चारणमंत्रांस्थापनम्—(क) ^२ प्रवाहण्येने प्रस्थापयन्तेऽनया
पितर इति प्रवाहणी (क). ^३ उभयमेतद्गार्हपत्योपस्थानार्थं यज्ञोपवीते गमनं च
(क). ^४ गार्हपत्यदेशप्र-क. ^५ त्युत्तरं यज्ञो-अ. ^६ पवीती-क. ^७ त्येवे-
त्युपदेश-अ. ^८ स्वाप्राप्तेः-क. झ. ^९ प्राप्तपूर्वत्वाया-क. ^{१०} तत्त्वं-क.
^{११} वीततेति-क. ^{१२} बाधाया-क. ^{१३} देशे गमनस्य-घ.

(सू) अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं
घत्स्वेति ^१मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति * ।
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ^२यथेह
पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति पुमांसं ह
^३जानुका भवतीति विज्ञायते ॥ ७ ॥

(भा) पत्नीवहुत्वे ^४पिण्डविभागो मन्नावृत्तिश्च ॥ ७ ॥

(सू) ये सजातास्समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतां अस्मिन् लोके शतं
[समाः ॥ ८ ॥

(सू) इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्नाति न वा ^५ ।
स्थाल्यां पिण्डान् ^६समवधाय ये ^७समाना इति
सकृदाच्छिन्नमग्नौ प्रहरति * । * अभून्नो दृतो
हविषो जातवेदा अवाद्दृव्यानि सुरभीणि कृत्वा
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन् प्रजानञ्चरे
पुनरप्येहि देवान् इत्येकोऽभ्युक्तं ^८प्रत्यपिसृज्य प्रोक्ष्य
पात्राणि द्वन्द्वम^९भ्यु^{१०}दाहरति ॥ ९ ॥ ३० ॥ ९७ ॥

(सू) संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः ॥ १० ॥ ३१ ॥ ९८ ॥

(भा) गतार्थः । संतिष्ठते—समाप्यते ॥ ९ ॥

[आवृत्तिकर्म]

(वृ) पत्नीवहुत्वे—वृत्तिश्च—प्रदानमग्नस्य प्राशनमग्नस्य च ॥

^१ द्वितीयपिण्डएवाग्रमग्धमोऽभिप्रतः न तृतीयः सतुर्थस्यनित्यत्वात् (रु).
^२ यथावमरपा असदिति—क. ^३ जानुका—जननशाला—(रु). ^४ पिण्डे वि—अ.
^५ समवधाय—सहक्षिप्त्वा (रु). ^६ ये समाना इति ऋषेव बर्हिः प्रहरति न वरि
धत्तेति यजुषापि । तस्या एकादिप्रदेशान् (रु). ^७ प्रत्यपिसृज्य—पुनः क्षिप्त्वा
(रु). ^८ पुनः क्षिप्त्वा (रु). ^९ अभ्युदाहरति—उपादत्ते—(रु). ^{१०} उपादत्ते (रु).

(सू) अपः पिण्डा^१ नभ्यवहरेद्राह्वणं वा प्राश-
येत् ॥ ११ ॥ ३२ ॥ ९९ ॥

(सू) सोऽयमेवं विहित^२ एवानाहिताग्नेः ॥
औपासने^३ श्रपणधर्मा होमश्च^४ अतिप्रणीते वा
जुहुयात्^५ यस्मिन् जुहुयात्तमुपतिष्ठेत् ॥ १२ ॥
॥ ३३ ॥ १०० ॥

[बहुवचनस्वारस्यम्]

(भा) श्रपणधर्मा इति बहुवचननिर्देशादतिप्रणीते होममात्रेणैव । उभ-
योरपि परिस्तरणम् ॥ १२ ॥

(सू) ^६तत्र "गार्हपत्यशब्दो लुप्यते संस्कारप्रति-
षेधात् ॥ १३ ॥ ३४ ॥ १०१ ॥

इति दशमी खण्डिका ॥ तृतीयः पटलः ॥

[श्रपणादेरुल्मुकातिरिक्तस्यातिप्रणीते निवृत्तिहेतुः]

(वृ) श्रपणधर्मा—मेवेति—श्रपणं धर्माश्चेति श्रपणधर्माः । न
षष्ठीसमासः । जुहुयादित्येतावन्मात्रोपदेशादितरेषामौपासन एव प्राप्तिः ।
उल्मु^१काहरणं त्वतिप्रणीतादपि लभ्यते । 'अभूजो दूतो हविषो
जातवेदा' इति लिङ्गात् ॥

उभयोरपि परिस्तरणम् इति—परिस्तरणस्य सर्वकार्यार्थत्वात् ॥

^१ अभ्यवहरेत्—किंपित् (रु). ^२ अन्पूर्नाधिकः पिण्डपितृयज्ञोऽनाहिताग्नेरपि
भवतीत्यर्थः (रु) ^३ दाश्रणाग्निस्थानीये औपासने श्रपणहोमौ भवतः (रु). ^४ अति-
प्रणीते औपासन एव श्रपयित्वा ततोऽग्निं दक्षिणाप्राग्वं प्रणीय तस्मिन् वा जुहुयात् ।
आश्वलायनेनाप्युक्तम् (रु) ^५ अत्र—क. ^६ अत्र अनाहिताग्निः मसिश्चाहं पिण्ड-
पितृयज्ञं च करोति । आहिताग्नेस्तु मनुवचनद्वयादेकत्वः । एकं ब्राह्मणभोजनकालादपरं
अपरं होमपिण्डप्रतिषेधपरमित्यविरोध इति केचित् । नेगमोक्तं चैतत् (रु).
^१ काहरणम्—घ.

[गार्हपत्यपदलोपतद्हेतुविचारः]

(भा) गार्हपत्यशब्दस्य लोपः । संस्काराणामाधानिकानामभावात् । तस्मिन्नग्नौ संस्कारनिमित्तत्वाच्च गार्हपत्यशब्दस्य । कथं पुनस्तेषामभावः ?

[गार्हपत्यशब्दलोपोचित्याविचारः]

(वृ) गार्हपत्यश—मभावादिति—सोऽयमेवं विहित एवानाहि-
ताग्नेरिति आधानसंस्काररहितस्य विधानात् यदन्तरिक्षमित्युपस्थानमग्ने
गार्हपत्यशब्दस्य लोपः । न च तूष्णीं कंसं मृन्मयं चेतिवत् कृत्स्नस्य
मङ्गस्य लोपः । तत्र मुख्यस्य वानस्पत्यशब्दस्य कंसमृन्मययो^१ निवृत्तेः ।
मुख्यनिवृत्तेरितरेषां पदानामपि निवृत्तिर्युक्ता । अत्र तूपस्थानमग्ने
अग्निर्मा तस्मादिति विशेष्यभूताग्निप्रकाशनपरत्वान्मन्त्रस्य विशेषणवाची
अप्रधानो गार्हपत्यशब्दोऽसंभवान्निवर्तते । ^२ प्रधानानुरोधेन प्रवर्त^३त इति
विशेषः । अग्निं गृह्णामीति तु मन्त्रे श्वशब्दप्राधान्यात्तस्य मन्त्रस्य
सद्यस्कालायां लोपः । ताश्चोभूते यजत इति श्वो^४ रमणप्रार्थनार्थत्वात्
एवमन्यत्रापि मन्त्रपदलोप^५ ऊहनीयः । संस्कारप्रतिषेधादिति हेतुव्यप-
देशात् ॥

[गार्हपत्यशब्दस्याधानसिद्धपरत्वसमर्थनम्]

तस्मिन्न—शब्दस्येति—प्रवृत्तिरिति शेषः । न केवलं गृहपति-
योगमात्रात् । अथवा ^६ गृहशब्दः श्रौतकर्मण्येव ^७ रूढः, 'सगृहः
प्रयाम्यन्' 'यो वा अश्वयोगृहान् वेद' इत्यादिदर्शनात् । तस्य पति-
गृहपतिः तद्योगाद्गार्हपत्य इत्यभिप्रायः ॥

कथं पुनस्तेषामभावः ? इति—अस्यार्थः—संस्काराभावो हि

^१ श्वोऽप्रके—घ. ^२ वृत्ते—क. झ. ^३ प्रधानानुरोधेन प्रवर्तत शेषः—झ.

^४ प्रवर्तते शेषः—घ. ^५ वरण—घ. ^६ लोपभाग उह—घ. ^७ गृहपति-शब्दः—क.

^८ सरूढः—ख.

(भा) ^१ अप्यनाहिताग्निना कार्या इति । ते हि प्रतिषिध्यन्ते ! यदि क्रियेर-
नाहिताग्निरेव स्यात् । अतस्संस्कारप्रतिषेधाद्गार्हपत्यशब्दस्य^२ लोपः ॥ १२ ॥

॥ इति धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयः पटलः ॥

[यजमानकार्येहोमव्यवस्था]

(सू) अमावास्यायां^३ रात्र्यां स्वयं यजमानो
यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोत्यग्निहोत्रोच्छेषणमातश्चनार्थं
निदधाति ॥ १ ॥ १ ॥ १०२ ॥

(वृ) गार्हपत्यशब्दनिवृत्तौ हेतुः ! औपासनेऽपि संस्कारा विद्यन्ते एव । कथं
पुनराधानसंस्काराणामभावो हेतुरुक्तः ! इति ॥

अप्यना—षिध्यन्ते—सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेरिति
प्रकृत्य संस्कारप्रतिषेधादिति निर्देशात् आधानसंस्कारप्रतिषेधानुवाद
इत्यर्थः ॥

[आधानप्राप्तिनियमो न सूत्राभिमतस्स्यात्]

ननु एवं विहित एवेति वचनादाधानपिण्डपितृयज्ञयोरङ्गाङ्गि-
भावाभावेऽपि साधिकारश्रौतविधिप्रयुक्तत्वादाधानस्यात्रैवकार^४निबन्धना-
दन्यूनं प्रयोक्तव्यत्वावगतेश्चाधानसंस्काराः प्राप्नुयुः ; अतः संस्कार-
प्रतिषेधोऽन्योऽन्वेष्टव्य इत्यत आह—

यदि क्रियेरन्—लोप इति ॥

इति कौशिकेन रामाग्निचिता कृतायां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ
तृतीयः पटलः ॥

^१ अनाहिताग्निना (इति रामाण्डारपाठः). ^२ स्याऽप्रयोग इति घ.

^३ अमावास्याशब्देन कर्मोच्यते । तस्यां च सायमाग्निहोत्रस्व नियमविशेषो विधीयते ।
यवागूस्तास्त्राप्यप्रयुक्ता । न च यमुच्छेषणप्रातिपत्तिः तदभावे प्रातिनिध्युपदेशात् (रु).

^४ निबन्धननान्यूनम्—क. घ.

(भा) स्वयं विधानाद्घोद^१कादीनामाहरणं^२ यजमान एव करोति ।
पर्वणि वेति सिद्धत्वाद्यजमानस्य^३ अपर्वण्यपि साक्षाद्यविकारे स्वयं
होमः । यथा राजसूये ऐन्द्रे दधनि । यवागूहोमो दधिप्रयुक्तः । अतो^४ न
भवत्यसंनयतः ॥ १ ॥

(सू) नास्यैताः रात्रिं कुमाराश्चन^५ पयसो
लभन्ते ॥ २ ॥ २ ॥ १०३ ॥

[यजमानकर्तव्यताप्राहकं पर्वनियमायोगश्च]

(वृ) स्वयंविधाना-न्द्रे दधनीति-अस्यार्थः-अहरहर्यजमानस्वय-
मग्निहोत्रं जुहुयात्पर्वणि^६वेति यजमाननियमे सिद्धे पुनरिह स्वयंग्रहणादे-
घोदकादीन्यपि यजमान एवाहरति । ननु पर्वण्येवेत्यत्रापि स्वयंशब्दोऽ-
नुवर्तते ! न ; ब्रह्मचर्यादिपक्षेऽप्यनुवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्राप्यनुवृत्तौ स्वयं
यजमान इध्मानाहरतीत्यस्यानर्थक्यं भवति । यजमानग्रहणादपर्वण्यपि
साक्षाद्यविकारे कर्माणि क्रियमाणे राजसूये ऐन्द्रे दधनि दर्शे चापर्वणि
पथिकृन्मुखे मध्ये सायमग्निहोत्रं^७ यजमान एव करोति ॥

[यवागूहोमनियमोपपत्तिः]

यवागूहोमो — त्यसन्नयतः-अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति
नित्याग्निहोत्राङ्गतया पक्षसिद्धाया अपि यवाग्वाः पुनर्विधानात् तथा होमो
दधि प्रयुक्तः न कालप्रयुक्तः ; दधिप्रयुक्तयजमाननियमसमभिव्याहा-
रात् संनिपत्यापकारित्वाच्च । अतस्साक्षाद्याकरणे यवागू^८होमो न भवति ।
असन्नयतः पथिकृन्मुखे यजमानस्यानियमः^{१०} असंनयतस्तत्र यवाग्वा
नियमः । अमावास्यायां वैषोदकादीनां स्वयमाहरणनियमः ॥

^१ दकानामा-अ. ^२ याजमानादान्यर्थकृत्यानि यजमान-क. ^३ स्वयं-
प्यपि-अ. ^४ भवति संनयतः-ख. ^५ चनेति निपातोऽप्यथे (क). ^६ वेति-क.
^७ होत्रे-घ. ^८ होत्रतया-क. ^९ गूनियमो-क. ^{१०} स्यानियमः । अमावा-घ.

[विनियोगान्तराभावपरता]

(भा) कुमारा अपि न लभन्ते । ^१ सर्वं दुहते यथा संभवति कुम्भी ॥ २ ॥

(सू) हुते सायमग्निहोत्रे सायन्दोहं दोहयति ॥ ३ ॥

[कालावधारणम्]

(भा) ^२सायं दोह इति वचनाद्दोहश्च सायंकाल एव ॥ ३ ॥

(सू) अग्नीन् परिस्तीर्याग्निमग्नी वा ^३ ॥ ४ ॥

[परिस्तरणाद्विध्यवस्था]

(भा) परिस्तरणं न सम्भावसथ्ययोरकिञ्चित्करत्वादित्युपदेशः ^४ ।

(वृ) कुमारा—कुम्भीति—पडवराध्वानिति न्यूनसंख्यानिषेधात्

[विनियोगान्तरव्यावृत्तिहेतुः]

उत्तरावधेर्यावत्संभवार्थत्वात्कुमाराः पयो न लभन्ते ^५ । यावद्वत्सं दोहन-

[विनियोगान्तरसंभवपक्षः]

विधानात् । सूत्रान्तरे कुम्भीपरार्थविधानात्कुम्भीपरिमितपयःपर्याप्ता घेनवः उत्तरावधिरिति । अस्मिन् पक्षे अधिकं पयः ^६कुमाराणां लभ्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे कुम्भ्यन्तरे सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा हविश्शेषमक्षण काले ऋत्विज एव प्राक्षीयुः ॥

[आतञ्जनकालः]

सायंदोह—काल एवेति—निशायां ^७ सायंहोमं कुर्वतः
पुरस्ताद्दोह उद्वासनान्तः । पश्चादातञ्जनम् ॥

[होमान्वयाभावस्त्वभ्याद्यज्ञपरिस्तरणहेतुः]

परिस्तर—त्युपदेश इति—अग्नीनिति बहुवचनं त्रिष्वेव

^१ सर्वं दुहन्ते !—क. ख. ग. घ. ^२ सायंदोहवति वच—घ. ^३ अग्नि-
गार्हपत्यं तस्यैवकुर्मसंयोगात् । अग्नीगार्हपत्यादवनीर्या प्राधान्यात् (रु). ^४ अग्नीन्
इत्यादि प्रयुक्तान्तमेकं सूत्रं—रु. ^५ उपदेशः कार्यः—ख. ^६ संभवात्—घ.
^७ नलभन्ते सूत्रान्तरे—ख. ग. घ. ^८ कुमारा न लभन्ते—रु. कुमाराणां न लभ्यते
(मु-रा). ^९ सायं सायं—घ.

(भा) अग्नीनित्यविशेषवचनात् कार्याभावेऽपि ^१संस्कृतानामेवाग्रघन्तरसा-
ह^२चर्यादेकादिशिन्यामुप^३शयवदिति न्यायः^४ । अग्निं^५यस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।
अग्नीं गार्हपत्याहवनीयौ । अधिश्रयणमाहवनीये^६ऽपि लभ्यते बहुवचन
निर्देशात् ॥ ४ ॥

(बृ) पर्यवस्यति कपिञ्जलानितिवत् । कार्याभावाच्चोत्कर्षः तयोर्होमादि-
कार्याभावात् । संस्कृतस्य कार्यान्तरोपयोगाभावाच्च संस्कारः । अनयो-
रन्वाधानं^७ तु तूर्णानि क्रियते । ^८याजमानदर्शनादित्युक्तम् ॥

[न्यायपक्षे परिस्तरणपरिसंख्यादौलभ्यम् ।]

अग्नीनित्यविशेषव—न्यायः इति—अग्नेरग्नौर्वा प्राधान्यं
कार्यं वा^९ भवति । तदतिक्र^{१०}न्याविशेषेणो^{११}पादीयमानशब्दस्त्रिषु न
पर्यवस्यति । कार्यान्वयश्च त्रिषु^{१२}नैकान्तः । इडान्तपक्षेऽन्वाहार्य-
पचनस्याप्यभावात् । ^{१३}धार्याणां च संस्कारास्संभवन्ति धारणेमेवोपयोग
इति प्रणीता^{१४}वचनौषधे ॥

[पञ्चभेदाभिप्रायं सूत्रम् ।]

अग्निं—यस्मिन्नग्नौ श्रपयतीति—अग्निभित्तिपक्षे इत्यर्थः ॥

अग्नीं—गार्हपत्याहवनीयौ—अग्नी इति पक्षे इत्यर्थः ॥

[आहवनीयेधिश्रयणलाभः एकाग्निव्यवस्था च]

अधिश्रयण—निर्देशादिति—दर्शपूर्णमासयोर्नित्यवत् बहुपुरो-
डाशाभावेऽप्याहवनीये गार्हपत्ये वा हवीं^{१५}षि श्रपयतीति बहुवचननिर्दे-

^१संस्कृतवाच्यम् !—अ. ^२चर्यामेकाद-घ. ^३मुपशययान्व-झ. मुपशीधव-
अ. यस्मिन् श्रप-घ. ^४अग्नीनित्यारभ्यन्यायः इत्यन्तेः ग्रन्थः क पुस्तकेनदृश्यते.
^५यस्मिन् श्रप-घ. ^६बेलभ्यते हीर्षातिव-अ. ^७नं तूर्णानि क.ख. ^८यत्र
मान-घ. ^९वा संभ-घ. ^{१०}न्याविशेषेण ध्रुवमात्रशब्द-घ. ^{११}योपादान-
शब्दः—क. गोपदधानः—झ. ^{१२}नैकान्ततः—मु. रा. ^{१३}धान्यानां संस्कारश्च
संभवात्—झ. ^{१४}वचनौ-झ.

(सू) साभ्रायपात्राणि प्रक्षाल्य उत्तरेण गार्हपत्यं
दर्मान् ^१संस्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयु-
नक्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १०६ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ५ ॥

(सू) कुम्भी^२ शाखापवित्र^३मभिधानी^४ निदाने
दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा^५पिधानार्थ-
मग्निहोत्रहवणीमुपवेपं च ॥ ६ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

(भा) अभिधानी^४—रज्ज्वत्सबन्धनार्था । निदाने नियोगौ ॥ ६ ॥

(सू) समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रे पवित्रे
क्कुरुते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०८ ॥

(भा) समौ—^६पृथुत्वेन ॥ ७ ॥

(वृ) शात् ; ^१तथा यदेनयोऽश्रुतकृत्याथान्यत्रावभृथमवेतीति सिद्धवदनु-
वादाच्चाहवनीयेऽपि सायंदोहाधिश्चयणम् । तदाऽग्निमिति^७पक्षे तस्यैव
परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

[नियोगपदार्थः]

अभिधानी—नियोगौ—बन्धनसाधनमूते^८ ॥ ६ ॥

[साम्यनियामकम्]

समौ—पृथुत्वेनेति—^९पवित्रयोर्दीर्घत्वस्य प्रादेशमात्रसमत्वादाया-
मतस्समत्वसिद्धेः पृथुत्वेन समत्वम् ॥ ७ ॥

^१परिस्तरण प्रकारञ्चोपरिष्ठऽद्रस्यते—(६). ^२अभिधानी बन्धनसाधनी-
रज्जुः—रु. ^३निदाने गोपादसम्बन्धिनी रज्जु—रु. ^४अभिधानी वस्तु—ग. ^५पृथ-
क्त्वेन—अ. ^६तदा—अ. ^७पक्षस्यैव—अ. ^८मूली—ग. ^९उभयोर्दीर्घत्वस्य-
प्रादेशमात्रसमत्वा—घ.

(सू.) पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुना तु इति
 तृणं काष्ठं वाऽ^१न्तर्धाय छिनत्ति ^२* न नखेन ।
 * विष्णोर्मनसा पूतेस्थ इत्यद्भिरनु^३मृज्य पवित्रा-
 न्तर्हितायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां
 पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवोवस्सवितोत्पुना-
 त्विति प्रथमम् अञ्चिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् वसो-
 स्सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ १०९ ॥

(भा) गतार्थः ॥ ८ ॥

(सू.) आपो देवीरग्रे पुत्र इत्यभिमन्व्योत्तानानि
 पात्राणि पर्यावर्त्य शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति
 त्रिः प्रोक्ष्य प्रज्ञाते पवित्रे निदधाति । आपो देवी-
 श्शुद्धास्थ इमा पत्राणि शुन्धत उपातङ्ग्याय देवानां
 पर्ण^४वल्कलमुत शुन्धत देवेन सवित्रोत्पूता वसो-
 स्सूर्यस्य रश्मिभिः गां दोहपवित्रे रज्जुम् सर्वा
 पात्राणि शुन्धत इति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्व्य
 एता आचरन्ति मधुमद्बुहानाः प्रजावतीर्यशसो
 विश्वरूपाः बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो
 रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते यज-
 मानः ॥ ९ ॥ ९ ॥ ११० ॥

॥ इत्येकादशी स्वाण्डका ॥

^१ दर्मयोगार्वात्रस्थ च मध्ये कृत्वातिनसहछिनात्ते । उत्पवनेत्वाहाश्वलायनः
 नामन्तयोर्गृहीत्वा जुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यामिति—(क). ^२ छिनत्तिविष्णोः—क.
^३ अनुमानेन पाव । कियान्म—(क). ^४ अस्माच्छिजात् परिवासनशकलस्यापि प्रोक्षण
 मिष्यते । प्रातर्दोहेऽभिमन्त्रणनिवृत्तिस्त एव लिङ्गात् । तथा शमोशकले मन्त्रनिवृत्तिः
 पूर्ववत् (क).

[अनुमन्त्रणादिव्यवस्था]

(भा) ^१पर्णवल्कस्यापि प्रयोगः पर्णवल्कमुत शुन्धतेति लिङ्गात् । प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रणं न प्रातर्दोहे उपातङ्क्याय देवानामिति ^२ लिङ्गात् । प्रातर्दोहे आतञ्चनाभावात् । आयतीः अग्निसमपिम् । अतः ^३प्रातर्दोहेऽपि । न तूपदेशः । गोः^४ प्रस्थापनादि ^५शाखास्थापनान्तं न प्रातर्दोहे वत्सापाकरणस्य पुनर्विधानात् ॥ ९ ॥

(सू.) निष्टम् रक्षो निष्टमोऽवशः स इति गार्हपत्ये
सान्नाय्यपात्राणि प्रतितप्य धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छे-

[प्रातर्दोहवर्जनहेतुधिवरणम्]

(बृ) आयतीरग्नि—न तूपदेश इति—प्रस्थापितानां गोचरा-
द्यजमानस्य ^६गृहमागच्छन्तीनामनुमन्त्रणम् । अतो न प्रातरिति । प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रय एता आचरन्तीत्यादिना प्रतीक्षणस्य समान-
कर्तृकत्वावगमात् । प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रणं च याजमानतः । प्रोक्षणाभि-
मन्त्रणाभावे प्रतीक्षणस्यापि निवृत्तिः ॥

स्वपक्षे च—

गोप्रस्थानादि—दोह इति—पक्षद्वयेऽपि ^७नित्यधर्मोपदेश-
प्रसङ्गेनात्रैषां निवर्तनमुक्तम् । वत्सापा—धानादिति—प्रातःकाल-
पाकृतानां सायंदोहे संसर्जनात् । प्रातर्दोहार्थमर्थप्राप्तमपि वत्सापाकरणं
पुनर्विधीयते । अत इतरेषां ^८निवृत्तिः । ^९उपगूहनस्यापि तदङ्गत्वा-
निवृत्तिः ॥ ९ ॥

^१ लिङ्गादित्यन्तं—अ. कोशे न दृश्यते. ^२ मितिमन्त्रलिङ्गात्—अ. ^३ प्रात-
र्दोहनत्—अ. ^४ गोप्रस्था—अ. अ. ^५ शाखा प्रस्थापनान्तं—ग. अ. ^६ गृहंग-
इ. ^७ रन्तीतिप्रती—अ. ^८ न पत्यध—इ. ^९ निवृत्तिरिति—अ. निवृत्तिः
प्रातर्दोहात्प्राक् गवां भक्षणार्थं प्रस्थापनाभावात्निवृत्तिः निवृत्तिरिति—क. ख. ग.
^{१०} इदं वाक्यं—अ. इ. योर्न दृश्यते.

(सू.) त्र्युपवेषमादाय निरूढं जन्मं भयं निरूढास्मेना
अमीत्वरीरिति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गाराभिरूढ^१
मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमघिश्र-
यति ॥ १ ॥ १० ॥ १११ ॥

[निरूढणनियमोमानं च]

(भा) अङ्गारनिरूढणं^२ न बहिरायतनात्^३ गार्हपत्येऽघिश्रयतीति वच-
नात् ॥ १ ॥

(सू.) अप्रसंसाय यज्ञस्योखे^४ उपदधाम्यहम् ।
पशुभिस्सन्नीतं बिभृतमिन्द्राय शृतं दधीति
च^५ ॥ २ ॥ ११ ॥ ११२ ॥

[मन्त्रनियमादि]

(भा) महेन्द्राय शृतं दधीति^६ । नायं प्रातर्दोहे दाधित्वाभावात् ।

[नियमहेतुविवरणम्]

(वृ) अङ्गारनिरू — वचनादिति — बहिरायतनान्निरूढे गार्हपत्यत्वं
न विद्यत इति । अग्निहोत्रे व्यन्तान् गार्हपत्येन कृत्विति^७ विशेष-
दर्शनाच्च ॥ १ ॥

महेन्द्राय शृतं दधीति — महेन्द्रयाजिनः ॥

नायं प्रातर्दोहे — भावात् — अप्रसंसायेति^८ मन्त्रो न^९ प्रात-
र्भवति ॥

^१ अन्तरायतनमेव निरूढणम् क्वचिद्व्यन्तकरणेनात् (रु). ^२ निरूढणम्—अ.
^३ गार्हपत्ये—घपयन्तीति—क. गार्हपत्ये अपयतीति (रामां) ^४ प्रातर्दोहकुम्भ्योश्शमुखे
इति द्विवचनम् । तेन केवले पयसि दधानि च यथाप्यमूहः (रु). ^५ दधीति वा-
क. ग. ^६ धीतिमहेन्द्रयाजिनः—अ. ^७ शेषद—क. ^८ येत्ययंमन्त्रो—घ.
दुमे—ख. ग. ^९ भवति—झ.

(भा) एकस्यामप्युखायां द्विवचनम् । सर्वासां दोहनियमा^१दुखे ^२अपि लभ्येते ॥ २ ॥

(घ) भृगूणामङ्गिरसां तपसा तपस्वेति प्रदक्षिण-
मङ्गिरैः पार्यृह्य वसूनां पवित्रमसीति तस्यां प्रागग्रं
शाखापवित्रमत्यादधाति* *उदक् प्रातः कुम्भी-
मन्वारभ्य ^३वाचं यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते^४ ॥
॥ ३ ॥ १२ ॥ ११३ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ३ ॥

(घ) अदित्यै रास्नासीत्यभिधानीमादत्ते* ॥

त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहागहि
शिवेयं रज्जुरभिधान्यघ्नियाम्नुपसेवतामित्यादीय-
मानमनुमन्त्रयते यजमानः* *पूषासीति वत्स-
मभि^५दधाति ॥ ४ ॥ १३ ॥ ११४ ॥

[द्विवचनादिनिर्वाहोपपत्तिः]

(घृ) एकस्यामप्युखायां द्विवचनमिति—एकस्मिन् काले कुम्भी-
^६द्वयप्रयोगाभावादुखे उपदधामीति द्विवचनमविवक्षितम् । नमः स्वरुभ्य
इतिवत् व्यत्ययो वा ॥

सर्वासां दोहनियमादुखे अपि लभ्येते इति—यजमानस्य
बहुगुत्वाद्यदा सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वेति नियमादेककुम्भ्यधिकं
पयस्तदाऽयं मन्त्रो व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ २ ॥

^१ दुहे-ख. ग. ^२ इत्यपि लभ्येते (रामां). ^३ मन्त्रादन्यस्याख्याहरणम्
वाग्यमनं (रु) ^४ कुम्भ्यन्वारम्भेणैवं विकल्पयते. (रु). ^५ इयं दोहयेष्टा गोकर्तुका
सामभ्यात् (रु) ^६ अभिदधाति-बध्नाति (रु). ^७ द्विवाभा-घ. इ.

[जपव्यवस्था]

(भा) अभिधान्यादानादि दोग्धुः । वत्सबन्धनमभिधान्या । लिङ्गस्य चाविवक्षा ॥ ४ ॥

(सू) उपसृष्टां मे प्रवृत्तादिति संप्रेष्यति* * उपसृ-
जामीत्यामन्त्रयते अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृ-
जामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीरिति वत्स-
सुपसृजति* * गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा
संचारिष्टेति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥ १४ ॥ ११५ ॥

[संप्रेषकत्रादिव्यवस्था]

(भा) *उपसृष्टामिति संप्रेषोऽर्ध्वयोः । उपसृजामीति दोग्धुः । वत्सोप-
*सर्गोऽर्ध्वेन । द्वितीयेन निदानेन गोः पादे वत्सबन्धनम् ।

[रज्जुमन्त्रव्यवस्थाहेतुः]

(वृ) अभिधान्यादा—विवक्षा—^१अन्यार्थः—वत्सबन्धनमन्त्रे शिवे-
यःरज्जुरभिधानीतिलिङ्गात् । सा च मूक्ष्मा मृदुः इलक्षणा शिवेति
लिङ्गात् । त्रयस्त्रिंशोसीति पुल्लिङ्गस्याविवक्षा । ^२वत्साभिधान्यभिधाना-
वत्समभिदधाति ^३दोग्धा वध्नाति ॥ ४ ॥

उपसृष्टा—^४ध्वेन—उत्तरार्धे उपवत्सदेयमि ^५त्युपसदनलिङ्गात्
अर्ध्वेनपाठाच्च । अन्यथा आदिं वा कृत्स्नं वा गृहीयात् ॥

द्वितीयेननि—बन्धनम्—उपसृष्टो वत्सः स्तनप्रदेशादपनार्थे^६
गोः पादे बध्यते । प्रथमेन गोः पादौ ^७वध्नाति । अभिधान्या तु

^१ उपसृष्टां—उपगतवत्सां मे प्रवृत्तादिति दोग्धुः संप्रेष्यत्यर्ध्वयोः (रु).
^२ उपसृष्टवत्सबन्धनं यदा प्राप्नुयाद्दत्तो गों तदा ग चोपसृष्टीमन्यध्वेयुर्ध्वमानायाचोष्टे ?
इति पाठः—अ. ^३ गौऽयक्ष्माव इ-अ. ^४ अस्यार्थः इत्यंशः—घ. झ. कोशयोने-
दस्यते । ^५ अभिधान्या अभि-घ. अभिधाभिधानात्—झ. ^६ धाति वध्नाति—घ.
झ. ^७ त्युपादानं ? झ. ^८ दपकृत्य—घ. ^९ दपनीय बध्यते.

(भा) ^१यदा ^२प्राप्तुयात्तदा गां चोपसृष्टामित्यध्वर्यु^३यजमानायाचष्टे ॥ ५

(सू) यद्युपसृष्टं व्यवेयात्सान्नाय्यं ^४माविलोपीति
ब्रूयात् ॥ ६ ॥ १५ ॥ ११६ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ६ ॥

(सू) उपसीदामीत्यामन्त्रयते ^५अयक्ष्मा वः प्रजया
सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ऊर्ज
पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुपवस्स-
देयमिति दोग्धोपसीदति* न ^६शूद्रो दुह्यादुह्याद्वा*
*दारुपात्रे दोग्धि ॥ ७ ॥ १६ ॥ ११७ ॥

[दोहपात्रव्यवस्था]

(भा) ^८उपसीदामीति ^९दोग्धा । दारु पात्रे दोग्धि

(वृ) प्रथममपाकृतप्रदेशे वत्सबन्धनम् ॥

यदा प्राप्तु-चष्टे—मा संचारिष्टेत्येकवचनात् (अभिधान्या तु)
यजमानस्य कर्मसंबन्धितया संनिहितत्वात् ^{१०}दोग्धुश्च दोहनदेशेऽव-
स्थितत्वात् ॥ ५ ॥

उपसीदामीति—दोग्धा—अध्वर्युमामन्त्रयते ॥

[व्यवस्थोपपत्तिः]

दारुपात्रे दोग्धि—कामेव दारुपात्रेणेति प्रतिप्रसवात् ।

^१यदा प्रकृता तदा-क. ग. ^२प्राप्तुयादस्तोमातरं तदा गां-घ. I.
प्राप्तुयादस्तो गां तदा गां-झ. II. ^३यजमानो वाचष्टे-ग. ^४सृष्टो-क
^५यदि कश्चिन्तरागच्छेत् तत्र आवक्षितार्थमेतद्यजुर्जपेत् (ह) ^६दोहयाजमानार्थं
यजमानसामन्त्रयते तत उपसीदति (ह) ^७ब्राह्मणे तस्य निषेधादनुज्ञानार्थेति ।
शूद्रस्यापि दोग्धुर्मन्त्राभवन्तीति वचनात् (ह) ^८उपविशामीति-ग. ^९दोग्धा-
ऽदारुपात्रे-ग. ^{१०}दोग्धुश्चेत्यादिकं-घ. पु. न. दृश्यते.

- (भा) अदारुपात्रे दोम्भि शूद्रः ॥ ७ ॥
- (सू) उपसृष्टां दुह्यमानां धाराघोषं^१ च यजमानोऽनु-
मन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजाया संसृजामीत्युप-
सृष्टाम् । द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहातां धाता
सोमेन सह वातेन वायुः यजमानाय द्रविणं दधा-
त्विति दुह्यमानाम् ॥ ८ ॥ १७ ॥ ११८ ॥

इति द्वादशीकण्डिका ॥

- (भा) स्पष्टम् ॥ ८ ॥
- (सू) उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं
मधुमतीं सुवर्षिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वत् स्मृ-
नृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधात्विति धाराघो-
षम् ॥ १ ॥ १८ ॥ ११९ ॥
- (भा) स्पष्टम् ॥ १ ॥
- (सू) दुग्ध्वा हरति*^२ । * तं पृच्छति कामधुक्ष
प्रणो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियमिति* । * अमृमिति
निर्दिशति यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हिव-
मिति प्रत्याह ॥ २ ॥ १९ ॥ १२० ॥

(वृ) अदारुपात्रेणशूद्रः—^३अग्निहोत्रमेव न दुह्यादिति अग्निहोत्र एव
शूद्रनिषेधात् । ^४अत्र शूद्रस्याभ्यनुज्ञानाच्छूद्र एव न दुह्यादिति प्रति-
षेधः प्रकृतदारु^५ पात्रनिषेधपरः ॥ ७ ॥

^१ चानुमन्त्रयते—क. ^२ हरत्वन्वयवेदोम्भा—(क). ^३ अग्निहोत्र एव शूद्र
निषेधादत्रशूद्रस्याभ्यनुज्ञाना—सू. ^४ अन्यत्राभ्यनु—घ. ^५ पात्रपरः—क. ख. ग.

[प्रप्रदोग्धुमन्त्रविभागः]

(भा) ^१ महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् । ^२ अमूमिति दोग्धुः ॥ २ ॥

(सू) सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयते ^३ ॥ ३ ॥

(भा) सा विश्वायुरित्यध्वर्योः ॥ ३ ॥

(सू) देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शत-
धारेण सुपुवेति कुम्भ्यां तिरःपवित्रमासिञ्चति^४
हुतस्तोको * । * हुतो द्रप्स इति विप्रपोऽनुमन्त्र-
यत इति * । * द्वितीयां तृतीयां च दोहयति * ^५ ।
* सा विश्वव्यचा इति द्वितीयामनुमन्त्रयते सा
विश्वकर्मेति तृतीयाम् ॥ ४ ॥ २१ ॥ १२२ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

(सू) तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धान्द्राय देवेभ्यो
हव्यमाप्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुन-
र्दोहाय कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृ^६ज्या^७न्वारभ्य^८
तृष्णीमुत्तरा दोहयित्वा ॥ ५ ॥ २२ ॥ १२३ ॥

(वृ) महेन्द्राय—मिति—महेन्द्रयाजिनः ॥

[प्रतिवचनपरिष्कारः]

अमूमिति दोग्धुः—अमूं यस्यां देवानामिति प्रस्लिष्टपाठाद-
मूमिति द्वितीयान्तं नाम निर्दिश्य गङ्गामिति प्रतिवचनं पयो हित-
मित्यन्तं दोग्धुः ॥

साविश्वायुरित्यध्वर्योः—गोरनुमन्त्रणम् ॥ ३ ॥

^१ इन्द्राय महेन्द्राय हविरिति—क. महेन्द्रायहविरिति—घ. ^२ अमूं यस्या-
मिति—क. ^३ निर्दिष्टागामध्वर्युः—(रु). ^४ पय आदायानयत्यध्वर्युः—(रु). ^५ रज्जा-
यामस्य सर्वाथेत्वात् वत्साभिधान्यथावर्तते(रु). ^६ बहुदुग्धोति संप्रथे प्रिरुक्त्वा ततः
परं वाङ्मयमाशिवर्तत इत्यर्थः (रु) ^७ ऽनन्वारभ्य—क. ^८ कुम्भीमिति शेषः (रु).

(भा) ^१बहुदुग्धि महेन्द्रायति ^२शोक्ष्यमा(णो)ण गवार्थम् । अतो न गृष्ट्याम् ^३महेन्द्रायदधीति ^४ ॥ ५ ॥

(सू) दोहनेऽप आनीय संपृच्यध्वमृतावरीरिति कुम्भ्याः संक्षालनमानीयाविध्यन्दयन् ^५ सुश्रुतं करोति * * दृःह गादृःह गोपतिं मा वो यज्ञपतीरिपदिति ^६ वर्त्म कुर्वन् प्रागुद्वासयत्युदग्वा * * एकस्या द्वयोस्तिसृणां वैकाहे द्व्यहे व्यहे वा पुरस्तादुपवसथादातश्चनार्थं दोहयित्वा संततं मभिदुहन्त्योपवसथात् * * तेन शीतबुध्नमातनक्ति ॥ ६ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

(सू) सोमेन त्वाऽऽतनन्मिन्द्राय दधीति दध्ना ^{१०} ॥ ७ ॥ २४ ॥ १२५ ॥

(भा) ^{११}महेन्द्राय दधि ॥ ७ ॥

[नियमनिर्वाहः]

(वृ) बहुदुग्धि-गवार्थमिति—तिस्रो दोहयित्वा बहुदुग्धीति पुनर्दोहनविधानाद्भव्यमाप्यायतां पुनरिति हविर्वृद्धयर्थत्वाच्च ॥

अतो न गृष्ट्यामिति—नक्षत्रेष्ट्यां वायवे निष्ट्यायै गृष्ट्यायै दुग्धमित्यत्र ^{१२}गवान्तर ^{१३}दोहाभावाद्बहुदुग्धीत्यस्य निवृत्तिः ॥ ५ ॥

[सोमेनेत्यादिमन्त्रनियमः]

महेन्द्रायदधीति—महेन्द्रयाजिनः । ^{१४}अयमपि न गृष्ट्यां

^१ बहुदुग्धीति—घ. ^२ शोक्ष्यमाणो—ख. ग. ^३ गृष्ट्यां भवतीति—क. ^४ इन्द्रायदधीति—घ. ^५ अत सुश्रुतं—क. ^६ वर्त्म कुर्वन्—कषर्त् (र). ^७ संततं-सायं प्रातरविच्छेदः (र). ^८ अभिदोहः—उपरिदोहः प्रथमं महत्यां कुम्भ्यां दोहयित्वा तस्यामेव कालेकाले दुहन्तीति यावत् (र). ^९ सातं असुगं बुध्नं—कुम्भीपृष्ठं यस्य तत् (र). ^{१०} ऽऽतनक्ति—क. ^{११} 'महेन्द्राय' इत्येतावन्मात्रम्—अ. ^{१२} गवान्तरे—घ. ^{१३} दोहना—घ. ^{१४} एतदपि—घ.

(सू) यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंत-
नोमीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधाय अयं पयस्सोमं
कृत्वा स्वां योनिमपि गच्छतु । पर्णवल्कः पवित्रं
सौम्यस्सोमाद्धि निर्मित^१ इति परिवासनशकल-
मन्ववधाति ॥ ८ ॥ २५ ॥ १२६ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ८ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥

(सू) ओषधयः^२ पूतीकाः^३ कलास्तण्डुलाः^४ पर्ण-
वल्का इत्यातश्चनविकल्पाः ॥ १ ॥ २६ ॥ १२७ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

(सू) ^५उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातश्चयात्तण्डुलाभाव
ओषधीभिः ॥ २ ॥ २७ ॥ १२८ ॥

(सू) आपो हविःपु जागृत यथा देवेषु जागृथ एव-
मसिन् यज्ञं यजमानाय जागृतेत्ययस्पात्रे दारुपात्रे
वाऽप आनीय अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि
दधाम्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः

(वृ) आतश्चनाभावात् ॥ ७ ॥

ओषध्या-विकल्पन्ते—यत्पूतीकैरित्युपक्रम्य यद्दधाऽऽतनक्ति
सेन्द्रत्वायेत्युपात्तानां समानार्थत्वाद्दधाऽऽतनक्तीति पुनर्विधानात्तस्य
मुख्यत्वम् । इतरेऽनुकरणाः ॥ २ ॥

^१ द्वितीयमन्त्रस्य पलाशलिङ्गत्वात् शम्पानिचिः पूर्ववत् (रु). ^२ पूतीकाः—
—कला विशेषाः (रु). इदं भाष्यं—स्व. ग. कोषयोरेव दृश्यते. ^३ कला—बदशफलानि
(रु). ^४ पर्णवल्काः—पलाशशकलानि (रु). ^५ असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागममित-
व्यम् । न च लोपः कर्मणः । अपि तु तण्डुलैरातश्चयात् । तदभावे व्रीह्यादिभिरि-
त्यर्थः । एतेन सौमिकं पयस्यादावापि द्वितीयातवर्नं व्याख्यातम् (रु).

(सू) परिशेरते इति तेनापिदधाति । अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय मातिगुरिति यजमानो जपति । यदि मृन्मयेनापिदध्याचृणं काष्ठं 'वाऽपिधानेऽ'नु-
प्रविध्येत्^३ ॥ ३ ॥ २८ ॥ १२९ ॥

[अपिधानपक्षभेदौ]

(भा) अमृन्मयमिति न मृन्मये । मृन्मयेऽपीत्युपदेशः ॥ ३ ॥
(सू) विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनधो निदधाति ॥ ४ ॥
(सू) इमौ पर्णं च दमं च देवानां हव्यशोधनौ प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसीति प्रज्ञातं शाखापवित्रं निदधाति ॥ ५ ॥

[मन्त्रनियमः फलं च]

(भा) शाखापवित्रनिधानं प्रातर्दोहार्थम्^१ ।^२ अतो न केवलदग्नि । पय-

[भाष्याशयः]

(वृ) अमृन्मयमिति न मृन्मये । मृन्मयेऽपीत्युपदेशः—अनु-
प्रविद्धचृणकाष्ठाभिप्रायेण । आपो धारयेत्यपां धारणप्रकाशनात् । अमृ-
न्मयमिति च पात्रोपलक्षणार्थत्वादपां धारणे तत्सहायमात्रं मृन्मयं करो-
तीति ॥ ३ ॥

[नियमोपपादनम्]

शाखाप-दोहार्थं—प्रातर्वेषायेति लिङ्गात् ॥

^१ न्तर्धाव-क. ^२ नेन-क. ^३ क्षिपेत् । तत्र अमृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्ग-
विरोधाभिवर्तते (४). ^४ इदं तु 'तत्रोपयोगात् प्रातर्वेषायेति लिङ्गाच्च । तेन तद्वि-
कारे पशुपयस्मादौ सव्यस्कालेऽपि भवत्येव, इति पूरितं क्वदत्तेन. ^५ महेन्द्राय दधीति
न केवले-श.

(भा) सि तु केवलेऽपि भवति। पर्णवल्कमुतेत्यत्र पर्णवल्कः पवित्रं इमौ पर्णमिति च शमीशाखायां निवर्तते । पवित्राभिधाना^१दनिवृत्तिरित्युपदेशः ॥ ५ ॥

(सू) तयैव^३ शाखया दर्भैर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति ॥ ६ ॥ ३१ ॥ १३२ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ १०२ ॥

(सू) उपधाय कपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयति । आतञ्चनापिधाने निधानं च निवर्तते ॥ ७ ॥

[दोहकालपक्षौ]

(भा) उपधाय कपालानि प्रात^३र्दोहं^४ कृत्वाऽङ्गाराध्यूहनमित्युपदेशः^३ अकृत्वाध्यूहनमितिन्यायः ॥ ७ ॥

(वृ) पर्णव-त्तिः—पर्णवल्कमुते^६त्यत्र ग्रहणान्मन्त्रैकदेशलोपः । इतरयोः^७ कात्खेद्यन निवृत्तिः । पर्णवल्कशब्दयोगात् । अतश्शमीशाखायां पर्णवल्कनिवृत्तिरेव ॥

पवित्राभिधानादनिवृत्तिरित्युपदेश इति—पवित्रपर्णयोरुभयोः प्राधान्यात्पवित्राभिधानमाश्रित्यानिवृत्तिरिति ॥ ५ ॥

[पक्षद्वयोंपपत्तिः]

उपधायकपा—त्युपदेशः—^८उपधाय दोह इत्यानन्तर्यविधानात् ॥ ६ ॥

कृत्याध्यूहनमिति न्याय इति—कपालसंस्कारतया तदङ्ग-

^१ इनिवृत्तिरुपदेशः—ग. ^२ तयैवेति शाखान्तरस्य निरासः पवित्रस्येत्येके । गर्वा प्रस्थापनादित्वर्थलोपाश्लिष्टं रात्रावसंचारात् (रु). ^३ दोहोऽकृत्वाङ्गाराद्य. ^४ ध्यूहनमित्युपदेशः. ^५ अकृत्वौपदेशः—ग. ^६ त्वस्य (सु. रा.). ^७ इतरयोः 'अयं पर्णस्योमं' 'इमौ पर्णमिति' 'आपो देवी' इति मन्त्रे कात्खेद्येन (सु. रा.). ^८ उपधाय दोहदोषह! इ-घ.

(सू.) नासोमयाजी संनयेत् संनयेद्वा ॥ ८ ॥

[सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारव्यवस्था]

(भा) असन्नयतस्मान्नाय्यविकारा अपि न भवन्ति । अग्नीषोमीयविकाराश्चासोमयाजिनः । वचनात् भवन्ति यथा पशुचातुर्मा^१स्थानीति क्रमात् ॥

(बृ) त्वादध्यह्नान्त उपधानसमाप्ति^२रिति ॥ ७ ॥

[भाष्योक्तव्यवस्थापपत्तिः]

असन्नयतः—याजिनः इति—अस्यार्थः—सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवदिति न्यायात् । सोमयाज्येव सन्नयेदाग्नेयो वै देवतया ब्राह्मणस्स सोमेनेष्ट्याग्नीषीमीयो भवतीति च सोमयागोत्तरकालस्य सान्नाय्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् *^३ तद्विकाराणां चा^४धिकारस्तत्कालसंपादनसमर्थस्यैवेति । विकृतिष्वपि तत्काल^५प्राप्तस्तत्संपादनसमर्थस्यैवेति^६ । असोमयाजिन इति वक्तव्ये असन्नयतः सान्नाय्यविकारा इति वचनमसोमयाजिनोऽपि सन्नयनविधानात् ॥

वचनात् भ—क्रमात्—अस्यार्थः—असोमयाजिनोऽपि भवन्ति वचनाद्विकृतयः; यथाऽऽग्रयणपशुचातुर्मान्यान्याधानोत्तरकालं क्रमेणोपदेशाद्भवन्ति । नैप क्रमोऽनुष्ठाने प्रमाणम् आधानात्प्रागेव दर्शपूर्णमासोपदेशादिति न वक्तव्यम्; दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रं प्रागुक्तम्; ^७अनुष्ठानं तु दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यत्रोपदिश्यते । तथा चाश्वलायनः 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन'

^१ स्थानि च-क. स्व. ^२ रित्युपदेशः-ग. ^३ तद्विकाराणां च नाधिकारस्तत्कालप्राप्तिस्तत्कालसं (मु. रा.) ^४ अधिकारस्य तत्कालप्राप्तिस्तत्कालसंपादनसमर्थस्यैवाधिकार इति-क. ^५ लप्राप्तस-क. ^६ स्यैवाधिकार इति-क. ^७ अनुष्ठानकमस्तु-घ.

[इन्द्रमहेन्द्रयोगयोर्नियमः]

(सू) ^१नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रिय
इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ ३४ ॥ १३५ ॥

(भा) शुश्रुवान्-^२त्रिवेदः। ऋचस्सामानि यन्-^३षि साहि श्रीरिति ; श्रुतवां-

(वृ) इति । सोमयाजिनो ^१मृतभार्यस्य पुनर्दारग्रहणोत्तरमग्नीषीमीयसान्ना-
य्ये भवत एव न ^४पत्न्यधिकारान्निवर्तते । ^५स्त्रीणां पतिप्रयुक्ताधिकारोप-
जीवनात् । तथा च क्षत्रियाया अग्नीषीमीयेऽधिकारदर्शनम् ; अप्रधान
त्वाच्च । यदा वाऽङ्गेन विधुरतां नीयादिति यजमानस्याङ्गं पत्नीति
दर्शनात् । तथा त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् ।
अप्रवसन्नत्रैव सोमेन ^६पशुना वेष्टेति पशुः ॥

[गतश्रयादि पदार्थाः भाष्योक्तव्यवस्थोपपत्तिश्च]

त्रयो वै गतश्रिय इत्यस्य व्याख्या—

शुश्रुवान्—श्रीरिति—गता प्राप्ता श्रीर्यस्य स गतश्रीरिति
निर्वचनाच्च । श्रीशब्देन वेदत्रयाभिधानाच्च ॥

श्रुतवांश्च—^७शुश्रुवांसो वै कवयः । ^८कविः क्रान्तदर्शी ।
इति वचनात् । ^९य एव त्रिवेदः स एव शुश्रुवान् गतश्रीर्भवति ।
श्रुतत्रय्यर्थ इत्यर्थः ॥

^१अथ साक्षात्प्रदेवताव्यवस्थां ब्राह्मणोक्तं दर्शयतीत्यन्तरयति रुद्रदत्तः ।
सा हि श्रीरित्यत्र ऋगादिसमुच्चयग्रहणकृतामानाभावान् गोहिरण्यवैकैककृतधर्मत्वपर-
ल्लोकौक्तनिदर्शनेन च अत्रत्यभाष्यकृदभिप्रेतमर्थमविसृज्यभ्यां चाह स एव । ^२इदं
रुद्रदत्तो नेच्छति किं तु एकवेदविप्रमांष गतश्रियं मन्यते । त्रिवेदी (रामां) त्रिवेदी ब्रा-
ह्मणः—क. ^३नः पुनर्दार—घ. इ. ^४अ पत्न्याधिकारान्निवर्तते !—इ. ^५स्त्रीणां तु—
इ. ^६पशुनावेति—घ. ^७धानाच्च । श्रुतवांश्च ; शुश्रुवा—घ. ^८कविर्वेदभ्रान्त—क.
^९य एव (सु. रा.)

(भा) श्र। ग्रामणीर्महत्तरो वैश्यानाम् । ^१ राजन्यः—अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पुत्रः । यो वै स्वां देवतामित्यत्र गतश्रियो वादः । व्रातपती कृत्वा इन्द्रयाजिन इन्द्रो महेन्द्रो वा । इतरस्य महेन्द्र एव ॥ १०५ ॥

(सू) ^२ और्वो गौतमो भारद्वाजस्तेऽनन्तरं सोम-
ज्याया महेन्द्रं यजेरन् ॥ १० ॥ ३५ ॥ १३६ ॥
^३ और्वादयोऽकृतसोमा इन्द्रयाजिन एव ॥ १० ॥

(वृ) ग्रामणीर्महत्तरो वैश्यानामिति—श्रीशब्दस्य लोके धनसमृद्धौ वृत्तेः तद्वानपि गतश्रीः ॥

राजन्योऽभिषिक्तस्य पुत्रः—तस्यापि धनयोगाद्गतश्रीत्वम् ॥

यो वै स्वां-वादः—संवत्सरमिन्द्रमिति नियम विधिशेषत्वात् ॥

व्रातपती—महेन्द्रोवा—इज्येते इति शेषः । ततोऽधिकामं यजेतेत्यस्याः श्रुतेरर्थः ;—संवत्सरमिन्द्रयाजनो व्रातपत्युत्तरकालं ^४ इन्द्रं महेन्द्रं वा । तयोरनियमः ।

इतरस्य महेन्द्र एव—गतश्रियः । तेषां महेन्द्रो देवतेति नियमात् ॥ ९ ॥

और्वादयो—याजिन एव—गतश्रियः । ^६ ष्षामग^७तश्रीणामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव ॥ १० ॥

^१ अभिषिक्तवान् राजन्यः I क. सभिषिक्तस्यश्च त्रियस्य पुत्रः II ख. अभिषिक्तस्य पुत्रः—अ. ^२ अथ गतश्रियामपि मध्ये केषां चिकलास्वान्तरोक्तं विशेषमाहृत्यवतारयति रुद्रदत्तः. ^३ रुद्रदत्तस्तु इदमेवोपपाद्य ^४ सचायं कल्पः पूर्वोक्तेन वा विकल्पते शाखान्तरत्वात् । व्यवस्थितोऽयं विकल्प और्वादीनामित्यन्ते ^५ इत्याह. ^६ इन्द्रमहेन्द्रयोरनियमः—क. ख. ग. घ. झ. ^७ श्रियोऽपि—क. ख. ग. घ. झ. ^८ अगतश्रीणामेषामपि—(सु. रा.) ^९ तथियोऽपि—झ.

(सू) 'यो वा ^२कश्चित्' ॥ ११ ॥ ३६ ॥ १३७ ॥

(सू) ^४ततः संप्रेष्यति परिस्तरणीत परिघत्ताग्निं परि-
हितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपा० रस ओषधीनां
सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुषा
अमुत्रामुष्मिन् लोके इति ॥ १२ ॥ ३७ ॥ १३८ ॥

(सू) ^५परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति ॥ १३ ॥

[परिस्तरणी पक्षे विशेषः]

(भा) प्रत्याग्नि मन्त्रावृत्तिर्यदि परिस्तरणी ॥ १३ ॥

(सू) ^६उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन् परिस्तृणाति*^७

^८उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च ॥ १४ ॥

(वृ) योवाकश्चित्—इत्यस्य द्विधा योजना ;—और्वादिभ्यतिरिक्त्वा-
नामगतश्रीणामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव । अथवा और्वादीनामेव गत-
श्रीरगतश्रीर्वा सोमादूर्ध्वं महेन्द्रं यजेतेति ॥

[संप्रैषोद्देश्यादि]

संप्रेष्यतीति वचनादाग्नीध्रं प्रति संप्रेष्यति । संप्रैषस्तु परार्ध
एव ॥ १२ ॥

^१अधेमं विधि सर्वेषां गतश्रियामगतश्रियां च विकल्पयतीत्यवतारयामास ह्य-
दत्तः. ^२कश्चित्—क. ^३अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गोयजेतेति विपरिणामश्च (रु).

^४अथयोरित्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवत् आत्मन एव
संस्कारार्थसंप्रैषः । तेनाश्वर्युरेव परिस्तृणाति । संप्रैषमन्त्रस्तुभैरेकश्रुत्या सकृद्भवति ।

(रु). ^५अस्मिस्तु कल्पे मन्त्रः करणत्वाद्युपांशुत्वात्तुस्वर्येण प्रत्यभि भवति (रु).

^६तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भाः ते उदगग्रा भवन्ति । तत्र दक्षिणः पक्ष उपरि-
ष्टान् भवत्यवस्तादुत्तर इति भरद्वाजः (रु). ^७आधानकमेण परिस्तृणातिसर्वाणं

द्वयोरेव तु परिस्तरणमुक्तं ब्राह्मणे (रु).

[परिस्तरणे क्रमाविवक्षादि]

(भा) ^१न क्रमार्थः । पश्चात्^२त्पुरस्तादपि परिस्तरणम् । तदा चाहवनी-
^३यादि परिस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेति ॥ १४ ॥

(सू) ^४एतत्कृत्वोपवसति ॥ १५ ॥ ४० ॥ १४१ ॥

[उपवासेवर्ज्यम्]

भा एतत्कृत्वाऽऽग्राम्येभ्य उपवसति ^५आरण्याशनं करोति ॥ १५ ॥

[क्रमाविवक्षाफलम्]

(वृ) न क्रमार्थः—पश्चात्पुरस्ताच्चेति वादो न क्रमपरः । अतः परि-
स्तरणसमाप्तिः प्राग्वोदग्वा । उदगग्रनियमार्थः । अत्रोदगग्रनियमा-
दन्यत्र प्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणातीत्यर्थात्सिध्यति । द्वयोरपि परिस्तरण-
पक्षे—

तदाहवनीयादि परिस्तीर्यः—पूर्वश्चापरश्चेति क्रमनिर्देशात् ॥

[एतत्कृत्वेति पदस्य फलम्]

एतत्कृत्वा ^६आग्राम्येभ्य उपवसति । उपदेशादेव क्रमे सिद्धे
एतत्कृत्वेति पुनरुपादानं अन्यत्र यजमानस्य रात्र्युपवासनिषेधार्थम् ।

[परिस्तः णोपवासकर्त्रेक्याविवक्षा]

यदनाश्वानुपवसेत्पितृदेवत्यस्स्यादिति दर्शनात् समानकर्तृतापरिस्तरणोप-
वासयोः । सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपतीति कार्यान्तरविवानात् ॥

^१न क्रमार्थः—स्व. अ. ^२नक्रमार्थः पश्चात्पुरस्तादिति द्वयोरपि—स्व. अ.

^३नीयादिः—क. ग. ^४यदेतदग्रमन्वाधानादपारेस्तरणान्तं कर्मोक्तं एतावति कृते
यजमान उपवसति । अथवा एतत्परिस्तरणं कृत्वेत्यर्थः । श्रौत्यागर्थाऽग्निस्मर्तपि
नियमविशिष्टोपास उपवासः । नियमाश्च वक्ष्यन्ते (रु). ^५आरण्यान्वाश्नाति—ग.

^६आग्राम्येभ्य ?—घ.

(सू) ^१अग्रचन्वाधानं ^२वत्सापाकरणमि^३ध्मावर्हिर्वेदो वेदिः^४ । प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा श्वोभूते आप्य-
लेपं निनीयोत्तरं^५ परि^६गृहीयात्परिस्तरणं च
पूर्वेद्युरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरि-
स्तरणोपवासाः^७ १६ ॥ ४१ ॥ १४२ ॥

[वेद्यादिषु कालक्रमव्यवस्था]

(भा) वेदिः परिस्तरणं च पूर्वस्मिन्नहनि अमावास्यायाम् । वेदि-
संस्कारांश्च प्रागुत्तरात्परिग्राहात्^८ आप्यलेपं निनीयोत्तरपरिग्रहणम्^९ ।

(वृ) वेदिः परिस्तरणं च पूर्वेद्युरमावास्यायामिति—वेदिः परि-
स्तरणं च पूर्वेद्युरिति सूत्रान्वयः । वेदिसंस्कारश्च प्रागुत्तरात्परि-
ग्राहात् कृत्वेति—वेदो वेदिरित्युक्तस्य वेदिकरणस्यावधिनिर्देशः ॥
आप्यलेपं—ग्रहणमिति—न्यायप्राप्तानुवादः ॥

^१ एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्तः तत्रैवेदानां शाखान्तरिणं विधि दर्श-
यतीत्यवतारयति (६). ^२ वत्सापाकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वोक्तदोहतन्त्रलक्षणा, ^३ बर्हिः
प्राथम्येऽपीभ्यशब्दस्पात्राद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातः. ^४ वेदानन्तरं वेदिकर्म तच्चोत्तरप-
रिग्राहात्कृत्वा विरम्य शेषं श्वोभूते आप्यलेपनिनयनानन्तरं कुर्यात् । तत उत्तर-
काले परिस्तरणं चोते । पौर्णमास्यां त्वन्वाधानादिप्रथमेव पूर्वेषु । सर्वमन्यदिध्मावर्हि-
राद्युत्तरेषुः (६). ^५ परिग्राहं परिगृ-क. ^६ ग्राहं पारि-ज. ^७ अत्र 'एतौ कल्पौ
किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायते ! विषयव्यवस्थयेमावेव नित्यौ भवितुं युक्तौ विक-
ल्पलिङ्गाभावात्' इति आशङ्क्य 'पूर्वत्र वेदेरनुकृत्वात् पुरा बर्हिष आहतोरिति लिङ्ग-
विरोधात् मन्त्रब्राह्मणयोः अनन्तरमात्रातक्रमाया वेदेरमावास्यायां प्रतिकर्षविरोधात्
आवेशेषुतयोरिध्मावर्हिषोः पौर्णमास्यां उत्तरेषुलकर्षविरोधाच्च कल्पान्तरकृद्भि-
र्नियमविकल्पाभ्यां चतुर्णामपि कल्पानामुपन्यासाच्च यथोक्तव्याख्या सार्धविसी'
इत्याह रुद्रवतः. ^८ ग्राहात् कृत्वा आप्य-ग. ^९ ग्राहः-स. घ, परिग्राहादिः-स.

(भा) अन्वाधानादि पूर्वद्युश्चोभूते इध्मावर्हिर्वेदिश्च । उपदेशश्च^१ पूर्वद्यु-
रिध्मा वर्हिः करोतीत्यविशेषवचनात् पुरा वर्हिष आहर्तोऽरिति लिङ्गाच्च
एतान्यपि लभ्यन्ते पूर्वद्युः । पूर्वद्युर्वेदिकरणपक्षे न सादनप्रोक्षणे ;
स्फ्यवेदयोः पाठक्रमवाधात् ॥ १६ ॥

(सू) सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते^२ ॥१४३॥

॥ इति चतुर्दशीं क्षाण्डिका ॥ चतुर्थः पटलः ॥

[सद्यस्कालपदार्थः कृत्यव्यवस्था च]

(भा) ^३सद्यस्काला-अपर्यावर्त आदित्ये ग्रम्यां पर्वकालः सद्यः-

[श्वोभूतेकृत्यक्रमः]

(बृ) अन्वाधानादीनि वेदिश्च—श्वोभूते पाणिप्रक्षालनात्पूर्वं इध्मा
वर्हिर्वेदान् कृत्वा पाणिप्रक्षालनादि आप्यलेपं निनीय वेदिकरणम् ।

[वाधहेतुः]

उपदेशस्तु-क्रमवाधादिति-पात्रासादनप्रोक्षणयोरुत्तरेद्युः पाठात् ॥

सद्यस्काला-अपर्या-वेद्युर्वा इति — अग्र्यन्वाधानादीनि

[त्रिकल्पविषयः]

क्रियन्त इति शेषः । अतोऽन्वाधानादेरेव कालविकल्पः नेज्यायाः ॥

[सद्यस्कालत्वे विषयव्यवस्था]

प्रमादादौपवसथ्येऽतिक्रान्ते प्रधानभूतयागकालानतिपत्तौ तस्मि-
न्नेवान्वाधानादीनि क्रियन्त एवाविरोधात् । अनावास्यायां तु दध्यनिवृत्तेः

^१ सस्तु-क. ^२ आनन्तर्यादत्र पौर्णमास्यामित्येव संबध्यते एकवचनात्
भरद्वाजादिभिर्व्यक्तमुक्त्वा सद्यस्कालानुवादेन सात्त्वान्तरीयसद्यस्कालविधिस्तुचितः ।
सद्यः समानेऽहानि प्रधानस्थ काले यजनोत्तरेऽहानि सर्वमग्र्यन्वाधानादिक्रियते न
किंचिदपि पूर्वद्युः (४). ^३ केचित्तु पूर्वाह्ने पूर्वमागचन्द्रां प्रतिपदं सद्यस्कालेत्याचक्षते
तत्र ग्रम्यं प्रमाणम् (४).

(भा) समानेऽहनि यस्यां पौर्णमासी प्रतिपच्च तस्यां ¹सद्यो वैतानि

(वृ) प्रधानविरोधादापद्यपि न सद्यस्कालत्वम् । दुग्धे दोहनमन्ना इति भरद्वाजमतात् । लौकिक ²एव वा दधनि मङ्गप्रयोगोपपत्तेरमावास्याऽपि सद्यस्कालाऽपि लभ्यते ॥

[उक्तार्थाक्षेपः]

ननु सन्धिभूतो यजेतेति श्रुतेः कर्ममध्ये यथापर्वसन्धिस्तथा कर्तव्यम् । अपि च पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावा-
स्ययेति प्रतिपत्पर्वसन्धौ यागविधानेनानुष्ठानासंभवाद्धि तत्संबन्धिकाल-
न्तरे यागसंभव इति ! सत्यम् ;

[उक्तवचनतात्पर्यम्]

एतानि वचनानि संबिलक्षितपूर्वापरतिथिपराणि । इष्टिपश्वादी-
नाममावास्यादि सत्यपि श्वः पूरितादिपक्षे श्वः प्रकृतिमिष्ट्या आरम्भमध्ये
सन्ध्यभावे अनुष्ठानविरोधात् ॥

[न तेषां सन्धिमदहोरात्रत्वम्]

तथा आवर्तनात्परतः पर्वसन्धौ पशुनेष्ट्या प्रकृत्यारम्भे मध्ये सन्ध्य-
भावेऽपि प्रकृत्यनुष्ठानदर्शनाच्च न सन्धिमदहोरात्रपराणि । औपवसथ्ये
पर्वसन्धौ श्वो यागे सन्ध्यभावेऽपि पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यसंगतेः ॥

[यागकालनिष्कर्षः]

अतो मध्याह्नादर्वागेव पर्वसन्धौ पञ्चदश्यां यागानुष्ठानात्
मध्याह्नात्परतः कलामात्रे सन्धिपक्षे चोत्तरेद्युर्यागविधानाच्च पर्वणश्चतुर्थो
भागः प्रतिपद आद्यास्त्रयः पादाश्च यागकालः ॥

[दशो पक्षान्तरं विशेषः]

अमावास्यायां श्वो न द्रष्टार इत्यस्मिन् पक्षे अतिक्रान्त औप-
वसथ्येऽपि श्वसन्धिसद्भावान्मुख्यकालानुवृत्तिरेव ॥

¹ क्रियन्ते-क.

² एव दधनि-ख. ग.

(भा) क्रियेरन् अग्न्यन्वाधानादीनि पूर्वेषुर्वा । सर्वं च क्रियते । ^१शंख्यन्ता
^२दयः खण्डसंस्थाः ^३ उपदेशस्सद्यो वेति ^४ सर्वत्र विकल्पः सद्यस्काला
 विकृतिः । तस्यां च सर्वं क्रियते कपालविमोचनान्तम् ॥ १७ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तुरीयः पटलः ॥

[आपदि विशेषः]

(वृ) अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायाच्चोत्तरेद्युः राजभयदेश-
 विष्टवदेहविनाशादिसंभावनायां पञ्चदश्यां चतुर्थांशादिकालालाभे पूर्वेषु-
 रपि यागः । अथ आपदि प्रक्रान्तेऽपि यागकालानागमे विरम्य आपदि
 गतायां यथाविधानमनुष्ठानम् ॥

[विकल्पनीयाः]

सर्वं च क्रियते—सर्वत्र विकल्प इति—सद्यस्कालायामपि
 खण्डसंस्थाः सर्वा विकल्पन्ते ।

[विशेषपरिग्रहनिदानम्]

सद्यस्काला विकृतिरिति—तस्यां सर्वं क्रियत इति वक्तव्ये
 सद्यस्कालायामिति पुनरुपादानात् यदीष्ट्या यदि पशुना इति पाक्षिक-
 सद्यस्काला विकृतयो न गृह्यन्त इत्यर्थः ।

[सर्वपदार्थसङ्कोचः]

तस्यां च सर्वं—चनान्तम्—अशनमुभावग्नी अरण्याशन-
 मित्यादि निवर्तते ॥

इति, श्री. कौशिकेन रामेणाभिचिता विरचितायां धूर्तस्वामि-
 भाष्यवृत्तौ तुरीयः पटलः.

^१ न शंख्यन्ताः—क. ख. ग. ^२ ख्यन्तादीनि—क. तेन लभ्यन्ते शंख्य-
 क. नलभ्यन्ते—ज. झ. अ. ^३ संस्थान्तराणि—क. ^४ सर्वस्यां—क.

(सू.) उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं^१ प्रक्रमयति
प्रागुदयादमावास्यायाः ॥ १ ॥ १ ॥ १४४ ॥

[तन्त्रपदार्थः]

(भा) तन्नमित्य^२ ज्ञानां समुदायः । तत्प्रक्रमयति आरभते ॥
॥ १ ॥

(सू.)^३ चत्वार ऋत्विजः ॥ २ ॥ २ ॥ १४५ ॥

[चतुर्ग्रहणफलम्]

(भा) कर्तृसंख्याग्रहणाद्बहुवचनचोदिता^४नां चतुर्णां ऋत्विजां बहुत्वम् ।
यथा हविश्शेषभक्षणे ॥ २ ॥

तन्त्रमित्यज्ञानां—आरभते—^५कर्तुम् ।

कर्तृसंख्या—बहुत्वम्—नान्यबहुत्वमिति । चत्वार ऋत्विज
इति संख्याग्रहणान्नान्य आगमयितव्यो यजमानः पत्नी वा । न च
त्रिभिरेव समाप्यते प्रथमं वा नियम्येत इति न्यायात् ॥

[दृष्टान्तार्थः]

यथा—क्षणे—ऋत्विजो हविश्शेषान् भक्षयन्तीत्यादौ ऋत्विजो
भवन्तीत्येतावतैव अर्थप्राप्ता ऋत्विजो त्रियन्त एव । ब्रह्मणोऽप्यत्रैव
तूष्णीं वरणं मानुषस्य । उत्तरत्र तु दैवस्य । भूपते इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गात् होतृवत्^६ ॥

^१ प्रक्रमयति यजमानोऽध्वर्युणा स्वार्थिकोवाणिच् । 'गल्यार्थाधेति' चुरादौ
पाठ्यत् । तत्रोदितहोतुरपि प्रागुदयात्प्रक्रमोऽमावास्यायाः । होष्यते तु तन्त्रमध्येऽपि
स्वकालेऽग्निहोत्रम् । एवमन्त्रत्र विप्रकान्त इति लिङ्गात् (६). ^२ त्यजसमु-क.
^३ यजमानेन परस्परं चासमासार्थं वचनम् ब्राह्मणानुकरणार्थं वा (६). ^४ चोदि
तासु, ख. ग. ^५ (सु. रा. न दृश्यते). ^६ अत्रैव होतृवरणं आग्नीध्रवरणं च ।
अमावास्यायास्तन्त्रे तु आग्नीध्रवरणं वेदकरणानन्तरम्^७ इत्यधिकं दृश्यते. सु. रा.

(सू) पूर्ववदग्नीन् परिस्तृणाति ^१ यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति ॥ ३ ॥ ३ ॥ १४६ ॥

[यदि शब्दस्वारस्यम्]

(भा) यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीति सद्यस्कालायाम् । असद्यस्कालायामपि प्रमादे प्रायश्चित्तं न भवतीत्युपदेशः ॥ ३ ॥

(सू) कर्मणे वां देवेभ्यश्शक्रेयमिति हस्तावनिज्य यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संतता-
^२मुलपराजी५ स्तृणात्याहवनीयात्तूर्ष्णां दक्षिणा-
मुत्तरां च ॥ ४ ॥ ४ ॥ १४७ ॥

[स्तरणाशक्तिकल्पः]

(भा) कर्मणे वामिति लिङ्गात् अशक्तौ हस्तद्वयेन कर्म । उलपाः उशीरतृणानि ^३लूनतृणानि वा । तेषां स्तरणं संततम् ॥ ४ ॥

(सू) दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरसने प्रकल्प-

(वृ) ^४यद्यपरिस्ती—त्युपदेशः—इति परिहारः । सद्यस्कालायामिति विशेषानुवादात् सद्यस्कालायां हस्तावनेजनात्प्रागेव परिस्तरण-
प्राप्तेः परिस्तरणस्य विधानानर्थक्यशङ्कायाम् ^५ ॥

कर्मणेवां—कर्म—कर्तव्यम् ॥

[राजशब्दस्वारस्यम्]

उलपाः—संततम्—यथा राजित्रयं व्यक्तं भवतीत्येवाशिथि-
लम् राजिशब्दात् ॥

^१यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति इत्यनेन परिस्तरणस्य कालविकल्पस्सूच्यते ।
अर्षान्तरस्यानिरूपणात् भरद्वाजार्थिभिरत्रैव परिस्तरणवचनाच्च (ह). ^२उलपः—
शुष्कं बर्हिस्तृणम् उशीरतृणमित्यन्ये (ह). ^३उल्लसतृणानिवा—क. विशेषानुपा-
दानात्—अ. ^४शङ्कायाः—घ. तत्परिहारभूतमिदं सूत्रम् । (सु. रा. पा).

(सू) यति पूर्व ब्रह्मणोऽपरं यजमानस्य ॥ १४८ ॥

(भा) गतार्थः ॥ ५ ॥

(सू) उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्मान् सःस्तीर्य
द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश
पूर्वाणि ॥ ६ ॥ ६ ॥ १४९ ॥

[द्वन्द्वत्वमतिभेदः]

(भा) द्वन्द्वं प्रकरणधर्मः । केचित् द्वन्द्वं दशसंख्याया^२ एवेच्छन्ति
संख्याया अर्थवत्त्वाय । एककार्याणां बहूनामप्येकत्वम् । यथा कपालानां
दशत्वसंख्या ॥ ६ ॥

[प्रकरणधर्मतास्वरूपम्]

(वृ) द्वन्द्वं प्रकरणधर्म इति—सर्वपात्राणामत्र साद्यमानानां अन्वा-
हार्यस्थार्यादीनामपि द्वन्द्वत्वम् ॥

[भाष्योक्तपक्षान्तराशयः]

केचित् द्वन्द्वत्वं दशसंख्यायामेवेच्छन्ति । संख्याया अर्थ-
वत्त्वाय—दशापराणि दश पूर्वाणीति दशभ्योऽधिकानामपि साद्यमान-
त्वात् सङ्ख्यानियमोऽनर्थकस्यात् । अतो दशानामेव द्वन्द्वनियमार्थं
सङ्ख्योपादानमिति ॥

एककार्याणां बहूनामप्येकत्वम्—^३द्वन्द्वनिधाने ॥

[दृष्टान्तोपपत्तिः दृष्टान्तान्तरं च]

यथा कपालानां दशत्वसङ्ख्या — स्फ्येन सह कृत्वेति
यथा कपालानां स्फ्येन सह द्वन्द्वकरणे कपालानामेकत्वं कृत्वा
दशसङ्ख्याननिर्देशः । दोहसंस्कारार्थत्वात्पातदोहपात्राणां उपवेपेण सह
प्रयोगः । शम्ययाऽऽहननपक्षेऽऽमनो निवृत्तिः । पात्रप्रयोगात्प्राक्प्रणी-

^१ प्रशाल्यैव प्रयुनक्त्यति कल्पान्तराणि (रु). ^२ संख्यायामेवे-ग. ^३ त्वम्,
आद्वन्द्वनिधानात्-क.ख. व्यमापाद्वन्द्वनिधानः-झ.

(सू) स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमाम्नातमपराणि
प्रयुज्य स्रुवं जुहुमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्य-
स्थालीं प्राशित्रहरणामिडापात्रं प्रणीताप्रणयन-
मिति पूर्वाणि ॥ ७ ॥ ७ ॥ १५० ॥

[स्फ्यादिस्वरूपादि]

(भा) स्फ्योऽस्याकृतः । ^२ भिन्नस्य कपालानि । अभिन्नस्यापि रौहिण-
कपालवदेके । शूर्पमैषीकम् ; वर्षवृद्धा इषीका इति लिङ्गात् । वैणवं

(वृ) तानयनपक्षेऽन्वाहार्यस्थाल्या सहेडापात्रप्रयोगः ॥

स्फयोऽस्याकृतिरिति—असेरिवाकृतिः स्फ्यस्य ॥

भिन्नस्य—घटादेः ; कपालानि—लौकिकार्थपरिग्रहणात् ।

अभिन्नान्यपि—वदेके—एतस्या एव मृदो रौहिणकपाले
करोतीति दर्शनात् मृदा कपालानि कर्तव्यानीत्येके ॥

[श्रौतलिङ्गनिर्वाहः स्वाशयश्च]

शूर्पमैषीकम्—वर्षवृद्धा इषीका इति लिङ्गादिति—वर्ष-
वृद्धमसीति शूर्पे ^३ पोहने विनियोगात् वर्षवृद्धा इषीका इति वाक्यशेषा-
दैषीकं शूर्पम् । चातुर्मास्ये त्वैषीकशूर्प इति दर्शनात् अन्यत्र लोकसिद्ध-
मिति सूत्रकारमतिः ॥

^१ एवमत्र संख्येयोपदेशादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे दशत्वसंख्यावचनं विकृतिष्वन-
योर्दशकयोर्मध्ये पात्रविवृद्धौ सत्यां तैस्सहापि दशत्वसंपत्तिरेव यथास्याशाधिकासं-
ख्येति । तत्र च लिङ्गं कपालभूयस्त्वेऽपि 'एतानि वै दशयज्ञायुधानि' इति दश-
त्ववचनम् । तेनाप्रवणदाबुलूखलादीनां नानात्वेऽपि कपालवत्समानकार्याणां अनेके-
षामप्येकैकवत्करणेन द्वन्द्वप्रयोगः । एवं पूर्वदशकेऽपि पश्चादिषु द्वितीयां जुहुं द्वितीया-
मुपभृतमित्यादौ जुह्वादीनां द्रष्टव्यम् (४). ^२ भिन्नस्य घटादेः अभिन्नान्यपि—ग.
ख. ग. घ. ^३ पोहने (सु. रा)

(भा) नलमयं वेति भारद्वाजः^१ । शम्या युगाग्ने^२ या क्षिप्यते ।
^३ दृषत्पट्टिका ^४ श्लक्ष्णिका । उपला-पोतिका । अपराणि पूर्वाणीति
 दिङ्नियमः परस्परं प्रति ॥ ७ ॥

(सू) तान्युत्तरेणावशिष्टानि^५ * अन्वाहार्यस्थालीम-
 श्मानमुपवेपं^६ प्रातर्दोहपात्राणीति^७ ॥ १५१ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ८ ॥

(सू) * प्रणीताप्रणयनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समा-
 मनन्ति ॥ ९ ॥ ९ ॥ १५२ ॥

(सू) खादिरः सुवः पर्णमयी जुहूराश्चत्थ्युपभृत्
 वैकङ्कती ध्रुवा । * ^८ * एतेषां वा वृक्षाणामेकस्य
 सूचः कारयेत् । * * बाहुमान्योऽरत्निमान्यो वाऽ-

(वृ) शम्या-याक्षिप्यते — अनङ्गुद्रीवासु । श्लक्ष्णी —^९ कर-
 णिका ॥

[पूर्वापरत्वव्यवस्था]

अपराणिषू — प्रति — पूर्वाण्यपेक्ष्य परत्वं अपराण्यपेक्ष्य
 पूर्वत्वम् । दशत्वसङ्ख्यानिर्देशान्नावशिष्टानपेक्ष्यापरत्वम्^{१०} । नानाबीजे
 शूर्पोलखलादिभेदेऽप्यर्थैकत्वेन द्वन्द्वतामिहोत्रहवण्या ॥

^१ भारद्वाजमतिः-क. ^२ युगे-ग. ^३ दृषत्पट्टकः-ग. I दृषत् स्पष्ट (रामां)

II. ^४ श्लक्ष्णी-क. ^५ द्वन्द्वन्यास्त्रिप्रयुक्तौत्वन्वयः । ^६ उपवेपमसन्नयतः सन्न-
 यतः प्रातर्दोहपात्राणीत्येव सिद्धत्वात् । ^७ इति शब्दः प्रकारवचनः एवं प्रका-
 राणि वेदयोक्त्र वेदाप्रादीनि. ^८ एतेषां वृ-क. सर्वेषामलाभे तेषामन्यतेमनापि
 सर्वोसूचः कारयेत् । सूत्रग्रहणेन सूत्रोऽपि गृह्यते सूचस्संमाष्टिसूत्रममे इति लिङ्गात्
 एतावसदतामिति लिङ्गाच्च (६). ^९ वरणिकाकृति-क. (सु.रा) ^{१०} परत्वं पूर्वत्वं
 (सु. रा)

(सू) ^१ प्राग्रास्त्वक्तो विला हंसमुख्यः * ^{३*} स्फ्यदश-
म्याप्राशित्रहरणमिति खादिराणि ॥ १५३ ॥

[स्रुवाद्याकारादि प्रमाणानि भतान्तराणि च]

(भा) अक्षमात्रं ^३ सुव[स्यद्वारम्]स्योदरम् । सुगज्जल्या^१कारा ।
आयामः पञ्चभागस्यात् द्विभागः पात्रमुच्यते ।
पात्रं—विलम् ।

^५ त्रिमा[गो]गं दण्ड[इत्या]मित्याहुरेतदायामलक्षणम् ।

विस्ताराद्विगुणं पात्रं त्रिवाविस्तारमर्धतः ।

आयामात्पञ्चमो भागो विलविस्तारः । ^६ विस्तारार्धं त्रिवादशमो
भागः ।

^१ त्रिवा^१र्धं तु विलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् ^८ ।

विलस्याच्छ्रयो विंशत्यंशः ^९ इति सुचां शास्त्रान्तरम् ^{१०} ।

प्राशित्रहरणं गोकर्णाकृति चमसाकृति वा ^{११} विखनसो मतात् । स्फ्यः
शम्या च बाहुमात्राविति भरद्वाजः । त्रिंशदङ्गुला शम्येति बोधायनः ।

(वृ) अक्षमा—द्वारम्—अ(क्षं)क्षः—पर्व । अङ्गुष्ठपर्वमात्रं सुवस्य
विलम् । प्रणयनं चेत्पूर्वं पात्रसंसादनात् तत्र प्रयोगक्रमः ॥

^१ अप्रभागेऽग्रं मुखे वासांताः वायसपुच्छग्रहंसमुखप्रसेचना इति भरद्वाजः ।
तथा अङ्गुष्ठपर्वमात्रविलस्सुवो भवत्यर्धप्रादेशमात्रविलाः सुव इति च (रु). ^२ स्फ्योऽ-
स्याकृतिः आदर्शाकृति प्राशित्रहरणं चमसाकृति वेति काल्यायनः । शम्याकृतिस्समा-
क्षयया व्याख्याता । बाहुमात्राः परिधयश्शम्याविति भरद्वाजः अङ्गुल्यधिकारे
चत्वारोष्टकाश्शम्येति काल्यायनः (रु). ^३ सुवस्व धारा सुवस्याकारः—स्व. ग.
सुवस्याधारः—घ. ^४ ल्याकृतिः—क. स्व. ग. घ. ^५ त्रिभागे दण्ड. ^६ विस्तारार्धं
त्रिवा^१र्धं त्रिभागे दण्ड. ^७ विस्तारार्धं (सु. रा). ^८ लक्षणम् । इति सुचां—क.
^९ त्यंश इति यावत् (सु. रा). ^{१०} शास्त्रान्तरं मयमतम् शास्त्रांत्वायामात् ?—क.
स्व. ग. घ. न्तरादायामादिलक्षणम्—घ. शास्त्रान्तरार्यम् (सु. रा) ^{११} विद्वज्जन-
सम्भतात् (सु. रा) विश्वमानसमनात् ?—क.

(भा) षट्त्रिंशदङ्गुलेत्यन्ये । प्रणयनं चेत्पूर्वं पात्रसंसादनात् ब्रह्म-
यजमानयोरासने कृत्वा ब्रह्मवरणं प्रणयनं ततो दर्भास्तरणादि उत्तरेण
गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान् संस्तीर्येत्यादि प्रयोगः । एकस्य सुचः
सहस्रवेण एतावसदतामिति लिङ्गात् ॥ १० ॥

(सू) वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ॥ ११ ॥ ११ ॥ १५४ ॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥

[पाठ्यां विशेषः]

(भा) वरणेन कृतानि । मृन्मयपात्री निष्टपनविधानात् ॥ ११ ॥

(सू) अत्र पूर्ववत्पवित्रे करोति यदि न ^१सन्नयति*

* सन्नयतस्तु ते विभवतः ^२ ॥ १॥१२॥१५५ ॥

[लिङ्गलभ्यार्थः]

(वृ) एकस्य सुचः—लिङ्गात् इति—अस्यार्थः ;—एता अस-
दन्निति सुचोऽभिमिच्छयेति सुचामभिमिच्छणे विनियुक्तस्य मन्त्रस्य सुचेऽपि
पासिमङ्गीकृत्य सूत्रकारेणोपदेशात् । ब्राह्मणे सुचस्संमार्ष्टि इति
विधाय क्रमविधानपरे सुवमग्रे इति विधानाच्चैकस्य सुचः कारये-
दित्यत्रापि सुकशब्देन सुवस्यापि ग्रहणम् ॥

[नियमस्तत्फलं च]

सू;—संनयतस्तु ते विभवतः—कार्यान्तरेऽपि समर्थे । यानि
विभवन्ति सकृत्तानीत्येव सिद्धे संनयतस्ते विभवत इति पुनर्वचनं सायं-
दोहे प्रयुक्तानां साक्षाद्य्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुनः प्रयोगविधानात्
पवित्रयोरपि पुनःकरणप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । अतः क्वचित्सन्नियोगशिष्टा-

^१ पात्रप्रयोगान्तं (६)

^२ संनयतस्तु ये सायंदाहार्थे ते एवाद्यापि कर्मणे

(ख) वानस्पत्योऽसि देवेभ्यश्शुन्धस्वेति प्रणीता-
प्रणयनम् । चमसमाद्भिः^१ परिक्षालयति तूर्णीं कंसं
मृन्मयं च । कंसेन प्रणयेद्ब्रह्मवर्चसकामस्य मृन्म-
येन प्रतिष्ठाकामस्य गोदोहनेन पशुकामस्य । अप-
रेण गार्हपत्यं पवित्रान्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्
को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि
पोषाय व इत्यप आनयति ॥ २ ॥ १३ ॥ १५६ ॥

[अधिकारिभेदे विशेषपक्षः]

(भा) गुणकामानामप्रवृत्तिर्विकृतौ । न तूपदेशः ॥ २ ॥

(ख) अपो गृह्णन् ग्रहीष्यंश्च पृथिवीं^२ मनसा ध्यायति ॥
३ ॥ १४ ॥ १५७ ॥

(ब्र) नामन्यतरापाये अन्यस्यापि निवृत्तिः सूचिता । यथाऽन्वारम्भणी-
याविकृतौ न स्यादित्यत्र सारस्वतचतुर्होतृणामपि निवृत्तिः ॥

तूर्णीं कंसं मृन्मयमिति तु प्रकृतावूहाभावात् ।

[अप्रवृत्त्युपपत्त्यादि]

गुणकामानामप्रवृत्तिर्विकृतौ इति—गुणकामानां विकृति-
ष्वाश्रयसद्भावनिबन्धनाक्षेपतः प्राप्तिरपि नास्ति । गोदोहनादीना-
माश्रयाभावात् । परमार्थतस्तु दर्शपूर्णमासावेवाश्रय इति मीमांसकोक्तेः^३ ।
तथाहि—गोदोहनादिसाध्यप्रणयनादिद्वारेणाग्नेयादिप्रधानसहितस्यैव गोदो-
हनादेः पश्चपूर्वसाधनत्वात् विकृतिष्वाग्नेयाद्यभावेन तत्संबन्धिरूप
प्रणयनाद्याश्रयाभावात् । नतूपदेश इति । द्रव्यस्यापि प्रणयनादिक्रिया-
मात्रानुरक्तापूर्वविषयत्वेन विधानोपपत्तेः । गोदोहनादीनामपि क्रतूप-

^१ प्रक्षालयति—क. ^२ मनसेति बचनान्नवानाकार्त्तयति । ध्यानं चात्रपृथि-
व्यानोग्रहीष्यामीति विशिष्टप्रकारं केचिदच्छन्ति नतदादृत्यम् ; यत्र हि विशिष्टध्या-
नमाचार्योऽन्यते तत्र स्वयं विशेषं दर्शयति 'यददक्षन्द्रमसि कृष्णं तादिहास्तु'
इति मनसा ध्यायेत्, इत्यादि । अतः केवलध्यानविधिषु न कश्चिद्विशेषः (४).

^३ (जै. सू. ३-६-१०).

(भा) अनयाऽपः पृथिव्यां ग्रहीष्यामि गृह्णामि प्रणयामि इति ध्यानमर्थसम्बन्धेन । अनयैवैनाः प्रणयतीति लिङ्गात् ॥ ३ ॥

(सू) ^२ उपविलं चमसं पूरयित्वा प्रोक्षणीवदुत्पूयाभि-
मन्व्य ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति * * सर्वत्र ^३ प्रसव उक्ते
करोति ॥ ४ ॥ १५ ॥ १५८ ॥

(सू) प्रणीयमानासु वाचं यच्छतो यजमानश्चाध्वर्यु-
श्चाहविष्कृतः ॥ ५ ॥ १६ ॥ १५९ ॥

(बृ) कारित्वादाक्षेपतो विकृतौ प्राप्तिरिति । गोदोहनं प्रणयनार्थं लौकिकं प्रयुज्यते खेलेवालीवत् । मृन्मयकांस्येतु तदर्थं संपाद्ये ॥

[ध्यानस्यार्थसंबन्धोपपादनम्]

अनयाऽपः—संबन्धेनेति — ^४ ग्रहणप्रणयनादिक्रिया अर्थः ।
पृथिव्या ध्यानं करणत्वेन । ^५ पृथिव्या ध्याने ^६ क्रियमाणे क्रियासाधन-
त्वानुगुणेन तृतीयान्तेन ध्यानम् ^७ ॥

अनयैवैनाः प्रणयतीति लिङ्गादिति—अनयेति तृतीयानिर्दे-
शात् अपो गृह्णन् ग्रहीष्यन्निति पृथिवीध्यानस्व ग्रहणसंबन्धित्वेऽपि
अनयैवैनाः प्रणयतीति श्रुत्या प्रणयनसंबन्धावगतेः साङ्गप्रणयनार्थत्वं
^८ श्रुत्या व्यवसीयत इति सूत्रकाराभिप्रायः । अतो ग्रहणे प्रणयने च ध्यानम् ॥

उपविलं चमसं पूरयित्वेति—किञ्चिन्न्यूनं पूरणम् ॥

सर्वत्र प्रसव उक्ते करोतीति—न प्रैषानन्तरम् । ^९ प्रैषानन्तरं
वाग्विसर्गः ॥

^२ विस्तम्-क. ॥ उपविलं-आविलसमीपात्-रु. ^३ प्रसवः-अनुज्ञा-रु.

^४ प्रणयनादि-क. ^५ पृथिव्या इत्यादि ध्यानम्' इत्यन्तं क. पु. न दृश्यते ।

^६ क्रियमाणेन (मु. र). ^७ ध्यानं करणत्वेन (मु. र). ^८ श्रुत्याऽनुमायित इति क.

^९ इदं क. पु. न दृश्यते ।

- (सू) को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः
प्रणयानि यज्ञं ससादयन्तु नः इदं मदन्तीर्घृत-
पृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यश्चतीरिति
१समं प्राणैर्घरियमाणः स्फेद्यनो^२पसंगृह्याविषिञ्चन्
हरति ॥ ६ ॥ १७ ॥ १६० ॥
- (सू) पृथिवीं च मनसा ध्यायति ॥ १६१ ॥
- (सू) को वो युनाक्ति स वो युनक्तित्युत्तरेणाहव-
नीयमसग् स्पृष्टा^३ दर्भेषु सादयति ॥ १६२ ॥
- (सू) नेङ्गयन्ति नेलयन्त्यासग्ं स्थातोर्दर्भरभिञ्छाद्य
॥ ९ ॥ २० ॥ १६३ ॥
- (भा) इङ्गनं—कम्पनम् । ईलनं—क्षेपणम् ॥ ९ ॥
- (सू) संविशन्तां देवीर्विशः पात्राणि देवयज्याया इति
सपवित्रेण पाणिना पात्राणि^४ संमृश्य ॥ १६४ ॥

[इङ्गनादिनिषेधव्यवस्था]

(वृ) इङ्गनं—क्षेपणं—आसंस्थानात् । इडान्तादित्पण्डसंस्थायां अतः
परं कम्पनादौ न दोषः ॥

^१समं प्राणैः—नासिकया समं (ह). ^२उपसंगृह्या—स्फेद्यन च समुपसंश्लेष्य
(ह). ^३द्रव्यान्तरेण (ह) ^४ता आपः पिष्टसंयवनाद्योः । तत्र तासां विनियोगात् इष्टार्था-
भविष्यन्ति न त्वदृष्टार्थाः अदृष्टकल्पनानवकाशात् पशुरसदादिषु संयवनाभावेन द्वारा-
दर्शनाच्च । यथा तत्र तत्राह 'पात्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संश्लेष्यति
वाग्यतः पात्राणि संमृशतीति च । इष्टिविधेतुपशौ संयवनाभावेऽपि वचनादित्य-
विरोधः । तत्रापि पशुपुरोडाशार्थाभविष्यन्ति । तस्मात् पुरोडाशतन्त्रएवप्रणीता
नान्यत्रेते सिद्धं भवति । अन्यत्पुमत्तं ब्राह्मणे तासां रक्षशान्त्यादिद्वारा यज्ञरक्षार्थत्वेन
स्तवनात् पाकयज्ञेष्वपि तद्विधानाच्च अदृष्टार्था एव सत्यः प्रमुत्वात् संयवनाभावेऽपि
स्मर्यन्ते । तस्मादनिश्चितस्सर्वत्रेति । तदुक्तं भरद्वाजेन 'सर्वसंस्थासु वा प्रणीताः'
इति (ह).

[अभिमर्शानानुक्त्यः]

(भा) असंभवत्यभिमर्शने पात्राणां मन्नावृत्तिः ॥ १६४ ॥

इति षष्ठशी खण्डिका ॥

(सू) वानस्पत्यासि दक्षाय त्वेत्यग्निहोत्रहवर्णामा-
दत्ते वेषाय त्वेति शूर्पम् * प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा
अरातय इत्याहवर्णीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य यज-
मान हविर्निर्वप्यामीत्यामन्त्रगते ॥ १६५ ॥

(सू) प्रवसत्यग्रे हविर्निर्वप्यामीति ॥ २ ॥ २२ ॥
॥ १६६ ॥

[आमन्त्रणे पक्षभेदः]

(भा) अग्रे^१ हविर्निर्वप्यामीत्युपांशु । तद्विकारत्वाद्दुचैरित्यु(रूप)देशः
॥ १६६ ॥

(सू) उर्वन्तरिक्षमन्विहीति^२ शकटायाभिप्रव्रजति
॥ ३ ॥ २३ ॥ १६७ ॥

(सू) अपरेण गार्हपत्यं प्राणीपसुदगीपं वा^३ नद्वयुगं
शकटमवस्थितं भवति त्रीहिमद्यत्रमद्वा ॥ १६८ ॥

[पाणिव्यवस्था]

(वृ) असंभव-वृत्तिः सपवित्रेण पाणिनेति दक्षिणेन हस्तेन ।
दक्षिणं प्रतीयादनादेशे^४ इति वचनात् ॥

[उपांशुताहेतुः]

अग्रे हविर्निर्पांश्विति—परपुरुषसंबोधनाभावाद्वाजुर्वेदिको-
पांशुत्वप्राप्तेः ॥

तद्विकारत्वाद्दुचैरित्युपदेशः—तत्स्थानापन्नत्वाच्चद्वर्मप्राप्तेः ॥

^१ असंभव इत्याभिमर्शने (सू २) । ^२ प्रवसति यजमाने आमन्त्रणमन्त्रगते (२)

^३ यजमान इति शेष (रु) ^४ हविर्निर्वप्यामीति—क. शकटं प्रति (रु)

^५ मुक्तानङ्गकमभिनन्दयुगमेवावतिष्ठते (रु)

(सू.) धूरसीति दक्षिणां युग^१धुरमभिमृशत्युत्तरां वा
॥ ५ ॥ २५ ॥ १६९ ॥

[धूर्द्धयविवक्षापक्षः]

(भा) केचिद्दुरोरभिमर्शनं कुर्वन्ति । अत्र दर्शपूर्णमासवद्दुरावभि-
मृशयेति^२ दर्शनात् ॥ १६९ ॥

(सू.) त्वं देवानामसि सखितममित्युत्तरा^३मीषामा-
लभ्य जपति ॥ ६ ॥ २६ ॥ १७० ॥

(सू.) विष्णुस्त्वाक्रमं स्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं
पादमत्याधायानुतमसि हविर्धानमित्यारोहति ॥
॥ ७ ॥ २७ ॥ १७१ ॥

(सू.) उरुवातायेति^४ परीणाहमप^५च्छाद्य मित्रस्य
त्वा चक्षुषा प्रेक्षे इति पुरोडाशीयान्^६ प्रेक्षते ॥
॥ ८ ॥ २८ ॥ १७२ ॥

[श्रौतैकत्वसंगमनम्]

(बृ) केचिद्दुरो-दर्शनादिति — दर्शपूर्णमासयोर्धूर्द्धयसंबन्ध्याभिम-
र्शने सति राजप्रवहणे तद्वदिति निर्देश उपपद्यत इति । अस्मिन् पक्षे
धूरसीति दक्षिणामुत्तरां वेति मन्त्रस्यान्यतरसंबन्धनियमार्थम् । स्वमते
तु अन्यतरसंबन्धिनोऽभिमर्शस्य विकल्पविधानमिति ॥

^१ धूरिति युगच्छिद्रयोरन्तरालमाख्यायते तद्वेभवतो युगस्व । तयोरन्यत-
रामभिमृशति नोभयम् । यस्त्वत्र कैश्चित् धुरावभिमृशयेति लिङ्गविरोधश्चोदितः स तु
तत्र मन्त्रमात्रातिदेशार्थतया तत्रैव परिहरिष्यते (रु). ^२ लिङ्गात्-क. ^३ ईषे-
युगशाकटयोस्संबन्धे दारुणी (रु). ^४ परितो नीडे नदः कटः-परीणाहः (रु).
^५ उद्गात्र्य-अ. अपच्छाद्य-आपोद्गत्य (रु). ^६ तदर्थातीहियताः (रु).

[अपच्छाद्यकर्तव्यं मानं च]

(भा) प(रि)रीणाहः कटः । अपच्छाद्य—उत्पाद्य पुनः पातयति । तम-
सीव वा एषोऽन्तश्चरतीति लिङ्गात् ॥ १७२ ॥

(सू) निरस्तः रक्षो निरस्तोऽधश्चस इति यदन्य-
त्पुरोडाशीयेभ्यस्तन्निरस्योर्जायवः पयो मयि
धेहीत्यभिमन्त्र्य दशहोतारं^१ व्याख्याय शूर्पे पवित्रे
निधाय तस्मिन् अग्निहोत्रहवण्या हवीःषि नि-^२
र्षपति तथा वा पवित्रवत्या ॥ ९ ॥ २९ ॥ १७३ ॥

[व्याख्यानपदार्थः]

(भा) नाना आख्यानं व्याख्यानं । वाक्ये वाक्ये छित्वा^३ ॥ १७३ ॥

[पुनःपातनलिङ्गत्वोपपत्तिः]

(वृ) परीणाहः कटः—तीतिलिङ्गादिति—परीणाहप्रच्छादने कृते
पुनः पातने लिङ्गमिदम् । अन्तश्चरति यः परीणहीति परीणाहप्रच्छादने
तदन्तर्वर्तिनां तममि वर्तमानत्वेनानुवादोपपत्तेः । उद्धाटने कृते पुनः
पाटनेऽन्तर्वर्तिनामेव निर्वापार्थम् ॥

अभिमन्त्रयेत्यन्तं गतार्थकम् ॥

[व्याख्याशब्दार्थनिर्वाहः]

नाना आख्यानं—छित्वा—दशहोतारं व्याचष्टे । यत्र
वाक्यशोऽर्घीतेषु व्याख्येयेति निर्देशस्तत्रैवम् । यथा चतुर्होतृन्
व्याख्यायेति । यत्र वाक्यशोऽर्घीतेषु सूत्रकारस्य संततपाठः तत्रान^१-
वानप्रयोगः । अन्येष्वनियमः । यत्रानवानप्रयोगस्तत्रार्थचेंऽवसाय ॥

^१ व्याख्यानमिदं जपोऽभिप्रेतः यत्र जगयाजमाना इति लिङ्गात् । ^२ देव
तार्थत्वेन पृथक् धरणं निर्वापः । तथा वा पवित्रवत्येति पवित्रनिधानविकल्पः (रु).
^३ छित्वाछित्वा च. ^४ वानं (सु रा).

(सू) व्रीहीन्यवान्वा^१ ॥ १० ॥ ३० ॥ १७४ ॥

[पुनर्वचनफलम्]

(भा) व्रीहीन्यवान्वेति पुनर्वचनात्^२ व्रीहिकाले^३ यवा लभ्यन्ते इत्युपदेशः ॥ १७४ ॥

(सू) यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टि-
मोप्य देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये जुष्टं निर्वपामीति
त्रिर्यजुषा नृष्णीं चतुर्थम् ॥ ११ ॥ ३१ ॥ १७५ ॥

इति समदशी खण्डिका ॥

(सू) एवमुत्तरं^४ यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्ण-
मास्याम् । इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ १७६ ॥

[अग्नीषोमादिपदफलं कर्तव्यवस्था च]

(भा) यथादेवतमिति सिद्धेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिति नियमो^५-

[उपदेशमताशयः पक्षान्तरं च]

(वृ) व्रीहिकाले—दित्युपदेशः—व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजे-
तेत्यग्निन् काले वतेमानविकृतीनां स्वपक्षोऽप्ययमेव । केचिन्न^६
लभ्यत इति पठन्ति ॥

[फलोपपादनम्]

यथा देवतमिति—भवति—अग्नीषोमीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिति ॥

^१ यथापि ऋग्वेदमथर्ववेदेति पाकटाषडेषणान्, व्रीहीयवयोः हविष्टुं सूचितम् ;
तथाऽपि स्फुटदशयपुत्रकन्यासः (६) ^२ विकृतौ व्री-ज.अ. ^३ वेऽपि ज.
^४ पूर्वेणसहनिर्वापः उत्तरत्रावेभागवचनात् । संनवदसोमयाजनोरेन्द्राग्नीषोमयो-
निर्गृह्यतेः ; यथादेवतमिति वचनान् । यथादेवतमित्यनेनैवसिद्धे पुनराग्नीषो-
माभ्यामिति वचनं क्रमप्राप्तमन्त्रविनियोगार्थम् । इन्द्राग्निभ्यामिति तु शाखान्तर-
मन्त्रप्रदशनार्थम् । अथवा व्याकरणार्थम् । तत्रासोमयाजिनस्साक्षात्प्राग्नीषोमीय-
विकारा ऊर्ध्वं सोमाप्रकृतिवदिति । पशुस्तुवचनाद्भविष्यति (६) ^५ नियमः-क.ज.
^६ अयं ग्रन्थः क घ पुस्तकयोः न दृश्यते.

हाक्षायणयज्ञे प्रयोजनम् । अग्नीषोमीयोऽसोनयाजिनोऽपि भवति ।
ऐन्द्राग्रश्च ^१ संनयतः ॥ १७६ ॥

(सू.) * ^२ चतुरो मुष्टीन्निरुप्य ^३ निरुप्तेष्वन्वोप्य ॥
२ ॥ ३३ ॥ १७७ ॥

[अन्वावापावृत्तिः मानं पश्चान्तरं च]

(भा) ^१ निरुप्तेष्वन्वोप्येत्यावृत्तिः प्रतिदेवतम् पुनश्चतुर इति वचनात् ।
^२ उपदेशक्रमात् सर्वान्ते सकृच्चतुर्ग्रहणा ^३ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एवान्वावाप
इत्युपदेशः ॥ १७७ ॥

(वृ) ऐन्द्राग्रश्च संनयतस्सर्वत्रेति—वर्णाविशेषण ॥

[चतुर्ग्रहणलब्धः क्रमः]

निरुप्तेष्व—इति वचनात्—त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति
सिद्धे पुनश्चतुरो मुष्टीन्निरुप्येति चतुर्मुष्टिनिर्वापानन्तरमन्वावपनं कृत्वा
पश्चाद्द्विरन्तरनिर्वापार्थमिति ॥

[उपदेशमताशयः]

उपदेशक्रमात्स—त्युपदेशः—सर्वनिर्वापान्त उपदेशात्सर्वान्ते
सकृदन्वावापः । चतुरो निरुप्येति चतुर्निर्वाप एवान्वावापो यथा
स्यादिति । तस्मादातिथ्यायामन्वावापो न विद्यते ॥

^१ अथ संनयतस्सर्वत्र—रा. शोपि सं—अ. ^२ पुनश्चतुर्ग्रहणात् प्रतिदेवत-
मन्वावापः. ^३ निरुप्तेष्वन्वोप्येत्यर्थः । अपराख्यास्याः—चतुरोमुष्टीन्निरुप्यान्वोप्यै-
वमुत्तरन्निर्बधतीति कल्पान्तरकारैरुक्तम् ताजिरासायोच्यते; चतुरोमुष्टीन्निरुप्य तत-
स्सर्वेष्वपि हावेषु निरुप्तेष्वन्वोप्य तत इदं देवानामित्यभिमृशतीति । यत्र
चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तत्रैवान्वावागेनान्यत्र तस्मादातिथ्यायां नान्वावाप इत्येतदर्थं
निरुप्येत्यन्तम् । सर्वानासहविष्वेतेदेवानुवादाप्यति (क). ^४ सर्वत्र निरु—अ.
^५ अथ ग्रन्थः क.अ. पुस्तके न दृश्यते. ^६ ग्रहणं च—अ. ^७ निर्वाप इति (सु रा).

(सु.) इदं देवानामिति निरुप्तानभिमृशति । इदमुन-
स्सहेत्यवशिष्टान्* । *स्फात्यै त्वा नारात्या
इति ^१निरुप्तानेवाभिमन्त्रयेदमहं निर्वरुणस्य
पाशादित्युप ^२निष्क्रम्य स्वरभिव्यख्यमिति प्राङ्
प्रेक्षते* ॥ ३ ॥ ३४ ॥ १७८ ॥

[बहुवचनैवकारफलम्]

(भा.) इदं देवानामिति जात्याभिधानम् ^१प्रकरणोपरोधो मा भूदिति ।
तस्मादाग्रये केवलंऽप्यनिवृत्तिः । ^२स्त्रीदेवतायां च विकारः । निरुप्ता-
नेवेत्यवधारणात्तानेव केवलानभिमन्त्रयते । यथावद्विशिष्टं न पश्यति ।
नानाबीजेषु तन्त्रेण ॥ १७८ ॥

(सु.) सुवरभिव्यख्यमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् । स्वाहा द्यावा-
पृथिवीभ्यामिति स्कन्नानभिमन्त्रय दृ५हन्तां दुर्या
द्यावापृथिव्योरिति प्रत्यवरोहोर्वन्तरिक्षमन्विहीति
हरति ॥ ४ ॥ ३५ ॥ १७९ ॥

(वृ) इदं देवानामिति जात्याभिधानमिति—देवताजात्याख्यायां
बहुवचनं मन्त्रस्य ॥

प्रकरणोप—विकारः—विकृतौ ॥

निरुप्तानेव—तन्त्रेण—सर्वनिर्वापान्ते । निरुप्तावशिष्टाभिमर्श-
नयोस्तु नानाबीजेष्व्वावृत्तिरसंभवे ॥ १४९ ॥

^१निरुप्तानेव तावशिष्टान् (रु). ^२उपनिष्क्रम्य—किञ्चिच्चालिका (रु).

^३निरुप्तानेवावशिष्टान् इत्यधिकं दृश्यते—क. ^४प्रकरणोपरोधे (रामां). ^५स्त्रीदेव-
तायां—ग. ^६चाविका—अ. ^७यथावशिष्टं—ग. यथावशिष्टान्—अ.

(सू) अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यपरेण गार्ह-
पत्यं यथा^१ ^२दैवतमुपसादयति ॥५॥३६॥१८०॥

[द्व्यतायां मतिभेदः निधाननियमश्च]

(भा) अग्ने हव्यं रक्षस्वामीषोमौ हव्यं रक्षथामिति भारद्वाजपाठात् ।
न गार्हपत्याभिधानम् । निरुप्त^३देवतानामेव । यथा भारद्वाजस्य तथा-
स्माकम् । ^४अग्निः केवलो बोधायनस्येति^५ । केचिदग्ने हव्यं^६ रक्षस्वामी-
षोमाभ्यामिति कुर्वन्ति^७ । अपरेण गार्हपत्यं निधानं यदि तत्र
श्रपणम् ॥ १८० ॥

(वृ) अग्ने हव्यं—रक्षथामिति—नायमूहः ॥

भारद्वाज—धानम्—अग्निशब्देन ॥

[भारद्वाजमततौल्यहेतुः]

निरुप्तदे—स्माकम्—समानब्राह्मणानुसन्धानात् ! यथादेवत-
मिति वचनादविरोधाच्च ॥

[बोधायनाशयः]

अग्निः केवलो बोधायनस्येति—गार्हपत्य आहवनीयो वा
निर्दिश्यते । यस्य समीपे उपसादनं स निरुप्तदेवता । विष्णो हव्यं
रक्षस्वेतिवत् ॥

[केचिदित्युक्तपक्षेश्चुत्यर्थः]

केचिदग्ने—कुर्वन्ति—अग्ने हव्यमित्यग्निशब्दः^८ समीपाग्नि-

^१ यथादेवतमिति वचनात् उत्तरत्रापि देवतानुक्रमणीया । तत्र तु
मन्त्रस्थमाख्यातमयोग्यान्वयत्वादिपरिणतमन्वीयने ; यथा अग्ने हव्यं रक्षस्वामीषोमौ
रक्षथामिति । वेद्युधे समानतन्त्रे योग्यान्वयमपि तत् व्यवायानुषज्यत इति
न्यायिनालक्ष्यान्वयमिति रक्षस्वेति पुनः प्रयोगः (रु) ^२ दैवत—क. ^३ देवताया
एव—ग. देवताया एवाभिधानम्—अ. ^४ तथागिरेव केवलो. ^५ यनस्य—अ
^६ रक्षस्वामयेऽग्निषोमा—अ. ^७ न्ति तत्र—क. ^८ शब्दसमीपा (मु रा).

(सू.) ^१आहवनीयं वा यद्याहवनीये श्रपयति ॥१८१॥

(सू.) ^२यदि पात्र्या निर्वपेद्दक्षिणतः स्फ्यमुपधाय
तस्यां सर्वाञ्छकटमन्त्रान् जपेत् ॥ १८२ ॥

इत्यष्टादशी खण्डिका ॥

[पक्षान्तरं जपादि विशेषश्च]

(भा) यद्याहवनीये श्रपयति आहवनीयस्य पात्रीमालभ्य शकटमन्त्रा
जप्यन्ते । निरसनाभिमन्त्रणे क्रियेते^१ । न परिणाहप्रच्छादनम् ॥ १८२ ॥

॥ इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्वामिनाम् पञ्चमः पटलः ॥

(बृ) परः । निरुप्तदेवतानिर्देशोऽपि चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन कर्तव्य इति तत्त-
देवतायै निरुप्तं ह्यस्यं रक्षस्वेत्ययमर्थस्संपन्नो भवति ॥ १५१ ॥

[जपस्थानम्]

यद्याहव—नीयस्य—पश्चात् ॥

[जप्यमन्त्रयत्ता]

तस्यां सर्वान् शकटमन्त्रानित्यस्यार्थः ;—

निर—क्रियेते—समन्त्रकम् ॥

[निषेधनिवन्धनम्]

न परिणाहप्रच्छादनम्—परिणाहाभावात् । ^६अशकटमन्त्र-
त्वाच्च ॥

इति श्रीसामामिदिता कृतायां धृतेस्वामिभाष्यकृत्वा पञ्चमः पटलः ॥

^१अहवनीयमपरेणोपसादयतीत्यन्वयः (रु). ^२यदि पात्र्या इति विकल्पवि-
धिरनुवादस्वरूपः । पात्र्यां पुरोडाशीयानोप्य तांशकटस्थानमन्त्रारभ्यमन्त्रान्
जपेत् । न कस्यचिदर्थलोपलोपः (रु). ^३जपेत्-ज. ^४क्रियेते समन्त्रकम्-वा.

^६शकटमन्त्रत्वाभावात् परिणाहाभावाच्च ऊरुवातायेति मन्त्रलोपः (सु रा).

(सू) सशु^१ कायामग्निहोत्रद्वय्यामप आनीय पूर्व-
वदुत्पूयाभिमन्त्र्य ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामिति ब्रह्माणमा-
मन्त्र्य देवस्य त्वेत्यनुद्गत्य अग्नेये वो जुष्टं
प्रोक्षामीति यथादेवतं हविस्त्रिःप्रोक्षन्नाग्निमभिप्रो-
क्षेत् ॥ १ ॥ १ ॥ १८३ ॥

[अभिमन्त्रणप्रोक्षणयोर्विशेषाः]

(भा) शुकं—चूलकम् । अभिमन्त्रणं पूर्ववत् । अग्नेये वो जुष्टं
प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रयोगः । एकस्थाननिरुस-
त्वात्^२ उत्तरत्र विभागाच्च । येषां तु तानि सहावघ्नन्ति तानि सहवीषीति
श्रुतिः । तेषां पृथक्पृथक् प्रोक्षणम् । केचिदेकस्थानेऽपि कुर्वन्ति पृथ-
क्प्रोक्षणम् ; तदयुक्तम् ; सावित्रप्रोक्षणे तन्त्रेण भैत्रावरुणीयके
पाठत् ॥ १८३ ॥

[पूर्वमन्त्रः]

(वृ) अभिमन्त्रणं पूर्ववत्—आपो देवीरिति ।

[पृथक्प्रोक्षणम्]

अग्नेयो—पृथक्प्रोक्षणम्— अवघातादिसाहित्यवचनात्

प्रागवघातात्पृथगेव ।

^१ शुकाः—धान्यपुच्छानि सकृन्मन्त्रः प्रोक्षणे संख्याबुकेति न्यायात् । त्रिवेजुष्य-
वचनाच्च । स च सावित्रादिरग्नीषोमाभ्यामभिमन्त्र्यः पूर्वमन्त्रे । दर्शो तु देवतावशाद्-
कर्तव्यः । यथादेवतमिति वचनात् । केचिन्तु वो जुष्टं प्रोक्षामोष्यस्य त्रिपदस्य
प्रातिदेवतमनुषङ्गमिच्छन्ति ; तदयुक्तम् ; सावित्रप्रसवदिविशिशैकप्रोक्षणाभिधायिनो
यथोक्तस्यैकमन्त्रस्य सकृत्पठितेभेवैर्भोग्यान्वयैर्निराकाङ्क्षत्वात् । साकाङ्क्षत्वादि
लक्षणत्वाच्चानुषङ्गस्य मन्त्रभेदाभ्युपगमे सावित्रस्याप्यनुषङ्गप्रसङ्गः । किंच अत्र विष्यदप्य-
नुषङ्गो मन्त्रभेदश्च यदि निर्वोपवद् प्रोक्षणमपि पृथगेव हविषामभ्यति ; न चैवमिष्यते
संस्पृष्टत्वात् । तेषां एकस्थत्वाच्च । वक्ष्यति च ' यानि विष्यवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते '
इति । तस्माद्यथोक्तमेव युक्तं मन्त्ररूपम् । पठन्तिच कल्पान्तरकारा अपि (क).

^२ उत्तरत्रविभागात्—क. ख. ग. इ.

(सू) यं द्विष्यात्त^१ मभिप्रोक्षेत्^२ ॥ २ ॥ २ ॥ १८४ ॥

(सू) उत्तानानि पात्राणि पर्यावृत्य शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति त्रिः प्रोक्षणीशेषमग्रण गार्हपत्यं निधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति कृष्णा-जिनमादायावधूत^३ रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करे त्रिरवधूनोत्वूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् ॥ १८५ ॥

[प्रोक्षणीशेषनिधानफम्]

(भा) प्रोक्षणीशेषनिधानं इध्माबर्हिर्वेदिप्रोक्षणा^४र्थम् ॥ १८५ ॥

(सू) अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति^५ पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति ॥ ४ ॥ ४ ॥ १८६ ॥

[पतत्फलम्]

(बृ) प्रोक्षणी — गार्थम् — अतोऽवभृथे बर्हिराद्यभावे निवृत्तिः ॥

^१ तस्याभि-क. ^२ अभिप्रोक्षणे यज्ञघातं प्रायश्चित्तं च वक्ष्यति । अतः न भ्रमितव्यमितिभावः (रु). ^३ शुन्धध्वमिति पात्राभिधानादिक्रुतौ यथार्थमूहः । अपामभिधानादनूह इति केचित् : तदयुक्तम् ; कर्मणश्श्रुतत्वादिति शोधकद्रव्याभिधा-यिनः सकर्मकस्यशुन्धध्वेतेस्तवेत्रथवणात् । प्रायः परस्मैपददर्शनात् । तथाशोधद्रव्या-भिधायिनः शुध्यतिपदस्याकर्मकस्य विपर्ययाच्च 'अस्मान्मातरश्शुन्धन्तु' इत्यादि 'शुन्धतां लोकः' इत्यादि । तस्माद्यथार्थमूहः । समानदेशानां च सकृन्मन्त्रः पूर्ववत् । प्रोक्षणीशेषनिधानमिध्माबर्हिर्वेदिप्रोक्षणार्थम् । अतोऽवभृथेऽस्य बर्हिराद्यभावे निवृत्तिः । बहिष्ठाद्विशसनमिति । यथावधूयमानस्य बहिर्विशरानभागो भवत्यन्त-लोमभागस्तथेय्यर्थः (रु). ^४ र्थे तस्मादवभृथे निवृत्तिः-क. ^५ तं पुरस्ता-द्भगेनाधस्तात्प्रतीचीं गमयित्वानन्तरप्रदेशेन सह द्विशुण्ठितां करोतीत्यर्थः । पुरस्तादिति सिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणेन (रु).

[उपसमसनप्रकारः]

(भा) भसत्—कटिप्रदेशः । उपसमस्यति—द्विगुणीकरोति । पुरस्ताच्च यथा भवति न सर्वा^१ गृह्यते ॥ १८६ ॥

(सू) अनुत्सृजन् कृष्णाजिनमधिषवणमसीति तस्मिन्नुलूखमधि^२वर्तयति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १८७ ॥

(भा) अधिवर्तयति—उपरिवर्तयति ॥ १८७ ॥

(सू) अनुत्सृजन्नुलूखलमग्नेस्तनूरसीति तस्मिन् हविरावपति त्रिर्यजुषा तूर्ण्णीं चतुर्थम् ॥ १८८ ॥

अद्रिरसि वानस्पत्य इति मृसलमादाय हविष्कृदेहीति त्रिरवहन्ति अनवघ्नन् वा^३ हविष्कृतं ह्वयति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १८९ ॥

[हविष्कृदादिमन्त्रप्रयोगव्यवस्था]

(भा) हविष्कृदवहननमत्र उपांशु प्रयोगः । न च द्वितीयोऽवहनन-

[समसनेविशेषः तथाम्ब्रार्थश्च]

(वृ) पुरस्ताच्च—गृह्यते—कृष्णाजिनस्य पुरस्तात् द्विगुणीकृता यथा दृश्यते न तेन प्रच्छन्ना भसन्मध्ये समस्यते ॥ १५८ ॥

[प्रयोगेस्वरसंख्ययोरुपपत्तिः]

हविष्कृ-प्रयोगः इति—हविष्कृदेहीत्ययमवहननार्थो मन्त्रः अवघातमन्त्रत्वे प्रैषरूपत्वाभात् याजुर्वेदिकोपांशुत्वम् ; सकृत्प्रयोगः । न

^१ गृह्यते—क. ख. ग. घ. ^२ अधिवर्तयति—प्रतिष्ठापयति (क). वामे-
नानुत्सर्गः सामर्थ्यात् (क). ^३ चातुस्स्वयैणोपांशुसकृत् मन्त्रः करणत्वे । विपर्य-
यस्त्वाङ्गानार्थत्वे । आङ्गानं चात्र देवतारूपस्य हविष्कृतं वेदितव्यम् । य एव
देवानां हविष्कृतः । तान् ह्वयतीति श्रुतेः । मानुषस्यैवावहन्तुर्वद्व्यमाणस्वाङ्गानं
संनिधेः । तथाच बोधायनः—हविष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवति । अथा-
प्युदाहरन्ति हविस्संस्कारिण मेव तदाहेति (क).

मन्त्रः ^१ उच्चैः प्रयोगः पुनश्चावहननमन्त्र इत्युपदेशः । हविष्कृददृष्टा-
देवता । पत्न्यन्यो वा । प्राकृतः प्रैषेषु लोकवत् ॥ १८९ ॥

(सू) हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति
राजन्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदा-
धावेति शूद्रस्य ॥ ८ ॥ ८ ॥ १९० ॥

[अध्वर्युकर्तृकत्वं पक्षान्तरं च]

(भा) अध्वर्युर्वा ; येषु कर्मसु कर्तृनाम नास्तीत्युपदेशः । आत्मसंस्कारो

(घृ) च द्वितीयोऽवहननमन्त्रः । अवरक्षोदिवस्सपत्नमित्ययं न प्रयोक्तव्यः
उभयोः करणमन्त्रत्वेन विकल्पितत्वात् ॥

[उपदेशमताशयः]

उच्चैः प्र-इत्युपदेशइति—हविष्कृदेहीत्यस्यावहननमन्त्र^२त्वेऽपि
य एव देवानां हविष्कृतः तान् ह्वयतीति देवहविष्कृदाह्वानरूपत्वादुच्चै-
रिति । पुनश्चावहननमन्त्रः ! क्रियाभ्यासापेक्षया मन्त्रसमुच्चयोपपत्तेः ॥

हविष्कृददृष्टादेवता—आह्वानपक्षे । पत्न्यादिर्वा । अदृष्टा
देवता आह्वातव्या । हविष्कृदेहीत्यादयोऽपि प्रैषाः ॥

[अध्वर्युकर्तृकत्वेहेतुः]

अध्वर्युर्वा-त्युपदेशइति—अग्नीदग्नीन् विहरेतिवत् कर्तृनाम-
निर्देशरहितेष्वध्वर्युः कर्ता समारूयानप्राप्तेः ^३ ॥

आत्मसंस्का—काल्यायनमिति रिति ;— विलिङ्गेऽपि—युष्म-

[काल्यायनाशयः]

दर्शाभावेऽपि । ^४ अध्वर्युर्वा प्रैषार्थान् करोत्यविरोधादिति ^५ स्वयमात्मान-
मनुजानीयादिति लिङ्गाच्च ।

^१ उच्चैः-क.

^२ मन्त्रत्वे य एव-क (सू रा).

^३ प्राप्तेः (सू रा).

^४ स्वयमध्वर्युर्वा (सू रा) । स्वयमाध्वर्यवान् प्रैषार्थान्-क. II.

^५ दिति काल्यायनः-क. (सू रा).

त्रिलिङ्गेऽपि ^१ स्वयं वाऽविरोधादिति ^२ कात्यायनः । शूद्रस्य-निषादस्थ-
पतेः ॥ १९० ॥

(सू) ^३ प्रथमं वा सर्वेषाम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ १९१ ॥
अवरक्षो दिवस्सपन्नं वध्यासमित्यवहन्ति ^४ ॥
१० ॥ १० ॥ १९२ ॥

इत्येकोनाशित्वाह्रषा,

(सू) उच्चैस्समाहन्तवा इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ ११ ॥
१९३ ॥

[प्रेषफलम्]

(भा) उच्चैस्समाहन्तवा इति ^५ दृषदुपलसमाहननार्थोऽग्नीत्रैषः ॥ १९३

(सू) ^६ कटरुरसि मधुजिह्व इत्याग्नीध्रोऽश्मानमादा-
येषमावदोर्जमावदेति ^७ दृषदुपले समाहन्ति ॥ १९४ ॥

(भा) इषमावदेति मन्त्रो यस्मिंश्च परिसमाप्तिः ^८ तस्मिंश्च पुन-
रारम्भः ॥ १९४ ॥

[शूद्रशब्दासंकोचहेतुः]

(वृ) शूद्रस्य निषादस्थपतेः—केवलशूद्रस्यानधिकारात् ।
प्रथमं वा सर्वेषाम्—वचनादेकमिति ॥

[समाहननार्थत्वग्राहकम्]

उच्चैस्समा—ग्नीत्रैषः—आग्नीध्रोश्मानमिति वचनात् ॥

^१ त्रिलिङ्गेऽपि । शूद्रस्य-वा. ^२ कात्यायनमतिः—क. ^३ यजुरिति शेषः (रु).

^४ पूर्वं शिरवहतमनवहतं वा इतिर्यः वदितुमभ्यर्चयुरवहन्ति (रु). ^५ दृषदित्याद्येव घ.

पुस्तके भाष्ये दृश्यते. ^६ कुट्टरु—क. ^७ दृषदुपलसमाहननार्थत्वग्राहकम् समाहन्ति

(रु). ^८ देतिर्ब्रह्मन्त्रे—क. ख. ग. घ. ^९ तत्र पुनर.

(स्र) द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिस्संचारयन् ^१नव-
कृत्वस्संपादयति ॥ ३ ॥ १३ ॥ १९५ ॥

[प्रयोगसंङ्ख्यानियमः]

(भा) सञ्चारयन् मन्त्रं ^२क्रियां च प्रतिद्रव्यं वा द्रव्यान्तरे ^३क्रिया-
तदा चतुः । तदा जेष्मान्तो मन्त्रः । वदनं—यज्ञायुधानामुद्ब्रदता-
मुपाशृण्वन् इति ॥

[प्रयोगसंङ्ख्या नियमकालः]

संचारयन्—न्याय्यमिति तदाचतुः तदा चतुर्मन्त्रस्य
प्रयोगः । प्रथमोच्चारणेन दृषदि द्विः प्रयोगः । द्वितीयोच्चारणेन उपलायां
द्विः । तृतीयोच्चारणेन दृषदि द्विः । चतुर्थेनोपलायां सकृत् ॥

जेष्मान्तो मन्त्रः—इषमावदेत्यादिः ^४ ।

[जेष्मान्तमन्त्रवदनहेतुविवरणम्]

(वृ) वदनं—पाशृण्वन्निति—^५अस्यार्थ—मनोश्श्रद्धादेवस्य यज-
मानस्यासुरमी वाक् यज्ञायुधेषु प्रविष्टासीत् इति असुरघ्नया वाचो यज्ञा-
युधेषु प्रविष्टत्वात् समाहनने दृषदुपलास्ययज्ञायुधवदनश्रवणेन असुरव-
द्भ्रातृव्याणां ^६पराभवने सति वयं संघातं जेष्मेति यजमानस्य सगणस्य
जयश्रवणात् । यद्यपि ^७शुभद्वदतेत्यादि ब्राह्मणं जेष्मेत्याह भ्रातृव्यभिभूत्यै
इति । जेष्मान्तो मन्त्रः ॥

^१सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्विर्दृषदिसकृदुपलायां च संचारणमेकस्त्वंचारणपर्यायः ।
तस्यैव द्विरावृत्त्यानवकृत्वस्समाहननं संपादयति । यत्र तु पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रमः ।
पर्यायान्तरस्यैत्येके । समाहननं चेतत् दृषदुपलसंस्कारार्थत्वाच्चर्वादितच्छे निवर्तते ।
भरद्वाजोक्तेरिति (क). ^२क्रियां चेत्यर्थः—क. ^३क्रियान्तरं नियतमिति—अ.
सावित्रः—देवस्यत्येत्यादिः । स यत्रादानार्थः तदा आदद् इति मन्त्रान्तः । आदद्
कृतस्यत्वा आददे प्रावासीत्यादि लिङ्गान् (क). ^४त्यादेः—क. ^५यत्रोपकार-
स्तद्भ्रातृसं नानुपकारे इत्योपे पतीकमत्रैवव्याख्येयतया गृह्यत—क. ^६परा-
भवने वयं—अ. ग. ^७सावित्रः—देवस्यत्येति मन्त्र—तया शम्यया, इति—क. ख.
ग. घ. पुस्तकेषु दृश्यतेऽधिकम्.

- (भा) यत्रोपकारस्तद्राक्षसं नानुपकारे^१ ॥ १९५ ॥
 (ख) सावित्रेण वा शुभ्यामादाय तथा समाहन्ति
 ॥ ४ ॥ १४ ॥ १९६ ॥
 (ख) वर्षवृद्धमसीति^२ पुरस्ताच्छूर्पमुपो^३ हत्युत्तरतो
 वा ॥ ५ ॥ १५ ॥ १९७ ॥
 (ख) वर्षवृद्धाःस्थेत्यभिमन्त्र्य प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्वि-
 त्युद्वपति^४ ॥ ६ ॥ १६ ॥ १९८ ॥
 (ख) परापूतः रक्षः परापूता अरातय इत्युत्करे परा-
 पुनाति ॥ ७ ॥ १७ ॥ १९९ ॥
 (ख) प्रविद्धः रक्षः पराध्माता अभित्रा इति तुपान्
 प्रस्कन्दतोऽनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ १८ ॥ २०० ॥
 (ख) मध्यमे^५ पुरोडाशकपाले तुपानोप्य रक्षसां
 भागोऽसीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपर-
 मवान्तरदेशम्^६ ॥ ९ ॥ १९ ॥ २०१ ॥
 (ख) हस्तेनोपवपतीति बद्धचत्राक्षणम् ॥ २०२ ॥

[राक्षस्तत्त्वनिबन्धनम्]

(वृ) ^७ यत्रोप—पकारे इति—अस्यार्थः—परापूतः रक्षः प्रविद्धं
 रक्ष इति रक्षसामुपघातार्थत्वात् न रक्षसामुपकारकत्वनिमित्तमपामुप-
 स्पर्शनं भवति ॥

^१ नानुवर्तते—अ. ^२ उल्लसलस्य (क). ^३ उपयच्छति (क). ^४ पुरो-
 डाशयान् (क). ^५ प्रथमोपघेयस्यापि कपालयोगे मध्यमभावित्वादस्य मध्य
 मत्ववादः । पुरोडाशकपाल इति वचनात् पुरोडाशार्थं प्रयुक्तं नैव कपालेनोपवपति
 हस्तकपालयोर्विकल्पः पुरोडाशतच्छ्रेषु । चर्वादितच्छ्रे तु हस्तो व्यवतिष्ठते कपाला-
 भावात् (क). ^६ कोणदेशं प्रति (क). ^७ इदं क पुस्तके न दृश्यते. ^८ पुरो-
 डाशतच्छ्रे हस्तकपालयोर्विकल्पः इत्यधिकं ट (मुग).

(सू.) अग्निः कपाल^१ स^२स्पर्श्य प्रज्ञातं निधायाप
 उपस्पृश्य वायुर्वो विविनाक्तिति विविच्य देवो
 वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्र्यां
 तण्डुलान् प्रस्कन्दयित्वा अदब्धेन वक्षुषाज्व-
 पश्यामि रायस्पोषाय वचसे सुप्रजास्त्वाय चक्षुषो
 गोपीश्यायाशिषमाशास इत्यवेक्ष्य^३ त्रिष्फलीकर्तवा
 इति संप्रेष्यति ॥ ११ ॥ २० ॥ २०३ ॥

[उपस्पर्शनश्रेयपरिहारः]

(भा) अपामुपस्पर्शनविधानात्तस्य श्रे (तद्धे)षे^४ यजुर्भेषविहितं प्रायश्चित्तं
 भवति । विविनाक्ति—सर्वानवहृत्य परापूय सर्वेषां प्रस्कन्दनं
 शृणोत् ॥ २०३ ॥

[भाष्योक्तप्रायश्चित्तलाभः व्यवस्थाच्च]

(वृ) अपामुप-त्तं भवति—रक्षसां भागोऽसीति तु^५ रक्षसामुप-
 कारकत्वादौद्राक्षसत्युपस्पर्शनं प्राप्ते अप उपस्पृश्येति पुनर्वचनात् श्रौत-
 प्रायश्चित्तं भवति । पारिभाषिक^६ स्याकरणे न यजुर्भेषप्रायश्चित्तम् ।
 तस्य श्रौतस्मार्तसाधारण्यात् सामान्यविहितं सर्वप्रायश्चित्तमेव । प्रक-
 रणविहिता^७ करणे अन्तरितादि^८ प्रायश्चित्तं भवति ।

^१ तुषोपवपनस्य राक्षसात्तदेवसिद्धेऽपामुपस्पर्शनवचनं कमार्थम् । तथा यदेव
 रक्षसामुपकारकं तदेव राक्षसं न तु रक्षसंबन्धमात्रादिति ज्ञापनार्थं च । अतः
 परापवनादौ न भवति । ^२ फलीकरणं त्रिःकर्तव्यमित्यर्थः (रु) ^३ नाभावात्—क.
^४ यजुर्वेद (रामां). ^५ तु शब्दः सा पुस्तके एव दृश्यते. ^६ स्याकरणे तस्याः इति.
^७ व्यातारकसंबन्धेषु पाठः. ^८ इह बहक इत्यादि भवति (सु. रा.) पाठः.
^९ अन्तरित्यादि भवति क श्रः अयं पाठः (सु. रा.) कुण्डलितः.

(सू) या यजमानस्य पत्नी साऽभिद्रुत्यावहन्ति ॥

(सू) यो वा कश्चिदविद्यमानायाम् ॥ २०४ ॥

इति विंशति खण्डिका.

(सू) देवेभ्यश्शुन्धध्वं देवेभ्यश्शुन्धध्वं देवेभ्य-
श्शुम्भध्वमिति सुफलीकृतान् करोति तूर्णी वा ॥

॥ १ ॥ २२ ॥ २०५ ॥

[मन्त्रभेदेकर्मैक्यहेतुः]

(भा) त्रीन् मन्त्रानुक्त्वा फलीकरणं^२ वचनादेकं कर्म ॥ २०५ ॥

[एककर्मतोपपत्तिः]

(वृ) त्रीन्मन्त्रानु — चनादेकमिति — त्रिरभ्यस्तफलीकरणकर्म-
त्वात् वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति ।

१ अविद्यमानायां—अनालम्भुकत्वादिनानिमित्तेन असाक्षिहितायां अभावे च तस्या इत्यर्थोऽविशेषात्, वदति च पक्ष्यभावे तेज आदि लुप्यते इति । ननु 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति । युक्ता मे यज्ञमन्वासाता' इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनात् तदभावे कर्मैव न संवर्तते? मैवम्;—कर्म न संवर्ततानश्रुत्वे, अश्रुत्वे तु संवृत्तं स्यात्; कुतः? अस्याग्निहोत्रं मे यज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्वज्ञापनाच्च न पक्ष्याः । तथा त्रीहिवक्ष्यपश्चाज्यपयःकपाल-पत्नीसंबन्धानांति तस्याः प्रसिद्धाऽसमभिव्याहाराच्च । तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् । तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति बह्वचब्राह्मणम् । पक्ष्यभावेऽप्यग्निहोत्रं वदद्भिः कल्पान्तरकारैरुद्धाटितं चैतत् भरद्वाजैर्मिन्याश्र-लायनैः । तथा आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां कष्वविभण्डकभीष्पादीनाम् भगवत्तत्र दाशरथेः । किञ्च सहाधिकारेऽपि पक्ष्या यजमानसाम्यं नास्त्येव । यथोक्तं मीमांसकेः (६-१-२४);—'यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमनुत्पत्वात्' इति । तस्मात्सिद्धमभावेऽपि पक्ष्या न कर्मणो निवृत्तिरिति (६).^२ णवचनादेकमिति—अः कर्मोति पदं व्याख्यायुक्तेषु मूलपाठेषु न कापि.

(सू) प्रक्षाल्य तण्डुलां चिष्फलीक्रियमाणानां यो
न्यङ्गोऽवशिष्यते रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहता-
दित इत्युत्करे त्रिनिनयति ^१ ॥ २ ॥ २३ ॥ २०६ ॥

(सू) अत्र कृष्णाजिनं स्यादानादि प्रागधिवर्तनात्कृ-
त्वा दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन उदीचीन-
कुम्बां शम्यां निधाय धिषणासि पर्वत्येति
शम्यायां दृषदमत्याधाय धिषणासि पार्वतेयीति
दृषद्युपलामत्यादधाति ॥ ३ ॥ २४ ॥ २०७ ॥

(भा) ^३ कुम्भं—तुण्डं स्थूलं यत्र ॥ २०७ ॥

(सू) ^४ पूर्ववदनुत्सर्गः ॥ ४ ॥ २५ ॥ २०८ ॥

(सू) ^५ अंशवःस्थ मधुमन्त इति तण्डुलानभिमन्त्रय
देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टमधिवपामीति यथा-
देवतं दृषदि तण्डुलानधिवपति त्रिर्यजुषा तूर्ष्णां
चतुर्थम् ॥ ५ ॥ २६ ॥ २०९ ॥

[अधिवापमन्त्रस्वरूपम् आम्नानोपपत्तिश्च]

(भा) अग्रये जुष्टमधिवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टमधिवपामीत्यधिवपेत्
तथा पाठात् ॥

[अधिवापमन्त्ररूपग्रहोपपत्तिः]

(वृ) अग्रये जुष्ट—तथापाठात्—असमासेन एकां देवतां निर्दिश्य
जुष्टशब्दस्य पाठात् सूत्रकारेण ।

^१ फलीकरणोदकनिनयनमपि तुषोपवपनवद्राक्षसम्; रक्षसां भागधेयमिति
मन्त्रलिङ्गात् । तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षसि निरभजन् इति बहुचक्षुतेषु ।
तस्माग्निर्नोयोदकमुपस्पृशति (६). ^२ नादानादि—कृ. ^३ शम्यायाः स्थविष्टोऽन्तः
कुम्भम् (६). ^४ उल्लखलादिवदुत्तरोत्तरस्य निहतस्य शम्यादेस्सव्येनानुत्सर्गः (६).
^५ अधिवपनमन्त्रः प्रोक्षणमन्त्रेण व्याख्यातः । तथा—अग्रये जुष्टमधिवपाम्यग्नीषो-
माभ्यामिन्द्राय वैशुषाय घान्यमसि चितुहि देवानित्यादि । तण्डुलास्तु यावन्तस्सकृत्
पण्डुशकन्ते तावतोऽधिवपति (६).

(भा) समासेनोपदेशोऽग्रयेऽग्नीषोमाभ्यामिति ॥ २१० ॥

(सू) प्राणाय त्वेति प्राचीम्लुपलां प्रोहत्यपानाय
त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यव-
धारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय
त्वेति संततं पिनष्टि ॥ ६ ॥ २७ ॥ २१० ॥

[मन्त्रसंस्कार्यनिर्देशः]

(भा) एकस्य पेषणस्य संस्कारः शेषं पत्नी पिनष्टि । प्रोहति—प्रापयति ।
संततमविरामं पिनष्टि ॥ २१० ॥

(सू) दीर्घामनुप्रासितिमायुषेधामिति प्राचीमन्ततोऽ-
नुप्रोह्य देवो वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णा-
त्विति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वा अद-
ब्धेन वक्ष्णुपाऽवेक्षे इत्यवेक्ष्या^१संवपन्ती पि-
षाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति ॥ ७ ॥ २८ ॥ २११ ॥

(भा) सर्वेषु पिष्टेषु प्रापयति । प्राचीमसंवपन्ती—न सर्वान् सह
क्षिपन्ती पि-षाणूनि कुरुतादिति ॥ २११ ॥

[यथादेवतं समसनहेतुः]

(बृ) समासेनोप—भ्यामिति—मन्त्रसमाज्ञाये केवलमधिवपामीत्ये-
तावन्मात्रनिर्देशात् यथादेवतं समस्याधिवाप इति ॥

[एकसंस्कारताहेतुः]

एकस्य—संस्कार इति—असंवपन्ती पि-षेति सहवपननिषे-
धात् । भागशः पेषणात् पेषणावृत्तौ प्रथमपेषणस्यानुप्रोहणान्तस्य समन्नकः
प्रयोगः ।

[पेषणे विशेषः]

शेषं पत्नी पिनष्टि—तूष्णीम् ।

अन्ततः—सर्वेषु प्रथमोत्पेषु पिष्टेषु प्रापयति प्राचीम् ।

^१ असंवपन्ता—दृषदि तण्डुलानसंगतानावपन्ती । पिष-पिण्डितानि पिष्टानि
चाणूनि कुर्वित्यवशिष्टतण्डुलार्थः पत्न्या दास्या वा संप्रेषः (रु).

(सू.) ^१दासी पिनष्टि पत्नी^२ वा ॥८॥ २९॥ २१२॥

(सू.) अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि^३ ॥९॥
३०॥ २१३॥

(भा) शूद्रा—अदाराः ॥ २१३ ॥

इत्येकविंशो खण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये षष्ठः पटलः ॥

(सू.) ^४आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रपयति
॥१॥ १॥ २१४॥

(सू.) ^५धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेपमादाय रक्षसः
पाणिं दहाहिरसि बुभ्रिय इत्यभिमन्त्र्यापाग्नेऽग्नि-

(वृ) असंवपन्ती—न सर्वान् सह क्षिपन्ती पि०षाणूनि कुरुतादिति
पत्न्यादेः प्रैषान्न सहाधिवापः ॥

[दारभिन्नपरताहेतुः]

शूद्रा अदारा—दासी पिनष्टि पत्नी वेति विधानात् न क्रम-
विवाहप्राप्ता शूद्रा ॥

इति श्री कौशिकेन रामाम्बिचिता कृतायां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ षष्ठः पटलः ॥

^१पत्नी पिनष्टि दासी वा—क. ^२ते अपि कृष्णाजिन एव पिष्टः (रु).
^३धूर्तः पत्न्याः फलीकरणावघातमुक्त्वा ततः पेपणेऽपि दास्या सह विकल्प उक्तः ।
अनेनैव पुनः पेपणे दास्या नियमो वर्ण्यते । पत्न्यवघातमेव करोति ; न पेपणम् ;
तत्तु शूद्रा दास्येव करोति (रु). ^४अधिकारदौषधहविर्विषयोऽयमग्निविकल्पः ।
हवींषीति बहुवचनमैन्द्राग्नापेक्षयाः सांनान्ययोस्तूपदेशातिदेशाभ्यां गार्हपत्य एव
व्यवतिष्ठते श्रपणम् । (रु) ^५अभिमन्त्रणस्याग्निर्लिङ्गत्वेऽपि कर्मतया प्रकृत उपवेश
एव अभिमन्त्रणेनान्वयमर्हति ; कर्मान्तरानुपादानात् । नच लिङ्गविरोधः ; तस्यैवा-
ग्निप्रकस्य अग्निवदुपचारात् तथाचैतं मन्त्रं उपवेदादान एव सत्याषाढो विक-
ल्पितवान् ।

मामादं जहीति गार्हपत्यात्प्रत्यञ्चावङ्कारौ ^१निर्वर्त्य
निष्कण्ड्याद^२ सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवा-
न्तरदेशं निरस्याऽऽदेवयजं वहेति ^३दक्षिण-
मवस्थाप्य ध्रुवमसीति तस्मिन् ^३मध्यमपुरोडाश-
कपालमुपदधाति ॥ २ ॥ २ ॥ २१५ ॥

[दहेति निर्देशोपपत्तिः]

(भा) रक्षसः पाणिमित्युपवेषाभिमन्त्रणम् ; तस्याग्निसंपर्कादौष्ण्यमिति ;

[अभिमन्त्रणीयं पक्षान्तरम्]

केचिद्गार्हपत्यस्य ; अहिर्बुध्निय इति लिङ्गात् ;

[तत्पक्षदूषणम्]

तदनुपपन्नम् यदाऽऽहवनीये पाकः । अन्यतरमेकतरम् । उप-
वेषादानं तन्त्रेण ॥

[दहेत्यस्योपपत्त्युपपादनम्]

(बृ) रक्षसःपाणि—दौष्ण्यमिति ;—तस्याङ्कारनिर्वर्तनेनाग्निसंपर्का-
दौष्ण्यमिति दहेति निर्देशोपपत्तेः ।

[पक्षान्तरस्याशयः]

केचिद्गा—लिङ्गादिति ;—अहिर्बुध्निय इति प्राजहितमित्यत्र
अहिरसीति गार्हपत्यसंबोधनात् अग्ने गृहपते अहे बुध्नियेत्यग्न्याधानमन्त्रे
निर्देशाच्च अहिर्बुध्नियशब्दवाच्यगार्हपत्याभिमन्त्रणम् ।

[पक्षान्तरदोषोपपादनम्]

तदनुपपन्नम् ; यदाऽऽहवनीये पाकः ;—तदा गार्हपत्या-
भिमन्त्रणस्यानुपकारकत्वादभिमन्त्रणलोपप्रसङ्गान्नित्यवदुपदेशवैयर्थ्यात् ।

[अङ्गारनिर्वर्तनादौ पश्चान्तरम्]

अङ्गारनिर्वर्तनादीनि प्रतिकपालयोगम् । तदर्थत्वात् । केचिदग्नि-
संस्कार इति सकृत्कुर्वन्ति ॥

[अवस्थापने विशेषः]

अवस्थापनं च पुनःपुनर्दक्षिणतोऽवस्थापनं निर्वर्तनदेशान्मध्यमं
यथा भवति तथा कार्यम् ॥ २१५ ॥

(सू.) निर्दग्ध^१ रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽ-
ङ्गारमत्याघाय घर्त्रमसीति ^१पूर्वं द्वितीयं संस्पृष्टं
घरुणमसीति ^२पूर्वं तृतीयं चिदसि विश्वासु दिक्षु
सीदेति मध्यमादक्षिणं परिचिदसि विश्वासु दिक्षु-
सीदेति मध्यमादुत्तरम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ २१६ ॥

(भा) ^३अत्याघानमुपरिस्थापनम् ।

(सू.) यथायोगमित^४ राणि ॥ ४ ॥ ४ ॥ २१७ ॥

इति द्वाविंशो खण्डिका ॥

(वृ) प्रतिकपा—लयोगम् ;—प्रतिकपालगणम् ।

तदर्थत्वात् ;—निर्वर्तनस्य ।

[पश्चान्तरप्रवृत्तिहेतुः]

केचिदग्नि—र्वन्ति ;—तमपहत्य मध्येऽमौ कपालमिति लिङ्गात् ।
अवस्थापनं च यस्वकस्यचिदङ्गारस्य पुनः पुनः—द्वितीयादि-
कपालयोगे ; दक्षिणतोऽवस्थापनम्—कार्यम् ;—तस्य परितः कपा-
लान्तरोपघानम् ।

^१ पूर्ववद्वितीयं—क. ^२ पूर्ववत्तृतीयं—क. ^३ इत.परम्. ^४ उपदधातास्यध्या-
हारः इति पूना मुद्रितकोषे दृश्यते. ^५ अतः पराणि यथा योगमुपदधाति यथा
पुरोडाशप्रतिष्ठापनयोर्म्योयोगसंपद्यते तथेत्यर्थः (रु).

(सू.) ^१ मरुतां शर्धोऽसीति षष्ठम्, धर्मासीति सप्तमम्,
चितः स्थेत्यष्टमम्^२ ॥ १ ॥ ५ ॥ २१८ ॥

(सू.) ^३ एवमुत्तरं ^४ कपालयोगमुपदधाति ॥ २१९ ॥

(सू.) अपि वा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या
अभिनिधाय निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय
इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय घर्त्रमसीति तस्मा-
दपरं धरुणमसीति तस्मात्पूर्वं यथायोगमित-
राणि ॥ ३ ॥ ७ ॥ २२० ॥

अभिनिधानमभिपीडनम् ॥ २२० ॥

(सू.) ^५ तस्यतस्याङ्गुल्याऽभिनिधानमङ्गाराधिवर्तनं च
वाजसनेयिनस्समामनन्ति ॥ ४ ॥ ८ ॥ २२१ ॥

(सू.) ^६ चितस्थोर्ध्वचित इत्यूर्ध्वमष्टाभ्य उपदधाति
तूष्णीं वा ॥ ५ ॥ ९ ॥ २२२ ॥

(वृ) अभिनिधानमभिपीडनम्;—अङ्गुल्या ॥

^१ इदं क पुस्तके न दृश्यते. ^२ न्युञ्जानि सर्वाण्युपधेयानि । उत्तानेषु
कपालेष्वधिध्रयतीति क्वचिद्वषट्, शंसात् (रु). ^३ एवं अङ्गारनिवर्तनादिना विधिनो-
पदधाति । तन्त्रमुपवेष्टादानं विभुत्वात् (रु). ^४ कालयोगः क. ^५ प्रतिःपाल-
मित्यर्थः (रु). अत्र सूत्रे पुष्यपत्तनमुप्रिते 'अपामेऽप्रिमामादं जहीत्यादि चित-
स्थेत्यन्तं प्रतिपुरोडाशमावृत्तिः । उपवेष्टादानं च प्रतिपालव्योगमित्युपदेश पक्षः
प्रतिप्रधानगुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात्' इति ग्रन्थः दृश्यते । इह संशुद्धीतेषु न काभि ।
^६ उत्तरकपालेऽग्राग्विषयोऽयं विधिः, प्रथमेऽसंभवात् तेनाग्नेयविकारेषु न भवति ।
तत्र तु कपालाधिक्ये सप्तशः प्रविभज्येति न्यायेन अष्टानामेव मन्त्राणां प्रतिविभागः
(रु).

[उपाधानमन्त्रसङ्काचः पक्षान्तरं च]

(भा) आग्नेयविकारेषु न चितस्थेति आग्नेयानङ्गत्वात् । प्रयोग आग्नेयविकारेष्वपीत्युपदेशः । उपवेधादानं च प्रतिकपालयोगम् ॥२२२॥

(सू) भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन
 १ कपालेष्वङ्गारानध्युह्य मदन्तीरधिश्नयति ॥२२३॥

इति त्रयोविंशोऽखण्डिका ॥ सप्तमः पटलः ॥

[मन्त्रस्यावृत्तिर्हेतुश्च]

(भा) भृगूणामिति प्रतिकपालम् ; यदि न संभवति ।

[मदन्त्यधिश्नयणाप्सुविशेषः पक्षभेदश्च]

मदन्त्यधिश्नयणं लौकिकीभिराङ्गिः । तस्मात् आपो मदन्त्य इत्या-
 चक्षते इति वैलिकिः ॥

[सङ्कोचनिदानम्]

(वृ) आग्नेयविका—नङ्गत्वात् ;—^२ अविकारेणार्थवान् साधारणो-
 पदेश इति प्रयोगः ।

[उपदेशपक्षाभिप्रायः]

आग्नेयविकारेष्वपत्युपदेश इति ;—साधारणोपदिष्टमन्त्राणां
 सर्वकरणार्थत्वसंभवे तदनुग्रहस्य युक्तत्वात् । आग्नेयविकारवैश्वानरा-
 दिषु निवेशे सति विकृतिप्राप्ताग्नेयोपकारजनकतया प्रकृतौ साधारणोप-
 देशस्यार्थवत्त्वमिति ।

भृगूणामिति—भवति—तन्त्रेण ।

मदन्त्यधि—ङ्गिः—न प्रणीताभ्यः ।

[तत्तत्पक्षप्रवृत्तिनिदानम्]

तस्मात्—चक्षते इति वैलिकिः—वैलिकिराचार्यो मन्यते । अग्नीन्
 मदन्त्याप इत्यत्र वक्ष्यते । मदन्तीरधिश्नयतीति भाविष्यवस्थाभिप्रायेण ।

१ अङ्गाराध्युहनस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः । आपस्तम्बमदन्त्य इत्याख्या-
 यन्ते । तासामर्थेऽपः प्रणीताभ्योऽधिश्नयति प्रणीताभिस्संयतीति वचनादासामपि
 संयवनार्थत्वात् । लौकिकीभ्य इत्यन्त्ये । अत्र गोप्रतीक्षणादिविधिना प्रातर्दोहं
 दोहयति । व्याख्यातोऽस्य भ्रपणाग्निः ; (६) . ^२ विकारेणार्थवान् साधारणप्रयोगोपदेश इति ।

(भा) केचित् प्रणीत्याभ्यः इति । अनुपरिष्ठावनस्यापि हविर्मिश्रीकरणार्थत्वात् ॥ २२३ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये सप्तमः पटलः ॥

(सू) ^१ प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टप्तोपवातायां पवित्रवत्यां पिष्टानि सं^२वपति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १ ॥ १ ॥ २२४ ॥

[संवापशब्दार्थः]

(भा) उपवाता शुष्का निष्टप्यमाना । संवपति सह क्षिपति सर्वाणि ।

[संवापमन्त्रः तत्र उपदेशपक्षश्च]

अग्नये जुष्टं संवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं संवपामीति ॥

[प्रणीताप्पक्षोक्तहेतुनिर्वाहः]

(श्रु) केचित्प्रणीताभ्य इति—प्रणीताभिस्संयौतीति दर्शनादिति । अनुपरि—र्थत्वात्—प्रणीताभिस्संयौतीत्युभयत्रापि मिश्रीकरणे प्रणीतानिवेशो युक्त इति प्रणीताभ्यो मदन्तीरिति ॥

इति श्री कौशिकरामाग्निचिद्विरचितायां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तां सप्तमः पटलः ॥

[संवापस्यधिवापाद्भेदः]

संवपति—सर्वाणि—पिष्टानि । नाधिवापवदेकदेशक्षेपः ।

[पक्षयोः प्रत्येकमाशयः]

अग्नये जुष्टं संवपाम्य—जुष्टुमिति—देवस्य त्वेत्यनुद्वत्याग्नये जुष्टं संवपामीत्येकस्य पाठात्, अधिवापवत् ।

^१ शुद्धायामपि तदानीं प्रक्षालितायां निष्टपनेन शुष्कायां पात्र्यां कृष्णाजिनात् पिष्टानि संवपति । शेषस्तु व्याख्यातः (क). ^२ वपति देवस्य त्वेत्यनुद्वत्याग्नये जुष्टं संवपामीति क.

अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामित्युपदेशः ॥ २२४ ॥

(घ) संवपन्वाचं यच्छति ताम^१भिवासयन् विसृ-
जते ॥ २ ॥ २ ॥ २२५ ॥

(ङ) प्रोक्षणीवत्पिष्टान्युत्पूय प्रणीताभिस्सं^२यौति
॥ ३ ॥ ३ ॥ २२६ ॥

(च) ^३अन्या वा यजुषोत्पूय यदि प्रणीता नाधि-
गच्छेत् ॥ ४ ॥ ४ ॥ २२७ ॥

[उत्पवनयजुस्संकोचः पक्षान्तरं च]

(भा) अन्या वा यजुषोत्पूयेत्युत्पवनमात्रं ? नाभिमन्त्रणम् ।

(वृ) अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामित्युपदेशः—संवपामि समापो अग्नि-
रम्मतेत्येतावन्मात्रपाठात् ॥

[यजुषोऽभिमन्त्रणानङ्गताहेतुः]

अन्या वा यजुषोत्पूयेति—उत्पवनमात्रं नाभिमन्त्रणम् ।
पूर्ववदुत्पूयाभिमन्त्र्येत्यत्र अभिमन्त्रणानुपदेशात् ।

^१ वक्ष्यति पुरोडाशे भस्माभ्यूहतीति ; तदभिवासनमित्युच्यते । भस्मनाभि-
वासयतीति ब्राह्मणानुकारात् (घ) ^२ मिश्रयति (ङ) ^३ यानि प्रणीतारहिततन्त्राणि-
प्रसङ्गानि प्रणीतापेक्षाणि कर्माणि ; यथा सोमविधे पशो पुशु पुरोडाशः । सौमिकेषु
पशुषु सवनीयादेविकादेवसुवां हवीषीत्यादि ; तद्विषयोऽयं विधिः । किमर्थं तर्हि वा
शब्दः ? प्रणीताभिर्विकल्पार्थः ; तदर्धमपः प्रणीताभिर्वा संयौल्यन्वाभिर्वेत्यर्थः ।
सत्याषाढस्त्वाह—यदि प्रणीता नाधिगच्छेदित्यापदर्धो वाद इति । नात्रापामाभि-
मन्त्रणम् ; उत्पूयाभिमन्त्र्येत्यन्यत्रविशेषवचनात् । चरुषु ध्रुपणार्थान्यथाज्यदधिपयांसि
यथार्थमूहेनेत्पूय सपवित्रायां स्थाल्यामानीय तेषूत्पूतांश्चरव्यानावपति पवित्रवत्याज्ये
कणानावपतीति लिङ्गात् । तत्र पयोघृतादेः चरुध्रुपणार्थस्य उहेनेत्पवनमभिमन्त्रणं
चाह सत्याषाढः । यथा देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वित्युत्पवनं संनमति पयो देवाग्नेष्वग्नेमवप
इत्यभिमन्त्रणमिति श्रुते नेदीयसि वा आज्यमानयति इति बोधायनः (घ)

केचिदभिमङ्गणमपि तत्कार्यापत्तेः ।

[यदि शब्दलभ्यार्थः]

¹ प्रणीता नाधिगच्छेदिति—यदि न प्रणयेदित्यर्थः । अतो विकल्पः ।

[यजुरुत्पृतविधौ व्यवस्था]

चरुषु वाऽज्यलिङ्गात् पवित्रवत्याज्ये कर्णानाव³ पन्तीति । पशु-
पुरोडाशे चायं विधिः ।

[प्रणीताविषये मतभेदः]

प्रणीता निय⁴ता प्रकृताविति हिरण्यकेशिम(तात्)मतिः । घृतवतीः
प्रणीता आनयन्तीति केचित् ॥ २२९ ॥

[पक्षान्तराशयः]

(वृ) केचिदभि—र्यापत्तेः— प्रणीताकार्यापत्तेः । प्रणयनात्प्रार्चान-
धर्मलाभात् ।

यदि-गच्छेत्-विकल्पः—प्रकृतावपि यजुरुत्पृतानां विकल्पः ।

[यजुरुत्पृतव्यवस्थोपपत्तिः फलंच]

चरुषु वाऽऽज्यलिङ्गात्—नावपतीति—प्रकृतौ प्रणयनस्य
नित्यवदुपदेशात् शाखान्तरीयस्य यजुरुत्पृतस्य विकृतावुत्कर्षे प्राप्ते
चरुष्वेव नियमः पवित्रवत्याज्य इत्युत्पृतमात्रावस्थानुवादस्य चरौ
दर्शनात् । यजुरुत्पृतस्यचरावेव निवेशः । प्रकृतौ विकल्पपरिहारार्थं च ।

पशु पुरोडाशे चायं विधिः ;—यजुरुत्पृतविधिः सोमविधे ।

[प्रत्येकं पक्षयोरशयः]

प्रणीता—मतिः ;—पशवो जगतीरिति लिङ्गात् ।

घृतवतीः—तिकेचित् ;—अस्यार्थः ;—स श्रेवतीर्जगतीभि-
रिति संयवनमद्वय्याख्यानावसरे आपो वै रेवतीः पशवो जगतीः ओष-

¹ यदि प्रणीता-क. ख. ² चरुषु वास्य. ³ वपतीति ⁴ नियता
इति-ख.

(म्) स्रुवेण ^१प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो अद्भिरग्मतेति पिष्टेष्वानीया^२द्भिः परि-
प्रजाता इति तन्नाभिरनु^३ परिप्लाव्य जनयत्यै
त्वा संयौमीति संयुत्य मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं
कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभज्य समौ
पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमभिमृशतीदमाग्नेयमिद-
मग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ २३० ॥

(वृ) धयो मधुमतीः इत्युक्तत्वात्, तानेवास्मा एकधा स^३सृज्य मधुमतीः
करोतीति पशोस्संसर्गाभावात् पशुसंबन्धिना केनचित्संसर्गः प्रतीयते ।
तत्रच एतद्वै दैव्यं मधु वनस्पते मधुना दैव्येन इति च मधुशब्दस्य
घृतवचनत्वदर्शनात् मधुमतः करोतीति दर्शनाच्च घृतवतीः प्रणीता
आनयन्तीति केचित् ॥

^१ प्रणीताभ्योऽप आदाय-क. ^२ याद्भयः-क. ^३ परितस्सिक्तत्वा (क).
^४ संयुत्य पिष्टान्यपक्ष मेलयित्वा । तत्र तु संयवनमन्त्रोऽग्नीषोमाभ्यामि-
त्यन्तः; उत्तरस्थादिनेतिन्यायात् । स च देवतादिभेदे प्रोक्षणादिमन्त्रवश्या-
देवतं विकर्तव्यः; अन्यथा लिङ्गविरोधात् । न चार्थवादत्वम्; समवेताभिधायि-
त्वात् । अग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्या इति श्रुतेश्च । न च यथादेवतमित्य-
वचनादविकार इति वाच्यम्; प्रोक्षणादिमन्त्रस्वरूपतया तत्तुल्यन्यायतया च तैरेव
व्याख्यातविकारत्वाद्द्वयपक्षवचनाच्च बोधायनेन;—'यथाऽग्नये त्वाग्नीषोमाभ्याममुष्मै
इति यथादेवतम्' इति । अन्ये तु जनयत्यै त्वा संयौमीत्यन्तं संयवनमन्त्रमिष्टु
शेषं विभक्त्याभिमर्शने सौत्रेण मन्त्रेण सह विकल्पयन्ति । नायं सूत्रकृतोऽ-
भिप्रायः; अपृथग्भिन्नियोगात् । कथं चायमाचार्यः कास्वर्त्येनैतं मन्त्रसमा-
त्रानं विनियुञ्जानो मन्त्रमेकं प्रंशितवानिति संभावयामः । तस्मात् सूक्तमेकमन्त्रेण-
विकर्तव्यमिति । तदयं प्रयोगात्मा जनयत्यै त्वा संयौम्नाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय
वैमृधायेत्यादि । मखस्य शिरोऽसीति सर्वमेकं पिण्डं कृत्वा ततो विभज्य द्वौ समौ कृत्वा
तयोरग्नेयमितरं चाभिमर्शने नियच्छति । वैमृधसमानतन्त्रत्वेतु पुरोडाशगणे यथा-
भागमित्यादिन्यायेन विभज्योत्तमयोरेव देवतांपदेशनं करोति नाग्नेयस्य । तथा न
केवलाग्नेयाभिमर्शनं विभागाभावात् (क).

[सूत्रदर्शितमन्त्रेषु उपलक्षणादिपक्षभेदादिः]

(भा) जनयत्यै त्वा संयौमीत्येतावान् मन्त्रः संयवने उपलक्षणार्थ-
उत्तरोऽभिमर्शने विकल्पः । अग्नी^१षोमाभ्यामित्येवमन्तः संयवनार्थ
एवेत्युपदेशः । यथादेवतं^२ चोहः । व्या^३वर्तेथामिति हविरभि-
धानं न पिण्डाभिधानम् । अतश्चरुपुरोडाशगणे ऊहः ॥ २३० ॥

[उपलक्षणताशयः]

(वृ) जनयत्यै त्वा—विकल्पः ;—तथाहि—अग्नीषोमाभ्या-
मित्याह व्यावृत्त्यै इति ब्राह्मणे पृथक्कृतयोर्हविषोरभिमर्शने देवतोप-
लक्षणार्थत्वम् तत्राग्नीषोमाभ्यामित्यत्र त्वाशब्दानुपङ्गः । अत इदमग्ने
^४रित्यादेर्विकल्पः । व्यावृत्त्या इति ब्राह्मण^५वाक्यस्यायमभिप्रायः ;—
भिन्नदेवतासंबन्धितयाऽभिमर्शनेन शास्त्रीयपृथक्करणं भवति न दृष्टरूप-
विभागमात्रेणेति । अतो न यथाभागं व्यावर्तेथामित्यनेन विकल्पः ॥

[संयवनाङ्गत्वपक्षाशयः]

अग्निषोमा—त्युपदेशः—तस्यापि संयवने अन्वयसंभवात् । अन्यत्र
च सूत्रकोरणाविनियोगात् । उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानमिति न्यायात् ॥

[कर्मभेदेन ऊहप्रभेदाः]

यथादेवतं चोहते ;—केवलाग्नेये त्वग्नेये त्वेत्येतदन्तः ।
असंनयत ऐन्द्राग्ने सति इन्द्राग्निभ्यामित्यन्तः । उहशब्दश्च यथादेवत-
मुपलक्षणपरः । इन्द्रशब्दवन्महेन्द्रशब्दस्य^६ देवतानिर्देशस्य अन्वयि-
देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥

[व्यावर्तेथामित्यस्य व्यवस्थातत्फलं च]

व्यावर्तेथामिति—ऊहः इति—नायं मन्त्रः संसृष्टपिण्डपृथ-

^१ अग्नि जनयत्यै त्वा संयौमीत्येता + षोमाभ्यामित्येवमन्तः—स्व, ^२ चोहते—
क. स्व. ग. घ. ^३ व्यावर्तेथामग्नीषोमाभ्यामित्येवमन्तः संयवहंनिरभि धानम् ।—
आ. ^४ रित्यादेर्विकल्पः—ट. रित्यादिभिर्विकल्पस्याभिमर्शने, पा. ^५ वाक्यशेषस्या—
क. ^६ देवताशब्दस्य—ट.

- (सू) ^१ इदमहश्सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामीति
वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोह्य घर्मोऽसि विश्वायुरि-
त्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति ॥ ६ ॥
६ ॥ २३१ ॥

[अङ्गारापोहनमन्त्रावृत्तितन्त्रपक्षौ]

(भा) कपालादङ्गारापोहनमन्त्रः प्रतिकपालयोगम् । यदि न संभवति ;
सकृदुपदेशः ; अत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र वचनात् ।

(सू) ^२ एवमुत्तरमुत्तरेषु ॥ ७ ॥ ७ ॥ २३२ ॥

(सू) ^३ एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते
॥ ८ ॥ ८ ॥ २३३ ॥

चतुर्विंशति खण्डिका ॥

(वृ) करणार्थः ; किं तु संसृष्टहविर्विभागार्थः ; अतः अधिवपनात्प्राक् चरु-
पुरोडाशीयगणसंसर्गे अनेन विभागः । ऊहश्च हविर्वहुत्वे ॥

अत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र वचनादिति—अधिश्रयणोत्तरकालमेव-
मनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वमिति वचनादङ्गारापोहनं तन्त्रेण यावत्संभ-
वम् ॥

^१ अपोहने कपालेभ्य इत्यविशेषवचनादधिश्रयणेऽष्टासु कपालेष्विति विशेष-
वचनाच्च उत्तरस्मादपि कपालयोगादङ्गारानपोह्य ततोऽधिश्रयणमाग्नेयस्य । तथा
दक्षिणस्मादपोह्योत्तरस्मादपोहतीत्येव सत्याषाढः । तत्र प्रतिकपालयोगं मन्त्राभ्यासो
देशभेदादसम्भवात् । (रु) ^२ अधिश्रयतीत्यन्वयः । उत्तरत्वमुत्पत्त्यपेक्षया हवि-
षाम् । एवमिति मन्त्रातिदेशः । (रु) ^३ अधिश्रयणादूर्ध्वं ये संस्काराः प्रथमादयः
तेऽप्येषु पुरोडाशेषु एवम् अधिश्रयणोक्तेन उत्पत्तिक्रमेणैव कर्तव्याः । एष्विति बहु-
वचनमैन्द्राभिप्रेक्षया । समानाचार्यं न्यायस्सर्वहविषाम् ; विशेषहेत्वभावात् । तेन
हविर्गणेषु चरुदोहादिव्यतिषष्टोऽप्युत्पात्तिक्रमेणैव हविषु संस्कारा भवन्ति । अत ऊर्ध्व-
मिति च अतः पूर्वमभिभक्तत्वादविषामानुपूर्व्यासंभवादुक्तम् । न तु तत्र न्यायत्वात् ।
अतो विह्वलितेषु सति सम्भवे पूर्वत्राप्ययमेव न्यायो द्रष्टव्यः । यथा नानाबीजादिषु
निहताभिर्मर्शनादिनाम् (रु) .

[अतिदेशेकर्मक्रमः]

एवमनुपूर्वाणीत्याग्नेयस्य कृत्वा उत्तरस्य संस्कारः प्रथनादिः ।
एवेत्यवधारणादेकदेवत्येष्वपि यथा ^१ प्रथमः कृतस्तथोत्तरस्संस्कारः । एषु
पुरोडाशेषु अन्येन हविषाऽव्यवेतेषु । व्यवये तु वायव्यस्य पयसः
कृत्वाऽभिधारणोद्वासने ^२ तत एककपालस्य सौर्यस्य ; अत ऊर्ध्वमिति
वचनात् ॥

[उपदेशपक्षे स्वसंमतिः]

पूर्वं तु प्रोक्षणादयस्संस्कारास्तत्रेण ^३ भवन्ति ॥ २३३ ॥

(सू) ^४ समानजातीयेन कर्मणैकैकमपवर्जयति ॥ २३४ ॥

[समानकर्मसु क्रमव्यकस्था]

(भा) समानजातीयैकप्रकारेण कर्मणैकस्य परिसमाप्तिः । ^५ नान्यस्य
(स्याकृ) तु कृत्वा प्रथममन्यः प्रथ्यते ॥ २३४ ॥

(वृ) एवमनुपू—ऽव्यवेतेषु—यथा अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यादिषु ।

व्यवाये तु ^६—शुनासीरीयादौ^७ शुनासीरीयस्योद्वासनं कृत्वा ॥

समानजातीये—परिसमाप्तिः—प्रथ्यते—^८ अन्यस्येति केषु-
चित्कपालेषु प्रथने कृते हविरन्तरस्य प्रथनम् । एवं(पु) पूर्वेष्वपि कपालो-

^१ संस्कारः कृत-ट. ^२ तत्र-ख. ^३ सम्भवन्ति-(मु. रा.) ^४ अत्वेव.

मुत्पत्तिक्रमेण हविष्युः संस्काराणां प्रवृत्तिः । त एव संस्काराः किं काण्डानुसमय-
न्यायेन एकैकत्र काण्डश कार्याः ? उत पदार्थानुसमयन्यायेन एकैकस्संस्कारः सर्वेषु
परिनिष्ठापनीयः ? इत्यपेक्षायामभिमतं न्यायं दर्शयति ;—समान+र्जयति ;—
एकविधित्वात् एको व्यापारः (समानजातीयं) कर्म । तस्य बहुषु क्रियमाणस्य
व्यक्तिनात्वात् समानजातीयत्वाभिमानः । तेन एकैकं हविरनुसमेत्यापवर्जयति—
निवृत्तार्थं करोति ; न तु भिन्नजाती यैरनेकैरेकैकमित्यर्थः । तद्यथा प्रथमस्य कृत्वा
प्रथमं द्वितीयस्य करोति । तथैव श्रद्धणीकरणादीनि । एवं च पदार्थानुसमय एव
सर्वत्राभिमत इत्युक्तं भवति ; आह च सत्याषाढः । मांसांसाक्षाद्वाहुः 'संयुक्ते तु
प्रक्रमात् दन्तं स्यात् इतरस्य तदर्थत्वात्' (५-२-६) इति (क) ^५ नाथस्य
कृत्वा प्रधानमन्यः—ख. रा. नार्थस्य कृत्वा-ट. ^६ साभिधारणदि-ट. ^७ व्यवहा-
येषु-ट. ^८ शुनासीरीयादौ-ट. अर्थस्य-ट.

(सू) यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते ॥२३५॥

[तन्त्रभूतानिकर्माणि]

(भा) ^१ विभवन्तीति बहुवचनात् पूर्वाण्यपि सकृत्तिरुक्ताभिमन्त्रणादीनि पर्यग्निकरणान्तानि च नानावर्जेष्वपि ॥

[आवर्तनीयकर्माणि]

अविभवतां चावृत्तिः निरुक्ताभिमर्शनादीनाम् ॥ २३५ ॥

(सू) उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वाणि कपालान्यभि^२प्रथयति ॥ २३६ ॥

[प्रथनप्रकारः]

(भा) यथा सर्वाणि कपालानि ^३ प्राप्नोति पुरोडाशस्तथा प्रथयति ॥२३६

(सू) ^४ अतुङ्गं ^५ मनयूपाकृतिं ^६ कूर्मस्येव प्रतिकृति-
मश्वशफमात्रं करोति ॥ ४ ॥ ७ ॥ २३७ ॥

(भा) तुङ्गः उच्चः ॥ २३७ ॥

(सू) ^७ यावन्तं वा मन्यते ॥५ ॥ ८ ॥ २३८ ॥

पधानादिष्वेकैकस्य गणस्योपधाने ^८ समाप्तेऽन्यस्यारम्भः ; कर्मणेति प्रकृतत्वात् ॥

विभवन्तीति—ष्वपि—वरुणप्रधा सादिषु । अपि वा पौष्ण इति पक्षे हविरन्तरव्यवायेऽपि विभवतां सकृत् स्प्रयोगः^९ ॥

^१ प्रभवन्ति—क. 'यदि विभवतीति वक्तव्ये यानि विभवन्तीति' इति पाठः इत्येते पुण्यपत्तनमुद्रिते. यानि कर्माणि सकृत्कृतान्येव सर्वेषामुपकाराय प्रभवन्ति तानि सकृदेव क्रियन्ते नत्वेकैकस्य ; यथा पर्यग्निकरणादीनि । बहुवचनात् प्रोक्षणादीनि च सर्वाणि ॥ (क) ^२ यथा सर्वाणि कपालान्यभितिष्ठति पुरोडाशस्तथा प्रथयतीत्यर्थः (क) ^३ प्राप्नोतीति तथा—ग. ^४ अतुङ्गः—अनुच्चपृष्ठः ; न चापूपवदतिनीचः (क) ^५ मनयूपा—क. ^६ तेऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तम् इति कूर्मकृतिसंस्तवादिभ्यर्थः (क) ^७ यावन्तमिज्यायाः शेषकार्याणां च पर्याप्तं मन्यते तावन्तमिति शफप्रमाणविकल्पः (क) ^८ परिसमाप्ते—ट. ^९ योग इति—ट.

(सू) तं न ^१सत्रा^२पृथु^३करोतीत्येके ॥ ६ ॥ ९ ॥
॥ २३९ ॥

[पुरोडाशाकृतिपक्षभेदः]

(भा) सत्रापृथुरतिपृथुरित्यर्थः । कूर्मप्रतिकृत्या विकल्पः ॥ २३९ ॥

(सू) त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः श्रद्धणी करोत्यनतिक्षार-
यन् ॥ ७ ॥ १० ॥ २४० ॥

(भा) ^३अनतिक्षारयन्—यथा न पतत्युदकम् ॥ २४० ॥

(सू) अन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवीरपि त्रिः ^४पर्यग्निं कृत्वा देवस्त्वा सविता
श्रपयत्वित्युल्लुक्कैः ^५परितपति ॥ २४१ ॥

[पर्यग्निकरणे पक्षभेदः]

(भा) सर्वेषां हविषां त्रिः पर्यग्निकरणं दोहयोरपि । ब्राह्मणे पुरोडाश-

[विकल्पनीयौपश्रौ]

(वृ) सत्रापृथुः—विकल्पः—यावन्तं वा मन्यत इत्यस्मिन् पक्षे
कूर्माकृतेस्संभवादश्रक्षफमात्रेण विकल्प्यते । अकूर्मप्रतिकृत्येति केचि-
त्पठन्ति ; तस्यार्थश्चिन्त्यः ।

अक्षारयन्—त्युदकम्—कपालेषु ॥ २४० ॥

सर्वेषां—योरपि—सायंदोहमप्यानीय भरद्वाजमतात् ।

ब्राह्मणे—मतात्—यत्पुरोडाशस्त ईश्वरो यजमानमित्यादिषु

^१अत्यर्थं पृथु न कुर्वत । अल्पं तु पार्थवं संमतीमित्येके मन्यन्त
इत्यर्थः (रु). ^२पृथु-क. ^३अनतिक्षारयन्—यथा पुरोडाशमतीत्य भाषः
क्षरन्ति तथा (रु). ^४परित उल्लुक्कनयने—पर्यग्निकरणम् । तदोहयोरपि करोति
सर्वाणीति वचनात् । तथा च भरद्वाजः—पर्यग्निकरणकाले दध्नुपदघातीति । तत्र
यदाप्याहवनीये हविश्रपणं भवति तदाऽपि प्रातर्दोहस्य गार्हपत्यस्वात्वात् । तेनाग्निना
पर्यग्निकरणं सामर्थात्. ^५प्रति-क. परितपति—परितस्तपति पुरोडाशम् (रु).

(भा) ग्रहणं प्रदर्शन^१मापस्तम्बस्य मतात् । * मीमांसकानां^२ द्विवहूनां^३
^३पुरोडाशानाम् । पारितपनं—समन्ततस्तपनम् ॥ २४१ ॥

(सू) अग्निस्ते तनुवं मातिघागिति दर्भै^४रभिज्वल-
 यति^५ ज्वालैर्वा ॥ ९ ॥ १२ ॥ २४२ ॥

[अभिज्वलनमस्पर्शः]

(भा) अस्पृशद्भिरभिज्वलयति उपरि ज्वलयति ॥ २४२ ॥

(सू) ^६अविदहन्तइश्रपयतेति वाचं विसृजते ॥ १० ॥
 ॥ १३ ॥ २४३ ॥

[बहुवचनप्रयोगविषयः]

(भा) अविदहन्त इत्याग्नीध्रे बहुवचनम् ॥

(वृ) पुरोडाशग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अतस्सर्वेषां पर्याग्निकरणम् ॥

[मीमांसकाशयः]

मीमांसकानां—शानाम्—एकवचनमात्रा^७विवक्षाया द्विवहूनां
 पुरोडाशानां पर्याग्निकरणम् । प्रकृत्यर्थाविवक्षाकारणाभावात् । अतो
 न दोहयोः ॥ २४१ ॥

[अस्पृशद्भिः इति विशेषण फलोक्तिः]

अस्पृशद्भि—ज्वलयति—अग्निस्ते तनुवं मातिघागित्याहान-
 तिदाहाय इति श्रुतेः ॥ २४२ ॥

[बहुवचनोपपत्तिः]

अविदहन्त इत्याग्नीध्रे बहुवचनम्—पूजार्थम् । पूजितो-

^१मापस्तम्बस्य मीमांसकानां—क. * (३-१-१५, शाबरभा). ^२बहूनां—भा.
^३पुरोडाशानामेव—क. ^४अस्पृशद्भिः अभिज्वलयति दर्भैः उपरि ज्वलयति (क).
^५ज्वालैः—ज्वलद्भिस्तृणादिभिः (क). ^६तामभिवासयन् विसृजत इति प्र.गुक्तस्य
 वाग्विसर्जनस्थायं कालः प्रदर्श्यते । तामभिवासयन् इति लक्षणार्थे । भस्मनाभि-
 वासनात्पूर्वकालस्य लक्षणेत्युक्तं भवति । संप्रैषोऽयमाग्नीध्रे प्रत्यविवक्षितबहुवचन-
 स्तस्यैवात्तरत्र श्रवणविधानात् (क). ^७क्षायाम्—क.

(सू.) आग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोति
॥ ११ ॥ १४ ॥ २४४ ॥

[सुशृतकरणे विशेषः]

(भा) स चार्थकर्म करोति ॥

(सू.) संब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं
भस्मा^१ध्यूहति ॥ १२ ॥ १५ ॥ २४५ ॥

[अभिवासनस्वरूपादि तस्य^१ध्वर्यवत्वं च]

(भा) अभिवासनं—भस्माध्यूहनमुपरि पाकार्थम् । तमध्वर्युः ; ताम-
भिवासयन्निति लिङ्गात् ॥ २४५ ॥

(सू.) ^२अत्र वा वाचं विसृजेत् ॥ १३ ॥ १६ ॥ २४६ ॥

(वृ) ङामीध्रस्तथा श्रपयति यथा न क्षामस्स्याद्यत्ययो वा ॥ २१३ ॥

[अर्थकर्मतोपपादनम्]

स चार्थकर्म करोति—तूर्ष्णां सम्यक् श्रपणं करोति ।
हवींषीति बहुवचनादन्वत्रापि हविश्रपणे यदर्थकृत्यं तदाग्नीध्र एव
करोति यन्मन्त्रेण तदेवाध्वर्युः ॥ २४४ ॥

[आध्वर्यवत्त्वोपपत्तिः]

तमध्वर्युः—लिङ्गात् इति—संवपन् वाचं यच्छतीत्यध्वर्योर्वाग्य-
तत्वात् तामभिवासयन् विसृजत इति तस्यैवाभिवासनं कुर्वतो विसर्ज-
नोपदेशादाध्वर्यवमभिवासनं नामीध्रकर्म अभिज्वलनदर्भभस्मनामेवाभि-
वासनम् ॥ २४५ ॥

^१ अध्यूहति अध्वर्युः—आभिवासयतीत्यर्थः (४). ^२ इदं सूत्रं क—पुस्तके
न दृश्यते । अस्मिन्स्तु कल्पे तामभिवासयन्निति सन्नाभिवासनोत्तरशालो क्लृप्तो
भवति । तेन आचिद्वन्तदश्रपयतेति संप्रैषोऽप्यत्रोक्तृष्यते II (४).

(सू) अङ्गुलिप्रक्षालनं^१ पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुके-
नाभितप्य स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखति
^२प्राचीरुदीचीर्वा ॥ १४ ॥ १७ ॥ २४७ ॥

[रेखापवर्गमतिभेदः]

(भा) प्रथमं श्लक्ष्णीकरणं च कृत्वाऽङ्गुलिप्रक्षालनं यथा न लेपसंसर्गः ।
अभिवासयन् वर्तमानेऽभिवासने समाप्ते वा प्राचीरुदीचीरिति लेखापरि-
समाप्तिः प्राच्यामुदीचां वा दिशि प्रागपवर्गा एव तु लेखाः ।
केचिन्नियनार्थत्वात्प्रत्यगपवर्गा इति ॥ २४७ ॥

[अङ्गुलिप्रक्षालनं नैमित्तिकं उपात्तंचनिमित्तमुपलक्षणम्]

(वृ) प्रथमं-संसर्ग इति—एकस्य प्रथमे कृते पुनरङ्गुलिप्रक्षाल-
नम् । तथा श्लक्ष्णीकरणे च कृते हविरन्तरलेपसंसर्गार्थम् । लेपसंसर्गे
हविस्संसर्गनिमित्तं नैमित्तिकं भवति । एवमुद्रासनावदानेष्वपि अङ्गुलि-
प्रक्षालनोदकं पात्रीनिर्णेजनेन संसृज्य उल्मुकेनाभितापः कार्यः
अभिवासयन् विसृजत इति वचनात् वर्तमानेऽभिवासने वाग्विसर्गः
समाप्ते वा । अध्यहनोत्तरकालम् । अत्र वा वाचं विसृजेदिति वचनात् ।
अविदहन्तश्श्रपयतेति मन्त्रोच्चारणेन वा वाग्विसर्गः ॥

दिशीति—एकैकलेखाग्रसमाप्तिः ।

[लेखापवर्गपरिभाषाचिरोधाच्छिः परिहारः पक्षान्तराशयश्च]

प्रागपवर्गा एव तु लेखाः इति—तिसृणामन्त्यलेखा प्राच्या-
मेव भवति । यद्यपि परिभाषायां उदगपवर्गत्वमुक्तम् ; तदत्र नोपपद्यते ।
केचित् निनयनाङ्गत्वात् निनयने प्रत्यगपवर्गनियमात् प्रत्यगप-
वर्गा इति वदन्ति ॥ २४७ ॥

^१ अङ्गुलयः प्रक्षाल्यन्ते येन । येन च पात्री निर्णिज्यते तदुभयमपि
सहगृहीतं जलम् उल्मुकेनोपरि गृहीतेन तापयति । ब्राह्मणेऽप्युक्तम् ^२ प्रागायताः
तथोदीचीः । ताथोभय्येऽपि पश्चिमायामारभ्य पूर्वान्ता लेखा लेखितव्याः (६).

(सू) तास्वसऽस्यन्दयंस्त्रिर्नि^१नयति प्रत्यगपवर्गमेक-
ताय स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥१८॥२४८ ॥

(भा) असंस्यन्दयन् यथा न निर्गच्छत्युदकं लेखाभ्यः । एकतप्रभृ-
तयोद्भयो जाता इत्याप्याः । ^२तेभ्योऽपनीयोत्तरपरिग्रहः ॥ २४८ ॥

(सू) ^३निनीय वाऽभितपेदभितपेत् ॥ २४९ ॥

इति पञ्चविंशो खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये अष्टमः पटलः ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

(भा) ^४अथातोदर्शपूर्णमासौ, इमां, उत्तरेण, पृथिव्याः, प्रेयं, यत्कृष्णो
रूपं, अमावास्यायां, उत्पूतेन, सव्यं, एतानिवः, अमावास्यायां, निष्टसं,
उत्सं, ओषधयः, उदित आदित्ये, अत्र पूर्ववत्, वानस्पत्याऽसि,
चतुरोमुष्टीन्, सशूकायां, उच्चैः, देवेभ्यः, आहवनीये, एवं, प्रक्षालि-
तायां, समानजातीयेन, पञ्चविंशतिः ॥

अथात, उत्तरेण, अमावास्यायां यदहः, अमावास्यायां रव्यां,
उदित आदित्ये, सशूकायां, आहवनीये, प्रक्षालितायामष्टौ ॥

[आप्यशब्दविचरणफलम्]

(वृ) असऽस्यन्दयन्—योत्तरपरिग्रहः—आप्यलेपं निनीयोत्तरं परि-
ग्राहं परिगृहीयादिति अस्याऽऽप्यशब्दस्य व्याख्यानार्थम् अद्भयो जाता

^१तासु बाह्वरस्यन्दयन् एकैकेन मन्त्रेण एकैकत्र सक्तसकृच्चिनयति । न तु
एकैकत्र निनयनाद्युक्तिः त्रिस्त्रिरित्यवचनात् (रु.) ^२तेभ्यो निनीयोत्तरपरिग्रहः
(रामां.) ^३रेखासूदकं निनीय तत्र वा पृथगुत्सुकेनाभितपेत् । द्विरुक्तिः प्रश्न-
समाप्तिसुचिका—रु. ^४पूर्वत्रैवार्थतोऽव्याख्यात मित्याशयो भाष्यकारस्य । अस्मात्
खण्डिकासंग्रहवाक्यात् प्रश्नेऽस्मिन् १८, २३ खण्डे द्वितीयसूत्रोपक्रमावित्यवगम्यते ।
खण्डिकासंग्रहश्च अन्ततो वैपरीत्येन कोशेऽन्यस्मिन् दर्शितः । अस्मिन् क्रमे १८,
२३ खण्डयोरुपक्रमोऽस्मन्सुचितक्रम एव इत्यते.

अथ द्वितीयः प्रश्नः.

(सू) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्थ्य हरस्ते मा
प्रतिगामिति दर्भेण संमृज्य^१ ^२अपरेणाहवनीयं
यजमानमात्री^३मपरिमितां वा प्राचीं वेदिं करोति
॥ १ ॥ २५० ॥

[संमार्गो वेद्यां च विशेषः]

(भा) सुववत् स्फ्यसंमार्ग इत्युपदेशः । ^४आहवनीयसमीपे वेदिः ।

(बृ) इति । यदद्भ्योऽजागन्त तदाप्यानामाप्यत्वमिति निर्वचनादेकतादय
आप्याः ॥ २४९ ॥

इति श्री कौशिकेनरामामिचिता कृतायां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ

प्रथमेप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

॥ समाप्तश्चप्रश्नः ॥

[उपदेशपक्षस्वपक्षयोराशयः]

सुववत् स्फ्यसंमार्ग इत्युपदेशः—पात्रसंमार्गरूपत्वात् ध्रुवा
प्राशिन्नयोरिव मुख्यभूतसुवधर्मकत्वमित्यभिप्रायः । स्वमते तु ध्रुवाप्राशि-
न्नयोः सृग्मिस्समानविधानात् स्फ्यस्य सृग्धर्मकत्वविधानाभावादनियमः ॥

आहवनीयसमीपे—दन्तरम्—अन्तरालं गार्हपत्याहवनीययोः
चतुर्विंशत्यादि^६पक्षे ॥

^१ इदं पदं कपुस्तके न दृश्यते. ^२ गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमहत्त्वेऽपि आहव-
नीयानन्तर्यं वेदेर्दर्शयन्नपरेणाहवनीयमिति (रु). ^३ अपरिमितशब्दः सर्वत्रोक्तात्प्रमाणा-
दधिकविषय इति न्यायविदः । अपरिमितं प्रमाणादूच्य इति काल्यायनः । अपरिमित-
शब्दे संख्याया ऊर्ध्वमिति भरद्वाजः (रु). ^४ संभवेत्—संगृह्णीयात् (रु). ^५ पक्षेऽपि क-

(भा) यत्रापि महदन्तरं प्राक्तेन यजमानमात्री ॥ २५० ॥

(सू) यथा सन्नानि हवीरपि ^१संभवेदेवं ^२तिरश्चीम्
॥ २ ॥ २५१ ॥

[संभवेदिति पदविवक्षितार्थः]

(भा) यथा सन्नानि हवीरपि संभवन्ति तथाऽस्याविस्तीर्णता ॥ २ ॥

(सू) वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रथे पृथिवी
पार्थिवानि गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो
जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात् ^३स्तम्बयजुषो
वेदेन वेदिं त्रिस्संमाष्टर्युपरिष्ठाद्वा ॥ ३ ॥ २५२ ॥

[संमार्गकालमतिभेदः]

(भा) "संमार्गं कृत्वोपरिष्ठात्स्वनिप्रत्यवेक्षणात्प्राक् ।" केचित् स्वनि
प्रत्यवेक्षणं कृत्वा ॥

(वृ) ^४प्राक्तेन—प्रागायता । यजमानमात्री ॥ २५० ॥

[संमार्गकालावधारणफलम्]

संमार्गं—प्राक्—उपरिष्ठाद्वेत्यस्य व्याख्या ;—स्फ्यसंमार्गं
कृत्वा स्तम्बयजुष उपरिष्ठाद्वेदिसंमार्गः । स्वनिप्रत्यवेक्षणात्प्राक् । स्तम्ब-
यजुरङ्गं वेदिसंमार्गः पुरस्तादुपरिष्ठादिति निर्देशात् पुरस्तात्सामिधेनीना-
मितिवत् । उपसत्सु त्वशक्यत्वान्निवर्तते । संसर्गः स्तीर्णपक्षे ॥

[पक्षान्तराशयः]

^५केचित् स्वनिप्रत्यवेक्षणं कृत्वा इति—प्रत्यवेक्षणस्यापि
स्तम्बयजुरङ्गत्वाभिप्रायेण ॥

^१तिरश्ची—तिर्यग्विस्तीर्णाम् (ह). ^२विस्तीर्णो स्यात् (क). ^३स्तम्ब-
यजुरिति अनन्तरस्य कर्मणो नाम तस्य पुरस्ताद्वापरिष्ठाद्वा संमार्ष्टि (ह). ^४प्राक्ते
इति ग—उस्तके मूलप्रतीकप्रद्वयेन । तस्य भाष्यपाठवसूचनात् प्रागायतेत्येवमस्य
विष्ठात्तरूपता सन्द्यते ग—उस्तकानुरोधेन । अन्येषु त्रिषु कोशेषु प्राक्तेन इति पदं
न हृदयते.

(भा) येन तृणेन स्फ्यसंमार्गस्तदुत्करे प्रक्षिपत्यन्वच्चैवं विधम्; यद्वै यज्ञियस्य कर्मण इति लिङ्गात् ॥ २५२ ॥

(सू) ^१पूर्वार्धाद्वेदेर्वितृतीयदेशात् स्तम्ब^२यजुर्हरति
॥ ४ ॥ २५३ ॥

(भा) पूर्वमर्धं पूर्वाधम् । पूर्वार्धाद्वेदेः ईषद्विगततृतीयदेशो^३ वितृतीयदेशः तस्मात् । स्तम्बयजुरिति तृणस्य छिन्नस्य पांसूनां च नामधेयम् ॥ २५३ ॥

(सू) पृथिव्यै वर्मासीति तत्रोदग्रं प्राग्रं वा दर्मं निधाय पृथिवि देवयजनीति तस्मिन् स्फ्येन प्रहृत्य अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणान् पांसूनपादाय ब्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा ॥ ५ ॥ २५४ ॥

[उत्करेतृणपक्षेप्रमानोपपत्तिः]

(वृ) येन तृणेन लिङ्गादिति—यज्ञसंबन्धिद्रव्यस्य कृतप्रयोजनस्य सामान्येनोत्करे प्रक्षेपरूपप्रतिपत्तेः सिद्धवदनुवादात् ॥ २५३ ॥

ईष—देशः;—स्तम्बयजुस्तत्रापि । ईषद्विगततृतीयदेशो वितृतीयदेशः । तस्मात् देशात् ।

[नामधेयत्वप्रयोजनम्]

स्तम्बयजु-नामधेयम्—तस्मादुपसत्स्वपि स्तम्बयजुशब्दो उरस्यः ॥ २५३ ॥

^१ वेदेः पूर्वार्धात् । तत्रापि विगतवेदितृतीयदेशात् । पूर्वं वेदितृतीयं हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धादिति यावत् (४). ^२ स्तम्बयजुरिति सतृणाः पांसवोऽभिधीयन्ते तद्योगात्कर्म च क्वचित् (४). ^३ देशोऽपि-वा.

[प्रत्यवेक्षणे विशेषः]

(भा) प्रत्यवेक्षणं तस्मिन्नेव देशे ॥ २५४ ॥

(सू) ^१बधान देव सवितारित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीय-
देशे उदग्द्विपदे अपरिमिते वा वेदेर्निवपति ॥ ६ ॥
॥ २५५ ॥

(भा) बधान देव सवितारित्युत्तरतो निवपति । कस्योत्तरतः ? यः
पुरस्ताद्वितृतीयदेशो वेदेस्तत्समीप उत्तरतः । समीपसप्तमीयम् । उत्त-
रतो वितृतीयदेशस्य समीपे । कियत्यध्वनि निवपति ? द्विपदे अपरि-
मिते वा । उदगिति कर्तुर्मुखवादः । पुनर्वचनाद्दुदङ्मुखो निवपति
॥ २५५ ॥

(सू) स ^२उत्करः ॥ ७ ॥ २५६ ॥

(भा) तं न्युप्तमुत्करम् ॥

(सू) अररुस्ते दिवं मास्कानिति ^३न्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्ज-
लिनाभि^४गृह्णाति ॥ ८ ॥ २५७ ॥

[प्रत्यवेक्षणेऽवस्था]

(वृ) प्रत्यवेक्षणं तस्मिन्नेवदेशे — वेदेः । उपसत्सु स्तीर्णपक्षे यज-
मानमेव प्रत्यवेक्षते ॥ ५ ॥ २५४ ॥

[उदङ्मुखत्वलाभः]

पुनर्व-ङ्मुखो निवपति—उत्तरत इति सिद्धे उदगिति पुनर्व-
चनाद्दुदङ्मुखो निवपतीत्यर्थः ॥ २५५ ॥

^१ एतदुक्तं भवति—पूर्वं वेदितृतीयं हित्वा अनन्तरदेशाद्दुदग्द्विपदे ततोऽधिके वा
देशेऽतीते निवपतीति । वक्ष्यति च महावेद्यां चात्वालात् द्वादशानु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्तर
स्तावलेष्वध्वन्युदस्यथा चात्वाला इति (रु). ^२ यत्र न्युप्तं स्तम्बयजुः स देश उत्कर
इत्यर्थः (रु). ^३ याजमाने तुत्करमभिमृश्याणमिति तास्थ्याभिप्रायं वेदितव्यम्
(रु). ^४ उत्करे न्युप्तं स्तम्बयजुरञ्जलिना गृह्णातीत्यर्थः (रु).

[अभिग्रहणस्वरूपम्]

- (भा) अभिग्रहणम्—उपर्यङ्गलिनाऽचार्यमानस्य ग्रहणम् ।
 (सू) ^१एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति ॥९॥
 ॥ २५८ ॥
 (सू) तूर्णी चतुर्थं हरन् सर्वं दर्भशेषं हरति ॥
 ॥ १० ॥ २५९ ॥
 इति प्रथमाखण्डिका ॥

- (सू) अपारुरुम देवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये;
^२ग्रहरणोऽरुरुर्घा मापसदिति तृतीये । अपहतोऽरुरुः
 पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयेऽपादानोऽपहतोऽ-
 रुरुः पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीये ॥ १ ॥
 ॥ ११ ॥ २६० ॥
 (सू) अववाद् रक्ष इति द्वितीये निवपन ^३आग्नी-
 ध्रोऽभिगृह्णात्यववाद्दोऽध्वशस इति तृतीयेऽव-
 वाद्वा यातुधाना इति चतुर्थे ॥ २ ॥ १२ ॥ २६१ ॥
 (सू) द्रप्सस्ते घां मास्कानिति ^४खनिं प्रत्य-
 वेक्ष्य स्फयेन वेदिं ^५परिगृह्णाति वसवस्त्वा

[अभिग्रहणेचिशेषः]

- (वृ) अरुरुस्ते इत्येकवचनात् सतृणपांसुयुक्तस्य देशस्याभिग्रहणम् ;
 उत्करमभिगृह्णमाणमिति दर्शनाद्याजमाने । अभिग्रह-णम् ;—दिवः
 पर्यवाघ्नन्तेति दर्शनात् ॥ २५७ ॥

^१ एवं त्रयो हरणपर्याया भवन्ति (रु). ^२ प्रक्षियते येन मन्त्रः ग्रहरणः
 तथाऽपादानः (रु). ^३ अग्निग्रहणमभ्यामोहार्षम् (रु). ^४ शतः पांसव उपासाः
 स प्रदेशः खनिः (रु). ^५ परिगृह्णाति—परितः स्वीकारचिह्नं रेखादि करोति (रु).

(सू) परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो ^१ रुद्रा
इति पश्चादादित्या इत्युत्तरतः ॥ १३ ॥ २६२ ॥

[रौद्रे अपामुस्पर्शनेमतिभेदः]

(भा) एकस्मिन्नेव ^२ रुद्रेऽपामुस्पर्शनमिति न्यायः । बहुरुद्रेऽपी-
त्युपदेशः ॥

(सू) अपारुरुम देवयजनं पृथिव्या अदेवयजो
जहीति स्प्येनोत्त^३मां त्वचमुद्वन्ति ॥ २६३ ॥

(सू) ^४समुद्वतस्याग्नीध्र उत्करे त्रिर्निवपति ॥ १५ ॥
॥ २६४ ॥

(सू) इमां नराः कृणुत वेदिमेतं देवेभ्यो जुष्टामदित्या
उपस्थे । इमां देवा अजुपन्त विश्वे रायस्योपा
यजमानं विशन्त्विति ^५संप्रेष्यति ॥ ६ ॥ १६ ॥
॥ २६५ ॥

[न्यायोपदेशपक्षयोः प्रत्येकमाशयः]

(वृ) एकस्मिन्नेव रुद्रे अपामुस्पर्शनमिति न्यायः इति—
रौद्रराक्षसेत्यत्र मीमांसकमत्या आग्नेयमिति वदेकदेवतासंबन्धित्वावगमात्
रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्त्विति बहुरुद्रसम्बन्धे नापामुस्पर्शनमिति ॥

बहुरुद्रेऽपीत्युपदेशः इति—मारुतवैश्वदेववत् बहुरुद्रसम्ब-
न्धस्याप्युपपत्तेः । ननु एकस्य बहूनां वा संबन्धिनियमेन वक्तुमर्हति
रौद्रशब्दो नानियमेन वैषम्यात्? सत्यम् ; एकेन रौद्रशब्देन एक

^१ रुद्रास्त्वेत्यत्र नापामुस्पर्शनम् ; रुद्रानुपकारात् रुद्रगणत्वाच्च । तादृ-
कूरैकरुद्रार्थकर्मविषयमिति ब्राह्मणप्रसिद्धिः (रु). ^२ रौद्रे-ग. ^३ उत्तमां त्वचं—
वेदिभूमेः परितर्तनीं मृदम् (रु). ^४ समुद्वतम् (रु). ^५ संप्रेष्यतीति परिस्तरणसंप्रैषे-
णव्याख्यातम् । अथवा परिकर्मिणश्च वेदि कुर्वन्ति ; सौमिकेऽस्मिन् संप्रैषे तथा
दर्शनात् (रु).

[इमां नरा इत्यादेरध्वर्युसंस्कारता]

(भा) स्वयमात्मानमनुजानीयादिति ^१ लिङ्गात् । स्वयं वा आत्मसंस्कारो विलिङ्गेऽपि ॥ २६६ ॥

(सू) देवस्य सवितुस्सवे इति खनति व्यङ्गुलां
त्रयङ्गुलां चतुरङ्गुलां ^२ यावत्षाण्याः ^३ शुक्लं तावतीं
^४ पृथमात्रीं रथवर्त्ममात्रीं ^५ सीतामात्रीं प्रादेश-
मात्रीं वा ^६ पुरीषवतीम् ॥ ७ ॥ १७ ॥ २६६ ॥

(वृ) एव संबन्धोऽभिघातव्यः अत्र तु नैकं रौद्रमुपादीयते ; सर्वाणि रौद्राप्युपादीयन्ते । ^१ तत्प्रतीत्यर्थं शब्दप्रयोगे असमानार्थानामपि सरूपाणामेकशेष इति बहवो रौद्रशब्दाः । अथवा निमित्तगतसंख्याया अविवक्षा हविः क्षायतीतिवत् ॥ ^२ २६३ ॥

[अध्वर्युसंस्कारतानिर्वाहः]

स्वयमात्मानमनुजानीयादिति लिङ्गात् । स्वयं वा—
प्राप्तकाले लोडभिप्रायेण प्रैषार्थत्वाभावात् । अथवा—आत्म-
संस्कारो विलिङ्गेऽपि—प्रैषार्थेऽपि प्रैषलिङ्गाविवक्षया अध्वर्युसंस्कारो
मन्त्रोच्चारणेनेति ॥ २६५ ॥

^१ सूत्रकारलि-क. ^२ लांषा-क. ^३ पाणि-पादस्य पश्चिमभागः तस्य यावान् शुक्लो भागस्तत्खनति (रु). ^४ पृथमात्रीं—त्रयोदशाङ्गुलमिति बोधायनः (रु). ^५ फालकृष्ण रेखा सीता (रु). ^६ पुरीषं—जलाद्रो मृत (कपर्दिस्वामी) । पांसुः (रु). ^७ तत् प्रैषार्थं शब्दप्रयोगे-घ. ^८ २३७तमे सूत्रे (सु. रा.) अध्वर्युणा वेदेकव-
रितनां भूमित्वचमुद्धतामामीध्रः ङकारे निवपति । इत्यधिकं दृश्यते लिखितपुस्तकेषु
तत्रोपलभ्यते . ^९ नुजानीयादिति सूत्रकारलिङ्गात्-क.

[खनितृव्यवस्था]

(भा) खननमाग्नीध्रकर्म । पृथो हस्ततलम् । ^१सीता ^२कर्षः ॥२६६॥

[खनेनेप्रमाणव्यवस्था]

(सू) नैता मात्रा ^३अतिखनति ॥ १८ ॥ २६७ ॥

(भा) अतिखननप्रतिषेधाद्यत्र द्व्यङ्गुलादयो^४ नुपूर्यन्ते ^५ तत्रादोष इति केचित् । अतीत्यैतानि न खनति ; अर्वागन्यदपि प्रमाणं लभ्यत इत्यपरे ।

(सू) दक्षिणतो ^६ वर्षीयसीं प्राक्प्रवर्णां प्रागुदक्प्र-
वर्णां वा ॥ ९ ॥ १९ ॥ ॥ २६८ ॥

इति द्वितीयाखाण्डिका.

(भा) दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषेणोच्छ्रिताम् ।

(सू) ^७ प्राञ्चौ वेद्यंसा^८ बुन्नयति प्रतीची श्रोणी
पुरस्ता^९दंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये ^{१०} संनत-
तरा भवति ॥ १ ॥ २० ॥ २६९ ॥

(वृ) खननमाग्नीध्रकर्म— इमां नरा इति संप्रैषार्थे परकर्तृत्वाव-
गतेः एकस्मिन्नप्याग्नीध्रे बहुवचनं तु पूर्ववत् ॥ २६६ ॥

[नियमाभावपक्षोपपत्तिः]

द्व्यङ्गुलादिविधानादेव नियमे सिद्धे—

अतीत्यैतानि न खनतीति—इत्यपरे—प्रादेशमात्रादधिकं न

^१ सीता च-ग. ^२ कर्षा-क. आकर्षः-ख. ग. ^३ उच्चातु मात्रासु
या या मात्रा अङ्गुला तान्तामर्तात्य नखनति न्यूनत्वे तु नाताव दोष
इति भावः (रु). ^४ न पूर्यन्ते-क. ^५ तत्र दोषः-ग. ^६ पुरीषभृता यत्र
दक्षिणत उन्नता तद्भासाच्च प्राक्प्रवर्णास्तात् तथाकरोतां चर्थः । तथाच श्रुतिः ;—
यथा वै दक्षिणः पाणिरिव देवयजनमिति (रु). ^७ प्राञ्चौ-क. ^८ प्राञ्चाबुन्नयति
अभित आहवनीयमुन्नयात्—उद्धृति । श्रोणी च प्रतीच्यावभित्तोर्गार्हपत्यम् (रु).
^९ अंहीयसी-तनीयसी (रु). ^{१०} सन्नमनं श्रुत्वे व्याख्यास्यते (रु).

(भा) अंहीयसी—तन्वी ॥ २६९ ॥

(सू) यन्मूलमतिशेते स्फ्येन तच्छिनाचि न नखेन
२ ॥ २१ ॥ २७० ॥

[नखप्रतिषेधस्यभावः]

नखप्रतिषेधाद्वास्यादिसहकारि स्फ्यस्य स्यात् ॥ २७० ॥

(सू) यत्पुरीषमतिशेते उत्करे तन्निवपति ॥ ३ ॥
॥ २२ ॥ २७१ ॥

(सू) ^१आहार्यपुरीषां पशुकामस्य कुर्यात् ॥४॥२३॥
॥ २७३ ॥

(भा) यस्या भूमेराहरति तां खनति मन्त्रेण ॥ २७३ ॥

(वृ) खनतीति द्यङ्गुलादिपरिमाणनियमो नास्तीति केचित् ॥ २६७ ॥

नखप्रतिषेधा—स्यादिति—स्फ्येन तच्छिन्नतीति विधाना-
दन्यस्याप्राप्तावपि नखप्रतिषेधाद्वास्यादेरपि सहकारित्वेन प्राप्तिः ^२तत्र
तत्र नखप्रतिषेधात् अन्यत्र विधृत्यादौ नखप्राप्तिः ॥ २७१ ॥

यत्पुरीषमतिशेते—पुरीषबाहुल्ये एकदेशस्योत्करे निवपनम्
॥ २७२ ॥

[नखप्रतिषेधस्वारस्यम्]

आहार्यपुरीषां—अन्यतः पुरीषमाहृत्य यस्या वेदेः करणं सा
आहार्यपुरीषा ॥

यस्या—मन्त्रेण—स्फ्यादानादि इमां नराः कृणुतेत्यन्तं वेदि-
देशे कृत्वा पुरीषाहरणस्य स्थाने देवस्य ^३सवितुरिति खनति । ततः
पुरीषमाहृत्य वेधां च द्यङ्गुलादिपरिमाणं न्युप्य दक्षिणतो वर्षीयसी
प्राक्प्रवणामित्येवं करोति ॥ २७३ ॥

^१ आहार्य पुरीषं देशान्तराद्यस्याः सा तयोका (ह). ^२ अत्र नख.—ष.
तत्र नख—क. ^३ सवितुपरिति—क ?

- (सू) यत्प्राक्खननात्तत्कृत्वा^१ यदाहरेत्^२ न्मन्त्रेण
खनेत्^३ ॥ ५ ॥ २४ ॥ २७४ ॥
- (सू) ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमा-
मन्त्रश्च स्फ्येन वेदिं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणत
ऋतसदनमसीति पश्चादृतश्रीरसीत्युत्तरतः ॥ २५ ॥
॥ २७५ ॥
- (सू) ^४विपरीतौ ^५परिग्राहावित्येके समामनन्ति ॥
॥ ७ ॥ २६ ॥ २७६ ॥
- (भा) यत्राविहृतेऽग्नौ वेदिः तत्र विपरीतौ परिग्राहौ^६ ; तेऽग्निना
प्राञ्चोऽजयन्निति^७ लिङ्गात् ।
- (सू) धा असि स्वधा असीति^८ प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन
^९योजुष्यते ॥ ८ ॥ २७ ॥ २७७ ॥

(वृ) यत्राविहृतेऽग्नौ-परिग्राहौ इति—मन्त्रविपर्यासः ।
तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन्निति लिङ्गादिति—तेऽग्निना प्राञ्चोऽ-
जयन् वसुभिर्दक्षिणा इत्यादि^{१०} यस्यैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णातीत्यन्तेन
वस्वादिदेवतासम्बन्धिपरिग्रहस्य अग्निसाहचर्यात् । अग्नयभावे ऋतम-
सीत्यादिपरिग्रहः पश्चादौ ॥ २७६ ॥

^१ कृत्वाऽऽह-क. ^२ तं मन्त्रेण-क. ^३ प्राक्खननात् यदाहरेत्पुरीषं तत्
खननमन्त्रेण खनेत् । तदा तु द्रुपहुलादिनियमो वशां पुरीषे भवति (क). ^४ विपरीतत्वं
मन्त्रव्यत्यासात् (क). ^५ परिग्रहावेके-ख. ^६ छद्रदत्तस्य चैतदनुवादे 'अन्यत्र
नियमः' इत्यधिकं तत्तु क्वाणि कोशे न दृश्यते ? ^७ एतद्द्रव्यं छद्रदत्तः स्वण्डयति ;
^८ प्रकृतौ तुल्यार्थयोर्धर्मयोः प्रकृतवद्विकृतात्वापि तुल्यवत्प्रातरनिवारणात् अर्थवादादेव
प्राग्भागपरिग्रहाध्यायाः प्राग्गमना परिग्रहस्तुतेरुभावापि परिग्राहौ प्रत्याविशेषात् ।
विशेषे चोत्तरपरिग्राहे प्राग्भागपरिग्रहप्रसङ्गाच्च तस्मान्तुल्यवद्विकल्पस्सर्वत्र' इति ।
^९ प्रतीचीं-प्रत्यगपवर्गाम् (क). ^{१०} योजुष्यते-निम्नोक्तसमाकरणार्थं घट्टयति, ^{११} इत्यादिः.

(भा) प्रतीचीं—प्रत्यगपवर्गाम् योयुष्यते ^१घट्टयति ॥ २७७ ॥

(सू) उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते ॥ ९ ॥ २८ ॥ २७८ ॥

(भा) अनुवीक्षते—पुरस्तादारभ्य पश्चात्समाप्यते ॥ २७८ ॥

(सू) ^२पश्चार्धे वेदेर्वितृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा संग्रह्यति प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरुपसादय स्रुवं च स्रुवश्च सं मृद्दिह पत्नी सन्नद्धाज्येनोदेहीति ॥ २७९ ॥

(भा) एकवचनेन द्विभार्यवहुभार्ययोरपि । पत्नी संनद्धेति आग्नीध्रसंस्कारः ।

(वृ) प्रतीचीं—घट्टयति—घट्टनं प्रत्यगपवर्गाम् ॥ २७७ ॥

अनुवीक्षते—समाप्यते—घट्टनवत् ॥ २७८ ॥

एकवचनेन—संनद्धेति—अनेकपत्नीकप्रयोगस्यापि प्रकृतित्वाद्दहासंभवात् । न चैकपत्नीक एव मन्त्रव्यवस्था ! यथा अग्निं गृह्णामीत्यसद्यस्कालायाम् । प्रेषकाले पत्नीनामपि सन्निहितत्वात् असमवेतत्वेन पत्नीसंस्कारत्वाभावात् । न च पाशमन्त्रवत् प्रकृत्यर्थः ॥

आग्नीध्रसंस्कारत्वात्—प्रेषस्य ॥ २७९ ॥

^१घट्टयति—क. ^२पश्चार्धे वेदेरेत्यादिः पूर्वार्धद्वेदेरेत्यादिना व्याख्यातः । पाश्चात् वेदितृतीयं हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्यांगारार्धे इत्युक्तं भवति । परार्धत्वात्संग्रहस्य आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यात् । अर्धपुरेव वा करोति । संग्रहे परानुपादानात् । आग्नीध्रोऽश्मानम्. 'आग्नीध्रो हवीषीत्यादिवच विशेषावचनात् । स्वयमाश्मानमनुजानायादिति न्यायेन आत्मन्यपि संग्रहोपपत्तेश्च । न चैवं संग्रहानर्थक्यम् ; कर्तृसंस्क रार्थत्वात् । 'इत्याहानुपूर्वतायै' इति श्रुतेश्च । उक्तं च काल्याणनभारद्वाजाभ्यामपि । पत्नीद्वैत्वबहुत्वयोरपि पत्नीं सन्नद्धेत्यविकार प्रकृतावृहप्रतपैधत् । न च संग्रहस्य निश्चयः पत्नीप्रातिपदिकार्थसमवाये तदुपसंख्याविरोधमात्रेण मन्त्रबाधस्यानुक्तत्वात् । जातिसंख्याविवक्षयाऽपि कथं चिदेकवचनोपपत्तेश्च एवं च प्रकृतिसिद्धस्यैवास्य विहृतावाचनहः (क).

[संस्कार्यान्तर प्रैषवचन संपत्नीयविशेषादिः]

(भा) आत्मसंस्कारो वा न पत्नीसंस्कारः । ^१वर्तमानोऽप्यमुष्या अर्थे प्रयुक्त ^२इत्यग्रहणात् जात्यभिधानम् । क्रमेण सन्नहनम् । युक्ताम इत्यावृत्तिः । ^३संपत्नीये तु होमाङ्गत्वात् माभूदावृत्तिः गुणवशेन प्रधा-

[संस्कार्यान्तरमध्यर्चुरित्यत्रहेतुः]

(वृ) आत्मसंस्कारो वा—अध्वर्योः—स्वयमात्मानमनुजानीया-
दिति वत् ^४। अत एवानेकपत्नीकप्रयोगेऽप्यन्यतरसंस्कारार्थतया एकवच-
नान्तस्य प्रयोगः । ^५न च पत्नी संस्कारः ॥

[प्रैषे एकवचननियमोपपत्तिः]

वर्तमानोप्य—भिधानम्—एकवचनान्ततया वर्तमानस्याप्य-
मुष्या ^६ अर्थे प्रयुक्त इति विशेषाग्रहणम् । तस्मात् पत्नीजात्यनुवादा-
देकवचनान्त एव ^७सर्वथा प्रैषः ॥

क्रमेण संनहनम्—अनेकपत्नीके ।

[प्रासङ्गिकोक्तिः]

युक्ताम इत्यावृत्तिः—सन्निहितपत्नीसंस्कारत्वात् । पत्नीमङ्ग-
निरूपणप्रसङ्गादन्यदप्युच्यते ;—देवपत्न्युपस्थानस्य चेन्द्राणीवेत्यस्य
चावृत्तिः ॥

[संपत्नीये धावृत्तिविरहोपपादनम्]

संपत्नीये तु—नैवम् । होमाङ्गत्वान्माभूदावृत्तिः—रन्या-
यत्वादि—यद्यपि संपत्नी पत्येति मध्ये पत्न्याः फलाशंसनं विव-
क्षितम् ; तथाऽपि संपत्नीयं जुहोतीत्येकस्य होमस्य अदृष्टार्थत्वेनोप-
देशात् तत्साधनत्वान्मङ्गस्य अनेकपत्नीकेऽपि नावृत्तिः । सर्वपत्नी-

^१वर्तमानस्याप्यवर्तमानस्यापि—ट. (क) ^२इत्यर्थग्रहणात्—क. ख.

^३संपत्नीयतु !—ट. ^४अपत्नीसंस्कारः अत एव—क. ^५नपत्नीसंस्कारः—घ. ट

^६मुष्मा—ख. अमुष्या ! प्रयुक्त—ट. ^७सर्वदा—घ. सर्वत्र :—क.

नावृत्तेरन्याय्यत्वात् । जात्याभिधानं ऊहस्य चाभावो मामूदार्षबाधः
प्रकृताविति ॥ २७९ ॥

(सू) अपि वा न संप्रेष^१ वृथात् ॥ ११ ॥ ३० ॥
॥ २८० ॥

(भा) असंप्रेषपक्षेऽध्वर्युरेव करोति ॥ २८० ॥

(सू) प्रोक्षणीरभिपूर्योदञ्च^२ स्फ्यमपोह्य दक्षिणेन
स्फ्यम^३ संसृष्टा उपनीय स्फ्यस्य वर्त्मन् सादयत्यृ-
तसधस्थेति^४ द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ ३१ ॥ २८१ ॥

[अभिपूरणसादनोक्तिफलम् उदसनादिकर्ता च]

(भा) अभिपूरणसादने इध्मादिप्रोक्षणार्थे ! तस्मान्नावभृथे अवेदि-

(वृ) फलाशासनार्थत्वेऽपि^५ मन्त्रस्य तद्वशेन प्रधानभूतहोमावृत्तेरन्याय्य-
त्वात् । ततः ;—

[ऊहापत्तिपरिहारः]

ऊहस्य चाभावः प्रकृताविति—ऊहस्य चाभावः प्रकृति
त्वात् ॥ २७९ ॥

[अध्वर्योः कर्तृत्वे हेतुः]

असंप्रेष—करोति—परंप्रेषाभावात् ।

[पश्चान्तरे फलम्]

अभिपूरण—न्नावभृते अवेदिपक्षे—वेदिपक्षे तु बर्हित्रीहि-
प्रोक्षणार्थे कर्तव्ये ।

^१ तदा तु परानधिकारादाध्वर्यवाष्येव कर्माणि—(४). ^२ स्फ्यमुदसं कर्षण-
पोहति । स्फ्यस्य वर्त्मन्निति वचनात्. ^३ संसृष्टा—स्व. ^४ यजमानशत्रुम् ।
पाप्मापि शत्रुः हिंसकत्वात् पाप्मानमेवास्य भ्रातृत्वं हन्तीति लिङ्गाच्च । मनसा
ध्यायन्निति व्याख्यातं प्राक्—(४). ^५ गुणवशेन—ट.

पक्षे । ^१ तन्मध्यपतितान्युदसनादीन्याग्नीध्रस्तदङ्गत्वात् । यजमानद्वेष्यस्य ध्यानम् । नचाभि^२ चारार्थम् ॥ २८१ ॥

(घ) शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विपतो वध इति पुर-
स्तात्प्रत्यञ्चमुत्करे स्फ्य^३मुदस्यति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् ॥ १३ ॥ ३२ ॥ २८२ ॥

[द्वेष्यनिर्णायकम्]

(भा) पुरस्तादुत्करस्य प्रत्यञ्चं प्रत्यगग्रमुदस्यति—परित्यजति ।
सर्वत्र तु पाप्मा द्वेष्यः । ^४व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण
गच्छतीति लिङ्गात् ।

[आग्नीध्रस्य कर्तव्ये हेतुः]

(वृ) तन्मध्य—ग्नीध्रस्तदङ्गत्वात् — प्रेषितकर्मगणमध्यपतितान्युद-
सनसंमार्गप्रहरणादीनि प्रेषितकर्माङ्गभूतान्याग्नीध्र एव करोति ।

[द्वेष्यविशेषनिर्देशहेतुः]

यजमानद्वेष्यस्य ध्यानम्—ऋतसधस्थेत्याध्वर्यवेऽपि कर्मणि
स्फ्यमुदस्यन्नित्यारभ्य शुचैवैनमर्पयतीति फलशासनात् । सर्वफलानां
यजमानार्थत्वात् ॥

[अभिचारार्थत्वाभावाद्योपपत्तिः]

न चाभिचारार्थम्—उदसनस्य नित्यत्वात् नाभिचारकामना ।
नित्ये फलसिद्धेः द्वेष्यस्य ध्यानमङ्गम् ॥ २८१ ॥

सर्वत्र—लिङ्गादिति — ^५पाप्मना भ्रातृव्येणेति समानाधि-
करणस्य नित्यसिद्धस्यापि पाप्मनो द्वेष्यत्वात् । मन्त्रस्व च
नित्यप्रयोगार्थम् ॥

^१ तन्मध्यपतितान्याग्नीध्र-घ. तन्मध्यपतिते ! दनान्याग्नीध्र-ग. तन्मध्य-
पतितान्युदसनादीन्याग्नीध्र-क. ^२ पुरणार्थ-ग. ^३ प्रत्यगग्रमुदस्यति (क).

^४ व्यावृत्तमेव-ख. ^५ पाप्मनेत्यादि-प्रयोगार्थमित्यन्तं घ-सुस्तके न दृश्यते.

- (भा) तस्य ध्यानमित्युपदेशः ॥ २८२ ॥
 (सू) ^१ नानवनिज्य हस्ता पात्राणि पराहन्ति ॥ ३३ ॥
 (सू) हस्ताववनिज्य स्फ्यं प्रक्षालयत्यग्रमप्रतिमृशन्
 ॥ १५ ॥ ३४ ॥ २८४ ॥
 (सू) उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्सावर्हिरुपमादयति
 दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः ॥ १६ ॥ ३५ ॥ २८५ ॥

इति तृतीयास्ताण्डिका

[निषेधस्य प्रकृतसंगतिः कर्तव्यं च]

(भा) अभिमर्शनं—^२पराहननं तत्पात्राणां अन्येषां न ^३करोति
 प्रक्षाल्य तु पाणिं ^४स्फ्यप्रक्षालनस्य विधिः ॥ २८५ ॥

इति आपस्तम्बधृतसूत्रे धूर्तस्वामिभाष्यसहिते द्वितीये प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

[भाष्यकाराशयः]

(वृ) तस्य ध्यानमित्युपदेश इति—स एवध्येय इत्युपदेशः ।
 स्वमते तु शुचैवैनमर्पयतीति लिङ्गात् द्वेष्यस्य ^५भ्रातृव्यस्यापि ध्यानमिति
 तत्पक्षे ॥ २८२ ॥

[अन्यशब्दार्थः]

अभिमर्शनं—अन्येषां न करोति—स्फ्यस्योपसादने कृते
 पाणिप्रक्षालनात्पूर्वं पात्राणामभिमर्शनं न कुर्यात् ॥

[विधिपर्यवसानम्]

प्रक्षाल्य तु—विधिरिति—अग्रमप्रतिमृशन्निति विधिः ॥ २८५ ॥

इति श्रीकौशिकरामाग्निचिह्नितरचितायां धूर्तस्वामिभाष्यहस्ता द्वितीये प्रथमः पटलः.

^१ स्फ्यप्रक्षालनमपि अवनिज्यहस्तेनैवैवशास्येदेहार्थं पुनर्हस्तावनेनवचनम् (रु).
^२ पराघातः.—क. ^३ वाकरोति.—ख. ^४ पाणी.—ग. ^५ मनुष्यस्यापि.—क. घ.

(सू) ^१पत्नीसंनहनमेके पूर्वं समापनन्ति सुक्सं-
मार्जनमेके ॥ १ ॥ ३६ ॥ २८६ ॥

(भा) कृत्वा सन्नहनं सुक्संमार्गोऽप्रहरणान्तः ततः पत्न्या गार्ह-
पत्योपस्थानादि ॥ २८६ ॥

(सू) घृतचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इति सुच
आदाय प्रत्युष्टगं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
गार्हपत्ये वा प्रतितप्यानिशितास्थ सपन्नक्षयणी-
रित्याभिमन्त्रथ वेदाग्राणि प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य
वा तैः संमार्ष्टि प्राचीरुदीचीर्वोत्ताना धारयमाणः ॥
॥ २ ॥ ३७ ॥ २८७ ॥

(भा) सह ^२सुवेण प्राशित्रहरणेन च ^३सुचां सर्वसंस्कारः ।

[संनहनप्राथम्यप्रयोजनम्]

(वृ) कृत्वा सन्नहनं—प्र^४स्थानादीति—संनहनमात्रं^५ प्रति-
कृष्यते पत्नीसंनहनमेके पूर्वमिति । अतः प्रायणीयादिष्वप्युपस्थानादि
क्रियते संनहनाङ्गत्वात् ।

सुक्संमार्गोऽसुचसहभावनियमप्रमाणादि]

सह सुवेण—संस्कारः—सुचसंमार्ष्टि सुवमत्रे इति क्रमविधा-
नात् । सुच आदायेत्यादिषु सुक्शब्द उपलक्षणार्थः । एतावसदता-
मिति लिङ्गाच्च । सुवतुल्यतया समागोपदेशात् प्राशित्रहरणस्यापि सर्व-
संस्काराः । यत्र तु प्राशित्रहरणस्यैव संमार्गः तत्र घृताचीरित्यस्य
निवृत्तिः घृताक्तत्वाभावात् ।

^१ यदा पत्नीसन्नहनं पूर्वं तदा संप्रैषानिघृतः क्रमविरोधात्, इत्याहानुपूर्वतायै
इति लिङ्गविरोधात् तूष्णीं स्वमयमिति लिङ्गाच्च (क). ^२ सुवप्राशित्रहरणयोरपि
सहसुम्भिरादानं प्रतितपनं च तयोरपि संमार्गवचनात् । प्राचीरुदीचीर्वैल्यप्रविकल्प
उपभूतोऽन्यासाम् तस्या उपभूत उदीचीमिति नियमात् (क). ^३ सुचासंस्कारः—ग.
^४ स्थानादिति !—ग. ^५ मात्रप्रतिकर्षः—ख. ग. घ.

(भा) प्राचीरुदीचीरित्यग्र^१नियमः ॥ २८७ ॥

(सू) ^२उपभृतमेवादीचीमित्येके ॥ ३ ॥ २८८ ॥

(सू) गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति सुव^३मग्रैर^४न्तरतोऽभ्या-
कारं^५ सर्वतोविलमभिसमाहारम् । मूलैर्दण्डम्
॥ ४ ॥ ३९ ॥ २८९ ॥

[संमार्गविशेषे प्रमाणम्]

(भा) अभ्याकारं—पुन पुनस्संमार्ष्टिं सर्वतः—सर्वासु दिक्षु विलमभि-
समाहारम्—विलापवर्गं संमृशति दण्डमुपरिष्ठात् प्रागपवर्गमधस्तात्
प्रत्यगपवर्गम् तस्मादरलाविति लिङ्गात् ॥ २८९ ॥

(सू) वाचं प्राणमिति जुहुमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं
^६प्राचीं मध्यैर्वाह्यतः प्रतीचीं सर्वतोविलमभिसमा-
हारं मूलैर्दण्डम् ॥ ५ ॥ ४० ॥ २९० ॥

(वृ) प्राचीरुदीचीरित्यग्रनियमः—सुचाम् ॥ २८७ ॥

[परिभाषानुगुणं भाष्यतात्पर्यम्]

अभ्याकारं—लिङ्गादिति—दण्डसंमार्गे भाष्ये पाठक्रमोऽ-
^७नादरणीयः । प्रागपवर्गाप्युदगपवर्गाणि वेति परिभाषासिद्धेः । अरलि-
ल्लोमतुल्यतया अधस्तात्प्रतीचीमित्यादिनियमपरत्वाद्भाष्यस्य । अतोऽ-
^{१०}धस्तात्संमार्गः ॥ २७९ ॥

^१नियमः सुचाम्.—घ. ^२उपभृतमेवादीचीं प्राचीरभ्या इत्येके व्यवस्थामाहुः
(र). ^३अग्रैः—वेदाग्रैः (र). ^४अन्तरतः—विलादरम् (र). ^५अभ्याकारं—
पुनःपुनः (र). ^६सर्वेभ्यः पार्श्वेभ्यो विलंप्रति समाह्वय समाह्वय (र). ^७वेदाग्र-
मूलैः दण्डमुपरिष्ठात् प्राचीनमधस्तात् प्रतीचीनि च संमार्ष्टि तस्मादरला + धस्तात् इति
लिङ्गात् (र). ^८वेदाग्रमर्थैः विलादारभ्यात् प्रागपवर्गमुपरिभागं संमृज्य तावन्तं
बाह्यभागं प्रत्यगपवर्गं संमार्ष्टि पूर्ववत् मूलैर्दण्डम् (र). ^९नापरननीयः ?—ट.
^{१०}धस्तात्पूर्व-ट.

[प्राचीं मध्यैरित्यस्य त्रैयर्ष्यशङ्कापरिहारः]

(भा) प्राक्त्वोदक्त्वस्य सिद्धत्वात्प्राचीं मध्यैरिति क्रियापवर्गवादः ॥

(सू) चक्षुश्श्रोत्रमित्युपभृतमुदीचीमग्रैरन्तरतोऽभ्या-
कारं प्रतीचीं मध्यैर्वाह्यतः प्राचीं मूलैर्दण्डम्
॥ ६ ॥ ४१ ॥ २९१ ॥

(भा) तथोपभृतमुदीचीम् ॥ २९१ ॥

(सू) प्रजां योनिमिति यथास्रुवमेवं ध्रुवाम् ॥ १० ॥
॥ ७ ॥ ४२ ॥ २९२ ॥

(सू) रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्न-
साह९ संमाज्जीति प्राशित्रहरणं तूर्णीं वा
॥ ८ ॥ ४३ ॥ २९३ ॥

(भा) स्रुववदुपदेशः प्राशित्रहरणस्य ॥ २९३ ॥

[प्राचीं मध्यैरित्यंशतात्पर्योपपादनम्]

(वृ) प्राक्तोदक्त्वस्यसिद्धत्वा—वादः—प्राचीरुदीचीरिति प्राक्तो-
दक्त्वस्य सिद्धत्वात् प्राचीं मध्यैरिति क्रियापवर्गवादः । उदगप्रासु
पूर्वपार्श्वे समाप्तिः प्रागप्रास्वये समाप्तिः । वाह्यतः प्रतीचीं मध्यैरेव
पात्रस्याधोभागे ॥ २९० ॥

तथोपभृतमुदीचीम् —^३ इत्यपि क्रियापवर्गवादः । पार्श्वे
प्रताचीं मध्यैः ॥ २९१ ॥

[स्रुववत्संमार्गीतिदेशनिदानम्]

स्रुववदुपदेशः प्राशित्रहरणस्य—तस्य मुख्यत्वात्तद्धर्मक-
त्वम् ॥ २९३ ॥

^१ बिलस्य सव्यं पार्श्वमुपरिभागे प्रत्यक् अधोभागे प्राक्संमार्ष्टि (रु).

^२ अनियमोऽस्य संमार्गप्रकारे । यथा स्रुवमनुवर्तयन्ति (रु). ^३ उदीचीमुदगप्रासु ।

उदक्त्वानियमार्थं वचनम् । प्रतीचीं मध्यैर्वाह्यतः प्राचीं बिलस्य सव्यं पार्श्वमुपरिभागे
प्राक् संमार्ष्टि । (सु. रा. पा.)

(मू) न संमृष्टान्यसंमृष्टैस्स^१स्पर्शयति ॥ ९ ॥
॥ ४४ ॥ २९४ ॥

[असंमृष्टासंस्पर्शने कालः]

(भा) न संमृष्टान्यसंमृष्टैस्सर्वकालम् ॥ २९४ ॥

(सू) अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति पुनः
प्रतितप्य प्रोक्षयाग्निोत्करं दर्भेषु सादयति जघ-
नेन वा ॥ १० ॥ ४५ ॥ २९५ ॥

(सू) सूक्तसंमार्जनान्याद्भिः स^२स्पर्श्य ॥ २९६ ॥

चतुर्थस्तिण्डिका ॥

(सू) दिवश्शिष्यल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम्
तेन वयससहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहे-
त्यग्नीं प्रहरति यस्मिन् प्रतितपत्युत्करे वा
न्यस्यति ॥ १ ॥ ४७ ॥ २९७ ॥

[असंमृष्टस्पर्शप्रायश्चित्ते स्वपरपक्षौ]

नसंमृष्टान्यसंमृष्टैस्सर्वकालम्—आप्रयोगसमाप्तेः । संमृष्टस्या-
संमृष्टपात्रस्पर्शने पुनर्निष्टप्य संमृज्यात्स्वेन मन्त्रेण इति भरद्वाजः ।
पुनस्संमार्गो येनकेनचिद्दर्भेण । अस्माकं तु सर्वप्रायश्चित्तं सूत्र-
कारेणा^३बन्धनात् ।

^१ यदि स्पर्शयेत् पुनरेव निष्टप्य संमृजेदिति भरद्वाजः (४) ^२ उत्करं जघनेन-
अपरणेत्यर्थः (४). ^३ यस्मैतान्वन्यप्राग्नेर्दधाति इत्यन्यनिन्द्या अग्निस्तुल्ययेति
भावः (४). ^४ पानुक्तत्वात्—घ, णानिबन्धनात्—क.

[प्रहरणन्यासयोर्व्यवस्था]

(भा) अग्नावेव प्रहरेदिति प्रकृतौ ^१ नित्यम् ॥ २९७ ॥

(सू) आशासाना सौमनसमित्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्व-
ब्रुमासीनां^२ पत्नी संनहति तिष्ठन्ती वा ॥ ४७ ॥

वाचयतीत्यके ॥ ३ ॥ ४९ ॥ २९९ ॥

मौञ्जेन दाम्नाऽन्यतरतः पाशेन ^३ योक्त्रेण वाऽ-
भ्यन्तरं^४ वाससः ॥ ४ ॥ ५० ॥ ३०० ॥

(भा) ^५ अभ्यन्तरं पिहितवाससः ॥ ३०० ॥

(सू) ^६ न वाससोऽभिसंनहति । अभिसंनहतीत्यके
॥ ५ ॥ ५१ ॥ ३०१ ॥

[सौत्रपक्षद्वयफलितार्थः]

(भा) यथा न बध्नाति वासः ॥ ३०१ ॥

[व्यवस्थितविकल्पोपपादनं न्यासपक्षे विशेषश्च]

(वृ) अग्नावेव-नित्यम्—प्रहरणमेव । विकृतौ अग्नौ प्रहरणमुत्करे
त्यागो वा । त्यागे न स्वाहाकारः^७ ॥ २९७ ॥

[सूत्रोक्ते विशेषनिर्देशः]

योक्त्रेण इति—बलीवर्दनियोजनार्थेन शम्यायां प्रतिमुक्तेन ।
अभ्यन्तरं पिहितवाससः—न वहिः ॥ ३०० ॥

[भाष्यस्य विकल्पे तात्पर्यम्]

यथा न बध्नाति वासः—^८ विकल्पविधानार्थोऽनुवादः ।

^१ नित्यमग्नौ प्रहरणम्—घ. नित्यं प्रवहरणम्—ग. ^२ नां योक्त्रेण संनहति—
क. ^३ योक्त्रम्—अनोषाहबन्धनीरज्जुः (रु). ^४ ब्रह्माश्ववहिते शरीरे (रु). ^५ अभ्य-
न्तरमवाहोर्वाससः—ग. अभ्यन्तरं वाससः—ट. ^६ वासो—क. नव.सोभिसंनहती-
त्यस्यपूर्वेण सिद्धस्याभिसंनहतीत्यनेन विकल्पार्थोऽनुवादः (रु). ^७ यस्मिन्नग्नौ
प्रतितपति तस्मिन्नेव प्रहरति । इत्यधिकं दृश्यते (सु. रा.) ^८ न वासोऽभिसंनहतीति
विकल्प-क. (सु. रा.)

(सू.) उत्तरेण नाभिं ^१ निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्युह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थाप्य ^२ उपोत्थायाग्रे गृहपत उपमा ह्ययस्वेति गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

[ग्रन्थिकरणादौ कर्तृनिर्देशः]

(भा) उत्तरेण ^१ नाभिमित्यादि पन्नया । प्रदक्षिणं सर्वतः प्रापयति ।

(सू.) देवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्निपत्नयेष ते लोको नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति ^३ देवपत्नीरुपतिष्ठते ॥ ७ ॥ ५३ ॥ ३०३ ॥

(भा) अपरेण गार्हपत्यं देवपत्नयः ॥ ३०३ ॥

(सू.) ^४ तस्माद्देशादपक्रम्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति ^५ दक्षिणत उदीच्युपविशति ॥ ८ ॥ ५४ ॥ ३०४ ॥

[पत्न्याः कर्तृत्वलाभप्रकारः]

(वृ) उत्तरेणना-पत्न्याः—पत्नी संनहति संनहनस्याग्नीध्रकर्मत्वात् उत्तरेणनाभिमित्यादेः उपस्थानेन समानकर्तृकत्वाच्च पत्नीकर्तृकत्वम् ।

[ग्रन्थिकरणादेः सन्नहनाङ्गत्वम्]

ग्रन्थिकरणादीनां तु संनहनाङ्गत्वम् । भिन्नकर्तृकत्वेऽपि 'ग्रन्थिं प्रघ्नाति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति' इत्यादिवाक्यशेषात् संनहन-मन्नप्रासाशीस्संरक्षणार्थत्वात् । भाष्यकारेण च 'पत्नीसंनहनमेके पूर्वम्' इत्यस्मिन् पक्षे कृत्वा संनहनं सूक्तसंमार्गोऽप्रहरणान्तः ततः पत्न्या गार्हपत्योपस्थानादिरुक्तत्वाच्च ॥ ३०२ ॥

^१ निष्टक्यः—शिखाकृतिग्रन्थिः (क). ^२ दक्षिणेन नाभिं नयति । प्रदक्षिणं नीत्वाऽवस्थापयति न तु प्रसव्यम् (क). ^३ उपोत्थानासमानकर्तृकत्वात् पत्नीकर्मा-र्षेयानि । अर्चयुस्तु योक्तान्तेषां प्रतिमुच्य चरति । ^४ नाभिमित्येवमादि-कर्मितिपत्न्याः—ग. घ. ^५ अपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीनां लोकस्तत्रता उपतिष्ठते (क). ^६ देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते इति ब्राह्मणव्याचिरुपासयोक्तं तस्माद्देशादपक्रम्येति (क). ^७ दक्षिणतः कस्य ? तस्यैव देशस्य ; ततोऽन्यस्यानुपादानात् । उक्तं च हिरण्यकेशिनाऽपि (क).

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।
अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति
जपति ॥ ९ ॥ ५५ ॥ ३०५ ॥

युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रे-
ष्यति^१ ॥ १० ॥ ५६ ॥ ३०६ ॥

(भा) युक्ता इत्यन्वासनार्थः । अतः परास्वपि दक्षिणीयायाः क्रियते ।

(सू) ब्रह्माज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति
विज्ञायते ॥ ११ ॥ ५७ ॥ ३०७ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

(सू) पूषा ते विलं विष्यत्विति^२ सर्पिर्धानस्य विल-
मपावर्त्य दक्षिणाग्नावाज्यं^३ विलाप्यादितिरस्य-
च्छिद्रपत्रेत्याज्यस्थालीमादाय महीनां पयोऽस्यो-
पधीना^४ रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि
देवयज्याया इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्य-
स्थाल्यामाज्यं निरूप्येदं विष्णुर्विचक्रम इति

(वृ) तस्माद्देशादित्यादि — तस्माद्दक्षिणतः पञ्चमन्वासनस्थानम् ;
'देशाद्दक्षिणत उदीच्यन्वान्ते' इति विधानात् । यत्पञ्चमन्वासीतेति
सिद्धवदनूद्य देवानां पत्न्या समदं दधीतेति निर्देशात् देवपत्नीनां तत्
स्थानम् । अतो देवपत्नीनामुपस्थानं तत्रैव स्थित्वा गार्हपत्योपस्थानं च ।
अतो दर्शपूर्णमासयोरन्वात्रासस्थानं दक्षिणतस्तद्विकाराणां च ॥३०४॥

^१ सन्नहनादि संप्रेषान्तो विधिः पत्नीसंस्कारत्वान् प्रतिपत्न्यावर्तते (६).

^२ सर्पिर्धावते यस्मिन् भाष्ये तत् सर्पिर्धानम् । (६) ^३ बहुभिरत्रकल्प-
कारिर्गन्धस्यालाम्ने अजामहिष्योराज्यं तदभावे तैलं च प्रतिनिधेयमित्युक्तम् ;
यथा तदभावे आज्यं माहिषं वा तदभावे तैलमित्यादि । तत्र प्रतिनिधित्वात्
तैलस्याऽपि आज्यवत् धर्मा द्रष्टव्याः । उक्तं चैतदाश्वलायनेन (६).

दक्षिणाग्रावधिश्रित्येषे त्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्य-
स्याधिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य ^१ पन्नद्या
उपहरति ॥ १ ॥ ५८ ॥ ३०८ ॥

[मन्त्रवाहुल्यजसंशयनिरासतद्धेतुः]

(भा) आज्यस्यैव सकले निर्वापमन्त्रः न मधूदकयोः ; आज्यं निरूप्येति वचनात् ॥ ३०८ ॥

[पत्नीवहुत्वे विशेषः]

(सू) तत्सा ^२ निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते
महीनां पयोऽसीति ॥ २ ॥ ५९ ॥ ३०९ ॥

(भा) ^३ प्रतिपन्नद्यवेक्षणं तत्संस्कारत्वात् आज्यसंस्कारो वा ; पुरो-
डाशीयावेक्षणवत् । निमीलनावेक्षणे पूर्वं कृत्वा पश्चादाज्यमसीत्यनु-
च्छ्वसता मग्नान्तेनावेक्षणम् ॥ ३०९ ॥

[संशयकं परिहारोपपत्तिश्च]

(वृ) आज्यस्यैव-वचनात्-दधिमधुघृतमापो घाना इत्यत्र यद्यप्या-
ज्यविकारत्वं मधूदकयोः तथाऽपि न तयोर्मन्त्रः ; दक्षिणाग्नावाज्यं
विलाप्येति प्रकृतेऽप्याज्यं निरूप्येति पुनर्वचनात् ॥ ३०८ ॥

[प्रतिपत्ति अवेक्षणोपगमोपपादनम्]

प्रतिपत्त्य-रत्वात्-अवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रलिङ्गात् ^४ ।
प्रन्नद्यवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै इति वाक्यशेषाच्चावेक्षणं पत्नीसंस्कारः
आज्यसंस्कारश्च । अतः प्रतिपन्नद्यवेक्षणम् । अतो व्यापत्तौ पुनराज्य-
निर्वापेनावेक्षणम् ॥

आज्य-वेक्षणवत्-^५ अस्मिन्पक्षे नावृत्तिर्मन्त्रस्य ; संपत्नीयवत् ।
निमीलनावे-वेक्षणम् ; -पुनःपन्नद्यवेक्षणेऽपि तुल्यम् ॥ ३०९ ॥

^१ पन्नद्यजली-स्त्र. ^२ निमील्यतूष्णीं वीक्ष्य पश्चान्मन्त्रेणावेक्षते । पन्नद्य-
नेकत्वेचावृत्तिः बोधायनेनोक्ता (र). ^३ अतः प्रति-क. ^४ तत्त्वानापन्नत्वात्
इत्यधिकं (सु. रा). ^५ तस्मिन्-क.

(सू.) तेजोऽसीत्युत्तरार्थं गार्हपत्यस्याधिभ्रयति ॥३॥
॥ ६० ॥ ३१० ॥

(सू.) पलत्रभावे ^१तेज आदि लुप्यते गार्हपत्येऽधि-
श्रयणम् ॥ ४ ॥ ६१ ॥ ३११ ॥

(सू.) तेजसे त्वेत्यपादाय तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति
हरति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधि-
श्रित्य अग्नेर्जिह्वासीति स्फ्यस्य वर्त्मन् ^२सादयति ॥
॥ ५ ॥ ६२ ॥ ३१२ ॥

(सू.) आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्च निमील्य
वीक्ष्यानुच्छ्वसन्तावाज्यमवेक्ष्येते ॥ ६ ॥ ३१३ ॥

(सू.) अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां ^३पुनराहार-
मुत्पुनाति ॥ ७ ॥ ६४ ॥ ३१४ ॥

षष्ठी लण्डिका ॥

(सू.) शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं
तेजोऽसीति तृतीयम् ॥ १ ॥ ६५ ॥ ३१५ ॥

[सूत्रोक्तस्य तेज आदिलोपस्यापपत्तिः]

(वृ) पलत्रभावे तेज आदि लुप्यते इति ;—अस्याभिप्रायः ;—
अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पलत्रवेक्षते गार्हपत्येऽधिभ्रयति मेध्यत्वाय
इति निर्देशात् । आज्यस्य पलत्रवेक्षणनिमित्तदोषशमनार्थं गार्हपत्येऽधि-
श्रयणविधानात् । रजस्वलाद्यवस्थासु पलत्रभावे तेजोऽसीत्यधिभ्रयणं
तेजसे त्वा इत्यपादानं च लुप्यते गार्हपत्येऽधिभ्रयणमपादानान्तम्
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्यादि कर्तव्यमेव ॥ ३११ ॥

^१तेज इति मन्त्र आदयस्वाधिभ्रयणस्य तत्तेज आदि । तद् गार्ह-
पत्येऽधिभ्रयणम् पलत्रभावे लुप्यते तद्दीक्षणाभावात् । ब्राह्मणे चोक्तम् । अधिभ्रय-
णानन्तरं तु भवत्येव । पलत्रभावनिमित्तं तु प्रागेव व्याख्यातम् । तत्र पञ्च
मन्त्राणां प्रतिषेधमाह बोधायनः । (रु). ^२सादयित्वा—क. ख. ^३पुनराहार-
अविच्छेदेन पुनराहत्याहस्य (रु).

(सू) पूर्ववदाज्यलिताभ्यां प्रोक्षणीरूपयानिष्का-
सिना^१ सुवेण वेद^२मुपभृतं कृत्वान्तर्वेद्याज्यानि
गृह्णाति ॥ २ ॥ ६६ ॥ ३१६ ॥

(भा) अनिष्कासिना—अशेषेण ॥ ३१६ ॥

(सू) समं^३ विलं धारयमाणो^४ जुह्वां^५ मध्यदेश
उपभृति भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् ॥ ३ ॥
॥ ६७ ॥ ३१७ ॥

[उपभृतिवेदसाहित्वम्]

(भा) भूमौ प्रतिष्ठितायां संवेदायाम् ॥ ३१७ ॥

(सू) चतुर्जुह्वां अष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायाम् ॥ ४ ॥
॥ ६८ ॥ ३१८ ॥

(सू) पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं ध्रुवायां^६ यथा
प्रकृतीतरयोः ॥ ५ ॥ ६९ ॥ ३१९ ॥

[अशेषेणेत्यस्याशयः]

(वृ) अनिष्कासिना—अशेषेण;—शेषरहितेन पूर्वम्योत्तरोत्तरग्रहणं
न पुराणलेपनिषेधः । तस्य संमृष्टत्वात् ॥ ३१६ ॥

[वेदसहभावे मानम्]

^१भूमौ—यामिति;— वेदमुपभृतं कृत्वेति सर्वेष्वविशेषेण
चोदितत्वात् ॥ ३१७ ॥

^१निष्कासः—शेषः वारुण्यै निष्कासेनेति दर्शनात् । श्रुतेर्दूतं निदेश्यं
गृह्णातीत्यर्थः (रु). ^२वेदेनोपयम्य तुचम् (रु). ^३समं विलमाज्यस्वात्या विलेन
समम् (रु). ^४भूमौ जुह्वाम्—क. ^५तस्या एव मध्यदेश उपभृतो विदं
धारयमाण उपभृति गृह्णातीत्यर्थः । ध्रुवायां तु सहवेदेन प्रतिष्ठितायां गृह्णाति (रु).
^६इतरयोः यथाप्रकृति—चतुरष्टकत्वर्थेत्यर्थः । वाच्यः पूर्वविधिविधित्वात्;
पञ्चव्याहृत्यर्थो वा (रु). ^७आज्यस्थात्या विलेन समं जुह्वा विलम् । तस्या
मध्यदेश उपभृतेत्यर्थः इत्यधिकं 'भूमौ' इत्यतः पूर्वानुपसर्गं दृश्यते । (सु. ४).

- (भा) पशु^१कामस्य वा अकामस्य वा ॥ ३१९ ॥
- (सू) दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीत^२मितरयोरित्येके
॥ ७० ॥ ६ ॥ ३२० ॥
- (सू) भूयो जुहामर्णीय उपभृति भूयिष्टं ध्रुवायाम्
॥ ७ ॥ ७१ ॥ ३२१ ॥
- (सू) शुक्रं त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः ^३पञ्चानां
त्वा वातानामिति च द्वाभ्यां जुह्वां चतुः पञ्च-
कृत्वो वा प्रतिमन्त्रं पञ्चानां त्वां दिशां पञ्चानां
त्वा पञ्चजनानां पञ्चानां त्वा सलिलानां घर्त्राय
गृह्णामि पञ्चानां त्वा पृष्ठानां घर्त्राय गृह्णामि
धामासि प्रियं देवानामनाभृष्टं देवयजनं देववीतये
त्वा गृह्णामीति चरोस्त्वा पञ्चविलस्येति च
पञ्चभिरुपभृत्यष्टकृत्वो दशकृत्वो वा प्रतिमन्त्रम्
॥ ८ ॥ ७२ ॥ ३२२ ॥

[सूत्रकारपक्षेणाकामस्यपञ्चगृहीतसंभवः]

(वृ) पशुकामस्याकामस्य वा इति ;—अस्यार्थः ;—पशुकामस्य
पञ्चगृहीतमित्येतावता काम्यपक्षे सिद्धे विकल्पनिर्देशात् कामनारहित-
स्यापि पञ्चगृहीतं लभ्यते । चतुरवत्तिनोऽपि यथाप्रकृतीतरयोरिति
अस्याभिप्रायः ।

पञ्चगृहीतमितरयोरित्यादि ;—पञ्चावत्तिनां वक्ष्यमाणत्वात्
तदत्रापि प्रसज्यत इति शङ्का मा भूदिति ॥ ३२० ॥

^१ नार्यं कल्पः काम्येन पूर्वेण कल्पेन विकल्पते किंतु पूर्वतरेण नित्येन (ह).

^२ गृहीतमुभयोरित्येके इति रुद्रदत्तपाठः. ^३ उपभृति प्रयाजानूयाजाभौ द्वाविमौ
पञ्चमन्त्रकौ गणौ । तद्योतकश्च पञ्चमन्त्रान्तं इति करणः । तत्र यदाऽऽष्टगृहीतं तदा
गणान्त्ययोः पञ्चमदशमयोर्लोपः । तथा प्रायर्णायोदयर्णाययोः प्रयाजानूयाजानां
अन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोपः (ह).

[सूत्रोक्तलोपविषयव्यवस्थादि]

(भा) उपभृति द्वौ ^१गणौ । अष्टगृहीते गणान्तयोर्लोपः—प्रतिगणमन्त्य-
मन्त्रयोर्लोपः । प्रयाजार्थे जुह्वां नाघारार्थम् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रया-
जेभ्यस्तदिति ; ^२अतोऽप्रयाजे आधारस्य लोपः ; उभयार्थत्वादौपभृतस्य ।
अनूयाजाभावेऽन्त्यगणस्य लोपः । यत्र चतुर्गृहीतमनूयाजश्च तत्र ^३प्रथ-
माद्गणाद्वौ मन्त्रौ द्वितीयाद्वौ ^४मन्त्रौ ॥ ३२२ ॥

(सू) शेषेण ध्रुवायां ^५पञ्चकुत्वो वा ^६प्रतिमन्त्रम्
॥ ९ ॥ ७३ ॥ २२३ ॥

(सू) नोत्करे आज्यानि सादयति ॥ १० ॥ ७४ ॥
॥ ३२४ ॥

(वृ) उपभृति द्वौ—पपादितम्—लोपः ; —चतुरवतिनाम् । प्रति-
गणमन्त्यमन्त्रयोर्लोपः ।

प्रयाजार्थे—भ्यस्तदिति ;—प्रयाजप्रयुक्तं द्रव्यमाधारस्यापि ;—
प्रयाजप्रयुक्तेनाज्येन आधारस्य क्रियमाणत्वात् ।

अतोऽप्रयाजे—लोपः ;—प्रयाजाभावे पूर्वगणस्य ।

यत्र चतुर्गृ—द्वौ मन्त्रौ—एकः ^७प्रयाजः एकोऽनूयाजः ^८
चतुः पञ्चकुत्वो वा ग्रहणं प्रयुक्ते अदर्विहोमत्वात् चतुर्गृहीतं वषट्कार-
श्चादर्विहोमानामिति वचनात् ; ग्रहणस्य द्रव्यसंस्कारत्वात् । तस्मादेकस्य
प्रयाजस्यानूयाजस्य वा द्रव्ये स्फुले उपदस्ते वा ^९तत्तद्गणेन यथाऽ-
धिकारं ग्रहणम् । नृष्णीं वा द्रव्यमुत्पाद्य यागः ; यावदन्ते वा व्याप-
थेतेति दर्शनात् ॥ ३२२ ॥

^१ I. प्रयाजानूयाजाभ्यामिति मीमांसकैरुपपादितम्—ख. ग. घ.
(5-3-1). II. गणौ प्रयाजानूयाजार्थौ—क. ^२अतस्तद्भावे—क.
^३गणयोर्द्वौद्वावाहितः—क. ^४उत्तमाद्वौमन्त्रौ. ^५इद्वदत्तपाठे इदं पदे न दृश्यते.
^६चतुः—क. ^७याजगणः ^८याजगणः—क. ^९तद्गणेन—क. घ. (मु. रा.)

(सू.) ^१नान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति^२

॥ ११ ॥ ७५ ॥ ३२५ ॥

[आज्यविशेषनियमः तदाज्यकृत्यं; नेदमुपस्तरणविशेषे]

(भा) अन्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनहरण^३प्रतिषेधात् । ध्रुवात् आहवनीये होम एव ।

आज्यस्थाल्या अपराम्बोरिडोपस्तरणा(नि)दि च ॥

सप्तमीखण्डिका ॥

इति द्वितीये प्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

[तदाज्यगतेविशेषः]

(वृ) अन्तर्वेदिगृहीतस्य—होम एव इति—अस्यार्थः—सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय कियते यद्गुवायामाज्यम् इति श्रौवस्य सर्वयज्ञार्थत्वेऽपि प्रतीचीनहरणप्रतिषेधात् ध्रुवात् ^४आहवनीये होम एवेति ^६गम्यते ।

[उपस्तरणे विशेषे हेतुः]

आज्य—स्तरणादि च—बहिर्वेदि गृहीतत्वात् ।

इति धृतंस्वामिभाष्यकृतौ द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः.

^१अन्तर्वेदि गृहीतं सुगुगतमाज्यं न पश्चाद्हरन्ति । कः प्रसङ्गः? पत्नीसंयाजेषु श्रौवप्राप्तेरदर्विहोमानाम् । केचित्तु अत एव प्रतिषेधात् पूर्वाभिर्बर्तनो दर्विहोमान् श्रौवादिच्छन्ति; तन्मन्दम्; तस्या दर्विहोममात्रार्थत्वेऽपि एवं प्रतिषेधोपपत्तेः । सुवेण ध्रुवाया आज्यमादायेत्याधारे यज्ञविशेषाच्च । ब्राह्मणमपि यज्ञार्थतामेव श्रौवस्य दर्शयति । ध्रुवन्तरं चोदाहरन्ति सर्वस्मै वा एतदित्यादि । कात्यायनश्चाह । तस्मात् यागा एव श्रौवात्कार्याः । दर्विहोमास्तृप्ते वचनादाज्यस्थाल्या इत्येव सांप्रतम् (६). ^२हरति—ख. ^३प्रतिषेधः । ध्रुवात् एव ह-क. ख. ग. घ. ङ. च. ^४सर्वार्थतामा(?)हवनीयहोमेपूर्वरांक्षियते तस्माद्ध्रुवात् आहवनीयहोम एवेति ^६गम्यते—ख. ग.

- (सू) पूर्ववत्प्रोक्षणरिभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य विस्र-
स्येध्मं कृष्णोऽस्याखरेष्ट इति त्रिः प्रोक्षति । वेदिर-
सीति त्रिवेदिं बर्हिरसीति त्रिर्वेदिः । अन्तर्वेदि
पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्त-
रिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ॥ १ ॥
१ ॥ ३२६ ॥
- (सू) स्रुच्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति ॥ २ ॥
२ ॥ ३२७ ॥
- (भा) पायनं—क्लेदनम् ॥
- (सू) पोषाय त्वेति सह स्रुचा ^१पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
ग्रन्थि प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति
^२दक्षिणायै श्रोणरोत्तरस्यास्सन्ततं निनीय पूषा
ते ग्रन्थि विष्यत्विति ग्रन्थि विस्रंसयति ॥ ३ ॥
॥ ३ ॥ ३२८ ॥

[अनिर्दिष्टंविशेष्यम् प्रोक्षणनिनयनयोर्विशेषश्च]

- (भा) सहस्रुचा हस्तेन पुरस्तात्प्रत्यगपवर्गम् । ^३अङ्गेष्वपि प्राचीनावीती
स्वधा पितृभ्य इति ।
- (सू) ^४प्राञ्चमुद्गुहं प्रत्यञ्चमायच्छति ॥४॥४॥ ३२९॥

[सहपदकृत्यम्]

- (वृ) सहस्रुचा—गपवर्गम्—सहशब्दप्रयोगात् न हस्तेन प्रोक्षणी
रानयति ।

[इति शब्दभावः]

अङ्गेष्वपि—भ्य इति—इति करणादेवम्प्रकारेष्वपि ।

^१ पुरस्तात्तत्रेन स्रुचः प्रत्यग्रं सन्तं ग्रन्थि प्रत्युक्षति (रु). ^२ दक्षिणायाः (रु).
^३ अनङ्गेष्वपि—क. ^४ सशहनकाले यदि पश्चात्प्राग्मुद्गौ ग्रन्थिः तं पुच्छे गृहीत्वा
पश्चादाकर्षति । प्राग्पवर्गत्वापवादार्थं वचनम् (रु).

(भा) प्रत्यञ्चमुद्रुदं प्राञ्चम् ॥ ७३ ॥

(सू) विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तर^१मपादत्ते नोद्यौति^२ न प्रयौति न प्रतिवौति न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि ॥ ५ ॥ ५ ॥ ३३० ॥

(भा) कर्षन्निव—लिखन्निवाहवनीयं प्रति यत् आहवनीयस्ततो नयति नोद्यौति—नोत्क्षिपति । न प्रयौति—न पुरस्तात्सारयति । न प्रतिवौति—न पश्चात् । न विक्षिपति—न विचालयति । न प्रमार्ष्टि—न स्पृशत्यन्येन हस्तेन । न प्रतिमार्ष्टि—अग्रादारभ्य । नानुमार्ष्टि—मूलादारभ्याऽऽप्तात् ।

(सू) अयं प्राणश्वापानश्च यजमानमपिगच्छताम् यज्ञे बभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने । यजमाने प्राणापानौ दधामीति तस्मिन्^३ पवित्रे^४ अपिसृज्य प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय प्रयच्छति यजमानो ब्रह्मणे ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३३१ ॥

इति अष्टमीखण्डिका.

[योजनविशेषहेतुः]

(वृ) प्रत्यञ्च—प्राञ्चम्—उद्रुदं प्रत्यञ्चमिति सौकर्यप्राप्तिदर्शनात् । कर्षन्निव—क्षिपति—ऊर्ध्वम् ।

न विक्षिपति—दारभ्य—मूलपर्यन्तम् ।

^१ स्तरमादत्ते—सू. ^२ न च प्रयौति—न प्रकर्षेण पुरस्ताद्धारति । न प्रतिवौति—न प्रतीचीनं धरति (क). न प्रमार्ष्टि—न तिर्यग्मार्ष्टि सव्येन तत्सहकृतेन वा दक्षिणेन । ^३ तस्मिन् प्रस्तरे अपि—क. ^४ क्षिपत्वा (क).

[यजमानकर्तृकधारणेविशेषः]

(भा) यजमानो धारयति यदा तदा न ब्रह्मणे प्रयच्छति । तदाऽ-
पीत्युपदेशः ।

(सू) दर्मैर्वेदिमन्तर्धाय दक्षिणत^१स्संनहनं^२स्तृणात्य-
क्ष्णया वा ॥ १ ॥ ७ ॥ ३३२ ॥

(सू) उर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति बर्हिषा वेदिं^३
स्तृणाति बहुलमनति^४दृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं
वा^५त्रिधातु पञ्चधातु वा ॥ २ ॥ ८ ॥ ३३३ ॥

(भा) अनतिदृश्यं—यथा न दृश्यते भूमिः । धातुः—परिपाटिः ।
बहुष्वपि निघनेषु त्रिधातु पञ्चधातु वेति नियमः ॥

[उपदेशपक्षशयः प्रदानसाफल्यं च]

(वृ) तदापीत्युपदेशः इति—धारणार्थत्वे प्रदानस्य यदा ब्रह्मा
धारयति तदा^६यजमानायापि प्रदानं निवर्तत इति प्रसङ्गपरिहार
उपदेशपक्षः । धारणं तु विकल्प्यते । प्रदानं त्वदृष्टार्थम् । यजमानो
ब्रह्मण इत्यविशेषचोदितत्वात् ॥

[असंस्कारेणाधोनिधानोपपत्तिः]

(वृ) अनति—दृश्यम् यथा न दृश्यते भूमिः—नियतपरिमाणेन
बर्हिषा स्तृणादिविधानेऽपि बहुलमनतिदृश्यमित्यत्र वचनादनाच्छलायां
भूमौ दर्मा असंस्कृता अप्युपादातव्याः ॥

[भाष्योक्तनियमविशेषफलोपपत्ती]

बहुष्वपि—नियमः—निघनानि संसृज्य^६त्रिधातुस्तरणम् ।
अतः पशुसोमादौ महत्यां वेद्यामपि त्रिभिः पञ्चभिर्वा धातुभिरपरेणा-

^१ संनहनं शुल्बम् (रु). ^२ स्तृणाति—निदधाति । यद्वा विस्रस्य दर्मा-
स्तृणाति । तद्गतसन्नहनं विस्रस्येति कात्यायनबोधायनौ (रु), ^३ दृश्यं क.
यथा स्तृणान्यतीत्य न दृश्यते भूमिस्तथा (रु), ^४ त्रिधातु—त्रिसन्धि (रु).
^५ यजमानोऽपि प्रदानं निवर्तयतीति—क. ^६ त्रिधातु पञ्चधातुस्तरणम्, क.

(सू) अग्रैर्मूलान्यभिच्छादयति ॥ ३ ॥ ९ ॥ ३३४ ॥

(भा) प्रागपवर्गेऽप्यग्रैर्मूलान्यभिच्छाद्यन्ते ॥

(सू) धातौधातौ मन्त्रमावर्तयति ॥ ४ ॥ १० ॥ ३३५ ॥

(सू) प्रस्तरपाणिः सःसृष्टान् परिधीन् परिदधाति
गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगग्रं
मध्यमं प्रागग्रावितरौ ॥ ५ ॥ ११ ॥ ३३६ ॥

(भा) सःसृष्टाः परस्परेण ॥

(सू) ^१आहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवा^२ग्रमुत्तरम् ॥ ६ ॥
॥ १२ ॥ ३३७ ॥

(भा) अभ्य^३ग्रमाहवनीयाभिमुत्ताग्रम्^४ । ^५अवाग्रः—यस्य नाहवनीया-
भिमुत्ताग्रम् ॥

(बृ) हवनीयं यावतीस्तरितुं शक्यते तावती प्रचाराङ्गतया स्वीकर्तव्या—
यावती यादृशी च दार्शिकी वेदिः तावती तादृशी च स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।
तामपेक्ष्य अतिक्रमणश्रोण्यंसादिव्यपदेशः ॥

[छादने विशेषः]

प्रागप—छाद्यन्ते—अग्राणामधो मूलानि यथा भवन्ति तथा-
स्तृणाति ॥

[संसर्गे विशेषः]

^६सःसृष्टाः परस्परेण—परिधयः । नान्योन्यस्योपरि ॥ ३०४ ॥

^१ आहवनीयं प्रत्यभिमुत्ताग्रं दक्षिणं परिदधाति । विपरीताग्रमुत्तरम् (रु).
^२ अवाङ्ग्रम् सू. ^३ अभ्यग्रवा—घ. ^४ अग्रः—घ. अभ्यस्याग्रं ? ^५ यस्य
परिधेराहवनीयाभिमुत्ताग्रं नास्ति सोऽपाग्रः । उत्तरं परिधम् । उत्तरः परिधि-
राहवनीयाभिमुत्ताग्रो यथा न स्यात्तथेत्यर्थः । (इत्यधिकं (मु. रा.) हृद्यते नात्रकोषेण).

[अभिमन्त्रणस्य परिध्यङ्गतातद्धेतु]

(सू) सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीय^१मभिमन्त्र्यो-
पर्याहवनीये प्रस्तरं धारयन्निग्निं कल्पयति ॥ ७ ॥
१३ ॥ ३३८ ॥

(भा) सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति ^२परिध्यङ्गमित्युपदेशः । आदित्यो-
द्धेवोद्य^३निति वचनात् ! तस्मान्नावभृथे स्तीर्णपक्षे गृहमेघाये च ।
अग्निं कल्पयति बलवन्तं करोति ॥

(सू) अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके ^४उदहृतीति ^५वाज-
सनेयकम् ॥ ८ ॥ १४ ॥ ३३९ ॥

(भा) प्राची नयत्युल्मुके विकल्पेन वाजसनेयिमतात् ॥

[परिध्यङ्गत्वे हेतुफलयोरुपपादनम्]

(वृ) सूर्यस्त्वा—लिङ्गात् धीये च—अयमभिप्रायः ;—परिधिन्
परिदिधाति रक्षसामपहत्या इति परिधानस्य रक्षोहननार्थत्वात् न
पुरस्तात्परिदिधाति आदित्यो धेवोद्यन् पुरस्तादित्यादित्यस्य रक्षोहन्तृत्वेन
कीर्तनात् सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति सूर्यस्य रक्षितृत्वेन निर्देशात्
परिधिपरिधानाङ्गता आहवनीयाभिमन्त्रणस्य । अतः परिधिपरिधाना-
भावे अवभृथादौ निवृत्तिः । उपसदि तु तत्परिधिताः परिधयः इति
पक्षे परिधिसद्भावेऽपि परिधानाभावा निवृत्तिः । परिधानपक्षे भवत्येव ।
परिध्यङ्गमिति—परिधानक्रियाङ्गमित्यर्थः ॥

अग्निं करोति—इध्मेन ॥

^१पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणम् ; मन्त्रलिङ्गात् तथा न पुरस्ता-
दित्यादि वाक्यशेषात् बोधायनवचनान्च । तेनोपसदवभृथादिषु परिध्यभावे
नभक्त्यभिमन्त्रणम् (रु). ^२परिध्यङ्गमुपदेशः—क. ^३निति लिङ्गात्, क.
^४उदहृति—प्राग्भागे करोति (रु). ^५वाजसनेयग्रहणमादरार्थम् । न तु कल्पनेन
विकल्पार्थम् अपिसुज्योत्सुके इत्युत्तरत्र नित्यवदनुवादात् सत्याषाढेन व्यक्त-
वचनान्, (रु).

(सू) ^१मध्यमं परिधिमुपस्पृश्योर्ध्वे आधारसमि-
धावादधाति ॥ ९ ॥ १५ ॥ ३४० ॥

[परिधिस्पर्शमतिभेदः]

(भा) सकृन्मध्यमपरिधिस्पर्शनम् । उपदेशः पुनःपुनरपीति ॥

(सू) वीतिहोत्रं त्वा क्व इति ^२दक्षिणां समिद-
स्यायुषे त्वेत्युत्तरां तूर्ष्णीं वा ॥१० ॥१६॥३४१॥

[दिङ्नियमावश्यकता]

(भा) आधारसमिदेकाग्नेर्दक्षिणा एका चोत्तरा ; सर्वविधिषु दिङ्निय-
मात् ; यदाऽपि प्राञ्चौ तिर्यञ्चौ वा^३ । उपदेशस्तु यत्र परिसमाप्ति-
राधारयोस्तत्र स्थापयितव्ये । ^४यदाऽपि प्राञ्चौ तदा प्रथमोत्तरपूर्वेण
द्वितीया दक्षिणपूर्वेणेति । उर्ध्वे चाधेये । उपरिष्ठादेव रक्षाऽस्य-
हन्तीति ^५वचनात् ॥

[परिधिस्पर्शसाधने मतिभेदः उपदेशपक्षे हेतुश्च]

(वृ) सकृन्म-र्शनम्—हस्तेन समिद्भ्यां ^६वेत्यन्ये ॥

उपदेशः पुनः पुनरपीति—अधारसमिदङ्गत्वादुपस्पर्शनस्य
प्रतिसमिदुपस्पर्शनम् ॥ ३०८ ॥

[समिद्देशभेदेपि दिङ्नियमावश्यकत्वम्]

आधारसमि—तिर्यञ्चौ वा इति—यदाप्याधारसमिदिति
समाख्यानादाधारसमाप्ति^७ देशे समित्प्राप्तिः ; तदाप्यग्नेर्दक्षिणत उत्तर-
तश्च नियम्यते । ^८दक्षिणामुत्तरामिति नियमात् ॥

[उपदेशपक्षेहेतुः]

उपदेशस्तु—पूर्वेणेति—समाख्याबलात्तदन्ते प्राप्तत्वात् ॥ ३०९ ॥

^१ सकृदुपस्पृश्य परिधिं समिधावूर्ध्वे आदधाति ; कुत्र ? मध्येऽग्रेरिति
भरद्वाजः (रु). ^२ दक्षिणोत्तरत्वं मिथः (रु). ^३ वा आधारौ—क. ^४ यदा-
प्राञ्चौ—ग. घ. ^५ लिङ्गात्—क. ^६ वेत्यन्ये—क. ख. ग. घ. ^७ प्रदेशे—क.
ख. ग. ^८ इदं वाक्यम्—ख. ग. व्यातिरिक्तकाशेषु न दृश्यते ।

- (सू) समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृती कुरुते ॥ ११ ॥
१७ ॥ ३४२ ॥
- (भा) समौ करोति—छिनत्ति । नास्ति ययोर्गर्भस्तावनन्तर्गर्भौ ॥
- (सू) ^१विशो यन्त्रे स्थ इत्यन्तर्वेद्युदगग्रे निघाय
वमूना^२ रुद्राणामादित्याना^२ सदसि सीदेति
तयोः प्रस्तरमत्यादधाति ॥ १२ ॥ १८ ॥ ३४३ ॥
- (सू) ^२अभिहृततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यः
॥ १३ ॥ १९ ॥ ३४४ ॥
- (भा) ^३बर्हिर्मूलेभ्यः^४ पुरस्तादतिशयेन हृतानि ॥
- (सू) ^५जुहुरसि घृताचीत्येतैः^६ प्रतिमन्त्रमनूचीरसः
स्पृष्टाः स्रुचः प्रस्तरे सादयति ॥ १४ ॥ २० ॥
॥ ३४५ ॥

नवमांखण्डिका ॥

[छिनत्तीतिविवरणोपपत्तिः]

(वृ) समौ करोति—छिनत्ति—कुरुते इति वचनात् छेदनेन
समीकरणं विधृत्योः ॥ ३१० ॥

[अभिहृततरपदार्थविवरणम्]

(सू) अभिहृततराणीति—बर्हिर्मूलेभ्यो यस्मिन् सादयति तस्य
लेभ्यः परस्तादतिशयेन हृतान्यभिहृततराणि । तरपृष्ठश्रव-
णात् ॥ ३१२ ॥

^१विशो यन्त्रे स्थ इति निघानमन्त्रः न करणे ; सादयति विशो यन्त्रे
स्थ इति कल्पान्तरेषु व्यक्तदर्शनात् (रु). ^२आहवनीयाभिमुखं परस्तादृतानि
भवन्ति (रु). ^३यस्मिन् धातौ सादयति तस्य बर्हिः—क. ^४यत्र धातौ
प्रस्तरस्साद्यते तद्बर्हिर्मूलेभ्यः प्रस्तरमूलानि अभिहृततराणि आहवनीयाभिमुखं
पश्चादृतानि भवन्ति (रु). ^५जुहुरसीत्यनुषकरूपनिर्देशः उपभृदुचयोरपि प्रदर्शनार्थः ।
(रु) । ^६तैर्मन्त्रैरनूचीरस—क. ^७यस्मिन् धातौ सादयति—क.

- (भा) अनूचीः—प्राचीः परस्परेणासंसृष्टाः । सर्वाश्चेत् प्रस्तरे ॥
 (सू) अपि वा जुहुमेव प्रस्तरे ॥ १ ॥ २१ ॥ ३४६ ॥
 (सू) ^१समं मूलैर्जुहा दण्डं करोति । उत्तरेण जुहुमुपभृतं
 प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं
 ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्ठाद्विधृत्योः ॥२॥ २२॥
 ॥ ३४७ ॥
 (भा) प्रस्तरे नाधस्ताद्विधृत्योः उपभृत्प्रभृति कृष्टतरा-अतिशयेन
 पश्चान्नीता ॥
 (सू) ऋषभोऽसि शाकरो घृताचीनाः सुजुः प्रियेण नाम्ना
 प्रिये सदसि सीदेति दक्षिणेन जुहुं सुवं ^२सादय-
 त्युत्तरेणोत्तरेण वा ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ २३ ॥ ३४८ ॥
 [उन्नीतंसादनीयम्]
 (भा) याजमानदर्शनात् स्थार्यपि साधते ।
 (सू) एता असदन्निति ^३सुचोभिमन्त्रथ विष्णूनि
 स्थ वैष्णवानि धामानि स्थ प्राजापत्यानी^४त्य -
 (वृ) नाधस्ता-श्चान्नीता—उपभृतोप्यतिशयेनपश्चान्नीता ^५ध्रुवा ॥
 [स्थालीसादनेमानम्]
 याजमान-साधते—साधमानपात्राभिमन्त्रणयाजमानेषु इयं-
 स्थाली इति दर्शनात् ॥

^१ अस्मिन् पक्षे सर्वासां सादनप्रकारमाह—यथा प्रस्तरमूलं जुहुमूलं भवति तथा जुहुं सादयित्वा तस्या ईषत्पकृष्टां—प्रत्यक्कृष्टामुपभृतं सादयति । तस्या अपि विप्रकृष्टतरां ध्रुवाम् (रु). ^२ तूर्णां आज्यस्थाल्यप्यासायाः ; तस्या अपि याजमान-दर्शनात् (रु). ^३ रेणवोत्तरेण वा-क. ^४ सुच इति सस्रुवा गृह्यन्ते एतान्सदता-मिति लिङ्गात् (रु). ^५ आज्यानीति च सुग्गतानि ; सुचामधिकारात् । केचित्तु आज्यानीत्यविशेषवचनादाज्यस्थाल्या आसादितत्वाच्च तद्व्रतस्याप्याभिमन्त्रणमि-च्छन्ति । समानजातीयेनेति न्यायेन अङ्गारापोहनादीनां प्रकृतिक्रमः । इविरभि-मन्त्रणस्यैव वाचनिकाभिधायित्वादावृत्तिः । अभिधारमन्त्रस्तु आग्नेयार्थत्वात् तद्विकारेष्वेव भवति । तत्र च देवतावाचिनो द्वितीयाग्निश्चन्दस्यैवोहः (रु).
^६ ध्रुवोपरिष्ठाद्विधृत्योः—(सु. रा).

ज्यानि कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोह्य सूर्य
ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्रयाप्या-
यतां घृतयोनिरग्निर्हव्यानुमन्यताम् । खमङ्क्ष्व
त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽ-
ग्रये जुष्टमभिधारयामीत्याग्नेयं पुरोडाशमभिधार-
यति तूष्णीमुत्तरम् ॥ ४ ॥ २४ ॥ ३४९ ॥

[अभिमन्त्रणेविशेषः]

(भा) विष्णूनि स्थेति स्तुगगतानामेवाज्यानामभिमन्त्रणम् ; स्तुचामधि-
कृतत्वात् ।

[अपोहनादिभन्त्रावृत्तितद्देतुः]

पुरोडाशादङ्गारानपोह्येति मन्त्रावृत्तिः । सूर्यज्योतिः स्योनंत इति
च द्रव्यगते प्रकृतत्वात् ।

[प्रकरणविरोधपरिहारः]

प्रकरणस्य ^१ च बाधात् ।

[अभिमन्त्रणीयाधिकरणनियमफलम्]

(वृ) विष्णूनि—धिकृतत्वादिति—एता असदन्निति स्तुचोऽभि-
मन्त्रय इति प्रकृतत्वात् । अतो यत्र ध्रुवायामेव ग्रहणमुपसदादौ तत्र
विष्ण्वसीति ध्रुवास्थस्यैवाभिमन्त्रणं न स्थालीस्वस्य भरद्वाजमताच्च ॥

[आवृत्तिहेतुः]

पुरोडाशा—न्त्रावृत्तिः—युगपदसम्भवात् ॥

[द्रव्यगतत्वस्वरूपं फलञ्च]

सूर्यज्योतिः—तत्त्वात् इति—अतो द्रव्यसम्बोधनरूपत्वा-
देकवचनान्तत्वाच्चैकद्रव्याभिधानपरत्वादावृत्तिरनयोः ॥

[प्रकरणविरोधपरिहारोपपत्तिः]

प्रकरणस्य च बाधादिति—सूर्यज्योतिरिति न ज्योतिषोऽभि-
मन्त्रणम् हविः ^२ प्रकरणबाधात् । हविषोऽप्यग्निसंपर्काज्ज्योतिष्ठात् ॥

^१ चाबाधात्—ग, घ. चा बाधात् अतः अविभक्तिम् !—क. ^२ बाधप्रसङ्गात्—क.

- (सू) यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टा-
मनु यो वितस्थे । आत्मन्वान् सोमघृतवान् हि
भृत्वा देवान् गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय मह्यम्
इति प्रातर्दोहम् ॥ ५ ॥ २५ ॥ ३५० ॥
- (सू) स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं
कल्पयामि त इति पात्र्यामृपस्तीर्याद्रिः प्रथस्तु-
र्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्वाति जनिता मतीना-
मित्यपर्यावर्तयन् पुरोडाशमुद्रास्य ॥ ६ ॥ २६ ॥
॥ ३५१ ॥

दशमीखण्डिका.

- (सू) वेदेन भस्म प्रमृज्य तस्मिन् सीदामृते ^१ प्रति-
तिष्ठ त्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः इति पात्र्यां
प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥ २७ ॥ ३५२ ॥
- (सू) ^२ तूर्णी यवमयम् ॥ २ ॥ २८ ॥ ३५३ ॥
- (सू) इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्कमीत् इति सुवेण
^३ कपालानि प्रत्यज्य देवस्त्वा सविता मध्वा-
नक्तिति सुवेण पुरोडाशमनक्ति स्वक्तम^४ कूर्म^५ पृष-
न्तमपरि^६ वर्ग^७ मणिकापम् ॥ ३ ॥ २९ ॥ ३५४ ॥

^१ सदनकरणमेकस्य कृत्वा उद्वासनादि प्रतिष्ठापनान्तमेकैकस्य करोति । सदन-
करणाद्येकैकस्येत्यन्ये । ततः प्रातर्दोहमुद्वासयति । (रु). ^२ यदा यावन्निरपति तदा
तूर्णी प्रतिष्ठापयति त्रीहीणामिति लिङ्गाविरोधादिति भावः । एवं च विकृतावपि यवमयं
तूर्णीमिति सिद्धं भवति । (रु). ^३ कपालाञ्जनमन्त्रस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः ।
अविभवादेकैकशः कपालानीति तु सत्यापाठः । पुरोडाशग्रहणात् साक्षात्पर्ययोर्न भवत्य-
लङ्कारणम् (रु). ^४ कूर्मपृषदिव पृषत् विन्दुर्यस्व नास्ति सः अकूर्मपृषन् ; तुम्
छान्दसः । अचित्कचिन्नानकी भवतीत्यर्थः । (रु). ^५ पृषन्त-क. ^६ परिवर्गः-
विच्छेदः (रु). ^७ मिकाषः—निकर्षणम् । तौ यथा न भवतः तथाऽनकीत्यर्थः ।
णमुलन्तौ वा । णकारश्छान्दसः (रु).

[मन्त्रावृत्तिपक्षभेदः]

(भा) योगे योगे कपालाञ्जने मन्त्रावृत्तिः । प्रतिकपालं हिरण्यकेशिनः ।

अपरिवर्गं—अपरित्यजन् । अणिक्रापम्—^१अघृषन् ।

(सू) उपरिष्टादभ्यज्याधस्ता^२दुपानक्ति ॥ ४ ॥ ३० ॥

॥ ३५५ ॥

(भा) हस्तेनोपाञ्जनमधस्तात् हिरण्यकेशिमतात्^३ ।

(सू) चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवीं^४ ध्या^५सादयेत्पञ्च-
होत्रामावास्यायाम् ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ३५६ ॥

(भा) असंभवतामासादने मन्त्रावृत्तिः ।

(सू) प्रियेण नाम्ना पियं^६ सद आसीदेति यदन्यद्वि-
दिर्दार्शिपूर्णमासिकेभ्यस्तदेतेना^७सादयेदिति वि-
ज्ञायते ॥ ६ ॥ ३२ ॥ ३५७ ॥

[अवृत्तिपक्षयोः पृथगुपपत्तिः]

(वृ) योगे योगे—न्त्रावृत्तिः—प्रतिकपालगणं मन्त्रावृत्तिः एकपुरो-
रुडाशप्रयोगेऽपि विद्यमानत्वात् सर्वगणेषु युगपदसम्भवाच्च ।

प्रतिकपालं—हिरण्यकेशिनः—अञ्जनस्य कपालसंस्कारार्थ-
त्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति ।

अपरिवर्गं—अपरित्यजन्—अविच्छिन्दन्—^८अस्तोकेनप्रदेशेषु ।

अणिक्रापं—अघृषन्—स्रुवेण पुरोडाशे ।

हस्तेनो—केशिमताच्च—यद्यपि प्रतिष्ठितम् ।

असं—वृत्तिः—युगपदासादनासम्भवात् ।

^१ न पर्यति—क. ^२ अधस्तादञ्जनं हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् (क).
^३ तात् सूत्रमताच्च—क. ^४ युगपदासादनं सर्वेषाम् । असम्भवे त्वावृत्तिर्मन्त्रस्य ।
(क). ^५ केचित्तु प्राकृत एव हविरासादने मन्त्रमेतं विदधति । तद्विरासार्थमस्य
वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विकृत्यर्थमुत्पन्नत्वात् द्विवहुत्वानूहः । एकवचनं तु अयं
यज्ञस्समसदित्यादिवद्यज्ञादिरूपेण हविस्समुदायाभिधानं द्रष्टव्यम् । (क). ^६ स्तोकेन—
क. स्तोकेन स्तोकेन—घ.

[प्रियेणेत्यस्योद्दान्दृष्टौ]

(भा) प्रियेणेति विकृत्युत्पन्नत्वादनूहः । आसीदतमासीदतेत्युपदेशः
अद्य सुत्यामितिदर्शनात् ॥

(सू) अपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयति ॥७॥३३॥३५८॥

(सू) उत्तरौ दोहौ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ३५९ ॥

[द्विहनियमे विशेषः मतिभेदादिश्च]

(भा) ^१ उत्तरौ दोहौ पुरोडाशस्य । आग्नेयं प्रथममैन्द्रमुत्तरम् ।
स्रुचां केचित् । असंभवे हस्तद्वयेन कर्म ॥

[सर्वहविर्निर्देशरूपत्वंप्रियेणेत्यस्य]

(वृ) प्रियेणेति — नूहः — सर्वविकृतिपूपदिष्टत्वादेकवचनान्तस्य ।
अतो हविर्जातिमात्रपरता ।

[उपदेशपक्षे ऊहस्योत्पत्तिः]

आसीदतमासी — दर्शनादिति — अस्यार्थः — विकृत्युत्पन्नत्वेऽपि
कचित्समवेताभिधानसंभवे तत्रोहो युक्तः । यथा विकृतौ द्वादशाह
उत्पन्नस्य श्वसुत्यामिन्द्रामिभ्यामिति प्रैषमघ्नस्य अद्य सुत्यामित्यालेखन
इत्यूहदर्शनम् तद्वत् प्रियेणेत्यस्याप्यूह इति ।

[स्रुचोक्तसादनेहेतुः]

^२ अपरेण — सादयतीति — प्रकृतत्वात् ।

[दोहोत्तरत्वेमतिभेदहेतुः]

उत्तरौ — मुत्तरमिति — ^३ कचिद्विवेचनात् ।

स्रुचां — केचित् — अपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयतीति प्रकृतत्वात्

[हस्तद्वयस्य कर्माङ्गत्वेमानम्]

असंभवे हस्तद्वयेन कर्म — कर्मणे वा मिति लिङ्गादित्युक्तं
दोहकुम्भयोर्गुणपदासादनासंभवे ।

^१ कस्मादुत्तरौ ? सुग्भ्य इति ब्रूयात् । तासामेवावधित्वेनाधिकारात् ।
पुरोडाशाग्नां वा रौद्र उत्तर इत्यादावधिमतया कृतस्याप्यधीधत्वदर्शनात् । (क).

^२ अयं घन्थः लिखितेषु न दृश्यते — (सु. रा. भावे दृश्यते.) ^३ इचनात् — क.
कचिदर्शनात् — अ.

(सू) अपि वा मध्ये वेद्याः सान्नाय्यकुम्भ्यौ संद-
धाति पूर्वं श्रुतमपरं दधि । ^१अथैने व्युद्दहति
दक्षिणस्यां श्रोण्यां श्रुतमासादयत्युत्तरस्यां दधि ॥
॥ ९ ॥ ३५ ॥ ३६० ॥

(सू) अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्ब्रह्मासतीं गहने
गह्वरेषु स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं
भूरिकर्मा करोतु इत्यग्रेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदं
निधाय ^२वेद्यन्तान् परिस्तीर्य होतृपदनं कल्प-
यित्वा ^३सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥१०॥३६॥३६१
[वेदनिधानफलम् ; पञ्चम्यन्तार्थः तत्रत्यविशेषश्च]

(भा) वेदासादनमुत्तरकर्मार्यम् । सामिधेन्यर्थो यः प्रैषः तं वक्तुं
प्रतिपद्यते । तस्य तदङ्गत्वात्सामिधेनीस्वरः ॥

एकादशी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

[सूत्रे कुम्भ्यसंधानपदार्थः]

(वृ) सूत्रे कुम्भ्यौ ^१सन्दधातीत्यादि—हस्ते कुम्भ्यौ घृत्वा वेदि-
मध्ये सकृत्संशिष्य आनन्तरं विभज्य प्रापयति ।

[उत्तरकर्मार्यमित्यस्यादायः]

वेदासा—र्यार्थम्—तच्चासन्नाभिमर्शने कृते भाष्यकारेणामौ
वैश्वानरे साकमेधेषु वरुणप्रघासेषु च तथा क्रमोपदेशात् ।

[सूत्रारम्भप्रयोजनं अध्याहारोपपत्तिश्च]

सामिधेन्यर्थो—प्रतिपद्यते—प्रैषस्यानन्तरविधानादेवा—

^१हस्तस्थेषु कुम्भ्यौ सकृद्वादेमध्ये संश्लेष्य ततस्ते व्युद्दहति—विभज्य
गमयति (रु). ^२वेदिं परिस्तीर्येति यावानर्थः तावानेव वेद्यन्तान् परिस्तीर्येति ।
यद्वा यत्र हवींषि सादितानि तान् वेदिप्रदेशानित्यर्थः । तथा सन्ति महावेद्यामपि
पारितो हवींषीदं स्तरणं न परितो वेदिमिते सिद्धं भवति (रु). ^३तदर्धमित्थान-
धानादि प्रक्रमते (रु). ^४वेदनिधानमु.—घ. ^५अयं श्रुतिग्रन्थः (सु. रा.) मांज
दश्यते न लिखितेषु.

(सू) अग्नये समिध्यमानायानु^१ब्रूहीति संप्रै^२ध्यति

^३समिध्यमानायानुब्रूहीति वा ॥ १ ॥ १ ॥ ३६२ ॥

(सू) पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह ॥ २ ॥ २ ॥ ३६३ ॥

[पाञ्चदश्यपुनरुक्तिफलम्]

(भा) ^४पाञ्चदश्यस्य सिद्धत्वात्पुनर्वचनाद्बहुयाजिनोऽपि पञ्चदश लभ्यन्त इत्युपदेशः ॥

(सू) ^५त्रींस्तृचानित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३६४ ॥

(वृ) नन्तरप्रयोगे सिद्धेऽपि सूत्रारम्भप्रयोजनं पुरस्तात्सामिधेनीनां होतेत्यवस्थानान्तस्यास्मिन् काले प्राक्प्रैषात् प्रयोगार्थं सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति सामिधेन्यारम्भोपदेशात् ^६पैषस्य^७तदारम्भत्वात्^८ तं वक्तुमित्यध्याहारः ॥

[अत्रविवक्षितः स्वरः स्वरोक्तिभावश्च]

तस्य तदङ्गत्वात्सामिधेनीस्वर इति—तदङ्गत्वात्—तस्य पैषस्य अङ्गत्वात् । सामिधेनीस्वरः—ऋष्टमन्द्रयोरन्तरा । एतेन आश्रावणादीनामपि तद्देशस्वर एवेति दर्शितम् । तथाचोक्तम्—
उच्चैर्वैश्वानरस्याश्रावयतीत्यत्र ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

[पाञ्चदश्यपुनरुक्तिफलाविचरणम्]

पाञ्चदश्यस्य—इत्युपदेशः—अस्यार्थः—पञ्चदशसामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धे पञ्चदशत्वे पञ्चदशसामिधेनीरिति पुनर्वचनात् बहुयाजिनोऽपि पञ्चदशसङ्ख्या लभ्यते विकल्पेनेत्युपदेशः ॥

^१ ब्रूहीत्युक्तारः प्रवयितव्यः (रु). ^२ होतेति शेषः । परिभाषायामयं पञ्चदशकल्पः सर्वेषामविशेषोक्तः । स एवात्रानूदितो वक्ष्यमाणैः कल्पैर्विकल्पार्थम् । तेन रामन्यवैश्यबहुयाजिकल्पैरपि स विकल्पते (रु). ^३ समिध्यमानायेतिवा—क. ^४ I पञ्चदशस्य सिद्धत्वात् (मु. रा.) II पाञ्चदश्य सिद्धताम्—क. ^५ त्रींस्तृचानित्यनुवाक्ये नित्याः काम्वा नैमित्तिकाश्च सामिधेनीकल्पा उक्ताः तेऽपि यथैवात्सङ्गमनुसंधेया इत्यर्थः (रु). ^६ प्राक्प्रैषप्रयोगार्थः—क. ^७ पैषस्य च—घ. ^८ म्भकत्वा—क.

[तृचविभागः]

(भा) त्रींस्तृचानित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्यार्थः ;—राजन्यस्य त्रयस्तृचाः । प्रथमा सामन्वांस्तृचः त्वं वरुण इत्युत्तमा त्रिष्टुप् । ईडे अग्निमिति गायत्री । प्रवो^१वाजीया ॥

(भा) उत्तरा समिध्यमानोऽमृतस्य राजसीति जगती परीधानीयायाः परा वैश्यस्य । काम्येष्वेकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्नि-

[त्रीनित्यदिभाष्यविवरणम्]

(वृ) त्रींस्तृचानित्युक्तं ब्राह्मणे—तस्यार्थः—राजन्यस्य^२— त्रिष्टुप्—प्रथमा^३ प्रवो^४वाजीया त्रिरभ्यस्ता । सामन्वान् तृचोऽग्न आयाहि वीतय इति तिस्र ऋचः । अयज्ञो वा एष योऽसामेति साम- संस्तवात् । त्वं वरुण^५ इत्यनुष्टुप् । अनया त्रिरभ्यस्तया परिदध्यात् । एवं त्रयस्तृचाः । पञ्चदशानुब्रूयाद्राजन्यस्येत्यस्मिन् पक्षे त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परीधानीयेत्येतावान् विशेषः । प्रकृतितो राज- न्यस्य कल्पद्वयम् नित्यम् । आजुहोतेति गायत्र्या परिधानं नित्यम् ब्रह्मवर्चसकामस्यानन्तर्यात् ॥

(वृ) ईडे अग्निमिति — वैश्यस्य — सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यत्र^६ ईडे अग्निमिति गायत्री प्रवोवाजीयाया उत्तरा प्रवोवाजीया त्रिरभ्यस्ता ईडे अग्निं विपाश्चितमिति सकृत् । अग्न आयाहि वीतय इत्यादि समानमाजुहोतेत्यन्तम् । आजुहोता च सकृदस्याः परिधानीयायाः । परया समिध्यमानो अमृतस्य राजसीति बह्वृचपठितया परिदध्या- त्रिरभ्यस्तया ॥

काम्येष्वेक—त्रयस्तृचाः—ईडे अग्निं विपाश्चितम् अग्ने

^१ वाजीयाया—घ्न. ^२ राजन्यस्य त्रयस्तृचाः—(मु. रा). ^३ मः(मु. रा).

^४ वाजा इत्यस्य त्रिरभ्यासादेकस्तृचः आयाहि—(मु. रा). ^५ इत्युत्तरात्रिष्टुप् (मु. रा). त्रिस्तृचा नित्युक्तम्—ब्राह्मणे । तस्यार्थः—राजन्यस्य त्रयस्तृचाः. ^६ त्वत्र प्रवो वाजीया त्रिरभ्यस्ता (मु. रा).

[तृचविभागः पक्षभेदेन उपदेशमतं च]

(भा) मिति सामन्वदुत्तरा त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः । अग्निमग्न

[तृचविभागविचरणम्]

(वृ) शकेम ते वयम् इति द्वे ; सामन्वानम आयाहि वीतय इति तृचः उत्तरा इडेन्यो नमस्य इत्येका त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः आजुहोतेति परिधानीया वसिष्ठराजन्ययोः त्वं वरुण इत्येकविंशतिपक्षे । उपरितनपक्षेष्वप्येते एव परिधानीये । चतुर्विंशतिपक्षे पूर्वस्मादयं विशेषः ;—तृचेभ्य ऊर्ध्वं वृषो अग्निरित्याद्यग्निं दूतमित्यन्तमुक्त्वा आजुहोतेति परिधानीये व्यवस्थया ॥

अग्निमग्न इत्येकादशाष्टम्या इति—एकादशसु यावद-
पोक्षितम् निवेशयेदित्यर्थः । त्रि शतमनुब्रूयादित्यस्मिन् पक्षे ^१ पूर्ववदग्निं
दूतमित्यन्तमुक्त्वा अग्निमग्न इत्येकादशसु प्रथमौ द्वौ तृचौ आजुहोतेति
परिधानीया । द्वात्रिंशतमनुब्रूयादित्यत्र विशेषः ;—पूर्ववदग्निं
दूतमित्युक्त्वा अग्निमग्नमित्याद्यष्टावनुब्रूयात् ततः परिधानीया । षट्त्रिं-
शत्पक्षेऽपि पूर्ववदग्निमित्येकादशापि प्रयोज्याः समिध्यमानो अग्ने
इति चोक्त्वा परिधानीया^२ । चतुश्चत्वारिंशत्शतमित्यत्र विशेषः ;—
समिध्यमानवत्या उपरि पृथुपाजा इत्यादि बहुचोक्त्वा अष्टावुक्त्वा
परिधानीया ॥

^१ पूर्ववदग्निमग्न इत्येकादशापि प्रयोज्याः समिध्यमानो (मु. रा). ^२ पृथु-
पाजा इत्यष्टौ समिध्यमानवत्य इति (मु. रा). ^३ शतपक्षे पूर्ववत्पृथुपाजा इत्याद्य-
वुक्त्वा दशतसौभ्य (मु. रा.)

(भा) इत्ये^१कादशाष्टम्याः । ^२एतासां यथार्थमागमस्स्यात् । सर्वाणि छन्दांसीति गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यो बहुयाजिनः । अपरिमितमिति ^३बहुयाजिन एव नित्यादधिकं प्रकृतानां चान्यतमः कल्पः । केचिदष्टा^४चत्वारिंश-

(वृ) अष्टाचत्वारिंशत्पक्षे पूर्ववत् पृथुपाजा इत्यष्टावुक्ता ^५दाशतथीभ्य आग्नेय्यो गायत्रयश्चतस्रः आगमयितव्याः 'परिधानीया'^७ ^८एकादशाष्टम्या अष्टौ समिध्यमानवत्या इति परत इत्यर्थः ॥

एतासां—स्यादिति—^९उक्तार्थमेतासामेव निवेशः सूत्रान्तरवचनात् ॥

सर्वाणि—याजिनः—सोमयाजी—बहुयाजी । ^{१०}तस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि अवरुद्धानि यो बहुयाजीति सवनत्रयेण । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां प्राप्त्यभिप्रायेणोक्तत्वात् । अपरिमितवचनेऽपि त्रयाणामेव छन्दसामनुवचनम् ॥

अपरिमित—नित्यात्—मः कल्प इति —ब्राह्मणादीनां नित्याधिकारोक्तपञ्चदशादि ^{११}संख्यासु स्वाधिकारप्राप्त^{१२}संख्याया ^{१३}अधिकमपरिमित ^{१४}प्राकृतसंख्यानामप्यविशेषेणोक्तत्वात् बहुयाजिनोऽपि प्राप्तिः । उपदेशमतेन बहुयाजिनोऽपि पञ्चदशसङ्ख्यायाः पूर्वमुक्तत्वाच्च ॥

केचिदष्टाचत्वारिंशत्परम्—अपरिमितत्वात् ॥

^१शाष्टाभ्य इति (मु. रा.). ^२पृथुपाजा इत्यष्टौ समिध्यमानवत्याः—श. ^३याजिनमेव नित्यादधिकः. ^४चत्वारिंशत्परम्—ख. ग. घ. ^५दाशतेभ्यः—क. ^६ततःपरि—घ. ^७एतदादि न दृश्यते—घ. ^८नीयाएतासां—दिति—उक्तार्थे (मु. रा). ^९एतासामेव नि—घ. एतासां यथार्थमागमस्स्यादित्युक्तार्थः—क. ^{१०}एतदादि वचनमित्यन्त—घ—पुस्तके दृश्यते—क—पुस्तके च. ^{११}प्राप्ताया अधिकः—घ. ^{१२}संख्यास्वाधिकारप्राप्ताया अधिक (मु. रा). ^{१३}अधिकमपरिमितम्—घ. ^{१४}प्राकृत सं (मु. रा).

(भा) शतः परम् । युक्ष्वाहीत्येवमादीनामाग्नेयानां गायत्रीणामागमः ।
स्त्रियस्तेन यद्गायत्र्य इति । परिधानीयायाः पुरस्तात् क्षेप इत्युपदेशः ॥

(सू) प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ ३६५ ॥

(सू) सामिधेनीविवृद्धौ^१ काष्ठानि विवर्धन्ते^२ प्रति-
हसमानासु प्रकृतिवत् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ३६६ ॥

(सू) समिद्धो अग्र आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमि-
धमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति । परिधानी-
यायां वा ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३६७ ॥

(सू) वेदेनाग्निं^४ त्रिरुपवाज्य स्रुवेण ध्रुवाया आज्य-
मादाय वेदेनोपयम्यासीन उत्तरं परिधिं^५ सन्धि-
मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा^६ ध्यायन्

(वृ) युक्ष्वाही—मागमः --आवापस्थान इत्याहुः ॥

स्त्रियस्तेन गायत्र्य इति—सिद्धवदनुवादात् गायत्रीणा-
माग्नेयानाममच्छास्त्रोक्तानां युक्ष्वाहीत्यादीनामागमः ॥

[उपदेशमतोपपत्तिः]

परिधानीया इत्युपदेशः — आगन्तूनामन्ते निवेश
इति । ^१तेन मन्त्रास्त्रिष्टुब्जगत्यः षट्प्रयोज्या इति पूर्वेषां

^१वृद्धिहासौ पञ्चदशपेक्षया (रु). ^२प्रकृत्या—पाञ्चदशेन तुल्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति त्रींस्तृचाननुवृथात् एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहेत्यादिषु सामिधेनीहासेन
समिधामपि हास उक्तः । किंतु ताः दशैव समशो विभज्याधेया इति । वक्ष्यति च
पित्रयायां समश इधं त्रैधं विभज्य त्रिरादधातीति । परिधानीयायामाग्नेयारिशष्टा
इत्यन्ये (रु). ^३परिधानीयोत्तमा ऋक् (रु). ^४उपवाजनमुपवीजनम् तन्वाहृष्टार्थं
नतु दीप्तवर्षं त्रिरिति नियमात् । उदकमुपवाज्येत्यवसृधे सत्याषाढवचनात् । तस्मा-
दवसृधेऽपीष्यते (रु). ^५तेन मार्गेण प्रपाय (रु). ^६देवतात्वेन (रु). ^७इति
पूर्वेषां कृम—क. घ.

(सू) दक्षिणाप्राञ्चमृजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याधारमा-
 १ धारयन् सर्वाणीध्मकाष्ठानि सःस्पर्शयति
 ॥ ७ ॥ ७ ॥ ३६८ ॥

[उपवाजनोक्तिस्वारस्यम् संस्पर्शनेऽन्यपक्षः ध्य. नाकारश्च]

(भा) उपवाजनं दीप्तार्थम् । तस्मान्नावभृथे । अन्ववहृत्य २ प्रवेश्य ।
 तेन ३ सन्धिना संस्पर्शनें केचित् । मनसा ध्यानं प्रजापतये स्वाहेति ॥

(वृ) क्लृप्त^४कमाबाधाय परिधानीयायाश्च नियतत्वात् समिध्यमानवती
 समिद्धवती चेति ५ न्यायो ६ धाशब्दबोधितास्वेवेत्युपदेशामिप्रायः ।
 अत्र बहुचपरितानामागमपक्षः । सूत्रकारेणाप्युपदेशादितराणीत्यङ्गी^७कारात्
 बहुचशेषत्वादस्मदीयहौत्रस्य ॥

[प्रतिहसमानास्त्विति सूत्रार्थः]

प्रतिहसमानासु प्रकृतिवदिति—अस्यार्थः ; —एकविंशति—
 मिध्मदारूणि भवन्ति पञ्चदशेध्मदारूप्यभ्यादघातीति प्रकृतौ नियमात्
 काष्ठसङ्ख्याप्यङ्गभूता । पञ्चदशसामिधेनीस्त्वाहेति सामिधेनीसङ्ख्या च
 विहिता । एकां ८ सामिधेनीं त्रिरन्वाहेत्यादौ सामिधेनीसङ्ख्याबाधेऽपि
 समश्च इध्मं ९ त्रैधं विभज्येति काष्ठसङ्ख्याया १० अप्यबाधितत्वात्
 यावत्सामिधेनीसङ्ख्यामादाय परिधानीयायां ११ शेषाधानं कर्तव्यमिति ॥

[उपवाजनपदार्थः]

उपवाजनं—केचित्—परिधिसंधि^{१२}संस्पर्शनम् ।

[ध्यानाकारेप्रमाणम्]

मनसा—स्वाहेति—होमत्वात् स्वाहाकारप्राप्तेः तद्योगाच्चतुर्थ्य-
 न्तस्य प्रजा^{१३}पतेर्ध्यानम् । ज्योतिष्मत्याधारमिति ज्वलत्यग्नौ ॥

^१ आधारयन्—दीर्घधारां कुर्वन् (क). ^२ प्रवेश्य—घ. ^३ सन्धीनाम्—ग.
^४ कमाबाधाय (सु. रा). ^५ न्यायो—क. ^६ धाशब्दा (सु. रा). ^७ करणात्—क.
 ख. ग. ^८ सामिधेनीनाम् (सु. रा). ^९ त्रैधमितिकाष्ठ—क. घ. ^{१०} अबाधि-
 तत्वात्—घ. ^{११} शेषकाष्ठाधानम् (सु. रा) ^{१२} स्पर्शनम्—क. परिधिस्पर्शनम्—
 घ. ^{१३} पतये ? ध्यानम्—क.

(सू) ^१ आधारयोर्वदत्यृजू प्राञ्चौ द्योतव्यौ तिर्यञ्चौ वा
व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा ॥ ८ ॥ ८ ॥ ३६९ ॥

[व्यतिषङ्गपदार्थः]

(भा) व्यतिषङ्गसंसर्गः ॥

(सू) स्रुवेणाज्यस्थाल्यां आज्यमादाय आप्यायतां
ध्रुवा घृतेने^२त्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति
^३ सार्वत्रिकम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ ३७० ॥

[वीप्साध्रुवाग्रहणफले आप्यायनं न चरौ]

(भा) प्रतिस्रुवमाप्यायनं वीप्सावचनात् । सार्वत्रिकवचनादर्शपूर्ण-

[व्याख्येयप्रदर्शनं क्वचित्तद्विकल्पश्च]

(वृ) व्यतिषङ्गसंसर्ग इति—व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वेति सूत्रे
^४ व्यतिषङ्ग^५ शब्दस्यार्थः । प्राञ्चौ ^६ तिर्यञ्चावित्यत्र व्यतिषङ्गो
विकल्पेन ॥

[वीप्साकारः]

प्रतिस्रुवमाप्यायनं वीप्सावचनात्—अवदायावदायेति ।

[अन्यत्रपक्षान्तरम्]

सार्वत्रिक—न्यत्रापीति—केचिदन्यत्राभिपूरणमिच्छन्ति ; अग्नौ
दीक्षाहुतिषु भाष्यकारेणोक्तत्वात् ।

^१ आधारयोरेतान् विकल्पान् वदति ब्राह्मणम्. ऋजू प्राञ्चावित्येकः पक्षः
तिर्यञ्चौ मिथो व्यतिषक्ताविति द्वितीयः । तावेवाव्यतिषक्तावृजू इति तृतीयः (४).

^२ त्यवदाय ध्रुवा—क. ^३ न केवलमाधारे ; किन्तु सर्वेष्वेव कर्मसु यत्र ध्रुवादवयती-
त्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रकरणादेषिक एवाप्यायन इत्येके (४). ^४ व्यतिषक्तार्थः—क.

^५ शब्दार्थः (सु. रा). ^६ तिर्यञ्चौ वेत्यत्र—घ.

(भा) मासाभ्यामन्यत्रापि । ध्रुवाग्रहणाद्भुवामेव । ध्रुवाकार्येऽपि चरावभिपूरणमेव यावदर्थमित्यतो नाप्याच्यते ॥

(सू) अग्नीत्परिधी^५श्चाग्निं च त्रिस्त्रिस्संमृद्दतीति संग्रह्यति ॥ १० ॥ १० ॥ ३७१ ॥

॥ द्वादशी खण्डिका ॥

(सू) इध्मसंनहनैस्सह स्फ्यैरऋते स्फ्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिक्रामं^१ परिधीन्^२ यथापरिधितमन्वग्रं^३ त्रिस्त्रिस्संमृज्य अग्ने वाजजिद्राजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमाज्मर्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति त्रिरग्निं प्राञ्चम् ॥ १ ॥ ११ ॥ ३७२ ॥

(वृ) ध्रुवाग्रहणाद्भुवामेव— आप्याय^६यन्ति ।

[आप्यायननिषेधस्थलविवरणम्]

ध्रुवाकार्येऽपि—^७नाप्याच्यत इति— प्रायणीयायामाज्येन चरुमभिपूर्येता देवता यजतीत्यस्मिन्पक्षे नाप्यायनम् । एवं गृहमेधीये ओदनया^८निम्ने कृत्वेत्यत्र अभिपूरणमेव सर्वत्राभिपूरणम् न प्रत्यवदानं अर्थलक्षणत्वात् ॥

^१ अनुपरिक्रामं—तं तं परिधिदेशं गत्वा (रु). ^२ मन्—क. ^३ यथापरिधितं—येन क्रमेण परिहितास्तेन क्रमेण (रु). ^४ अन्वग्रं—मूलादारभ्याऽऽग्रात् (रु). ^५ आप्याययति—क. घ. ^६ नाप्याच्यत इति—ग. घ. नाप्याच्यत इति (सु. २१). ^७ नियमेन क-घ.

[स्फुद्यमात्रेणापि संमार्गलाभः संमार्गान्तरं च]

(भा) स्फयोऽपि संमार्गार्थः । तस्मादवभृथे तेन संमार्गः । अनु-
परिक्रामं—गत्वा गत्वा तस्य तस्य समीपम् ; ^१नैकस्थः । यथा परिधितं
तथा अन्वग्रम्—अग्ने क्रियापरिसमाप्तिः । अग्निमग्नीदित्यपि ^२लभ्यते ।
तदाग्नेः पूर्वम् ॥ ११४ ॥

(सू) भुवनमसीत्यग्रेण ध्रुवां जुहुं वाऽ^३ञ्जलिं कृत्वा
जुहेहीति जुहुमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् ॥
॥ २ ॥ १२ ॥ ३७३ ॥

[स्फ्ये संमार्गार्थत्वाविरोधः]

(बृ) स्फयोऽपि संमार्गार्थ इति ;—न सहयोगात् स्फ्यस्या-
प्राधान्यम् ।

[अन्यथा अवभृथे तदभावः]

तस्मादवभृथे तेन सम्मार्गः ;—संनहनाभावेऽपि ।

अनुपरि—धितं तथा ;—परिधानक्रमेण ।

अन्वग्रं—लभ्यते ;—अग्निमग्नीत्रिस्त्रिस्सम्भृद्हीति ब्राह्मणो-
क्तत्वात् तदपि विकल्पेन लभ्यते ।

[अग्नेः पूर्वमिति पक्षेऽपि परिधिसंमार्गः]

तदाग्नेः पूर्वम् ;—सम्मार्गः । ^४अस्मिन्नपि पक्षे परिधीन्
संमार्गहीति पश्चाद्विधानात् पश्चात्परिधिसम्मार्गः ॥

^१नैकस्थः (सु. पु.). ^२लभ्यते इत्यन्त एव—घ. ^३अञ्जलि
राहवनीयसंस्कारार्थः तस्मा एव नमस्करोतीति मन्त्रविधिव्याख्यशेषात् आहवनी-
याञ्जलिं करोतीति भारद्वाजवचनात् । दक्षिणस्य व्यापृतत्वात् सर्व्वेनादानमुपसृतः ;
तथा बौधायनोक्तेषु (घ). ^४तस्मिन्—क.

[अञ्जलेर्नमस्कारार्थता, भुवनंयज्ञः, प्रथमंयष्टुः, अवभृतेऽप्यहः
तत्रोपदेशपक्षश्च.]

(भा) नम इति लिङ्गात् ^१ नमस्कारार्थोऽञ्जलिः । भुवनमसीति
यज्ञाभिधानम् । विप्रथस्वेति यजमानस्य । अतोऽवभृथे आपो यष्ट्य
इत्येतावानूहः । न तूपदेशः ॥

[अञ्जलेर्नमस्कारार्थत्वविवरणम्]

(वृ) नम इति—र्थोऽञ्जलि^१रिति ;—जुहं वाऽञ्जलिं कृत्वेत्यत्र
आहवनीयाभिमुखमञ्जलिं कृत्वा तन्नमस्कुर्व्यात् । अग्रे यष्टरिदं नम
इति लिङ्गात् । तस्मा एव नमस्करोतीति वाक्यशेषाच्च ॥

[भुवनं नेहाग्निरित्यत्रहेतुः]

भुवनमसीति यज्ञाभिधानम् ;—नाग्रेः । यज्ञो वै भुवनं इति
वाक्यशेषात् ।

[विप्रथनस्य यजमानविषयत्वोपपत्तिः]

विप्रथस्वेति यजमानस्य ;—^४प्रधानाभिधानम् ; यजमानं
प्रजया पशुभिः प्रथयस्वेति यज्ञसंबोधनम् । यज्ञ एव यजमानं
प्रजया पशुभिः ^५ प्रथयतीति वाक्यशेषात् । ^६ प्रथस्व-प्रथयस्वेत्यर्थः—

[अवभृथेऽञ्जलेः ऊहस्य चोपपत्तिः]

अतो—त्येतावानूहः ;—अतोऽवभृथे^७ऽप्यविकारेणाञ्जलिकरणम् ।
^८ यजमानप्रथनाशासनपरत्वान्मन्त्रस्य । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरतीति
हविर्भरणद्वारेण आहवनीयस्य यष्टत्वात् अग्निर्वै देवानां यष्टेति च
वाक्यशेषात् यज्ञकर्तृरूपाहवनीयाभिधानस्य विवक्षितत्वात् तत्स्थानापन्ना-
^९ स्वप्यवभृथे आपो यष्ट्य इत्येतावानूहः ॥

[विनाप्यहं प्रयोग इति उपदेशपक्षोपपत्तिः]

न तूपदेशः—अग्रेर्यष्टत्वस्य भाक्तत्वात् यज्ञफलाशासनपरत्वा-

^१ नमस्कारार्थं च लिखति ?—ख. ग. घ. ^२ र्थोऽञ्जलिः—क. ^३ रिति ; आहव-
नीया—क. घ. ^४ प्रधानाभिधानम्—क. ख. ग. घ. ^५ पशुभिरितिवाक्य—क. ^६ विप्र-
थस्व-विशेषण—क. ^७ ये अविकारेण—घ. ^८ यजमानस्य प्र—क. ^९ स्वप्सु अव—घ.

(सू) सुयमे मे अद्य धृताची भूयस्तस्वावृतौ
सूपावृतावित्युपभृति जुहूमत्यादधाति ^१ । ^२ मुखतोऽ
भिहृत्य मुखत ^३ उपावहरति सर्वत्रैवमत्याधानो-
पावहरणे ^४ भवतः ॥ ३ ॥ १३ ॥ ३७४ ॥

[अत्याधानादेरमन्त्रकता]

(भा) अत्याधानोपावहरणग्रहणानि तूष्णीमन्यत्र ॥

(सू) न च ^५ सशिक्षयति नाभिदेशे च सुचौ
धारयति ॥ ४ ॥ १४ ॥ ३७५ ॥

(वृ) ^६ मन्त्रस्य अवभथेऽप्यनूहेन प्रयोग इति । तुशब्दात्पूर्वपक्षव्यावृत्तिः ।
देवताग्रेरभिधायकोऽग्निशब्दः वरुणप्रघासावभथे दर्शितत्वात् । एष हि
देवेभ्यो हव्यं ^७ भरतीति अग्निर्वै देवानां यष्टेति देवतायामुपपद्यते
नाधिकरणेऽग्नौ । स्थलजलाद्यधिकरणेषु तत्तद्देवताभ्यश्च ह्यमानं हविः
देवताग्रेरेव वहति तस्मादवभथेष्वपि तस्यैवाभिधानमिति ॥ ११५ ॥
॥ ३३९ ॥

[अन्यात्याधानपदयोरर्थः भाष्याशयश्च]

अत्याधानो—मन्यत्रेति—आधारादन्यत्र जुहूपभृतोऽग्रहण-
मत्याधानम् । उपावहरणं च तूष्णीम् । उपावहरणमन्त्राभावेऽप्यनास्थया
भाष्ये निर्देशः । आधार एव मन्त्रोपदेशात् अन्येषां तत्प्रकृतित्वाभावात्
तूष्णीं क्रियामात्रानुष्ठानम् । अथवा मुखतोऽभिहृत्य मुखत उपावहर-
तीति क्रियाप्रकारमात्रमुपदिश्यातिदेशात् समनन्तरवाक्यस्थस्यातिदेशो
युक्त इति ॥

^१ अत्यादधाति—स्थापयति (रु). ^२ मुखेनाभिहृत्य—अभिमुखं कृत्वा
(रु). ^३ उपावहरति—अपादते (रु). हरतीति—ख. ^४ मन्त्रस्तु प्रकरणादाधारार्थं
एवैशे नान्यत्र (रु). ^५ शब्दाऽयति (रु). ^६ वहतीति—क. ^७ भ्यो हव्य—ध.

[शिञ्जनस्वरूपं असंशिञ्जनधारणयोः सार्वत्रिकत्वं च]

(भा) न च संशिञ्जयति—न च शब्दं करोति। असंशिञ्जन-
धारणयोः सार्वत्रिकत्वं^१ च शब्दात् ॥

(सू) अग्राविष्णू मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण सुवो-
परेण मध्यमं परिधि^२ मनवक्रामं प्रस्तरं^३ दक्षिणेन
पदा दक्षिणाऽतिक्रामत्युदक्सव्येन ॥ ५ ॥ १५ ॥
॥ ३७६ ॥

(भा) अनवक्रामं—अनवक्रम्यानवक्रम्य ॥

(सू) एतद्वा^४ विपरीतम् ॥ ६ ॥ १६ ॥ ॥ ३७७ ॥

(सू) विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ॥ ७ ॥ १७ ॥
॥ ३७८ ॥

[शिञ्जनसंभवः]

(धृ) न च शब्दं करोति—पात्रसंघट्टनेन ॥

[सार्वत्रिकत्वलाभः]

असंशिञ्जन—शब्दादिति—चशब्दात्सर्वत्रेत्यनुषज्यते ॥

[णमुलन्ताशयः]

^६अनवक्रामं—अनवक्रम्यानवक्रम्य—णमुलर्थः पौनःपन्यम्
सर्वातिक्रमणाभिप्रायेण ॥

^१कत्वम् इत्येव वाक्यान्तः-क. घ. ^२कामन् प्र—ख. अनवक्रा-
मम्—पदा प्रस्तरमनवक्रम्य (रु). ^३दक्षिणेन सव्येनेति तयोः प्राथम्यनियमः ;
अनवक्राममित्याभीक्ष्ण्यवचनात् । अयमपि मन्त्रवर्जं सार्वत्रिको विधिः (रु).
^४सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याकामर्तात्यर्थः (रु). ^५(अनवक्रामम् ; सुचोऽग्रेण
मध्यमं परिधिमपरेण प्रस्तरमनतिक्रामन् यथा भवति तथा दक्षिणतो गत्वेत्यर्थः.

(सू) अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ्न^१ स्सव्यः ॥
अथोर्ध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य
॥ ८ ॥ १८ ॥ ३७९ ॥

॥ त्रयोदशीस्वर्षिः ॥

(सू) समारभ्यो^२र्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजु^३
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन् सर्वाणीष्म-
काष्ठानि सःस्पर्शयति ॥ १ ॥ १९ ॥ ३८० ॥

(भा) ज्योतिष्मति—ज्वलति ॥

(सू) यं कामयेत^३ प्रमायुकस्स्यादिति जिह्वं तस्येत्यु-
क्तम् । २ ॥ २० ॥ ३८१ ॥

[जिह्वत्वोक्तयर्थवादत्वम्]

(भा) जिह्वो वक्रः । उर्ध्वमृजुरिति कर्तृवादः ॥

[सौत्रस्य प्राञ्चमुदञ्चमित्यस्यार्थः]

(वृ) प्राञ्च मुदञ्चमिति—कोणदिगभिप्रायेण ; ऋजु प्राञ्चौ
इत्युक्तत्वात् ॥

[आधार्यान्वारम्भणं मानं च]

ज्योतिष्मति—ज्वलति—अत्राधार्यद्रव्यस्य यजमानान्वारम्भणम्
आधारमाधार्यमाणमनुसमारभ्येति दर्शनात् ॥

[कामनोक्तः फलितार्थः शब्दसाधुत्वं च]

जिह्वं तस्येत्युक्तं ब्राह्मणे ;—

जिह्वः—वादः—ऊर्ध्वमाधार्यं विच्छिन्द्यादित्याद्यूर्ध्वता जिह्व-
ता च कर्तृविशेषणे । यथा जिह्वः यथा चोर्ध्वः अवक्रो भवति तथा

^१ दक्षिणावघ्नः—तत्पार्थिसंस्मृष्ट्यागुलिः (रु). ^२ उर्ध्वः—अग्रहः (रु). ^३ प्रमा-
युकः—मरणधर्मा । जिह्वो—वक्रम् ब्राह्मणप्रदर्शनमृजुत्वादरार्थम् (रु).

(सू) ऊर्ध्व^१माधार्य विच्छिन्द्यात्द्वेष्यस्य ॥ ३ ॥
॥ २१ ॥ ३८२ ॥

(सू) ^२वृषण्वा ॥ ४ ॥ २२ ॥ ३८३ ॥

[सूत्रद्वयसंपिण्डितार्थः]

(भा) ^३वृषण्वा—विकिरन्मनसा शत्रुं ध्यात्वा ॥

(सू) ^४न्यञ्चं वृष्टिकामस्य ॥ ५ ॥ २३ ॥ ३८४ ॥

(सू) ^५द्वेष्यस्येत्येके ॥ ६ ॥ २४ ॥ ३८५ ॥

(सू) ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां
जुहुयात् ॥ ७ ॥ २५ ॥ ३८६ ॥

(सू) अपि वा ^६नाधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा
जुहुयात् ॥ ८ ॥ २६ ॥ ३८७ ॥

(सू) हुत्वा^७ऽभिप्राणिति ॥ ९ ॥ २७ ॥ ३८८ ॥

(वृ) तिष्ठन् जुहुयादित्यध्या^८हृत्य अजिह्वमूर्ध्वमित्यवस्थानक्रियाविशेषणत्वात्क^९र्मत्वनपुंसकत्वे ॥

[विकिरण विवरणेन भाष्यार्थः]

वृषण्वन्—ध्यात्वा—ऊर्ध्वमाधार्य विच्छिन्द्याद्द्वेष्यस्य ^{१०}यजमानं मनसा ध्यात्वा विकिरन् प्रशिथिलमाहुतिं जुहुयात् ॥

^१ नाभिदेशादूर्ध्वमुद्रहीतया सुनाधारामारभ्य मध्येविच्छिन्द्यात् (क). ^२ वृषण्वा ?—क. स्व. इत इतो विकिरन्वा धारो विच्छिन्द्यादित्यर्थः । नकारसंज्ञान्दसः । यजमानस्याद्वेष्यत्वाच्चैव विच्छेत्तन्वमिति भावः (क). ^३ I वृषण्वन् ? विकिरन्—II वृषण्वान् विकिरन् (सु. पु). ^४ न्यञ्चि—स्व. न्यञ्चं—नाभिदेशाच्चौचैः (क). ^५ नीचैराधारो द्वेष्यस्य ; तस्माद्दर्जनौय इत्येके (क). ^६ नाधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेधः । दार्धधारदिसंयोगादयो धर्मान् न भवन्तीत्यर्थः (क). ^७ अभिप्राणिति—आधारस्योपरि श्रंसिति (क). ^८ ध्याहृत्यम्—क. ^९ त्वात्कर्मनपुंसकत्वे—क. ^{१०} द्वेष्यस्येत्यत्र द्वेष्यम्—क.

[अभिप्राणने कर्म]

(भा) हुत्वाऽ^१भिप्राणनमाधारस्य ॥

(सू) बृहद्वा इति स्रुचमुद्रुद्य पाहि माऽग्ने दुश्चरिता-
दामा सुचरिते भजेत्यसःस्पर्शयन् स्रुचौ प्रत्या-
क्रामत्येते ^२ एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती
भवतः ॥ १० ॥ २८ ॥ ३८९ ॥

(भा) एते एव मन्त्रवती भवतः नान्ये । ^३विधिस्तु सर्वत्रासंस्पर्श-
मुक्त्वा । तदा ^४धारार्थं प्राण आधार इति ॥

(सू) मखस्य शिरोऽसीति जुद्धा ध्रुवां ^५द्विस्त्रिर्वा
समनक्ति ॥ ११ ॥ २९ ॥ ३९० ॥

[समजने कर्म मानं च]

(भा) ध्रुवासमजनमाज्यस्य ; ज्योतिषा ज्योतिरिहतामिति लिङ्गात् ॥

[भाष्योक्तनियमफलम्]

(वृ) एते एव—मुक्त्वा—एते एव मन्त्रवती भवत इति नियमात्
मन्त्रवर्जितस्य क्रियाकलापस्य ^१सर्वत्र प्राप्तिः ॥

[स्रुचोरसंस्पर्शनस्याधारार्थत्वेमानम्]

तदा-आधार इति—स्रुचोरसंस्पर्शनमाधारार्थमेव । प्राण
आधारः यत्संस्पर्शयेदिति लिङ्गात् ॥

[समजनं ध्रौवाज्यस्यैव]

ध्रुवा—ज्यस्य—ध्रुवा ^२समनकीत्युक्तेऽपि ध्रौवाज्यस्य समजनम् ।

ज्योतिषा—लिङ्गात्—आज्यस्यैव तैजसत्वात् ज्योतिरिति

गौणवादोपपत्तेः ॥

^१अभिप्राणन—क. I. णनमुपरिप्राणन—ख. II. ^२इत्यमन्वत्र मन्त्रप-
सुंदासात् ततोऽन्येषामाक्रमणप्रत्याक्रमणधर्माणां सार्वत्रिकत्वे स्पष्टीकृतम् । स्रुचोरसं-
स्पर्शननियमनं मन्त्रधार्त्रवेपथते यत्संस्पर्शयेदिति निन्दार्थवादस्याधारसंयोगात् .

^३विधिकर्ममु—क. ^४स्पर्शनमु—क. ^५तदादरार्थं—ग. ^६ध्रुवामिति ध्रुवास्थमाज्यं
लक्ष्यते (ह). ^७सर्वस्य—क.

- (सू) उन्नीत^२ राय इति स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय
सुवीराय स्वाहेति जुहूमभिघार्य^१ जुहोपादाय
यज्ञेन यज्ञस्संतत इति ध्रुवां प्रत्यभिघार्या^३ यतने
^३ सादयति ॥ १२ ॥ ३० ॥ ३९१ ॥

॥ ननुदर्शा कण्डिका ॥

[जुहोपादानेऽमन्त्रता उपदेशमतं च]

- (भा) जुहोपादायेति न मन्त्रः । पुनरुन्नीतमित्युपदेशः ॥
(सू) क इदमध्वर्युर्भविष्यति ? स इदमध्वर्युर्भविष्यति
यज्ञो यज्ञस्य वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं
करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवस्सु^४र्विष्णोः स्थाने
तिष्ठामीतीध्मसंनहानि स्फ्य^५ उपसंगृह्य वेद्याश्च

[अस्योपादानस्यामन्त्रताहेतुः]

- (धृ) जुहो-न मन्त्रः—जुहोपादायेति छान्दसः ; नच मन्त्रः ; पुन-
रुपादाने मन्त्रानुपदेशात् ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

पुनरुन्नीतमित्युपदेशः इति—जुहोपादायेत्यस्मिन्नपि वाक्ये
अवश्यं पूर्ववाक्यस्यस्रुवाज्ययोरुपस्थानात् सहचरितस्य मन्त्रमात्रस्य
निवृत्तिकारणाभावात् उन्नीतं रायः इत्याज्योपादानार्थतया साधारण-
त्वाच्च ॥

^१ जुहोपादाय—ख. ^२ तने सुची सादयित्वा—ख. ^३ सादयित्वा—क.
रुद्रपत्तंसंततोऽयं पाठः । ^४ सर्वविष्णो—ख. ^५ उपसंगृह्य—उपश्लेष्य—(ह).

(ख) तृणमध्य^१न्तमादायोत्तरतः ^२ प्रवरायावतिष्ठेते
पूर्वोऽध्वर्युरपर आग्नीध्रः ॥ १ ॥ ३१ ॥ ३९२ ॥

[कइदमित्यादेर्विनियोगः, सूत्रार्थः, आदाने उपदेशपक्षः]
अवस्थानदेशः, वरणे कच्चिद्विशेषश्च.]

(भा) क इदमित्यवस्थानमन्त्रः । इध्मसंनहनानि स्फये गृहीत्वा
वेद्याश्च ^३ तृणं विगतान्तं मध्यवर्ति तस्य ^४ प्रच्याविनः वेद्यां तृणमपि-
सृजतीति लिङ्गात् । न मुच्यते वेद्या इत्युपदेशः । वेद्या उत्तरतः ।
वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्थातुर्न प्रवरः अर्ध्युणा वृतत्वात् ॥

(सू) इध्मसन्नहनानाग्नीध्रोऽन्वारभ्य क इदमग्नीद्ध-
विष्यति स इदमग्नीद्धविष्यतीति मन्त्र^५ संनमति
॥ २ ॥ ३२ ॥ ३९३ ॥

[अवस्थानमन्त्रताहेतुः]

(बृ) क इदमित्यवस्थानमन्त्रः—तिष्ठामीति लिङ्गात् ॥
इध्मसंनहनानि—तीति लिङ्गादिति ;—वेदिमध्यात् तृण-
मसंसृष्टमुपादाय वेद्यां तृणमपिसृजतीति प्रक्षेपविधानात् ।

न मुच्यते वेद्या इत्युपदेशः ;—अपिसृजतीति हस्तविमोक्त-
मात्रपरतयाप्युपपत्तेः वे^६द्यास्तृणमपादायेति संततस्यैवोपादनम् ।

[उत्तरत्वावधिर्वेदिरित्यत्र हेतुः]

वेद्या उत्तरतः ;—प्रवरायावस्थानम् प्रकृतत्वात् न विहरमात्र-
स्योत्तरतः ।

[वरुणप्रघासे विशेषे हेतुः]

वरुण-वृतत्वात् ;—त्रियमाणस्य चैकत्वात् ॥

^१ अर्ध्यन्तं—वेद्या अविगतमन्तं—वेद्यन्तस्य मूलमिति यावत् । वेद्या अवि-
गतान्तं वा (ह). ^२ प्रवरं वक्तुम् ; तद्विज्ञत्वान्मन्त्रस्य (ह). ^३ यद्य तृणमप्य-
न्तविग-द्य. ^४ प्रच्यावर्न-द्य. ^५ इदं वाक्यम्—द्य. पुस्तके न दृश्यते.

(सू) ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्या-
श्राव^१यो^२श्रावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्राव-
यति ॥ ३ ॥ ३३ ॥ ३९४ ॥

[आश्रावणादिप्रयोगप्रकारः मानं च]

(भा) आश्रावणादिषु^३ प्रथमद्वितीययोस्त्रिमात्रत्वम् । श्रावयेत्यत्रापि ।
ब्रूहि प्रेष्यादीनां व्याकरणासिद्धा ऋतिः ॥

(सू) अस्तु श्रौषडित्याग्रीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन् स्फ्य^५ संमार्गांश्च धारयन् प्रत्या-
श्रावयति ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ३९५ ॥

[प्रत्याश्रावणे स्थितिः]

(भा) इहाऽपि प्रत्याश्रावणं दक्षिणामुखस्य ॥

[प्लुतेप्रमाणम्]

(वृ) आश्रा—श्रावयेत्यत्रापि ;—स्वरयोः त्रिमात्रत्वम् । आच
वहे श्राच वये पूर्वश्चेति भारद्वाजवचनात् ;—अस्य सूत्रस्यार्थः—
वहशब्दे परतः पूर्वस्याकारस्य ऋतिः वयशब्दे परतः पूर्वस्य
श्राशब्दस्य ऋतिः पूर्वश्चेति प्रथमस्याकारस्योकारदेश्च ऋतिः ॥

[प्रत्याश्रावणे दक्षिणामुखत्वापपत्तिः]

ब्रूहि प्रे—ऋतिः ;—ब्रूहिप्रेष्यश्रौषडौषडावहनामादेरिति ॥

इहापि—मुखस्येति ;—प्रवरायावस्थाने पूर्वोऽध्वर्युरपर आग्नीध्र
इति नियमात् दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमध्वर्योरित्यादि होतुः

१ अत्र तृतीयो निगदस्त्वपक्षरश्चतुर्थः प्रणवादिः तेषु चाद्ययोः । अमीत्प्रेषणे
परस्य चेति प्रथमद्वितीयावचनौ प्रवेते नान्यत्र । तावेवोदाहृत्य अत्रैकार्यं श्रुत इत्यत
इति नियमात् । केचित्तु चतुर्थेऽपि प्रणवादुत्तरौ श्रावयन्ति प्रथम एव निगदः
२ यामे^३ श्रावयेति—स्त्र. प्रणवाधिक इति कृत्वा (र). ३ चतुर्थेऽपि प्रणवादुत्तरौ
श्रावयतां पक्षमनुवाद रुद्रदत्तः. ४ संमार्गांश्च धारयन्ति न हनानि । तेषां स्फ्यस्य च धारणं
प्रवरादन्यत्रेति द्रष्टव्यम् प्रवरे तेषामध्वर्युणा वृत्तत्वात् । श्रौषडित्योकारं श्रावयति (र).

(सू) आग्नीध्रे सोमे ॥५॥३५॥३९६॥

सर्वत्रैवमा^१श्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ॥६॥३६॥

॥ ३९७ ॥

[आश्रावणादेस्सर्वत्रैकरता]

(मा) आग्नीध्रे^२ सोमे दर्शपूर्णमासविकाराणामपि ॥

॥ पचदशी सण्डिका ॥

(मा) यथेह प्रमुञ्जे तथा सर्वत्र ॥

॥ इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये चतुर्थः पटलः ॥

(बृ) स्पर्शनाङ्गनायोदम्बुल्योरवस्थानं प्राप्तम् । अत इहापि प्रत्याश्रवणे दक्षिणामुखत्वं प्रतिपाद्यते । अपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नित्यविशेषेणोदितत्वात् तथावस्थितयोरेव होतुरसंस्पर्शो यथा भवति तथा कुर्यात् ॥

[आश्रावणाद्येकरूपताविवरणम्]

यथेह-सर्वत्रेति;—आश्रावयेत्यादिषु वैकल्पिकपक्षेषु इहानुष्ठितपक्ष एव । स सर्वत्र तथा । प्रत्याश्रावणप्रयोगोऽप्यत्रोक्त एव सर्वत्र ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्ती द्वितीये प्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

^१ आश्रुतमाश्रावणम् (५). ^२ सोमे त्वाग्नीध्रागारे तिष्ठन् (६).

(स) अनप^१व्याहरन्तः प्रचरन्ति ॥ १ ॥ ३७ ॥
॥ ३९८ ॥

[अनपव्याहारविध्यर्थः, तदधिकारिगणनाभेदः, प्रचरणस्वरूपेऽ-
न्यपक्षः तद्दूषणं च.]

(भा) अनपव्याहरन्त इत्यन्यवचनप्रतिषेधः ^२ सयजमानानाम् ।
केचि^३ चतुर्णाम् । प्रचरणमवदानग्रहणादीज्यान्तम् । केचित्सर्वम् ।
तेषामिडायामनर्थकं वाग्यमनविधानम् ॥

[अपव्याहारनिषेधस्य यजमानविषयत्वेहेतुः]

(वृ) अनपव्या—मानानाम्—यजमानस्यापि प्रचरणकर्तृत्वात् ।

[चतुर्णामिति पक्षोपपत्तिः]

केचि^३ चतुर्णाम्—ऋत्विजाम् । नान्यदाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणा-
दित्यादिषु ऋत्विजामेव त्रयाणां संकीर्तनात् ब्रह्मणोऽपि सर्वकर्मसु वाग्य-
मनादिकर्तृत्वात् चतुर्णामेव । 'चत्वार ऋत्विज' इत्यत्र सङ्ख्याग्रहणं
बहुवचनचोदितासु चतुर्णामेव ग्रहणं यथा स्यादित्युक्तत्वाच्च ॥

[इज्यान्तमात्रस्य प्रचरणपदार्थत्वे हेतुः]

प्रचरण—ज्यान्तम्—न कृत्स्नप्रयोगः । वपया प्रचर्य पुरोडा-
शेन प्रचरतीति दर्शनात् ।

[पक्षान्तरं तत्र दोषघ्नचरणं च]

केचित्सर्वमिति—कृत्स्नप्रयोग इत्यर्थः ।

एतद्दूषणम्—

तेषामिडाया—विधानमिति—अनपव्याहरन्त इत्यनेनैव

सिद्धत्वात् ।

^१ मन्त्रादन्वयस्य वचनमपव्याहारः । तमवदानादि प्रदानन्तं न कुर्युः
प्रचरितारः (र). ^२ न यजमानानाम्—घ. ^३ चतुर्णामृत्विजाम्—घ. ^४ चतुर्णां
ऋत्विजामिति—ख. ग.

(सू) आश्रावयिष्यन् नान्यदाश्रावणात् ब्रूयात् आश्राविते नान्यदाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणात् प्रत्याश्राविते नान्यदध्वर्युर्यजेति वचनात् यजेत्युक्ते होता नान्यद्वषट्कारात् ॥ २ ॥ ३८ ॥ ३९९ ॥

[आश्रावयिष्यन् इत्यादि सूत्रारम्भफलम्]

(भा) अपव्याहारे कृते यद्युक्त इति प्रायश्चित्तं प्राप्तम्; पुनरारम्भ एतेषु कालेषु प्रायश्चित्तान्तरविधानार्थम् ॥

(सू) यद्यन्यद्ब्रूयात्पुनरेवाश्रावयेत् ॥ ३ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥

(भा) सर्वमाश्रावणादि पुनः ॥

(सू) व्याहृतीर्वा जपेत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ ४०१ ॥

(भा) व्याहृतिजपो श्रेषकर्तुः ॥

(सू) ऊर्ध्वञ्जुमासीन् होतां वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान् यक्षद्विद्रांश्चिकित्वान् मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति^१ यथाऽऽर्षेयो यजमानः ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ४०२ ॥

[सूत्रस्य नैमित्तिकविधानपरत्वम् याज्यासंग्रहश्च]

(वृ) आश्रावयिष्यन्नित्यादि—आश्रावयिष्यन्नित्याद्यारम्भो यद्यन्यद्ब्रूयादित्यादिनैमित्तिकविधानार्थम् । नान्यद्वषट्कारादिति—याज्यया सह ।

[पुनराश्रावणग्रहणफलम्]

सर्वमाश्रावणादि पुनरिति—पुनराश्रावयेदित्याश्रावणग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । आश्रावणादिवषट्कारान्तस्य आश्रावणमात्रेण कार्यसिद्धेः ॥

[व्याहृतिजपे कर्ता]

व्याहृतिजपो श्रेषकर्तुः—अपव्याहरणकर्तुः ।

^१ देवहोतृरूपेण स्वरूपेण च मानुषस्य हातुर्देवत्वप्राप्त्यर्थं वरणम् (क).

^२ यस्य यजमानस्य यः प्रवरः प्रवर कण्ठे दर्शितः तस्य तत्रोक्तानुषीन् अमुषदमुवदिति कीर्तयन् होतां वृणीते यावन्तस्पुरिति (क).

(सू) ^१ त्रीन् यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ॥ ६ ॥ ४२ ॥

॥ ४०३ ॥

(सू) अपि वैकं द्वे त्रीन् पञ्च ॥ ७ ॥ ४३ ॥ ४०४ ॥

(सू) न ^२ चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते

॥ ८ ॥ ४४ ॥ ४०५ ॥

[पुनस्त्रित्वोक्तिफलम् वरणप्रकारश्च]

(भा) ^३ वरणस्य पुनस्त्रित्वविधानाद्विपितुरपि त्रय एव त्रियन्ते न षट् ।
एक एकतो द्वावेकतः । यदि पञ्च द्वावेकतस्त्रय एकतः ॥

[पुनस्त्रित्वविधिफलविवरणम्]

(वृ) वरणस्य पुन-न षट्—त्रीन् वृणीते इति प्रवरपाठतस्मिद्धेऽ-
पीह पुनर्वचनात् ।

[द्विपितृकरणे व्यवस्था]

एक-एकत इति—प्रविष्टकुल एको त्रियते जन्मकुले द्वाविति
त्रिवरणपक्षे ।

यदि पञ्च-एकत इति—पञ्चवरणपक्षे यथर्षीति पुनर्वचनं
पञ्चानामपि प्रवरणार्थम् ।

[वरणविषयश्रुतिस्मृतिविरोधशङ्कापरिहारौ]

अत्रेदं निरूपणीयम्—आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव ^४ नैति यजमान-
स्यार्षेयं वृणीते ऊर्ध्वज्जुमासीनं होतारं वृणीते इति । तथा त्रयो
वा अग्नय इत्यारभ्य य एव देवानां तं वृणीते इति । तथा अभिर्देवो

^१ यस्य यजमानस्य य ऋषयो गोप्रवृष्टित्वेनोपाख्यायन्ते मन्त्रकृतश्च तान्
कौत्सतित्यर्थः । अत्र चाविशेषेण त्रीन् वृणीते इति वचनात् पञ्चार्षेयस्यापि त्रया-
णामेव वरणम् । एकार्षेययोस्तु त्रयाणामभावात्त्रिपितृवैशेष्यवरणस्यापक्षा । तत एव
हेतोः कर्मण्येवानधिष्ठास्तयोरित्यन्ये । एकं वृणीते इत्याद्यापि श्रित्वविधेरेवावयुल्यानु-
वाद इति मन्यन्ते (६). ^२ अयं निषेधो वामुष्पायणविषयः (६). ^३ वरणस्य च-
न. घ. ^४ नैतीति (सु. २१).

शुक्लशैशिरिदर्शनात् ॥

(सु) ^१ इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो ^२ होता
॥ ९ ॥ ४५ ॥ ४०६ ॥

(सू) पुरोहितस्य ^३ प्रवरेण राजा वृणीति ॥ १० ॥
॥ ४६ ॥ ४०७ ॥

(वृ) होतेति य एव देवानां तं वृणीतेत्यादिनिर्देशैः यजमानार्षेयवरणं होतृवरणमग्निवरणं च प्रतीयत इति विरुद्धमिव दृश्यते । अतः कस्यात्र वरणमिति ?

अत्रोच्यते ;— हव्यवाहनोऽग्निराहवनीय आर्षेयशब्देनोच्यते । यजमानेन जनितत्वात्तद्गोत्राभिधानम् । अतश्च यजमानार्षेयेणाग्नेर्वरणं प्रधानार्थम् । आग्नेयो वै होता अग्निर्मे होता अग्निर्होतेति च होतुरप्यग्निदेवतत्वादग्निरूपेण होतुर्वरणम् । ततो यजमानार्षेयेण गोत्रेण होतृवरणमध्वर्युणा कर्तव्यम् । होता तु यजमानार्षेयेणाग्निवरणं अग्ने महा* असीत्युपक्रम्य आनिवित्समाप्तेरग्न्याभिधानपरत्वात् । प्रवरनिविदां च आवाहनाङ्गत्वात् । आहवनीयस्य च वृणाध्व* हव्यवाहनमिति हविर्वोदृत्वेन आहवनीयाग्नेर्यजमानार्षेयत्वेन वरणं तत्सम्बन्धितया च होतुर्वरणम् । पञ्चानां वरणपक्षे द्वावेकत इत्यत्र उदाहरणे ^४ दर्शनम् ॥

[शुक्लशुदाहरणाशयः]

शुक्लशैशिरिदर्शनादिति ;— द्वयामुप्यायणोदाहरणम् । भर-
द्वाजाः शुक्लाः कताः शैशिरय इति ॥

^१ अत-सू. ^२ तच्चोभयं प्रवरेषुदाहारमिति (ह). ^३ प्रवरकाण्डपठिताना-
मेव विधानमिहोपदेश आदराथो द्रष्टव्यः (ह). ^४ न प्रदर्शनम् (सु. रा).

[पुरोहितप्रवरस्य राजत्वं निबन्धनं न जातिः]

- (भा) ब्राह्मणस्यापि राज्यप्राप्तस्य पुरोहितप्रवर एव ; पुनर्विधानात् ॥
 (स) ब्रह्मण्यदाच वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावि-
 तार इति ^१ प्रवरशेषमाह ॥ ११ ॥ ४७ ॥ ४०८ ॥
 (सू) अपि वा ^२ नार्षेयं वृणीते मनुवदित्येव वृष्यात्
 ॥ १२ ॥ ४८ ॥ ४०९ ॥
 (स) ^३ सीदति होता ॥ १३ ॥ ४९ ॥ ४१० ॥

[होतुरेवेदानीमासनम् सोमे विशेषश्च]

- (भा) होतैव सीदति न मैत्रावरुणः; त्रियमाणो होतृकार्यापन्नोऽपि पशौ ॥
 (स) होतुरुपांशु नाम गृह्णाति मानुष इत्युचैः
 ॥ १४ ॥ ५० ॥ ४११ ॥
 (सू) वेद्यां ^४ तृणमपिसृजति ॥ १५ ॥ ५१ ॥ ४१२ ॥

॥ षोडशी सप्तिका ॥

[पुनर्विधानादिति हेतुविवरणम्]

- (बृ) ब्राह्मणस्यापि — विधानादिति ; — प्रवरपाठसिद्धस्यापीह
 पुनर्विधानात् राज्यकर्तृत्वमात्रनिमित्तमेव पुरोहितप्रवरेण वरणम् ॥

[पशौहोतैव सीदतीत्यत्रोहेतुः]

- होतैव — पशोविति ; — उर्ध्वंनुमासीनं होतारं वृणीत इति
 प्रकृतेऽपि होतारि सीदति होतैति पुनर्वचनात् होतैव सीदति न
 मैत्रावरुणः पशौ ॥

^१ प्रवरशेषः—प्रवरनिगदस्य शेषः (रु). ^२ इदं सन्नहितराजन्यविषयामिति
 मनुवदित्येतावद्वृष्यात् (रु). ^३ होतुरासनकालविकल्पार्थं वचनम् । आसीनं वा
 होतारं वृणीते । वृत्तो वाऽत्र काले निधीदति (रु). ^४ = रथ्यन्तमासं तृणं तत्र
 प्रत्यापिसृजति (रु).

(सू) ^१ घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽपरेणाऽऽधारसंभेदं पञ्च प्रयाजान् प्राचो यजति ॥ १ ॥ ५२ ॥ ४१३ ॥

(सू) ^३ प्रातिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणत इडः पश्चाद्गर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये ॥ २ ॥ ५३ ॥ ४१४ ॥

[आधारसंभेदपदार्थादि]

भा) प्रयाजाङ्गं घृतवतीशब्द इति पशौ वक्ष्यति । आधारयोस्सङ्गः आधारसंभेदः । तमपरेण प्रतिदिशमपि । प्राचः—प्रागपवर्गान् ॥

(सू) सर्वान् ^४ वैकथ्यम् ॥ ३ ॥ ५४ ॥ ४१५ ॥

(सू) ^६ आश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते समिधो यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजयजेतीतरान् ॥ ४ ॥ ५५ ॥ ४१६ ॥

(वृ) प्रतिदिशमपीति ;—अपरेणाधारसंभेदमिति देशनियमात् ॥

प्राचः—प्रागपवर्गान्—उत्तमोऽप्याधारसंभेदस्य पश्चान्मध्ये यदाधारावृजू प्राञ्चौ तदा संभेदाभावेऽपि पश्चाद्भाग एव ; देश-लक्षणत्वात् ॥

^१ घृतशब्दवति घृतवतीमित्यस्मिन् शब्दे उक्ते इत्यर्थः (रु). ^२ आधारयो-
र्व्यतिषङ्गप्रदेशः (रु). ^३ प्रातिदिशं वा यजत्यपरेणैवाधारसंभेदम् (रु). ^४ एकैक्य-
मित्यर्थमुक्तौ रूपम्—एकस्मिन् देशे । अपरेणाधारसंभेदमित्येव (रु). ^५ ननु
किन्दैवत्याः प्रयाजाः ? ऋतुदैवत्याः खलु प्रयाजा इति बोधायनः । मन्त्रवर्णांश्च
भवन्ति । वसन्तसृज्नां इत्यादीनि ब्राह्मणानि चेति (रु).

[णुमुलन्तद्विरुक्तिफलं प्रथमशब्दार्थश्च]

(भा) आश्राव्याश्राव्य । न पुरोनुवाक्यासंप्रैषः । प्रथमं प्रयाजं प्रति ॥

(सू) यं कामयेता^१भितरं वसीयान् स्यादित्य^२भिक्रामं
तस्य जुहुयादवतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न
वसीयान्न पापीयानिति^३ समानत्र तिष्ठन् ॥ ५ ॥
॥ ५६ ॥ ४१७ ॥

(भा) अभितरम्—सुष्ठुतरम् । वसीयान्—वसु^४मत्तरः । अभिक्रा-
मम्—अभिक्रम्याभिक्रम्य । नित्ये कामोऽभिक्रामं जुहोतीति वचनात् ।

(वृ) आश्राव्या श्राव्येति—आश्रावमाश्रावमित्यस्यार्थः ।

[पुरोनुवाक्याप्रैषविरहोपपत्तिः]

न पुरो—षः इति—सर्वत्रावद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनु-
वाक्याप्रैषस्य प्राप्तत्वादाश्रावमाश्रावमिति पुरोनुवाक्याप्रैषनिवृत्त्यर्थम् ॥

[प्रथमशब्दविवरणोपपत्तिः]

प्रथमं—तीति—समिधो यजेति प्रथमं संप्रेष्यतीति न
प्रथमया संप्रेष्यतीति संबन्धः ; कर्मणः प्रैषाभावात् । अतः प्रथममिति
पथमं प्रयाजं प्रतीति संबन्धः ॥

यजयजेतीतरान्—इत्यत्रापि इतरान् प्रतीति संबन्धः ।

वसुमत्तरः—श्रेष्ठो धनवान् वा ।

अभिक्रम्याभिक्रम्य—अग्निसमीपम् ।

[वचनेन नित्येकामनासिद्धिः]

नित्ये—वचनात्—अभिक्रामं जुहोतीति नित्यवद्वचनात्
नित्यानुष्ठानेऽपि फलकामः । फलसाधनत्वं नित्याधिकारप्रयुक्तस्यापि ॥

^१ अभितरं—सुतराम् वसीयान्—पुष्टः. ^२ अभिक्रामं—प्रतिप्रयाजं किञ्चि-
दन्तरमग्निमभिक्रम्याभिक्रम्य । अवतरं—अवकृष्टतरम् । पापीयान्—दरिद्रः । प्रति
क्रामं—अग्नेः प्रतीपं कान्त्वा (रु). ^३ उभयथाऽप्याकामश्रेष्ठत्र स्थितः (रु). ^४ मत्तरः
धनवान्वा—ग.

अवतरम्—अवकृष्टतरम् । पापीयान्—दरिद्रः ; पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते इति पापिष्ठो वा । प्रतिक्रामं—प्रतिक्रम्य प्रतिक्रम्य ॥

(सू) त्रीनिष्ट्याऽर्धमौप^१भृतस्य जुह्वामानीयोत्तराविष्ट्या प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिघार्या^२नुपूर्वं हवींश्च्य-
भिघारयत्यु^३पभृत^४मन्तरतः ॥६॥५७॥ ४१८ ॥

(सू) न हवींश्च्यभिघारयेद्देव्यस्यायतने स्रुचौ^५ सा-
दयति ॥ ७ ॥ ५८ ॥ ॥ ४१९ ॥

सप्तदशी स्वाष्टिका ॥

[पापीयःपदधिवरणे मानम्]

(वृ) पापीयान्—दरिद्रः—वसीयसः प्रतियोगित्वात् ।
किं च—

पुनरे—इति—पापीयानिति शब्दस्य दरिद्रवचनत्वे लिङ्गम् ।
यः पुरा भद्रस्सन् पापीयान् म्यात् इत्यादिना पापीयस्त्वपरिहारनिर्देशे
वामं वसूपावर्तते इति निर्देशात् । सर्वत्रैवम् ॥

[पापीयःपदार्थभेदस्य प्रकृतोपयोगः]

पापिष्ठो वा—पूर्वस्मिन् पक्षे नात्यन्तनिषेधः । अस्मिन् पक्षे
प्रतिषेध एव ॥

[प्रतिक्रमणस्वरूपम् । नवसीयानित्यादेरर्थश्च]

प्रतिक्रा—निवृत्त्य—आहवनीयस्य दक्षिणपार्श्वे दूराद्दूरं
मत्वा । न वसीयान् न पापीयानिति मध्यवर्तिकामनायाम् ॥

^१ सृतम्—क. ^२ आनुपूर्वं—ख. ^३ अत्राप्युपभृतमित्यज्यलक्षणा ;
पशौ नोपभृतमिति जिज्ञात् । हवींश्च्युत्पत्तिक्रमेणाभिघारयति (र). ^४ मन्तरतः—
क. ख. ^५ सादयित्वा (र).

[समानयनफलं तन्मानं च]

(भा) समानयनं बर्हिस्स्वाहाकारार्थम् ; चतुर्थाष्टमयोरिति लिङ्गात् ।

[आज्यस्थाल्यभिघारणनिषेधस्तन्मानं च]

न ^१ प्रयाजशेषेणाज्यस्थाल्या अभिघारणम् । नान्तर्वेदिगृहीतस्य प्रतीचीन^२ हरन्तीति वचनात् ॥

इति आपस्तम्बभूतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीये प्रश्ने

पञ्चमः पटलः.

(घृ) आप्नेयस्तौम्यश्चाज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृ-
हीताभ्याम् ॥ १ ॥ ॥ ५९ ॥ ४२० ॥

[आज्यभागपदार्थः]

(भा) आज्यभागाविति कर्मनामधेयम् ॥

[बर्हिस्स्वाहाकारार्थत्वेतुविचरणम्]

(घृ) समानयनं—लिङ्गादिति ;—पशौ चतुर्थाष्टमयोः प्रति समानीयेत्युत्तरयोर्विकारेषु विभज्य समानयनविधानात् ॥

[प्रयाजशेषेणाज्यस्थाल्यनभिघारणे हेतुविचरणं उपदेशपक्षश्च]

न प्रयाज—वचनादिति ;—स्थालीगताज्यस्यापराग्निहोमा-
नामपि साधनत्वादुपभृतमाज्यमन्तरतः ^२ प्रयाजशेषेण हवी-
प्यभिघारय-
तीति प्राप्तस्याभिघारणस्य उपभृतमन्तरत इति क्रमविधानात् । उप-
देशस्तु पश्चावाज्यामावेऽपि नोपभृतमिति निषेधात् केवलमपि पात्र-
मभिघारयति अतो नानूयाजे ^३ प्रायणीयेऽप्युपभृतोऽभिघारणम् ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यहस्तौ द्वितीये प्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

^१ प्रयाजाज्य ? (मु. रा). ^२ प्रयाजाज्य (मु. रा). ^३ याजप्राय—ख. ग.

(सू) ^१जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम् ॥ ४२१ ॥
 अप्यजामदग्रथो जामदग्रथमामन्त्रथ पञ्चावत्तं
 कुर्वति ^२सर्वत्र ॥ ३ ॥ ६१ ॥ ४२२ ॥

[पञ्चावत्तविषयनियमः]

(भा) पञ्चावत्तं सर्वत्र वषट्कारप्रदानेषु ।

(सू) ^३अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रे-
 ष्यति । अवदायावदाय सुवेण प्रस्तरबर्हिस्समज्य
 जुष्टूपभृतावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्याश्चाव्य प्रत्या-
 भावितेऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकम्
 ॥ ४ ॥ ॥ ६२ ॥ ४२३ ॥

[अन्यत्रापि पञ्चावत्तम् सर्वशब्दार्थश्च]

(बृ) पञ्चा—प्रदानेष्विति ;—अप्यजामदमन्य इत्यादि सर्वत्रे-
 ल्येवमन्तमेकं सूत्रम् । विकल्पेन सर्वेषां शास्त्रान्तरसिद्धपञ्चावत्तिनां
^४विदानामाष्टिषेणानां च जामदमन्यप्रवरयोगेन पञ्चावत्तमिति जमदग्नि-
 पुरोहित प्रवराणां ^५राज्ञामपि । सर्वत्रेति वषट्कारप्रदानेष्वेव ; पुरोऽनु-
 वाक्यादिसाहचर्यात् ॥

^१अथाज्यभागप्रसङ्गात् सर्वान् दर्विहोमसाधारणधर्मानाह (रु). ^२सर्वत्रे-
 ल्यसंदेहाभ्यम् । केचित्तु सर्वत्रेतिवचनात् दर्विहोमेष्वपि चतुर्गृहीतवत्सु पञ्चावत्त-
 मिच्छन्ति ; तद्युक्तम् ; अदर्विहोमाधिकारात् कलान्तरात् । तस्माद्दर्विहोमेषु
 चतुरवत्तचोदनायां प्रजार्वात्तनोऽपि चतुर्गृहीतमेव न पञ्चगृहीतम्. अग्निहोत्रे तु
 वचनाद्भवति (रु). ^३अवदाने प्रकान्ते इत्यर्थः । जुष्टामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽ-
 नुस्वधेति संप्रेष्यतीति लिङ्गात् । आप्याय्य ध्रुवां प्रस्तरबर्हिषि समनक्ति याज्यां संप्रेष्य-
 तीत्यन्वयः । तदर्थं होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः (रु). ^४विनाऽऽष्टिषेणानां—क.

^५प्रवराणां वा राज्ञा—क. ख. घ. ^६प्रवराणां राज्ञां वा (सु. रा).

[पुरोऽनुवाक्यासंप्रैषे सावंत्रिकत्वलिङ्गम्, उपदेशपक्षः,
समञ्जने कालः, दर्विहोमेषु पक्षभेदश्च]

(भा) प्रधानेष्वप्यवघन् अमुष्मा अनुब्रूहीतीन्द्राय पुरोडाशाना-
मवदीयमानानामनुब्रूहीति लिङ्गात् । ^१ उपदेशो वषट्कारवदङ्गेषु
प्रत्यभिधारणं कृत्वाऽनुब्रूहीति । आप्यायनं कृत्वा प्रस्तरर्वाहंस्समञ्जनम् ।
^२ न च दर्विहोमेषु ; आश्रुतप्रत्याश्रुतादिसंबन्धात् । उपदेशो दर्वि-
होमेष्वपीति ॥

(सू) उत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्नये जुहोति ॥ ६३ ॥ ४२४ ॥

(सू) दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय ^३ समं पूर्वेण ॥ ६ ॥
॥ ६४ ॥ ४२५ ॥

(सू) उभे ^४ ज्योतिष्मति ॥ ७ ॥ ६५ ॥ ४२६ ॥

[प्रधानेषु पूर्वोक्तस्य विकल्पः]

(वृ) प्रधानेष्व—लिङ्गात् ;—प्रधानयागे सिद्धवदनुवादात् ;
ऐन्द्रस्यावघन् ब्रूयादिन्द्रायानुब्रूहीति श्रुतेश्च वषट्कारप्रदानेषु
^५ विकल्पते ॥

[उपदेशपक्षे हेतुः]

उपदेशो—ब्रूहीति ;—^६ हविः प्रत्यभिधारणोत्तरकालविधानात्
प्रत्यभिधारणं कृत्वैव अनुब्रूहीति षैषः ।

[समञ्जने व्यघस्था]

आप्यायनं—ञ्जनम् ;—वषट्कारप्रदानेषु ।

[दर्विहोमे समञ्जनाभावसिद्धिः]

न च दर्विहोमेषु—ष्वपीति ;—जवदायावदायेत्यविशेष-
वचनात् ॥

^१ उपदेशादङ्गेषु—भा. ^२ नदर्वि—क. ^३ यत्र हुतः पूर्वोक्तज्यभागन दक्षिण
मिव चक्षुः सव्येन समो भवति तत्र जुहोति—(ह). ^४ न वक्ष्यमाणाहुतिवद्विगता-
र्विषि (ह). ^५ विकल्पते (सु. रा). ^६ प्रत्यभिधारणोत्तरं (सु. रा).

(घ) पूर्वमाज्य^१भागं प्रति^२सुचावात्ते न निदधा-
त्यास्विष्टकृतः ॥ ८ ॥ ६६ ॥ ४२७ ॥

[कचित्सुगसंस्थापनम्]

(भा) अनाज्यभागेऽपि पशौ सुचौ न संस्थाप्येते स्वकालोऽस्तीति ॥

(सू) आज्यभागावन्तरेणैतरा आहुतीर्जुहोति ॥ ९ ॥
॥ ६७ ॥ ४२८ ॥

[वषट्काराहुतिदेशे पक्षभेदः]

(भा) ^३आज्यभागावन्तरेण वषट्काराहुतीस्सर्वाः । आधारसंभेदेन
सह विकल्पः । केचित् दर्विहोमाहुतिराज्यभागावन्तरेणाधारसंभेदेन
वषट्काराहुतिरिति ॥

[स्वकालोस्तीतीत्यस्यार्थः]

(वृ) अनाज्य—कालोऽस्तीति ;—सुग्वारणस्योपरितनकर्माङ्गत्वात् ।
आज्यभागस्थालीघारणं विवक्षितम् ॥

[विकल्पे हेतुः तस्य व्यवस्थितत्वं च]

(वृ) आधा—विकल्पः—आधारसंभेदेनाहुतीः प्रतिपादयतीत्य-
नेन सह विकल्पः । प्रधानाहुतिसन्निधौ पाठात् । व्यवस्थितोऽयं
विकल्पः आधारसंभेदाभावे आज्यभागावन्तरेण ऋजू प्राञ्चौ होतव्या-
वित्वादिपक्षे ॥

[केचिन्वित्युक्तपक्षाशयः]

केचिद्—राहुतिरिति—व्यवस्थया नित्यवदन्वये संभवति
न विकल्पेन पाक्षिकान्वयो युक्त इति वर्णयन्ति ॥

१ आज्यभागं प्रतितकाले (क). २ सुचावात्ते ? (क.) सतश्चात्तायामंश
सुचि प्रकृतौ प्रधानादवदानदर्शनादनाज्यभागेऽपि पशुप्रायणीयादावास्मिन् काले
सुचावादीयेते (क). ३ आज्यभागादेशयोर्मध्य एवैतरा दर्विहोमाहुतीर्जुहोति । न
बाहस्ताभ्याम् । अदर्विहोमाहुतीनां तु देशो वक्ष्यते (क).

(सू.) प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य मा भेर्मा संविकथा
मा त्वा हि^१सिपं मा ते तेजोऽपक्रमात् । भरत-
मुद्रे मनुषिं चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि
नमस्ते अस्तु मा मा हि^२सीरित्याग्नेयस्य पुरो-
डाशस्य मध्या^३दङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं^४ तिरीचीन-
मवद्यति^५ । पूर्वार्धाद्द्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः
पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः ॥ १० ॥ ६८ ॥ ४२९ ॥

[अवदानमन्त्रे बहुवचनाभिप्रायः तत्प्रयोजनं च]

(भा) अवदानानीति^६ जात्याभिधानम् मा भूत्प्रकरणो^७परोष इति ।
अतोऽवदानद्वित्वेऽपि न निवर्तते । अवदानैकत्वेऽपि नोद्धते पिश्यायाम् ।

[तिरश्चीनाननूचीनावदानक्रमः]

तिरीची^८नं दक्षिणाग्राभ्यामङ्गुलि^९भ्याम् अनूचीनं प्रागग्राभ्याम् ॥

[जात्याभिधानत्वोपपत्तिः चतुरवत्तपञ्चोपपत्तिश्च]

(वृ) अवदानानीति-रोष इति-^{१०} अवदाननिते^{११} 'यदवदानानि'
इति बहुवचनं जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् ॥

प्रकृत्यर्थान्वयसंभवात् पाशमन्नवत्सङ्ख्यावचनस्याविवक्षा चतुरव-
त्तिनाम् ॥

अवदानै-पित्रयायाम्—अत एकस्मिन् सर्वावदानार्थं सकृदेव
मन्त्रप्रयोगः ॥

[तृतीयावदानेऽपि प्रागग्राभ्याम्]

तिरश्चीनं—ग्राभ्याम्—पश्चार्धात्तृतीयं प्रागग्राभ्यामेव ॥

^१ अङ्गुष्ठपर्व-अङ्गुष्ठस्योत्तमं काण्डम् (रु). ^२ तिरश्चीन-क. ख. ^३ प्रागा-
यत्तरङ्गुल्यङ्गुष्ठैर्द्वितीयं तृतीयं चेत्यर्थः । तयोस्तु नावदानमन्त्रस्यावृत्तिः । अपादान-
द्रव्याभिधायित्वात्तदेवतत्वात् । न चावदानद्वित्वे निवर्तते ; जात्याख्यायां बहु-
वचनात् (रु). ^४ जात्याभिधानम्-ग. ^५ यावरोष इति-घ. ^६ तिर-
श्चीन-घ. ^७ भ्यामुदगग्राभ्यां वा-क.

(सू) ^१ असंभिन्दन् ^२ मांससहिताभ्यामङ्गुलीभ्या-
मङ्गुष्ठेन च पुरोडाशस्यावद्यति ॥ ६९ ॥ ४३० ॥

[असंभेदादिपदार्थः]

(भा) असंभिन्दन्—यथा ^३ द्वयोस्वदानयोरसङ्गमः । मांससहिताभ्या-
मिति—मध्यमाङ्गुलिभ्याम् ॥

(सू) सुवेणाज्यसान्नाद्ययोः ॥ १२ ॥ ७० ॥ ४३१ ॥

(सू) ^४ आनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममवदानमवदाय
पूर्वार्धे स्रुचो निदध्यात् । मध्यादपरमवदाय
पश्चार्धे स्रुचः ॥ १३ ॥ ७१ ॥ ४३२ ॥

[आनुजावरपदार्थः तस्यावदानविशेषे संभवश्च]

(भा) आनु ^५ जावरोऽगुरुर्योऽनुगामी । तस्य नैमित्तिकम् ॥

[असंभेदसंबन्धिनौ]

(वृ) असंभिन्दन्—गमः—असंसर्गो देशयोः यथा भवति ॥
मांससहिताभ्यामिति—भ्याम्—तयोरुभयतोऽङ्गुलिसंश्लेषात् ॥

[आनुजावरपदार्थः]

आनुजावरो—गामी—अनुजस्यावरः अनुजावरः । अगु-
रुमनुजमनुगमनादिना विद्याधनादिभिरुपजीवति यो ज्येष्ठः स आनु-
जावरः ॥

^१ अवदानदेशावसाङ्गिरन् (रु). ^२ अनखसंहिताभ्याम् । अङ्गुष्ठेन चानेन च
सुवेणावद्यति हस्तेनावद्यतीत्याविशेषबोद्धिर्ता सुवहस्ता द्रवकठिनयोर्हविषोः सामर्थ्यो-
न्नियम्येते । तेन साक्षात्पश्चिमोऽपि वपादौ हस्त इष्यते पुरोडाशविकारेऽपि
यवाम्बादौ स्रुचः (रु). ^३ द्वयोरप्यवदानयोः—क. ^४ योऽप्यतेजस्वात्समानजाती-
नामनुगन्ता भवति स आनुजावरः । ध्रुवी आनुजावरविधिमुक्त्वा फलाभ्यानात्काम्य एवायं
कल्पः (रु). ^५ गुरुर्यो—क. ग.

(ख) पूर्वप्रथमान्यवद्येज्येषुस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा
गतधीस्स्यात् ॥ १४ ॥ ७२ ॥ ४३३ ॥

(भा) ज्यैष्ठिनेयः—ज्येष्ठायाः पुत्रः । कानिष्ठिनेयः—^१ कनिष्ठायाः
[ज्येष्ठपदार्थविशेषः]

पुत्रः । ^२ प्रथमज्येष्ठो न ^३ सृतज्येष्ठः ॥

(सू) अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो
वाऽऽनुजावरो यो वा बुभूषत् ॥ १५ ॥ ७३ ॥ ४३४ ॥
[अवदानविशेषे काम्यत्वम्]

(भा) यो वाऽऽनुजावर इति काम्यम् । यस्तस्मात्प्रच्युतिमिच्छति ॥

(वृ) ज्यैष्ठिने—पुत्रः—पुत्रः ज्येष्ठस्येति ज्यैष्ठिनेयविशेषणम् । ^४ तथा
कनिष्ठस्येति कानिष्ठिनेयस्य ॥

[प्रकृतज्येष्ठशब्दविवक्षितार्थः प्रयोजनं च]

प्रथम—ज्येष्ठः—ज्येष्ठशब्दस्यातिशयवचनत्वात् । कनिष्ठत्व-
प्राप्तिराहितज्येष्ठवचनत्वं ^५ युक्तम् । तथा ^६ कनिष्ठः न स्यपत्येन तौ
बाध्यते एकपुत्रो ज्येष्ठ एव ॥

यस्त—छति—अनुजोपजीवित्वान्निवृत्तिमिच्छति । पूर्वम्—
आनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममित्येतत् अनुजोपजीवित्वनिमित्तेन नैमित्ति-
कम् ॥

^१ कनिष्ठाया पश्चादानीतायाः—भा. कनिष्ठायाः—पश्चात्परिणीतायाः—क. घ.

^२ इदं क—पुस्तके न दृश्यते. ^३ प्रथमं—क. ^४ प्रच्युत—ग. घ. ख. ग.

^५ १४—१५ इति सूत्रद्वयं एकत्रैव व्याख्यातं—क. ख. ग. घ. । युक्तम्

इत्यतः परं न स्यपत्येन स बाध्यते । एकपुत्रो ज्येष्ठपुत्र एव । तस्य गताश्रयश्च

पूर्वार्धात्प्रथमान्यवद्येत्, इति वृत्तिग्रन्थोऽधिकः (सु. १). इदं घ.—पुस्तके

न दृश्यते. ^६ सूत्रे कानिष्ठिनेयः पश्चात्परिणीतायाः पुत्रः । कानिष्ठिनेयस्यविशेषणम् ।

अन्वयकनिष्ठः न सृतकनिष्ठः । न स्यपत्येन स बाध्यते (सु. १).

[विकल्पे विषयः]

- (भा) नैमित्तिकं पूर्वमुमे ^१ वा विकल्पेते ॥
 (सू) अथ यदि पुरोहितः ^२ पुरोधाकामो वा यजेत
 पूर्वार्धात्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे सूत्रो निधाय
 पूर्वार्धेऽग्नेर्जुहुयात् ॥ १६ ॥ ७४ ॥ ४३५ ॥
 (सू) ^३ अवदानान्यभिधार्य यदवदानानि तेऽवद्यन्
 (वृ) उमे—ते—नैमित्तिकत्वादुभयोः काम्यत्वेऽऽप्युभयोरविशेषात्
 विकल्प एव ॥

^१ वा शब्दः घ. नष्टइत्ये. ^२ पुरोहित्यम् । द्वितीयतृतीययोरवदानयोरनि-
 धनदेशावचनादनियमः (६). ^३ ननु समान्यतः प्रागेव विहितस्य यज्यानुवाक्या
 सम्प्रैषस्य पुनर्विधिः किमर्थः? केचिदाहुः;—तत्र तावत् अवयन् सम्प्रैष्यती-
 त्यवदानसमयानुवाक्यासम्प्रैषविधिरज्ञविषयः । प्रदानविषयस्त्वयं प्रत्यभिधारणो-
 स्तरकालविधानार्थ इति; तदयुक्तम्; तत्र सार्वत्रिकमित्यनेन विरोधात् । स्विकृत्य-
 भिधारणोस्तरकालं तद्वचनविरोधात् । अत्र च याज्या सम्प्रैषपदोपादानवैयर्थ्यात् ।
 तस्य च क्रमार्थतायामाश्रावणप्रत्याश्रावणयोरुत्कर्षप्रसङ्गात् । मन्त्रब्राह्मणसूत्रालिङ्ग-
 विरोधाच्च । पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रूहीति; ऐन्द्रस्यावयान् ब्रूयादिन्द्रायानु-
 ब्रूहीति; जुहुमुपस्तीर्यः सोमाय पितृमतेऽनुस्वचेति सम्प्रैष्यतीत्यदि । तथा 'उप-
 स्तीर्य दक्षिणस्य पुरोडाशस्यपूर्वार्धादवचक्षाहाप्रयेऽनुब्रूहीत्येव बोधावनः । तस्माच्च
 युक्तः पूर्वोक्तकमकल्पः ॥

अन्यत्तु मतम्;—याज्यानुवाक्यसंमूर्धंलिङ्गत्वादग्रये मूर्धन्वते अग्निं
 मूर्धन्वन्तमिति मा भूतां सम्प्रैषावित्येवमर्थमिदं वचनमिति; तदप्ययुक्तम्;
 यदाग्नेयोऽऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तावधृतस्य गुणस्य देवताविकेषणत्वेन दुराशाङ्कत्वात् ।
 इतरथाऽऽज्यभागयोरग्रये वृत्रे अग्रये वृधन्वते इति लिङ्गानुगुणदेवतादेशप्रसङ्गाच्च ।
 तस्मात् पूर्वममुष्मा अनुब्रूह्यन्नुं यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य देवतादेशनस्य
 विशेषतः प्रदर्शनमात्रमेतदिति नातीवाकोष्ठव्यमानुष्मङ्घ्रिः । एवमन्योऽपि यस्तत्र तत्र
 सम्प्रैषविधिः सोऽपि क्वचित्तेष्वेताप्रदर्शनार्थः । क्वचित्सम्प्रैषस्वरूपविशेषप्रदर्शनार्थः ।
 क्वचित्तस्वैव विकारप्रदर्शनार्थः । क्वचिद्विकल्पप्रदर्शनार्थः । क्वचिद्व्यपकारप्रदानदर्शनत्व-
 रूपाणार्थः । क्वचिदसन्देहार्थ इति यथासम्भवे दृष्टव्यम् (६).

विलोमाकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्म्येनचत्त
आप्यायतां पुनरिति हविः प्रत्यभिघार्य अग्नयेऽ-
नुब्रूहामि यजेति सम्प्रैषी ॥ १७ ॥ ७५ ॥ ४३६ ॥

[ब्रह्मन्तप्रैषाशयफले]

(भा) अग्नयेऽनुब्रूहीति वचनान्मा भृन्मूर्धन्वते नियुत्वते वेति ॥

(सू) आज्यं 'प्रश्च्योतदापिदधादिवाप्रक्षिणन् हुत्वा
आज्येनान्ववश्चो'तयति ॥ १८ ॥ ७६ ॥ ४३७ ॥

[अपिदधदादिपदार्थाः]

(भा) अपिदधदिव—स्थगयन्निव । अप्रक्षिणन्—अहि*सन्नमि-
मवदानं वा । अन्ववश्च्योतयति—क्षारयति ॥ ४३७ ॥

(वृ) अग्नये—त्वते वेति—याज्यानुवाक्ययोस्तद्गुणाविधायकत्वात्
तद्विशिष्टस्य देवतात्वं प्राप्नोतीति तत्परिहारार्थमुच्यते । अतो यद्देवता-
सम्बन्धिवाक्यगतं विशेषणं तदेव ^३ देशेऽपि लक्ष्यते न मन्त्रगतमखिलं
विशेषणम् । यत्र तु मान्त्रवर्णिकमेव ^१ तत्र सविशेषणं प्रधानमेव
चोद्दिश्यते । यद्यप्यवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति वचनेन प्राथम्यादग्नयेऽग्ने-
रनुब्रूहीति प्राप्तम् । तथाऽपि मान्त्रवर्णिकसगुणदेवतानिवृत्त्यर्थम् ॥

अपिद—न्निव—सुचं न्यञ्जं कृत्वा ।

अप्रक्षि—दानं वा—न शिथिलीकरोति । प्रश्च्योतनं—
यागात्पूर्वं सुग्गताज्यक्षरणमग्नौ ॥

अन्ववश्च्योतयति—क्षारयति—होमोत्तरकालं सुग्गत-
शेषम् ॥

^१ प्रश्च्योत्यागं दधति वा प्रदक्षिणन्—क. स्व. प्रक्षणन्—स्व. ^२ श्रोतयति—स्व.
अवसावयाति (क). ^३ देशे देश उपलक्ष्यते । ^४ तत्रकविशेषणम्—क.

(सू) आधारसम्भेदेनाहुतीः ^१ प्रतिपादयति ॥ १९ ॥

॥ ७७ ॥ ४३८ ॥

(भा) सम्भेदः—सङ्गमः तस्मिन् प्रथमाहुतिः ॥ ४३८ ॥

(सू) ^२ सुच्यमाधारमभिजुहोति ^३ पूर्वापूर्वां संहिताम् ॥

॥ २० ॥ ७८ ॥ ४३९ ॥

(भा) उत्तराः सुच्याधारसाभिहोमाः । संहिताः—लम्बाः ॥

(सू) यं द्विष्यात् ^४ व्यृषन् मनसाऽऽहुतीर्जुह्यात् ।

॥ २१ ॥ ७९ ॥ ४४० ॥

(भा) शत्रुं विकिरन्मनसा ॥

(सू) यदा वीतार्चिले^५ लायतीव वाऽग्निरथाऽऽहुतीर्जु-

होति ॥ २२ ॥ ८० ॥ ४४१ ॥

(भा) लेलायति—अल्पकार्चिषि ॥ ४४१ ॥

(वृ) शत्रुं विकिरन्मनसा—यं द्विष्यात् शत्रुं व्यृषन्-मनसा विकिरन्
प्रधानाहुतीर्जुहोति ॥

लेलायति—अल्पकार्चिषि—शान्तायां ज्वालायां ^६ सत्या-
माहुतीर्जुहोति ॥

^१ प्रतिपादयति—प्रवेशयति अथवा प्रक्रमयति—प्रथमाहुतिं तत्र जुहो-
तीत्यर्थः (रु). ^२ सुच्या—क. ^३ पूर्वशब्देऽत्र पूर्वोत्तरायां दिशि गौणो द्रष्टव्यः ।
अत एवान्न पूर्वोत्तरप्रतिषेधादिकल्पिकाविमौ विधी द्रष्टव्यौ । सत्यापादभारद्वाज-
बोधायनैरप्युक्तम् (रु). ^४ तदिसामभिष्यायन् (रु). ^५ लेलायति वा. क. लेलायतीति
लिङो यदन्तालिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमीकारस्य चाकारः । यदन्तुगन्ताद्वा शप् कृदिव
व्यत्ययेन छान्दसत्वात् । कण्वादिषु वा लेला इति पाठो द्रष्टव्यः । यदा शान्ता-
चिरज्ञारिषु लेलीयमान इव विस्फूर्जत्यग्निस्तदा जुहोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च यदज्ञारिषु
व्यवशान्तेषु लोलायद्वावभातीति (रु). ^६ सत्यामित्यादिर्ग्रन्थः (मु रा.) मात्रे दृश्यते.

(सू) आज्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति
वैष्णवोऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा ॥ २३ ॥ ८१ ॥
॥ ४४२ ॥

(सू) प्रधानमेवोपांशु ॥ २४ ॥ ८२ ॥ ४४३ ॥

[उपांशुत्वव्यवस्था उपदेशपक्षश्च]

(भा) ^३ प्रधानदेवताभिधानमुपांशु । तदर्थत्वाद्द्विविधो हविरपि प्रधा-
नम् ; ^४ तेन कर्मसिद्धेः । तस्मात्तदभिधानमप्युपांशु । सौम्ये घृ-
तशब्दस्य ^५ वैश्वदेव्यायाश्चानुबन्ध्याया इत्युभयस्यायुक्तम् देवताया
एवेत्युपदेशः ॥ ४४३ ॥

[कर्मसिद्धौ हेतुः]

(वृ) प्रधानदे—तेन कर्मसिद्धेः—यागकरणत्वात् ।

[उपांशुत्वविषयव्यवस्था तत्फलं च]

तस्मा—पांशु—उभयोर्याग^६ करणत्वात् । उपांशुत्वस्य च
प्रधानयागकारकाभिधानविषयत्वात् ॥

घृतस्य यजे^७त्यादिषु घृतादिशब्दस्योपांशुत्वसिद्धिः । तदाह—
सौम्यै—स्यायुक्तम् ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

देवताया एवेत्युपदेशः—हविषो देवतार्थतया प्रधानत्वात्
निरुपाधिकप्रधानदेवताभिधानस्यैवोपांशुत्वमिति ॥

^१ बोधायनादिभिरमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानात् तन्निरासार्थः पौर्णमास्या
मेवित्येषकारः (रु). ^२ शुः—क. उपांशुयाजसमाख्यानात् कृत्स्नमन्त्रोपांशुत्वे प्राप्तं
वचनम् ; देवताभिधान एव मन्त्रांश उपांशुः (रु). ^३ प्रधानम्—देवताभिधानम्—
क. ग. घ. ^४ तेन तद्धर्मं (मु. रा). तेन धर्म—क. ^५ वैश्वदेव्यायां च—घ.
^६ या मन्थमः अनुबन्ध्याया युक्त दे—क. ^७ युक्तं एकताया—घ. I. उक्तदेवताया
(मु. रा). II. ^८ कारकत्वात्, ^९ त्वत्र—घ.

(सू) विष्णुं बुभूषन् यजेत ॥ २५ ॥ ८३ ॥ ४४४ ॥

अष्टादशीन्वण्डिका ॥

(सू) अग्नीषोमौ भ्रातृव्यवान् ॥ १ ॥ ८४ ॥ ४४५ ॥

(सू) आग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति ॥ २ ॥

॥ ८६ ॥ ४४६ ॥

(सू) ^१समवदाय दोहाभ्याम् ॥ ३ ॥ ८६ ॥ ४४७ ॥

(सू) दध्नेऽवदाय शृतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतम् ।

सर्वाणि द्रवाणि स्रुञ्जुस्वेन जुहोति ॥ ४ ॥ ८७ ॥

॥ ४४८ ॥

(सू) स्रुवेण ^२पार्वणौ होमौ ऋषभं वाजिनं वयं

पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहता^० सुवीर्यम्

रायस्पोष^० सहस्रिणम् प्राणाय सुराघसे पूर्ण-

मासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् । अमावास्या

सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना सा

नो दोहता^० सुवीर्यम् रायस्पोष^० सहस्रिणम् ।

[नित्ये बुभूषन्निति सनुपपत्तिः]

(सू) विष्णुं बुभूषन्निति — नित्ययोरेव पक्षे कामः ।

^१समवदाय—सहावदाय देशकालकर्तृदेवतैक्यादिति भावः । तत्र उपस्तरणा-
भिचारणे अपि विभुत्वात्तन्नेण भवतः (रु). ^२पर्वशब्दोऽत्र कर्मवचनः प्रकरणात्
तद्देवतत्वाच्च होमयोः । ताभ्यां हि दर्शपूर्णमासावच्च क्रियमाणावित्येतेः मन्त्र-
लिङ्गात् । तेन विकृतिषु न गच्छतः ; तत्र तयोस्समुदाययोरभावात् । कर्मणस्तत्प्रभृ-
तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वादिति न्यायेन समुदायस्य चानति-
देश्यत्वात् पार्वणाविति वचनाच्च । तदुक्तं न्यायविद्धैः ; पार्वणयोस्त्वप्रवृत्तिस्समुदा-
यार्थसंयोगात्तदभीज्जाहीति (रु).

अपानाय सुराधमे अमावास्यायै स्वाहा इत्यमा-
वास्यायाम् ॥ ५ ॥ ८८ ॥ ४४९ ॥

[पार्वणहोमस्य विकृतिष्वननुष्ठानेहेतवः]

(भा) न विकृतौ पार्वणहोमौ समुदायेज्याङ्गत्वात् तस्य समुदायस्या-
न्यत्राभावात् । पार्वणाविति वचनाच्च ॥ ४४९ ॥

(सू) ^१नारिष्ठान् होमान् जुहोति दश ते तनुवो यज्ञ
यज्ञियाः ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन नारिष्ठयोः

[विकृतौ पार्वणहोमधिरहोपपत्तिः]

(वृ) न विकृतौ—त्राभावात्—पूर्णमासाय स्वाहा अमावास्यायै
स्वाहेति पूर्णमासामावास्याशब्दयोः कर्मसमुदायनामत्वात् तयोरेव समु-
दाययोश्चतुर्थ्यन्ततया देवतात्वात् तद्देवतास्मरणार्थत्वं होममन्त्रयोः ।
ततश्च विकृतौ तयोस्समुदाययोरतिदेशाभावात् वैकृतदेवतानां तत्तत्कार्या-
^२पन्नत्वाभावाच्च न कर्तव्यौ । यद्यपि होमरूपत्वादारारुपकारकत्वम् ;
तथाऽपि देवतास्मरणस्य त्विष्टकृदादिव^३द्विवक्षितत्वाद्द्वाराभावान्निवृत्तिः ॥

[पार्वणत्वचचनस्य प्रकृतोपयोगः]

पार्वणाविति वचनाच्चेति ;—पार्वणशब्दस्य देवतातद्वि-
तान्तत्वात् पर्वशब्दस्य च मन्त्रवर्णप्राप्तपौर्णमास्यमावास्यापरत्वात् तयो-
रन्यतराभावाच्चेति ॥ १९४ ॥ ४१४ ॥

[नारिष्ठहोमे प्रत्येकं देवताः]

नारिष्ठान्—ति ;—नारिष्ठहोमेष्वादितस्त्रयाणां ^४अग्निवायु

^१ नारिष्ठा नाम उत्तरे होमाः नारिष्ठदेवतासम्बन्धात् । ते तु सूचा कार्याः ।
तत्र संते मनसा मनः इत्यादि प्रदिष्टं यजुष्यष्टम् । संप्राणे प्राणमित्युक्चतुष्पदा सममी ।
सन्ते मनसा मनः इत्यादिर्यथा पठितः एको मन्त्र इति केचित् । तेषां त्वृगक्षरपरिमाण-
विरोधः । कारकवैकल्यां च स्यात् । यथा मनसा मनः प्राणे प्राणमित्यादिः (रु) । ^२ यै-
ज. ग. ^३ पक्षत्वाच्च ?—स. ग. ^४ द्विवक्षितद्वाराभावा—क. ^५ अग्निमया ?—क.

प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानो मृतो-
भृत् यं वां देवा अकल्पयन्नृजो भागः
शतक्रतू एतद्वां तेन प्रीणाति तेन तृप्यतमः हहौ
अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं
न मिथुर्मवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्
यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागदेयम् अदारसृद्भवत
देव सोमास्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः ।
मानो विददभिभागो अशस्तिर्मानो विदद्ब्रजना
द्रेष्या या ॥ ६ ॥ ८९ ॥ ४५० ॥

एकौनविंशतिस्रष्टिका ॥

(घ) ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं
यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृता-

(ङ) देवता । तयोर्वैश्वानरप्राणरूपतया पुरुषे नित्यं^१ स्थितत्वान्मन्त्रेषु
नारिष्ठ^२शब्देन निर्देशात् तद्विशिष्टयोर्देवतात्वम् । चतुर्थे सोममरुतः ।
पञ्चमे ब्रह्म । षष्ठेऽपीति केचित् । प्रकृतत्वात् षष्ठस्याग्निः त इति
सन्निहितस्याग्नेः संबोधनात् बहुचमताच्च अव्यक्तनिर्देशेष्वग्नेर्देवतात्वात्
प्रजापतिर्वा अनिरुक्तः प्रजापतिः ॥

^१ नित्यसंस्थितत्वा-क. ^२ शब्दनि (मु. रा).

द्वुतिरेतु देवान् सं ते मनसा मनस्संप्राणे
 प्राणं दधामि ते संब्याने समपानं दधामि ते ।
 परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूत् शं न एधि द्विपदे शं
 चतुष्पदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥ ९० ॥
 ॥ ४५१ ॥

[संतेमनसेति मन्त्रमतिभेदः]

- (भा) ^१ केचिदादेशस्संते मनसा मन इति ॥
- (सू) एष ^२ उपहोमानां कालोऽनन्तरं वा प्रधानात्
 प्राग्वा समिष्टयजुषः ॥ २ ॥ ९१ ॥ ४५२ ॥
- (सू) ^३ जुहामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृ-
 त्सकृत्स्विष्टकृतेऽवद्यति द्विः पञ्चावत्तिनः ॥ ३ ॥
 ॥ ९२ ॥ ४५३ ॥

[केचिदितिपक्षे आदेशपदार्थः होमसंब्याच]

(वृ) केचिदादेशं संते मनसा मन इति ;—संते मनसा मनस्सं-
 प्राणेन प्राणो जुष्टमित्यस्य प्रतीकादेशः । सं प्राणे प्राणमित्यादेस्त्रिष्टु-
 प्लन्द^४स्कान्तर्गतत्वात् अस्मिन् पक्षे सप्त होमाः ॥

^१ केचिदादेश-क. ^२ अस्मिन् कर्मणि उपहोमाः शोचन्ते तत्रैते कालविकल्पाः

(क) ^३ उपशुश्रूषाजस्यत्वर्थस्युक्तानि शेषकायोगे । तदर्थस्य चतुर्गृहोतस्य शेषाभावात्
 सर्वार्थत्वाच्च धौवस्य । सकृद्बुवाज्यादवद्यतीति बोधायनः । न चावदानमन्त्रस्विष्ट-
 कृति ; प्रधानार्थत्वात् (क). ^४ स्कान्तरत्वात्-क. स्कत्वात् (सु. रा).

[अवदानमन्त्रनिषेधः स्विष्टकृद्धोमे]

(भा) नावदानमन्त्रः स्विष्टकृति । साधारणत्वाच्छेषस्य^१

[स्विष्टकृद्धोमेऽवदानमन्त्रविरहोपपत्तिः]

(वृ) ^१नावदान—च्छेषस्य ;—अस्यार्थः ;—मा भर्मा संविकथा इत्यादिमन्त्रस्य संबोधनविभक्तिभिर्भेद्यचलनादिनिवृत्तिप्रकाशनद्वारेण हवि^२रवयविप्रकाशकतया ^३अवदानाङ्गत्वात् ^४द्वयवदानमात्रप्रकाशकतया 'अवदानानि ते' 'यदवदानानि ते' इति चावयविसंबोधनावगतेः स्विष्टकृद्भक्षणामप्यदृष्टजनकतया प्रधानशिष्टद्रव्यसाध्यत्वं न प्रतिपत्तिमात्रता । भरद्वाजेन भगवता निर्वापशेषान्वावापे^५ भक्षणां ^६प्रतिरेकायेति प्रयोजनाभिधानात् द्रव्यस्य भक्षार्थत्वावगमाच्च । अतः प्रधानयागशिष्टस्य स्विष्टकृदादिसर्वशेषकार्यसाधारणताप्रतिपाद्यत्वेच^७ सर्वशेषकार्यैः प्रतिपाद्यत्वात्साधारणता । अदृष्टार्थत्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तद्रव्योपजीविता । एवं च स्विष्टकृदवदाने मन्त्रयोगे सर्वार्थद्रव्यप्रकाशकतया सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् स्विष्टकृदेकान्तता भवेत् । अतस्साधारणत्व^८प्रसङ्गात् प्रधानावदानसन्निधौ पाठात् तत्कार्यापत्त्यभावाच्च स्विष्टकृता^{१०} न स्विष्टकृदवदान^{११} मन्त्रः । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति कृत्स्नस्याग्ने^{१२}यत्वावगतेः प्रधानयागे अवदानमन्त्रप्रयोगेऽपि न साधारणाङ्गता । न च स्विष्टकृदादिसाधारणत्वे^{१३} हविषः आग्नेयश्रुतिबाधः तदङ्गत्वाच्छेषकार्याणाम् ; अतो न स्विष्ट^{१४}कृत्यवदानमन्त्रः ॥

^१ एष उपहोमानामिति सूत्रे ;—दर्शपूर्णमासकर्मणश्च उपहोमाश्चोद्यन्ते तानुपहोमान् अग्निमन् काले जुहोत प्रधानानन्तरं वा प्राक्समिष्टयजुषः इति (सु. रा.) अधिकं दृश्यते नान्यथात्रले कोशे कापि. ^२ रवयव-क. ^३ अवदानान्तरत्वात्-स्व. रा. ^४ दवदानमात्रप्रकाशकता-(सु. रा.). ^५ वापभक्षणाभिरकारयेति-क. ^६ भक्षणाप्ररेकायेति सुद्रिता. भक्षणाणां प्रकारयेति (सु. रा.). ^७ विशिष्टस्य-क. ^८ त्वेच-क. घ. ^९ त्वा प्रसङ्गात्-घ. ^{१०} कृत्वाऽतो न-क. ^{११} वदानमन्त्रः-स्व. रा. ^{१२} न्यर्थताव-क. ^{१३} त्वेऽपि इ-क. ^{१४} कृदवदा-घ.

(भा) ध्रुवावत् ॥ ४५३ ॥

(सू) दैवतसौविष्टकृतैवचातुर्धा^१कारणिकानामुत्तर -
^२मुत्तरं ज्यायः ॥ ४ ॥ ९३ ॥ ४५४ ॥

(सू) द्विरभिघार्य न^३ हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥
 ॥ ९४ ॥ ४५५ ॥

[प्रत्यभिघारणव्यवस्था तत्फलं च]

(भा) प्रत्यभिघारणं^४ स्विष्टकृदर्थम् । अतो न सौम्ये ।^५ पश्ववदानेषु च त्र्यङ्गेभ्यस्स्विष्टकृत् ॥ ४५५ ॥

[ध्रुवावदित्यस्यार्थः]

(वृ) ध्रुवावदिति ;—यथा ध्रुवायास्सर्वयज्ञार्थत्वात्^६ द्रव्यस्योपांशुयाजार्थं नावदानमन्नः प्रयुज्यते तत्रापि द्रव्यसाधारणत्वमेव मन्त्राभावे हेतुः ॥

[प्रत्यभिघारणस्य केवलस्विष्टकृदर्थत्वोपपत्तिः]

प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति ;—प्रत्यभिघारणस्य संस्काररूपत्वात् संस्कृतेन कार्ये कर्तव्ये अनन्तरप्राप्तत्वात्स्विष्टकृत्तः । स्विष्टकृदभिघारणानन्तरं न हावः प्रत्यभिघारयतीति निषेधाच्च केवलस्विष्टकृदर्थता ॥

अतो न सौम्ये चरौ—प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदभावात् ।

[पश्ववदानेषु त्र्यङ्गे च प्रत्यभिघारणाभावोपपत्तिः]

पश्ववदानेषु चेति—एकादशावदानानां प्रत्येकं हविष्ठात्तेभ्यश्च स्विष्टकृदवदानाभावात् न तेषु प्रत्यभिघारणम् ॥

त्र्यङ्गेभ्यस्स्विष्टकृदिति—तेषु प्रत्यभिघारणम् प्रदानावदाना-

^१करणिका—क. ख. ^२अवदानमिति शेषः (र). ^३अत एव प्रतिषेधात् ज्ञायते प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति तेन पश्ववदानेषु सौम्ये च चरौ निवर्तते (र) ^४घारयति (सु. रा). ^५पश्ववदानेषु च त्र्यङ्गेभ्यस्स्विष्टकृदिति—क. नेषु त्र्यङ्गेभ्यस्स्वि—घ. ^६तद्रव्यस्यो (सु. रा).

(सू) अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेति
 १संप्रैषौ । उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसक्तमित-
 राभिराहुतिभिः ॥ ६ ॥ ९५ ॥ ४५६ ॥

(सू) ३प्रत्याक्रम्य जुह्वामप आनीय वैश्वानरे हवि-
 रिदं जुहोमि ४सहस्रमुत्सं शतधारमेतम् । स नः
 पितरं पितामहं प्रपितामहं स्वर्गं लोके पिन्वमानो
 विभर्तु स्वाहेत्यन्तःपरिधिं निनयति निनयति
 ॥ ७ ॥ ९६ ॥ ४५७ ॥

एकविंशोऽखण्डिका ॥

(वृ) ६भावेऽपि । यद्यपि ;— ४ विलोमाकार्षं तत्त आप्यायतां पुनः १ इत्य-
 विशेषसंस्कारार्थत्वम् ; तथाऽपि पशुचोदनया समुदायस्य ६ हविष्टेऽवगते
 तदेकदेशावदाने तच्छेषत्वेन मन्नाभिधानोपपत्तेः त्रयङ्गेष्वप्यविरोधः
 अभिधारणार्थत्वान्मन्त्रस्य कथंचिदभिधानोपपत्तेः ॥

उपदेशस्तु ;— नावदानाभिधारणमन्त्र इति लिङ्गविरोधादेव ।
 गुदकाण्डे १ उभयं भवत्येव ॥

१ संप्रैषविधिः प्रागेव व्याख्यातः. २ हुताभिः—क. ३ प्रत्याक्रमणवचनं
 प्रत्याक्रम्यैव यथा निनयेत् न तु दक्षिणतः स्थित इति । केचित्तु पितृलिङ्गत्वामन्त्रस्य
 निनयने प्राचीनार्वाकमिच्छान्तं (ठ). ४ साहस्र—स्व. ५ भावे—क. ६ हविष्टाव-
 गतः—क. ७ ण्डे तूभयम्—घ.

(भा) वैश्वानरे हविरिति प्राचीनावीती हिरण्यकेशिमतात् ॥ ४५७ ॥

॥ इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीये प्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नस्समाप्तः ॥

देवस्यत्वा, अपारुरुम, पत्नीसन्नहनं, दिवशिशल्पं, पूषाते, शुक्रं, पूर्ववत्, अपिवा, वेदेन, अग्नेये, इन्द्रसंनहनैः, समारभ्य, क इदं, अनपव्याहरन्तः, घृतवति, आग्नेयः, स्रुवेण, अग्नीषोमौ, ब्रह्म-
प्रतिष्ठैकविंशतिः ॥

देवस्यस्फ्यं पत्नीसंनहनं पूर्ववदग्नेये समिध्यमानायानपव्याहरन्त
आग्नेयः सौम्यष्वट् ॥

[हिरण्यकेशिमतोपपत्तिः स्वमतेहेतुश्च]

(घृ) वैश्वानरे हविरिति प्राचीनावीती हिरण्यकेशिमतात्—
यद्यपि स नः पितरमिति वैश्वानरप्रधानता तथाऽपि पितरं पितामहं
पिन्वमान इति तत्प्रीत्यर्थत्वात् पितृप्रधानतया प्राचीनावीतं हिरण्यकेशि-
नोक्तमिति । स्वमते ^१ त्वग्निर्वैश्वानर एव अभिधानप्राधान्यात् ॥

॥ इति श्रीधूर्तस्वामिभाष्यधृतौ द्वितीये प्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

^१ अग्निरवैश्वानराभिधानात् न प्राचीनावीतमित्यर्थः (मु. रा).

अथ तृतीयः प्रश्नः

(सू.) ^१ इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशिन्नमेके ॥ १ ॥
॥ १ ॥ ४५८ ॥

[इडाप्राथम्ये विशेषः]

(भा) यदेडा प्रथमं तदाऽभिघोर्येडां प्राशिन्नम् ॥ ४५८ ॥

(सू.) आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा ^२ विरुज्या-
कुष्ठेनोपमध्यमया चाकुल्या ^३ व्यूह्य मध्यात्प्राशिन्न-
मवद्यति यवमात्रं ^४ पिप्पलमात्रं वाऽज्यायो यव-
मात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् । मारूरुपाम यज्ञस्य
शुद्धंस्विष्टमिदं हविरिति ॥ २ ॥ २ ॥ ४५९ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः.

[इडाभिघारणप्राथम्योपपत्तिः]

(ब्र) यदेडा—प्राशिन्नम्^०—होत्रे प्रदानप्रभृत्यनुत्सर्जनविधानात्
उपह्वोत्तरकालंच प्राशिन्नहरणविधानात् इडाऽवदानाङ्गमूताभिघारणान-
नन्तरमेव प्राशिन्नावदानम् ॥

^१ इडाशब्दो देवतावचनः तत्संबन्धाद्द्रव्ये कर्मणि च प्रयुज्यते । (क) प्राशिन्न-
शब्दो द्रव्यवचनः तत्संबन्धात्कर्मणि तत्र प्राशिन्नपूर्वकलः सूत्रकृतवानुक्रमिष्यते ।
यदा त्वितरः तदाऽवदानेषु प्राशने चेडा पूर्वा भवति (क). ^२ विरुज्य—मस्तकं
भुक्त्वा (क). ^३ व्यूह्य—अभ्यन्तरमजुली गमयित्वा (क). ^४ त्रीष्टिप्रमाणं
(क). ^० (सू. रा.) प्राशिन्नम् अवद्यति । इडादेवता वृष्टिः वृष्टिर्वा इडेति वचनात्
तदर्थाद्ब्रह्ममपीवा प्रकृष्टैर्मन्त्रैः प्राशयत इति प्राशिन्नम्, इत्याधिकं दृश्यते ।

(भा) विरोजनं भञ्जनम् । समीपे ^१मध्यमाया उपमध्यमा ।

[प्राशिन्नप्रमाणं मन्त्रानिवृत्तिश्च]

पिप्पलं—फलम् । सुपिप्पला ओषधीरिति दर्शनाच्च । अज्याय इति ^२यवमात्र एव ; आख्यानविशेषेण लिङ्गविरोधात् । यवेन संमितमिति—यद्यवादधिकं न भवति तत्प्रमाणं प्राशिन्नम् । अतस्तत्राप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ४५९ ॥

(घ) ^३एवमुत्तरस्यावद्यति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४६० ॥

[विरोजनचतुर्धाकरणयोर्व्यवस्थानन्देत्]

(घृ) विरोजनं—भञ्जनम्—आग्नेयग्रहणात् तस्यैव विरोजनं तथा चतुर्धाकरणादि ॥

पिप्पलम्—फलम्—भरद्वाज^४मतात् ।

[लिङ्गविरोधस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम्]

आख्यान—धात्—त्रीहीणां मेघ इतिवत् आख्यानविशेषेणेति यवमात्राभिधानेन ॥

[यवमात्रोक्तितान्पर्यम्]

यवेन सं—प्राशिन्नमिति—तस्माद्यवमात्रमवद्योदित्युक्तेऽपि अज्याय इति निषेधात् यवमात्रान्मन्त्रलिङ्गाच्चाधिकनिवृत्तिमात्रपरत्वम् ^१ यवमात्रादवर्गापि परिमाणं लभ्यते ॥

अतस्तत्राप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य—न पिप्पलमात्रे मन्त्रः ॥

^१मध्यमाया वासोप-क. ^२मात्रमेव-ग. ^३एवं-विरोजनादिना । तत्राधिक-ज्योत्तरस्मादिति तु सत्यात्पादभारद्वाजौ । तथा चरुर्न प्राशिन्नमिति भारद्वाजः (क).

^४मतादिति—अङ्गुल्या यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवदाय^१ इति भारद्वाजसूत्रे यवमात्र-पदसमवधानमविशिष्टम् । फलवाचिपदं तु तत्रापि न दृश्यते । उपमध्यमापद-मप्यविशिष्टम् ।

[प्राशिन्ने सान्नाय्यात्प्राशिन्नम्]

(भा) ^१ न सान्नाय्यात्प्राशिन्नम् । न सर्वेभ्यो हविर्भ्य इतीडाया-
मुक्तत्वात् ॥ ४६० ॥

(सू) उपस्तीर्य नाभिधारयत्येतद्वा विपरीतम् । अपि
वोपस्तृणा^२त्यभि च धारयति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४६१ ॥

(सू) ^३ अत्रैवास्य परिहरणप्राशनमेके समामनन्ति ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ ४६२ ॥

(सू) इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां
समवद्यति । चतुरवत्तां^४ पञ्चावत्तां^५ वा ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥ ४६३ ॥

[वा शब्दार्थः अवत्तयान्न सर्वसाधारणो विकल्पः]

(भा) पञ्चावत्तां चतुरवत्तिनोऽपि ॥ ४६३ ॥

(सू) मनुना दृष्टां घृतपर्दी मित्रावरुणसमीरिताम्
दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोस्वाम् । इत्याग्ने-
यस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमव-
द्यति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ४६४ ॥

[भाष्यस्थापिशब्दार्थपुरणम्]

(वृ) पञ्चावत्तां चतुरवत्तिनोऽपि—तथा चतुरवत्तां पञ्चावत्ति-
नोऽपि ॥

^१ पुरोडाशस्येति शेषः (सु. रा). ^२ त्यभिधार-क. अन्यतरत्तत्र कर्तव्यमु-
भयं वेत्यर्थः (रु). ^३ यदेडा पूर्वा यदा च प्राशिन्नं तयोरुभयोरपि कल्पयो-
रवदानानन्तरमेव वा प्राशिन्नस्य परिहरणप्राशने भवत इत्यर्थः (रु). ^४ चतुरवत्तां
पञ्चावत्तां वेत्यावशेषवचनेऽपि न पञ्चावत्तिनश्चतुरवत्तमिष्यते तस्य पञ्चावत्ते सर्वत्रेति
नियमात् । द्विरभिधारनेत्यञ्चावत्तिन इति लिङ्गाच्च । विनिवेशकल्पो वा प्रागुक्तेन
व्यवस्थानुरोधेनास्थेयः (रु). ^५ सं-क. सं-क.

(सू) ^१ संभेदाद्वितीयम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ ४६५ ॥

[संभेदेऽवदानदिक्]

(भा) ^२ संभेदाद्वितीयार्थ एव ॥ ४६५ ॥

(सू) पूर्वाध्वं यजमानभागमणुमिव दीर्घम् ॥

॥ ९ ॥ ९ ॥ ४६६ ॥

[तृतीयावदाने भागः इडाप्रशिन्नपदार्थश्च]

(भा) यस्मात्पूर्वं गृहीतं तस्मादेव तृतीयम् । ^४ इडादेवता वृष्टिः । तदर्थत्वाद्द्वयमपीडा । प्रकृष्टैर्मन्त्रैः प्राश्यत इति प्राशिन्नम् । अणुमिव तनुमिव ॥ ४६६ ॥

(सू) तमाज्येन ^५ संतर्प्य ^६ ध्रुवा उपोहति ॥ १० ॥

॥ १० ॥ ४६७ ॥

[संतर्पणे विशेषः]

(भा) तं एकीभूतम् । आज्येन सर्वतस्तर्पयत्यवचनाद्वीप्सायाः । सात्राय्ययजमानभागस्यापि तर्पणम् ॥ ४६७ ॥

[द्विग्विशेषपरिग्रहहेतुः]

(वृ) संभेदाद्वितीयार्थ एवेति—दक्षिणार्थस्य प्रकृतत्वात् ॥

[तृतीयावदानदेशनिष्कर्षः]

पूर्वावदानसंसृष्टदेशे—यस्मा—तृतीयम् ॥

[अञ्जनरूपसंतर्पणं विशेषे हेतुः यजमानभागे तत्पृथक् हेतुश्च]

तं एकीभूतमिति—तं तमाज्येनेति वीप्साया अवचनात् सर्वपुरोडाशेभ्योऽवत्तं यजमानभागमेकीकृत्य अणुमिव दीर्घं कृत्वा आज्येन संतर्पणम्—सर्वतोऽञ्जनम् । सात्राय्ययजमानभागस्यापि संतर्पणम्—प्राशनमन्त्रभेदात् पृथग्धारणात् ॥

^१ योऽवदानदेशयोर्मध्ये स्थितो हारंशः स संभेदः (रु). ^२ संभेदाद्वितीयार्थदेवं-भा. संभेदाद्वितीयार्थ एव-क. ^३ इव ईषदर्थे (रु). ^४ एतदादि भाष्यं मुद्रिते न दृश्यते. ^५ समज्य (रु). ^६ ध्रुवाया उपोहति—ध्रुवायास्समीपं गमयति । तत्राप्येव ध्रुवामिति भारत्राजबोधायनौ (रु).

(सू) अपि वा ^१दक्षिणार्धादवदाय यजमानभागमथ
संभेदात् ॥ ११ ॥ ११ ॥ ४७० ॥

[यजमानभागवदाने कालदेशौ मन्वावृत्तौ मतिभेदश्च]

(भा) दक्षिणार्धादवदायेडां यजमानभागमवद्यति तत इडासंभेदात् ।
द्रव्यैकत्वान्न पुनर्मन्त्रः । यजमानभागव्यवायादावृत्तिमेके ॥ ४७० ॥

(सू) ^२एवमुत्तरस्यावद्यति ॥ १२ ॥ १२ ॥ ४७१ ॥

प्रथमा खण्डिका ॥

[अत्र संभेदपदार्थः]

(वृ) दक्षिणार्धादवदायेडां—संभेदात्—पूर्वावदानसङ्गदेशात् ।

[मन्वानावृत्तिपक्षाशयः]

द्रव्यैकत्वान्न पुनर्मन्त्रः—इडारूपद्रव्यस्यैकत्वात् तदवदाना-
र्थत्वान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः । एवं मा भेरित्यस्यापि । यजमानभाग-
व्यवायेऽपि सकृदेव मन्त्रो द्वितीये पक्षे । संपत्नीयादिव्यवायेऽपि पत्नी-
संयाजयोरुपरितनयोर्हुतानुमन्त्रणवत् ॥

[मन्वावृत्तिपक्षाशयः परोक्तदृष्टान्तान्यथासिद्धिश्च]

यजमान—मेके—द्वितीयपक्षे यजमानभागव्यवायादावृत्तिः ।
पुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिर्भिन्नकालेष्विति (आप.परि.१-४३) वचनात् ।
कृष्णग्रीवयोः सौम्यव्यवाये आवाहनावृत्तिवत् । उत्तमयोः पत्नीसंयाजयोः
हुतानुमन्त्रणस्यैकत्वेन पाठात् सकृत्प्रयोगः ॥

^१ दक्षिणार्धात्प्रथमामिडावदानमवदाय ततो यजमानभागमवद्यति । ततस्संभेदा-
द्वितीयामिडावदानमित्यर्थः (रु). ^२ एवं—मनुना इडां इत्यादिविधिना उत्तरस्य
हविषः पुरोडाशस्य साक्षात्प्रस्य चावद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्याधिकारात् (रु).

(सू) अभि^१घार्येडां होत्रे प्रदाय दक्षिणेन होतार-
मतिक्रामत्यनुत्सृजन् ॥ १ ॥ १३ ॥ ४७२ ॥

[अर्थानुगुणायोजना]

(भा) अनुत्सृजनिडां दक्षिणेनातिक्रामत्यध्वर्युः ॥ ४७२ ॥

(सू) होतेडयाऽध्वर्युं ^२परिगृह्णाति ॥ २ ॥ १४ ॥
॥ ४७३ ॥

[तदा होतृकृत्यम्]

(भा) होतेडां दक्षिणेन नयत्यध्वर्योर्यथोत्तरा भवतीडा ॥ ४७३ ॥

(सू) अपि वा प्राचीमिडामपोह्य ^३दक्षिणत आसीनः
सुवेण होतुरङ्गुलि^४पर्वणी अनक्ति ॥ ३ ॥ १५ ॥
॥ ४७४ ॥

[भाष्योक्तयोजनोपपत्तिः]

(वृ) अनुत्सृ—त्यध्वर्युः—दक्षिणेन होतारमतिक्रामत्यनुत्सृजन्निति
सूत्रेच्छेदः । इडां होत्रे प्रदायेति प्रकृतत्वादिडामनुत्सृजन्निति
सम्बन्धः ॥

[होतृकृत्यं प्रदक्षिणीकरणम्]

होतेडा—ध्वर्योः—अध्वर्योः प्रदक्षिणकरणेन^५ ॥

यथोत्तरा भवतीडा—अध्वर्योरनुत्सृजत एव ॥

[अपि वेति सौत्रपक्षे कर्तव्यक्रमः]

अपि वा प्राची—अनक्ति—अपि वा प्राचीमिडामपोह्य दक्षि-

^१पश्चात्तायां त्विडायां द्विरभिधारणेन संख्यासंपात्तः कर्तव्याः द्विरभि-
धारयेत्पश्चात्तन्न इति लिङ्गात् । पश्चार्धात्सुतीयां पश्चात्तायामिति तु सत्यापाठः ।
अतिक्रामति होतुः पश्चात्प्रच्छतिः तदङ्गुल्यञ्जने प्राङ्मुखत्वार्थम् । सत्यापाठभरद्वा-
जाभ्यामप्युक्तम् (रु). ^२दक्षिणतो हत्वेडामन्तराऽध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थः ।
(रु). ^३दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः (रु). ^४पर्वणी—प्रदेशिन्या उतमे
इत्याश्वलायनः (रु). ^५करणे (सु.रा). करणो—क. करणेनावधो—घ.

[प्रकृतपर्वपदार्थः]

- (भा) सन्धिः—पर्व ॥ ४७४ ॥
 (घ) अपरमङ्गा पूर्वमेतद्वा विपरीतम् ॥ ४ ॥ १६ ॥
 ॥ ४७५ ॥
 (ङ) उपस्पृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया
 होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यति ॥ ५ ॥ १७ ॥ ४७६ ॥
 (च) अध्वर्युः प्रथममवदानं भवद्यति स्वयं होतोत्तर-
 मेतद्वा विपरीतम् ॥ ६ ॥ १८ ॥ ४७७ ॥

[सूत्रे स्वयंशब्दस्वारस्यम्]

- (भा) स्वयं होतेति वचनात् न मैत्रावरुणस्यावान्तरेडा ॥ ४७७ ॥
 (सू) ^३लेपादुपस्तरणाभिघारणे भवतः ॥ ७ ॥ १९ ॥
 ॥ ४७८ ॥
 (सू) द्विरभिघारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपहूयमाना-
 मन्वारभेतेऽध्वर्युर्यजमानश्च । दैव्या अध्वर्यव
 उपहूता इत्यभिज्ञायोपहूतः पशुमानसानीत्य-

(वृ) णत आसीनः न दक्षिणेनातिक्रमणं परिहरणं च होत्रेऽप्रदाय
 प्राचीमिडामपोह्य दक्षिणेन होतुरासीनोऽध्वर्युः पर्वाङ्गनादि करोति ॥

[पर्वविशेषः]

सन्धिः—पर्व—प्रदेशिन्याः पर्वाङ्गनादि पक्षद्वयेऽपि ॥

[स्वयंशब्दस्वारस्योपपादनम्]

स्वयंहोतेति—न्तरेडा—होतेत्येतावति वक्तव्ये स्वयंवचनात्
 होतृकार्यापन्नस्यापि मैत्रावरुणस्य नावान्तरेडा ॥

^१ इडेकदेशमवद्यति (रु). ^२ मादभाति-क. ^३ लोपा-क. इडामता-
 ज्यलेपात् (रु). ^४ हूतः इत्यनन्तरस्तुत्रभागः स्व.—पुस्तके न दृश्यते.

ध्वर्युर्जपति । उपहृतोऽयं यजमान इत्यभिज्ञायैत-
मेव मन्त्रं यजमानः ॥ ८ ॥ २० ॥ ४७९ ॥

[अन्वारम्भे च चरुणप्रघासे विशेषः]

(भा) प्रतिप्रस्थातुरप्यन्वारम्भो वरुणप्रघासेष्विडाया उपहृत इति
जपश्च ॥ ४७९ ॥

(सू) उपहृतायामग्नेणाहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं^१ परि-
हरति ॥ ९ ॥ २१ ॥ ४८० ॥

[सूत्रे परिहारदेशनिर्देशस्वारस्यग्राह्यपक्षः]

(भा) अग्नेणाहवनीयमिति^२ वचनादन्यात्रान्तरा^३ऽग्नी नीयत इति
^४केचित् ॥ ४८० ॥

(घ) तस्मिन्^५ प्राशिते होताऽज्वान्तरेडां प्राश्राति
वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्रामि सदसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्रामीति ॥ १० ॥ २२ ॥ ४८१ ॥

[प्रतिप्रस्थातुरिह परिग्रहहेतुः]

(वृ) प्रतिप्रस्थातु—जपश्च ;—विहारद्वये इडोपह्वानस्य तन्नत्वात्
हविषां कर्तृभेदात् स्वकीयकर्त्रा तद्धविरन्वारम्भणीयमिति प्रतिप्रस्था-
तुरन्वारम्भो जपश्च ॥

[अन्यत्रान्तराग्निनयनानुमतिपक्षाशयः]

अग्नेणा—इति केचित् ;—नान्तराऽग्नी संचरतीति अन्तराऽग्नी-
नयनप्रतिषेधेऽप्यग्नेणाहवनीयं परिहरतीति प्राशित्रनियमादन्यत्रान्तरा
नयनेऽपि न दोष इति प्रदर्शनार्थं वा प्राशित्रवचनं शामित्रामि-
नयनादीनामग्नेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरतीत्यग्नेदेशस्य तीर्थत्वेन
निर्देशात् सर्वेषां स एव मार्ग इति ॥

^१ तस्य सकाशे नीत्वा प्रयच्छति । प्रदर्शनमिदमन्यस्यापि प्रस्तरादेर्यज्ञाज्ञस्य ।
तत्रान्तरानयनेऽप्यदोष इत्येके (क). ^२ नियमात्-घ. ^३ अन्तराऽग्निनीयत-घ.
^४ प्रदर्शनं वा-क. ^५ प्राशित्रे-क.

(सू) प्राशितायामिडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा
जिन्वार्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणस्याम सर्वा-
त्मनस्सर्वगणा इति यजमानपञ्चमा इडां प्राश्य
॥ ११ ॥ २३ ॥ ४८२ ॥

द्वितीया खण्डिका ॥

(सू) वाग्यता आसत आमार्जनात् ॥१॥२४॥४८३॥

(सू) मनो ज्योतिर्जुषतामित्याङ्गिरन्तर्वेदि प्रस्तरे
१मार्जयित्वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हि-
षदं करोति बर्हिषदं वा कृत्वा चतुर्धा करोति
॥ २ ॥ २५ ॥ ४८४ ॥

[प्रकृतमार्जनपदार्थः समानकर्तृकत्वाविवक्षाफलं च]

(भा) शिरस्यपामानयनं मार्जनम् । २ प्रस्तरादपादाय ३ मन्त्रावृत्तिश्च ॥

[प्रस्तरे मार्जयित्वेति सूत्रतो भाष्यार्थलाभः]

(वृ) शिरस्यपा—मादायेति ; —अन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वेत्यन्त-
र्वेद्यवस्थिते प्रस्तरे जलमासिच्य तस्याधस्ताद्धस्तेन जलं गृहीत्वा शिरस्या-
नयति ॥

[मन्त्रावृत्तिहेतूपपत्तिः फलं च मार्जने मतिभेदश्च]

मन्त्रावृत्तिश्च ;—प्रतिपुरुषम् । मार्जयित्वा चतुर्धा कृत्वा

१ इदं 'मनोज्योतिरिति' बृहस्पतिकृत्या मार्जनं तस्याः प्रकरणपाठात् ।
अन्तर्वेदीति वचनं वेदिस्थ एव प्रस्तरे यथा मार्जनं स्यात्, मा भूत्प्रस्तरमादाय बर्हिरिति ।
मार्जने—हस्तेऽपामासेचनम् तदेव शिरस्यानयनसहितमिति केचित् ; तद्व्युक्तम् :—
आग्नेहोत्रान्ते मार्जयेत् शिरस्यप आनयत इति पृथग्विधानात् । तथा ; अङ्गलि-
मन्तर्धायाप आसेचयेत् तन्मार्जनमित्येवाञ्चल्लयनः । बर्हिषदं—स्तिर्णं बर्हिषि सक्षम् ।

२ प्रस्तरादप आदाय—ख ग, घ. ३ मन्त्रावृत्तिश्च—क, घ.

[आग्नेयविकारेषु अभिघारणादि धर्म विशेषाः]

अभिघारणचतुर्धाकरणे आग्नेयविकाराणां चरुपुरोडाशानां न मुख्यधर्मः । पुरोडाशग्रहणाच्च^१ग्नेयस्याप्याग्नेयकार्यापन्न^२स्योभवमग्नीषोमीयेषु प्रधानेषु । पुरोडाशग्रहणालोभयं चरावित्युपदेशः ॥ ४८४ ॥

(बृ) बर्हिषदं करोतीति चतुर्धाकरणसमानकर्तृकत्वान्मार्जनस्याध्वयोरिव मन्त्रेण मार्जनं मा भूदिति मन्त्रावृत्तिरुच्यते । भक्षणाङ्गत्वान्मार्जनस्य भक्षयितृणां^३ सर्वेषां मार्जनमिति । केचित्प्रस्तरादपादाने शिरस्यानयने च मन्त्रावृत्तिरिति^४ वर्णयन्ति । अपरे त्वन्तर्वेदि स्थित्वा मार्जनमित्याहुः ; अन्नदास्त्वेति मार्जनवदिति ॥

[मुख्यधर्मत्वशङ्कावकाशः]

अभिघारण—मुख्यधर्मः इति ;—आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वेत्यत्र पुरोडाशशब्दस्य हविरुपलक्षणत्वात् । तद्वदाग्नेयशब्दस्यापि प्रथमदेवतापरत्वशङ्कायामिदमुच्यते ;—न मुख्यधर्म इति ॥

[अभिघारणस्य चतुर्धाकरणसाम्यहेतुः]

आग्नेयमुद्देश्यसमर्पकतया^५ विवक्षितत्वात् अभिघारणे च आग्नेयमभिघारयति तूर्णामुत्तरमित्याग्नेय एव मन्त्रेणाभिघारणस्योक्तत्वात् साधर्म्यं चतुर्धाकरणस्योच्यते ॥

[पुरोडाशग्रहणस्वारस्यलभ्यार्थः]

पुरोडाशग्र—प्रधानेषु—अस्यार्थः ;—उभयत्र आग्नेयमित्येतावता नियमे सिद्धेऽपि पुरोडाशग्रहणादग्नीषोमीयाणि प्रधानानीत्यत्र आग्नेयस्थानापन्नस्याग्नीषोमीयस्योभवोः प्राप्तिरधिकग्रहणप्रयोजनम् ॥

पुरोडाशग्रह—त्युपदेश इति—पुरोडाशग्रहणं हविरन्तरनिवर्तकमिति ॥

^१ आग्नेयकार्यापन्नस्याप्याग्नेयस्य—रा. इदं क.—पुस्तके न दृश्यते. ^२ स्याप्युभयम्. ^३ तूर्णां मार्जनं—क. ^४ इदं क.—पुस्तके न दृश्यते. ^५ (सु. रा).

(सू) तं यजमानो ^१व्यादिशतीदं ब्रह्मण इदं होतु-
रिदमध्वर्योरिदमग्नीध्र इति ॥ ३ ॥ २६ ॥ ४८५ ॥

[व्यादेशकालतत्प्रकारौ व्यादेशशब्दार्थश्च]

(भा) कृते व्यूहने आग्नीध्रभागस्यापि व्यपदेशः । संस्पृशता तमभि-
मृशेदिति । इदं ब्रह्मण इत्येवमादीनां नानाभूतानामादेशो ^२व्यादेशः ॥

(सू) अग्नीत्प्रथमान् होतृप्रथमान्वा ॥ ४ ॥ २७ ॥
॥ ४८६ ॥

[व्यूहनोत्तरकालताया व्यादेशे लाभः]

(वृ) कृतेव्यू-मृशेदिति—अस्यार्थः;—नेहाब्राह्मणास्यास्तीत्यन्तेन
व्यूहने ^३कृते तं यजमानो व्यादिशति इदं ब्रह्मण इत्यादिना प्रतिदिश-
मवस्थितानामेव हविर्भागानां हस्तेन स्पृष्ट्वा व्यपदेशनम् । तदभिमृशे-
दिदं ब्रह्मण इत्यादिश्रुतेः न वहिःस्थापनानन्तरं व्यादेशः । तानेव
तद्भागिनः करोतीत्यादिना दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठतीति दिक्षु प्रतिष्ठापना-
दुत्तरकालं व्यादेशः; तदाह;—

[चतुर्धाकरणस्यावश्यकतंव्यता]

इदं ब्रह्मण-व्यादेश इति—शयुवन्तादिसंस्थापक्षेऽपि चतुर्धा-
करणं ब्रह्मणः प्राशनाभावेऽपि प्रतिदिशं व्यूहति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठतीति
पृथक्संस्कारत्वावगमात् । आशापालभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्य इदमिति
मन्त्रवर्णाच्च दिक्पालनिर्वन्धाच्चतुर्धाकरणस्य इदं ब्रह्मण इति तु निर्देशो
लुप्यते । अथवा स्वण्डसंस्थास्वपि संस्थिते भक्षः सर्वथा चतुर्धाकरणा-
निवृत्तिः ॥

^१ विविधमादिशति (रु). ^२ व्यादेशः—क. ख. ग. घ. ^३ भागिन्वेनादिश-
तीत्यर्थः (रु). ^४ हने प्रतिदिशं कृते—क. घ.

- (सू) इदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य
 १ स्थविष्ठमग्नीध्रे षडवत्तं संपादयति ॥ ५ ॥
 ॥ २८ ॥ ४८७ ॥

[परिहरणे समुच्चयः]

- (भा) परिहरणमाग्नीध्रभागस्यापि ॥ ४८७ ॥
 (सू) २ सकृदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य द्विरभिघार-
 यति ॥ ६ ॥ २९ ॥ ४८८ ॥

[उपस्तरणादिसंख्यानियमलाभः]

- (भा) पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात् ॥ ४८८ ॥

[परिहरणावसरः]

- (वृ) परिहरणमाग्नीध्रभागस्यापि—पात्रेण षडवत्ते संपत्ने ३ ।

[भाष्योक्तहेतूपपादनम्]

पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात्^१;—अध्वर्योः परिहरण-
 कर्तृत्वात्तद्व्यतिरिक्तद्वयावगतेः ।

^१ स्थविष्ठो भागो यथाग्नीध्रस्यात् तथा पूर्वमेव व्यादिश्य तमग्नीध्रे प्रथमाय
 प्रयच्छन् षडवत्तं संपादयति (रु). ^२ आग्नीध्रहस्ते सकृदुपस्तीर्य ततस्तं भागं
 द्वेषा कृत्वा एकमाधाय पुनरुपस्तीर्य अपरमवधाय द्विरभिघारयतीत्यर्थः (रु).

^३ इत ऊँत्वं 'कथं संपादनमित्याह' इत्यधिकं दृश्यते (मु. रा.) नात्रत्येषु कोशेषु.

^४ २९शे सूत्रे;—कस्मिंश्चित्पात्रे सकृदुपस्तीर्य आग्नीध्रभागं द्वेषा कृत्वा
 एकं भागं पात्रेऽवधाय पुनरुपस्तीर्यापरमवधाय द्विरभिघारणं कृत्वा प्रयच्छति
 पात्रमग्नीध्रे 'पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात्' इत्यधिकं दृश्यते (मु. रा.).

३२शे सूत्रे;—असीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां वेदेनाहृत्य ब्रह्मयजमानभागौ
 प्रयच्छति इति (मु. रा.).

३३शे सूत्रे;—भागौ परिति.

३४शे सूत्रे;—ब्रह्मणाऽपि स्वकाले भक्षणमिति ज्ञेयम् इति.

३५शे सूत्रे;—अन्वाहार्यो नाम दक्षिणार्थमोदनः तं महान्तमुत्विग्भ्यः पर्याप्तं
 पचेत्, इति ग्रन्थास्तत्र तत्र दृश्यन्ते । लिखते तु न क्वापि दृश्यते.

- (सू) ^१अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति
द्विरभिघारयति ॥ ७ ॥ ३० ॥ ४८९ ॥
- (सू) अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेश्शामित्रमसि नमस्ते अस्तु
मा मा हि^२सीरित्याग्नीध्रो भक्षयति ॥ ८ ॥
॥ ३१ ॥ ४९० ॥
- (सू) ^२वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ॥ ९ ॥
॥ ३२ ॥ ४९१ ॥
- (सू) ^३पृथक्पात्राभ्यामितरयोः ॥ ३३ ॥ ४९२ ॥
- (सू) पृथिव्यै भागोऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागोऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ^४ब्रह्मा ॥
॥ ११ ॥ ३४ ॥ ४९३ ॥
- (सू) दक्षिणाग्ना^५वन्वाहार्यं ^६महान्तमपरिमित-
मोदनं पचति ॥ १२ ॥ ३५ ॥ ४९४ ॥
- (सू) क्षीरे भवतीत्येके ॥ १३ ॥ ३६ ॥ ४९५ ॥
- (सू) तमभिघार्यांनभिघार्यं वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य ॥
॥ १४ ॥ ३७ ॥ ४९६ ॥

तृतीया ऋषिः।

^१ अथवा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्ष्य ततो द्विरवदाय द्विरभिघारयति (रु).
^२ वेदेन इत्या यथास्थानमासीनाभ्यां प्रयच्छति (रु). ^३ भागौ परिहरतीति
शेषः । वेदादन्येन पात्रेण होतुर्भागम् ; ततोऽन्येन पात्रेण चाल्मन इत्यर्थः (रु).
^४ ब्रह्मणः स्वकल एव भक्षणम् (रु). ^५ अन्वाहार्यः—दक्षिणार्थं ओदनः (रु).
^६ महान्तम्—वधत्विग्भ्यः पर्यप्त्तो भवति अपरिमितामिति प्रस्थादिना तण्डुलपरि-
माणप्रतिषेधः (रु).

(सू) ^१दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥

॥ ३८ ॥ ॥ ४९७ ॥

[अन्वाहार्यार्थं मेलनीयाः]

(भा) इतरे दक्षिणतो गच्छन्ति । ब्रह्मा तु गत एव । तस्यापि दीयते ॥

(सू) ये ^२ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह
दक्षिणत एतेति ॥ २ ॥ ३९ ॥ ४९८ ॥

(सू) ^३तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा ^४अयं
ओदन इति ॥ ३ ॥ ४० ॥ ४९९ ॥

[प्रतिग्रहे मन्त्रः हस्तनियमश्च]

(भा) अन्वाहार्यो दक्षिणा यतः ^५अतो ब्रह्मण ओदन इति मन्त्रः ।
प्रतिग्रहणं च दक्षिणहस्तेन सर्वदक्षिणानाम् । व्यावृत्य प्रतिगृह्णीयादिति
लिङ्गात् ॥ ४९९ ॥

[अन्वाहार्यदाने दिग्बन्धस्थितिनियमलाभः]

इतरेद-दीयते—ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह
दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददातीति उदग्बन्धस्थितानां दक्षिणतो
गतानामेवान्वाहार्यदानम् तेभ्य इति निर्देशादित्याशङ्क्याह—तस्यापि
दीयत इति ॥

[प्रतिग्रहे नियमलाभप्रकारः]

अन्वाहार्यो-सर्वदक्षिणानाम्—ता*स्वायैव हस्ताय दक्षि-
णायानयदिति लिङ्गात् ।

[व्यावृत्यप्रतिग्रहशब्दार्थः]

व्यावृत्य-लिङ्गादिति ;—^६पृथक्त्वात्मानं प्रतिग्रहीतारं च

^१ यजमानं संप्रेष्यति दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा स्वयंपहर्तव्येति
(३). ^२ अश्वत्थोदयः । स्थित एव तु ब्रह्मा दक्षिणतः (४). ^३ तेभ्यश्चतुर्भ्यः (४).

^४ अयं व ओदन इति-सू. ^५ अतोऽत्र-क. ^६ पृथक्कृत्वात्मानं-घ. कृत्वा-क.

(सू) ^१प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति ॥४॥

॥ ४१ ॥ ५०० ॥

[त्रैपकर्तरि पक्षौ]

(भा) उत्तरतः परीतेति याजमानम् ^२बहुवचनान्तत्वात् तेन चोक्तत्वाद्दक्षिणत एतेति । उपदेशस्त्वाध्वर्यवमिति उक्तस्संप्रैष इत्येकवचनात् ॥

(सू) हविश्शेषानुद्वास्यापि ^३सृज्योल्मुके ब्रह्मन्

देवतारूपमिति प्रतिग्रही ^४तृत्वादात्मानमन्यत्वेन ध्यात्वा प्रतिग्रहणम्—
हस्तेनोपादानम् ॥

[आध्वर्यवप्रैषे विशेषहेतुः]

उत्तरतः प-न्तत्वादिति—आध्वर्यवे तु प्रैषे द्विवचनं
स्यादामीग्रहोत्रोः प्रेष्यत्वात् ।

तेनचो-तेति—यजमानेनोक्तत्वात् ।

[त्रैपकर्तरि पक्षभेदोपपादनम्]

उपदेश-वचनात् ;—उक्तस्संप्रैषः इत्येकस्य प्रैषस्य वचनात्
याजमानत्वादाध्वर्यवकाण्डत्वात् द्वितीयस्याध्वर्यवत्वमेव प्रथमस्य तु
दानार्थत्वाद्याजमानार्थत्वम् । पूर्वव्याख्याने उक्तस्संप्रैष इति जात्यभि-
प्रायमेकवचनम् । यथाप्राप्तानुवादत्वादुत्तरस्मिन् व्याख्याने उत्तरतः
परीतेति बहुवचनं जात्यभिप्रायेणाविवक्षया वा । अविदहन्तश्चपयतेति
वचनात् ॥

[सूत्रोक्तसंप्रान्त्रैषसंभवः]

अपि सृज्योल्मुके इति—अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके ^५उद्दू-
तीत्यास्मिन् पक्षे ॥

^१तैः 'दीक्षणां प्रतिग्रहीष्यन्निति' विधिना प्रतिगृहीत ओदने उत्तरत आग-
तान् संप्रेष्यति । यजमान इति शेषः परीतेति वचनात् (रु). ^२बहुवचनत्वात्-क.
I. बहुवचनत्वात्? चोभितत्वात्-ग. II. ^३ये पूर्वमुल्मुके उद्दू; ते प्रत्युष्ण संप्रे-
ष्यति । ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति अनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रसूहीति । अमरिच-
मपि सीमधमादाय संसृष्टीति । (रु). ^४ग्रहीतुरात्मानमात्मत्वेन, -घ. ^५स्यूहतीत्य-क.

प्रस्थास्यामस्समिधमाधायग्रीत्परिधींश्चाग्निं च
सकृत्सक्संमृद्दीति संप्रेष्यति ॥ ४२ ॥ ५०१ ॥

- (सू) ^१ अनुज्ञातो ब्रह्मणा आग्नीध्रः समिधमादधात्येषा
ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाच प्यायस्व वर्धतां
च ते यज्ञपतिराच प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा
च प्यायिषीमहि स्वाहेति ॥ ६ ॥ ४३ ॥ ५०२ ॥

[सूत्रे विवक्षितार्थानुगुणयोजना]

- (भा) अनुज्ञातो ब्रह्मणा यदाऽऽग्नीध्रः तदा आग्नीध्रात्समिधमादधाति॥

- (सू) पूर्ववत्परिधीन् सकृत्सकृत्संमृज्याग्ने वाजजिद्वाजं
त्वा समृवांसं वाजं जिगिवांसं वाजिनं वाज-
जितं वाजजित्यायै संमार्ज्मि अग्निमन्नादमन्नाद्या-
येति सकृदग्निं प्राञ्चम् ॥ ७ ॥ ४४ ॥ ५०३ ॥

[भाष्यदर्शितयोजनापूरणम्]

- (बृ) अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रो—यदा अध्वर्युस्तदा ।

[उक्तयोजनाऽऽवश्यकत्वोपपादनम्]

समिधमादधातीति—अस्यार्थः अनुज्ञात आग्नीध्रः समिध-
मादधातीति नैवमन्वयः ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्यध्वर्युणा प्रार्थितत्वात्
तस्यैवानुज्ञानं ब्रह्मणा कृतम् ; अतस्तथा योज्यम् । न च प्रस्थास्याम
इति बहुवचनात् सर्वार्थप्रार्थनम् ! प्रतिष्ठेत्येकवचनेनानुज्ञानात् ॥

^१ ननु आमन्त्रायताऽध्वर्युरेव हि ब्रह्मणानुज्ञातव्यः । कथमाग्नीध्रः । उच्यते
अध्वर्युणा तावत् ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति बहुवचनं सर्वोक्तिगर्भसामन्त्रणमुक्तं ब्रह्म-
णोऽप्यो प्रतिष्ठेति बहुवचनार्थेनैकवचनेन सर्वार्थ एव प्रसवः कृतः ; तेनाग्नीध्रस्थाप्यनु-
ज्ञातत्वाद्युक्तेमेव तथा वक्तुम् । अथवाऽनूवाजप्रक्रमार्थमो प्रतिष्ठेत्याग्नीध्रस्यैवानुज्ञा ।
अथाऽऽज्ञाश्चान्नमनः ओ प्रतिष्ठेति समिधमनुजानीवादिति (ह).

(सू) इधमसन्नहनान्यद्विस्सं^१स्पर्श्य यो भूतानामधि-
पती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्मार्कं मा हि^२-
सीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्नौ प्रहरत्युत्करे वा
न्यस्यति ^३शालायां ^४वलजायां ^५परोगोष्ठे परो^६-
गव्यूतौ वा ॥ ८ ॥ ४५ ॥ ५०४ ॥

॥ चतुर्थी खण्डिका ॥

[एतद्धोमेदेवताविषये मतिभेदसूचनम्]

(भा) अध्वर्योरिधमसंनहनाधानम् । अत्र रुद्रो देवतेति केचित् । वलजा-
तृणराशिर्धान्यरशिर्वा वंशेषु भवस्संपुटको वा । परोगोष्ठे—गोष्ठात्परतः ।
उपरिगोष्ठ इत्युपदेशः । गव्यूतिः गोमार्गः । परोगव्यूतिः—परतो
गोमार्गात् ॥

॥ इति श्रीआपस्तम्बश्रौतसूत्रधृतस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

(वृ) अध्वर्यो—नमिति—संमार्गान्तस्य प्रेषितत्वात् । तद्व्यति-
रिक्तानामाध्वर्यवत्वात् ॥

[अपामुपस्पर्शने हेतुसत्त्वपक्षस्वपक्षौ]

अत्र रुद्रो देवतेति केचित् —केवलो रुद्र इत्यर्थः । तदा-
नीमपामुपस्पर्शनम् । स्वमतेन तु माघ्नवर्णिकविशेषणविशिष्टः । तदा
नापामुपस्पर्शनम् ॥

इति धृतस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

^१ स्पृश्य—स्पर्श.

^२ अग्निशालायां । (क).

^३ वलजा—धान्यराशिः

बन्धनार्था रजुरित्येके.

^४ परो गोष्ठाद्यो देशः तस्मिन्. (क).

(ख) औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृतावादाय
दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽग्नेणाधारसम्भेदं प्रतीच-
स्त्रीननूयाजान् यज^१त्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते
देवान् यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यजयजेतीतरौ
॥ १ ॥ १ ॥ ५०५ ॥

(ख) पूर्वार्धे प्रथमं^२ समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं
प्राञ्चमुत्तमं^३ सःस्थापयन्नितरावनुसंभिद्य ॥ २ ॥
॥ २ ॥ ५०६ ॥

[सूत्रोक्तप्रैपसंभ्वान्धिनिर्देशः अनूयाजसमिन्मानं च]

(भा) देवान् यजेति सर्वार्थः । उत्तरावनूयाजौ^४ द्वियजौ ।

[भाष्योक्तसर्वार्थत्वोपपत्तिः]

(वृ) देवान् यजेति सर्वार्थः—^५बहुवचनात् । प्रथमं संप्रेष्यतीति
प्रथमयागार्थ^६मेव । सर्वार्थत्वेऽपि प्रथमस्योपरितनसंप्रैषापेक्षया प्रथम-
प्रयोगमात्रत्वम् । अतः ;—

[अनूयाजसमिन्मानोपपत्तिः]

उत्तरावनु-संभेदम्-दत्रिका-ह्रस्वा । आधारसंभेदस्य पूर्वभाग-
मात्रपर्यवसिता द्विप्रदेशादिध्मायाम^७पक्षार्थमिदमुच्यते । पक्षान्तरे सर्वस-
मिधां प्रादेशमात्रत्वादग्नेणाधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीनित्यु^८क्त्वा पूर्वार्धे प्रथमं
द्वितीयं मध्ये^९ प्राञ्चमुत्तममितरावनुसंभिद्येति निर्देशाद्दत्रिका । तदाह ;—

^१ त्याश्राव्यप्रत्याश्राविते-क. ^२ सःसृजयन्-ख. ततः पश्चादुत्तममारभ्य
प्राञ्चमपवर्जयन् पूर्वहुतावनूयाजौ संसृज्या जुहोति । अत्र बोधायनः ;—किन्देवत्याः
स्वन्ननूयाजा इति ? भाग्यो इत्येव ज्ञयात् । विज्ञायते च तान् देवा अहुतीभिर-
नूयाजेष्विति (र). ^३ द्वियजे-क. ^४ चनत्वात्-क. ख. ग. ^५ धत्वमेव-ख.
ग. ^६ यामपेक्षार्थं !-क. यामापेक्षार्थं (मु. रा). ^७ त्युक्त्वात् (मु. रा). ^८ प्राञ्च-
ख. ग.

^१ दक्षिका अनुयाजसमित् ^२ यावदग्नेणाधारसंभेदम् । तस्य मध्ये ^३ मध्यमः उत्तमस्तस्यापरेण । सोऽप्यग्नेणाधारसंभेदं प्राक्संस्थः । इतरौ तेन संभिद्येते ॥

(सू) प्रत्याक्रम्यायतने स्रुचौ सादयित्वा ^४ वाजवतीभ्यां ^५ व्यूहति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ५०७ ॥

(भा) वाजवतीभ्यामिति ^६ परिज्ञानार्थमुत्तरो विधिः ॥

(सू) ^७ वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन ^८ सप्रस्तरां जुहुमुद्यच्छति । अथासपत्ना-

(वृ) तस्या मध्ये—प्राक्संस्थ इति—संभेदाभावोऽपि तद्दशोदारभ्य देशलक्षणत्वात् ॥

इतरौ तेन संभिद्येते — संसृज्येते ॥ ४७ ॥ ४६९ ॥

[भाष्ये विवक्षितं परिज्ञानं पुनरुक्तिफलञ्च]

वाजवतीभ्यामिति परिज्ञानार्थमुत्तरो विधिरिति — वाजवतीत्वमृद्भित्त्वं च ज्ञेयम् । यद्यपि बहुमङ्गत्वं तथापि वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनेत्यादिव्यूहनविधानादेव सिद्धे पुनर्वचनं ध्यानार्थमेव ॥

^१ त्रिका आहिता अनुयाज-क. ^२ अग्नेणाधारसंभेदम् I, यावद्भवत्यग्ने-
णाधारसंभेदम्-क. II. ^३ मध्ये द्वितीयम् उत्तम-क. ^४ वक्ष्यमाणाम्याम् तत्र
द्वितीयस्य वाजवतीत्वं प्राणभृत्साहचर्या दृष्टव्यम् (रु). ^५ विविधं गमयति स्रुचौ
(रु). ^६ ज्ञानार्थमुत्तमो-क. ^७ वाजवतीभ्यां व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मणं व्याचष्टे
(रु). ^८ संप्रस्तरां-स्र. ^९ अस्मिन् सूत्रे 'दक्षिणेन हस्तेन जुहुं प्रोहति—प्रागमं
गमयति' इत्यधिकं दृश्यते. (सु. रा.)

निति सव्येनोपभृतं ^१नियच्छति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ ५०८ ॥

(भा) नियच्छति—पीडयति ॥

(सू) ^२उद्रामं चेति जुहुमुद्यच्छति निग्रामं चेत्युप-
भृतं नियच्छति ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५०९ ॥

(सू) ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति प्रार्ची जुहुं प्रोहति
॥ ६ ॥ ६ ॥ ५१० ॥

(सू) अथासपन्नानिति सव्येनोपभृतं प्रतीचीं बहिवेदि
निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीन-
नाक्ति वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिण-
मादित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५११ ॥

[अञ्जनव्यवस्था]

(भा) अञ्जनमेकदेशस्य समस्तस्यासंभवात् ॥

(सू) न प्रस्तरे जुहुं ^४सादयति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ५१२ ॥

(सू) संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा
बृष्टथावतामिति विष्टृतीभ्यां प्रस्तरमपादाय बर्हिषि

[सूत्रोक्ताञ्जने व्यवस्थाहेतुनिर्वाहः]

(वृ) प्रतीचीं बहिवेदि निरसित्वेति ;—प्रत्यगग्राम् अञ्जन—
वात् ;—अल्पत्वादाज्यस्य परिधानामघोभागाञ्जनाशक्तेश्च परिध्येकदे-
शस्याञ्जनम् ॥

^१ निरुद्धाति (क). ^२ अत्रोभयं दक्षिणेन हस्तेन : सव्याग्रहणात् ; उपरि
पुनस्तस्यग्रहणाच्च (क). ^३ जुह्वाज्यलेपेन सर्वाञ्जनासंभवात्परिध्येकदेशानामञ्जनम्
(क). ^४ वेद्यामेव बहिः प्रस्तरात् सादयति (क).

विष्टृती अपिसृज्य स्रुक्षु प्रस्तरमनक्ति ॥ ९ ॥ ९ ॥
॥ ५१३ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

- (सू.) अक्त^१ रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां योनिमित्यु-
पभृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप ओषधय इति
ध्रुवायां मूलम्^२ एवं त्रिः ॥ १ ॥ १० ॥ ५१४ ॥
- (सू.) अपि वा दिव्यङ्क्ष्वेति जुह्वामग्रं अन्तरिक्षेऽ-^३
ङ्क्ष्वेत्युपभृति मध्यम् । पृथिव्यामङ्क्ष्वेति
ध्रुवायां मूलम् ॥ २ ॥ ११ ॥ ५१५ ॥
- (सू.)^४ एवं पुनः ॥ ३ ॥ १२ ॥ ५१६ ॥
- (सू.) अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलम् । अन्त-
रिक्षाय त्वेत्युपभृति मध्यम् । दिवे त्वेति जुह्वा-
मग्रम् ॥ ४ ॥ १३ ॥ ५१७ ॥
- (सू.) आयुषे त्वेत्य^५ अक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं
निधाय^६ दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां प्रस्तरं
गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठाप्य आसीन आश्राव्य
प्रत्याश्राविते संप्रैष्यति इषिता दैव्या होतारो
भद्रवाच्याय मानुषस्मृक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति
॥ ५ ॥ १४ ॥ ५१८ ॥

^१ एवं त्रिरिति वचनात् समञ्चकस्यापत्तिः (रु). ^२ मञ्चमात्रे विकल्पः (रु).

^३ एवं त्रिरित्यर्थः (रु). ^४ अक्तस्य प्रस्तरसंबन्धितृणम् (रु). ^५ दक्षिण उत्तरो-
बयोस्तौ तथोक्तौ (रु).

[तृणापादाने विशेषः]

(भा) अक्तस्येति वचनाद्वेदतृणस्याप्यपादीयत एकदेशः । दक्षिणो-
त्तराभ्यां दक्षिण उपरिहस्तः ॥

[आश्रावणे व्यवस्था]

¹ आसीनस्याश्रावणं तिष्ठतोऽवचनात् ॥

[प्रत्याश्रावणफलम्]

प्रत्याश्रावणमलोपार्थम् ॥

(सू) अनूच्यमाने ² सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थिति

[एकदेशापादानोपपत्तिः]

(वृ) ³ अक्तस्येति वचना—एकदेशः—अक्तस्य तृणमपादायेत्येकदे-
शाभ⁴प्रायत्वात् षष्ठीनिर्देशस्य वेदात्तृणमपादायेत्यत्राप्येकदेशापादानम् ।

दक्षिणो—हस्तः—साव्या⁵ऽधस्तात् ।

[आश्रावणव्यवस्थासमर्थनम्]

आसीनस्या—चनात्—अस्यार्थः ;— आसीनस्संप्रैष्यतीति

⁶ नैवं संबन्धः ; यद्यपि क्रियासंबन्धः शब्दानां मुख्यः तथाऽपि
तिष्ठतः प्रैषनियमाभावेन प्रयोजनाभावात् तिष्ठन् सुचं वायव्यं चमसं
वाऽनन्वारभ्याश्रावयेदिति सर्वत्र नियमात् अत्रासीनविधानं प्रयोजन-
वदिति तेन संबध्यते ।

[अन्यथा लोपापत्तिः]

प्रत्याश्रावणमलोपार्थमिति—यद्यासीन आश्राव्य संप्रैष्य-
तीत्येतावद्भूयात् आश्रावणोत्तरकालं प्राप्तस्य प्रत्याश्रावणस्य लोपस्स्यात् ।
आश्रावणोत्तरकालमेव प्रैषप्रतीतिः ॥

¹ अयं ग्रन्थः क.—पुस्तके न दृश्यते. ² सूक्तवाको नाम इष्टदेवतानु-
कीर्तनार्थं 'इदं वावापृथिवी' इत्यनुवाकः (रु). ³ अक्तस्येति वचनमिति वाक्यं
५१ तमसूत्रे भाष्यान्ते योजितम् (मु. रा). ⁴ भिप्रायात्-क. ⁵ नैव—ख.ग.

सहशास्त्रया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति ॥ ६ ॥ १५ ॥

॥ ५१९ ॥

[पवित्रस्यापि प्रहरः शास्त्रायां विशेषः प्रस्तरस्याहुतित्वं च]

(भा) सहशास्त्रयेति सपवित्रा प्रहियते । कालमात्रं चास्याः । अतस्सवनीयेषु सूक्तवाको नोच्यते । प्रस्तरः आहुतिः । सूक्तवाको याज्येति श्रुतेः । मन्त्रेण च प्रहरणम् ॥

[प्रस्तरे प्रहरे पवित्रसाहित्यहेतुः]

(बृ) सहशा—प्रहियते—त्रिवृत्यवित्रेण सह तस्यापि कृतप्रयोजनतया प्रतिपाद्यत्वात् ॥

कालमात्रं चास्याः—शास्त्रायाः ।

[शास्त्राया अनाहुतित्वफलम्]

अतः स—नोच्यते—न तस्याः प्रस्तरेण सह ^१यागद्रव्यता सूक्तवाकेन प्रस्तरमिति तस्यैव यागान्वयात् । अतोऽत्र सवनीयानां शाखाप्रहरणमित्यस्मिन् पक्षे शास्त्रार्थं सूक्तवाको नोच्यते ॥

[भाष्योक्तप्रस्तरशाखावैलक्षण्यसमर्थनम्]

प्रस्तर—श्रुतेः—प्रस्तरद्रव्ययागे सूक्तवाको याज्येति न शाखाप्रहरणाद्भूता सूक्तवाकस्य । आहुतियाज्यानिर्देशाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागे कृते पक्षेपात्मकं प्रहरणम् । तस्मात् अभिर्होत्रिणेदं हविरनुषते-^२त्यादेः पश्चाद्दक्षिणेन पाणिना सहशास्त्रया ^३प्रस्तरमग्नावाहवनीये प्रहरति नोभाभ्याम् न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन्निति विमोक^४वचने एकस्यैव दर्शनात् । प्रस्तराभावे च अग्नौ वैश्वानरादिषु न सूक्तवाकः ॥

[प्रहरणमन्त्रः]

मन्त्रेण च प्रहरणम्—मरुतां पृषतयः स्थेति ॥

^१ प्रक्षेपव्यता—क.

^२ त्यादेः—क. स्थेतस्य—घ.

^३ प्रस्तरमाहवनीये

(सु. रा). प्रस्तरमग्नौ—क. घ.

^४ वचनमेकस्यैव(सु. रा).

(घ) न^१ स्वाहाकरोति ॥ ७ ॥ १६ ॥ ५२० ॥

[स्वाहाकारनिषेधफलं पक्षान्तरं च]

(भा) तत्राप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य प्रतिषेधाद्बषट्कार^२प्रदानेष्वपि मन्त्र-
वत्सु वपा^३होमादिषु स्वाहाकारः कर्तव्य इति ज्ञापयति । केचित्तु
स्वाहाकारप्रतिषेधा^४द्यदमौ प्रक्षिप्यते समिदादि^५ तत्र स्वाहाकारं
कुर्वन्ति ॥

(सू) न विधूनोति नावधूनोति न विक्षिपति न
प्रमाष्टिं न प्रतिमाष्टिं नानुमाष्टिं नोद^६श्चं प्रहरेत्
॥ ८ ॥ १७ ॥ ५२१ ॥

[ज्ञापकत्वोपपत्तिः]

(घ) तत्राप्राप्तस्य—ज्ञापयति—यद्यपि वषट्कारस्वाहाकारयोः
^१प्रदानार्थतया ^२विकल्पः; तथाऽपि वपादिष्व्वाध्वर्यवमन्त्रस्यापि करण-
मन्त्रत्वात् स्वाहाकारप्राप्तिः । सूक्तवाकस्य ^३याज्यात्वेऽपि वषट्कार-
विधानाभावात् प्रहरणसाधनतया विधिवलेन यागस्य कल्प्यत्वाद्बषट्कार-
निवृत्तिः । अत एवाध्वर्यवमन्त्रे स्वाहाकारप्रतिषेधादप्रति^{१०}षिद्धेषु
स्वाहाकारः प्रयोक्तव्य इति ज्ञापितम् ॥

[पक्षान्तरे आहुतित्वे साधकान्तरमपि]

केचित्तु स्वाहाकारं कुर्वन्ति—देवताप्रका^{११}शकमन्त्रयोगा-
दप्याहुतय इति ॥

^१ अनुहोतित्वेनाप्राप्तिविषयं जैमिनीयमतेनाशङ्कितः स्वाहाकारोऽत्र निषिध्यत
इति छद्दस्तः. ^२ प्रधानेष्वपि—घ. ^३ होमेषु—ग. ^४ यद्यदमौ—क. ^५ तत्र
तत्र—ख. ग. ^६ उदबम्—उदगप्रम्—ख. (र). ^७ प्रधाना—ख. ग. ^८ सङ्क-
ल्पः—क. प्रधानार्थमोर्विकल्पः—घ. ^९ याज्यार्थत्वेऽपि—क. ^{१०} षिद्धे (मु. री).
^{११} शन—(मु. रा).

(सू) प्रथयित्वा ¹ प्रहरेद्यं कामयेत स्रग्धस्य जायेतेति
॥ ११ ॥ २० ॥ ५२४ ॥

(सू) ² आशीः प्रति प्रस्तरम³ विसृजति ॥ १२ ॥
॥ २१ ॥ ५३५ ॥

पष्ठी सण्डिका ॥

(भा) अवसृजति—मुञ्चति ॥

(सू) न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् ॥१॥ २२ ॥ ५२६ ॥

⁴ अग्नीद्गमयेति संग्रैष्यति ॥२॥ २३ ॥ ५३७ ॥

(सू) त्रिरञ्जलिनाऽग्नीध्रोऽ⁵विष्वञ्चं प्रस्तरम् ⁶ ऊर्ध्वमु-
द्यौति रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥ २४ ॥ ५३८ ॥

(भा) अविष्वञ्चं—असर्वतोऽग्रम् ॥

(सू) अथैनमाहाग्नीध्रोऽनुप्रहरेति ॥४॥ २५ ॥ ५३९ ॥

(वृ) प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत स्रग्धस्य जायेतेत्येकं सूत्रम् ।

[अथसर्जने कालः]

अवसृजति—मुञ्चति—आयुराशास्ते इत्यादिषूच्यमानेषु प्रस्तरं
विसृजति दक्षिणं हस्तं पर्यावर्तयन् ॥

[असर्वतोऽग्रत्वस्वरूपम्]

अविष्वञ्चम्—असर्वतोऽग्रम्—संघट्टिताग्रं ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य प्रह⁸रति ॥

¹ न प्रथयितव्यमित्यर्थः (रु). ² हेतुराशीर्वचनकाले (रु). ³ विसृजति
(रु). ⁴ प्रस्तरमग्निं गमयेति संग्रैष्यार्थः (रु). ⁵ सर्वतोऽग्रम् (रु) ? ⁶ ऊर्ध्वमु-
द्यौति—यथायतस्सर्वोऽग्निं गामितस्स्यात्तपोधम्य प्रहरति (रु). ⁷ ग्रामपि—अ.
⁸ प्रहरेत् (मु. रा).

- (घ.) यत्प्रस्तराचृणम^१पात्तं तदनुप्रहरति स्वगा
तनुभ्य इति ॥ १ ॥ २६ ॥ ५४० ॥
- (ङ.) एत^२देतदिति त्रिरङ्गुल्या निर्दिश्याग्निमभिमन्त्र-
यत आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति ॥६ ॥ २७ ॥
॥ ५४१ ॥
- (च.) ध्रुवासीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ॥ ७ ॥
॥ २८ ॥ ५४२ ॥
- (स.) अथैनमाहाग्नीध्रस्संवदस्वेति ॥ ८ ॥ २९ ॥
॥ ५४३ ॥
- (स.) ^३अगानग्नीदित्यध्वर्युराह अगन्नित्याग्नीध्रः ।
श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषडित्याग्नीध्रः ॥९॥३०॥५४४॥
[एतदेतदिति निर्देशभावः]
- (भा) एतदित्येतावता संवादः प्रहृतमेतदिति ॥

[भाष्यदर्शितसंवादप्रदर्शनम्]

() एतदित्येता—मेतदिति—अस्यार्थः ; -- अनुप्रहरेत्याग्नि-
णोक्तोऽध्वर्युः स्वगा तनुभ्य इति प्रहृत्य आग्नीध्रेण संवादं करोत्येतत्प्र-
हृतमिति । एतदित्येतावान्मन्त्रः । तस्याभ्यस्तप्रयोगार्थं पुनर्वचनम् ।
अङ्गुल्या निर्देशस्संवादाङ्गमूतः प्रत्यक्षाकि^४यासहितसंवादघातनाय अगा-
नग्नीदित्यादि च संवादः । अगानग्नीत्—किमग्निमगमत्प्रस्तर इत्यर्थः ।
न केवलं मिथो भाषणात्मकः । पूर्वस्य ^५समन्नक्रियारूपसंवादत्वात् उच्य-
रस्य च संभाषणरूपत्वात् तत्र संवदस्वेति ^६प्रैषः ॥

^१मुपात्तं—या. ^२एतदित्यङ्गुल्या तदेव तूर्णं दर्शयित्वा (ठ). ^३संवाद-
मेव दर्शयति (ठ). ^४क्रियोपहितसं (मु. रा). क्रियासं—क. ^५समन्त्रक-
(मु. रा). ^६संप्रैषः—(मु. रा).

(सू.) मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संग्रेष्यति स्वगा
दैव्या होतृभ्यः स्वस्ति 'मानुषेभ्यश्शंयोर्ब्रूहीति
॥ १० ॥ ३१ ॥ ५४५ ॥

(सू.) अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्
प्रहरति ॥ ११ ॥ ३२ ॥ ५४६ ॥

[सूत्रस्य प्रहरणकालमात्रपरत्वं फलं च]

(भा) न परिधिप्रहरणार्थश्शंयुवाकः । अतो गार्हपत्येऽपि भवति ॥

(सू.) यं परिधिं पर्यधत्था इति मध्यमं यज्ञस्य पाथ
उपसमितामितीतरौ ॥ १२ ॥ ३३ ॥ ५४७ ॥

(सू.) ^३ उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषूपोहति ॥ १३ ॥ ३४ ॥
॥ ५४८ ॥

(सू.) यज्ञमानं प्रथतेति परिधीनभिमन्त्रथ जुहा-
मुपभृतोऽग्रमवधाय सञ्ज्ञावभागा इति सञ्ज्ञा-
वेणाभिजुहोति ॥ १४ ॥ ३५ ॥ ५४९ ॥

[परिधिप्रहरणानङ्गत्वतत्फलयोरुपपत्तिः]

(वृ) न परिधि-वाक इति—अनूच्यमाने शंयुवाके इति निर्दे-
शात् परिधिप्रहरणार्थता यद्यपि प्राप्ता ; तथाऽपि प्रस्तर आहुतिः सूक्त-
वाको याज्येतिवत् वचनाभावात् न परिधिप्रहरणार्थश्शंयुवाकः । अनूच्य-
मान इति प्रहरणस्य कालमात्रम् ॥

अतो गार्हपत्येऽपि भवतीति—परिधिप्रहरणाभावेऽपि शंयु-
वन्तं गार्हपत्ये इत्याम्निन् पक्षे ॥

^१ मां-क. ख. ^२ युगपदितरयोः प्रहरणं समितमिति लिङ्गात् (क).

^३ उत्तरार्धस्या-ख. ^४ उपगुहति (क).

[संस्नावहोमाङ्गिव्यवस्था पक्षान्तरं च]

(भा) ^१ संस्नावेणा^२भिहोमः परिध्यङ्गम् । अतो न गार्हपत्ये । केचित् वसवो रुद्रा आदित्यास्संस्नावभागा इति देवतार्थत्वाद्विनापि परिधिभिर्गार्हपत्येऽपि कुर्वन्ति ॥

(सू) ^३ अत्रैवत्वित्तो हविशेषान् भक्षयन्ति ॥ १५ ॥

॥ ३६ ॥ ५५० ॥

सप्तमी खण्डिका ॥

[सौत्रावधारणफलं पक्षान्तरं च]

(भा) अत्रैवेति हविशेषावधारणात् कृत्वा हविशेषभक्षणं हारियोज-

[परिध्यङ्गत्वपक्षोपपत्तिः]

(वृ) स^४ संस्नावेणा-र्हपत्ये—परिधीन् प्रहरतीत्युक्त्वा सुचौ ^५ संस्नावयतीति विधाय यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयतीति निर्देशात् प्रहरणनिमित्तदोषपरिहारावगतेः ^६ तदर्थता । तथाऽपि परिधीन् प्रहृत्य संस्नावान्तं कृत्वेति (आ. श्रौ. ८-३-६) च विधानात् ॥

[गार्हपत्येऽपि संस्नावहोमपक्षसमर्थनम्]

केचित्—कुर्वन्तीति—पश्चाच्छंयुवन्तपक्षे आरादुपकारकत्वात् परिधीन् प्रहृत्य संस्नावान्तं कृत्वेति च पृथगुपादानं परिधिप्रहरणानङ्गत्वे संगच्छते । अतः परिधिषु प्रहनेषुनेता हारियोजनाम् (आ.श्रौ. १३-१७-१) इत्यत्र संस्नावात्पूर्वमपि हारियोजनग्रहणं ^७ भक्षान्तं वाजिनप्रचारः । संस्नावान्तं कृत्वेति विधानादुत्तरकाल एव ॥

[अवधारणतात्पर्यविवरणम्]

अत्रैवेति—प्रचरन्तीति—अत्रैवेत्यवधारणात् परिधिप्रहरणा-

^१ संस्नावहोमः परिध्यङ्गं तदभिहोमत्वात् । प्रहृत्य परिधीन् जहोतीति वाजिनं ब्राह्मणस्य परिधीन् प्रहृत्य संस्नावान्तं कृत्वेति व्याकरणात् । अतोऽसौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् । ^२ स्नावाभिहोमः (सु. रा). ^३ अस्मिन् काले भक्षयन्ति नातः परस्तात्पुरस्तात् (रु). ^४ संप्रत्या-क. घ. ^५ तथाऽपि परिधीन्-क. तथा परिधीन्-घ. (सु. रा) ^६ वेऽपि-क. ^७ भक्षणान्तम्-क.

नेन प्रचरन्ति । अत्रैव भक्षयन्ति तुरायणे न भक्षयन्तीति केचित् ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

(सू) आज्यलेपान् प्रक्षाल्य ^१सस्रुवे जुहुपभृता-
वध्वर्युरादत्ते वेद^० होता स्फ्यमाज्यस्थालीमुद-
कमण्डुलुं ^२चाग्नीध्रः ॥ १ ॥ ३७ ॥ ५५१ ॥

(वृ) नन्तर्यं विधीयते । अतः परिधिषु प्रहृतेष्विति विधाने संस्नावस्य परिधिप्रहारानङ्गत्वपक्षे हविश्शेषभक्षणोत्तरकालमेव हारियोजनम् । वाजिनप्रचारभक्षणे हविश्शेषभक्षणात्पूर्वमेवास्मिन् पक्षे । स^०स्नावान्तं कृत्वेति विशेषविधानादिति चातुर्मास्येषु वक्ष्यति ॥

[पक्षान्तराशयविवरणम्]

अत्रैव-केचित् इति — सऽस्नावस्य परिधिप्रहाराङ्गत्वपक्ष एव 'प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात्' इति (जै. सू. ५-२-१७) न्यायेन हारियोजनात्प्रागेव हविश्शेषभक्षण^३मेव प्राप्तमेवेति मत्वा अवधारणस्य प्रयोजनान्तरमुच्यते । तुरायणे हविरुच्छिष्टव्रतो भवतीति (आ. श्रौ. २३-१४-४) विधानात् यजमानस्य त्विजां हविश्शेषभक्षा-पनय^४ इति दर्शयितुमवधारणामिति । तथा च सोमे 'सोमान् हविश्शेषानिति सुत्येऽहनि भक्षयन्तीति' (आ. श्रौ. ११-१८-१०) विधानात् । अतोऽत्रैव त्विजो भक्षयन्ति नान्यत्र यजमानेन सर्हा त्विज इति सूत्रार्थः । अतः परिध्यनङ्गम् यदा न संस्नावः तदा भक्षणं कृत्वा हारियोजनप्रचारः । प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यादिति न्यायेन हविश्शेषभक्षणान्त एव वाजिनचर्या ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ रामामिचिद्वृत्तौ तृतीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

^१ सस्रुवजुहु-क. ^२ चाग्नीध्रप्रथमा-क. ^३ भक्षणं-प्रा.-क. घ. ^४ नयनं इति-क.

[पात्रविमोकार्थत्वफलम्]

(भा) जुहूपभृतोविमोकार्थं नयनं हिरण्यकेशिनोक्तम् । अतोऽ-
पत्नीसंयाजायामपि ^२ क्रियते ॥

(सू) ^३ आग्नीध्रप्रथमा पत्नी ^४ यार्जयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो
यन्ति ॥ २ ॥ ३८ ॥ ५५२ ॥

[पत्नीपदग्राह्यार्थः]

(भा) ^५ पत्नीग्रहणेन सोमादयो गृह्यन्ते ॥

(सू) अग्नेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः ^६ प्रतिपद्यत
उत्तरेणेतरौ ॥ ३ ॥ ३९ ॥ ५५३ ॥

(सू) अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति
^७ कस्तम्भ्यां सूचौ सादयित्वा धुरि धुर्यौ पात-
मिति युगधुरोः प्रोहति ॥ ४ ॥ ४० ॥ ५५४ ॥

(भा) कस्तम्भ्यां सादनम् । कस्तम्भी—उपस्तम्भनार्थां शकटस्य ॥

[पात्रविमोकाङ्गत्वोपपादनम्; फलसंभवश्च]

(वृ) जुहूप-शिनोक्तमिति—यज्ञयोगेन विहारैस्सह प्रयुक्तानां
पात्राणां विमोकार्थं पश्चान्नयनं न पत्नीसंयाजाङ्गम् ॥

अतोऽपत्नीसंया-क्रियते—पित्रयायाम् ॥

कस्तम्भ्यां सादनम्—^८ प्रोहणञ्च । ^९ सुवाभ्यां यागपक्षेऽपि ॥

[भाष्योक्तपत्नीपदार्थोपपत्तिः]

पत्नीग्र-गृह्यन्ते—देवानां पत्नीर्यजतीति पत्नीभिस्साहचर्यात् ^{१०}

^१ हिरण्यकेशिनो मतादिति—घ. ^२ क्रियते सादनम्—घ. ^३ इदं पदं क.
पुस्तके न दृश्यते. ^४ संयाजयिष्यन्तः—ख. नान्यथा; अतः पित्रयायां अपत्नीसं-
याजायां न गच्छन्ति गच्छत्येवाध्वर्युः कर्मान्तरार्थम् (क). ^५ इदं—क. पुस्तकमात्रे
दृश्यते. ^६ प्रतिपद्यत? उत्तरेणे—क? ^७ कं—शकटं तद्यत्र स्तम्भ्यते सा कस्तम्भी ।
पश्चादौ तु सुम्बहुत्वे वा, सुभिनी, धत्तं, धत्तं पातं इत्येतेषां बहुवद्भः । न धुर्यावि-
त्यस्य दम्पत्याभिधानात् । ब्राह्मणे तयोक्तेः (क). ^८ प्रोहणं च—ख. ग. ^९ भ्यां
च—ख. ग. ^{१०} यात् सोमादयः पत्नी—क.

(सू) यदि ^१पात्र्यां निर्वपदेताभ्यामेव यजुभ्या
स्फ्ये सुचौ सादयेत् ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ५५५ ॥

[सादितस्य स्फ्यस्य पुनर्ग्रहणकालः]

(भा) ^२स्फ्यः सादने कृते पुनरु^३पादीयते प्रत्याश्रवणार्थम् ॥

(सू) ^४सुग्भ्यां सुवाभ्यां वा पत्नीस्संयाजयन्ति ॥
॥ ६ ॥ ४२ ॥ ५५६ ॥

[चतुर्गृहीतसंपादनप्रकारः]

(भा) ^५सुवाभ्यामेकस्मिन् गृह्यते महति एक उपभृदर्थो ग्रहणे चेति ॥

(सू) ^६वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा ^७सुवेण चेत्येके ॥
॥ ७ ॥ ५७ ॥ ५५७ ॥

(वृ) पत्नीस्तु न संयाजयेदिति वचनाच्च सोमादयः पत्नीशब्द-
गृहीताः । तासां सह याग इति पत्नीसंयाजाः ॥

[पत्नीसंयाजेषु चतुर्गृहीतसङ्गावः]

सुवाभ्याम्—ग्रहणे चेति—उपस्तरणाभिधारणे चतुर्गृहीतम्
वषट्कारश्चादर्विहोमानामिति (आप. परि. २-१३) पत्नीसंयाजेष्वपि
चतुर्ग्रहणस्य प्राप्तत्वात् । सुवाभ्यां यागेऽप्येकस्मिन् महति सुवे अन्येन
चतुर्गृह्यते ॥

^१पात्र्या—क. यदि पात्रौतो निर्वापस्तदा द्वाभ्यामपि यजुभ्यां स्फ्ये सुचावा-
सादयेत्, यदापि सुवाभ्यां पत्नीस्संयाजयिष्यन्ति तदाऽपि नियतं सुचौर्नयनं
सादनं च नित्यवदेव विधानान् । अत एव पत्नीसंयाजाथैत्वमप्यनयोऽस्सुचितं भवति ।
तेन पित्रधायामाप कियते (४). ^२स्फ्ये (सु. पु. पा). ^३श्वादीयेते (सु. पु. पा).
^४ताभ्यामेव सुग्भ्यां यजन्तीत्येकः कलः । तत्स्थानीवाभ्यामागन्तुकाभ्यां सुवाभ्या-
मिति । द्वितीयः ग्रहणार्थस्तु सुवस्सर्वत्र नित्यः । तत्र जुहूस्थानीयः सुवः पृथुबिलः
सामर्प्यात् (४). ^५सुवाभ्यामेकस्मिन् यागे. ^६इदमुत्तरसूत्रव क.—पुस्तके न
दृश्यते. ^७सुवेण चेति (सु. पु. पा). सुवेणेतिग्रहणार्थस्यैव सुवस्यानुवादः ।
वेदमुपभृतः स्थाने कृत्वा यथापूर्वं जुह्वा सुवेण चेत्यर्थः । सुवोऽपि काश्चिदागन्तुका-
जुह्वा सह धार्यत इत्यन्ये (४).

[सूत्रे चकारार्थः]

(भा) स्रुवेण चेति । जुहूसहायो होमेऽपि ॥

(सू) ^१अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वञ्जव आसीनाः ^२ध्वाने-
नोपांशु वा पत्नीस्संयाजयन्ति ॥ ८ ॥ ४४ ॥
॥ ५५८ ॥

[ध्वानोपांशुपदार्थः]

(भा) वर्णा^३ नामनुपलब्धिध्वानः । करण^४वदशब्दमनःप्रयोग
उपांशु ॥(सू) दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तर आग्नीध्रो मध्ये होता
॥ ९ ॥ ४५ ॥ ५५९ ॥

(वृ) स्रुवेण चेति—वेदमुपभृतं कृत्वा जुहा स्रुवेण चेति ।

[सहायत्वाकारः]

जुहूसहायो होमोऽपि—स्रुवः वेदो वा उपभृता ^५विक-
ल्प्यते ॥

[स्थलान्तरे स्वरातिदेशः]

अक्षरव्य-उपांशु—^६होतुरप्येष स्वरः । आश्रावणादीना-
मपि ॥

^१परेण—स्रुव. ^२यत्र स्वरव्यञ्जनयोः पृथगुपलब्धिः स ध्वनिः ध्वानः ।
मुखप्रयत्नवाननभिव्यक्तशब्दप्रयोग उपांशुः । अनयोश्च कृष्टेन शेष इति कृष्टश्च
रापवादार्थं वचनम् । पत्नीरिति वक्ष्यमाणा देवतास्समाचष्टे देवपत्नीसंबन्धात् (४).
^३वक्षरव्यञ्जनाना—रा, घ ^४पद—घ. ^५विकल्पते—घ. ^६होमेऽप्येष—घ.
७ मपि । न कृष्टेन स्वरेण 'पत्नी संयाजानामाधुतादीनि कृष्टेन शेष' इति
स्विष्टकृत्प्रभृति कृष्टविधानेऽपिशंभुवाकादूर्ध्वं मन्द्रस्वरः प्राप्तः तस्माद्भाष्यलिङ्गादि-
धावणादीनामीप तद्देशस्वर एव युक्तो बह्वचानामूर्ध्वं चाऽऽशंभुवाकादिति वचनात्
ध्वानोर्दोमन्द्रस्व च विकल्पः (मु. रा). इत्यधिकं दृश्यते. ५१२ तमे सूत्रेऽपि ;
गार्हपत्यस्यापरभागे दक्षिणतोऽध्वर्युस्थानम् । मध्ये होतुः स्थानम् । तस्योत्तरत-
आग्नीध्रस्थानम् । इति वृत्तिर्दृश्यते (मु. रा).

(मृ) ^१ आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टा जाघन्या पत्नी-
स्संयाजयन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन ॥ १० ॥
॥ ४६ ॥ ५६० ॥

[चतुरवत्तनियमः]

(भा) जाघन्या एव चतुरवत्तम् ॥

[यागदेवतानिर्देशः पक्षान्तरं च]

(भा) ^२ भक्षस्य च पशोर्देवपत्नीनामेव यागः । केचित्पशुवदिडावर्जम् ।
आज्यस्य वा यथागृहीतेनेति ^३ ॥

[चतुरवत्तनियमहेतुः]

(वृ) जाघन्या एव चतुरवत्तम्—उपस्तरणाभिधारणविधानाभावात्
प्रधानविकारत्वाभावाच्च ॥

[देवपत्नीमात्रदेवताकत्वे हेतुः]

भक्षस्य च—यागः—^४ नान्यस्य । आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टव
जाघन्या पत्नीस्संयाजयन्तीति सोमत्वष्टोरुपरि विधानात् पत्नीसंयाज-
शब्दस्य^५ लक्षितार्थपरिग्रहे देवपत्नीनां चतुर्णामपि प्रसङ्गात्
द्वयोरुपरि श्रूयमाणस्य मुख्यार्थत्वमेवेति । अतोऽग्निर्गृहपतिराज्येनैव ॥

[पक्षान्तराशयः]

केचित्पशुवदिडावर्जमिति— जाघन्या ^६ पत्नीस्संयाजयन्तीति
विधानेऽपि पशौ परयोर्होमयोः जाघनीविधानादत्रापि तथेति सोम-

^१ याज्ञस्य पशोर्जाघन्या पुच्छेन लौकिकेन देवानां पत्नीस्संयाजयन्ति ।
आज्यस्यैव वा (यथा गृहीतेन) यथा यस्य ग्रहणमुक्तम् । तथा चतुरवत्तेन पञ्चावत्तेन
वेत्यर्थः (ह). ^२ भक्षपशो-क. भक्षस्य भक्षस्य च (सु. रा). ^३ पूर्णं वाऽपूर्णं
वा-स्व. म. ^४ आयोर्णां भक्षस्य पशोर्जाघन्या देवपत्नीनामेव यागः नान्यस्य-स्व.
म. ^५ स्य चाल्लक्षितार्थः (सु. रा). ^६ परयोर्होमयोः जाघन्यतया पत्नीस्संयाजयन्तीति
विधानेऽपि पशौ परयोः जाघनीदर्शनात्-स्व. म. ^७ अपरयोर्होमयोः पञ्चावपरयोः
होमयोः (सु. रा).

(घ.) सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति संप्रैपावुत्तरार्धे
जुहोति ॥ ११ ॥ ४७ ॥ ५६१ ॥

[प्रेषवचनफलं पत्नीसंयाजदेशश्च]

(भा) वाजिलिङ्गत्वाद्वाचः सोमायानुब्रूहीत्युच्यते; मा भूत्सोमाय
वाजिन इति । सर्वे पत्नीसंयाजा उत्तरार्धे ॥

(सू) एवमितरास्त्वष्टारम् ॥ १२ ॥ ४८ ॥ ५६२ ॥

अष्टमी ऋण्डिका ॥

(घृ) त्वष्टाराविष्ट्वा जाघन्या पत्नीरित्येतावति वक्तव्ये आज्यग्रहणाच्च
पत्नीसंयाजशब्दस्साधारण इति गम्यते । जाघनीक्रीता भवति ।
स्वधितिनाऽवदानम् । आज्येडात्वाज्येनैव । उक्तानाथै होत्र इडामिति-
वदत्र ^१ जाघनीविधानाभावात् ॥

पूर्णा वा अपूर्णा वा—सुवः आज्यग्रहणे यथागृहीतेनेति
न चतुर्ग्रहणप्रापकः वषट्कारत्वादेव सिद्धेः ॥

[वाजिलिङ्गत्वभाष्योक्तप्रेषाकारयोरुपपत्तिः]

वाजिलिङ्गत्वा—वाजिन इति—वाजस्य संगथे, समुयन्तु
वाजाः इति च वाजिलिङ्गत्वाद्याज्यानुवाक्ययोः तद्विशिष्टस्य देवतात्वे
प्राप्तेऽपि सोमं ^२ यजेत्युत्पत्तौ ^३ केवलसोमश्रवणात् सोमायानुब्रूही^४त्येव
प्रेषः अग्रयेऽनुब्रूहीतिवत् ॥

[पत्नीसंयाजदेशनियमहेतुः]

सर्वे पत्नीसंयाजा उत्तरार्धे—उत्तरार्धे जुहोत्येवमितरानिति
वचनात् ॥

^१ वचनाभावात्—घ. ^२ यजतीत्युत्पत्तौ—ख. ग. ^३ केवलश्रवणात्—क.
ख. ग. ^४ त्येवं प्रेषः—ख. ग.

(सू) ^१देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥ १ ॥ ४९ ॥ ५६३ ॥

(सू) दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो^२ वा मध्येऽग्निं गृह-
पतिम् ॥ २ ॥ ५० ॥ ५६४ ॥

[सोमादियागदेशनियमः]

(भा) ^३सोमस्य दक्षिणत उत्तरतो वा त्वष्टा । तयोर्मध्ये गृहपतिः
केचिदग्नेर्दक्षिणतस्त्वष्टा मध्ये गृहपतिरिति विकल्पः ॥

[आश्रुतादिस्वरनियमः बहुचपक्षश्च]

न ^४कुष्टेन पत्नीसंयाजानामाश्रुतप्रत्याश्रुतीदीनि । ^५बहुचाना-
मूर्ध्वं च शंयुवाकादिति वचनात् ॥

[भाष्यदर्शितदेशनियमविवरणम् पक्षान्तरं]

(वृ) सोमस्य दक्षि—त्वष्टा—दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वेत्युत्तरार्धे
एव सोमस्य दक्षिणत उत्तरतो वा त्वष्टा ॥

तयोर्मध्ये गृहपतिः—सौम्यत्वाष्टयोर्मध्ये ॥

केचिदग्ने—विकल्पः—उत्तरार्धेन विकल्प इति वर्णयन्ति ॥

[स्वरनियमे मानम्]

न कुष्टेन—दीनीति—कुष्टेन शेष इति स्विष्टकृत्प्रभृति
कृष्टविधानेऽपि शंयुवाकादूर्ध्वं मन्द्र^६स्वरः प्राप्तः अस्माद्वाप्यलिङ्गात्
आश्रावणादीनामपि तद्देशस्वर एव ^७युक्त इति ॥

[बहुचपक्षसिद्धार्थः]

बहुचाना—वचनात्—ध्यानादेर्मन्द्रस्य च विकल्पः

^१ एतान्मध्येवं याज्यानुवाक्या ग्रैषैस्तरार्धे यजतीत्यर्थः (ह). ^२ उत्तरार्धे
एव यजति (ह). ^३ दक्षिणतस्सोमस्य—क. घ. ^४ अयं ग्रन्थः मुद्रिते न दृश्यते.
^५ न कुष्टेन—क. घ. ^६ बहुचानां—क. घ. ^७ स्वरप्राप्तेः—क. ^८ युक्तः—ख. ग

- (सू.) ¹ आहवनीयः परिश्रिते देवानां पत्नीरपरिश्रिते
वा ॥ ३ ॥ ५१ ॥ ५६५ ॥
- (सू.) ² राकां पुत्रकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः
कुहूँ पुष्टिकामः ॥ ४ ॥ ५२ ॥ ५६६ ॥
- (सू.) ³ नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ५ ॥ ५३ ॥ ५६७ ॥
- (सू.) ⁴ पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एता एके समामनन्ति ।
उपरिष्ठाद्वा ॥ ६ ॥ ५४ ॥ ५६८ ॥
- (सू.) ⁵ पूर्ववद्दोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्गुत्वोपस्पृष्टोदकाय
होतुर्हस्ते चतुर आज्यविन्दूनिडामवद्यति षड-
ग्रीधः ॥ ७ ॥ ५५ ॥ ५६९ ॥
- (भा) अग्नीधो हस्ते षट् ॥
- (सू.) उपहूयमानामन्वारभन्तेऽध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च ॥
॥ ८ ॥ ५६ ॥ ५७० ॥

(वृ) अग्निधो हस्ते षट्—आज्यविन्दून् ॥

1 आहवनीयत-क. आहवनीयोयथा न इत्येते तथा प्रच्छादिते गार्हपत्ये
इत्यर्थः (रु). अत्र ; ' आहवनीयाग्नि यथा न पश्यति तथा छादयति ' इत्यधिकं
(सु. रा.) ² नामानि श्रेण्येतानि । न पत्नीसंयाजाः । किन्तु तत्कालभाषाणि
काम्यानि यागान्तराणि । कुतः ! सोमादीनां पूर्वत्र परिगणनात् । चत्वारः पत्नीसंयाजा
इति श्रुतेश्च । तेन एवां नोत्तरार्धादिनियमः (रु). अत्र ; पत्नीसंयाजमध्ये पठिता
एताः देवताः काम्याः न पत्नीसंयाजाः ; कुतश्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतेः ।
इत्यधिकम् (सु. रा.) ³ यथा नित्यं तथा-कामोपचन्धरहितमित्यर्थः नित्यपक्षे
विकृतावपि मच्छन्ति (रु). अत्र राकादयस्तिष्ठेः देवताः. नित्या इत्येके
शाखिनः पठन्ति इत्यधिकम् । (सु. रा.) ⁴ द्वावेतौ यागकालौ राकादीनाम् ।
उभययाग्यान्नात् । (रु). अत्र देवपत्नीभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा एतासां यागकाल-
स्सूचितः. ⁵ उपस्पृष्टोदकायेतिपूर्ववत् (रु). उपस्पृष्टोदकायेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
आपत्वात् इत्यधिकम् । (सु. रा.)

(सू) ^१उपहूतां प्राश्नीतो होता आग्नीध्रश्च ॥

॥ ९ ॥ ५७ ॥ ५७१ ॥

अत्र स्रुवेण संपत्नीयं जुहोति पत्न्याम ^२न्वार-
रुधायां ^३संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य
युक्तौ धुर्यावभूताम् । सञ्जानानौ विजहतामराती-
र्दिवि ज्योतिरजरमारभेता ^४स्वाहेति ॥ १० ॥ ५८ ॥
॥ ५७२ ॥

[संपत्नीयहोमे विशेषः]

(भा) पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते संपत्नीयहोमः । ^५अप्रविशन्त्या
अपि पत्न्याः फलं विद्यत एव । ^६न च पत्नीसंयाजाङ्गम् ॥

(सू) ^७पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एतामेके समामनन्त्युपरिष्टाद्वा
पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् ॥ ११ ॥ ५९ ॥ ५७३ ॥

(भा) पित्र्यायामपत्नीसंयाजायामपि भवति ।

[असन्निधानहेतुः संपत्नीयाधिकारसत्ता च]

(वृ) पत्न्यभावेऽपि—विद्यत एव—पत्न्याश्चानालाम्भुकायाः कर्तृ-
त्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वाधिकारान्वयस्य विद्यमानत्वात्^८ ॥

न च पत्नीसंयाजाङ्गम्—संपत्नीयहोमः ।

[सौत्रपक्षान्तरावतरणं पित्र्यायादेवता च]

यद्यपि पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य इति निर्दिश्यते ; तथाऽपि उपरिष्टाद्वा-
पिष्टलेपफलीकरणेहोमाभ्यामिमेत पत्नीसंयाजसंबन्धित्वात् फलार्थित्वाच्च
संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामिति । अतः ; पित्र्याया—भवति ।

^१ उभौ स्वास्वाहस्त्वां प्राश्नीतः (रु). ^२ अन्वारुधायामिति कर्तरि निष्ठा ।
नचानालाम्भुकायां होमनिष्ठितिः ; अङ्गनिष्ठस्या प्रधानानिष्ठितेः (रु). ^३ अस्मिन्
काले संपत्नीतिमन्त्राश्रयसंबन्धत् संपत्नीव इति होमनाम (रु). ^४ प्रवसन्त्या
अपि—ख. ग. ^५ न च पत्नीसंयाजाङ्गम्—ग. ^६ त्रयोऽमी कालविकल्पाः
पूर्वेण सह चत्वारः । तत्र पत्नीसंयाजानामपि पिष्टलेपफलीकरणहोमवत्कालोपलक्षणमात्र-
परत्वात् न तदङ्गमयं होमः । तेन पित्र्यायामपि क्रियते (रु). ^७ त्वाच्च (मु. रा).

(भा) उपरिष्ठाद्वा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् ॥

(सू) दक्षिणाग्नाविध्मप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय ^१ पिष्टलेप-
फलीकरणहोमौ जुहोति ॥ १२ ॥ ६० ॥ ५७४ ॥

(भा) पिष्टलेपः कृष्णाजिनाद्दृषदश्चोपलादेश्च । पिष्टलेपफलीकरणाभावे
तयोर्निवृत्तिः ॥

नवमी खण्डिका ॥

(सू) फलीकरणहोमं पूर्वं एतद्वा विपरीतम् । चतु-
र्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्याग्नेऽदब्धायोऽग्नी-

(वृ) पिष्टले—होमाभ्याम्—अस्य होमस्य दिवि ज्योतिरादित्यो
देवता हृदयान्तरपुरुषो वा^२ ॥

[होमस्य नामधेयानुरूपविषयता]

पिष्टलेप—निवृत्तिः—होमयोः^३ । तन्नामधेयत्वात् ।
अस्यार्थः—प्रधानयागार्थहविरनुनिष्पन्नयोः पिष्टलेपफलीकरणयोः प्रति-
पत्तित्वाच्चतुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्येत्याज्यस्य तदर्थतावगतेः तयोः
प्रतिपत्तित्वेन प्रवृत्तिनिमित्ततया होमयोर्नामधेयत्वात् तयोः प्रतिपत्ति-
स्थानयोरभावे होमयोर्निवृत्तिः ॥

उत्तरास्तिस्रो ह्यन्त एव ॥

^१ पिष्टलेपसंयुक्तो होमः पिष्टलेपहोमः । तथा फलीकरणहोमः । तौ
चाज्यामिक्षातत्रेषु अर्थलोपान्निवर्तते पिष्टलेपफलीकरणप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । पिष्टलेप-
होमस्तु न केवलं तत्प्रतिपत्त्यर्थः किं तु विप्रुद्बोमादिवत् उलूखलादिभिष्टपिष्टाकं-
वादिप्रतिपादनार्थं मन्त्रलिङ्गात् । तेन पश्चादिषु पिष्टलेपाभावेऽपि आज्येन
केवलेन कार्यः बोधायनभरद्वाजाभ्यामुक्तेषु (६). ^२ वा परमात्मेत्यर्थः (सू. २१).

^३ होमयोर्निवृत्तिः—स्व. ग.

ततनो इति जुहोति । एवं पिथलेपानुल्लखले
मुसले यच्च शर्पे आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले ।
अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विश्वे देवा हविरिदं
जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषस्सन्ति बह्वीरग्रौ
तास्सर्वाः स्विष्टाः सुहृता जुहोमि स्वाहेति
॥ १ ॥ ६१ ॥ ५७५ ॥

(घ) या सरस्वती विशोभगीना तस्यै स्वाहा ।
या सरस्वती वेशभगीना तस्यै स्वाहा । इन्द्रोऽ-
^१पानस्य केहमनसो वेशान् कुरु सुमनसः
सजातान् स्वाहेति ^२दक्षिणाग्रौ प्रतिमन्त्रं जुहोति
॥ २ ॥ ६२ ॥ ५७६ ॥

(ङ) ^३वेदोऽसीति वेदं होता पत्न्या ^४उपस्थे त्रिः
^५प्रास्यति ॥ ३ ॥ ६३ ॥ ५७७ ॥

[प्रासनकर्मसंकार्यं मन्त्रावृत्तिः तत्फलञ्च]

(भा) निरसनव्यवायाद्वेदप्रासनमन्त्रावृत्तिः । वेदस्य प्रासनं पत्नी-
संस्कारश्च । अतः ^६प्रतिपत्तिर्भवति ।

[प्रासनस्य पत्नीसंस्कारान्वोपपत्तिः]

(वृ) वेदस्य-र्भवतीति—कृतप्रयोजनस्य वेदस्य प्रासनं पत्नी-
संस्कारः । मिथुनमेव करोति विन्दते प्रजाम् इति लिङ्गात् ॥

^१ पानमेह-क. ^२ पुनर्दक्षिणाग्रिवचने विस्वशार्थम् (रु). ^३ हीत्रस्यावोप-
देशो ब्राह्मणानुसारम् (रु). ^४ उपस्थोऽङ्गु (रु). ^५ लिपति । प्रतिप्रासनं मन्त्रस्या-
वृत्तिः कियते कियान्तरेण व्यवायात् । पत्नीसंस्कारश्चायं विन्दते प्रजामिति लिङ्गात्
तेन प्रतिपत्ति प्रास्यति (रु). ^६ प्रतिपत्ति वा भवति-ग.

[वरुणप्रघासे विशेषः पश्चान्तरं च]

वरुणप्रघासेषु च द्वयोर्वेदयोः प्रासनमुभयसंस्कारत्वात् । केचित्पत्नीसंस्कारं विन्दते प्रजामिति लिङ्गात् । तदा त्वेकस्य प्रासनम् ॥

(सू) ^१निद्विषन्तं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तंप्रास्तं
^२निरस्यति ॥ ४ ॥ ६४ ॥ ५७८ ॥

(सू) तन्तुं तन्वाभिति ^३होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य
सन्ततमाहवनीयात् ^४स्तृणा^५त्या वा वेदेः ॥
॥ ५ ॥ ६५ ॥ ५७९ ॥

[स्तरण विशेषः आङ्गर्थश्च]

(भा) स्तरणं भेदेन वेदिभेदात् । मर्यादा आवेदेरिति ॥

(सू) इमं विष्यामीति पत्नी योक्तृपाशं विमुञ्चते ॥
॥ ६ ॥ ६६ ॥ ५८० ॥

[प्रासनं न वेदसंस्कारः]

(बृ) वरुणप्र—स्कारत्वात्—त्वेकस्य प्रासनम्—वेदसंस्कारत्वे
प्रमाणाभावात् ॥

[स्तरणभेदे नियामकम्]

स्तरणं भेदेन वेदिभेदादिति—स्तरणस्य वेदवेद्योस्संस्कारार्थ-
त्वात् । वरुणप्रघासेषु वेदिभेदात् स्वेन स्वेन वेदेन वेद्योस्तरणम् ॥

[आङ्गोऽभिधिष्यर्थकत्वायोगः]

मर्यादा आवेदेरिति—आवेदेरित्यभिधिपक्षे सन्ततमाहव-
नीयात्स्तृणातीत्येनन समानार्थत्वादा वा वेदेरिति विकल्पनिर्देशानुपपत्ते-
र्मर्यादा । यावद्वेदिदेशप्राप्तिस्तावत् स्तरणमिति ॥

^१ निद्विषन्तम्—क. ^२ प्रतिनिरस्यति ख. प्रितिधिपति (क). ^३ वेद—होता—

क. ^४ वेदं विदस्यस्यास्तृणाति (क). ^५ त्यावेदेः—क.

[योक्त्रविमोचने विकल्पसमुच्चयपक्षौ]

(भा) होता चेषोक्तं विमुञ्चति न तदा पत्नी । कर्तृभेदाद्वा समुच्चयः ।

(सू) तस्यास्सयोक्त्रेऽञ्जलौ ^१ पूर्णपात्रमानयति ॥

॥ ७ ॥ ६७ ॥ ५८१ ॥

[निनयनावृत्तिः]

(भा) प्रतिपत्ति पूर्णपात्रनिनयनम् ॥

[भाष्यास्थचेत्पदस्वारस्यविरणम् फलं च]

(वृ) होता चेषोक्तं विमुञ्चति न तदा पत्नीति—बह्वचर्हौत्रप्रयोगपक्षे। अस्मदीयहौत्रपक्षे तु प्रासनानन्तरं वेदस्तरणमेव होतुः । योक्त्रविमोक्तस्तु पत्नीकर्तृकः पत्नीमग्नकाण्डे मग्नपाठात् । तथा विनियोगात् । अत्र होता चेषोक्तमिति पाक्षिकनिर्देशादस्मदीयस्य बह्वचोक्तस्य च विकल्पो भाष्यकारेणानुज्ञातः । तत्रायमभिप्रायः ;—ऋग्वेदेन होता करोतीत्युक्तत्वात् अस्मदीयहौत्रकाण्डेऽपि ब्राह्मणे ;—यद्गृयाद्योस्मिन् होतारममृथा इत्यस्माकमनुक्तस्य बह्वचोक्तस्य प्राप्तिसम्बन्धोक्त्यानुच्य निन्दावचनाच्च बह्वचोक्तानुज्ञानादस्माकमपि प्रकृतौ समग्रोपदेशात् उपदेशादितराणि च सूत्रकारेण तदनुज्ञानादुभयोर्विकल्पः । नास्मदीय एव ॥

[समुच्चयपक्षोपपादनम्]

कर्तृभेदाद्वा समुच्चयम इति—यथा ब्रह्मवरणमध्वर्युयजमानयोस्समुच्चयते तद्वदस्मिन् पक्षे होता ग्रन्थि विस्रंसयति पत्नी विमुञ्चति ॥

[आवृत्त्युपपत्तिः]

प्रतिपत्ति पूर्णपात्रनिनयनमिति — अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति रेत एवास्यां प्रजां दधातीति पत्नीसंस्कारत्वात्पूर्णपात्रनिनयनस्य ॥

^१ पूर्णपात्रमुदकम् । तत्पूर्णामानयति । पत्रपनेकत्वेचावृत्तिः पूर्ववत् (६).

(सू) समायुषा संप्रजयेत्यानीयमाने^१ जपति ॥
॥ ८ ॥ ६८ ॥ ५८२ ॥

(सू) ^२निनीय मुखं निमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती
पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासम् इति ॥९॥
६९ ॥ ५८३॥

दशमी खण्डिका ॥

[विमार्गसाधनविशेषः उत्थानमन्त्रश्च]

(भा) निनीयोदकलिप्तेन मुखविमार्गः उत्थानमन्त्रः पुष्टिमतीति ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

(सू) ^३यथेतमाहवनीयं गत्वा जुहा सुवेण वा सर्व-
प्रायश्चित्तानि जुहोति ॥ १ ॥ ४ ॥ ५८१ ॥

[सर्वप्रायश्चित्तहोमनिमित्तम्]

(भा) अविज्ञातदोषनिर्घातार्थानि सर्वप्रायश्चित्तानि ॥

(वृ) निनीयो-विमार्ग इति — निनीयोदकं हस्तगतं तल्लिप्तेन
हस्तेन मुखविमार्गः ॥

[भ्रमनिरासोपपत्तिः]

उत्थानमन्त्रः पुष्टिमतीति — न मुखविमार्जेनमन्त्रः । विमृ-
ज्योत्तिष्ठतीति उत्थानस्य प्रधानत्वात् ॥

इति श्रीधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

[सर्वप्रायश्चित्तनिमित्तविवेचनम्]

अविज्ञात-श्चित्तानि — निमित्तविशेषसंयोगाभावात्त्रैमित्तिक -

^१मन्त्रलिङ्गादयं पत्नीमन्त्रः (रु). ^२तदुदकं भूमौ निनीयाद्रेण हस्तेन
मुखं विमृज्य मन्त्रेणोत्तिष्ठति (रु). ^३येन मार्गेण पथाद्गतः तेन प्रत्यागत्य
दर्शपूर्णमासयोरविज्ञातदोषनिर्घातार्थानि प्रायश्चित्तानि जुहोति । आज्यस्थाल्या आज्येन
दर्विहोमत्वात् । तेषु दार्ष्टान्तमेव प्राक् । तथाऽऽज्यस्थाल्यास्सर्वप्रायश्चित्तानीत्येव
कल्पान्तरकाराः (रु).

[प्रत्यवदानं पूरणम्]

सर्वत्राप्यायनमनेकार्थत्वात् ; यस्माद्भुवाया^१ एव होमः ॥

[पूरणं नास्ति क्वचित्]

यत्र नास्त्यर्थस्तत्र न क्रियते । यथे^२डान्ते स्विष्टकृति परिसमाप्यते ।

[उपदेशपक्षः]

उपदेशस्तु त्रिर्न करोत्याप्यायनम् ॥

[स्रुवैक्यम्]

एकः स्रुवः समिष्टयजुषः ॥

(ध्रु) विशेषसंयुक्त^३निमित्तसन्निपात^४प्रज्ञाने तदेव^५तन्नैमित्तिकं भवति । ज्ञाने निमित्ते नैमित्तिकविशेषानुपदेशे अनाज्ञातत्रयम् । निमित्ताज्ञाने एतानि सर्वप्रायश्चित्तानि ॥

[प्रत्यवदानं घृतेन पूरणफलम्]

सर्वत्रार्थत्वादिति प्रत्यवदानं^६ध्रुवाया रेकपरिहारः कर्तव्यः । यस्माद्भुवाया एव होमः—अतस्तदाप्यायनं प्रतिहोमम् ।

[पूरणानपेक्षाविवरणम्]

यत्र नार्थस्तत्र न क्रियते—आप्यायनम् ।

यथेडान्ते स्विष्टकृति परिसमाप्यते—नारिष्टान्ते स्विष्टकृति उपस्तरणाभिधारणेषु च ध्रुवासमाप्तिः, तत उत्तरमर्धाभावात् ॥

[उपदेशमते पूरणनिषेधकालः]

उपदेशस्तु त्रिर्न करोत्याप्यायनम् ;—प्रायश्चित्तान्ते ।

[समिष्टयजुहोमे स्रुवैक्यनिरूपणम्]

एकस्स्रुवः समिष्टयजुष इति—उत्तरत्र पूरणकार्याभावात्

^१ ध्रुवाया होमः—क. स्व. ग. घ. ^२ यथेडा स्विष्टकृति (मु. रा).

^३ विशेषनिमित्तसंनिपात, ^४ प्रज्ञाने तथैव—घ. ^५ तन्नैमित्तिकं (मु. रा). ^६ ध्रुवाया.

एकप—स्व. ग.

(सू) ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा । आश्रावि^१तं प्रत्या-
श्रावितं वपदकृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं
कर्मणो यच्च हीनम् यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति
कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेति ^२विद्वान् । यद्वो
देवा अतिपादयानि वाचा चित्रयतं देवहेडनम् ।
अरायो अस्मा^३ अभिदुच्छुनायते अन्यत्रा^४स्म-
न्मरुतस्तं निधेतन । ततं म आपस्तदु तायते
पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते । अय^५
समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समवृणुत-
र्भुवः । उद्वयं तमसस्पर्युदृत्यं चित्रमिमं मे
वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो आग्ने स त्वं नो अग्ने
त्वमग्ने अयास्ययासन् मनसा हितः । अयासन्
हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजम् । प्रजापत इत्येषा ।
इष्टेभ्यस्स्वाहा वषट्निष्टेभ्यस्स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै
स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराद्व्यै स्वाहा दैवीभ्यस्त-
नूभ्यस्स्वाहा । ऋद्व्यै स्वाहा समृद्व्यै स्वाहा । अया-
श्राग्नेऽखनभिःशस्तीश्च सत्यामिच्चमया असि ।
अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽयानो धेहि
भेषजम् । यदग्निन् यज्ञे^६ऽन्तरगाम मन्त्रतः कर्मतो
वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं वृष्यन्तु
देवा आवृषन्तां धृतेन ॥ २ ॥ २ ॥ ५८५ ॥

॥ एकादशी खण्डिका ॥

^१ तमस्याश्रावितम् क. ख. ^२ देवान्-क. ख. ^३ स्मिन्मरुतः-क.

^४ विश्वदेव्यः भेषजः-क. ^५ यसे-क. ^६ हुत्या-क.

(सू.) आज्ञातमनाज्ञातम^१मतं च मतं च यत् । जात-
वेदस्सन्धेहि त्व^२हि वेत्थ यथातथम् । यदकर्म
यन्नाकर्म यदत्यरोचि यन्नात्यरोचि । अग्निष्टत्स्विष्ट-
कृद्विद्वान् सर्वः^३ स्विष्ट^४ सुहुतं करोतु । यदस्य
कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकस्म । अग्निष्टत्
स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वः^३ स्विष्ट^४ सुहुतं करोतु ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृषि ।
मधवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृथो
जहि । स्वस्तिदा विशस्पतिर्बृत्रहा विमृथो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु न स्वस्तिदा अभयं करः ॥

अभिर्गीभिर्धदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो
वर्धमानः यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि
भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याम ॥

अनाज्ञातं यदा ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्व^२हि वेत्थ यथातथम् ॥

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने
तदस्य कल्पय त्व^२हि वेत्थ यथातथम् ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य
मन्वते मर्तासः अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्
यजिष्ठो देवाः^५ ऋतुशो यजाति ॥

यद्विद्रा^६सो यदविद्रा^६सो मृग्धाः कुर्वन्त्यृ-
त्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः श्रद्धादेवी च
मुञ्चताम् ॥ १ ॥ ३ ॥ ५८६ ॥

॥ द्वादशी खण्डिका ॥

(भा) स्पष्टम् ॥

(सू.) अयाडग्निर्जातवेदाः अन्तरः पूर्वो ^१अस्मन्नि-
पद्य । सन्वत्सनि^२ सुविष्नुचा विमुञ्च^३ देह्यस्मासु
द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रम् ।

(सू.) ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
वितताः पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रस्सवितोत विष्णु-
र्विश्वेदेवा मुञ्चन्तु मरुतस्स्वस्त्या । यो भूतानामु-
^३द्बुध्यस्वाम उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विहृताभि-
स्समस्ताभिश्च हुत्वा ॥ १ ॥ ४ ॥ ५८७ ॥

[मन्त्रविशेषविवक्षा]

(भा) पुनः कृण्वःस्वेति यस्यास्सोद्बुध्यस्वेति ॥

[इतिकरणफलम्]

उदुत्तममिति परिच्छेदाद्गौ गणौ । व्याहृत्यथै पुनर्गृह्यते ॥

(बृ) ध्रुवायां चतुर्गृहीतस्य विद्यमानत्वात् दर्विहोमत्वाच्च समिष्टयजुषः ॥

[मन्त्रविशेषविवक्षोपपत्तिः]

पुनः कृ-द्बुध्यस्वेति—इतरस्याः शाखान्तरीयत्वात् कृत्वपाठ-
प्रसङ्गात् ॥

[इतिकरणस्य गणनिर्देशत्वे फलस्योपपत्तिः]

उदुत्त-द्वौ गणाविति—उदुत्तममितीतिकरणं गणभेदार्थम् ।

तेन समवदायहोमपक्षे उदुत्तमान्तानां सहग्रहणम् ॥

व्याहृ-गृह्यते—चतुर्णां सह । आज्यस्थाल्यास्सर्वप्राय-
श्चित्तानि । भ्रौवादकृत्वसंस्थास्विति भरद्वाजमतिः ॥

^१ अस्मिन्-स्व. ^२ देह्यस्मासु-क. ^३ उद्बुध्यस्वाम इति साहित्येव गृह्यते
नाग्निहोत्रे वक्ष्यमाणा आदिप्रविष्टत्वात् (र). ^४ तीभि-क. ^५ स्वेति ऋक् (सु.रा).

(सू) ^१पूर्ववद्भुवामाप्याग्य देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्य-
ध्वस्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २ ॥ ५ ॥
॥ ५८८ ॥

[आप्यायनं सप्रमाणम्]

(भा) पूर्ववदाप्यायनं वचनकृतम् ॥

[मन्त्रभेदज्ञापरिहारः]

समिष्टयजुरित्येकवचनात् अन्त एव होमः स्वाहाकारेण ।
यद्यन्ते न ^२क्रियते ^३मध्ये न स्यात् । ^४अन्तर्वर्तिनामप्रदानार्थत्वं,
पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकारः प्रदानार्थः । पुरस्तात्स्वाहाकारा वा इति ॥

[आप्यायनोपयोगः]

(वृ) पूर्ववदा-कृतमिति—अवदान^५निमित्तरेकपरिहारे^६ प्राप्ते^७पुन-
राप्यायनं वाचनिकम् ॥

[शङ्कासम्भवः परिहारोपपत्तिश्च]

समिष्ट-कारेण—न प्रतिस्वाहाकारं मन्त्रभेदः । कृत्स्नमन्त्रान्ते
स्वाहाकारं कृत्वा होमः ॥

यद्यन्ते-मध्ये न स्यात्—मध्यमे स्वाहाकार इति निर्देशा-
दन्ते स्वाहाकारेण होमः ॥

अन्तर्वर्तिनामप्रधानार्थत्वम्—कारा वा इति—पुरस्तात्स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवा इत्यादिना पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकारः प्रदा-
नार्थः ॥

^१अत्रापूर्वाप्यायनविधानादेवाप्राप्तो मन्त्र इति कृत्वा पूर्ववदिति मन्त्रातिदेवाः
मन्त्रान्त एव होमः न पूर्वयोः स्वाहाकारयोः । समिष्टयजुरित्येकवचनात् । पशौ
चानेन सहान्ये च द्वे उक्त्वा त्रीण समिष्टयजूषि जुहोतीति वचनात् (रु). ^२क्रियेत
—द्य. ^३मध्यमो न स्यात्—क. ख. ग. घ. ^४अतोन्तर्व—द्य. ^५निमित्तमेक-
परिहारे—ख. ग. निमित्तैक इति दृश्यते (मु. रा). ^६द्वारे प्रागेव प्राप्ते—क.
^७प्राप्तेः—घ.

(सू) 'मध्ये स्वाहाकारे' बर्हिर्नुप्रहरति॥३॥६॥५९०॥

[मध्यमस्वाहाकारे विशेषः तत्फलं च]

(भा) बर्हिःप्रहरणस्य कालमात्रम् । तस्मात्^१त्पित्र्यायां प्रद्वियतेऽभावेऽपि समिष्टयजुषः ॥

(वृ) न मध्यवर्तिनः प्रदानार्थत्वम् ;—

[बर्हिरित्यादिसूत्रविधेयम्]

बर्हिःप्रहरणस्य कालमात्रम्— न समिष्टयजुरङ्गं बर्हिः प्रहरणम् ; बर्हिषः प्रतिपत्स्यर्थत्वात् । अन्यार्थत्वायोगात् तत्कालमात्रं मध्यमे स्वाहाकार इति ॥

तस्मात्पि-यजुषः—अत्र प्रायश्चित्तत्वादिदत्तश्वतुर्णां मन्त्राणां ब्रह्म यज्ञो मरुतो देवा ऋभवश्च देवताः । ततस्त्रयाणां सूर्यः । ततो द्वयोर्वरुणः । द्वयोरग्नीवरुणौ । उत्तरस्यामिः । ततः प्रजापतिः । ततोऽष्टानां मन्त्रोक्ताश्चतुर्थ्यन्ता देवताः । ततोऽग्निः । ततो देवाः । ततोऽग्निर्जातवेदाः । द्वयोरग्निः । स्विष्टकृदुत्तरस्येन्द्रो वृत्रहा । ततो हरिवान् । अनाज्ञा^४तमिति त्रिकस्यामिः । उत्तरस्यामिः श्रद्धा च । ततोऽग्निर्जातवेदाः । उत्तरस्य वरुणेन्द्रसवितृविष्णुविश्वेदेवमरुतः । उत्तरस्य रुद्रो^५ माङ्गवर्णिको वा । ततोऽग्निः । ततो वरुणाः । व्याहृतीनामग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिरिति । ^६सर्वत्र चतुर्थ्यन्ता देवताः । समिष्टयजुषो देवागातुविदः प्रकृष्टो ब्रह्मा चेत्येके ॥

^१ मध्यमे-स्व. ^२ मन्त्रान्ते पारिभाषिकस्वाहाकारापेक्षया द्वितीयस्यात्र मध्यमत्वमभिप्रेतम् । अत एव च लिङ्गादवगच्छामा मन्त्रान्तगत एव स्वाहाकारः प्रदानार्थो न मध्यगत इति आदिगतस्यापि क्वचित्प्रदानार्थत्वं परिवर्ष्ये दर्शयिष्यामः । मध्यमे स्वाहाकार इति कोऽर्थः ? वाचि स्वाहेत्यास्मान्नित्यर्थः । तेन पशुतोमयोः समिष्टयजुर्विष्टदावापि तस्मिन्नेव बर्हिःप्रहरः । प्राकृतस्यैव मध्यमस्य तत्रापि विश्वमानत्वात् बर्हिस्सर्वमनुप्रहरति बर्हिर्मुष्टि वेति सत्यापाडभारद्वाजी (८). ^३ लिपत्रीयायाम्-स्व. ग. ^४ तादि-स्व. ग. ^५ मन्त्रवर्णविशिष्टोवा-क. स्व. ग. घ. ^६ इदं नदृश्यते-क. स्व. ग. घ.

(सू) यदि यजमानः प्रवसेत् प्रजापतेर्विभाश्राम लोक इति ध्रुवायां यजमानभागमवधाय समिष्टयजुषा सह जुहुयात् ॥ ४ ॥७॥ ५८९ ॥

(सू) अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिंसीर-
मुया शयानां । होतृषदना हरितास्सुवर्णा निष्का
इमे यजमानस्य ब्रध्ने इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य
को वोऽयोक्षीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि ^१ प्रणीता
आसाद्य विमुञ्चति ॥ ५ ॥ ८ ॥ ५८० ॥

[मन्त्रस्थपदार्थः मन्त्रविनियोगश्च]

(भा) हरितत्व होतृषदनानां लिङ्गात् । विमोकार्थो मन्त्रः
प्रणीतानाम् ॥

(सू) यं देवा मनुष्येषूपवेपमधारयन् । ये अस्मदप-
चेतसस्तानस्मभ्यमिहा कुरु । उपवेपोपविद्दि नः
प्रजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवा-

(वृ) हरितत्वं होतृषदनानां लिङ्गादिति—होतृषदना हरिता-
स्सुवर्णा इति समवेताभिधानसंभवात् ॥

[मन्त्रफलविमोक्तस्वरूपम्]

विमोकार्थो मन्त्रः प्रणीतानाम्—नासादनार्थः विमुञ्च-
त्विति लिङ्गात् । विमोचनं तु यज्ञसम्बन्धविच्छेदबुद्ध्या अन्तर्वेद्या-
सादनम् ॥

^१ दधामीति लिङ्गाद्वधानं मन्त्रः (६). ^२ प्रणीतानां विमोचने मन्त्रः
साविज्ञत्वात् । कर्माज्ञत्वनिवर्तनार्थतया मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्तः (६). ^३ धानास-
म्भवात्—स्य. ग.

ननपगान् कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेशं

¹ स्थविमत उपगूहति ॥ ८ ॥ ५९१ ॥

॥ त्रयोदशोऽङ्गिका ॥

[उपवेशस्वरूपम्]

(भा) अग्रं स्थविमत—स्थूलम् । मूलं तनूपवेशस्य ॥

(स्र) यद्यभिचरेद्योपवेशे शुक् साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म

² इत्यथास्मै नाम गृह्य प्रहरति ॥१॥९॥५९२॥

(सू) निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति ।

निर्बाध्येन हविषेन्द्र एणं पराशरीत् ।

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्चजना^३ अति ।

इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत्सूर्यो असद्विदि ॥

परमां त्वा परावतामिन्द्रो नयतु वृत्रहा ।

यतो न पुनरायसि ^३ शश्वतीभ्यस्समाभ्य इति

हतोऽसाववधिष्माममित्ये^४ ताभिः पञ्चभिर्निरस्येन्नि-

स्त्रेन्द्रा ॥ २ ॥ १० ॥ ५९३ ॥

(वृ) अग्रं—पवेशस्येति—पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेशं स्थविमत

उपगूहन्तीति वचनात् उपवेशस्याग्रं स्थविष्टम् ॥

¹ स्थविमतः—स्थूलमूलप्रदेशादारभ्य उत्करपांसुषु पुरस्ताद्भोगेन प्रत्यगुपगूहन् ।

(क). ^२ यद्यभिचरितुमिच्छेदथास्मै नामगृह्य अस्याभिचर्यमाणस्य नाम । योपवेशे शुक् सा देवदत्तमृच्छतिवाते गृहीत्वा उत्कर एव प्रहरति वज्रवत् तद्विसार्धतया क्षिपतीत्यर्थः । अथवा अस्मै—एनमुद्दिश्य तस्यैव नाम गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः । (क).

^३ स शश्वतीभ्य—क. ^४ यजुषोऽप्यन्त्ययोः ऋग्बाहुल्यादेताभिरिति खीलिननिर्देशः । तत्र च ऋग्यजुर्विषेचनार्थः प्रथम इतिकरणः । शत्रुनामग्रहणार्थं मन्त्रेष्ववदशाब्दः । निरस्येत्—निर्णुदेदुत्करे । निस्त्रेन्द्रा—निहन्यात् शत्रुवत् (क)

[निगूहनस्यानुकल्पः]

(भा) योपवेष इत्युत्करे प्रहरणम् । उपवेषोपगहनप्रत्यान्नायः ।

[द्विष्यनिर्देशे विशेषः]

अत्रैव मञ्जे नामग्रहणं शत्रोः । निरमुं नुद इति ।

[निरसनविनियोज्यमन्त्राः]

तिसृभिः ऋग्भिर्यजुर्भ्यां च निरसनमुपवेषस्य ॥

(सू) अवसृष्टः परापत ^१शरो ब्रह्मसंशितः ।

गच्छामित्रान् प्रविश मैषां कं चनोच्छिष ^२ इति

वा ॥ ३ ॥ ११ ॥ ५९५ ॥

[पञ्चानां स्थाने]

(भा) अवसृष्ट इति वा ॥

(वृ) योपवे-हरणम्—आयः अभिचारनिमित्तप्रतिपत्त्यन्तरविधानात् नित्यस्याविकारो न तु समुच्चयः । प्रहरणं—निरसनम् ॥

[द्विष्यनामग्रहोपेक्षिता विभक्तिः भाष्ये एवकारार्थः]

अत्रैव-शत्रोः—योपवेषे शुक् साऽमुसृच्छत्वित्यत्र अमुम् इति शत्रोर्नाम द्वितीयान्तं गृह्यते ॥

निरमुं-मुपवेषस्य—योपवेष इति प्रथमं यजुः द्विष्मान्तम् । निरमुं नुद इति तिस्र ऋचः । हतोऽसाववधिष्मामुं इति पञ्चमं यजुः । नात्रामुमित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामोच्चारणम् ; ब्राह्मणे अथास्मै नाम गृह्य प्रहरतीति नामग्रहणमुक्त्वा तत उत्तरं निरमुं नुदेति विनियोगात् । हतोऽसाववधिष्मामुमित्यत्र तु शत्रोर्ध्यानं न तु नामनिर्देशः । यं द्विष्यात्तं ध्यायेदिति विधानात् ॥

अवसृष्ट इति वा—पञ्चभिर्विकल्प्यते ।

^१ शरव्ये ?—क. ^२ अनन्तरविधावेवायं मन्त्रविकल्पः (र).

[स्त्रीत्वेन निर्देशो हेतुः]

(भा) एताभिरिति स्त्रीलिङ्गमृगबहुत्वात् ।

[पश्चान्तरम]

केचित् योपवेष इत्युपगृह्य शत्रोर्नाम गृहीत्वा उत्करे ^१ प्रहरन्ति ॥

(सू) यानि धर्मं कपालानीति चतुष्पदयर्चा
कपालानि ^२ विमुच्य संख्यायोद्वासयति ॥ ४ ॥
१२ ॥ ५९६ ॥

[विमोकसंख्याने क्रमेण]

(भा) चतुष्पदयेति ज्ञानार्थं कृत्वा विमोकं गणना ॥

(सू) ^३ सन्तिष्ठते दर्शपूर्णमास^४योः ॥ ५ ॥ १३ ॥ ५९७ ॥

[पश्चान्तराशयः]

(वृ) केचित्-प्रहरन्ति—उपवेषेण । अस्म्यर्थः;—स्थाविमत उप-
गृहतीत्युपगूहनं विधाय यद्यभिचरेद्योपवेषे इत्यारभ्य द्विष्म इतीतिकर-
णात् अथास्मै नाम गृह्य प्रहरतीत्युत्तरत्र प्रहरणोपदेशादभिचरतः प्रथमो
मन्त्र उपगूहनार्थः । उपगूढं पुनरुपादाय शत्रोर्नाम गृहीत्वा निरमुं
नुदेत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रहरते—उपवेषेणोत्करं पीडयेत् ॥

[क्रमोपपत्तिः]

चतुष्पदयेति-गणना—प्रथितानां समूहनं विमोकः—क्रमेण
सर्वकपालयोग्या^५न्विमुच्य अनन्तरं सङ्ख्यायोद्वासनमुभयोः पृथक्प-
दार्थत्वात् ॥

^१ प्रहरत्युपवेषणम्—घ. प्रहरन्त्युपवेषम् (मु. पू). ^२ अत्रापि विमोकः
पूर्ववत् । संख्यावचनमप्रमादार्थम् । यद्येकं कपालं नश्यदिति प्रभाशे प्रख्याय-
प्रायश्चित्तयोश्चवणात् (ठ). ^३ सन्तिष्ठते दर्शपूर्णमासौ इति रुद्रदत्तस्य पाठः.

^४ मासौ—क. स्व. एवमन्तावर्षवेण संतिष्ठते । वावमानशेषस्तु वश्यते (ठ).

^५ योगान्विमुच्य—क. योगाद्विमुच्य (मु. रा).

[प्रक्रान्तोपसंहारः]

(भा) ततस्समाप्तिराध्वर्यवस्य ॥

(सू) शंखन्तं वाऽऽहवनीये सऽस्थापयेदाज्येडान्तं
 १ गार्हपत्ये । इडान्तं वाऽऽहवनीये ३ शंखन्तं गार्ह-
 पत्ये ॥ ६ ॥ १५ ॥ ५९८ ॥

(सू) १ यदि शंखन्तं पश्चात्स्या ६ द्वेदात्तणमया

[प्रक्रान्तस्याद्यन्तनिर्देशः]

(वृ) ततस्समाप्तिराध्वर्यवस्य—अत्र ब्रह्मभागप्राशनादि निष्क्रम-
 णान्तम् ॥

१ शंखन्तं—क. सन्तीह इडासूक्वाकशंयुवाका नाम होतृनिगदसंयुक्ता-
 स्त्रयः कर्मविशेषाः । तेष्विडा तावत् द्रव्यभेदेन उभयोरप्याहवनीयगार्हपत्ययोर्नियता ।
 हविरिडाऽऽहवनीये आज्येडा गार्हपत्ये इति । तथा सूक्वाकशंयुवाकावपि सूत्रान्तर-
 कार्त्तनियमविकल्पाभ्यामुभयत्रेष्येते । सूत्रकारस्तु तावन्यतरत्रैवेच्छन् हविरिडानन्तरं
 आहवनीये पूर्वमभिहितवान् । इदानीं तु आज्येडानन्तरं गार्हपत्ये स्यातां नाहवनीय
 इत्याह (रु). २ आहवनीयगार्हपत्यशब्दाभ्यां च गार्हपत्यापूर्वापरदेशौ लक्ष्येते ; अनाग्नि-
 संयोगित्वादिबायाः । यदि शंखन्तं पश्चादिति लिङ्गाच्च । तदयमर्थः ;—यत् पूर्वदेश-
 संयुक्तमिडादिकर्मं तद्यथाप्रसिद्धमेव शंयुवाकान्तं कुर्यादपरदेशसंयुक्तमप्याज्येडान्त-
 मिति प्रथमः कल्पः । स च पूर्वोक्त एव कल्प उत्तरकल्पार्थमनुदितो वेदितव्यः ।
 यथा चैत्रो भोजनीय इत्युक्तुः चैत्रो वा भोज्यतां मैत्रो वेति । द्वितीयकल्पस्तु इडान्त-
 मेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे । न तु सूक्वाकशंयुवाको तत्र भवतः । तौ त्वपरदेशे
 भवत इति (रु). ३ शंयुवन्तं पश्चात्स्याद्वेदात्तणं—क. ४ यदा त्वपरदेश भवत
 तदा एवं प्रयोग इत्याह ;—(रु). ५ वेदतृण (रु).

(ख) दाय^१ जुहामग्रमञ्जयात्स्रुवे^२ मध्यमुपभृति
वाऽऽज्यस्थाल्यां मूलं तस्य प्रस्तरवत्कल्पः सूक्त-
वाकाद्याशंयुवाकात् ॥ ७ ॥ १६ ॥ ५९९ ॥

(भा) उभयाभिसंयुक्ते उत्तरे द्वे संस्थे । अभिग्रहणं पूर्वापरदेश^३-
ग्रहणार्थम् । न च कल्पचतुष्टयम्, वाशब्दस्य द्विरेव पाठात् ।

(वृ) उभयाग्नि-ग्रहणार्थम्—आज्येडान्तं गार्हपत्य इडान्तं वाऽऽह-
वनीये इतीडयोरग्निंसंबन्धाभावादभिसमीपलक्षणायां तद्वर्तिनां कर्मणां
तत्तदन्ते विरमणम् ॥

[शंय्वन्तपक्षेप्राशिप्रादिकालः]

न च कल्प-पाठात्—अस्मिन् पक्षे^४ इडायाः प्राक्प्राशित्रम् ।
संपत्नीयहोमश्च ; सम्भवतां परित्यागायोगात् ॥

^१ यदि शंयुवाकान्तं कर्म पश्चाद्देशे स्यात् तदाऽऽज्येडानन्तरं प्रस्तरस्थाने
वेदतृणमच्छुः तद्वदेव प्रहरति । तत्र सूक्तवाकाद्यविकृतमाशंयुवाकादित्यर्थः ।
प्रस्तरप्रहारस्तु निवर्तते प्रत्याप्तानात् । परिधिप्रहारस्तु भवत्येव ; स्वकाले प्राप्तत्वात्
अप्रत्याप्तत्वाच्च । न चैषां गार्हपत्ये प्रहारः ; शंयुवाकान्तत्वादाहवनीयसंयोगि-
त्वाच्च । तथाऽऽज्येधामपि तद्देशसंयोगिनां तत्र यथाकालं प्रयोगोऽवगन्तव्यः ।
केचित्तु संस्थापनशब्दोच्चित्वात् दर्शपूर्णमासयोरेवेमां खण्डसंस्थाविकल्पौ व्याचक्षते ।
तत्र तत्र यत्तच्छ्रं तत् शंयुवाकाद्यन्तमेव संस्थापयोदेति । तत्र गुणागुणयोः स्थापने
प्रमाणं सूत्रविद इत्यलं निर्बन्धेन (क). ^२ मध्यममुप-स्र. ^३ लक्षणाद्यं-क. ख.
ग. घ. ^४ इडायां प्राशिप्राक् ?-ख. ग.

(भा) शंय्वन्तं सञ्ज्ञावान्तमाहवनीये^१ कर्म । तत्र हविश्लेषभक्षण-
निवृत्तिः^२ नोपवेशप्रणीता^३ विमोकौ ॥

[शंय्वन्तपदार्थविशेषविवक्षामानम्]

(वृ) शंय्वन्तं सञ्ज्ञावान्तमाहवनीये कर्म — शंयुवाकमध्ये
परिधिप्रहरणात् प्रहरणाङ्गत्वाच्च सञ्ज्ञावस्य तदन्तता । सञ्ज्ञाव-
स्यानङ्गत्वे परिधिप्रहरणान्तम् ।

[हविश्लेषभक्षणनिवृत्तिपक्षेविशेषः]

तत्र—निवृत्तिः—ध्रौवस्य च समाप्तिः पूर्वमेव नारिष्ठान्ते
स्विष्टकृति च ।

नोपवेशप्रणीता विमोकौ—प्रणीताविमोके पूर्वमुपादातव्ये व्युत्क्र-
मेणोपादानमुपवेशादेः पदार्थस्यात्यन्तनिवृत्तेः । प्रणीतानां तु विमोकस्या-
न्तर्वेद्यासादनपर्यन्तत्वात् तस्य च निवृत्तेर्निषेधस्य स्तोकविषयत्वात् ।

[अत्रपक्षेप्रायश्चित्तहोमेविशेषः]

प्रणीताविमोकादेः प्रतिषेधात्संस्थायाः प्राक् सर्वप्रायश्चित्तानि
ह्यन्ते । जुहा सुवेण वा जुहोतीत्येतावति वक्तव्ये सर्वप्रायश्चित्तानीति
वचनात् आसु संस्थामु चा^४ विदितानां दोषाणां सम्भावितत्वात्^५ क्रम-
विशेषोपदेशात् एतानि न ह्यन्ते । साधारणो^६पदेशोपदिष्टा इष्टेभ्य
इत्यष्टावाहुतयः ।^७ सर्वसाधारणानि प्रायश्चित्तान्येव स्वण्डसंस्थामु
ह्यन्ते । दार्शपूर्णमासिकैस्सर्वप्रायश्चित्तैर्विकल्पेरन्निति^८ तत्साध्यदोष-
निर्घातैः साधनैस्सह विकल्पन्ते न तेषां क्रमेण विकल्पः । तथाहि
प्रायश्चित्तोपदेशः फलवान् भवति । इतरथा अत्रैव समृद्धयै स्वाहा एता
एवेति वक्ष्यतीति । न समिष्टयजुः ध्रौवसमाप्तेः । न बर्हिष्प्रहारः काला-
भावात् । न होतृषदनस्तरणं स्तीर्णत्वाद्भेदेः ।

^१ कर्महविश्लेष-क. ^२ नोपवेशण-घ. ^३ विसर्गौ-घ. ^४ चा विहि-
तानाम्-क. ^५ केचित्कम-ख. ग. व्युत्क्रम (सु. रा). ^६ षोपदिष्टानोष्टेभ्य-
घ. साधारणानिष्टे-क. नीष्टेभ्य (सु. रा). ^७ तत्साध्ये-ख. ग. ^८ निर्घाते-ख. ग.

(भा) ^१यजमानपत्नीकर्मणामनिवृत्तिः । अन्यो वा वृतो होता ब्रह्माऽऽभीष्टो वा अन्तर्वेद्यासाद्य विमोकं कृत्वा प्रणीतानां चारां ^२स्नावयेत् । पूर्णपात्रनिनयनं च कुर्यात् पत्न्यास्तदर्थत्वात् । आज्येडां भक्षयित्वा ^३समापितः न जुहोति संपत्नीयं यद्यहुतः । ह्यन्ते दक्षिणाग्निहोमा अग्निनियमात् । निवृत्तिर्वा याजमानस्यापि यत्राध्वर्युरुपरमत्याहवनीयसमीपस्थस्य प्रणीताविसर्गस्य गार्हपत्यसमीपस्थस्य ^४विमोकादेः ।

[ब्रह्मणः प्राशनादिकालः]

(वृ) यजमानपत्नीकर्मणामनिवृत्तिः—आध्वर्यवसमाप्त्युपदेशानन्तरं संस्थान्तरोपदेशादाध्वर्यवसमाप्तेरेव । ब्रह्मणोऽपि तदन्तरे प्राशनोपस्थानादि ॥

[अन्योवेत्यादिभाष्याशयः]

अन्यो वा वृतो होता—स्नावयेत्—अनेन भाष्यलिङ्गेन इडान्तायां चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोत्यन्यः । अन्वाहार्यस्तु गृह्यते प्राग्देशत्वाभावात् ॥

[पूर्णपात्रमित्यादिभाष्यार्थः]

पूर्णपात्र—र्थत्वात् इति ;—अस्यार्थः ;—आज्येडान्तं गार्हपत्य इत्यास्मिन् पक्षे गार्हपत्यसंज्ञिघौ पूर्णपात्रनिनयनञ्च कर्तव्यम् संपत्नी पत्याहं गच्छ इति लिङ्गात्पत्न्यर्थत्वात् । शयुवाकान्तं गार्हपत्य इत्यस्मिन् पक्षे न परिधिप्रहरणम् न सऽस्नावः शयुवाकान्तञ्चत्वात् ॥

[संपत्नीयहोमविशेषः]

आज्येडां—यद्यहुतः—यदि पत्नीसंयाजमध्ये न हुतः ^५यदीति प्रमादे दोषाभावः । प्राशित्रमप्येवम् ॥

[ह्यन्तइतिभाष्योक्तपक्षेहेतुः]

ह्यन्तेद—विमोकादेः—संस्थापयेदित्यविशेषवचनात् ।

^१ यजमानकर्मणा—घ. ^२ स्नावयात् (सु. रा). ^३ समाप्ति—क. ख. ग. घ.

^४ योक्त्रविमोकादेः—ग. ^५ यदि प्रमादे.—ख ग.

(भा) इतरथेडान्तनियमोऽनर्थकस्स्यात् यदि मिश्राणि चतुर्घाकरणादीनि क्रियेरन् । अतोऽध्वर्युरेतानि कर्माणि करोतीति ब्रूयात् ।

[अत्रपक्षान्तरंतश्चिरासश्च]

^१ केचित्पृथगेताः संस्थाः कल्पयन्ति ; तेषामाहवनीयग्रहणमनर्थकम् ।

[इडान्तपक्षविशेषः]

इडान्ते ^२ चतुर्घाकरणादेर्निवृत्तिः । आज्येडां भक्षयित्वा वेदान्तृणमपादाय तस्यैवावयवमायुषे त्वेति निघायाविकृतस्सूक्तवाकः ।

[उक्तार्थसमर्थनम्]

(बु) इतरथे—क्रियेरन्—चतुर्घाकरणादीनां ऋत्विग्यजमान^३मात्राश्रयाणां यजमानानि वृत्त्या यद्यनुष्ठानं स्यात् तर्हीडान्तनियमोऽनर्थकस्स्यात् ॥

अतोऽध्वर्यु—ब्रूयात्—यद्यन्येन मिश्राणि क्रियेरन् अध्वर्योरपनयनमात्रं स्यात् । अतोऽन्येन सर्वं क्रियते । अतोऽध्व^४र्युमात्रनिवृत्तिपरत्वादिडान्तनियमोऽनर्थकस्स्यात् । अतो निवृत्तिर्याजमानस्यापि ॥

[पक्षान्तरंदोषश्च]

केचित्पृथगे—र्थकम्—शंयुवन्तं वाऽऽहवनीय इति वाशब्दचतुष्टयाभावाच्च । अतः कल्पद्वयमेव ॥

[चतुर्घाकरणादिनिषेधेव्यवस्था]

इडान्ते—निवृत्तिः—याजमानस्यापि निवृत्तिपक्षे ।

[अविकृतस्सूक्तवाक्त्वोपपत्तिः]

आज्येडां—सूक्तवाक इति—शंयुवन्तं गार्हपत्य इत्यस्मिन् पक्षे प्रयोगविधिः । अग्निशब्दस्य गार्हपत्येऽपि सम्भवादविकृतस्सूक्तवाकः ॥

^१ संस्थापनशब्दौचित्याद्दृष्टपूर्णासायोरिवेमौ खण्डसंस्थाविकल्पौ इति पक्षं निरस्यति रुद्रदत्तः. ^२ चतुर्घाकरणं दक्षिणादे—ग. I दक्षिणा चतुर्घाकरणादे II (मु. र). ^३ ग्यजमानमिश्रणां—क. ख. ग. घ. ^४ न निवृत्त्या—(मु. र). ^५ मात्रपरत्वा.—ग.

(भा) आहवनीये परिधयो न क्षिप्यन्ते न च संस्नावः । शंयुवाकानङ्ग-
त्वात् ततो दक्षिणाग्निहोमाः सर्वत्र समानम् । विष्णुक्रमादि
याजमानम् ।

(सू) *^१ स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ^२ एककामः ॥८॥

॥ १७ ॥ ६०० ॥

(सू) ^३ सर्वकामो वा* ॥ ९ ॥ १८ ॥ ६०१ ॥

(सू) युगपत्कामयेताहारपृथक्के वा ॥ १० ॥ १९ ॥

॥ ६०२ ॥

(ब्र) आहवनीये परिधयो न क्षिप्यन्ते—शास्त्रा तु वेदतृणेन
सह प्रहियते ॥

न च संस्नावः—क्रियेत ।

शंयुवाका—समानम्—सर्वसंस्थासु ह्यन्ते ।

विष्णुक्रमादि याजमानम्—यजमानपत्नीकर्मणां निवृत्तिरि-
त्यस्मिन् पक्षेऽपि^४ विष्णुक्रमादि कर्तव्यम् । आनीयमानायां जपतीत्यादि-
वत् चतुर्धाकरणा^५दीनां निवृत्तावपि विष्णुक्रमाद्यनुवृत्तिः ऋत्विग्न्या-
^६पारानपेक्षितत्वात् आत्मसंस्कारत्वाच्च ॥

१ * एतच्छ्रौतगतं सम्भूयैकं सूत्रम्—(रु). सन्तीह दर्शपूर्णमासयोरधिकार-
वाक्यानि 'स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ'
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादीनि । तानीदानीं व्याचष्टे ; (रु).

२ नित्यौ दर्शपूर्णमासौ अफलाधिनाप्यनुष्ठेयाविति स्थास्यति । तथाप्येतौ स्वर्ग
कामयमानस्य तमपि साधयत इत्यर्थः । (रु). ^३ स्वर्गकामस्य उत्तरविकल्पार्थेऽ-

नुवादः स्वर्गकामश्रुतेष्व स्वर्गकामो वा तौ वा कुर्यात् ; सर्वेभ्यः कामेभ्य इति श्रुतेः
सर्वकामो वेत्यर्थः (रु). ^४ पक्षेऽपि पिष्टलेपादि कर्तव्यं विष्णुक्रमादि च—घ.

^५ करणादिनिवृ—स्व. ग. ^६ ग्न्यापरिऽनपे—स्व. ग.

[कामनाव्यवस्था]

(भा) ^१यदैककामस्तदा स्वर्ग एवाद्ये कामयितव्यः । आहारपृथक्त्वे वा स्वर्गादीन्वा युगपत् ।

(सू) ^२ताभ्यां यावज्जीवं यजेत ॥ ११ ॥ २० ॥
॥ ६०३ ॥

(सू) त्रिंशत्तं वा ^३वर्षाणि ॥ १२ ॥ २१ ॥ ६०४ ॥

(सू) जीर्णो वा ^४विरमेत् ॥ १३ ॥ २२ ॥ ६०५ ॥

[सङ्कल्पकालः]

(भा) पौर्णमासे पौर्णमासे यावज्जीवादिसङ्कल्पः ।

(वृ) यदैक-मयितव्य इति—स्वर्गकामो दशपूर्णमासावेककाम इत्येकं सूत्रम् । इतरथा एककाम इत्यस्यानन्वयात् सर्वकाम-
^५रहितत्वपक्षे स्वर्गकामस्यैव दर्शपूर्णमासौ न पश्चादेरन्यतरकामस्य । प्रथमं सर्वकामो वाऽधिकारी । ^६तत्रायुगपत्कामो मन्दफलः ।

आहरपृ-ऽअयुगपत्—पौर्णमासे पौर्णमास एकैककामः ॥

[तत्तत्सङ्कल्पारम्भकालः पक्षान्तरं च]

यावज्जीवादिसङ्कल्प इति—यावज्जीवत्रिंशद्वर्षजीर्णविरमण-
पक्षाणां अन्यतमसङ्कल्पः प्रथमपौर्णमास्याम् तेष्वआहारपृथक्पक्षः प्रथमं
स्वर्गकामाधिकारेऽपि द्वितीयपौर्णमास्यादौ यावज्जीवसङ्कल्पविरोधो
मीमांसकमतेन (जै. सू. २-४-९) । ^७यावज्जीवनवत्तया अधिकारस्य
प्रतिप्रयोगभेदादिति ॥

^१ यदैककामः—घ. I. यदैकं काम्यतेत II. ^२ यदि विच्छिन्नात्प्रारभ्ये
। इत्यर्थः ; प्रवृत्तस्य तु दोषितवत् प्रतिषेधादेव निवृत्तिः अनीप्रत्ववचनसामर्थ्यात्
(ह). ^३ ततो विरमेत् (ह). ^४ तद्विरामादेव निवृत्तिस्तद्विकाराणाम् । न तु
विरमेदाभिहोत्रात् ; कात्यायनोक्तेः (ह). ^५ रहितपक्षे—घ. ^६ तत्र युगपत्कामो-
क. ^७ जीवनतया (मु. ४).

[उपरमानुपरमव्यवस्था]

(भा) दर्शपूर्णमासयोरुपरमे तद्विकाराणामप्युपरमः तत्प्रकृतित्वात् ।
दर्विहोमाग्रयणं^१ तु क्रियते ।

[दर्शपूर्णमासविरहेऽन्यविरहसंभवस्योपपत्तिः पक्षभेदेन]

(वृ) दर्शपूर्ण—तत्प्रकृतित्वात्—तद्विकाराणामग्रयणादीनामपि ।
अयमभिप्रायः ;—अन्वारम्भणीयासंस्कृतो दर्शपूर्णमासविकारे^२ प्वधि-
कारी । तथाहि ;—अन्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वात्,
(१२-२-२० जै. सू.) इत्यस्मिन् पक्षे दर्शपूर्णमासप्रयुक्तान्वारम्भणी-
यार्जितसंस्कारोपजीवित्वं विकृतीनाम् । अतस्तयोरुपरमे तदर्थतया
प्रयुक्तसंस्कारस्यापि विनाशात् तदुपजीविनां विकृतीनामप्यननुष्ठानम् ।
स्याद्वा कालस्योशेषभूतत्वात् (१२-२-२० जै. सू.) इत्यस्मिन्
पक्षेऽन्वारम्भणीयासंस्कृतस्यैव^३ प्रकृतौ साज्ञे प्रधाने अधिकार
इति प्रधानप्रयुक्ताधिकारोपजीवित्वादङ्गानां प्रधानाधिकारोपरमे
अङ्गेष्वप्यधिकारामावात् तदङ्गवद्विकृति^४ प्वप्यनधिकारात् प्रकृत्युपरमे
तद्विकृतीनामप्यननुष्ठानम् । यथा विकृतिप्रयोगेऽसन्नयतः सान्नाय्य-
विकारा न भवन्तीत्युक्तम् ॥

[आग्रयणानिवृत्तिनिदानादि]

दावहो—क्रियते—दर्शपूर्णमासोपरमेऽपि नवानां गर्हपत्ये
स्थालीपाकं श्रपयित्वा (६, ३०, १६ आ. श्रौ.) इत्येवं रूपाग्रयणं
क्रियते । अनाहिताग्नेरपि नवाशनार्थं^५ दर्शपूर्णमासाग्रयणेऽधिकृतत्वात्

^१ यणं क्रियते—स्व. श. घ. ^२ प्वप्याधिकारी—क. घ. ^३ आरम्भणीया इति
जैमिनिस्त्रेपाठः ^४ विकृतौ साज्ञे. ^५ प्वनधि (सु. रा.) ^६ यं दर्विहोमाग्रयण
विकृतित्वादत्रापि—स्व. श. यं दर्विहोमेऽधिकृतत्वात्, दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेनुष्ठान-
नसंभवाच्च विच्छिन्नाभि—घ.

(भा) दर्विहोमसोमानामपि निवृत्तिः ।

[उपदेशपक्षः]

केवलमग्निहोत्रमित्युपदेशः । अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति कात्यायनमतिश्च ॥

(सू) द्वे^१ पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः काम-
येतर्भुयामित्युक्ता^२ हैकामेव यजेतेति ॥ १४ ॥
॥ २३ ॥ ६०६ ॥

चतुर्दशी सण्डिका ॥

(वृ) ^३अत्रापि दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावे^४ नानुष्ठानसंभवाच्च विच्छिन्ना-
ग्निसन्धानं शिवाजपान्तम् तावतैवाग्निसिद्धेः । इष्टीनां चा^५नियताङ्गत्वात्
आधानस्य सेष्टिसान्वारम्भणीयमपवृज्येतिदर्शनात् पूर्णाहुत्य^६ न्तमग्न्या-
वेयम् । यदि त्विष्टयस्तनुयुः इति (आश्व. श्रौ २-१) बहुचवचनाच्च
संसर्गेष्ट्यादीनां च पूर्णा^७हतिः ॥

दर्विहो-त्युपदेश इति—ताभ्यां यावज्जीवं यजेत त्रिंशतं
वा वर्षाणीति नित्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । दर्विहोमसोमानामपि नित्यानां
[सोमविशेषानवृत्युपपत्तिः]

निवृत्तिः । अस्मिन् पक्षे सोमोपादानात् पूर्वस्मिन् पक्षे सोमोऽनुष्ठीयते ।
आधानानन्तरमेव सोमाधिकारदर्शनात्^८ अन्वारम्भणीयानपेक्षितत्वाच्च ।

^१ द्वे पौर्णमास्यौ अमावास्ये क. ^२ कुहैकामेव-क. अयानयोः कर्मणो
ऋद्धिकामप्रयोगे विशेषः प्रदर्श्यते । यः कामयेतर्भुयामिति पौर्णमासीममावास्यां
च स्वे स्वे काले द्वे द्वे यजेत । किमुक्तं भवति ? एकस्मिन्नेवर्षाणि पौर्णमासीम-
भ्यस्तेत् पञ्चदश्यामेकां प्रतिपदीतरामिति ; तथा स्वकालेऽमावास्यामित्यर्थः ।
तत्र प्रथमेतिशब्दानन्तरं इति तत्रोपात्तं द्रष्टव्यम् । इत्युक्ताह ;—एवमभ्यासमुक्ता
पुनः ब्राह्मणमाह ;—‘एकामेव यजेत’ इति उभयमाप्येकामनभ्यस्तामेव
यजेत न तु द्वे द्वे इत्यर्थः । वैकल्पिकोऽभ्यास इत्युक्तं भवति-रु. ^३ तत्रापि
मु. रा). ^४ नानुष्ठान (मु. रा). ^५ चानियतार्थत्वात्-क. चानियतत्वार्थत्वात्
(मु. रा.). ^६ व्यन्तत्व कर्ममात्रोपपत्त्या-क. ^७ हुतयः (मु. रा). ^८ दर्शनान्वारम्भ-
णीयानपेक्षत्वाच्च-स्व. ग.

[काम्यप्रयोगे कालः मानञ्च]

(भा) प्रतिपद्वितीययोरिज्या ऋद्विकामस्य यमद्येजानमिति लिङ्गात् ।

[उपदेशपक्षः]

पौर्णमासीप्रतिपदोरित्युपदेशः । साकमेधेषु विरोधात् ।

^१ एकाऽप्यृद्विकामस्य लभ्यते ।

(बृ) ततः सोमाङ्गानां दर्शपूर्णमासविकाराणामप्यनुष्ठानम् । दर्विहोम-
निवृत्तावप्यग्निहोत्रं ह्यते । चतुरात्रमह्वमानोऽग्निर्लौकिको भवतीति
श्रुतेरग्निगुप्यर्थत्वात् ।

[काम्यप्रयोगीयविशेषोपपादनम्]

प्रतिप—लिङ्गादिति—यस्मिन्नहनि प्रथमामावास्यायां
यागसमाप्तिः तस्मिन्नहनि चन्द्रमसः पश्चात्पकाशनं प्रतीयते पश्चा-
च्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्यनेन । अतः प्रथमस्य पञ्चदश्यामारभ्य प्रति-
पदीज्या । द्वितीयस्य तु प्रथमायामारभ्य द्वितीयायामिज्या ।

[उपदेशपक्षीयविशेषोपपादनम्]

पौर्ण—त्युपदेशः—द्वे पौर्णमास्याविति वचनात् चतुर्दश्या-
मारभ्य पञ्चदश्यां यागः पञ्चदश्यामारभ्य प्रतिपदि याग इत्युपदेशः ।

साकमेधेषु विरोधादिति—साकमेधेषु पञ्चदशीप्रतिपदोरेव
पौर्णमासीत्वं प्रतीयते । ^२ साकमेधैरित्युक्त्वा ^३ अत्र पौर्णमास्येष्टेति
चतुर्दश्यामारभ्य पञ्चदश्यां साकमेधं समाप्य ^४ प्रतिपदि ^५ पौर्णमासी-
विधानादत्रापि द्वे पौर्णमास्याविति पञ्चदश्यां प्रतिपदि यागः ।

एकाप्यृ—भ्यते—एकामेव यजेतेति ।

^१ एका ऋद्विकामस्य लभ्यते—ग. ^२ संतिष्ठत साक—ख. ग. द्वयहंसा-
क. घ. ^३ त्युक्त्वा—ख. ग. ^४ प्यते—ख. ग. ^५ प्रतिपत्पौर्ण—क.

[एककामस्याप्यृद्धिकामना]

योऽप्येककामस्तस्याप्यृद्धिकामो लभ्यत इति पुनरारम्भः ।

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥

(सू) सः^१स्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुरो-
डाशमेकादशकपालमनुनिर्वपति ॥ १ ॥ १ ॥ ६०७ ॥

(सू) समानतन्त्रमेके समामनन्ति ॥ २ ॥ २ ॥ ६०८ ॥

[एककामस्याप्यैद्धिकामनोपपत्तिः]

(बृ) योऽप्येक—रम्भः—एककामस्य स्वर्ग एवादौ कामयि-
तव्य इत्युक्तम् ।^२ ऋद्धिमात्रकामस्याहारपृथक्पक्षेण सिद्धत्वेऽपि एकामेव
यजेतेति पुनर्विधानादेककामस्या^३प्यृद्धिकामना भवत्येव न स्वर्ग
एवेति^४ ॥ १३५ ॥ ५५८ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने चतुर्थः पटलः.

१ अथोत्तरेण पटलेन दर्शपूर्णमासयोर्नित्यान् काम्याश्च निर्वाप्यान् शुणविकारो-
क्षोपदिशति । पौर्णमासीमनुनिर्वपतीति वचनात् समुदायाङ्गं वैमृधः । तेन
पौर्णमासविकारेषु न भवति । आमावास्यां त्वस्य तन्त्रमैन्द्रामविकारत्वात्—रु.
२ ऋद्धिकाममात्रनाहार—स्व. ग. ^३ वृद्धिर्हानिर्भ—स्व. ग. वृद्धिकामना—क.
४ अत्र ;—पौर्णमास्या इष्टेः समाप्तपनन्तरं इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपत्यन्वन्वाऽऽधानप्रसूत्यासमाप्तेरस्या इष्टेरामावास्यातन्त्रमैन्द्रामविकारत्वात् इति
वृत्तिर्दृश्यते (सु. १). (अत्रत्यकोशेषु तु न दृश्यते)

[वैश्वेष्टौ समानासमानतन्त्रविकृतविशेषः उपदेशमतं च]

(भा) समानतन्त्रे वैश्वेष्टे सोमयाजिनो नानाबीज^१धर्मः प्रकृतावृह-
विरोधात् । ऐन्द्राग्रविकारश्च । अत आमावास्यं तन्नम् । उपदेशो
यथाभागमिति । समानतन्त्रेऽपि भवत्यूहो विकृत्याश्रयणात् ॥

(सू) तस्य याथाकामी^२ प्रक्रमे प्रक्रमानु निय-
म्यते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६०९ ॥

[वैश्वेष्ट आरम्भानित्यतापक्षः]

(भा) अनित्यश्चात्सारम्भः यद्यत्र निरूप्य नानुनिर्वपेदिति । यस्या-
रब्धस्तस्य नियतः । याथाकामी प्रक्रम इति यथास्य काम इच्छा
तथा प्रयुक्त इति ।

[वैश्वेष्टौ ऊहसदसद्भावपक्षयोरुपपत्तिः]

(वृ) समानतन्त्रे - हविरोधादिति — सोमयाजिनोऽग्नीषोमीयस्यापि
विद्यमानत्वात्^३ पुरोडाशबहुत्वाद्यथाभागं व्यावर्तध्व^४मित्यशंस्य बहुवचने-
नोहः प्राप्नोति । स चायुक्तः प्रकृतौ । अतस्समानतन्त्रत्वे वैश्वेष्टस्य नाना-
बीजधर्मः ॥

ऐन्द्राग्र-तन्त्रम्—तद्विन^५तन्नपक्षे ;

उपदेशो यथाभागमिति—श्रयणादिति ;—विकृत्या समा-
नतन्त्रत्वे विकृतेरागन्तुकत्वात् प्रकृतेश्च सगुणविगुणसाध्यत्वात् विकृते-
रपि सगुणत्वाद्यथातन्त्रानुष्ठानस्य युक्तत्वादूहो युक्त इति । अयं
पक्षो भाष्यकारेणाश्रयणान्वायात्यपक्षे मीमांसकमतेनोक्तः ॥

[भाष्यदर्शितपक्षद्वयहेतुः]

(वृ) अनित्यश्चा-निर्वपेदिति—श्रुतौ यदिशब्दश्रवणात् ।
प्रयुक्ते इति—याथाकामी । आरम्भे याथाकामित्वम् ।

^१ धर्माः ग. ^२ I प्रक्रमेत्प्रक्रमे—क. II दर्शपूर्णमाससारम्भदशावासा-
रम्भे न वा (क). ^३ बहुत्वात्पुरोडाशानां—घ. ^४ मित्यस्य—ख. ग. ^५ तन्त्रत्व
पक्षे—घ.

[तन्त्रप्रथमपरिग्रहानियमपक्षः]

समानतन्त्रे नानातन्त्रे च याथाकामीत्युपदेशः ॥

(सू) सप्तदशसामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः ॥

॥ ४ ॥ ४ ॥ ६१० ॥

[अत्र पक्षे दक्षिणाविषयमतिभेदः]

(भा) समान^१तन्त्रेऽपि केचिद्दक्षिणामिच्छन्ति ; अविशेषेण चोदितत्वा-
त्प्रकृतिदक्षिणायाः ; विरोधाभावाच्च ^२ ॥

दर्शपूर्णमासविकारेषु ब्रह्मणे गामिति कस्मान्न भवति ? दर्श-
पूर्णमासार्थत्वात्सर्वमन्त्राणाम् ॥

[नियमस्य विशेषविषयत्वलाभः]

(वृ) समान-त्युपदेश इति—समानतन्त्रमेके इत्युक्त्वा तस्य याथा-
कामी प्रक्रमे इत्युपदेशात् समानतन्त्रत्वनानातन्त्रत्वयोर्यथो^३पक्रमं नियम
इति ॥

[दक्षिणाविषयमतिभेदविचरणम्]

दर्शपूर्ण-वति—गामिति प्रदर्शनं द्रव्यान्तरामिधानानामप्यूहः
कस्मान्न भवति ? परिहरति ;—

[शङ्कापरिहारः]

दर्शपूर्ण-मन्त्राणाम्—तत्रानर्थकत्वात् तद्विकारेषु पौष्या-
द्यनुमन्त्रणवत् वैश्वदे सर्वप्रतिग्रहमन्त्राणां प्राप्तिः ।

^१ समानतन्त्रत्वेऽपि केचिद्दक्षिणायाः समुभयमिच्छन्ति (४). तन्त्रेण—ट
^२ ग-पुस्तके न दृश्यते. ^३ योपक्रमे इति प्रक्रमे प्रारम्भे असमानतन्त्रपक्षो यदि
प्राप्तः कदाचित्समानतन्त्रं न कुर्याद्यदि समानतन्त्रो भवति वैश्वदेस्तु कदाचिन्न
व्यज्यते (सु. ११).

(भा) यथाश्रद्धदक्षिणत्वात् ।

[विकृतिषु वैमृधं न]

पौर्णमासविकारेषु न वैमृधः समुदायाङ्गत्वात्^१ ॥

(सू) शर्धवत्यौ^२ संयाज्ये । अग्ने शर्धमहते सौभ-
गाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । संजास्पत्य-
सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महा-सि ।
वातो(व)पधृत इपिरो वशा-अनु तृपु यद(द्वा)न्ना-
वेविपद्वितिष्ठसे । आते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्धा-स्यग्ने अजराणि धक्ष्यस इति ॥ ५ ॥ ५ ॥
॥ ६११ ॥

(वृ) यथाश्रद्धदक्षिणत्वात्—अनारभ्याधीतानां सर्वदक्षिणाप्रति-
ग्रहमन्त्राणां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासार्थत्वात्तत्रानर्थकत्वादिति । अतश्च
विकृतिषु यथाद्रव्यं प्रतिग्रहणमन्त्राणामुपदिष्टत्वान्न प्राकृतस्योहः ।

[विकृतिकर्मसु वैमृधाभावोपपत्तिः]

पौर्णमास-ङ्गत्वात्—संस्थाप्य पौर्णमासीमिति पौर्णमासी-
शब्दवाच्यकर्मसमुदायाङ्गत्वात् विकृतिषु च तेषामभावात् वैकृतकर्मणां
तत्कार्यापत्तत्वाभावाच्च विकृतिषु द्वारकार्याभावाच्च पार्वणहोमवद्वैमृध-
स्याप्राप्तिः । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिमृशेदिति तु हविस्संस्काराङ्गत्वान्न
कर्म समुदायाङ्गम् ॥

^१ यभि-रा. ङ्गत्वात् पौर्णमासीमिति-रा. ^२ संयाज्ये इति सौवि-
ष्टकृतयोर्वाज्यानुवाक्ययोस्समाख्या (रु). अस्मिन्सूत्रे—संयाज्ये इति वचनात्
सौविष्टकृत्यावाित शेषः । स्विष्टकृत्याज्यानुवाक्ययोः प्रत्यान्नायः । इति श्रुतिर्दशते-
(सू. रा.)

(ख) अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्व-
पत्यादित्यं घृते चरुं सारस्वतं चरुममावा-
स्यायां पौष्णं चैन्द्रमेकादशकपालममावास्यायां
पौर्णमास्यां च^१ भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वा ॥
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६१२ ॥

[अग्निष्टोमाद्यनुष्ठानकालः फलं याज्यानुवाक्याविशेषश्च]

(भा) अग्नीषोमीयादीनि त्रीणि वैमृधं कृत्वा भ्रातृव्यवतः भ्रातृव्यो
मा वाधतामिति । अदितिर्देवता अस्येत्यादित्यः^२ नादित्यः^३ ।

^४ सरस्वत्यादीन्यमावास्यायाम् अग्नीषोमीयस्य याज्यानुवाक्ये ^५ प्राकृते
आदितिर्न उरुष्यतु महीमूषु मातरम् इत्यादित्यस्य । इन्द्रं वो विश्वतस्प-
रीन्द्रं नरः इत्यैन्द्रस्य । प्रणो देव्यानो दिव इति सरस्वत्याः । पृषा गा
अन्वेतु नः शुक्रं ते अन्यदिति पौष्णस्य ॥

[अग्नीषोमीयादिकालफलनिर्देशोपपत्तिः]

(वृ) अग्नीषोमीयादीनि — व्यवतः — पौर्णमास्यामनुनिर्वपतीति
^६ पौर्णमासी कृत्वाऽनु^७निर्वापश्रवणात् वैमृधोत्तरकालमेव पौर्णमास्याम् ।
अमावास्यायां तु ब्राह्मणतर्पणान्ते भ्रातृव्यवते इति नैमित्तिकम् ॥

भ्रातृव्यो मा वाधतामिति—फलार्थमभिचरतः शत्रुमारणे
प्रवृत्तस्य ॥

अदितिर्दे-दित्यः—आदित्यं चरुमिति तद्धितनिर्देशात् ।

सरस्व-स्यायाम्—इन्द्रेण सह^८ बहुवचनमुभयत्र^{१०} ।

^१ भ्रातृव्यादात्मानं रिरक्षिषतस्तं जिघांसतो वा इमे द्वे हृष्टौ द्वयोः पर्वणो-
रनुनिर्वपति । तेषु पौष्णः निश्चैवह. ^२स्यः—आदित्यदेवतः—ग. ^३नादित्य-
देवतः—क. घ. I. नादित्यदेवता (सु. रा.) II. ^४तथातर—क. ^५उक्त—ग.
^६साक्षपौर्णमासा—क. (सु. रा.) ^७निर्वापश्र (सु. रा.) ^८शान्तम्—ख. ग.
^९बहुत्ववच—ख. ग. ^{१०}मुभयतः—ख. ग.

[पौष्णादित्यचरौर्विशेषः]

(भा) सर्वत्र चास्य पेषणं चरोः । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग इत्यविशेष-
वचनात् ॥

आदित्यः ^१ प्रणीतेन घृतेन ॥

[सर्वचरुसाधारणः पाकः]

यजुरुत्पूतेन वा स्थालीगतेन चरूणां पाकः ; पवित्रवत्याज्ये
कणानावपतीति लिङ्गात् ॥

[पिन्द्राग्नीवकारेषु अभिमर्शने पक्षौ]

सर्वत्रैन्द्राग्निविकाराणां ऊहेनाभिमर्शनम् ;

[पौष्णचरुपेषणनियमहेतुः]

(वृ) सर्वत्र चा—त्यविशेषवचनात्—तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग इति प्राशि-
त्रवाक्यशेषे पूष्णः स्वरूपमात्रसंबन्धित्वेन सिद्धवत्पेषणानुवादात् अदन्त-
कत्वहेतुनिर्देशात् पौष्णकर्मविशेष^२संनिध्यभावाच्च पेषणं ^३सर्वपौष्णचरो ॥

[आदित्यचरौ विशेष हेतुः]

आदित्यः प्रणीतेन घृतेन—श्रपयति । संयवनार्थत्वात्प्रणी-
तानाम् । प्रणयनकाले घृतं प्रणीय संघृतमद्भिर्गमनेति तण्डुलेष्ववनयेत् ॥

[भाष्यमते वैकल्पिकत्वसिद्धिः पश्चान्तरे च]

यजुरुत्पू—लिङ्गादिति—सोदकं घृतं स्थाल्यामानीय यजु-
षोत्पूयाधिश्रयणकाले तण्डुलानावपति । सर्वचरूणां यजुरुत्पूतप्रणीत-
योर्विकल्पः । भारद्वाजमतात्तु पात्रान्तरे यजुषोत्पूय स्थाल्यां मन्त्रेणानीय
श्रपणं उपधानकाले सोदकस्थाल्यामुपधानं केचित् ॥

[ऊहेनाभिमर्शनस्य सार्वत्रिकत्वे हेतुः]

सर्वत्रै—मर्शनम्—सर्वत्रेति—समानतन्त्रेऽपि वैमृष एकहवि-
स्संस्कारत्वात् प्राकृतवैकृतहविस्माधारणनिर्देशाभावाद्दूहेऽविरोधः ॥

^१ आदित्यं—घृ. ^२ संयन्ध्यभावाच्च (सु. रा). ^३ सर्वत्र पौष्णस्य चरोः
(सु. रा).

(भा) न तूपदेशः ॥

(ख) इन्द्राय त्रात्रे चरुं द्वितीयं^१ वैमृधस्य कुर्याद्यो
मृत्यो^२ ज्यान्या वा विभीयात् । मुष्करो दक्षिणा
॥ ७ ॥ ७ ॥ ६१३ ॥

[अत्र वैमृधपदार्थः]

(भा) पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि वैमृधे ॥

[अवान्तरकर्मसु विभक्तिनियमाः]

इन्द्राय त्रात्रे इति चतुर्थ्या^३ निर्वापप्रोक्षणाधिवापसंवापानु-
ब्रूहीत्येतेषु यत्र चाभिघारणचतुर्धाकरणे । इन्द्र त्रातर्हव्यमित्यामन्त्रणे-

[सहेतुक उपदेशपक्षशयः]

(वृ) न तूपदेश इति — इन्द्रत्रात्रादीनां गुणमात्रविकृतप्रकृति-
देवतात्वादनुहः । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथैन्द्रः पुरोडाश इति
प्रकृतिप्रत्यभिज्ञानादनुहः । आश्विनमारुतादिषुह एव ॥

[अत्रानुहपक्षः सूत्रार्थश्च]

पौर्णमासतन्त्रेऽपि वैमृधे ; — प्रकृतितन्त्रोपजीवित्वाच्च नोह
इत्युपदेशः । द्वितीयं वैमृधस्येति वैमृधेन समानतन्त्रः यस्य मरणा-
^४ज्यानेर्वा भयम् । मुष्करः वृषणवान् ॥

[चतुर्थीविषये विकल्पस्थलम्]

इन्द्राय—र्धाकरणे—आदित्या^५दिषु चरौ विकल्पेन ।

[संबुद्धिविषये पक्षिकत्वम्]

इन्द्रत्रातर्हव्यमित्यामन्त्रणेनोपसादनम्— निरुप्तदेवतोपल-
क्षणपक्षे ॥

^१ वैमृधसमानतन्त्रम् ^२ वैमृधः पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि स द्वितीयो
निरूप्यते (र) ज्यानिः—ध्याधिपीडा (ठ). ^३ जान्यादेर्वा—स्व. ग. जानेर्वा (मु.
रा). ^४ दिषु च विकल्पेन—स्व. ग.

(भा) नोपसादनम् । इन्द्रं त्रातारमिति ^१ द्वितीयाऽऽवाहने स्वाहाकारे यजेत्येतेषु । इन्द्रस्य त्रातुरिति षष्ठी हुतानुमन्त्रणे । अयात्करण उज्जितौ चेन्द्रस्त्राता । भुवनान्नुदतामिति प्रथमाभिमर्शने इदं हविरजुषतेति च । त्रातारमिन्द्रं मा ते अस्यामिति याज्यानुवाक्ये ॥

(सू) इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालमनु-
निर्वपेत्प्रजाकामः पशुकाम^२स्सजातकामः ॥ ८ ॥ ८
॥ ६१४ ॥

(भा) सजातकामो ग्रामकामः ॥

[पूर्ववद्विभक्तियमः]

इन्द्रायेन्द्रियावते, इन्द्र इन्द्रियावन्, इन्द्रम् इन्द्रियावन्तम्, इन्द्रः, इन्द्रियावान्, इन्द्रियाणि शतक्रतोऽनुतेऽदायीति ॥

(सू) एतं वाऽनुनिर्वाप्यं ^३ कुर्वीत ॥ ९ ॥ ९ ॥ ६१५ ॥

[अयमप्यत्र पृथक्कल्पः]

(भा) एतं वाऽनुनिर्वाप्यम् । वैश्वेन विकल्पः ॥

[द्वितीया सर्वेष्टिदेवतासु]

(वृ) इन्द्रं त्रातार-रजुषतेति च—सर्वेष्टिदेवतानामेवं विभक्ति-
निर्देशव्यवस्था ॥

[कल्पोऽयं विकल्पयते]

सजातकामः—ग्रामकामः—प्रजाकामादयो विकल्पेन ।

इन्द्रायेन्द्रियावते—क्रतोऽनुतेदायीति—याज्यानुवाक्ये ॥

[विकल्पेऽपि विशेषः]

एतं वा—विकल्पः—इन्द्रस्येन्द्रियावतो नित्याङ्गत्वेनाऽन्यापि
समानतन्त्रता विकल्पेन प्रकमान्नियम्यते ॥

^१ द्वितीया—घ. ^२ कुदन्तामिति—घ. ^३ सजातः—सभामाः—तैस्सह
वस्तुकामः—ग्रामकाम इति यावत्—(र). ^४ ऐन्द्रियावतमेव वावैश्वस्य स्थाने
नित्यमनुनिर्वाप्यं कुर्वीत.

(सू) इतरौ वा ॥ १० ॥ १० ॥ ६१६ ॥

[पूर्वयोर्विशेषः]

(भा) इतरौ वैमृधत्रातारावकाम्यौ ॥

(सू) यमभीव संशयीत सइन्द्राय वैमृधायानुनिर्वपेत् ॥

॥ ११ ॥ ११ ॥ ६१७ ॥

पञ्चदशौ खण्डिका ॥

[काम्यकल्पान्तरं तत्र वैमृधश्चान्यः]

(भा) अभीव संशयीत कंचिदर्थम्; यथा मरणं मे स्यान्न वेति ।
द्वितीयोऽत्र वैमृधः ॥

(सू) यो^१ नेव घोषेन्नेव धृणुयात्स इन्द्राया^२ होमुचे

॥ १ ॥ १२ ॥ ६१८ ॥

[काम्यकल्पविशेषे याज्यानुवाक्याविशेषाः]

(भा) नेव^२ घोषेद्यस्य शब्दो न निर्गच्छति स वैमृधं कृत्वेन्द्राया^३-
होमुचे, इन्द्र अ^४होमुक्, इन्द्रम^५होमुचं, इन्द्रस्या^६होमुचः, इन्द्रोऽ^७-
होमुक्, अ^८होमुचे विवेष यन्मेति ॥

[अकाम्यत्वोपपत्तिः]

(वृ) इतरौ-वकाम्यौ-त्रातुरपि मृत्यो^३ ज्योन्या वेति न भवति
नित्य^४भूतवैमृधेन विकल्पोपदेशात् ॥

[द्वितीयस्वनिरूपणम्]

अभीव-त्र वैमृधः-यमभीव संशयीतेति यमर्थं मरणादिकं
संशयीत-^५संदिग्धे स इन्द्राय वैमृधाय द्वितीयं वैमृधं नानातन्त्रं
कुर्यात्^६प्रथमं यथोक्तं कृत्वैव ॥

नेव घोषे-य यन्मेति-याज्यानुवाक्ये ॥

^१ रोगवशाद्दण्डं भाषितुं न श्रमेत (रु). ^२ नेव घोषेद्यस्य-क. I. नेव-
घोषेतेतद्यस्य-ख. II. ^३ ज्योन्या वेति-ख. ग. ^४ भूतेन (सु. रा). ^५ संदिग्धे
ख. ग. संदिग्धम्. ^६ प्रथमं तु (सु. रा). यथामं-क?

(सू) यो भ्रातृव्यवान् स्यात्स इन्द्राय वृत्रतुरे ॥

॥ २ ॥ १३ । ६१९ ॥

(भा) इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्र वृत्रतुर्हव्यम् । इन्द्रं वृत्रतुरम्, इन्द्रस्य वृत्रतुरः, इन्द्रो वृत्रतुः, इन्द्रो यज्ञं वर्धयन्निति ॥

(सू) ^१अथ यं न कुतश्चनाऽऽतपेत्स इन्द्रायैव ॥

॥ ३ ॥ १४ ॥ ६२० ॥

[काम्यकल्पान्तरम्]

(भा) ^२नातपेत् अंशो ^३मे मामूत् ॥

(सू) ^४यो भ्रातृव्यवान् स्यात्स पौर्णमासं संस्थाप्यै-
तामिष्टिमनुनिर्वपेदाश्वैष्णवमेकादशकपालं सर-
स्वत्यै चरुं सरस्वते चरुम् ॥ ४ ॥ १५ ॥ ६२१ ॥

[काम्योऽन्यः कल्पः तत्र याज्यादिविशेषश्च]

(भा) स पौर्णमासं संस्थाप्य; यस्याप्रवृत्तौ वैमृधः ॥

(वृ) इन्द्राय-वर्धयन्निति—याज्यानुवाक्ये ॥

[अस्मिन्नपि कल्पे नित्यानन्तर्यनियमः]

नातपेद्धंशो मे मा भूदिति—यस्य कामोऽग्निसूर्यादित्येभ्य-
स्तपननिमित्तो अंशो यं नाभिभवेदिति स वैमृधं नित्यं कृत्वेन्द्रायानु-
निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेत्यादीनि नित्यं वैमृधं कृत्वाऽधिकानि ॥

[वैमृधप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रयुक्तविशेषोपपत्तिः]

स पौर्णमासं-वैमृध इति—यो भ्रातृव्यवान् स्यात्स पौर्णमासं
संस्थाप्यैतामिष्टिमनुनिर्वपेत् इति पौर्णमास्यनन्तरमाश्वैष्णवेष्टिः प्राप्ता ।
यस्याप्रवृत्तौ वैमृधस्तस्य याथाकामी प्रक्रम इति पाक्षिकत्वादारम्भस्य ॥

^१यं रोमोपहृतकाथेन्द्रियं कुतश्चिदपि प्रकारादुष्णं वस्तु नातपेत् इन्द्राय निरुपपदाय निर्वपेदित्यर्थः (६). ^२अनुनिर्वपेदिति शेष (मु. १). ^३अंशो मा भूत् (मु. रा). ^४पौर्णमासं संस्थाप्येति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रक्रमन्तवैमृधस्य तु तदनुभाविन्येवेत्येते (६).

(भा) यस्य तु प्रवृत्तस्तस्य वैमृघं कृत्वा अग्नावैष्णवादीनि । अग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते अग्नाविष्णु सरस्वति सरस्वन्, अग्नाविष्णु सरस्वती सरस्वन्तम्, अग्नाविष्णवोः सरस्वत्याः सरस्वतः, अग्नाविष्णु (अग्नाविष्णु अग्नाविष्णु,) प्रणो देव्यानो दिवः । पीपिवा^५स^५सरस्वतो यस्य व्रतमिति ॥

[याज्यानुवाक्यापरिग्रहेतिदेशः]

एवं सर्वत्र याज्यानुवाक्याः अन्यत्र परिपाठात् ॥

(सू) पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान् ^२नामावास्यायाम् ॥ ५ ॥ १६ ॥ ६२२ ॥

(वृ) यस्य तु प्रवृत्त-ष्णवादीनि—त्रीणि ; तस्याङ्गत्वात् । एतच्च ^३व्याख्यातं भिन्नतत्रपक्षे । समानतत्रपक्षे तु ^४संस्थाप्येत्यस्याविरोधः ॥

अग्नाविष्णु - याज्यानुवाक्याः—याज्यानुवाक्याकाण्डतया उभावामिन्द्राग्नी इत्यादि प्रश्नान्त्यानुवाकात् ग्रहीतव्या इति ^५विकृती-ष्टीनां सर्वासां याज्यानुवाक्याकाण्डपठितेभ्यो यथा देवतयाज्यानुवाक्या ग्रहीतव्याः ॥

[भाष्यदर्शितयाज्यानुवाक्यापरिग्रहविशेषविवरणम्]

अन्यत्र परिपाठात्—यथा अन्वारम्भणीयायां त्वद्विश्वासुभग-^६सौभगानीत्यादि । अस्माकं याज्यानुवाक्याकाण्डतया उभावामिन्द्राग्नी इत्यादिप्रश्नान्त्यानुवाकाः सूत्रकारेण चाज्ञाताः याज्यानुवाक्यालिङ्गैर्नियम्यन्ते इति विनियुक्ताः । अतः सूत्रकारेण पठितयाज्यानुवाक्यानां कर्मणां तेभ्य एवोपादानम् ॥

^१कुण्डलितं ग-पुस्तके न दृश्यते. ^२नामावास्याम्?-क. ^३व्याख्या-
नम्-क. घ. ^४संस्थाप्यस्या (सु. रा). ^५विकृतीनाम् (सु. रा)
^६सौभगानीति-इत्यादि-घ.

(सू) ^१पितृयज्ञमेवामावास्यायां ^२कुरुते ॥ ६ ॥ १७ ॥
॥ ६२३ ॥

(सू) ^३सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे ^४वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरतीति
विज्ञायते ॥ ७ ॥ १८ ॥ ६२४ ॥

[सङ्ग्रामपदार्थः]

(भा) अकरणं—सङ्ग्रामः ॥

(सू) त्रयवराध्यं ममावास्यायां ^५सङ्ग्रामति ॥ ८ ॥
॥ १९ ॥ ६२५ ॥

(सू) ^७अग्नीषोमीयाणि प्रधानानि स्युरमावास्यायां

[संक्रामपदार्थविवरणम्]

(वृ) अकरणं—संक्रामः—पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान् नामा-
वास्यायां इत्यमावास्याया अकरणं—संक्रामः ॥

^१अथ किं तर्हि ह्यममावास्यायाम् ? न किञ्चिदन्यत्पिण्डपितृयज्ञादित्याह ।

^२ननु अमावास्यानिघेघादेव निवर्तिष्यते पितृयज्ञस्त्वनङ्गत्वात्प्रवर्तिष्यते किमर्थोऽ-
यमारम्भः ? सत्यम् ; पौर्णमास्या एवामास्यायामपि प्रवृत्तिसन्देहनिरासार्थं इति
ब्रूयान् । कः प्रसङ्गः ? आस्त प्रसङ्गः ; पौर्णमासीमेव यजेतेति ब्राह्मणार्थस्य
विशयित्वात् । तथा च बाधावनः ;—^४उभयत्र पौर्णमासहविर्भिर्वैजेतेति बोधावनः
इति (रु). ^३सङ्ग्रामे वज्रम्—क. सङ्ग्रामोऽतिक्रमः (रु). ^४दर्शस्यातिक्रमेऽति-क्रमे
वज्रं शत्रवे प्रहरति । स एवातिक्रमो वज्रं भूत्वा तं हन्तीत्यर्थः (रु). ^५ममावास्यायां
पौर्णमास्यां वा भ्रातृव्यवते—क. त्रयवराःःःममावा—स्व. ^६त्रयवरान् दर्शान्
अतिक्रामत एव कामावाप्तिः नाबौगित्यर्थः (रु). ^७अग्नीषोमदेवताकावेन गुणेन
विकृतानि स्युः । तस्य तस्य धर्मेण ये देवतानिगमाः तेषु तद्वतापनयेन
अग्नीषोमोपलक्षणं स्यादिति शक्यत् । तथा अग्नेयस्य अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिघारयामि अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाज्ञादो भूषामं इत्यादि ।
एवमेव साक्षाप्ये आप्यायध्वमग्निवा अग्नीषोमाभ्यां देवभागमित्यादि द्रष्टव्यम् ।
वाज्यानुवाक्ये त्वग्नीषोमीये एव ; देवतानुसारित्वात् । तत्रैव चामावास्यायां
प्रदानविभवात् तस्य प्रातर्देहेन समवदावोति लिङ्गाच्च । समुच्चयस्त्वांश्यां द्रष्टव्य-
भेदात् । पृथक्प्रचार एव पौर्णमास्यां नानाधर्मेणोपांशुयावेन व्यवसायात् (रु).

(सु) पौर्णमास्यां च भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वा^१ ॥

॥ ९ ॥ २० ॥ ६२६ ॥

[कल्पविशेषेऽग्नीषोमीयप्राधान्यम्]

(भा) प्रधानान्यग्नीषोमीयाणि । न वैमृघः पौर्णमास्याम् ॥

[प्रथमतृतीयकल्पयोः प्रदानपृथक्त्वं हुतानुमन्त्रणादौ व्यवस्था च]

पृथक्पृथक् प्रदानमनयोरुपांशुयाजव्यवायात् । अदेवतार्थ-
त्वात् यो यस्य प्रदानस्य धर्मो हुतानुमन्त्रणचतुर्धाकरणादिः स तस्यैव

[वैमृघस्याभावे हेतुः]

(वृ) न वैमृघः पौर्णमास्याम्—तस्याङ्गत्वात् ।

[प्रदानपृथक्कोपपत्तिः]

पृथक्पृथक्—व्यवायादिति—अनयोः प्रथमतृतीययोरेक-
देवतात्वेऽपि न सान्नाय्यवत्सहप्रदानम् । उपांशुयाजस्थानापन्नस्य अग्नी-
षोमीयस्य उपांशुयाजधर्मकत्वात् इतरयोरतद्धर्मकत्वात् सहप्रदाना-
^२संभवात् । तद्व्यवधानादितरयोरपि पृथक्प्रयोगः ॥

अदेवतार्थत्वात्—आग्नेयस्तु प्रथममनुमन्त्रणं चतुर्धाकरणादि-
र्यस्य न तस्यैव भवति अदेवतार्थत्वात्^३ ॥

यो यस्य प्रधानस्य—भवति—तस्मात्प्रथमस्याग्नेयस्य धर्माः ।
द्वितीयस्योपांशुयाजधर्माः ॥

^१ अथ दक्षपौर्णमासयोगुणविकारानुपदिशतीति सूत्रावतरणं दृश्यते (सु. रा).
^२ दानाभावा—स्व. ग. ^३ अयं ग्रन्थः स्व. ग.—पुस्तकमात्रे दृश्यते.

(भा) भवति । केवलं देवतापनयः । तस्मात् अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् इति हुतानुमन्त्रणम् । एवमन्यानि । प्रकृतिवदुत्तरे । तन्त्रेणामावस्यायां ^१ प्रदानं विभवात् ॥

[आशिष्युपदेशपक्षः]

आशिषस्समुच्चयः अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं जेमानं महिमानं गमेयमित्युपदेशः ॥

[अनुमन्त्रणव्यवस्थादि]

(भा) मुख्यानुमन्त्रणं सर्वस्य मुख्ये साधर्म्यमिति ^२ दर्शनात् ।

(वृ) एवमन्यानि—धर्मा आग्नेयस्य ।

प्रकृतिवदुत्तरे—हुतानुमन्त्रणे दन्धिरसीत्यादि ।

तन्त्रेणामावास्यायाम्—प्रदानसंभवात् । अविप्रतिपन्नदेवतत्वात् भिन्नधर्मकव्यवधानाभावाच्च ॥

[आशीष्पु समुच्चये मानम्]

आशिषस्समुच्चयः—हुतानुमन्त्रणे तन्त्रेण देवतानिर्देशः । आग्नेयसान्नाय्यफलयोस्समुच्चयः सवनीयस्य हुतानुमन्त्रणे भरद्वाजोक्तत्वात् ॥

अग्नीषो—त्युपदेशः—सूत्रकारेणा^३पि समुच्चयवचनात् ।

[अनुमन्त्रणसाधर्म्यहेतुविचरणम्]

(वृ) मुख्यानु—दर्शनात्—अन्नादो भूयासमित्येव मुख्ये ^४ साधर्म्यं भवति । संसृष्टहविषि दर्शनात् ॥

^१ प्रदानसंभवात्—घ. I. प्रधानविभवात् (सु. रा.) II. ^२ वचनात्—ख. ग. ३ शाभि (सु. रा). ^४ साधर्म्यमेव—ख. ग.

- (भा) अग्नीषोमीये तु याज्यानुवाक्ये देवतासंस्कारत्वात् ॥
 (घ) ^१साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम ^२इत्यमा-
 वास्या विक्रियते ॥ १० ॥ २१ ॥ ६२७ ॥

[सूत्रोक्तविकारत्वहेतुक्तिः]

(भा) अमावास्यायां सङ्काममुक्त्वा ^३प्रधानाग्नीषोमीयत्वम् तदनन्तरं शाखान्तरे साकंप्रस्थायीयमनुविदधे । ब्राह्मणेऽपि तदनन्तरं ^४विहित इति साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति अमावास्या विक्रियत इति ॥

(घ) अग्नीषोमीये तु—रत्वात्—देवताप्रकाशकतया तत्संस्कारत्वात् ।

[साकं प्रस्थायीयस्यामावास्याविकारत्वसमर्थनम्]

^५अमावास्या विक्रियते—अस्मार्थः ;—साकंप्रस्थायीयस्यामा-
 वास्याविकारत्वे हेतुरुच्यते ;—

अमावास्यायां—विक्रियत इति—शाखान्तरे अमावास्यायाः संक्रामोक्त्यनन्तरं दर्शपूर्णमासप्रधानानां अग्नीषोमदेवताकत्वमुक्त्वा तदनन्तरं साकंप्रस्थायीय उक्तः । अस्मच्छास्त्रायामपि पौर्णमासी-
 मेव यजेत आतृव्यवानामावास्यायामिति संक्राममुक्त्वा साकं-
 प्रस्थायीय उक्तः । अतस्साकंप्रस्थायीयस्य दोहविवृद्ध्यात्मकत्वात्
 अमावास्यायाः प्रकृतित्वाच्च सूत्रकारोऽमावास्या विक्रियत इत्याह ॥

^१साकंप्रस्थायीयो नाम यत्र अर्चयुः साकं बहुभिः दोहैः प्रस्थाय यजति सः । अमावास्यायां गुणाविकारमात्रम् । न तु संज्ञया कर्मान्तरम् । न चोभयोर्विकारः । तत्र च गुणफलं पशवः । तेन नित्यफलस्वाविरोधः (६). ^२अमावास्यायाम्—क. ^३प्रधानानां चाग्नी—क. घ. ^४* विहितं साकम्—क. ^५सूत्रप्रतीकधारणेन कृत्तरियम्.

[यागनामार्थः]

(भा) साकमिति सहत्ववाची । सह प्रस्थानमत्र कृत्वोरिति साकंप्रस्था-
यीयः ॥

[यजति घटितवाक्यार्थः]

तेन यजेत पशुकामस्तस्य प्रयोगं कुर्वीतेत्येष श्रुत्यर्थः । तां
श्रुतिं सूत्रकार इति ^१ शब्देन निर्दिशति ॥

[यागनामप्रवृत्तिनिमित्तम्]

सैषा संज्ञा विकारनिमित्ता ; उभयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विकारोऽ-
न्यतरस्य ^२ वेति प्राप्ते आह—अमावास्या विक्रियत इति ॥

[यागस्यान्वर्थनामत्वनिर्वाहः]

(दृ) साकमिति—यीयः—कृत्स्नैर्दोहैर्यागार्थमपरेणाहवनीयं कुम्भी-
भिस्सह दक्षिणातिक्रमणं ^३ साकंप्रस्थायीयनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥

[प्रयोगपदघटितविचरणाशयः]

तेन यजेत—श्रुत्यर्थः—साकंप्रस्थायीयेन यजेतेति न कर्मा-
न्तरचोदना अमावास्याविकारत्वात् । अतोऽत्र यजेतेति न विधिः ।
प्रकृतदर्शयागप्रयोगमेव विकृतं फलाय कुर्वीतेति विध्यर्थः । अभ्युदयेष्टि-
वत् प्रकृतस्यैव दर्शयागस्य प्रयोगान्तरं फलाय चोद्यते ॥

तां श्रुतिं—निर्दिशति—व्याख्यातम् ।

[पुनरुक्तताशङ्कापरिहारः]

उभयोः—विक्रियत इति—उभयोर्दर्शपूर्णमासयोः शास्त्रान्तरे प्र-
धानानामग्नीषोमीयदेवताविधानानन्तरमुक्तत्वादुभयोर्विकारोऽन्यतरस्य वेति
संशये प्राप्ते आह—अमावास्या विक्रियत इति । एतच्च पूर्व-
मुक्तमपि दार्ढ्यार्थं पुनरुच्यते ॥

^१ शब्देनोपदिशति—ग. ^२ वेतिसंशये प्राप्ते अमावास्या विक्रियत इति.

[अत्रामावास्याशब्दप्रयोगहेतुः]

(भा) सहवसनाद्देवैरिन्द्रस्य स कलोऽमावास्या ॥

[कर्मापि तन्नाम]

तत्कालप्रयोगात्प्रधान^१समुदायोऽप्यमावास्या । सा विकारमेति न पौर्णमासी ॥

[अमावास्याविकारत्वविधरणम्]

न चैतत्कर्मान्तरं चोद्यते तस्यैव समुदायस्य दोहचतुष्टयविकृतस्य ^२संज्ञैवा । ^३यथा तस्यैव पुरुषस्य संज्ञा दण्डी शिखीति ॥

[साकंप्रस्थायीयकालेऽमावास्यात्वं श्रौतम्]

(वृ) सहवसना-ऽमावास्या—अमावास्या विक्रियत इत्यमावास्याशब्दस्य व्याख्यानम् । इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमित्युपक्रम्य सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छदित्युक्त्वा अमा वै नोऽथ वसु वसतीति इन्द्रो वै देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यात्वमिति च इन्द्रस्य सह-^६वसनादेश कालोऽमावास्या ॥

[कर्मणि तन्नामप्रवृत्तिहेतुः]

तत्कालप्र-प्यमावास्या—तत्कालवर्तिप्रधान^१समुदायेप्यमाऽ-वास्याशब्दो लक्षणया युक्तः ॥

सा विकारमेति न पौर्णमासी—अमावास्याशब्देन कर्मसमुदायस्य प्रतिपादनात् सेति ब्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

[संनयत एवैतत्कर्म]

न चैतत्क-दण्डी शिखीति—अत एव सान्नाय्यविकाररूपत्वात् संनयत एव नैन्द्राग्रयाजिनः साकंप्रस्थायीयः ॥

^१समुदायोऽमावास्या-ग. ^२संज्ञा-ग. ^३यथैकस्यैव (सु. रा). ^४खुक्त्वा पूर्वैरे सवसती ?-ख. ग. ^५वसनादेशकालो-ख. ग. ^६समुदायोऽप्यमा-ख. ग.

[विकाररूपत्वफलम्]

(भा) अतश्च गुणविकारेष्वग्नीषोमीयादिषु दाक्षायण्यज्ञान्तेषु ^१ न पुनः प्रयोगः । नित्यस्य फलस्यानिवृत्तिः ॥

[प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि]

पार्वणयोर्वैमृधस्य च पौर्णमासगुणविकारेषु प्रवृत्तिः ॥

(सू) ^२ द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः ॥ ११ ॥ २२ ॥ ६२८ ॥

(सू) ^४ सायं सायंदोहाभ्यां ^६ प्रचरन्ति प्रातः

प्रातर्दोहाभ्याम् ॥ १२ ॥ २३ ॥ ६२९ ॥

(सू) ^६ सर्वैर्वा प्रातः ॥ १३ ॥ २४ ॥ ६३० ॥

[नित्यापूर्वार्थप्रयोगान्तरं नेष्यते]

(वृ) अतश्च-स्यानिवृत्तिः—नित्यप्रयोगस्यैव फलार्थतया विकारोपदेशात् न नित्यापूर्वसिध्यर्थं पुनः प्रयोगः नित्यादृष्टस्यापि सिद्धत्वात् । तत्त्वगर्दिरेष्यनिवृत्तिः ॥

[अन्यत्रापि प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि]

पार्वणयो-प्रवृत्तिः—स एव प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपीति । एवं ^७ सोमाभ्यासे पश्चादिफलेभ्य उक्त्याद्यनुष्ठाने न पुनर्नित्यार्थं प्रयोगः ॥

^१ पुनःपुनः प्रयोगो (मु. रा). ^२ विकारेष्वपि-घ. ^३ यथोक्तेन दोहविधिना दोहयोर्द्वयोरभ्यासः कार्यः । तत्र सर्वेष्वपि दोहवर्गेषु विभक्तां तत्रत्वम् । अविभूनां चावृत्तिः यथावथमनुसन्धातव्या (रु) I. अत्र;—^४ पूर्वोक्तेन दोहविधिना सायंविधानकार्याभ्यासः इति द्वौ सायंदोहावेति वचनादेवं सायंदोहः कार्यः II (मु. रा). ^५ सायंदोहाभ्यां-क. ^६ चरन्ति-क. पूर्वेषु रात्रौ सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति । प्रातः—अपरेषुः यथाकालं प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयः पक्षः (रु). ^७ पक्षान्तरमाह—पूर्वास्मिन् पक्षे कतिपयप्रधानप्रतिकर्षेण नानाकालत्वात्प्रधानानां तत्रैव प्रतिकर्षोत्कर्षाभ्यां आवृत्त्यादिबहुन्यायविप्रतिषेधात् तमुपेक्ष्य अयमेव पक्षः सूत्रकृता अर्थाकृत इति ज्ञायते ; तत्रैव प्रयोगविधानात् (रु). ^८ सोमाभ्यासे-घ. ग. सोमादावभ्यासे (मु. रा).

[पृथक्प्रचारपक्षे कर्तव्याविशेषकालविचारः]

(भा) तत्र यदा सायंदोहाभ्यां पृथक्प्रचरणं तदा विचारयामः;—
किं तावत् सायं^१दोहापकर्षात् साधारणस्य^२ तन्त्रस्य प्रतिकर्षः
स्वकाले वा प्रयोग इति ?

[तत्र एकीयपक्षः]

स्वकाले प्रयोगमेक आहुः आग्नेयस्य मुख्यत्वात् ॥

[उक्तपक्षे आग्नेयस्य मुख्यत्वायोगः]

तदनुपपन्नम्;—सायंदोहयोः पूर्वप्रयोगादाग्नेयस्य मुख्यत्व-

^३निवृत्तिः ॥

[दोहमुख्यत्वसिद्ध्या अपकर्ष एव न्याय्यः]

सायंदोहावेव मुख्यौ भवतः । अथ च सायंदोहघर्माः पूर्वमेव

[विचारविषयकर्म]

(घृ) तत्र यदा सायं-रयामः—किं तावत् सायंदोहापकर्षात्
साधारणस्य तन्त्रस्य पाणिप्रक्षालनादेरपकर्षः ? स्वकाले वा प्रयोगः ? इति;

[एकीयपक्षविचरणम्]

स्वकाले प्रयोगमेक आहुः आग्नेयस्य मुख्यत्वात् आग्नेयप्रात-
दोहानां भूयस्त्वाच्च । दर्शात्मकत्वात्साकंप्रस्थायीयस्य दर्शे चाग्नेयस्य
मुख्यत्वात् तस्य च प्रातर्दो^४हेन सहप्रयोगे भूयस्त्वाच्च उत्तरेद्युस्वकाल
एव तन्त्रमिति ॥

[मुख्यत्वनिवृत्तिहेतुः]

तदनुपपन्नम्—निवृत्तिः—रात्रावेव प्रयोगात् तयोरेव मुख्य-
त्वात् आग्नेयस्य मुख्यत्वनिवृत्तिः ॥

[दोहमुख्यत्वोपपत्तिः]

सायंदोहा-न्याय्यः—'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत तस्योखे अन्न^५से-

^१पकर्षस्त्वात्-ग ^२तन्त्रस्यापकर्षः-ग. ^३निवृत्तिरस्मिन् कर्मणि-घ.

^४दोहयोश्च सह प्र-स्व. ग. घ. सह प्र (मु. रा).

(भा) प्रवर्तन्ते । तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारणम् । ^१भूयस्त्वस्यैकारणस्य
बाधितत्वादपकर्ष एव न्याय्यः ॥

[भूयस्त्वमुख्यत्वबलावलनिर्णयः]

अपि च भूयस्त्वान्मुख्यत्वमेव बलीयः । आग्रयण आमावास्थ-
तन्ननियमात् ॥

[दोहयोः प्रासङ्गिकत्वशङ्का]

ननु तन्नमध्यपातित्वात्पशुपुरोडाशवहोहयोस्तन्नं प्रति दौर्वल्यम् ?
तदसत् ;

[क्रमिकानेकप्रधानरूपत्वाच्च प्रासङ्गिकत्वम्]

न हि दोहयोस्तन्नमध्ये पातः । साकंप्रस्थायीयेनेति समुदायस्य
चोदितत्वात् ॥

(वृ) ताम्, इत्यादिदोहधर्माः प्रणीताप्रणयनाद्याग्नेयधर्मेभ्यः प्रागेव
प्रवृत्ताः । तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारणं दोहयोरेव । भूयस्त्वस्यैकारणस्य
ताभ्यां बाधितत्वात् अपकर्ष एव न्याय्यः ॥

[भूयस्त्वदौर्वल्यमन्यत्र दृष्टम्]

अपि च भूयस्त्वा-नियमात्—एन्द्रामस्य नैसर्गिकस्य
मुख्यत्वेऽपि तदनुगुणतन्ननियमात् ॥

[शङ्काभिप्रायः]

ननु तन्नमध्य-दौर्वल्यमिति—अयमभिप्रायः ;—कमवदुत्पन्न-
त्वात्प्रधानानां प्रथमभूताग्नेयप्रयुक्ततन्त्रोपजीवित्वाहोहयोः पशुपुरोडाश-
वत् प्रासङ्गिकत्वं युक्तमिति ॥

[प्रासङ्गिकत्वाभावोपपत्तिः]

तदसत्—चोदितत्वात्—अस्यार्थः—कमवदुत्पन्नत्वेऽपि प्रधा-
नानां ^२ एककार्यसाधनभूतानां तन्नानुष्ठानात् सर्वेषां तुल्यवत्तन्नप्रयोज-
कत्वम् ॥

^१ भूयस्त्वैरेक-ना.

^२ एकाधिकारसाधनप्राण.

[पशुपुरोडाशस्यैतद्वैऽलक्ष्यम् तन्त्रापकर्षध]

(भा) पशोस्तु वाक्यान्तरचोदितस्य ^१ वाक्यान्तरेण पशुपुरोडाशश्चोद्यते । पशुमालभ्य पुरोडाशम् इति । तस्मादिह सहप्रवृत्तेस्तन्नस्य दोहयो-
रपकर्षे तन्नस्यापकर्षः । स चान्यस्तन्त्रभेदः ॥

[प्रतिकर्षावचने परदिनानुष्ठिताङ्गानामसंबन्धः]

न च प्रयुक्तस्य प्रधानस्य पूर्वकालदृष्टेः प्रयुज्यमानै-
रङ्गैराधारादिभिस्संबन्धस्यात् ॥

[स्वपक्षे फलितोऽनुष्ठानविशेषः]

तस्मात्प्रधानानां सर्वेषां साधारणानामङ्गानामपकर्षे ^२ इत्युत्तरेद्यु-

[पशुपुरोडाशे प्रासङ्गिकत्वं युक्तम्]

(वृ) पशोस्तु—श्रोद्यते—अङ्गत्वेन ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशमिति—अतः पशुतन्त्रस्य मध्ये पातात्
प्रासङ्गिकत्वम् पशुपुरोडाशस्य ॥

[शङ्कापरिहारे सति फलितस्त्वपक्षः]

तस्मादिह—स्तन्त्रभेद इति—तन्त्रभेदकोऽन्यो नास्ति देश-
कालाधिकारभेदादिः । सायंसायंदोहा^३भ्यामित्येतदपि समानतन्त्रेष्वेव
द्वयोः प्रतिकर्षविधानम् ॥

[असम्बन्धोपपादनम्]

न च प्रयुक्तस्य—बन्धस्यात्—प्रधानात्पूर्वमनुष्ठेयानामङ्गानां
प्रधानप्रतिकर्षे सति प्रतिकर्षस्य ^४ युक्तत्वात्कर्षवचनाभावे सति पश्चा-
दनुष्ठितानामनुपकारकत्वात् ॥

[भाष्योक्तप्रयोगे विशेषाः]

तस्मात्प्रधानानां—कार्याणि—स्विष्टकृदादीन्युत्तरेद्युरपि कर्त-
व्यानि वत्सापाकरणे कुम्भीपरार्थे इति सूत्रान्तरवचनाङ्गीकरणात् प्राक्-

^१ वाक्यान्तरेण च-भा. ^२ इत्यत उत्तरेद्यु-घ. ^३ भ्यामित्ये-ख. ग.

^४ यंस्य प्रयुक्तत्वा (मु. रा.) पूर्वकर्षवचना-क.

(भा) रामेयस्य प्रातर्दोहयोश्च वैशेषिकं प्रणीताप्रणयनादि प्रयुज्य पार्वणहोमादि^२ क्रियते ॥

[दोहहोमे विशेषः]

दोहास्तु सर्वहुता एव । न तेभ्यश्शेषकार्याणि ।^३ आसादने
[पात्रविशेषेषु प्रोक्षणादौ च तन्त्रम् । अनूहश्च मन्त्रविशेषे]
द्वे कुम्भ्यौ । द्वे^४ अपिघाने । तन्त्रमितराणि । मन्त्रस्य चैकामिदायिन
[शाखापवित्रात्याधानादि नयनान्तमेककुम्भ्याम्]
^५ ऊहाभावाच्च । शाखापवित्रात्याधानादिसंक्षालननिनयनान्तमेकस्यां कृत्वा
तयोत्तरस्यां कुम्भ्यां दोहनक्रियैकत्वात्पवित्रस्य चासंभवात् ॥

(वृ) तेभ्यो बहूना^६ मपाकरणं कुम्भी^७ विवृद्धिः । सायंकाले सायंदोह-
प्रचारपक्षे प्रयोगः ॥

[भाष्योक्ततन्त्रविषयः]

आसादने द्विकुम्भ्यौ—शाखापवित्रेण सह ।

द्वे अपिघाने—दोहनेन सह ।

तन्त्रमितराणि—पात्राणि शाखापवित्रादीनि । कुम्भीभेदेऽप्य-
भेदस्तेषाम् । प्रोक्षणनिष्ठपनोपवेपादानाङ्गारनिरूहणानि तन्त्रम् ।
कुम्भ्यधिश्रयणपर्यूहणे पर्यायेण युगपदक्षिणहस्तेनाशक्तेः । हस्तावने-
जनस्य सायंपरिस्तरणोत्तरकालमावित्वादशक्तावदक्षिणस्य कर्मानर्हत्वात् ॥

[अनूहस्थलम्]

मन्त्रस्य—भावाच्च—मातरिश्वनो धर्मोऽसीत्यादेः प्रकृतावूहाभावाच्च ॥

[एककुम्भ्यामेवेत्यस्योपपत्तिः]

शाखापवित्रा—चासम्भवात्—शाखापवित्रस्यैकस्य युगपदु-
भयत्रात्याधानासम्भवात् न च^८ क्रमादुत्तरेषामपि तन्त्रानुष्ठानम् ॥

^१ दोहयोरनु-ग. ^२ क्रियेत-घ. ^३ हुतावेव-ग आसामासादने-ग.
^४ अभिदाने !-ग. ^५ उहाद्विरभावाच्च !-क. ^६ मुपकरणम्-मु. रा. ^७ म्भीवृद्धेः-क.
म्भीविवृद्धः (मु. रा). ^८ तदुत्तरेषाम्-क.

[आतञ्जनक्रियैका]

(भा) संक्षालननिनयन? ^१संसर्गित्वाच्च । उद्वासनादिपर्यायेण ।
आतञ्जनार्थानि सर्वाण्येकस्यां प्रक्षिप्याथापरस्याम् आतञ्जनक्रियै-
कत्वात् ॥

[द्रव्याभिधाय्येकवचनान्तमन्त्रावृत्तिः]

अमृन्मयमिति चैकवचनान्मन्त्रावृत्तिः । संनिहितत्वाच्च द्रव्ययो-
रिदमभिहितमिति विशेषाविज्ञानात् ॥

[न पर्त्नामन्त्रावृत्तिः]

असन्निहिताः पत्रयः प्रैषकाले ॥

(बु) संक्षालनासंसर्गित्वाच्च—संक्षालन^१निनयनसंसर्गानर्हत्वाच्च तद-
न्तमेकस्यां कुम्भ्यां कुर्यात् ॥

[आतञ्जनप्रकारे एक्योपपत्तिश्च]

उद्वासनादिप-क्रियैकत्वात्—आतञ्जनद्रव्यभेदेऽपि दध्यु-
त्पत्तिफलावच्छिन्नक्रियैकत्वं ओदनावच्छिन्नपाकादिवत् उच्छ्लेषणपर्ण-
वल्कौ विभज्य उभयत्र निघातव्यौ ॥

[आवृत्तिहेतूपपत्तिः]

अमृन्म-वृत्तिः—द्रव्याभिधानस्य प्रकृतत्वात् । देवपात्र-
मित्येकद्रव्याभिधानात् ॥

संनिहित-विज्ञानादिति—एकद्रव्याभिवायि^३शब्देन संनि-
हितद्रव्ययोरन्यतरदाभिहितमिति विशेष^४ज्ञानासंभवात् द्वितीयाभि-
धानार्थमावृत्तिः ॥

[अनावृत्त्युपपत्तिः]

असन्निहिताः पत्रयः प्रैषकाले—अस्यार्थः—अनकपर्त्नीक-
स्यापि पर्त्नी संनञ्चेत्यस्याविकार^५प्रयोगादमृन्मयमित्यस्यापि ^६तुल्य-

^१ लननिनयनसं-क. घ. ^२ निनयनस्य-घ. ^३ शब्दो न-ख. घ.

^४ विशेषविज्ञाना-ख. घ. ^५ प्रयोगममृन्म-ख. घ. ^६ तत्तुल्यार्थं-क. तत्तुल्या-
शब्दानिराकरणार्थम्-घ.

(भा) न च तासां संस्कारः जात्याभिधानवत् ॥

[शाखापवित्रमन्त्रं तन्त्रम्]

इमौ पर्णमिति तन्नेणैकत्वात् ॥

[वत्सापाकरणादौ विशेषः]

पृथक्पृथक्पुलक्षितानां वत्सानामपाकरणम् ॥

[गोसंस्कारे तन्त्रम्]

तथा गवां सायंदोहार्थानाम् । संस्कारस्तन्नेण तु भवति ॥

(वृ) शङ्कापरिहारार्थं विशेष उच्यते पत्नी*संनेह्येति । प्रैषकाले पञ्चमो न संनिहिताः संनेहनप्रमृतिर्संनिधानात् । तस्मादेकवचनमन्त्रेणास्याभिधानमिति विशेषज्ञानाशक्तेरसमवेताभिधानमिति ॥

न च तासां संस्कारो जात्याभिधानवत्—न च तासां संस्कारार्थः प्रैषः । किंत्वाग्नीध्रसंस्कारार्थः तस्य प्रैषत्वात् । अत एव प्रैषकाले पत्नीनामसन्निहितत्वात् जात्यभिधानद्वारेणापि पाशमद्भवत् प्रकृत्यर्थान्वयसंभवमात्रेणापि न तासां संस्कारः । जात्यभिधानवदिति—यथा वचनार्थाभावेऽपि जात्यभिधानेन संस्कारः तथेह न संभवतीति ॥

[कृतचिद्भवत्सापाकरणम्]

पृथक्पृ-रणम्—दोहार्थमुपलक्षितानाम् ।

तथा—नाम्—तथा गवामपि पृथक् लक्षणानि कृत्वा सायंदोहार्थानां प्रातर्वत्सापाकरणकाले षडवराध्यां वत्सा अपाक्रियन्ते । उभयत्र वत्सापाकरणकाले प्रतिकुम्भि पृथक् कृतचिद्धानां वत्सानां मातृभ्योऽपाकरणमिति यावत् ॥

[गोसंस्कारसिद्धिः]

संस्कारस्तन्नेण तु भवतीति—गोप्रस्थानादिसंस्कारः ।

[दोहे विशेषः]

(भा) पृथक्पृथक् तिस्रस्तिस्त्र १ आतञ्चनार्थाः द्वयहे पुरस्ताद्दोषाः ॥

[आतञ्चनप्रभेदः]

तत्क्षणादेव दधि यथा भवति तथोपाय आस्थेयः । परिस्तर-
णान्ते आरण्याशनान्ते वाऽनन्तरमेव पाणिप्रक्षालनादि ॥(सू) पात्रसंसादनकाले २ चत्वार्यौदुम्बराणि पात्राणि
प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ ३६ ॥ ६३२ ॥

(सू) ३ तेषां जुहुवत्कल्पः ॥ १६ ॥ ३७ ॥ ६३३ ॥

[संसादनीयवर्जपात्राणि देशश्च संसादनभेदश्च]

(भा) स्फयोऽग्निहोत्रहवणी चापरतः । पुरस्तात् पत्रीप्राशित्रान्वा-
हार्यस्थालीडापात्राश्मोपवेषमदन्तीवर्जानि ॥

[दोहविशेषविवरणम्]

(वृ) पृथक्पृथक्-स्ताद्दोषाः—तिस्र इति प्रदर्शनार्थम् । एकस्य
द्वयोस्तिसृणां वा पृथक्पृथक् । तथा द्वयह इति प्रदर्शनम् एकाहे
द्वयहे इत्यादेः ।

आतञ्चने कृते ;—

[प्रकृत आतञ्चनभेदः]

तत्क्षणा—आस्थेयः—रजतनिधानादिः ।

[आरण्याशने पश्चान्तरम्]

परिस्तरणान्ते—क्षालनादि—परिस्तरणोत्तरं दोहप्रचारपक्षे
प्रचारानन्तरं विरमणे कृते आरण्याशनम् ॥

[वर्जनादौ हेतुः]

४ स्फयोऽग्नि—मदन्तीवर्जानि—भक्षणाभावात् ।

१ आतञ्चनार्थमुभे पुरस्ताद्दोषाम्—ग. २ चत्वारि होमार्थानि पात्राणि जुहु-
सह एकाकृत्य प्रयुनाफ प्रागुक्तन्यायात् (रु). ३ तस्या जुहुवत्कार्यः—क. ४ तेषां
समाजर्जनादिसंस्कारो जुहुवत्कार्यः । तत्र बालं प्राणमिति मन्त्रो वाजित्वा सपन्नसा-
हमिति ऊच्यते गुणविकृतित्वात् (रु). ५ स्फयोऽग्नि होत्र (मु. र).

(भा) औदुम्बर्योर्जुह्वा सह प्रयोगः । न प्रणीताः पुरोडाशश्रवणार्थ-
त्वात् । स्युरदृष्टार्थत्वादित्येके ॥

[वाग्यमः पञ्चमेदश्च]

यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा वाग्यतः पात्राणीत्येवमादि । पशुव-
द्वाचं यत्त्वा यज्ञयोगः । न कुर्वन्तीत्युपदेशः औषधार्थः ॥

[कर्तव्यान्तरं विशेषश्च]

पर्याग्निकरणम् । प्रोक्षणीरासादयेत्यादावकृतस्संप्रैषः । सुक्संमार्गे
पात्रयोस्सहादानादि । जुहूं संमृज्य ततः पात्रे अविकृतेन जुहूमन्त्रेण ॥

[लिङ्गवचनाविवक्षातद्धेतवः]

लिङ्गमविवक्षितम् सामान्याभिधानात् । किं सामान्यम् ?

(बृ) औदुम्बर्यो-दित्येके—आपो वै रक्षोऽग्नीः रक्षसामपहत्या इति
प्रणीतानां रक्षोहननार्थतयाऽदृष्टार्थत्वात् ॥

[औषधार्थत्योपपादनम्]

यजमान-औषधार्थ इति—निरुप्यमाणहविरभिमन्त्रणमग्नि-
होतारमिति प्रकृत्य तदुदित्वा वाचं यच्छति अथ यज्ञं युनक्तीत्यौषध-
काण्डमध्यवर्तित्वादौषधार्थ एवेति ॥

[लिङ्गवचनाविवक्षाफलानि]

लिङ्ग-धानात्—वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीमिति वाजित्वसामा-
न्याभिधानपरत्वात् पात्राणीति नपुंसकलिङ्गत्वे सति स्त्रीलिङ्गाविवक्षया
पात्रेऽप्यविकारः । तथा—

किं सामान्यम् ? वाजित्वं ; यथा पत्नीषु पत्नीत्वम्—
पत्नी सन्नोति पत्नीत्वमात्राभिधानेन वचना^१विवक्षा ॥

(भा) वाजित्वम्; यथा पत्नीषु पत्नीत्वम् । कथं स्त्रीत्ववचनं सामान्ये भवतीति चेत्; यथा पुंस्त्ववचनम् । अलिङ्गमसंख्यं च सामान्यम् । तत्र यथा पुंशब्दः एवं स्त्रीशब्दोऽपि । मण्डूकेन विकर्षति मण्डूकि ताभिरागहीति ॥

[सामान्याभिधानविवक्षाहेतुः]

प्रकरणे च समानकार्याणां मा भूत्संस्कारहानिरिति सामान्याभिधानमाश्रियत इति ॥

[संख्याविशेषाविवक्षा]

एष एव न्यायो वचनविरोधेऽपि । इदं देवानामित्याग्नेये केवले अवदानमन्त्रे च ॥

(वृ) कथं स्त्रीत्व-चेत् — कथं स्त्रीत्वं सामान्यवचने भवतीतिचेत्;— सामान्येऽभिधेये कथं वाजिनीमिति स्त्रीत्वम्? नपुंसकत्वमेव स्यात्? परिहरति —

यथा पुंस्त्ववचनमिति ॥

दृष्टान्तं विवृणोति—

अलिङ्ग-रागहीति—मण्डूकेनेति पुल्लिङ्गविनियोगे मण्डूकि ताभिरागहीति स्त्रीलिङ्गान्तदर्शनात् एवंविधानां सामान्यमात्रवचनतया लिङ्गसङ्ख्यादीनामविवक्षा ॥

[भाष्योक्तविवक्षाहेतुविचरणम्]

प्रकरणे च समान-माश्रियते इति—एकप्रकरणवर्तिनां समानकार्याणां तुल्यव^१त्संस्कार्यत्वात् सामान्याभिधानमाश्रियते ॥

सङ्ख्याविरोधे यथा—

इदं देवानामित्याग्नेये केवले—निरुप्ताभिमर्शनं बहुवचनान्तमेव ॥

अवदानमन्त्रे च—अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामीति अवदान-जात्यभिधानदर्शनात् । बहुवचनान्त^२मेवावदानद्वित्वेऽपि प्रयुज्यते ॥

^१ संस्कारकार्यत्वात्—स्व. ग.

^२ न्त एवाव (मु. रा).

[कचिद्दूहपक्षः]

(भा) ऊहमेक आहुर्गुणविकारेषु । तदा ^१वाजित्वेति भवति । वेदाग्राणां विभागः ॥

[पवित्राविसर्गदोहासादने]

न ^२पवित्रविसर्गः । आज्यान्याभिमन्व्य ^३दोहयोरासादनं करोति ॥

(सू) ^४आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन ^५पुरोडाशे-
^६नाग्नीध्रे सूचौ प्रदाय सहकुम्भीभि^७रभि-

[ऊहे न्यायः ऊहस्थलम्]

(वृ) ऊहमेक आहुर्गुणविकारेषु—काम्यनैमित्तिकेषु ^८संस्थाधि-
करणन्यायात् कर्मैकत्वेऽप्यधिकारिभेदाद्विकृतित्वादूह इत्येके ॥

तदा वाजित्वेति भवति—वाचं प्राणमित्यारभ्य वाजित्वा
सपत्नसाहमिति ॥

[भाष्यदर्शितवेदाग्रविभागे विशेषः]

वेदाग्राणां विभागः—प्रात^९दोहपात्रार्थं तयोरपि प्रधानत्वात् ।
वेदाग्राणि प्रतिविमज्येत्येष पक्षोऽत्र नित्यः । प्रतिपात्रं च विभागः
प्रतिविमज्येतिवचनात् ॥

[दोहासादने विशेषः]

न पवित्रविसर्गः—करोति—पञ्चहोत्रा ॥

^१वाजित्वेऽपि. ^२पवित्राविसर्गः—क. घ. प्रावि—स्त्र. ग.

^३दोहयोस्सादनं (सू. रा). ^४आधावणवाद्द्विस्वार्थमाज्यभागवचनम् । सार्थदोहयोः
सार्थप्रचारपक्षार्थमिति केचित् ; तदयुक्तम् ; कुम्भीभिरिति बहुवचनविरोधात् । आग्ने-
येन च पुरोडाशेनेति समुच्चयवचनविरोधाच्च । आग्नेयप्रचारानुवादस्तत्रैव विशेष-
विवक्षया वेदितव्यः । यथा ^५आग्नेयेन प्रचर्यान्तरमग्नीध्रे सूचौ दत्त्वा कुम्भीरादाय
संक्षिणातिकामन् पुरोनुवाक्यां संप्रेष्यतीति । इन्द्रप्रहर्षं महेन्द्रस्माप्युपलक्षणम् प्राहृत-
देवतानुवादात् । (ठ). ^६च पु—क. ^७नाग्नीध्रे !—क. ^८रतिकामञ्जा—क.
^९(३-३-१६ जै.सू). ^{१०}दाहपानार्थम् !—क.

(सू) क्रामन्नाहेन्द्रायानुब्रूह्याश्रावयेन्द्रं यजेति संग्रैषौ ॥
॥ १७ ॥ ३८ ॥ ६३४ ॥

षोडशी खण्डिका ॥

[ग्रैषहोमयोः कालः विशेषश्च]

(भा) आज्यभागान्ते कुम्भ्यावादायाभिक्रामन्नाहेन्द्रायानुब्रूहीतीन्द्रयाजिनः । महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रायानुब्रूहीति द्वौ ब्राह्मणौ पात्राभ्यामनुजुहुतः । अग्निमावहामि होत्रायावहेति नैतावावाहयति ॥

[इतरतदहःकृत्ये विशेषः]

अन्यदविकृतम् । दोहौ सर्वहुतौ हुत्वा रात्रौ विरमेयुः ॥

[श्वस्सादनप्रणयननिनयनप्रोक्षणप्रहरणान्तपवित्राविसर्गाभिघारणाभिमर्शनेषु विशेषः]

श्वोभूते स्तीर्णेषु दर्भेषु अप्रयुक्तान्यपराणि प्रयुज्याप्रयुक्तानि पूर्वाणि प्रयुनक्ति । ^१ रात्रौ कृतं ^२ न पुनः क्रियते । प्रणीताप्रणवनादि सर्वं क्रियते आप्यलेपनिनयनान्तम् । बर्हिष्येव निनयनम् । केचित्प्राचीः कुर्वन्ति । हविःपात्रप्रोक्षणे सर्वासां प्रोक्षणीनामुपयोगः ।

[अनावाहने हेतुः]

(वृ) आज्यभागान्ते नैतावावाहयतीति—अग्निस्विष्टकृतोरभावात् ।

[अन्याविकारहेतुः]

अन्यदवि—विरमेयुः—दोहाभ्यां प्रचरन्तीति यागमात्रोपदेशात् ।

[बर्हिष्येव निनयने हेतुः]

श्वोभूते—प्येवनिनयनम्—^३ सकृदेव लेखानामभावात् ।

[केचिदिति पक्षे हेतुः]

केचित् प्राची—कुर्वन्ति—प्राक्तस्य सम्भवात् ।

[सर्वोपयोगोक्तिफलम् अन्यश्च विशेषः]

हविःपात्र—गुपयोगः—अतः प्रोक्षणीरासादयेति न ग्रैषः ।

^१ रात्रौ न कृतं पुनः क्रियते (सु. रा). ^२ पुनर्न—न, ^३ सम्भवा-
द्वेष्टानिवृत्तिः सकृदेवते—न, न,

(भा) प्रतितपनादिसम्भारगप्रहरणान्तमविकृतम् । स्तीर्ण एव प्रस्तरे
 १ पवित्रे अपिसृज्य कपालवत्पुरोडाशवित्येवमादि । दोहयोरभिघारणं
 भेदेन । हवींस्प्यासाद्यासाद्यासन्नाभिमर्शनम् ॥

[दोहदेवतावाहनादि]

उपोत्थाय होता आवह देवान् यजमानायाग्निमग्न आवहेत्युक्त्वा
 दोहदेवतामावाह्य २ अग्निं होत्रायेत्येवमादि जातवेदस इत्येवमन्त-
 मुक्त्वापविशेत् ॥

[वरणादौ विशेषः]

नार्धेयं वृणीते । ३ न निगदः । अग्नेस्संस्कृतत्वादाग्नेयस्य
 हविराहुतिप्रभृत्येवाध्वर्युः प्रतिपद्यते । ४ समानश्शेषः ॥

(वृ) पात्रे ५ प्राशित्रहरणं चादाय तूष्णीम् । अघृताक्तत्वात् घृताचीरिति
 मन्त्राभावः ॥

[अविकृतमित्यतःपरं शेषपूरणम्]

प्रतितपनादि-त्येवमादि—प्रतिपद्यते ।

[अभिघारणे मन्त्रः]

दोहयो-भेदेन—यस्त आत्मेति ।

[देवतानाम्]

उपो-मावाह्य— ६ इन्द्रं महेन्द्रं वा ।

[शेषपदार्थः]

समानश्शेषः ७—दोहप्रचारपार्वणहोमादिः ८ ।

१ पवित्राणिसर्गः—ग. २ ततोऽग्निं होत्रा (सु. रा). ३ न निविदः—ग.
 I. ४ समानं शेषं—घ. ५ प्राशिते प्राशित्रहरणम् (सु. रा). ६ इन्द्रमावह महेन्द्रं
 वा—ख. ग. ७ शेषं—ख. ग. ८ होमादि—ख. ग.

[प्रयोगेऽस्मिन् वज्र्यावर्ज्यविषये पक्षान्तरम्]

(भा) केचित् साधारणानामुत्कर्षं मन्यन्ते । द्वे बर्हिषी । न प्रथमे प्रस्तरः । द्वाविध्मौ । पञ्चदश दारूणि परिचयश्च प्रथम इध्मः । न संभरणमन्नौ प्रथमे । ^१ बन्धनमन्त्रः । यज्ञाभिधानान्नोलपराजि स्तरणम् । ^२ द्रव्यसंस्कारत्वात् स्फ्यामिहोत्रहवण्यौदुम्बरेवेदानां प्रयोगः ॥

[वज्र्यावर्ज्यनिर्णयपरतत्पक्षीयन्यायः]

(वृ) केचित्—मन्यन्ते—उत्कर्षेदित्यपरमिति वक्ष्यमाणन्यायात् ॥

[अत्रपक्षे भाष्यदर्शितवर्जनपरिग्रहोपयुक्तेहेतुचिचरणादि]

द्वे बर्हिषि—रात्रावपि हविरासादनार्थम् ^३ ।

न प्रथमे प्रस्तर इति—अयं प्रस्तर उभयस्य घर्ता इति प्रयाजानूयाजधारणार्थत्वात्प्रस्तरस्य प्रयाजानूयाजादीनामुत्कर्षे रात्रि-प्रयोगे न प्रस्तरः ॥

द्वाविध्मौ—उभयत्र हविःप्रक्षेप इध्माङ्गारेषु कर्तव्योऽदृष्टार्थ-त्वायेति ॥

पञ्चदश इध्म इति—आधारानूयाजानामभावात् समिधां निवृत्तिः ॥

न संभरणमन्त्रौ प्रथमे—यत्कृष्णो रूपं त्रीन् परिधीन् इत्यनयोः संख्याविरोधान्निवृत्तिः ॥

बन्धनमन्त्रः—प्रयोक्तव्य एव ।

यज्ञाभि-रणम्—यज्ञस्य संततिरसीति यज्ञाभिधानात् यज्ञस्य साधारणत्वादुत्कर्षः ॥

द्रव्यसं-प्रयोगः—स्फ्यस्य वेद्यमिसंस्कारत्वात्प्रयोगः । अग्नि-होत्रहवण्याः पात्रप्रोक्षणार्थत्वात् औदुम्बरपात्रस्य हेमार्थत्वात् वेदस्य चोपवाज^४नार्थत्वात् ॥

^१ संभरणमन्त्रः (मु. रा). ^२ द्रव्यस्य सं (मु. रा). ^३ ये बर्हिः—क. ^४ त्राजनार्थ—क.

(भा) ब्रह्मवरणं यजमानवाचं यच्छेत्स्यादि पशुवत् । असंप्रैवः न संनहनमन्नः संनहनार्थं तत्संस्कार इति । ^१ न चाग्ने संनहनं ^२ अदृष्टप्रधानोपकारः । अतश्श्वोभूते । न चायं पत्नीसंस्कारः । तत्संस्कृतायाः क्रियान्तरकरणात् । पात्रयोस्संमार्गः । नान्येषां प्रयोजनाभावात् । प्रोक्षण्युत्पवनादिसंस्काराः । ^३ पवित्राविसर्गः । ततस्तरणम् । परिधिभिः परिधान-

(वृ) ब्रह्मवरणं-स्कार इति—पत्नीसंस्कार इत्युत्कर्षः । अतः^४ संनद्धाया एवान्वासनम् ॥

नचाग्ने-पकार इति—संनहने प्रधानोपकारो न दृष्ट इति अग्ने प्रथमप्रयोगे दृष्टोपकाराभावात् संनहनम् ॥

अतश्श्वोभूते—संनहनम् ॥

नचायं पत्नीसंस्कारः—प्रथमप्रयोगे क्रियमाणस्य संनहनस्य क्रियान्तरापकर्षात् ॥

संस्कारस्तु—

तत्संस्कृतायाः क्रियान्तरकरणात्—न च प्रथमप्रयोगे कृतं संनहनं उत्तरेणुरूपस्थानादेरुपकरोतीति ^५ न संस्कारः ॥

पात्रयोस्संमार्गः—औदुम्बरयोः ।

नान्येषां-ण्युत्पवनादि—इध्मानाम् ।

पवित्राविसर्गः—श्वोभूते प्रोक्षण्युत्पवनार्थं स्थाप्यत्वात् ॥

ततस्तरणम्—वर्हिषः ।

परिधिभिः-वेदस्य च—आसादनमयं वेद इति ।

^१ अतश्श्वोभूते न चाग्ने-घ. ^२ न दृष्टः प्रधानोपकारः-क. ^३ पवित्रा-
नाविसर्गः-ख. ग. घ. पवित्राविसर्गः (मु. रा). ^४ अतोसं-क. ^५ न संनहनम्
(मु. रा.) संनहनम्-क.

(भा) माहवनीयाभिमन्त्रणम् । अग्निकल्पनम् । नाघारसमिधौ न^१ विष्टृती
 दोहासादनं वेदस्य च । सामिधेन्य उपवाजनम् । नाघारादय
 आहुतयः । नास्ति प्रवरः । न सुगादापनं होतुः । प्रचर्य दोहाभ्यां
 नान्वाहार्यः^२ ऋत्विजां सति बाहुल्ये सत्यपि चोदिते दक्षिणादानस्य
 चोत्कर्षात् ततः परिधिप्रहरणम् । पवित्राभ्यां संस्त्रावणम् । तूष्णीं
 बर्हिष्प्रहरणम् ।^३ न वेदस्तरणम् । ब्रह्मा निष्क्रामति । न यजमानभागः ।
^४ न युनाक्ते न विमुञ्चति । विष्णुक्रमादि याजमानं प्रधानसंस्कारत्वात् ।
 श्वोभूते सर्वं यथाप्रकृति ॥

[अत्र विषये उपदेशपक्षः]

उपदेशो नेष्मा^५बर्हिः । केवलं प्रात्रासादनम् । ब्रह्मवरणम् ।

(बृ) सामिधेन्य-होतुः—प्रयाजाभावात् ।

प्रचर्य दोहभ्याम्-संस्त्रावणम्—औदुम्बराभ्यां संस्त्राव-
 भागा इति ॥

तूष्णीं-दस्तरणम्—उत्तरत्र कार्यसंभवात् ।

ब्रह्मानिष्क्रामति न यजमानभागः—सर्वहुतत्वात् ।

^० विष्णुक्रमादि-संस्कारत्वात्—प्रधानकर्तृसंस्कारत्वात् ।

श्वोभूते सर्वं यथाप्रकृति—एवमन्तः केषांचित्पक्षः ।

उपदेशो नेष्माबर्हिः—तयोरपि सर्वंकरणार्थतया साधारण-
 त्वात् साधारणनामुत्कर्षपक्षे रात्रौ तयोर्निवृत्तिः ॥

केवलं प्रात्रासादनम्—औदुम्बरप्रात्रासादनम् ।

^१ विष्टृतिदोह—ख. ग. ^२ ऋत्विजामनातिबाहुल्ये (सु. रा). ^३ न
 लेपस्तरणम्—घ. I. न वेदिस्तरणम् (सु. रा). II. ^४ इदं घ.—पुस्तके न दृश्यते.
^० बर्हिषी (सु. रा). ^० विष्णुक्रमादि यथा प्रकृति इति मूले ; समानकेषांचित् इति
 व्याख्याने च पाठः—ख. ग. ^१ सर्वकरणार्थ—क.

(भा) अभिमर्शनम् प्रोक्षणम् दोहासादनम् ^१ततो यागं कृत्वोपरमः ।
पुनश्श्वोभूते सर्वम् । अधिकं कुर्वन्नाग्नेयादीनां प्रयोगं दर्शयति ।
आज्यभागाभ्यां प्रचर्य रात्रौ प्रचारः । आग्नेयेन प्रचर्य श्वोभूते । इहा-
श्रावयेत्येव लभ्यत इति केचित् । पूर्वगता ब्राह्मणा नापरेणाहवर्नायं
गच्छन्तीत्युपदेशः ॥

(वृ) पवित्रे कृत्वा—

अभिमर्शनम्—पात्राणाम् ।

प्रोक्षणम्—संमार्गं कृत्वा पात्रयोः ।

दोहासा—र्शयति—प्रथमपक्षे रात्रौ कृतादधिकं श्वोभूते कर्तव्य-
मुपदिशन्नाग्नेयेन च पुरोडाशेनेत्याग्नेयादीनां प्रयोगं दर्शयतीति । एतदेव
विवृणोति—

आज्यभागाभ्यां—श्वोभूते—अयमभिप्रायः— आज्यभागाभ्यां
प्रचर्येत्येतत्सूत्रमपकर्षपक्षे ; रात्रावाज्यभागान्ते दोहयोः प्रचारः ॥

आग्नेयेन प्रचर्यश्वोभूते—श्वोभूते आग्नेयेन प्रचर्य दोहयोः
प्रचारः ; इतरथा आज्यभागाभ्यामित्येतदनर्थकम् ॥

इह श्रावयेत्येवलभ्यत इति केचित्—आश्रावयेन्द्रं यजेति
पाठात् ॥

पूर्वगता—स्युपदेश—अपरेणाहवर्नायं ^२ अतिक्रमणस्याविधानात्
आहवर्नायमग्नेण दक्षिणतः प्रविष्टानां आश्रावणात्तरकालं ^३मुपो-
त्थापनमात्रमित्युपदेशः । स्वपक्षस्तु अध्वर्युकार्यकरत्वात् तद्वदति-
क्रमणमिति ॥

^१ नं कृत्वोपरमः—स. ग. ^२ यं इति आक्रमणस्या—क. यमाक्रमणस्या
(मु. रा.) ^३ मुपोत्थानमात्र—क. घ.

- (भा) उपवीतविधिः श्रौतप्रायश्चित्तार्थः^१ ॥
- (सू) यावत्स्यः कुम्भ्यस्तावन्तो^२ ब्राह्मणा दक्षिणत^३
 उपवीतिनः उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि
 पूरयित्वा तैरध्वर्युं जुह्वतमनुजुह्वति ॥ १ ॥ २९ ॥
 ॥ ६३५ ॥
- (सू) ^४स्विष्टकृद्भक्षश्च न विद्यन्ते ॥२॥३०॥६३६॥
 [स्विष्टकृद्भक्षे दोहे च विशेषः]
- (भा) ^५विद्यन्ते स्विष्टकृद्भक्षा^६ आग्नेयस्य ; दोहास्तु सर्वहुताः ।
- (सू) ^७समानमत ऊर्ध्वम् सन्तिष्ठते साकंप्रस्थायीयः
 ॥ ३ ॥ ३१ ॥ ६३७ ॥
- (सू) ^८दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः ॥ ४ ॥ ३२ ॥
 ॥ ६३७ ॥

(वृ) उपवीतविधिः श्रौतप्रायश्चित्तार्थः—यज्ञोपवीतीं प्रदक्षिणं
 दैवानि^९ कर्माणि करोतीति प्राप्तस्य पुनर्वचनात्^{१०}यदि यजुष्ट इति
 प्रायश्चित्तार्थम् । इह विधानाभावे नियमातिक्रमे^{११}यदस्मिन्नित्यादि
 स्मार्तप्रायश्चित्तार्थं भवति ॥

^१र्थम्-घ. ^२यावत्स्यः कुम्भ्य इति विशेषणमसमासात् ब्राह्मणानाम् । ते
 चत्विजोऽभिप्रेताः अधिकारात् । अध्वर्युं जुह्वतमिति लिङ्गाच्च (रु). ^३यज्ञोपवीतिन
 इत्यर्थः । अथवा उपवीतिनो दक्षिणत उपोत्थाय न त्वपरेणाह्वनोयमतिकम्भेत्यर्थः ।
 उपवीतवचनमुत्तराव नियमार्थम् । सा भूस्त्रयिकल्पः । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थं
 इति कर्मात् वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते बाधायनोक्तेः (रु). ^४दोहानामिति
 शेषः । तेन दोहाः सर्वहुतानि भवन्तात्सुक्तं भवति (रु). ^५विद्यते-स. विद्युष्वते
 -घ. ^६द्रक्षण आग्ने. ^७समान ऊर्ध्वम्-स्व. ^८दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञः ।
 कर्मधारय इति केचित् ; तन्न शोभते ; दाक्षायणत्वनाम्नो विशेषणस्वाप्रासिद्धेः ।
 यज्ञो दाक्षायणस्येति मानवचनात् सार्वसेनियज्ञ इत्यादिभिर्वैरूप्यायोगाच्च । सोऽपि
 दशपूर्णमासयोगुणविकारः । कर्मान्तरमित्येके । कात्यायनेनाप्युक्तम् (रु). ^९दैवानी-
 तिप्राप्तस्य-घ. ^{१०}चनात् इह विधाना-क. घ. ^{११}तिक्रमे चामन्यास्मिन्नित्यादि-घ.
 तिक्रमे चान्यास्मिन्नित्यादि-क.

(स) द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत ॥ ५ ॥
॥ ३३ ॥ ६३६ ॥

(स्र) आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं
दध्युत्तरस्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एका-
दशकपालः पूर्वस्याममावास्यायाम् । आग्नेयोऽष्टा-
कपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ॥
॥ ६ ॥ ३४ ॥ ६३९ ॥

[उपांशुयाजविरहस्तद्धेतुश्च]

(भा) दाक्षायणयज्ञे नोपांशुयाजः आग्नेयादीनामनुक्रमणात् ॥

[अत्र असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयोऽस्ति]

असोमयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयः पुनर्विधानात् । दध्येव द्वितीयम् ॥

[अत्राग्नीषोमीये दधितद्धर्मः तत्र विशेषश्च]

तच्च ^२ स्थानादेकदेवतात्वाच्चोपांशुयाजविकारः ॥

[दाक्षायणयज्ञेऽग्नीषोमीये प्रमाणम्]

(वृ) असोमया-पुनर्विधानात्—दाक्षायणयज्ञे तथैवमुत्तरं यथा-
देवतमित्युक्त्वाग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामिति पुनर्विधानाच्च ॥

[अत्राग्नीषोमीये दधितद्धर्मप्राप्त्यादि विशेषोपपत्तिः]

दध्येव याजविकारः—द्वे पौर्णमास्याविति पौर्णमासी
कर्मणोऽभ्यासविधानात् ऐन्द्रं दधीति सान्नाय्यप्रत्यभिज्ञानेऽपि पौर्ण-
मास्यां द्वितीयस्योपांशुयाजकर्मणोऽभ्युदयेऽपि द्रव्यदेवतान्तर-
विधानम् ; द्वितीयदेवतात्वाच्च ॥

^१ अत्र पुनर्विधानादसोमयाजिनोऽपि ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो भवति ।
सञ्जयतोऽप्येन्द्राग्नस्सान्नाय्यं च । नित्यमैन्द्रं च तत्सर्वेषाम् । तथा शृतं नोपांशु-
याजश्च न भवतः ; सर्वहविषां पुनरनुकमणात् । आमिक्षामग्ने व्याख्यास्यति (क)-

^२ स्थानापत्त्यादेकदेवतात्वा-घ.

(भा) प्रकरणात्तु दधिधर्माणां प्राप्तिः । अनुपकारकाणां निवृत्तिः ॥

[अत्रैन्द्रयागे विशेषः]

इदानीमुपांशुयाजविकारस्योपकुर्वन्ति । द्वारं जातमिति । उपां-
श्विज्याहुतानुमन्त्रणादीनां द्रव्यद्वारत्वादुपांशुयाजधर्मा एव क्रियन्ते ॥

[ग्रामिहेतुः]

(बृ) प्रकरणात्तु दधिधर्माणां प्राप्तिः—दर्शपूर्णमासप्रकरणे
दधिधर्माणामुपदेशात् अविशेषेण सर्वकरणार्थत्वं प्राप्तम् ॥

[निवृत्त्युपपत्तिः]

अनुपकारकाणां निवृत्तिः—अस्यार्थः—अज्ञानामकिञ्चित्क-
राणामङ्गत्वानुपपत्तेः प्रधानापूर्वद्वारेणोपकारं जनयित्स्वेवाङ्गत्वनिर्वाहात्
दधिधर्माणामुपांशु^१ याजकार्याभावात् तेषां तन्ननिवृत्तिः ॥

[अत्रैन्द्रयागे दधिधर्माणामुपयोगोपपत्तिः]

इदानीमुपांशुयाजविकारस्योपकुर्वन्ति—इदानीमुपांशुयाजा-
त्मकत्वादेन्द्रयागस्य च दधिसाध्यत्वात् दधिधर्मा उपकुर्वन्ति ॥

[द्वारं जातमितिभाष्यभावः]

द्वारं जातमिति—अत्रायमभिप्रायः, —साकंप्रस्थायीयदाक्षा-
यणयज्ञादीनां^२ दर्शपूर्णमास^३गुणमात्रविकारत्वात् नात्यन्तविकृतत्व-
मिति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रायः । तूर्ण्णीं कंसं मृन्मयं चेति वचनात् ।
इतरथा कंसमृन्मययोरूहमेवोपादिशेत् । तथा अग्निष्टोमस्य गुणविकारा
इत्यत्र भाष्यकारेण^४ स्पष्टमुक्तम् । एषामभिचित्यादयो वैकृतधर्मा
न भवन्तीति । अतः खण्डसंस्थादिवत्प्रयोगविकारमात्रत्वमेव । तस्मा-
देन्द्रं दधीति विध्युत्पत्तिधर्माः कर्तव्याः । आतञ्जनार्थं यवागूहोमश्च ।
एतच्च प्रायश्चित्तप्रकरणे भाष्यकारेण स्पष्टमुक्तम् । वायव्यां^५ यवाग्वां

^१ याज कार्यान् (मु. रा). ^२ सर्वपूर्णमास—क. ^३ मासमात्रगुण—ख. ग.

^४ स्वयमुक्तम्—घ. ^५ मांश्च भवन्तीति ?—ख. ग. ^६ व्याः न्वाः (मु. रा).

[सान्नाय्ययागेऽत्र नोपांशुयाजविकृतप्रयोगः]

(भा) पूर्णमासे संनयेदिति वचनात्सान्नाय्यप्रधानस्योभयत्र विभागः आग्नेयवत् । तत्र दध्येव नियम्यते । महेन्द्रयाजिनोऽप्यैन्द्र एव समाम्नानात् । न च तस्यामावास्यत्वम् यथा पौर्णमास्यामाग्नेयस्य । अयमेवोपदेशः । ^१संनयतोऽपि भवत्यैन्द्राग्नः । उभयविकार ^२आमिक्षेयं द्वितीयेति वचनात् । सान्नाय्यविकारामिक्षा न वैश्वदेव्याः ।

(बृ) सान्नाय्या^३पूर्वाग्निर्वापा(पणा)दयस्त्वर्थलोपान्निवृत्ताः । इह तस्यौषधगुणत्वात् क्रियन्त एवेति ॥

पूर्णमासे-स्योभयत्र विभागः—अस्मच्छाखोक्तपक्ष उच्यते—सान्नाय्ययागयोः कालद्वये विभज्य ^४विधानं न स्थानादुपांशुयाजस्य विकृतप्रयोगविधिः ॥

आग्नेयवत्—यथोभयत्राग्नेयविधिः ।

तत्र दध्येव नियम्यते—पूर्णमासे ।

महेन्द्रयाजिनोऽप्यैन्द्र एव समाम्नानात्—शास्त्रान्तरे ।

न च तस्यामावास्यत्वम् — सान्नाय्यत्वेऽप्यैन्द्रसान्नाय्यस्य पौर्णमासीकरणत्वेन विधानात् ॥

यथा पौर्णमास्यामाग्नेयस्येति—अमावास्यासंबन्धिनोऽप्याग्नेयस्य पौर्णमास्यन्वयेऽपि यथा नामावास्यत्वम् ॥

अयमेवोपदेश इति—अस्मच्छाखोक्तोऽयमेव पक्ष उपदेश-पक्षः । अस्मिन् ^५पक्षे नोपांशुधर्माः हुतानुमन्नादादयः ॥

सान्नाय्य-वैश्वदेव्याः—सान्नाय्यस्य स्वधर्मयुक्तस्य कथंचिद्द्व्यदेवताविकृतस्योपदेशात् । अतो न वैश्वदेव्यामिक्षाधर्माः प्रसू-मयादयः ॥

^१ असंनयतोऽपि-ग. ^२ आमिक्षेह द्वितीयेति-घ. ^३ सान्नाय्यत्वात्पूर्व-

(मु. रा.) ^४ नं स्थानाद्द्व्यद्वारत्वादुपां-ख. ग. ^५ न उपांशु-ख. ग.

(भा) वाजसनेयिवचनात् वाजिनेज्या भवति ॥

(सू) ^१ व्यावृत्काम इत्युक्तम् ॥ ७ ॥ ३५ ॥ ६४० ॥

(भा) व्यावृत्कामः—पाप्मना पृथक्कुमिच्छन् । क्षुरपविः—क्षुरधारा । ताजक्—तस्मिन्नेव काले । पल्पूलनं—संमर्दनम् । पौर्णमास्याममावास्यायां ^२ प्रधानानि यानि तानि पुनःपुनः दाक्षायण इत्ययनशब्देन ।

[अनृतनिषेधे विषयादिः]

अनृतवचनप्रतिषेधः क्त्वर्थः । तस्य ^३ चातिक्रमेऽन्तरितप्रायश्चित्तम् ।

(बृ) वाजसने—भवति—वैश्वदेव्यामिक्षाघर्मत्वाभावेऽपि अत्र पूर्वस्यामुत्तरस्यामिति पञ्चदशीप्रतिपदोर्विधिः ॥

व्यावृत्कामः—^४ पापपृथ^५करणं सुशकं करोतीति ।

क्षुरधारा—^६ क्षुरस्येव धारा क्षुरधारा ।

ताजक् तस्मिन्नेव काले—पुण्यो भवति पापनिवृत्तेः । प्रवामीयते क्षुरतुल्यत्वात् तत्संपर्कं ^७ गच्छेदामरणापत्तेः । सर्व^८स्वारवधस्याभिलषितं मरणं तस्य भवति ॥

पल्पूलनं—संमर्दनम्—^९ शोधनद्रव्ये^{१०} गोषादिना ।

^{११} पौर्णमास्या—याम्—विधानात् ।

प्रधाना—निशब्देन—अभ्यासावगतेः ।

अनृतवचन—तेषां समुच्चयः—पुरुषापराधे श्रौतस्मार्तसमुच्चयात् ।

^१ व्यावृत्काम एतेन यजेत इत्यादि ब्राह्मणोक्तमप्यनुसन्वातत्रयमित्यर्थः । २ वाजक्कामः समानेभ्य आत्मनो व्यावृत्तिर्माप्सुः । क्षुरपविः—असिधारा । ताजक् सद्यः । पल्पूलनं—अदमादिभिर्विना हस्तादिभिर्मर्दनेन शोधनम् (६). ^३ यो वा प्रधानानि-घ. ^४ चातिक्रमणे-घ. ^५ पापापृथ-क. ^६ करणं करोतीति क्षुरस्य धारा क्षुरधारा-घ. ^७ क्षुरस्य धारा-घ. ^८ गच्छेदामर-क. दान्मर-ख. ग. घ. ^९ स्वरादि-द्रव्यस्याभिलषितम् ?—ख. ग. सुरवन्धस्याभिलषितम् (मु. रा.) ^{१०} शोधनं ? इत्यादिना-क. ^{११} पौर्णमास्याशब्देन-क. घ.

(भा) ^१ व्रातपत्याहिताग्निकालस्य त्रिरात्रमक्षीराक्षारादि तेषां समुच्चयः । केचिदुत्तरमेव पूर्वस्य निवृत्तिः । दधि यजमानभागस्य अर्धमासपानं केचित् स एतमर्धमासमिति लिङ्गात् ॥

(सू.) ऋत्वे वा ^२ जायामुपेयात् ॥८॥ ३६ ॥ ६४१ ॥

[जायाशब्दार्थः]

(भा) ऋत्वमार्तवं तत्र सवर्णाया ^३ उपगमनम् । ^४ यस्यामधिकृतो ^५ जायते सा जाया ॥

(वृ) केचिदु-निवृत्तिः—^६अक्षीराक्षारालवणभोजनं स्मार्तप्रायश्चित्तमेव । न पूर्वावस्थागतम् । उत्तराश्रमिणः पूर्वाश्रमधर्मनिवृत्तिवत् ॥

दधियज-लिङ्गात्—स एतमर्धमास-सधमादं देवैस्सोमं पिबतीति देवैस्सहार्धमासं ^७ सोमसंस्तुतसान्नाय्यपानानिर्देशात् ^८ ऐन्द्रे दधनि यजमानभागं प्रभूतमवशिष्य भक्षयेत् यावदमावास्याकर्म । सान्नाय्ये च सोमशब्दो निर्दिश्यते सोमः खलु वै सान्नाय्यमिति ॥

[विधेस्तात्पर्यम्]

ऋत्वमा गमनम्—व्यावृत्काम इत्युक्तमिति निर्दिष्टब्राह्मणं न स्त्रियमुपेयादिति निषिद्धस्य ऋतुकाले विकल्पः विधीयते ॥

[भाष्योक्तजायापदार्थं मानं उपपत्तिश्च]

यस्या-जाया-सवर्णा । तथाहि—

जायायास्ताद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिः ।

इति आत्मोत्पत्तिनिमित्तानिन्वाविवाहप्राप्तपत्नीवचनत्वाज्जाया^९शब्दस्य सवर्णवचनता । अतश्च 'असुर्यशूद्रः' इति ब्राह्मणवचनादासुर-

^१ व्रातपत्यादि आहिता (सु. रा). ^२ महिर्षीम् । अत्र दर्शपूर्णमासव्रतवत् कर्मकालान्येताभि व्रतानीत्युक्ता ; तेन सन्यासमहेऽन्तरालकालव्रतानि यथा चातुर्मास्ये इति कालायनः (६). ^३ विधीयते यस्यामधिकृतः—स्व. ग. ^४ यासुपगमनम्—घ. ^५ यजति—ग. घ. ^६ अक्षारलवण (सु. रा). ^७ सोमसमसंस्तुत—स्व. ग. ^८ ऐन्द्रे दधि—स्व. ग. ^९ शब्दस्य । असु-घ.

(सू) सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे ^१ विकल्पोऽ-
नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत ॥ ९ ॥ ३७ ॥
॥ ६४२ ॥

[उपक्रमविरमणयोर्विशेषः]

(भा) प्रक्रमः आरम्भः तेनैवान्तो नेयः ॥

(सू) तेन ^२ पञ्चदशवर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत वा ॥
॥ १० ॥ ३८ ॥ ६४३ ॥

(सू) सन्तिष्ठते दाक्षायणयज्ञः ॥ ११ ॥ ३९ ॥
॥ ६४४ ॥

(वृ) विवाहोढायां ^३ जातस्य ^४ शूद्रत्वात्तस्यापि यज्ञान्वयो निषिध्यते ।
अधिकारश्च जायाया एव सर्वर्षापूर्वशास्त्राविहितायामिति स्मरणात् ।
इतरासां कामतः प्राप्तत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितविशेषविचरणं एवंविधव्यवस्थास्थलं फलं च]

प्रक्रम आ-नेयः—उपक्रान्तेन यावद्विरमणं कर्तव्यं ^५ पुनः
पुनः । प्रक्रमात्तु नियम्यत इति वचनात् । यत्रैतद्वचनं तत्रैव
प्रक्रम नियमः । अतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यपशुसोमानां
यद्व्यदेवतादिगुणसंस्थाकालविशिष्टः प्रयोग आरब्धः ^६ न स एवा-
वर्तयितव्यः । प्रयोगे प्रयोगे कल्पान्तराण्यप्यनुष्ठेयानि ^७ ॥

^१ प्रक्रम एव दर्शपूर्णमासाभ्यां विकल्पते । आदित एव प्रक्रम्य अनेन यजेत
ताभ्यां वा । न तु प्रक्रान्तस्य त्यागः अप्रक्रान्तस्य वा ग्रहणमिति (रु). ^२ पञ्च-
दशवर्षताऽस्य दर्शपूर्णमासयोस्त्रिंशद्वर्षतया संमिता वेदितव्या प्रयोगतो द्वैगुण्यात्
(रु). ^३ जातस्य तस्यापि—क. ^४ शूद्रस्य (सु. रा). ^५ न पुनः पुनः—क.
^६ आरब्धः स एवावर्तव्यः (सु. रा). ^७ अस्मिन् सूत्रे ; तेन दाक्षायणयज्ञेन पञ्च-
दशवर्षपर्यन्तामिष्टा विरमेत्-स्वयेद्यजेतनेत्यस्मिन् पक्षे यावज्जीवं यजेत इति श्रुतिर्दृश्यते
(सु. रा).

[दाक्षायणयज्ञशब्दार्थः]

(भा) ^१ दक्षस्यायनं ^२ दाक्षायणः ^३ दाक्षायणश्चासौ यज्ञश्च दाक्षायणयज्ञः॥

(सू) ^४ ऐडादधस्सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनक-
यज्ञश्च ^५ व्याख्याताः ॥ १२ ॥ ४० ॥ ६४५ ॥

॥ सप्तदशी स्रष्टिका ॥

[ऐडादधादिशब्दार्थाः निर्वचनफलं च]

(भा) इडादधेन दृष्ट ऐडादधः । सर्वसेनादिभिर्दृष्टा यज्ञाः सार्व-
सेन्यादियज्ञाः । नामधेयप्रयोजनं ऐडादधेन यक्ष्ये ऐडादध*
हविरिदमेषां मयीत्येवं यथानामोत्तरेषु ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

(सू) ^१ ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥ १ ॥
॥ ६४६ ॥

(सू) तं ^२ वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य
पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥ २ ॥ २ ॥ ६४७ ॥

(वृ) इडादधेन—नामोत्तरेषु—तेषां दाक्षायणयज्ञवत्प्रयोगः ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

^१ दक्षस्यायतनं—क. I. ^२ नं आवृत्तं कर्म दाक्षा—घ. II. ^३ यत्न
यज्ञश्च—ख. ग. घ. III. ^४ एतेनैडादध—क. ख. ^५ ते च दाक्षायण-
यज्ञेन व्याख्याताः । तत्समानप्रयोगास्तत्समान फलाश्लेषार्थः (रु). ^६ यो ब्राह्मणगुणेन
प्रकृष्टः स ब्रह्मा भवति (रु). ^७ यज्ञमान इति शेषः ; तथा याज मानेऽनुवादात् (रु).

[ब्रह्मवरणे कर्ता तत्र कारणं च]

(भा) ब्रह्मवरणमध्वर्युणापि कर्तव्यम्^१ उभयत्र वरणविधानात् ।
[ब्रह्मिष्ठपदार्थः]

ब्रह्मिष्ठो—^२ब्रह्माधिकः ॥

(स्) वृतो जपति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६४८ ॥

[जपे वृतकर्तृकत्वोक्तिफलम्]

(भा) ^३वृतो जपतीति वचनात् यत्र^४ वरणं नास्ति सोमेष्टिषु तत्र जपस्यापि लोपः ॥

(स्) अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रसूत आत्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं देव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुप्पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्मणे ब्रह्म भूर्भुवस्सुबृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां बृहस्पते यज्ञं गोपायेत्युक्त्वाऽपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्य निरस्तः^५ परावसुस्सह पाप्मनेति ब्रह्मसदनाचूर्णं निरस्य इदमहमवाग्विसोस्सदने सीदामि प्रसूतो देवेन

[उभयपदार्थः]

(वृ) ब्रह्मवरण—उभयत्र विधानात्—अत्र च याजमाने च ।

[ब्रह्मिष्ठपदार्थविवरणम्]

ब्रह्मिष्ठो—ब्रह्माधिकः—वेदवेदार्थपारगः ब्रह्मनिष्ठश्च ॥

^१ उभयत्र—याजमाने च—ख. ग. अत्र च याजमानमेव—क. अत्र याजमाना (सु. रा). ^२ ब्रह्मभाधिकः—ग. ^३ जदा एवं वृतः तदा उत्तरं मन्त्रं जपतीत्यर्थः (ह). ^४ प्रायणीयादौ (ह). ^५ परावसुः—क. परावसु—ख.

सवित्रा बृहस्पतेः सद्ने सीदामि तदग्रये प्रब्रवीमि
तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशति^१
आहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६४९ ॥

[आस्ते नियमः कालः पश्चान्तरं च]

(भा) उपविशत्याहवनीयाभिमुखः । आस्ते च तत्रैवासमाप्तेः ।
केचित् प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्परिवर्तत इत्याहुः ॥

(सू) कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ॥५॥५॥ ६५० ॥
[वाग्यमने विषयविशेषः]

(भा) ऋत्विग्यजमानकर्मणि ॥

(सू) ^२मन्त्रवत्सु वा कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६५१ ॥

[अमन्त्रवत्स्वपि क्वचिद्वाग्यमनस]

(भा) अमन्त्रवत्सुपि वेद्यन्तपरिस्तरणादौ ॥

[तूष्णीकानां मानसत्वम तद्धेतुश्च]

तूष्णीकेष्वर्थकृत्येष्वपि पात्रप्रक्षालनादिकर्मसु मानसानि वा
तूष्णीकानि । स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाधारयदिति दर्शनात् । यथाऽ-
स्येच्छा तथा प्रयुङ्क्त इति याथाकामी ॥

(वृ) उपविशत्याहवनीयाभिमुख इति—तत्पृथिव्या इत्युपविशत्या-
हवनीयमभ्यावृत्येत्येकं सूत्रम् ॥

आस्ते च तत्रैवासमाप्तेरिति—अर्थान्तरविधिः ।

[केचिदिति पक्षे उपपत्तिः]

केचित्प्रा—र्तत इत्याहुः—तत्पृथिव्या इत्युपविशतीति विधा-
याहवनीयमभ्यावृत्यास्त इति पुनर्विधानात् ॥

[तूष्णीकानां प्राजापत्यत्वमानसत्वयोरुपपत्तिः विशेषश्च]

सप्रजापति—दर्शनात्—यत्तूष्णी तत्प्राजापत्यं इति तूष्णी-

^१ उत्तरतो वेदेऽस्ति दृष्टेयं जपमुक्त्वा ततो दक्षिणातिक्रमोपविशति
उपविशत्याहवनीयाभिमुख आस्ते (रु), ^२ अथवा मन्त्रवत्स्वैव कर्मसु
वाग्यमननियमः । तूष्णीकेष्वनियम इत्यर्थः (रु).

(सू.) यदि प्रमत्तो व्याहरेत् वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च

^१ जपित्वा वाचं यच्छेत् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६५२ ॥

(भा) प्रमत्तः—प्रमादेन व्याहरेत्—उल्लापयेत् ॥

(सू.) ब्रह्मन्नपः प्रणेप्यामीत्युच्यमाने ॥८॥८॥६५३॥

अष्टादशी खण्डिका.

[शानजुपपत्तिः]

(भा) उच्यमान इति वर्तमानसामीप्ये ॥

(सू.) प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्टे यजमानो
अस्तु सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं
यजमानं च धेह्यो प्रणयेति ^३ प्रसौति ॥१॥९॥६५४॥

[प्रणवाद्युच्चैस्त्वकालः]

(भा) नासमाप्ते प्रैषे प्रणवाद्युच्चैः। यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा इति ^४वचनात्।

(वृ) कस्य प्राजापत्यत्वदर्शनात् । तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहतीति
प्राजापत्यस्य मानसत्वावगमात् मानसानां तूष्णीकत्वात् । अस्मिन् पक्षे
मन्त्ररहितेष्वप्यमानसेषु नित्यं वाग्यमनम् ।

[वर्तमानसामीप्यार्थकत्वे फलम्]

उच्यमाने इति वर्तमानसामीप्ये—उक्ते इत्यर्थः ॥

[भाष्यदर्शितकालग्रहणौचित्यम् उच्चैस्त्वादिव्यवस्था च]

नासमाप्ते प्रैषे—समासायां प्रार्थनायां अनुज्ञाने युक्तम् ।

प्रणवाद्युच्चैः—याजुर्वेदिकत्वात् प्रणवात्पूर्वं उपांशुः । पर-
प्रत्यायनार्थत्वात् प्रणवादिः प्रसव उच्चैः । ओमिति ब्रह्मा प्रसौती-
त्युक्तेऽपि न केवलं प्रणवमात्रं प्रसवः । ओमित्युक्त्यानि शस्सतीतिवत्
प्रसवावयवत्वात्प्रणवस्य ॥

यज्ञेषु चै—(स्मरणात्) वचनात्—प्रसवोऽनुज्ञानम् ॥

१ प्रमादप्रायश्चित्तमेतन् (६). २ न वर्तमानकालो विवक्षितः आमन्त्रणमध्येऽ-
नुज्ञानुपपात्तेः (६). ३ अनुज्ञानाति । उपांशुजपमुक्त्वा उच्चैः प्रसवः । स च प्रणवादिः (६).
४ स्मरणात्—I क. स्मरणाच्च—II. ख. ग. घ.

(सू) सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्रसव^१स्तेन कर्मणा यस्मिन्ना-
मन्त्रयते ॥ २ ॥ १० ॥ ६५५ ॥

(भा) यस्मिन् कर्मण्यामन्त्रयतेऽध्वर्युः प्रणेष्यामि प्रोक्षिष्यामि परिग्रही-
ष्यामीत्येतेषु प्रतिवचनं प्रणय प्रोक्ष परिग्रहणानुब्रूयाश्चाश्रावय । प्रणवा-
दीन्वेतानि सर्वाणि ॥

(सू) प्रोक्ष यज्ञमिति हविष इध्माबर्हिषश्च प्रोक्षेत्^२ बृह-
स्पते परिग्रहाण वेदिं स्वगावो देवास्सदनानि
सन्तु । तस्यां बर्हिः प्रथता^३ साध्वन्तरहि-^४स्त्रा^५ नः
पृथिवी देव्यस्त्वित्युत्तरस्मिन् परिग्राहे । प्रजा-
पतेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम्
वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेषु
मां मनुष्येष्विति^६ प्रवरे ॥ ३ ॥ ११ ॥ ६५६ ॥

(सू) देवता वर्धयत्वमिति सर्वत्रानुषजति ॥ ४ ॥
॥ १२ ॥ ६५७ ॥

(सू) मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशित्रमवदीय-
मानं^७ प्रेक्षते ॥ ५ ॥ १३ ॥ ६५८ ॥

[प्रसवप्रतिवचनयोः प्रणवादित्वे मानम्]

(वृ) प्रणवा-सर्वाणि—ओमिति ब्रह्मा प्रसौतीत्युक्तत्वात् ॥

^१ स्तेन तेन—क. स्व. यत्र यत्र कर्मणि तेनाध्वर्युरामन्त्रयते ब्राह्मन्
प्रोक्षिष्यामीत्यादिभिर्निर्गदैः तत्रतत्रामन्त्रतेनेव तेन तेनामिमन्त्रणाविषेदेण प्रोक्षणा-
दिना कर्मणा विशिष्टः प्रसव. कार्यः ^२ प्रोक्षे इति रुद्रदत्तवृत्तौ मुद्रितायां पाठः
^३ नः—स्व. ^४ एतेषु कर्मसु आमन्त्रित एतान् मन्त्रान् जपित्वा प्रसौति
'सामिधेनीरनुवक्ष्यामिति होतारमतिशेषः । स यत्र ब्रूयात् सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति
तदा प्रजापतेऽनुब्रूहीति प्रसौति (रु). ^५ प्रेक्षणे सकृदेव मन्त्रः हविर्गणेऽप्यकरण-
त्वान् अव्यवायात् । यथा पशुगणे मनोता । (रु).

[प्राशिन्नप्रेक्षणमन्त्रे तन्त्रता तद्धेतुपक्षान्तराणि]

(भा) अवदीयमानस्य प्रेक्षणं प्राशिन्नस्य । ^१ बहुष्वपि सकृदेव मन्त्रः कालभेदात् प्राजापत्येषु मनोतावदकरणत्वात् । केचिदावृत्तिविशेषवचनात् ॥

(सू) ऋतस्य पथा पर्येहीति ^२ परिहियमाणं सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याहियमाणम् ॥६॥१४॥
॥ ६५९ ॥

(भा) परिहियमाणमग्नेणाहवनीयम् । आहियमाणमात्मसमीपम् ॥

(सू) ^३ सावित्रेण प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयामीडायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यृह्य तृणानि प्राग्दण्डं सादयित्वाऽद्बन्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाकुष्ठे^४ नोपमध्यमया चाऽङ्गुल्याऽऽदायाऽग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राशामि ब्राह्मणस्यो-

[प्राशिन्नप्रेक्षणे मन्त्रसकृत्त्वे सहष्टान्तोपपत्तिः]

(वृ) अवदीयमानस्य-दकरणत्वादिति—यथा प्राजापत्यादिपशुगणेषु अभ्यावर्तते मनोता तन्न वेति क्रियमाणानुवादित्वात्कालभेदाभावात्तन्त्रत्वमुक्तं तद्वदस्यापि क्रियमाणानुवादित्वादकालभेदात्तन्त्रता ॥

[प्राशिन्नप्रेक्षणमन्त्रावृत्तिपक्षाशयः]

केचिदावृत्तिः विशेषवचनात्—प्रतिद्रव्यमवदानकालभेदात्तदानीमेव वक्तव्यमिति विशेषवचनात् ॥

^१ बहुष्वपि—ग. ^२ अग्नेणाहवनीयमाहियमाणं आसन्नं हियमाणं प्रसंक्षत इति शेषः (रु). ^३ सावित्रः प्रतिगृह्यामीत्यन्तं प्रतिग्रहेः तथैव ब्राह्मणे पाठ्यते. आदाने तु आदद इत्यन्तः । तथा दक्षितत्वात् (रु). ^४ उपमध्यमा अनामिका.

(सू.) दरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामी-
त्यसं^१म्लेन्त्याऽ^२पिगिरति ॥ ७ ॥ १५ ॥ ६६० ॥

एकोनविंशोऽंशिका.

(भा) सावित्रः प्रतिगृह्णाम्यन्तः । आदद इति द्वितीयः । ^३ एवमनयो-
रन्यत्रापि पाठात् । असंम्लेन्त्य—असंस्पर्शयन् दन्तोष्ठाभ्याम् ॥

(सू.) या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहा-
कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहेत्यद्भिरभ्यव^४नीया-
चम्य घसीना मे मा संपृकथा ऊर्ध्वं मे नाभेः
सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेश-
मभिमृशति ॥ १ ॥ १६ ॥ ६६१ ॥

[अभ्यवनयनामन्त्राच्चारणव्यवस्थातद्धेतुः]

(भा) अभ्यवनयनम्—^५अन्तर्नयनं प्राशित्रस्याद्भिर्हृदयदेशे । उच्छिष्टे-
नैव उत्तरत्राचमनविधानात् ॥

(सू.) वाच्य आऽन्निति ^६यथालिङ्गमङ्गानि ॥ २ ॥
॥ १७ ॥ ६६२ ॥

(वृ) उच्छिष्टेनैव—मन्त्रोच्चारणम् ॥

^१ म्लेन्त्याऽपि—क. स्व. असंम्लेन्त्य प्राशित्रं अन्तर्नयनमिमृश । (क). ^२ अपि-
गिरति—निगिरति (क). ^३ एवमनयोस्तयोरन्य (मु. रा). I. एवमन्तयोरन्य-
क. घ. II. एवमन्त्रयोरन्य स्व. ग. III. ^४ नीयमाचम्य—स्व. उच्छिष्ट
एवाद्भिः प्राशित्रं अभ्यवनयि—अन्तं नीत्वा तत आचामात् (क). ^५ अन्तर्नयनम्
—ग. I. अन्तर्नयनम् (मु. पु.) II. ^६ अत्र; * मन्त्रं यालिङ्गं वर्तते तल्लिङ्गेन
मन्त्रेणाङ्गानि स्पृशति^७ इत्यधिकम् (मु. रा).

(सू.) ^१ अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि ॥३॥१८॥६६३॥

(सू.) प्रक्षाल्य प्राशित्रं पूरयित्वा दिशो जिन्वेति
पराचीनं ^२ निनयति ॥४॥ १९ ॥ ६६४ ॥

[निनयने विशेषः]

(भा) पराचीनमनिवर्तयन् मुखेन पुरस्तात्त्रयति ॥

(सू.) मां जिन्वेत्यभ्यात्मम् ॥ ५ ॥ २० ॥ ६६५ ॥

[अभ्यात्मनिनयनप्रकारः]

(भा) मां जिन्वेति ^३ पुनर्गृहीत्वा शेषमित्यवचनात् । अभ्यात्मम्-
आत्मन उपरि ॥

(सू.) यत्रास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिगृह्य

^४ नासंस्थिते भक्षयति ॥ ६ ॥ २१ ॥ ६६६ ॥

[ब्रह्मभागभक्षणकालः तत्प्रमाणं च]

(भा) संस्थिते भक्षणमाध्वर्यवे । सन्तिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ इति तत्रो-
क्तत्वात् ॥

[अभ्यात्मपदार्थः]

(वृ) आत्मन उपरि—हृदयदेशमिमुखम् ॥

[भक्षणकाललाभः भाष्याभितार्थविशेषश्च]

संस्थिते भक्षणमाध्वर्यवे—खण्डसंस्थास्वपि न ब्राह्मणतर्पणान्ते ॥

सन्तिष्ठेते—तत्रोक्तत्वात्—आध्वर्यवसमाप्तावुक्तत्वात् ।

^५ तेन सह विकल्पनात् । संस्थान्तराणां च तस्य चर्त्विष्वात्र-
व्यापारसमाप्तिपरत्वात् निष्क्रमणात्पूर्वं प्राशनम् वचनात् ॥

^१ इत्यरिष्टा—क. विश्वशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् अविशिष्टविधात्राभिभाषीत्वर्थः

(रु). ^२ पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति (रु). ^३ जिन्वति—घ. ^४ पुनरपो
गृहीत्वा. ^५ अपरं पूरयित्वा कल्पान्तरवचनाच्च इति हेत्वंतरमप्युक्तम् (रु).

^६ न कपालविमोचनात्पूर्वम्; तत्र संस्थावचनात् (रु). ^७ एतदादि वचना-
दित्यन्तो ग्रन्थः क.—पुस्तके न दृश्यते.

(घ) ^१ ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा माहि-
सीरहुतो मद्य शिवो भवेत्यन्तर्वेधन्वाहार्यमासन्न-
मभिमृशति ॥ ७ ॥ २२ ॥ ६६७ ॥

[अभिमर्शनप्रैपयोः कर्ता]

(भा) अभिमृष्टेऽन्वाहार्ये ब्रह्मणा यजमानेन च प्रैषोऽध्वर्युणोच्यते ।

(ख) ^२ ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरे-
तत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा
स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाह्यो
प्रतिष्ठेति प्रसौति ॥ ८ ॥ २३ ॥ ६६८ ॥

(सु) ^३ भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति
यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमन्त्रयेत्
॥ ९ ॥ २४ ॥ ६६९ ॥

[भिन्नाभिमन्त्रणे विशेषः]

(भा) मृन्मये भिन्नेऽभिमन्त्रणं समुचीयते ॥

(सृ) ^४ ब्रह्मभागं प्राश्यायाडग्निर्जातवेदाः प्रणो यक्ष्य-
भिवस्यो अस्मान् सन्नस्सृज सुमत्या वाजवत्येत्या-

[भाष्योक्तसमुच्चयविचरणम्]

(घृ) मृन्मये-चीयते—मन्त्रैक्येऽप्युभाभ्यां प्रयोक्तव्यम् ।

^१ विकृतपु दक्षिणानेकत्वे ब्रह्माणः ब्रह्माणः स्य इत्यादि यथार्थमूहो द्रष्टव्यः
(रु). ^२ प्रसवस्य इह पुनर्वचनं ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति बहुवचनेनामन्त्रगतः
प्रतिष्ठेत्येकवचनेन प्रसवः पूर्ववपस्य वर्षयत्वमित्यनुवक्त्रोपश्च यथा स्थातामित्येव-
संभयम्; अन्यथा हि विपरीतः प्रयोगो भवेत् (रु). ^३ अनेनाभिमन्त्रितं अनेनैवापोऽ-
भ्यवहरत्यध्वर्युः अप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः (रु). ^४ कपालविमोचनान्ते दिवो भागोऽ-
सौति ब्रह्मभागं प्राश्य आचम्य अयाडग्निरित्युच^१ प्रणो यक्षीति यजुषाऽपि उपस्थाप्य
श्वेन मार्गेण प्रविष्टः तेन मार्गेण प्रतिनिष्कामति (रु).

(सू) हवनीयमुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ॥ १० ॥

॥ २५ ॥ ६७० ॥

[उपस्थानमन्त्रयोरेषां स्वरूपभेदः]

(भा) अयादग्निर्जातवेदा इत्यक् । प्रणो यक्ष्यभिवस्य इति यजुः ।

[कचित्तन्त्रम्]

वरुणप्रघासेषु तन्नेपोपस्थानं^१ विभवात् ॥

(सू) ^२ एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं
ब्रह्मत्वम् ॥ ११ ॥ २६ ॥ ६७१ ॥

विशी ऋण्डिका.

[एवं विहितत्वोक्तिभावः पश्चान्तरं च]

(भा) इष्टिपशुबन्धानामन्यत्रापि यदुक्तं ब्रह्मत्वं यथा सव्यावृत्तौ ब्रह्म-
यजमाना^३विति । तस्याकरणेऽपि न दोषः एवं विहितमिति वचनात् ।

[भाष्यदर्शिततन्त्रहेतुविचरणम्]

(वृ) वरुणप्र-सम्भवात्—विहारद्वयाहवनीययोरनूहेनाऽऽहवनीय-
भेदात् ॥

[एवं विहितत्वांकेः प्रयोजनाखिवरणम्]

इष्टिपशु-नाविति—आश्वलायनेन ।

तस्याक-चनात्—^४नियमावगतेः । यत्त्वाध्वर्यवकाण्डे

उपादिष्टमिष्टिपशुबन्धेषु तस्याप्यकरणं नियमप्रयोजनम् ॥

^१ सम्भवात् (सु. ८). ^२ यद्वैवं विहितं दशपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वम् । इदमेव सर्वेष्टीनां पशुबन्धादीनां च ब्रह्मत्वमित्यर्थः (रु). ^३ विति यदुक्तं तस्मा (सु. ११).

^४ तन्नियमावगतेः (सु. ११).

(भा) केचिदाहुः—^१इष्टिपशुबन्धानां तु यदधिकमपेक्षितं तच्चत्रैव विहितमिति । ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेशः ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

इति तृतीयः प्रश्नः.

इडामेके, अभिघार्येडां, वाग्यता, दक्षिणसङ्ग्रह, औपभृतम्, अक्षम्, न्यञ्चम्, आज्यलेपान्, देवानां, फलीकरणहोमम्, यथेतम्, आज्ञातम्, अयाद्, यद्यमिचरेत्, संस्थाप्य, स इन्द्राय, यावत्यः, ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा, प्रणय, याः विंशतिः ॥

इडामेक औपभृतमाज्यलेपान् यथेतं संस्थाप्य ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा पट् ॥

[पक्षान्तरस्याशयः]

(घृ) केचिदाहु — विहितमिति—अस्यार्थः—इष्टिपशुबन्धानां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वादेव सिद्धे एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वमित्यधिकं ^२वचनं मत्वाऽतिदेशपरतां सूत्रस्य ^३व्यावर्त्याधिकोक्तसमुच्चयसूत्रार्थ इति ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेश इति—ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्येतावति वक्तव्ये ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोरिति वचनात् दर्शपूर्णमासप्रकरणे ब्रह्मपटलत्याजानम् हौत्रप्रवसादिवत्परिभाषायाम् । अतस्सर्वसाधारण्यमाप्ताविष्टिपशुबन्धानां विहितमित्युच्यत इत्युपदेशः ॥

इति श्रीकौशिकेन रामासिचिता कृतावां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीयप्रश्ने षष्ठःपटलः.

समाप्तस्तृतीयः प्रश्नः.

^१अयं पन्थः ग.—सुस्तके न इत्यते. ^२वचनं त्वादेशपरसूत्रव्यावर्त्याऽधिकोक्तसमुच्चयार्थमिति (सु. रा). ^३व्याकृतावधिकोक्तेः समुच्चयसूत्रार्थ इति—क. व्यावर्त्याधिकोक्तेः समुच्चयसूत्रार्थ इति—ख. ग.

अथ तुरीयः प्रश्नः.

(सू) याजमानं व्याख्यास्यामः^१ ॥ १ ॥ १ ॥ ६७२ ॥

(भा) यजमानस्य कर्म याजमानम् ॥

(सू) यजमानस्य ब्रह्मचर्यं^२ दक्षिणादानं^३ द्रव्यप्रकल्पनं^४
कामानां कामनम्^५ ॥ २ ॥ २ ॥ ६७३ ॥

[द्वितीययजमानशब्दफलम्]

(भा) पुनर्यजमानग्रहणादयजतो मा भूदन्निमे धर्मा इति ॥

अथ तुरीयः प्रश्नः.

[अयजत इति भाष्यभावः]

(वृ)^५ पुनर्यजमान-धर्मा इति—यजमानस्य ब्रह्मचर्यमिति पुनर्य-
जमानग्रहणात् प्रकान्तयागस्यैते ब्रह्मचर्यादयो धर्मा इति ॥

^१ तत्प्रसङ्गात् क्वचित्पञ्चकर्मणि । यजमानयोर्वा कर्म याजमानम् । उपहृतेयं
यजमानेत्यादौ पञ्चमामपि यजमानव्यपदेशोपलम्भात् (रु). ^२ ऋत्विक्पारिक्रियः
(रु). ^३ द्रव्यकल्पनम्—क. ^४ ब्रह्मचर्यादित्यनुष्ठेयं अविशेषेण चोदितमपि सर्वत्र
यजमानस्यैव भवति न त्विजाम् । वचनादृत्विजामपि भवति ; यथा यदि कामयेता-
भ्युर्युरित्यादि । तथा च यावदुक्तमेव कर्म पञ्चमसर्वत्रेति न्यायविदः । यावदुक्तं पञ्चमाः
कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपश्चेति सत्याषाढः । भरद्वाजस्तु आत्मसंस्कारा वपनवर्जं
पञ्चमाः इति (रु). ^५ अत्र ;—व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः इत्यधिकं
(सु. रा),

[द्वितीयं प्रयोजनम्]

(भा) यजमानाया वा अवचनात् ॥

[तृतीयं प्रयोजनम्]

नियमा ब्रह्मचर्यादयो य एतस्मिन् प्रकरण उच्यन्ते ते यजमान-
स्यैव भवन्ति । आध्वर्यवो वेद इति समाख्यानादध्वर्योः प्राप्ताः ;
यजमानस्यैव भवन्ति नाध्वर्योः । लोके फलसंयुक्तस्यैवोपवासादीनि ।

[तृतीयप्रयोजने औचित्यं शाखान्तरसमानन्यायता च]

अन्यस्मिन्नपि वेदे नियमा यजमानस्यैव ॥

[भाष्योक्तद्वितीयप्रयोजनोपपत्तिः]

(वृ) यजमा-चनात्—^१अथवा पल्लया यावदुक्तधर्मत्वात् ब्रह्मचर्या-
दीनामविधानान्निवृत्तत्वात् पुरुषस्यैव नियमा इत्येवमर्थं वा पुनर्वचनम् ।
ननु यजमानस्य ब्रह्मचर्ये कथं पल्लयास्तदभावः ? ब्रत्येऽहनि स्त्रीगमन-
निमित्ता व्रातपती यजमानस्यैव यथा स्यादिति चेत् ; न ; तस्या अपि
सहाधिकारादविशेषः ; उच्यते ;—यदा त्वनपत्या पल्लयतुच्छाता तदा
^२देवरेण तन्निमित्ता व्रातपतीति ॥

[भाष्ययोजना]

नियमा-भवन्ति—यद्यपि,—

आध्वर्यवो-प्राप्तः—तथाऽपि ;—

यजमा-ध्वर्योः—इत्येवमर्थं पुनर्वचनम् ।

[तृतीयप्रयोजने औचित्यविवरणम्]

लोके-दीनीति—फलार्थिनः फलसिद्धये योग्यत्वाय ब्रह्मचर्या-
दिनियमाः ॥

[शाखान्तरसमानन्यायोपपादनम्]

अन्यस्मिन्नपि-स्यैव—ऋक्सामवेदयोरप्युक्ताः । फलार्थित्वा-
दतावुपेयादेव । यस्य ब्रत्येऽह्निति प्रकृत्य यदा त्रिरात्रीणां स्वादयैनामु-
पह्वयेतेति तस्मिन्नेव काले विधानात् ॥

^१अथ पल्लया (मु. रा).

^२देवरवरणेन-घ.

[कचिद्वृत्तिजोऽपि नियमः]

(भा) वचनाद्वृत्तिजामपि । योऽस्याभिमाषास्यन् स्यादित्यादि ॥

[दक्षिणादानकामने यजमानधर्मः कचिद्वृत्त्यस्यापि]

तथा दक्षिणादानादीनि फलसंयुक्तानि । वचनाद्वृत्तिजामपि भवन्ति ; अनङ्गान् होत्रा देय इति । यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति च ॥

(घ) ^१ प्रत्यगाशिषो ^२ मन्त्रान् जपत्यकरणानुपतिष्ठतेऽ-
नु^३मन्त्रयते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६७४ ॥

(ङ) वचनाद्वृत्तिजामपि—दित्यादि ;—नियमाः ॥

[दक्षिणादानस्य यजमानधर्मत्वोपपत्तिः]

तथा—क्तानि—सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते इत्यादिना दक्षिणादानस्य फलसंयोगश्रवणात् । तथा यस्यैवं विदुषोऽ-
न्वाहार्य आह्वियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नेतीत्यादिना फलसंयोगश्रवणात् ।
किञ्च स्वत्यागरूपत्वाच्च यजमानस्यैव ॥

वचनाद्वृत्तिजामपि—देय इति ;—कामानां कामनं यजमानस्य ।

वचनाद्वृत्तिजाम् ^४ ॥

^१ वेदस्याध्वर्यवसमाह्वयया सर्वेषां मन्त्राणामाध्वर्यवत्वे प्राप्तं उच्यते ;—ये
आत्माशरीरभिवादिन आध्वर्यवे कर्मणि करणतया नियुक्ताः मन्त्राः तान् जपति तैरुपतिष्ठते
तैरनुमन्त्रयते वा यजमानः न त्वध्वर्युः ; आशासितृगामिफलत्वादात्माशिषो स्वाम्य-
र्थत्वाच्च सर्वकर्मफलानाम् । अतः सामर्थ्येन समाह्वया बाध्यत इति भावः । जैमिनिना-
प्युक्तम् (३-८-१५) । करणमन्त्रास्तु प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवा एव ममाग्र इत्यादयः ।
तेष्वप्याशर्यजमानार्था । अस्मच्छब्दो भक्तः । जपादीनां विषयविभागं दर्शयिष्यति
अन्वाधीयमाने जपतीत्यादि । यत्र न दर्शयति तत्र योम्यतयैव व्यवस्था । प्रबरे प्रविश-
माणे इत्यादी जपः । स्व आयतने मनीषया इत्यादावुपस्थानम् अनुमन्त्रणं वा ।
वेदि संमृज्यमानामित्यादावनुमन्त्रणम् । प्रादिकं चैतत् जपादिक्रियान्तराणामपि
प्रदर्शानात् पुरोडाशमभिमृशतीत्यादि (६) । ^२ प्रत्यगाशिषा—स्व, ^३ मन्त्रयते वा—स्व,
^४ इष्यप्रकल्पनं ; यज्ञसाधनद्रव्याणीभ्माबर्हिंरादीनि । तेषामुपकल्पनं विद्वारदेशे
स्थापनम् इत्यधिकम् (घ. रा).

[प्रत्यगाशीर्मन्त्राणां प्रमाणानपेक्षं याजमानत्वम्]

(भा) प्रत्यगाशिष आत्मगामिनः अस्मद्वाचिन उत्तमपुरुषवाचिनश्च । तेषामाशीर्वितामन्तरेणापि वचनं याजमानत्वम् । यथा घृष्ट्यादीनामभि-
मन्नणम् ॥

[अकरणोदाहरणम्]

गर्गत्रिरात्रे जपोपस्थाना^१नुमन्नणादयो ये दूरस्थाः क्रियायाः ते न

[क्वचित्प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवाः]

करणाः । ये सन्निपत्योपकुर्वन्ति ते प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवा एव ।

^२ यथाऽग्न्युपसमिन्वनमन्वाधाने ॥

[प्रमाणानपेक्षत्वे हेतुः]

(वृ) प्रत्यगाशिषः—याजमानत्वम्—फलाशासनस्य यजमाना-
र्थत्वात् ॥

[अकरणमन्त्रः]

गर्गत्रिरात्रे—अकरणाः—त्वमग्ने सहस्रमानयेत्यादिना ।

[प्रत्यगाशिष इत्यादिस्त्रार्थः]

जपोप—अकरणा इति—प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणानु-
पतिष्ठतेऽनुमन्नयत इत्यस्यायमर्थः ;—प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्य-
करणान् प्रत्यगाशिषो ^३ जपति तादृशैरुपतिष्ठतेऽनुमन्नयते च । ^४ दूरस्थाः
क्रियायाः इति क्रियानभिषायिनः कारकाभिषायिनश्च । तेषां मन्त्राणां
याजमानत्वं प्रत्यगाशिषाम् ॥

[आध्वर्यवत्वे हेतुः]

ये सन्निपत्योप—र्यवा एव—करणमन्त्राणां क्रियाकर्त्रैव
प्रयोज्यत्वात् ॥

[आध्वर्यवप्रत्यगाशीर्मन्त्राः]

यथाग्न्यु—धाने—ममाग्ने वर्च इत्यादीनाम् ।

^१ स्थानाभिमन्त्रणानुमन्नणादयो—ट. ^२ यथाऽग्न्युपसमिन्वन—ग. ^३ जपति
अनादेशे उपतिष्ठतेऽनुमन्नयते वा (सु. रा). ^४ दूरस्थानक्रियायाः—ख. ग.

[जपोपस्थानानुमन्त्राणानां व्यवस्थापकम्]

(भा) यत्र सप्तम्या निर्देशस्तत्र जपः ; यथा होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च प्रत्रियमाण इति । यत्र ^१तु द्वितीया तत्रोपस्थानमनुमन्त्रणं वा । पुनर्वचनं नियमार्थम् ॥

(सू) ^२पर्वणि च केशश्मश्रु वापयते ॥४॥४॥६७५॥

[वपनविधेर्नियामकता तत्फलं च शब्दार्थश्च]

(भा) अर्थप्राप्तत्वाद्द्वपनस्य यदि विद्यतेऽन्यस्मिन् काले नियम्यते । अत

[भाष्यदर्शितनियमोदाहरणम्]

(वृ) यत्र तु—णं—वा—नियमार्थम्— यथाऽऽग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तत्रोपस्थानमेव । अनुमन्त्रणमिति नियमार्थः पुनरुपदेशः ॥

[कालमात्रनियमविधित्वं यदिशब्दभावश्च]

अर्थप्राप्त—नियम्यते—पर्वणि च केशश्मश्रु वापयते इत्यर्थतः प्रवृत्तस्य वपनस्य कालविधिपरत्वाद्द्वचनस्य अर्थान्तराभावादिच्छाप्राप्तस्य वपनस्य कालमात्रनियमविधिः । उत्तरत्राऽप्यल्पश्च इति वचनात् यदि वर्षिष्ठाः केशा विद्यन्ते इच्छा च विद्यते ततोऽस्मिन् काले नियमः । नैमित्तिकभेदेन छेदनभेदनादिना प्रयुक्तानां ^३होमयागादीनां तत्तन्निमित्त-युक्तकर्माङ्गत्ववत् इच्छायां केशभूयस्त्वे च क्रियमाणस्य कादा-

^१ द्वितीया—क. ख. ग.

^२ ऐच्छिकत्वाद्द्वपनस्य पर्वणि पाक्षिकं सत् नियम्यते वापयत एव पर्वणीति । तेनापर्वण्यनियमः । तच्च पितृयज्ञवदनज्ञं स्वकालविधानात् ; तेन अकरणेऽपि दर्शपूर्णमासयोः कार्यं त्रिंशत् वर्षाणि वा जीर्णं वा विरमेदित्यादिकल्पेषु । कर्माङ्गं वा वपनम् ; मृता वा एषेत्यादेल्लिङ्गात् । तदाऽपि पर्व-ग्रहणात् पथिकृन्मुखायां प्रकृतौ विकृतिषु चापर्वकालासु नेष्यते यथा नैमित्तिकेष्टेषु । केशश्मश्रुग्रहणात् लोमवपनमैच्छिकं वेदितव्यम् (६). ^३ होमयागादीनां (सु. रा).

(मा) इष्टिबहुत्वे पुनः पुनर्न क्रियते । चशब्देनान्यत्रास्य प्रतिषेधोऽनु-
मीयते ॥

(सू) अप्यल्पशो ^१ लोमानि वापयत इति वाजसने-
यकम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६७६ ॥

(भा) अप्यल्पशः—अल्पान्यपि लोमानि असमर्थान्यपि इमश्रुणि ॥

(वृ) चित्काङ्गता । इच्छायां सत्यां नैमित्तिकत्वादवश्यं कर्तव्यमेव ।
अनिच्छायां च केशभूयस्त्वे नियतम् । मृता वा एषा त्वगमेध्या
यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेघमुपैतीति
पुरुषसंस्कारद्वारेणाङ्गत्वात् । मृता वा एषा त्वगिति लिङ्गात् ^२ नख-
भूयस्त्ववद्रोमोद्गमो भूयस्त्वमपि न सहते ॥

[चशब्दार्थविवरणम् ; यज्ञाङ्गत्वादिपक्षाः सूत्रे नखोपलक्षणं च]

चशब्देन—नुमीयते—अपर्वकाले च कर्मण्यप्रवृत्तेऽपीच्छायां
सत्यां कुर्यादिति । केचित्प्रकरणदेव कर्माङ्गत्वे ^३ पर्वग्रहणात्कर्मणोऽ-
नङ्गमिति । अन्ये त्वपर्वकालेऽपि दर्शपूर्णमासप्रवृत्तौ कर्तव्यमित्याहुः
यज्ञियो भूत्वा मेघमुपैतीति लिङ्गात् । केशवस्वामिमेते तु लोमनखवपन-
प्राप्त्यर्थेऽकार इति । स्वमते केशश्मश्रुग्रहणं समानदेशस्य नखस्यापि
प्रदर्शनम् ॥

[सूत्रे लोमग्रहणस्योपलक्षणता सूत्रार्थश्च]

आप्यल्पशो—इमश्रुणि—लोमग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ; अस्यार्थः—

^१ लोमानि तनूद्वाणि तान्यल्पान्यपि वापयितव्यानि केशश्मश्रुकर्णं सत् उपेक्ष्य-
ताम् । प्रकृतमेव वा श्मश्रु लोमशब्देन विवक्षितम् ; लोमांशेषत्वाच्छमश्रुणः । अल्प-
मपि श्मश्रु वापयत एव । केशास्तु अल्पे सन्तो नोप्येरन् (४). ^२ नखवदचित्मागो-
द्गमोरोमाणां भूयस्त्वम्—घ. नखवेत्त्वमागोद्गमोरोमाणां भूयस्त्वम् (मु. रा).
^३ कालेऽपि च—घ. कर्मप्रवृत्तोऽपि—क. ^४ “इत्वेपर्वक—ख. ग. इत्वे सिद्धे
पर्व—क. ^५ पूर्व—ख. ग. ?

(सू) विद्युदासि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति

^१ यक्ष्यमाणोऽप उपस्पृशति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६७७ ॥

[वपनस्यैच्छिकत्वम् ; वपनोत्तरं स्नानम् । यक्ष्यमाणपदभावश्च]

(भा) यक्ष्य इत्युक्त्वा कामो वपनम् । स्नात्वाऽपामुपस्पर्शनम् यक्ष्यमाण इति वचनात् । अतः ^२ अमावास्यायामपि पुनः ; कालभेदात् ॥

(सू) तदिदं सर्वं यज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ ६७८ ॥

(वृ) ^३ अल्पशः केशान् वापयते अल्पशो लोमानि वापयेत् अपिशब्दः श्मश्रुग्रहणार्थः इति सूत्रयोजनेति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपौर्णमासमेव वपनं न दर्शे । अधिकारिसंस्कारत्वात् एकत्वाच्चाधिकारस्य ॥

[कामशब्दफलम्]

यक्ष्ये—पनम्—काम इत्यधिकारः सङ्कल्पप्रदर्शनार्थः ।

[उपस्पर्शनकालप्रदर्शनाशयः]

स्नात्वा—र्शनम्—वपनोत्तरकालमुपस्पर्शनविधानात् । यदा सङ्कल्पात्प्रागेवापामुपस्पर्शनं ततः पूर्वमेव वपनम् ॥

यक्ष्यमाण इति वचनात्—यक्ष्य इति ^४ सङ्कल्पाव्यवधानावगतेः ।

[आवृत्तिहेतुः]

अतः—भेदात्—प्रयोगभेदात् प्रयोगार्थोपस्पर्शनमावर्तते ॥

^१ यक्ष्यमाणः—यष्टुं कृतसङ्कल्पः सङ्कल्पश्च मनसोऽसाधारणव्यापारत्वान्मानसः । वाचिकोपीत्यपरम् 'यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते इति लिङ्गात् । मनसा त्रिस्सङ्कल्पयति वाचा त्रिरुचैरिति बोधायनः । क्रतुकामः कामयितव्यः । कामना प्रकाराश्लोका बोधायनेन । सन्तमपि कामं वर्जयन् परदेवतां पिप्रीषेत् दर्शेन यक्ष्य इत्येवमादिरेव युक्तस्सङ्कल्पः (४). ^२ वचनात् । अमा—ङ्क. ^३ यजति चोदितेष्विष्टिपशुसोमेषु । अतश्च दर्विहोमेषु न भवति (५). ^४ सङ्कल्प्याव्यव—ङ्क. ^६ मार्थ-
पामुप—घ.

[एतदुपस्पर्शनवत्तया संग्राह्यकर्माणि उपदेशमतं मानं च]

(भा) एवमिष्टिविकारेष्वपि भवति । सर्वयज्ञा दर्विहोमैस्सह । उपदेशो यज्ञक्रतुसंयुक्तेष्वेव । बाह्वणे तथा वचनात् ॥

[अग्निहोत्रेनोपस्पर्शनम्]

न त्वेवाग्निहोत्रे, तत्र होमे पुनर्विधानात् ॥

[यक्ष्यमाणत्वकृतोपस्पर्शनकालः]

यज्ञक्रतुषु यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति पुरस्तात्प्रणयनस्येष्टि विकारे-
ष्वपामुपस्पर्शनम् ॥

[पश्वादिषूपस्पर्शने कालः]

(वृ) एवमिष्टि-भवति—पश्वा^१दिषु यदा सङ्कल्पादूर्ध्वमुपस्पर्शनं तदा यक्ष्यमाणशब्दस्य प्रथमपदार्था^२रिप्सुपरत्वात् प्रणयनस्य प्रथम-
पदार्थत्वात्पशावाहवनीयपणयनात्पूर्वमुपस्पर्शनम् ॥

[दर्विहोमसाधारण्येनोपस्पर्शनप्रापकम्]

सर्वयज्ञादर्विहोमैस्सह—यक्ष्यमाणोऽप उपस्पृशतीति विधाय तदिदं सर्वयज्ञेष्विति पुनर्वचनात् ॥

उपदेशो—वचनात्—अथो आहुः सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति ।

[अग्निहोत्रे तदभावांपपादनम्]

न त्वेवाग्निहोत्रे—आरम्भे दर्विहोमेषु प्राप्तिपक्षेऽपि ।

तत्र होमे पुनर्विधानात्—होप्यन्नप उपस्पृश्य पालार्शी समिधं हुत्वाऽप उपस्पृश्य ^३अन्तर्वेदीत्युत्कर्षापकर्षविधानात् नोपक्रमोप-
संहारयोः । अत एवाग्निहोत्रेऽपि तयोर्याजमानत्वम् ॥

[पुरस्तात्प्रणयनादुपस्पर्शने हेतोरुपपादनम्]

यज्ञक्रतुषु—स्पर्शनम्—अस्यार्थः—^४सङ्कल्पोत्तरकालमपामुप-
स्पर्शन^५पक्षे साह्रं^६ प्रधानं प्रति यक्ष्यमाणत्वापाये केवलं प्रधानं
प्रति यक्ष्यमाणत्वस्याश्रयितव्यत्वादवदानात्प्रागुपस्पर्शने प्राप्ते प्रणयनात्पूर्वं

^१ अथादिषु ?—ख. ग. ^२ धेरारिप्सु—ख. ग. ^३ अन्तर्वेद्युत्कर्षा—ख. ग.

^४ संकल्पात्परकालम्—घ. ^५ शर्नकाले साह्रम्—ट. ^६ साह्रं प्रति—क.

(भा) सोमेष्टिषु ॥

(सू) ^१ अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारो-
हति सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमः-
श्श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वसन् रुद्रानादि-
त्यानिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व
आयतने मनीषया । इमामूर्जे पञ्चदर्शी ये प्राविष्टा-
स्तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवादिह
तानावहतु पौर्णमासं हविरिदमेषां मायि आमा-
वास्यः हविरिदमेषां मयीति यथालिङ्गमाहवनीयेऽ-
न्वाधीयमाने जपति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ६७९ ॥

(सू) अन्तराग्नी पशवो देवसः सदमागमन् । तान्
पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्त-
राग्नी तिष्ठन् जपति ॥ ९ ॥ ९ ॥ ६८० ॥

(सू) इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभि-
संवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने
मनीषया । इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं
गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः परिगृह्णामि

(ब्र) कर्तव्यमित्युपस्पर्शनोत्तरकालमन्वाधानजपविधानादुपस्पर्शनोत्तरकाल
मेव प्रणयनम् ॥

सोमेष्टिषु—सोमार्थस्य प्रसङ्गः ॥

^१ सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां आथा लुप्यते श्वोयज्ञायेत्यादिलिङ्गविरोधात् । यदा
तु अल्पापि पञ्चदर्शी स्यात् तदा न लोपरतृतीयस्याः । विहृतिषु तु यथार्थमूहस्सर्वत्र ।
तथा नामवर्तीष्ठाष्टिषु तत्तन्नाम्ना उपलक्षणं कर्मणः । अनामकास्तु सामान्यनाम्ना
उपलक्षणीयाः यथेष्टं हविरिति (४).

(स) स्व आयतने मनीषयेति गार्हपत्यम् ॥ १० ॥
॥ १० ॥ ६८१ ॥

॥ प्रथमा खण्डिका ॥

[सूत्रोक्तजपस्य कचिल्लोपः]

(भा) सद्यस्कालायां पौर्णमास्यामग्निं गृह्णामीत्यृचो लोपः ।

[अलोपपक्षे सम्भवी ऊढः]

यदि तु परिपाठः ; अद्य यज्ञायेत्युच्येत ॥

[भाष्योक्तजपलोपनिदानम्]

(वृ) सद्यस्काला-लोपः—^१श्वो यज्ञाय रमतामिति यज्ञस्य श्वः काल सम्बन्धस्य सद्यस्कालायामभावात् प्रकृतौ चोहानुपपत्तेः लोप एव प्रधानशब्दस्य । ^२असंभवाच्च ^३ । न च पत्नी^४संज्ञातिवत् प्रकृतिप्रयोगद्वय^५साधारण^६त्वादविवक्षा ; तत्र प्रातिपादिकार्थसंभवाद्वचनाविवक्षा । इह तु व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इतिवत् द्वयहकाल-प्रयोगे प्रकृत्यन्वयसम्भवात् समवेताभिषायित्वात् सद्यस्कालायां लोप एव ; यवप्रयोगे व्रीहिमन्नवत् ॥

यदि तु परिपाठः—कर्तव्यस्स्यात् ॥

[ऊढे दृष्टान्तः]

अद्य यज्ञायेत्युच्येत—ऊढेनाद्य मुत्यामितिवत् ॥

^१श्वो यज्ञायेति सद्यस्कालायां विरोधात्-घ. ^२असंभवाच्च-ख.ग.ट. संभवाच्च-क. ^३वाच । पत्नी-क. वाच न पत्नी (सु. रा). ^४द्वयासाधा-क. ^५यादविवक्षा तत्र प्रा-ख. ग. श्रुति-तत्र प्रा-ख. ग.

[विकृतिषु चिवक्षितार्थोपलक्षणप्रकारः]

(भा) विकृतौ सद्यस्कालायामूह एव । यस्मिन्श्चाहनि प्रयुज्यते तस्योपलक्षणम् । इमामूर्जमेकादशीमिति ॥

[क्वचिदुपलक्षकशब्दविशेषाः]

नामधेयविकारश्च यासामस्ति तासां तेनैवोपलक्षणम् ; यथा^१ चैत्रं हविरिति । पञ्चदश्याः परतः प्रथमां द्वितीयामिति ॥

[प्रसक्तविरोधपरिहारेणोपलक्षणतानिर्वाहः]

(वृ) विकृतौ सद्यस्कालाया-पलक्षणम्—अन्वाधानकालतिथेः इमामूर्जं पञ्चदशीमिति यक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहार्थत्वात् कालपरत्वाभावात् पञ्चदशीविवक्षा । ततोऽन्वाधानतिथ्युपलक्षणम् । यथा—

इमामूर्जमेकादशीमिति—पर्वणि सुत्याया^२मेका दीक्षेति पक्षे दीक्षणीयायां गुणविकृतीनां पूर्वस्यां पौर्णमास्यां पूर्वस्याममावास्यायामिति चतुर्दश्यां प्रवृत्तौ पञ्चदशीशब्दस्य लोपः । पथिकृन्मुखे च ॥

[उपलक्षकनिर्णयलिङ्गम्]

नामधेय-हविरिति—^३ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेणेति लिङ्गात् ॥

पञ्चदश्याः—यामिति—न षोडशी न सप्तदशीमिति त्रिंशिनो मासाः पञ्चदशिनोऽर्धमासाः इति दर्शनात् त्रिंशद्गणनायां षोडश्याशुपलक्षणमपि^४ प्राप्तमिति प्रतिषिध्यते । अमावास्यायां च पञ्चदशीमित्येव प्रकृतौ निवेशात् ; अर्धमासे देवा इज्यन्ते । त्वया होता संतनोत्यर्धमासानिति दर्शनाच्चार्षमासमात्रोपलक्षणस्य कर्तव्यता ॥

^१ यथा चैत्रं-ग. ^२ मेकदीक्षापक्षे-क. ^३ चित्रायामिष्टौ शुभमात्रविकृतानु प्रकृतिष्वप्युह दाक्षायणशब्दादौ नामधेयौपदेशस्य प्रयोजनाभावात् । अनामधेयानु सामान्यनामधेयेनैष्टं हविरिति-क. घ. ^४ क्षणमिति प्रतिषिध्यते-क.

[अन्तराशब्दार्थसंबन्धिनौ]

(भा) अन्तराग्नी—गार्हपत्याहवनीययोः ॥

[अन्वाहितजपाङ्गि]

अन्वाधानाङ्गमन्वाहितजपः ॥

[इमामित्यादिलोपः क्वचित्]

इमामूर्जमिति विकृतिषु लोपमेके ॥

[समुदायशब्दैरपि क्वचिदुपलक्षणम्]

यासां समुदायनाम तासां समुदायेनैवोपलक्षणम् । यथा
दैवश्येनिकं आपाध्यं हविरिति ॥

[उपदेशमतम्]

उपदेशस्त्वदमहमित्येवमन्तमन्वाधानयाजमानं न विकृतौ ;
तस्य समुदायस्याभावात् ॥

[अग्निविशेषयोरवधित्वे मानम्]

(बृ) अन्तराग्नी गार्हपत्याहवनीययोः—नान्तराग्नी संचरति यदि
पूर्वोऽनुगतस्संचर्यमिति सूत्रकारनिर्देशात् तयोः प्राधान्याच्च ॥

[अन्वाधानस्याङ्गित्वोपपत्तिः]

अन्वाधा—जपः—अन्वाधानानन्तरमुपदेशादेव प्राप्ते अन्वाहितेषु
जपतीति पुनरुपदेशात् । अतः सोमेष्टिषु न भवति । प्रायणीयादिषु
अन्वाधानाभावात् उत्तरेण विहारमुपविश्य चातुस्स्वर्येण ॥

[इमामित्यादेर्विकृतौ लोपहेतुः]

इमामूर्जमिति—विकृतिषु लोपमेके इति—पौर्णमासं हविः
आमावास्यं हविः इति पर्वद्वयसम्बन्धिकर्मनिर्देशात् पार्वणहोमवत्समुदाय-
विवक्षया विकृतिषु लोपः ॥

यासां समु—पलक्षणम्—दिवश्येनापाघादीनाम् ।

[उपदेशपक्षाशयः]

उपदेशस्त्व—स्याभावात्—अन्वाधानमन्नगणे एकस्य समुदाय-
द्वयाभिधायिनो मन्नस्य विकृतिष्वसंभवात् । अन्यस्य श्वःकालसंबन्ध-

- (घ) अयं पितृणामग्निरवाङ्मुखा पितृभ्य आ । तं
पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करत् इति दक्षि-
णाग्निम् । अजस्रं त्वा सभापाला विजयभाग^०
समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सम्य विजित्यै
शरदश्शतम् इति सम्यम् । अन्नमावसथीयमभि-
हराणि शरदश्शतम् । आवसथे श्रियं मन्त्रमहिर्बु-
ध्नियो नियच्छतु इत्यावसथ्य^१म् ॥१॥११॥६८२॥
- (च) इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि
इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि
इदमहं वरुणज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमी-
त्य^२न्वाहितेषु जपति ॥ २ ॥ १२ ॥ ६८३ ॥
- (सू) पयस्वतीरोषधय इति पुरा चर्हिष । ^३आहतोर्जा-
यापती अश्रीतः । पुरा वत्सानाम^४पाकर्तोरमावा-
स्यायाम् ॥ ३ ॥ १३ ॥ ६८४ ॥

(घृ) नियमात् । यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाश्चोमूते यजते
इति दर्शनात् । वसून् रुद्रानित्यस्यापि श्वो यक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहार्थत्वात्
अन्तराग्नी इत्यादीनामप्यनेन समानार्थत्वात् सर्वेषां लोपः ॥

^१ सर्वान्वाधीयमानमनुपतिष्ठते इति शेषः अनुमन्त्रयत इति वा (रु). ^२ अत्र
अन्वाधीयमान इति प्रकृत्य पञ्चानामग्नीनां याजमानान्युक्त्वा तेष्वन्वाहितेष्वियुपसंहारात्
न सभ्यावसथ्ययोरार्धयवेऽनुकमप्यस्ति तूष्णीकमन्वाधानम् इत्यवगन्तव्यम् । मन्त्र-
वर्णश्च भवति विजयभाग^०समिन्धताम् (रु). ^३ आहतोः—आहरणात् । तथा
^४ अपाकर्तोरिति कालकक्षाया चेत्यम् ; तेन यदा पौर्णमास्यां अन्वाधानपरि-

[दर्शादौ दम्पत्योर्भोजनकालः तत्र पक्षभेदाच्च]

(भा) पुरा—पूर्वम् । परिस्तरणानामाहरणादर्शनम् पौर्णमास्यामपि । अपि वा पूर्वेषुर्बहिषोऽभावात् पुराबहिष आहर्तोऽरिति बहिष-
इशब्दः कालोपलक्षणात्वात्परिस्तरणपरः । अशनस्य नित्यकर्तव्यत्वात्
नास्मिन् पक्षे निषेधः ॥

(बृ) पुरा-दशनम्—दर्शितम् ।

[दम्पत्योर्भोजने पौर्णमास्यां विशेषः]

पौर्णमास्यामपीति—पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः
इति नियमात् पूर्वेषुर्बहिषोऽभावात् पुराबहिष आहर्तोऽरिति बहिष-
इशब्दः कालोपलक्षणात्वात्परिस्तरणपरः । अशनस्य नित्यकर्तव्यत्वात्
नास्मिन् पक्षे निषेधः ॥

[अपि वेत्यादिभाष्योक्तार्थपूरणम्]

अपिवा-विधानेन—सह पुरा बहिष आहर्तोऽरिति निर्देशः
प्रवर्तते । पक्षान्तरेऽशनमग्रचन्वाधानमित्यादयः कल्पाः ॥

[दर्शपौर्णमास्योर्भोजनकालविंशते हेतूपपादनम्]

कृत्वावत्सा-स्वायाः इति—केवलवत्सापाकरणाङ्गत्वाभावात्
न प्राक्छेदनादशनम् । पौर्णमास्यां तूत्तरेण गार्हपत्यमित्यस्मात्पूर्वमेव
बहिषाहरणस्यैवाङ्गत्वात् ॥

[उपदेशपक्षेऽशनप्राथम्ये हेतूपपादनम्]

उपदेशोऽशनं-ग्रहणादिति—अग्रचन्वाधानं वत्सापाकरण-
मिति पदार्थगणनायां छेदनस्य पृथग्ग्रहणाभावात् वत्सापाकरणाङ्गं

स्तरणोपवासा एव कियन्ते यदा च अमावास्यायां न सञ्जयते तयोः
कालयोरश्रौतः । प्राक्परिस्तरणानां च बहिषो वाऽऽहरणात् प्रथमभासे चामयोर्मन्त्रः ।
अयं चास्मिन्नहनि अर्थप्राप्तस्याशनस्य नियमः । तेन सथस्कात्काले असत्यां भुषि
नेष्यते (६).

[मन्त्रोच्चारणकालः]

(भा) प्रथमप्रासे मन्त्रः ॥

[प्रथमप्रासमन्त्रमात्रनिवृत्तिपक्षः]

अथवा प्रथममन्त्रस्य निवृत्तिः ॥

(घृ) छेदनम् । उत्तरकार्याणां तदर्थं छिन्नशास्त्रोपजीविता । दर्भादेरपाकरणेऽपि अपाकरणात्प्रागेव शास्त्राच्छेदनम् । शास्त्रयैव गोप्रस्थानं न दर्भैरिति । अतः छेदनात्पुरस्तादशनम् ॥

[मन्त्रस्य प्रथमप्रासाङ्गत्वे हेतुः]

प्रथमप्रासे मन्त्र इति—अस्यार्थः ;—पयस्वतीरोषधय इत्यश्रीत^१ इति वचनात् करणमन्त्रत्वात् तस्यान्तेन कर्मादेः सन्निपात्यत्वात् प्रथमप्रासस्तस्यादिरिति तत्र मन्त्रः ॥

[गतार्थत्वादवक्तव्यत्वशङ्कापरिहारः]

ननु परिभाषयैव सिद्धत्वान्न वक्तव्यम् ; सत्यम् ; द्वात्रिंशत् गृहस्थस्येति प्रासबहुत्वे सति आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन मन्त्रवतां षष्ठप्रासानां अन्ते षष्ठप्रासेऽस्य मन्त्रस्य निवेशप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं भाष्यम् । तर्हि तन्निवृत्तौ को हेतुः ? उच्यते—एष भोजनस्य प्राससमुदायनिर्वर्त्यस्य मन्त्रः ; भोजनावयवस्य^२ करणमन्त्राः प्राणादयः इत्यसमान^३विषयत्वात् । अत एव प्रथममन्त्रेण समुच्चयः ॥

[प्रथममन्त्रनिवृत्तिपक्षोपपत्तिः]

अथवा—प्रथममन्त्रस्य निवृत्तिः—स्थानापलत्वादस्योभयोरन्तेन सन्निपातायोगेन अन्यतरस्य^४ कर्मण्यसम्बन्धाच्च ॥

^१ अयंप्रन्धः ग. —पुस्तके न दृश्यते. ^२ करणाः प्राणादयः—घ. ^३ मान-विशेषत्वात्—ट. ^४ कर्मणेऽसं—ख. ग. कर्मणाऽसं—घ.

[द्वितीयाद्येवप्राकृतमन्त्रपक्षः]

(भा) अथवा द्वितीयादिषु प्राकृता मन्त्राः ॥

[प्राकृतसर्वमन्त्रवाधपक्षः]

¹ अथवा सर्वेषां प्रत्याग्नयोऽयं मन्त्रः ॥

[बर्हिराहरणात्पूर्वमशने व्यवस्था]

अमावास्यायामसन्नयतः पुरा बर्हिराहरणात् ॥

(सू) पौर्णमासायोपवत्स्यन्तौ नातिसुहितौ भवतः॥

॥ ४ ॥ १४ ॥ ६८५ ॥

[अशननियमो रागप्राप्तस्य]

(भा) अतिसौहित्यं—अतितृप्तिः । अशनं क्षुत्प्रतिघातार्थम् ;

[नावृत्तिरशनस्य]

तस्यास्मिन् काले नियमस्सत्यामिच्छायां क्षुधि च । अतो

[द्वितीयादिषु प्राकृतमन्त्रपक्षाशयः]

(ब्र) अथवा द्वितीयादिषु प्राकृता मन्त्राः—यथा प्रकृतावाग्नेय-
धर्माः प्रथमप्रयुक्ता अपि हविरन्तरेण तत्स्थानेऽपहृते द्वितीयादिस्थाना-
पन्नेष्वग्नेयादिषु कियन्ते स्थानमात्रापायेऽप्यङ्गालोपाय ॥

[सर्वमन्त्रप्रत्याग्नयताहेतुः]

अथवा सर्वेषां प्रत्याग्नयोऽयं मन्त्रः—मन्त्रकार्ये विधानात् ।

[व्यवस्थाहेतुः]

अमावा—हरणात्—अशनं पुरा बर्हिष इत्यविशेषवचनात् ।

[अशनस्य रागप्राप्तत्वम्]

अशनं—क्षुधि च—न सौमिकत्रतवनित्यता ; तस्याग्निहोत्र-
स्याविच्छेदायेति विधानान्नित्यता । अतः—अशनस्य रागप्राप्तत्वात् ॥

¹ अत्र प्रथमप्राप्तमन्त्रेण सह पर्यस्वतीरित्यादिमन्त्रपाठं दर्शयति कश्चित्प्रयोगकर्मः. ² उपवासः प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ कारंभ्यन्तौ अहरपि नतितृप्तौ भवतः । तृप्तिश्चाज्ञस्येत्यस्यापवादः (६). ³ दर्शनात् पा. ⁴ होत्राविच्छे (मु. रा). ⁵ दायेति नित्यत्वात्—क. घ.

(भा) नावर्तत इष्टिवहुत्वे ॥

(स्र) ^१ अमाषमांसमाज्येनाश्रीयातां तदभावे दध्ना
पयसा वा ॥ ५ ॥ १५ ॥ ६८६ ॥

[आज्येनाशनविधिमाषमांसनिषेधतात्पर्यं पक्षान्तरं च]

(भा) आज्येनेति व्यञ्जननिवृत्तिः मधुवत् । माषमांसस्य प्रतिषेधोऽ-
भ्यवहार्यस्य व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषिद्धत्वात् । केचित् ^२ ज्ञेहानां तैलादीनां
निवृत्तिस्तुल्यत्वात् ॥

[आवृत्तिनिषेधः]

(वृ) नावर्तत इष्टिवहुत्वे—एतत्कालोत्तरं क्षुधि इच्छायां च नाशनम् ॥

[व्यञ्जननिवृत्तित्तात्पर्योपपत्तिः]

आज्येन व्यञ्जननिवृत्तिर्मधुवत्—‘अमध्वश्नाति मध्वश-
नस्यादित्येकम् व्यञ्जनार्थमित्यपरम्’ इति दर्शनात् आज्यमश्नातीत्य-
वचनात् नाज्यमात्रस्याशनम् । किं त्वितिकर्तव्यताभूतत्वेन निर्देशा-
त्तुल्यकार्यव्यञ्जननिवृत्तिः ॥

[व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषेधलाभः]

माषमांसस्य—षिद्धत्वात्—आज्येन व्यञ्जननिवृत्तिरुक्तेति ।

[स्वेतरज्ञेहसामान्यनिवृत्तिलाभनिर्वाहः]

केचित्ज्ञेहस्तुल्यत्वात्—तुल्यकार्यत्वादाज्येन । तस्मिन्
पक्षेऽज्येषां व्यञ्जनानां प्रवृत्तिः । माषमांसप्रतिषेधो व्यञ्जनार्थस्या-
शनार्थस्य च । ‘अमेध्या वै माषा’ इति दर्शनात् अमेध्यस्य व्यञ्जनार्थेऽ-
प्यमोज्यत्वात् । त्रत्येऽहनि मांसं नाश्नातीति मांसस्य यथाकथञ्चित्प्रा-
शनमात्रे प्रायश्चित्तविधानात् ॥

^१ माषमांसयोः व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । आज्यादीनि तु उपसेके नियम्यन्ते ।
माषशब्दो मुद्रादेरपि कोशाधान्यस्य प्रदर्शनार्थः आप्राशातिकादिति लिङ्गाद्
बोधायनोक्तेश्च (४). ^२ ज्ञेहादीनां—घ.

(सू) ^१ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सेष्वपाकृतेश्व-
मावास्यायाम् ॥ ६ ॥ १६ ॥ ६८७ ॥

[बर्हिषाशब्दार्थः]

(भा) बर्हिषा—बर्हिष्याहियमाणे ॥

(सू) प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु वा हविषु व्रत-
मुपैतीत्युभयत्र ^२ साधारणम् ॥ ७ ॥ १७ ॥ ६८८ ॥

(घ) ^३ अशनमग्रथन्वाधानं व्रतोपायनमित्येके । व्रतो-
पायनमशनमग्रथन्वाधानमित्येके । अग्रथन्वाधानं
व्रतोपायनमशनमित्येके ॥ ८ ॥ १८ ॥ ६८९ ॥

[अशनादिपौर्वापर्यं पक्षभेदसाधारणांशः]

(भा) यदाऽपि पूर्वमशनव्रतोपायने तदाऽप्यग्निं प्रणीयैव ॥

[लाक्षणिकात्सहार्थतृतीयविचरणफलम्]

(वृ) बर्हिषा—बर्हिष्याहियमाणे—व्रतमुपैतीत्युभयत्र साधारणमिति
प्रणीताप्रणयनहविरासादनोत्तरकालता पौर्णमास्यामपि नानन्तरोक्ता-
मावास्यायामेव ॥

[अशनादिपौर्वापर्यपक्षभेदेषु भाष्योक्तांशव्यवस्थादि]

यदापि—प्रणीयैव—अशनमग्रथन्वाधानं व्रतोपायनं व्रतो-
पायनमशनमग्रथन्वाधानमित्यनयोः पक्षयोरग्निं प्रणीयैवाशनव्रतोपायने ।
ततोऽन्वाधानं अन्वाधानेन ^४ क्रमविधानात् । प्रणयनस्य च ^५ तदङ्गत्वा-
भावात् प्रागेव प्रणयनम् । प्रथमतृतीयपक्षयोः बर्हिषा पूर्णमासे इत्यादि
काले व्रतोपायनं मध्येमे व्रतोपायनमात्रप्रतिकर्षः । तृतीयपक्षे कुम्भ्या-

^१ अत्रापि बर्हिषेस्सशब्दाभ्यां पूर्ववत्काललक्षणा । बर्हिषा हियमाणेन सह (रु).

^२ उभयोः पौर्णमास्यमावास्यायोः साधारणमिदं कालद्वयमित्यर्थः (रु). ^३ अत्र एते

क्रमविकल्पाः । त्रयाणामेषां कर्माणि यथोक्तेन मुख्येन सह चत्वारः । तत्र यदाप्य-
शनं पूर्वं तदाऽपि प्रणयनात्परमेवेति वेदितव्यम् (रु). ^४ क्रमनियमात्—ख. ग.

^५ तदर्थत्वा—क.

(सू) पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति वा
॥ ९ ॥ १९ ॥ ६९० ॥

(भा) आचामिति—भक्षयति । ^१पश्चाच्छौचार्यमाचमनम् ॥

(सू) अपरेणाहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामति ॥ १० ॥
॥ २० ॥ ६९१ ॥

(सू) एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य ^२संचरो भवति
॥ ११ ॥ २१ ॥ ६९२ ॥

द्वितीया खण्डिका ॥

(सू) दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाय व्रतं^३मुपैष्यन् समुद्रं
मनसा ^४ध्यायति ॥ १ ॥ २२ ॥ ६९३ ॥

[ध्यानाकारः]

(भा) व्रतं समुद्रस्तदुपैष्यामीति ध्यानम् ॥

(वृ) लेपनान्तेऽशनम् । पौर्णमास्यां परिस्तरणाहरणान्ते । ^५तदेवमग्न्यन्वा-
धानमशनं व्रतोपायनमिति पदार्थवि^६धिप्राप्तः क्रमः । अशनमग्न्यन्वाधान-
मित्युत्तरे त्रयः पक्षाः क्रम^७विधिप्राप्ताः एतेषां पदार्थानां पूर्वोक्तक्रमेण
विकल्प्यन्ते । ^८ते तत्तन्मध्यवर्तिनां तदन्तानां उत्कर्षम(वकर्ष)पकर्षमेतेषां
त्रयाणामेव नैरन्तर्येणानुष्ठानं वा विदधति । उत्तरयोः पक्षयोः
व्रतोपायनस्य प्रणीताप्रणयनादिकालविधिर्न प्राप्नोति वचनानर्थक्यात् ॥

[सूत्रार्थः सूत्रे मनश्शब्दफलं च]

व्रतं—ध्यानम्—व्रतमुपैष्यन् मनसा ध्यायतीत्यस्य सूत्रस्य
समुद्रमेव व्रतमुपैष्यन् मनसा तदेव ध्यायतीत्यर्थे इति । ध्यायतीत्येव

^१ अयं ग. — पुस्तके न दृश्यते. ^२ शास्त्रीययोर्निर्गमनप्रवेशनयोरेष एव पन्थाः
(रु). ^३ व्रतमुपैष्यति कल्पान्तरकारमतनिरासार्थं व्रतमुपैष्यति (रु). ^४ ध्यायन्-
ख. ^५ I तर्धेवम—ख. ग. II न तत्रोमशामिति—क. ^६ विधिक्रमप्राप्तः क्रमः—क.
^७ पक्षाः विधिप्राप्ताः—क. ^८ सतन्माप्य—ख. ग.

(सू) अथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः।
वायो व्रतपत आदित्यव्रतपते व्रतानां व्रतपते
व्रतं चरिष्यामीति रा^१जन्यवैश्यौ ॥ २३ ॥ ६९४ ॥

(सू) सर्वान् वा ब्राह्मणः ॥ ३ ॥ २४ ॥ ६९५ ॥

[सूत्रोक्तजपे विशेषः]

(भा) अग्न्यादीन् देवानभिसन्धायाम्ने व्रतपत इति जपः ।

[सौत्राथशब्दफलम्]

अथ शब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

(वृ) सिद्धे मनो ग्रहणात् हुत्वा ध्याययेत्कामस्स्यादित्येवमादौ सामि-
लापः । अत्र तु मनसैव ॥

[भाष्यदर्शितध्याने व्यवस्थाफलतो जपव्यवस्था च]

अग्न्यादीन्-जपः—प्रथममग्ने आहवनीयाम्नेर्ध्यानम् । वरुण-
प्रघासेषु भाष्यकारेण उभावग्नी अभिसन्धायेति निर्देशात् । अतोऽन्वा-
हिताग्न्यनुग(मने)मो व्रतोपायने ^२ कृते चेत् प्रथमस्य मन्त्रस्य जपः । व्रतो-
पायने कृतेऽन्वाहितेऽनुगते च कृते तत्रैमित्तिकेऽस्य मन्त्रस्य जपः ।
अकृते न जपः ॥

यस्मिन् यागः तस्यैवाहवनीय(यार्थ)त्वात् द्वितीये वायोस्तृतीये
आदित्यस्य चतुर्थेऽग्नेरेव । त्वमग्ने व्रतपा असीति लिङ्गात् ॥

[भाष्यार्थविवरणम् सूत्रार्थविशेषश्च]

अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः—अर्थकृत्यस्याचोदितस्याचम-
नादेः समुद्रध्यानानन्तरं प्रतिषेधार्थः । वायो व्रतपत इत्यादित्रयं
राजन्यवैश्ययोरेकैकस्यासमानसंख्यत्वाल्लिङ्ग^३विशेषाभावाच्च ॥

^१ राजन्यवैश्ययोः एकैकस्य त्रयोऽपि मन्त्राः (६). ^२ कृते च तत्रैमित्ति-
कस्य-पा. ^३ विशेषाच्च-क.

(ख) १ अथादित्यमुपतिष्ठते । सम्राडासि व्रतपा असि
व्रतपातिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेन शकेयं
तेन राध्यासमिति ॥ ४ ॥ २५ ॥ ६९६ ॥

[आदित्योपस्थानान्तकर्मणोऽङ्गत्वं क्वचित्तद्भावश्च]

(भा) पयस्वत्याद्यादित्योपस्थानान्तं व्रतोपायनाङ्गम् । तस्य सोमेष्टिषु
निवृत्तिः ॥

[व्रतस्वरूपम्]

सत्यवा^२धत इति वाजसनेयिनाम् ; मयि दक्षकृत् इति
वचनं च ॥

[व्रतोपायनाङ्गत्वोपपत्त्यादि]

(वृ) पयस्वत्याद्या-ङ्गम्—बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीति प्रकृत्या-
ज्ञाय^३ आदित्योपस्थाने^४ व्रतलिङ्गात् ॥

तस्य-निवृत्तिः—प्रायणीयादिषु ॥

[भाष्योक्तिपूरणम् तदुपपत्तिश्च भाष्यकारपक्षश्च]

सत्यवा-नेयिनाम्—व्रतस्वरूपनिर्णयः । अत उध्वं सत्य-
वादी भवामीति संकल्पपूर्वकं सत्यवादिता व्रतशब्दस्यार्थः । ^५ सा च
^६ कृत्वङ्गत्वेनोपेयते । आहिताग्निव्रत एवासत्य^७वदनप्रतिषेधात् ॥

मयि दक्ष-चनञ्च—व्रतोपायनप्रकार इति वाजसनेयिनः ।

^१ प्राणापानावेवात्मन् धत्ते^१ इति आत्मनि प्राणापानधारणसंकल्पश्च व्रतम् ।
स्वपक्षस्तु व्रते ब्रह्मनि मांसं वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैतीति दर्शनात् तयोर्नि-
वृत्तिसंकल्पो व्रतम् । असत्यवदनप्रायश्चित्तं तु इहान्तरेणापि वचनं भवति ।
असत्यप्रतिषेधे स्मृतिसिद्धेऽपि पुनराहिताग्निप्रकरणे निषेधात् ॥

^१ आदित्यमु-ख. अत्र उपनिष्कम्बोपस्थानं अत्रैव तिष्ठत इति पक्षद्वयं
दर्शितम् (ख). ^२ वाग्धत-ख. श. ^३ ज्ञानादादित्यो. ^४ ने च-घ. ^५ स च-क.
^६ कृत्वङ्गत्वेनोपे-ख. ग. ^७ वादनप्रति-क. ^८ नेयिमतम्-क.

(भा) पूर्वमपि मैथुनप्रतिषेधो व्रतचारीत्येव स्यात् ॥

(सू) ^१ यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपातिष्ठन्ने
तद्यजुर्जपेत् ॥ ५ ॥ २६ ॥ ६९७ ॥

[व्रतोपायनस्वरूपादि]

(भा) आहवनीयमुपातिष्ठन्नादित्यमभिसन्धाय जपेत् । तद्व्रतोपायनम् ।
तत्रानु^२प्रवेशात् ॥

(सू) ^३ उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे ।
अहं ग्राम्यानुपवसामि मह्यं गोपतये पशून् इति
सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपति ॥ ६ ॥ २७ ॥ ६९८ ॥

[परिस्तरणे पश्चान्तरम्]

(भा) गार्हपत्याहवनीययोरेव वा ^४ परिस्तरणे । उपस्तीर्यः पूर्व-
श्चाग्निरपरश्चेति ॥

(बृ) पूर्वमपि—स्यात्—एवकारकरणात् आरम्भप्रभृति मैथुन-
प्रतिषेधः । मयि दक्षक्रतू इति वचनं मैथुननिवृत्तिश्च व्रतप्रकार इति
अपकृष्य व्याख्या^५तम् ॥

[एवं विधाभिसन्धिजपसहकृतोपस्थाने मानम्]

आहवनीय-पायनम्—व्रतपा असि तच्छक्रेयमिति लिङ्गात् ।

तत्रानुप्रवेशात्—आदित्यस्य । अग्निं वावादित्यस्सायं प्रविश-
तीति लिङ्गात् । एतत्सर्वेषाम् ॥

[जपस्य सन्नियोगशिष्टता]

गार्हपत्या—नानिवृत्तिः—उभावग्नी इति । न त्वपरिस्तरणपक्षे
ग्राम्यानुपवसामीति लिङ्गविरोधात् ॥

^१ गृहमेधीयाद्यर्षं वचनम् (रु). ^२ प्रवेशनात्—वा. ^३ उभाविति लिङ्गात्
त्राक्षणाभ्यामिद्वयपरिस्तरणविषय एवार्थं मन्त्र इति केचित् ; तदयुक्तम् ; परिस्तीर्यमाण-
श्वतिबहुवचनान्नाद्यान्वयात्तुभ्यामिधानोपपत्तेश्च ; यथा बहुष्वागंतषु वसिष्ठवाम-
देवावागताविति (रु). ^४ परिस्तरणम्—घ. ^५ व्याख्यानं—घ.

[परिस्तरणपक्षेषु सर्वेषु याजमानमस्त्येव]

(भा) बहुष्वपि परिस्तीर्यमाणेषु ^१याजमानानिवृत्तिः । तयोरेवाग्रयो-
स्संस्कारात् ॥

(सू) ^२आरण्यं सायमाशेऽश्रात्यमाषमांसम् ॥ ७ ॥

॥ २८ ॥ ६९९ ॥

[इह माषमांसनियेधविषयः]

(भा) आरण्यस्य ^३माषमांसस्य प्रतिषेधः ॥

(सू) अपि वा काममामार्गादामधुन आ^४प्राशा-
तिकात् ॥ ८ ॥ २९ ॥ ७०० ॥

[याजमानानिवृत्तिहेतुविवरणम्]

(वृ) तयोरेवाग्रयोस्संस्कारादिति—बहूनां परिस्तरणेऽपि मन्त्र-
स्योभयप्रकाशकतया तत्संस्कारार्थं प्रयोगसंभवात् । अथवा यस्य वोभाव-
नुगतावित्यादौ द्वयोरेवाधानप्रयोजकत्वात्प्रधानत्वम् । सभ्यावसद्य
संस्कारवत् दक्षिणाग्निं संस्कारस्यापि तयोरुपकारकत्वात् प्रधानप्रकाशन-
संभवादनिवृत्तिः । सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपतीति वचनात् असायं परि-
स्तरणे न भवति ॥

[विशेषविषयतानिदानम्]

आरण्यस्य माषमांसस्य प्रतिषेधः—आरण्या^५शनविधि-
शेषत्वादिह पर्युदासस्य ॥

^१ याजमानानिवृत्तिः—वा. याजमाननिवृत्तिः (सु. ५). ^२ नैवारादि । तत्
सायमाशस्थानेऽश्राति । माषमांसयोः पूर्ववत् व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । अन्येषामान्य-
त्वादेव माषस्याप्राप्तेः ; माषशब्दोऽत्रापि पूर्ववद्वाक्येयः । अश्रातीत्येकवचनात्
आरण्याधानं पत्न्या नेष्यते भारद्वाजेन तु इष्टा एव भस्मसंस्कारास्तस्याः (रु). ^३ मांस-
माषस्य. ^४ प्राशातिकं फोशीधान्यम् ; यस्मात्प्रशातनेनोद्भिद्यते । तदयमर्थः ;—
यदेव किञ्चिदीषितं व्यञ्जनं तदेव काममश्नीयात् न मार्गमिष्यमाणं भोक्तव्यमिति । मधु-
नस्तु अप्रतिषिद्धस्यापि अत्रत्यत्वसामान्यादेव प्रायो निवृत्तिस्स्यादिति प्रतिप्रसवः. (रु).

^५ शनधान्याविशेषत्वा—क.

[आङ्गर्थानुरोधेन ऐच्छिकविशेषलाभः]

(भा) कामनिच्छात आमार्गात्परतो मार्गात् यानि वानप्रस्थानां मांसान्या^१न्नातानि; तानि न भक्षयति । ये च परतो रसा आमधुनः यानि चाञ्चानि^२ प्राशातिकादन्यानि पराणि । यत्स्वर्वाक्तस्येच्छातः प्राशनम् ॥

(सू) अपो वा न वा किञ्चित् ॥ ९ ॥ ३० ॥ ७०१ ॥

[अभ्यनुज्ञातभक्षणविचरणम्]

(वृ) कामम्-इच्छातः-न्नातानि-भक्षयति-आन्नातानि-उपदिष्टानि । आमार्गादिति अभिविधिनिर्देशात् क्रमवतां पठितानामुपादाने वानप्रस्थानां भक्ष्यमांसकाण्डोपदिष्टात् मृगमांसात् परस्तनानां^३ भक्षणम् ॥

ये च परतो-पराणि-तेषामप्यभक्षणम् । प्राशातिकम्-प्रशातनलभ्यं फलादि ॥

[आमार्गादित्युक्तिहेतुः यथाकामभक्ष्यात्यन्ताभक्ष्यविशेषलाभः]

यत्स्वर्वा-तःप्राशनम्-अस्यार्थः-आरण्यं सायमाशेऽश्रात्य-माषममांसमिति पर्युदस्तेषु प्रतिप्रसवार्थं अपि वा काममामार्गादित्युपादानम् । वानप्रस्थानां भक्ष्यकाण्डेषु मृगमांसपर्यन्तानां रसेषु च मधुपर्यन्तानां अत्रेषु च प्राशातिकपर्यन्तानां भक्षणे यथाकामित्वम् । एभ्योऽवधिभ्यः परेषामभक्षणमेव^४ काममामार्गादित्यादि^५भाष्यग्रन्थेभ्योऽर्थप्राप्तं प्रतिपाद्यते ॥

^१ न्नातानि भवन्ति-ज. ^२ प्राशातिकं कोशीधान्यम् । अथवा वृक्षात्परितः पत्रफलानि वा । इति भाष्यग्रन्थः ज. -पुस्तकेऽधिको दृश्यते. ^३ नामभक्षणम्-क. ख. ग. ^४ मेवमामार्गा-घ. I मेवआमार्गा-क. II. ^५ दिभाष्यग्रन्थे अवधिभ्यः पूर्वेषां कामतो भक्षणविधानात् । उपरितनानां निवृत्तिरर्थप्राप्त-क.

[कचिदद्भिस्सहानशनविकल्पः]

(भा) अपोऽश्रीयान्न वा किञ्चिदश्रीयात् ॥

[कचिदत्यन्तमेवानशनम्]

संसृष्टहविष्यपो^१ऽपि नाश्नाति ॥

(सू) न तस्य सायमश्रीया^२द्येन प्रातर्यक्ष्यमाण-
स्स्यात् ॥ १० ॥ ३१ ॥ ७०२ ॥

(सू) ^३आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा ॥११॥
॥ ३२ ॥ ७०३ ॥

[अत्यन्तानशननिषेधश्रुतिः]

(वृ) अपो—यात्—यदनाश्वानुपवसति वज्रेणैव साक्षादित्यनुवाद-
सरूपविधानात् ॥

[अपामपि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्यत्वादनशनम्]

संसृष्ट—श्नाति—न तस्य सायमश्रीयादिति निषेधात् । दधि
मधु घृतमापो घाना भवन्तीति संसृष्टहविषि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्याशननिषे-
धात् ॥

आरण्येन नीवारादिना यागे ग्राम्याशनप्रवृत्तौ वचनम् ;—

आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा इति—आरण्यायोप-
वत्स्यन् नान्यदारण्यमप्यश्नाति न ग्राम्यम् । किं तु अप एवाश्नाति
न वा इति सूत्रार्थः । अतो ग्राम्येण ^४केनापि यागे अन्येषामपि
ग्राम्याणामनशनम् ॥

^१पो नाश्नाति (सु. पु). ^२यज्जार्तयेन हविषा । ततश्च आज्येन
अनुपसेच्यः पौर्णमास्यां सायमाशो भवति । दधिपयोभ्यां च दशे । तथा अनुप-
सप्येष्वपौष्टपशुषु श्वेभाविषु तत्साधनद्रव्याशननिवृत्तिः । येन प्रातर्यक्ष्यमाण इति
सामान्यतो निर्देशात्पुनः सायंग्रहणाच्च (रु). ^३आरण्येनैव हविषा श्वे वष्टायः
तस्य नास्वारण्याशनम् । तदा तु इमावेव कल्पौ व्यवतिष्ठते इत्यर्थः । वानप्रस्थाधर्मिर्द
वचनम् ; इतरेषां व्रीहियवाविधानात् । तस्यारण्यनियमाच्च । विकृत्यर्थं वा वचनम् ;
अत्रारण्यं हविः गार्मुतं चरुं निर्घोषेदित्यादौ तदा तु इदमेव वचनं ज्ञापकं भविष्यति
सोपवसया अपि विकृतयो लभ्यन्त इति बोधायनस्याह (रु). ^४केन चिद्यागे—घ.

[विकृतेरपि ब्रह्मकालत्वमस्ति]

(भा) आरण्यायोपवत्स्यन्निति वचनात् विकृतेरपि ब्रह्मकालत्वमस्ति ॥

(सू) ^१जङ्गम्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षत्रतू इति
॥ १२ ॥ ३३ ॥ ७०४ ॥

(भा) जङ्गम्यमानो—जृम्भमाणः ॥

(सू) अमावास्यां रात्रिं जागर्ति ॥ १३ ॥ ३४ ॥
॥ ७०५ ॥

(सू) अपि वा ^२सुप्यादुपरित्वेव न शयीत ॥ १४ ॥
॥ ३५ ॥ ७०६ ॥

(सू) अपिवोपरि शयीत ^३ब्रह्म(व्रत)चारी त्वेव
स्यात् ॥ १५ ॥ ३६ ॥ ७०७ ॥

[प्रकृतव्रतशब्दार्थः]

(भा) व्रतोपायनादनन्तरं मैथुनप्रतिषेधः । व्रतचारी त्वेव स्यादिति
व्रतशब्दो मैथुन^१प्रतिषेधार्थः ॥

[भाष्यदर्शिताभिप्रायोपपत्तिः उपदेशपक्षश्च]

(वृ) आरण्या—मस्ति—आरण्यद्रव्यस्य विकृत्यर्थतयोपवासदर्श-
नात् । अतश्च यदीष्ट्यादिवाक्यविहितसद्यस्कालत्वेन ब्रह्मकालत्वं
^६विकल्प्यते । उपदेशस्तु ब्रीहियवालाभे सामान्यात्रीवारे प्रतिनिहि-
तस्य मुख्यद्रव्यधर्मत्वेन प्राम्योपवासस्यैव प्राप्तावुभयार्थत्वमिति न
सद्यस्कालायामारण्याशनम् ; सायनाशेऽश्नातीति वचनात् ॥

[ब्रह्मचर्यविधिसिद्धस्य पुनर्वचनतात्पर्यम्]

व्रतोपा—षेधार्थः—अथवा ब्रह्मचर्यविधानात् सङ्कल्पप्रभृति
मैथुनप्रतिषेधे पुनर्वचनं व्रतोपायनादूर्ध्वं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥

^१ कर्ममध्ये यदा जृम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थगतस्यजुर्जेत् (रु). ^२ जागरणा
शक्तौ सुप्यात् । उपनिशचनमेव तु वज्रयेत् (रु) ^३ सर्वथाऽपि तावत् ब्रह्मचर्यं
पालयेदित्यर्थः (रु). ^४ प्रातःषेधपरः—क. घ. ^५ विकल्पते—घ.

(सू) ^१उभयत्र जागरणमेके समामनन्ति ॥ १६ ॥

॥ ३७ ॥ ७०८ ॥

(सू) आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे ^२वा शेते

॥ १७ ॥ ३८ ॥ ७०९ ॥

तृतीया खण्डिका ॥

(सू) देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृतीयेषु त्रिरेकादशा इह माञ्जवत । इदं शक्यं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं इदं मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवमिति ^३जपित्वा श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते ॥ १ ॥
॥ ३९ ॥ ७१० ॥

[अस्मिन् जपे पक्षान्तरम्]

(भा) देवा देवेष्विति रात्रौ परिस्तरणादनन्तरमन्येषामुक्तम् ॥

(वृ) उभयत्र—मनन्ति—उभयत्र जागरणमिति पौर्णमास्याममावास्यायां च ॥

[अन्ये चात्र शाखिनः]

देवादेवे क्तमिति—अन्येषां शाखिनां परिस्तरणानन्तरमुक्तत्वात् ॥

^१ अमावास्यायां पौर्णमास्यां च (ह). ^२ अन्यदाहवनीयागारं अग्नाद्गार्हपत्यास्येति वक्ष्यति । तयोर्न्यतरत्रैव शेते. ^३ I इदं पूर्वसूत्रस्थेन शेते इत्यनेनान्वितमिति पक्षान्तरमुक्तम् (ह) II न चायं जपः ब्रह्मवरणशेषः कर्मशक्तिप्रार्थनार्थत्वात्. III उक्तं ब्रह्मत्वविधावेव ब्रह्मवरणम्; तस्यानेन काल उच्यते (ह).

[सद्यस्कालायामस्यालोपो हेतुश्च]

(भा) न चास्य सद्यस्कालायां लोपो लिङ्गविरोधात् ॥

[कर्मणि परमात्मप्रीत्यर्थत्वानुसन्धानम्]

आत्मा करोत्वात्मन इति विज्ञानं मन्त्रलिङ्गेन ॥

(मू) भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं
त्वा वृष्णीमहे इत्युक्त्वाऽपरेणाहवनीयं दक्षिणाऽ^१-
तिक्रम्योपविशति ॥ २ ॥ ४० ॥ ७११ ॥

(सू) ^२पूर्वो ब्रह्मा परो यजमानः ॥३॥ ४१ ॥ ७१२ ॥

[सद्यस्कालायामलोपनिर्वाहः]

(वृ) न चास्य-विरोधात्—^३उभावग्नी इति जपः सायं परिस्तरणा-
^४ङ्गम् । स्तीर्यमाणेष्वग्निषु आत्मा करोत्वात्मन इति परिस्तरणानन्तरं^५
देवानां यजमानसमीपे वासो दृश्यते । उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवता
वसन्तीति । देवा देवेष्वित्यत्रापि मन्त्रे त्रिरेकादशा इह भावतेति
इहशब्देन समीपे वसतां देवानां रक्षकत्वेनाशासनात् रात्रिपरिस्तरण-
पक्ष एवास्य मन्त्रस्य जप इति शङ्कायाः^६ सद्यस्कालायामपि
कर्तव्यत्वे^७ लिङ्गमिदम् । इदं शक्यं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने
इति चिकीर्षितकर्मशक्त्याशासनात् सद्यस्कालायामपि कर्मणः कर्तव्य-
त्वादलोपः ॥

[कर्तुः परमात्मप्रीत्यर्थकर्मकरणप्रवर्तकमानम्]

^८आत्मा करो-मन्त्रलिङ्गेनेति—आत्मने ब्रह्मणे आत्मा
करोत्विति ^९विज्ञानमपि कर्तव्यम् ;—

^१ योऽयं ब्रह्मवरणार्थो मन्त्रः तमुक्त्वाऽनन्तरमेव तेन सहातिक्रम्य यजमान
उपविशति (रु). ^२ पूर्वापरत्वं देशतः कालतश्च (रु). ^३ आत्मा करोत्वात्मन इति ।
उभावग्नी-क. ^४ ङ्गम् । परिस्तरणानन्तरम्-क. ^५ रंकालं देवानाम्-घ.
^६ यां-क. घ. ^७ लिङ्गम्-घ. ^८ विज्ञानमन्त्रलिङ्गेनेति-घ. विज्ञानं मन्त्र लिङ्ग-
नेति-क. ^९ अपि विज्ञानं कर्तव्यम्-घ.

- (बृ) यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति स्मृतेश्च । कथमात्मने ब्रह्मणे इत्युच्यते ? उच्यते ;—य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमयति यस्यात्मा शरीरं स आत्मेति जीव-शरीरके अन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगात् तस्य च परमात्मत्वात् परमात्मनो ब्रह्मत्वेन सर्वशास्त्राप्रसिद्धत्वात् ॥

नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः ।

इति नारायणपरब्रह्मपरमात्मशब्दानां सामानाधिकरण्यात् 'नारायणं महाज्ञेयम्' इति सर्वदा ज्ञेयत्वात् 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति श्रुतेश्च । कथमन्याभ्यो देवताभ्यः क्रियमाणं कर्म ब्रह्मेति ध्यायेत् ? यो देवानां नामघा एक एव । स ब्रह्मा स शिवः । चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति । इत्यादिश्रुतौ सर्ववेदानां नामधारकत्वेन सर्वदेवस्वरूपत्वेन सर्वव्यञ्जरिज्य-त्वेन सर्वविधिवाक्यैर्विधेयत्वेन चावगमात् । चतुर्होतृशब्देन सर्व-यज्ञा उच्यन्ते 'स एताश्चतुर्होतृनात्मस्पर्शानपश्यत्' इति । वेद-शब्दो मन्त्रब्राह्मणयोः 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति वचनात् ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय । यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।

इत्यादिस्मृतेश्च ॥

[अध्वर्युयजमानाभ्यां ब्रह्मवरणं उपवेशनक्रमश्च]

(भा) यजमानस्यापि ब्रह्मवरणम् । अपरो यजमान इति पूर्व-
प्रविष्टोऽपि पश्चादुपविशति ॥

(सू) भूश्च कश्च वाक्चर्च्व गौश्च वद् च खं च
धूश्च नूश्च पृथ्वैकाक्षराः पृदशमा विराजो या इदं
विश्वं भुवनं व्यानशुस्ता नो देवीस्तरसा संविदाना-
स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीर्ब्रह्म पूतास्थ । को
वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देव-
यज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस्रवन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च
याः । तामीरश्मिपवित्राभिश्चद्वां यज्ञमारभ इति
प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते । यजमान !
हविर्निर्वप्स्यामीत्युच्यमान ओं निर्वपेत्युच्चै-
रनुजानाति ॥ ४ ॥ ४२ ॥ ७१३ ॥

[ब्रह्मवरणस्योभयकर्तृकत्वे हेतुः]

(वृ) यजमान-रणम्—उभयत्र विधानात् ।

[सूत्रे ब्रह्मयजमानोपवेशनविधिहेतुः]

अपरो-विशति—आसनप्रकल्पने देशनियमात् कालार्थं
वचनमिति वृणीमह इत्युक्त्वाऽपरेणाहवनीयं यजमानस्यापि वरणानन्तर-
मतिक्रमणविधानात् । ब्रह्मणश्च जपोत्तरकालमति^१क्रमणविधानात् ।
^२पूर्वं स्वस्थानं^३ प्राप्तो यजमानोऽपरो यजमान इति वचनादुपवेशनं
पश्चात् । अपरेदेशस्य तु पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमानस्येति सिद्धत्वात् ॥

^१ क्रमवि-क. ^२ पूर्वं सिद्धत्वात् ^३ अयं ग्रन्थः ख. ग. घ.—पुस्तकेषु
न दृश्यते. ^३ स्थानप्राप्तोऽपि-क.

(सू) अग्निहोतारमिदं तद्भुवे इति हविर्निरुप्यमाण-
मभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ७१४ ॥

[हविरभिमन्त्रणे आवृत्त्यनावृत्तिपक्षौ]

(भा) अग्निहोतारमिति वर्तमान^१क्रियाशेषोऽपि सकृत् क्रियान्तरेण
व्यवायात् । केचिदावृत्तिरिति ॥

(सू) हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभिवा
मन्त्रयते ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ७१५ ॥

[पात्राभिमर्शनाभिमन्त्रणपक्षौ]

(भा) अभिमर्शनमनिर्वपणात् । केचिद्धविर्निर्वपणस्यैवाभिमन्त्रणम् ॥

[हविरभिमन्त्रणानावृत्तिपक्षाशयः]

(वृ) अग्निहोतारवायात्—यद्यपि हविषां पृथक्पृथङ्निरुप्य-
माणत्वमस्तीति निरुप्यमाणावस्थायामभिमन्त्रणम् ; तथाऽपि यावदन्त्य-
हविरन्वावपनं^७ निरुप्यमाणत्वात् क्रियान्तराव्यवधानात् सकृदेव
हविषोऽवदीयमानस्योच्यमाना मनोता यथातन्त्रमव्यवाये पशूनाम् ॥

[आवृत्तिपक्षाशयः]

केचिदावृत्तिरिति — प्रतिहविर्निरुप्यमाणकालभेदाद्भ्यावर्तते
मनो तावदेव ॥

[भाष्यस्थाङ्गर्थः प्रकृतो मन्त्रध्व]

अभिमर्शनमनिर्वपणात्—यावन्निरवापं पात्रमभिमृशेदित्यर्थः ।
केचिद्धवि-मन्त्रणम्—पात्रस्य अग्निहोतारमिति मन्त्रेण ॥

^१ प्रतिहविरभिमन्त्रणावृत्तिः ध्रुती एकवचनात्, वर्तमाननिर्देशाच्च (रु).
^२ क्रियाशेषोऽभि-द्य. ^३ निर्वपणं-क. ^४ त्यपि वा-क. निरुप्यते यस्मिन्
पात्रे तद्धविर्निर्वपणम् तस्यादौ अभिमर्शनमभिमन्त्रणं वा पात्रसंस्कारत्वात् (रु).
पृथङ्नि-क. ^५ माणमस्ति-द्य. (सु. रा). माणावस्थायामभिमन्त्रणं तथाऽपि-
क. ^६ पनं तावदिति-क. ^७ राव्यवायात्-क.

(सू) तदुदित्वा वाचं यच्छति ॥ ७ ॥ ४५ ॥ ७१६ ॥

[वाग्यमनेपक्षौ निर्देशोपपत्तिश्च]

(भा) ^१यजमान वाचं यच्छेत्युक्तः तत्रैव वाग्यमनं करोति । अग्निं होतारमिति वोक्त्वा ^२वाग्यमनम् । ^३तदुदित्वेति यजुर्वेदपाठात् ऋचोऽपि नपुंसकनिर्देशः ॥

(सू) ^४अथ यज्ञं युनक्ति ॥ ८ ॥ ४६ ॥ ७१७ ॥

(सू) ^५कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति सर्वं विहारमनुवीक्षते ॥ ९ ॥ ४७ ॥ ७१८ ॥

चतुर्थी स्रष्टिका ॥

[यज्ञयोगस्य सर्वप्रधानार्थत्वपक्षस्तद्धेतुश्च]

(भा) यज्ञयोगस्सर्वप्रधानार्थः पुनरथशब्दप्रयोगात् ॥

[वाग्यमने विशेषः वापक्षभाष्येऽर्थद्वयं च]

(वृ) यजमान—करोति—तस्मिन्नेव काले प्रणीताप्राणयने ।

अग्निं हो—ग्यमनम्—तदुदित्वा वाचं यच्छतीत्यस्य विवक्षा-
भेदात् निरुप्यमाणाभिमन्त्रणार्थमेवोक्त्वा वाग्यमनमित्येकोऽर्थः । वाग्य-
मनार्थमग्निं होतारमिति पुनश्च वक्तव्यमित्येकः ॥

[सर्वप्रधानार्थत्वपक्षाशयः]

यज्ञयोग—योगात्—औषधार्थत्वपक्षे अथशब्दोऽनर्थकः ।

^१पूर्वं हि अच्ययुंयजमानयोः शास्त्रान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः । तेने-
दानौ स्वशाखास्थः कालो विकल्पते यजमानस्य. ^२चोक्त्वा—क. ^३तदिति च
वाक्यादिसामान्यरूपविवक्षयाऽपि नपुंसके निर्देशः (र). ^४अथशब्दः कर्मान्तरत्व-
शोतमार्थः तेन अग्नौषधतन्त्रास्वपि उपसदादिषु यज्ञयोगः कार्यः (र). ^५कस्त्वा
युनक्तिवति वाक्यं क.—पुस्तके न दृश्यते । I अथ कोऽयं यज्ञयोगो नाम ? तं दर्शयति
(र) II.

(भा) अदृष्टप्रधानोपकारकत्वाच्च । अतस्सान्नाय्यतन्नास्वाज्यतन्त्रास्वपि पशौ च क्रियते ^१ पात्राभिमर्शनोत्तरकालम् । न च पुनः पशुपुरोडाशे ॥

[औपदेशिकपक्षः सर्वशब्दाशयश्च]

औषधार्थमित्युपदेशः ॥

(वृ) अदृष्ट-रक्तत्वाच्चेति-औषधिकाण्डोपकारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वात् सर्वप्रधानार्थत्वम् ॥

[न च पुनरिति भाष्यार्थे विवरणम्]

न च पुनः पशुपुरोडाशे—पश्वर्थे कृतत्वात् ।

[उपदेशपक्षाशयविवरणम्]

औषधार्थमित्युपदेशः— औषधिकाण्डपाठान्मन्त्रस्य । अस्मिन् पक्षे अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः । कथं पूर्वत्राथशब्दानर्थक्यपरिहाराय सर्वप्रधानार्थत्वमुक्तम् ? उच्यते ;—आनन्तर्यमेवाथशब्दस्य मुख्यार्थः नार्थकृत्यप्रतिषेधः । क्रमोपदेशादेवानन्तर्ये सिद्धे मङ्गलाद्यन्तरासंभवादानर्थक्ये प्राप्ते तत्परिहारार्थमगत्याऽऽश्रियते क्रमनियमार्थ-लक्षितोऽर्थकृत्यप्रतिषेधः ॥

ननु प्राप्तस्य पुनर्वचनं नियमार्थमिति क्रमनियम एवाथशब्दस्य मुख्योऽर्थः संभवति ? न क्रमनियम एव सूत्रकारेण क्रियते । अज्ञानां युगपदनुष्ठानासंभवादेवानियमः ^२ क्रमप्राप्त एव । सूत्रकारानुक्रमणस्य नियमार्थत्वाभावे च 'त्वं नो अग्ने' इति क्रमलोपप्रायश्चित्तं न कार्यं स्यात् । अतो मुख्यार्थसंभवे न लक्षणेति अथशब्दस्यारम्भार्थत्वेन पूर्वप्रकरण-विच्छेदात् सर्वार्थत्वम् । उपदेशपक्षस्तु सूत्रकारशीलानुविधानेन क्वचिदपि प्रकरणभेदार्थं सूत्रकारो न प्रयुक्तवान् पुनः पुनरर्थकृत्यप्रतिषेधे प्रयुक्तं वांश्च ; औषधिकाण्डे अध्ययनं चानुग्रहीष्यते इति ॥

(भा) सपात्रस्य विहारस्या^१वेक्षणेन योगः ॥

इति आपस्तम्बश्रौतधूर्तस्वामिभाष्ये तुरीये प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

(सू) चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशा घृतप्रतीका भुव-
नस्य मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय महं
धुक्व यजमानाय कामान् इति वेदिं संमृज्यमा-
नाम्^२ ॥ १ ॥ १ ॥ ७१९ ॥

(सू) यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यश्श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र-
वज्रेण शिरच्छिनन्तीति^३ स्तम्बयजुर्हियमाणम् ॥
॥ २ ॥ २ ॥ ७२० ॥

[समन्त्रकामन्त्रकहियमाणसाधारणमभिमन्त्रणम्]

(भा) स्तम्बयजुषः तूर्ष्णी हरणेऽपि^४ याजमानन् ॥

(वृ) सपात्रस्य—योग इति—विहारमनुवीक्षत इत्येव सिद्धे सर्व-
शब्दः पात्रप्राप्त्यर्थः । अतः पात्राणामपि योगः ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ चतुर्थे प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

[तूर्ष्णी हरणेऽपि याजमानसत्त्वसमर्थनम्]

स्तम्ब-जमानम्—स्तम्बयजुर्हरतीत्युक्त्वा 'तूर्ष्णी चतुर्थम्'
इति वचनात् तस्यापि स्तम्बयजुश्शब्दवाच्यत्वात् स्तम्बयजुर्हियमाणम्
इत्यविशेषवचनाच्च छिनन्तीति लिङ्गात् तस्यापि छेदनम् ॥

^१ स्वावेक्षणं (मु. पु). ^२ अनुमन्त्रयते इति शेषः (रु). ^३ स्तम्बयजुषां

पृथक्कामन्त्रावृत्तिः । चतुर्थस्य तु हरणस्य तूर्ष्णीकत्वाच्च भवत्यनुमन्त्रणम् (रु).

^४ स्म्यप्रहृतानि तृणानि स्तवः । तत्प्रधानो यज्ञावयवः स्तम्बयजुः । हरणीयं च

सतृणं पुरीषमुपचारिणेच्यते । (म. भा. मित्रः) । यजुर्मन्त्रको दग्धः स्तम्बयजुः । तच्च

स्तम्बकं स्पर्शेन छित्वा उत्करदेशे हरेत् (सा. भा). ^५ त्वाच्च—स्र. ग.

- (सू) इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
चर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दृत-
श्चरति मानुषीषु इत्युत्कर^१मभिगृह्यमाणम् ॥
॥ ३ ॥ ३ ॥ ७२१ ॥

[उत्कराभिग्रहणे क्वचित्सकृत्वम्]

- (भा) उत्कराभिग्रहणं सकृद्वरुणप्रघासेषु ॥
(सू) यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृह्यामीति वेदिं ^२परिगृह्यमाणाम् ॥ ४ ॥
॥ ४ ॥ ७२२ ॥

- (सू) ^३यदुद्घ्नन्तो जिहि^४सिम पृथिवीमोपधीरपः
अध्वर्यवः स्फ्यकृतः स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु ^५पातु
तस्मात् । यदघ्नन्तो जिहि^४सिम क्रूरमस्या वेदिं
चक्रुमा मनसा देवघ्नन्तः । मा तेन हेड उपगाम
भूम्याः ^६शिवो नो विश्वैर्भुवनेभिरस्त्वित्युद्घ्नन्-
मानाम् । भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष ततो
देवी वर्धयते पया^७सि यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति

[वरुणप्रघासोत्कराभिग्रहणसकृत्वहेतुः]

- (वृ) उत्करा-घासेषु — तृणपांसुभेदेऽप्युभवोन्युत्तयोः तन्नेणामि-
^८ग्रहणं अभिगृह्यमाणामिमघ्नणं च तन्नेण उत्करस्यैकत्वात् ॥

^१ अभिग्रहणस्य तु चतुर्थस्याप्यातृष्णीकत्वाद्भवत्येवानुमन्त्रणम् (६). ^२ उभयोः
परिग्रहयोरनुमन्त्रयते अविशेषात्; पूर्वं चोत्तरं चेति भारद्वाजवचनात् (६).
^३ यदघ्नन्तो (६. द. पा.) यदुद्घ्नन्तो—स्व. ^४ पाततस्मात्—क. यदघ्नन्तो—स्व.
यदुद्घ्नन्तो—स्व. ^५ शिवा—क. ^६ ग्रहणं तदभिमन्त्रणं च—घ.

(सू) शं चौपधीराप इह शक्वरीश्चेति क्रियमाणाम् ।
ईडेऽन्यक्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे । दिवा नक्तं च
सस्रुपीरपस्स्वरीरिति प्रोक्षणीरासाद्यमानाः ऊर्णा-
मृदु प्रथमानः॑ स्योनं देवेभ्यो जुष्टं सदानाय
वर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानं हि घेहि मां नाकस्य
पृष्ठे परमे व्योमन् इति बहिरासाद्यमानम् ॥ ५ ॥
॥ ५ ॥ ७२३ ॥

(भा) क्रियमाणं—दक्षिणतो वर्षीयसीमित्येव^१मादि ॥

(सू) अद्विराज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः
पवित्रैः । ता देवीश्शक्वरीः शक्वरेणेमं यज्ञमवत
संविदाना इत्याज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमानाः ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥ ७२४ ॥

[अभिमन्त्रणपौवापर्यानुगुणं सूत्रविवरणम्]

(भा) आज्यं चोत्पूतं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमानाः ॥

(सू) ^२उभावाज्यग्रहान् जपतः ॥ ७ ॥ ७ ॥
॥ ७२५ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

[चतैमानसमीपभूतविवक्षाग्राह्याध्याहारेण भाष्यावतरणम्]

(वृ) आज्यं चो-मानाम्—ऊभयोरुत्पवनस्य युगपदसम्भवादुत्पूत-
शब्दाध्याहारेण योजना ॥

^१ मादि क्रियमाणाम्—सू. ग. घ. सामिते क्रियमाणाम्—क. ^२ उभा
विति वचनमन्वयुणा सहप्रयोगार्थम् ; याजमानात्पर्यवकाण्डयोस्तर्काणत्वात् अर्माषा-
मित्यभिप्रायः (घ).

[उभौ जपत इत्यनयोरर्थविवक्षया पर्यवसितार्थः]

- (भा) अध्वर्योरपि चातुस्स्वर्यमाज्यग्रहणेषु ॥
- (सू) अग्निश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्या^७ स^८रोहयन्त
ओषधीर्विवृक्णाः । यासां मूलमवधीः स्फ्येन
शिवानस्तास्सुहवा भवन्तु । सुमनसो यजमानाय
सन्वोषधीराप इह शकरीश्च । वृष्टिद्यावा पर्जन्य
एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाश्शतवल्शा अदब्धा
इत्यन्तर्वेदि बर्हिरासन्नम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ७२६ ॥
- (घ) चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशा घृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय
सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवा च मे
शग्मा चैधि स्योना च मे सुपदा चैधि ऊर्जस्वती
च मे पयस्वती चैधि । इषमूर्जे मे पिन्वस्व ब्रह्म
तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं
मे पिन्वस्वायुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व प्रजां पशून् मे
पिन्वस्वेति ^१ स्तीर्यमाणां ॥ २ ॥ ९ ॥ ७२७ ॥
- (सू) ध्रुवोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन् परिधी^२य-
मानान् । ^३ अस्मिन् यज्ञ उपभूय इन्नुमेऽविक्षो-
भाय परिधीन् दधामि । धर्ता धरुणो धरीया-

[सूत्रारूढत्वं भाष्यार्थस्य]

- (वृ) अध्वर्योर-ग्रहणेषु—उभावाज्यग्रहान् जपत इत्यध्वर्योरपि
चातुस्स्वर्यप्राप्त्यर्थत्वाद्बचनस्य ॥

^१ स्तीर्यमाणाया वेदेरेकत्वात् न धातौ धातौ मन्त्रावृत्तिः (रु). ^२ यम्-स्त.

^३ अस्मिन् यज्ञ इत्यनया सकृदन्तःसुमन्त्रणम्; परिधीन् परिदधामीति लिङ्गात्
अस्मिन् यज्ञे सर्वानिति भरद्वाजवचनाच्च.

(सू) नग्निर्द्वेषांसि निरितो ^१नुदातै इति च ॥ ३ ॥
॥ १० ॥ ७२८ ॥

[परिधीयमानानित्युक्तिफलम्]

(भा) अस्मिन् ^२यज्ञ इति सकृदेव बहुवचनत्वात् । शनैश्चोत्तरपरिधि-
स्साद्यते । अतः परिधीयमानानित्युपपद्यते ॥

[प्रत्येकाभिमन्त्रणपक्षः]

केचित्परिधौ परिधावावर्तयन्ति ॥

(सू) युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहवनीयम् ।
तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्योपन्तीस्तन्वो

[भाष्यस्थवहुवचनपदार्थः सर्वानुमन्त्रणतानिर्वाहश्च]

(वृ) अस्मिन् यज्ञे इति—जनत्वात्—परिधीन् दधामीति सर्वपरि-
ध्यज्ञम् ॥

शनै—द्यते इति—चशब्दात् अस्मिन् ^३यज्ञे इत्येतदपि परि-
धीयमानावस्थायामेव । तस्मादभिभूरस्यस्मिन् यज्ञ इत्युभयोः परिधीय-
मानावस्थायामेव प्रयोगसम्भवार्थं शनैरुत्तरपरिधिसादनमध्वर्युणा कर्त-
व्यम् । ^४ततः परिधीयमानानित्युपपद्यते ॥

[आवृत्तिपक्षाशयः]

केचित्प—यन्तीति—अस्मिन् यज्ञ इत्यस्य सर्वपरिध्यज्ञत्वात्
सर्वेषां परिधीयमानावस्थायामेव प्रयोगसम्भवार्थमावर्तत इति ॥

^१नुदाता इति च—स्त्र. ^२परिधिषु परिधीयमानेषु जपतीति वदन् भद्रभास्कर-
मिश्रः न स्वाभिमतं स्फुटमाह । सायणोऽप्येतदेवानुससार । ध्रुवोर्सात्यादेरेकैः
परिधिमन्त्रत्वे प्रतिमन्त्रमितिवत् अस्मिन्निन्दादौ एकैकमित्याद्यनुकषा सकृत्त्रं माष्य
मिमतम्. ^३यज्ञे इति अतः परिधीयमानानित्युपपद्यते—घ. ^४तदापरिधी—स्त्र.
अतः परिधी—घ.

(सू) यास्ते अग्ने ताभिर्वर्माण्यभितो ^१व्ययस्व मा त्वा
दमन् यज्ञहनः पिशाचा इति च ॥४॥११॥७२९॥

[अग्नियोगस्सामान्योक्तो विशेषरूपो विवक्षितः]

(भा) युनज्मी^२त्याद्याहवनीययोग उपस्थ इत्येवमन्तः ।

[प्रकरणान्त्रान्तेऽपि नाहवनीयार्थताद्याहृतीनाम्]

व्याहृतीनामग्निहोत्रोपसादनादिषु विनियोगः ॥

[ब्राह्मणे पाठरूपयोनोक्तया तदुभयविधत्वसम्भवः]

(वृ) युनज्मी-^३वमन्तः—^४अनुमन्त्रणमुपस्थानं वा । एष वा अग्ने-
योगस्तेनैवैनं युनक्तीति लिङ्गात् । सुप्रजस इत्यादिफलस्य तेन हन्मी-
^५त्यादेश्च युक्ताहवनीयात् ^६प्राप्त्यर्थतयाऽऽशासनात् यन्म इत्यादेरन्यत्र
वाऽविनियोगदुभाभ्यामग्नियोगः ॥

[अग्निहोत्रादिषु विनियोगरूपोक्तिः भाष्यकृदभिमतः]

व्याहृती-नियोगः—याजमानकाण्डे आहवनीययोगार्थं मन्त्र-
द्वयानन्तरपठितानां व्याहृतीनां अग्निहोत्रमेताभिरित्यादिना वचनेना-
ध्वर्यवादिकर्माङ्गत्वेन विनियोगात् आहवनीययोगो मन्त्रद्वयेन ॥

^१व्ययस्व-स्व. ^२अनुमन्त्रयत इति शेषः उपातेऽत इति वा । युनज्मीति
प्रतीकेन द्वपुत्रस्यैव ग्रहणम् न व्याहृतीनामपि ; तासामग्निहोत्रोपसादनादी
विनियोगात् व्यक्तमुक्तं सत्यापादेन । परिश्वङ्गमिदमनुमन्त्रणम् तत्सन्निधावासा-
नात् । स्वदित्तः ; 'युनाज्म त्वा ब्रह्मणा देव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन' इति ध्रुतः
पृथक्कर्मैवेदमग्नियोगो नाम ? न ; परिश्वयोगस्यैव तत्राग्नियोगत्वेनाभिप्रेतत्वात् ;
तद्विमोक्तस्यैवामिचमेकत्वेन ब्रह्मणाकेः सूत्रकारसंमतेः । तस्मात् उपसद्वभुध-
श्वमेर्षायादिषु परिश्वभावादानुमन्त्रणस्य लोपः (६). युनज्मीत्याहवनीयोपस्व इत्येव-
मन्तः I. युनज्मीत्याहवनीययोग उपस्थ इत्येव मन्त्रः ?-क. ^३मन्त्रः-क.
^४नानुमन्त्रण-क. घ. ^५त्यादेशेति (मु. रा). तेनाहामत्यादेश-झ. ^६युक्ताह-
वनीयात्प्राप्यतया-झ.

(सू) विच्छिनधि विधृतीभ्यां सपत्नान् जातान्
 भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । ^१विशो
 यन्त्राभ्यां विधमाभ्येनानहः स्वानामुत्तमोऽसानि
 देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिं विश्वं
 पाप्मानमदितं दुर्मरायुम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्य
 लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणान् मयि
 धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून् मयि
 धारयतमिति विधृती ^२आसाद्यमाने ॥ ५ ॥ १२ ॥
 ॥ ७३० ॥

पृष्ठी सण्डिका ॥

(सू) ^३अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजा-
 नामुतानूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्व-
 रूपास्तस्मिन् स्रुचो अध्यासादयामीति ^४प्रस्तर-
 मासाद्यमानम् ॥ १ ॥ १३ ॥ ७३१ ॥

[कचिदेतन्मन्त्राभावः ; मन्त्रप्रवृत्तिस्थलं च]

(भा) जुहसादनपक्षे अयं प्रस्तर इति नास्ति । उतानूयाजाना-
 मिति लिङ्गविरोधात् । बहुवचनत्वाच्च सर्वस्रुगासादन एव प्रस्तरमन्त्रः ।

[जुहसादनाधिकरणम्]

(वृ) जुहसा-विरोधात्—प्रस्तरे जुहसादनपक्षे ।

[विचक्षितबहुवचनव्यक्तिः तत्फलं च]

बहुव-मन्त्रः—तस्मिन् स्रुचो अध्यासादयामीति बहुवचनात् ।

^१देहन्यत्र इत्यधिकं दृश्यते क.—पुस्तके. ^२साद्यमाने—क. ^३उतानू-
 याजानामिति स्रुच इति च लिङ्गविरोधात् । अपि वा जुहमेव प्रस्तर इति
 कल्पे लुप्यते मन्त्रः प्रायर्णानोदयनोत्प्रेरनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूहोऽन्यतरस्य (ब).

^४प्रस्तर आसाद्यमानम्—क.

[जुह्वसादनदक्षेऽपि मन्थानिवृत्तिस्तद्धेतुश्च]

(भा) प्रस्तरजात्येकत्वालान्तरे वर्तमानस्य संस्तव इत्यनिवृत्तिर्वा । साध्यमानमिति पुनर्वचनाच्च ॥

(सू.) आरौह पथो जुहु देवयानान् यत्रर्षयः प्रथ-
मजा ये पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरासंभृताङ्गा
वहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः । जुह्रासि
घृताची गायत्री याम्नी कविभिर्जुषाणा । अच्यथ-
माना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप-
देवानाम्नेयेन शर्मणा देव्येनेति जुह्वम् । अवाहं
बाध उपभृता सपत्नान् जातान् भ्रातृव्यान् ये च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञं सुदुघामिव धेनुमह-

(बृ) अतः प्रस्तरसादनात्प्रागेव सर्वसादनजुह्वसादनयोरन्यतर ^१पक्ष-
सङ्कल्पः । तस्मादिडान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोरयं प्रस्तर इत्यस्य लोपः ॥

[कच्चिदूहः]

प्रायणीयेऽननूया^२जपक्षे आतिथ्यायां च अन्यतरस्य धर्तेत्यूहः ।
उदयनीये चाप्रयाजपक्षे ऊहो विकल्पेन ॥

[श्रुतेः स्तुत्यनुवादत्वात् पुनरसादनशब्दाच्च मन्थानिवृत्ति-

[रनूहश्च प्रायणीयादौ]

प्रस्तर-पुनर्वचनाच्चेति — प्रस्तराभिधानपरत्वात्प्रयाजानूयाज-
कर्मणां धारणाभावेऽपि लक्षणयाऽऽज्यधारणानुवादत्वात् सर्वसादन-
कालप्राप्तत्वेन स्तुत्यनुवादोपपत्तेरुभयत्र प्रस्तर^३जात्येकत्वादलोपः । किंच
विधृती आसाद्यमाने इति प्रकृतत्वात् प्रस्तरमित्येतावता सिद्धेऽपि
प्रस्तरमासाद्यमानमिति पुनर्वचनाच्च प्रस्तरमात्रं प्रधानतया^४विधेयमिति

^१ पक्षः कल्प्यः-घ.

^२ ज आतिथ्यायां च-घ.

^३ जातेरेक-स्र. ग.

^४ ऽभिधेयमिति-स्र. ग. घ.

(सू) मुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । सुभृदस्युपभृ-
 ष्टाची त्रैष्टुभेन छन्दसा ^१ विश्ववेदाः । अव्यथ-
 माना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप-
 देवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युपभृतम् । यो मा
 वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने ।
 इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवाया अहमुत्तरो भूयासमधरे
 मत्सपत्नाः । ध्रुवासि धरणी ^२ धनस्य पूर्णा
 जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना
 यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवान्
 वैश्वदेवेन शर्मणा दैव्येनेति ध्रुवाम् । स्योनो मे
 सीद ^३ सुषदः पृथिव्यां प्रथयि प्रजया पशुभि-
 स्सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽ-
 हमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । अयं
 स्रुवो अभिजिहर्ति होमाञ्छतक्षरश्छन्दसानुष्टुभेन
 सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठावार्हस्पत्येन शर्मणा
 दैव्येनेति स्रुवम् ॥ २ ॥ १४ ॥ ७३२ ॥

सप्तमी खण्डिका ॥

(सू) इयं ^० स्थाली घृतस्य पूर्णाऽच्छिन्नपयाश्शतधार
 उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् ^४ ॥
 ॥ १ ॥ १५ ॥ ७३३ ॥

(वृ) केवलजुहसादनेऽप्यनिवृत्तिरिति । अस्मिन् पक्षे प्रायणीयादिष्व-
 प्यनूहः । उपसस्यु च ॥

^१ विश्ववेदः ?-ख. ^२ धरस्य ?-ख. ^३ सुषदः-ख. ^४ स्थाली-
 मासाद्यमानाम्-ख. ^५ एतदन्ता सप्तमी खण्डिका पठ्यते-ख. पु.

[जुह्वाद्यनुमन्त्रणोपपत्थानयोर्विकल्पः]

(भा) जुह्वादीनां साद्यमानानामुपस्थानमनुमन्त्रणं वाऽधिकारात्।

(सू) ^१ तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्म-
वर्चसेन तृप्तिरसि त्रैष्टुभं छन्दस्तर्पय मोजसा
वीर्येण तृप्तिरसि जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया
पशुभिरिति पुरोडाशानज्यमानान् ॥ २ ॥ १६ ॥
॥ ७३४ ॥

(सू) ^२ यज्ञोऽसि सर्वतश्चित्तस्सर्वतो मां भूतं भविष्य-
च्छ्रयतां शतं मे सन्त्वाशिषस्सहस्रं मे सन्तु
सूनृताः इरावतीः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्व-
तश्चित्तः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां शतं
मे सन्त्वाशिषस्सहस्रं मे सन्तु सूनृताः इरावतीः
पशुमतीरित्याग्नेयं पुरोडाशमासन्नमभिमृशति सर्वा-
णि वा हवींषि ॥ ३ ॥ १७ ॥ ७३५ ॥

(सू) इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोपमामिहेषमूर्जं यशस्सह
ओजस्सनेय-श्चित्तं मयि श्रयतामिति प्रातर्दोहम् ।
यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टं येनासिञ्चद्ब्रह्मिन्द्रे प्रजा-

[विकल्पे सूत्रकारस्मृतिः उपस्थाने विशेषश्च]

(वृ) जुह्वादीनां-धिकारात् इति — अकरणानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते
इत्यधिकारात् । उपस्थानपक्षे उत्थाय ॥

^१ प्रतिहविराहुत्तिर्मन्त्रस्य तृप्तिरसौल्येकवचनात् अज्यमानमिति वर्तमाननिर्दे-
शाच्च (रु). ^२ यदा सर्वाणि तदा आहुत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञोऽसीति पुरोडाशाभिधानात्
एकवचनाच्च । सर्वाणि हवींषीति च येषामासादनसुकमाध्यवे 'चतुर्होत्रा पौर्णमास्या-
मित्यादिना तेषामेव ग्रहणे न त्वाज्यानामपि । कुतः ? स्थानादासन्नान्यभिमृशतीति
वचनात् । सर्वेषां हविषां उत्तरार्धात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य इवामवधतीत्यादौ तथा दर्शनाच्च ।
तेनोपसदादौ अभिमर्शननिश्चितिरज्यस्य (रु).

(सू) पतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवधेनोपरिष्ठादधि
नोन्महेन्द्रं दधि मां घिनोत्विति ^१ दधि ॥ ४ ॥
॥ १८ ॥ ७३६ ॥

(सू) अयं ^२ यज्ञस्समसदद्दविष्मानृचा साम्ना यजुषा
देवताभिः । तेन लोकान् सूर्यवतो जये-
मेन्द्रस्य सख्यममृतत्वमश्यामिति सर्वाणि हवींषि
॥ ५ ॥ १९ ॥ ७३७ ॥

[तृप्तिरसीत्यादेर्मन्त्रस्यावृत्तिस्तद्धेतुश्च । आज्यामर्शनस्वरूपं च]
(भा) तृप्तिरसि यज्ञोऽसीत्येवंविधानामेकवचनत्वात् असन्निपातिनामप्या-
वृत्तिः । प्रधानानुरोधेन ^३ वचनानुग्रहश्च । असंभवतामभिमर्शने मन्त्रावृत्तिः

[मन्त्रावृत्तिर्हनुविवरणम्]

(ब्र) तृप्तिरसि—नुग्रहश्च—तृप्तिरसि यज्ञोऽस्ययं यज्ञ इदं^४मिन्द्रिय-
मित्येवं विधानामसन्निपातिनामक्रियाभिधायिनामावृत्तिः एकवचनानु-
ग्रहाय प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च ॥

[मन्त्रावृत्तेरभिमर्शनस्थानीयत्वोपपत्तिः]

असंभवता—वृत्तिः—ममाग्न इत्येवमादीनां तन्त्रेण प्रयुज्य-
मानानां^५मप्यभिमर्शनावृत्तावावृत्तिः सर्वेषां मन्त्रवदभिमर्शनेन संस्कार्य-
त्वात् । उपदेशस्त्वयं यज्ञ इति तन्त्रेण । अयं यज्ञस्समसदद्दविष्मान्
इति हविर्युक्तयज्ञाभिधानात् । तेन इज्यमानहविषामभिमर्शनम् ।
हविष्मानितिपदे सङ्ख्याविशेषानुपलब्धेश्च ॥

^१ आसन्नमभिमर्शतीत्यन्वयः (ह). ^२ यज्ञाभिधानात्तावृत्तिर्मन्त्रस्य भरद्वाजो
केच (र). ^३ वचनानुग्रहाच्च (सू. पु). ^४ मिन्द्रियं यत्पृथिवीमित्येवं (सू. ग).
^५ नानामभिमर्श—घ.

(भा) अज्यानां ^१सहाज्यस्थालीकानामभिमर्शनं सर्वाणि हवींषीति वचनात् ॥

(सू) ^२यो नः कनीय इह कामयातै अस्मिन् यज्ञे यज-
मानाय मह्यम् । अपतमिन्द्राग्नी भुवनाद्भुदेतामहं
प्रजां वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्रम् ॥ ६ ॥ २० ॥ ७३८ ॥
[मन्त्रस्य साधारण्यनिर्वाहः अभिमर्शने विशेषश्च]

(सू) ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यनुवाकेन सर्वाणि
हवींष्यासन्नान्यभिमृशेदथाभिर्वा ॥ ७ ॥ २१ ॥
॥ ७३९ ॥

(सू) चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवींष्यासन्नान्यभिमृशे-
त्प्रजाकामः पञ्चहोत्राऽमावास्यायां स्वर्गकामो
नित्यवदेके समापनन्ति ॥ ८ ॥ २२ ॥ ७४० ॥

अष्टमी चाण्डिका ॥

(भा) ऐन्द्राग्रविकाराणामूहेनाभिमर्शनम् । समुच्चयेनाभिमर्शनं सर्वेषाम् ^४ उक्तत्वात् ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रेषु धूर्तस्वामिभाष्यभूषितेषु

चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

[आज्याभिमर्शने पक्षभेदः तद्धेतुश्च]

(बु) आज्यानां-वचनात्—श्रीवाज्यमात्रेण सहेति केचित् प्रधान-
वर्मेत्वात् । तस्यापि नेति केचित् । सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्
सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां इति निर्देशे आज्यव्यतिरिक्तानामेवोपादनात् ॥

[साधारण्यादिहेतुः अभिमर्शनं तन्त्रेणापि क्वचित्]

एन्द्राग्रे-र्शनम्—समवेतदेवताभिधायित्वात् ।

समुच्चये-मुक्तत्वात्—मन्त्राणाम् । अभिमर्शनावृत्तिश्च । न च
विकल्पः ॥

^१ साज्य (मु. पु).

^२ ऊहेनाभिमर्शनं वैमृषस्यापि (ठ).

(सू) दशहोतारं वेदेषुपुरस्तात्सामिधेनीनाम् ॥१॥१॥
॥ ७४१ ॥

[दशहोत्रादीनामङ्गिनिर्णायकम्]

(भा) दशहोत्रादयः पुरस्तादुपरिष्ठादिति यस्य चोद्यन्ते तस्याङ्गम् ।

(सू) अङ्गिरसो मास्य प्रातरनुवाकैरवन्त्विति सामि-
धेनीनां^१ प्रतिपदि जपति ॥ २ ॥ २ ॥ ७४२ ॥

(भा) प्रतिपत्—आरम्भः । तत्र सकृत् ॥

(सू) अनूच्यमानासु दशहोतार व्याख्यायोच्छुष्मो
अग्न इति समिध्यमानम् । समिद्धो अग्निराहुतः
स्वाहकृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम
इति समिद्धम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७४३ ॥

(भा) समिध्यमानं समिद्धमिति चाऽअग्रमिमव्रणम् ॥

(वृ) विह्वल्यैः चतुर्होतृपञ्चहोतृभ्यामपि तन्त्रेणाभिमर्शनं यथा-
संभवम् ॥ ६६ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रेऽपि तस्वामिनाप्यहृतौ चतुर्थेप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

[भाष्यदर्शितचोदनोदाहरणम्]

दशहोत्रा—तस्याङ्गम्—^३ यथा पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वे-
^४ त्यवमादि ॥

[समिध्यमानवत्यानिवृत्तिः पक्षान्तरं च]

समिध्य—न्व्रणम्—समिध्यमानवतीसमिद्धवतीभ्यामुपलक्षि-
तस्याग्रेरभिमव्रणम् ।^५ प्रतिपज्जपोत्तरकालं विधानादेव सिद्धे समिद्धय-

^१ प्रथमायासृचि आरम्भे वा (रु). ^२ अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठति
इति वा (रु). ^३ यथा पुरस्तात्सामिधेनीनां पुर-घ. ^४ द्वेति च-घ. ^५ उत्तरकालं
विधानादेव-घ.

- (ख) ^१ मनोऽसि प्राजापत्यमिति स्रौवमाधार्यमाणम् ॥
॥ ४ ॥ ४ ॥ ७४४ ॥
- (घ) सुच्य^२मन्वारभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ ७४५ ॥
- (सू) देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्
यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टः स्वं दत्तः
स्वं पूर्तः स्वंः श्रान्तः स्वं^३ हुतम् । तस्य मेऽग्नि-
रुपद्रथा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः
पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्वन्धुर्य एवास्मि स
सन् यजे इति होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च ^४ प्रत्रिय-
माणे ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७४६ ॥

[देवा इत्यादिमन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती पश्चान्तरं च]

- (भा) देवाः पितर इति प्रवराङ्गम् । अतस्तन्निवृत्तौ निवृत्तिः । सीद
होतरित्यत्राप्य^५निवृत्तिः । केचिन्निवृत्तिः ॥

- (वृ) मानं समिद्धं इति पुनरुपादानात् । अतस्तयोरभावे निवर्तते ।
केचिदनिवृत्तिरिति ॥

[देवा इत्यादेर्निवृत्त्यनिवृत्तिहेतू]

- देवाः पितराः—प्यनिवृत्तिः—प्रवरकार्यकरत्वात्तस्य ।
केचित्तु^५निवृत्तिः—सीदहोतरित्यत्र ।

^१ आधारमनुमन्त्रयते इति शेषः (ह). ^२ आधारपितुरन्वारम्भ एवाधारान्वा-
रम्भः । अनुमन्त्रणवचनमन्वारम्भार्थोऽयं मन्त्र इति माशङ्कीति (ह). ^३ जपतीति
शेषः । प्रवरस्थानापकोऽपि सीदहोतरित्यत्र गोत्रधिसंबन्धाकीर्तनात् नायं जपः ।
योऽहमस्मि ससन् यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि इति लिङ्गानुसारात् (ह). ^४ केचित्तु-
नि-क ख. ग.

- (भा) यस्यास्मि न तमन्त^१ रेमीति वैलिङ्ग्यात् ॥
 (सू) ^२ चतुर्होतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां प्रीणामी-
 त्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रयाजान् ^३ हुतं हुतम् ॥ ७ ॥
 ॥ ७ ॥ ७४७ ॥

[चतुर्होतुरङ्गिनिर्देशः]

- (भा) चतुर्होता प्रयाजाङ्गम् ।

[प्रयाजाद्यनुमन्त्रणे विशेषः]

प्रयाजानुयाजाज्यभागस्विष्टकृदनुमन्त्रणानि तन्नेण वरुणप्रघासेषु ॥

- (सू) एको ममैका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मो द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य
 चत्वारो मम चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किञ्चन
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ^४ इत्येतैर्वा ^५ प्रति-
 मन्त्रम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७४८ ॥

[निवृत्तिपक्षाशयविवरणम्]

- (वृ) यस्यास्मि-ङ्गम्—यस्य ऋषेः संतानजोऽस्मि तं नातिक्रामा-
 मीति संकीर्तनात् । साद होतरिति ऋषिकीर्तनाभावान्निवृत्तिः ॥

[अनुमन्त्रणावसरः]

- चतुर्होताप्र-घासेषु—प्रतिप्रस्थातुः पश्चादनुष्ठानेऽपि तदुत्तर-
 कालं तन्नेणानुमन्त्रणम् ^६ हुतमिति ^७ भूतनिर्देशात् ॥

^१ रेमीति लिङ्गात् क. ख. ग. रेमीति वैलिङ्ग्यात् १-ग. ^२ सर्वप्रयाज-
 शेषश्चतुर्होता । अतो न प्रतिप्रयाजमावर्तते (क). ^३ योऽस्मानित्यादेः सर्वत्रानुषङ्गः
 (क). ^४ इत्येतैश्च-ख. ^५ हुतं हुतं अनुमन्त्रयत इत्यन्वयः (क). ^६ छानात्
 उत्तरकालं, घ. ^७ हुतनि, घ.

[चतुर्होत्रा सह एको ममेत्यादेर्व्यवस्थायां पक्षभेदः]

- (भा) ^१ वेत्युक्ते विकल्पो होत्रायाजमानयोरपि । समुच्चय उपदेशः ॥
- (स्र) अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूया-
समित्याज्य^२भागौ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ७४९ ॥
- (स्र) ^३ विहृतानुमन्त्रणौ वा ॥ १० ॥ १० ॥ ७५० ॥
- (भा) विहृतानुमन्त्रणौ—विभक्तानुमन्त्रणौ वा ।
- (स्र) अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मान् अग्नेरहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान् भूयासम् । सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मान् सोमस्याहं
देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति ^४ विहृतौ ॥
॥ ११ ॥ ११ ॥ ७५१ ॥
- (सू) ^५ पञ्चहोतारं वदेत्युरस्ताद्विरवदानस्य ॥ १२ ॥
॥ १२ ॥ ७५२ ॥

[भाष्यदर्शितमतिभेदविवरणम् क्वचिद्विकल्पस्यैवेष्टता च]

(वृ) वेत्युक्ते-नयोरपि—होत्रायाजमानेषु समुच्चय इत्युक्तेऽपि
विहृतानुमन्त्रणौ^० वा । एतस्य सूक्तस्य षट्सर्वं वेत्यादिषु विकल्प एव ॥

[उपदेशमते सर्वत्र समुच्चयोपपत्तिः]

समुच्चय-उपदेशः—होत्रायाजमानेषु^१प्वित्यविशेषण सर्वत्र-
वचनात् वाशब्दस्य चशब्दार्थत्वेऽप्युपपत्तेः ॥

^१ जैमिनिना तु द्वादशे नृतायान्धााधकरणे होत्राणां विकल्पमाशङ्क्य समु-
च्चयः स्थापितः । चतुर्थे याजमानानां समुच्चयः स्थापितः । वेत्यर्थोक्तविकल्पो होत्रा-
ग, वेत्युक्तेर्विकल्पो (सू. पु). ^२ हुते अनुमन्त्रयत इति शेषः (रु). ^३ विहृतं
व्यस्तमनुमन्त्रणं ययोस्तां । (रु). ^४ यदा विहृतौ तदा आभ्यां पृथगनुमन्त्रयितव्यौ
(रु). ^५ सर्वहोतारं पञ्चहोता न तु प्रत्येकमावर्तते वाँप्साभावात् (रु). ^६ णं वा.
^७ सूत्रस्य. ^८ नेषु समुच्चय इत्यविशेषवचनात् वाश-घ.

[पञ्चहोतुस्तन्त्रनाहेतुः दृष्टान्तश्च]

(भा) हविरङ्गं पञ्चहोता तन्त्रेण वा अमध्यवर्तित्वात् । ^१ उपसत्सु सुब्रह्मण्यावत् ॥

(सू) अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयाममित्याग्नेयं हुतमनुमन्त्रयते । दधिधरसीत्युपांशुयाजं ^२ अग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयं इन्द्राग्नियोरित्यैन्द्राग्रं इन्द्रस्यैन्द्रं सान्नाय्यं महेन्द्रस्येति माहेन्द्रं अग्नेस्स्विष्टकृत इति सौविष्टकृतम् ॥ १३ ॥ १३ ॥ ७५३ ॥

[उपांशुयाजसामान्ये दधिधमन्त्रः]

(भा) दधिधरसीत्युपांशुयाजमग्नीषोमीयमपि ॥

[अङ्गताफलम्]

(बृ) हविरङ्गं पञ्चहोता—अतः प्रतिहविरावृत्तिः ।

[तन्त्रत्वनिर्वाहः]

तन्त्रेण वा अमध्यवर्तित्वात्—पुरस्ताद्धविरवदानस्येति पुरस्तात्कालस्य सर्वसाधारणत्वात् तन्नतोपपत्तिः । अमध्यवर्तित्वात्—मध्यवर्तिस्त्वि हि ^३ पूर्वस्योत्तरस्य वा नियतस्यात् ॥

[दृष्टान्ते संगमनम्]

उपसत्सु सुब्रह्मण्यावदिति—यथाऽऽर्गणेपूपसर्कालसुब्रह्मण्यायामेतावदहे ^४ सुत्यामिति सर्वसाधारणसुत्यानिर्देशस्तन्त्रेण । सुब्रह्मण्या ^५ तु तन्नं म्यात् (११-३-२१) इति मीमांसकमतात् । तद्वत्पञ्चहोताऽपि ॥

[उपांशुयाजसामान्यविषयत्वनिर्वाहः मन्वान्तरकृत्यं च]

दधिधरसि—यमपीति — देवताविशेषानपेक्षमेवोपांशुयाजाङ्ग-

^१ उपसत्सुब्रह्मण्यावत्—घ. ^२ त्वेपूर्व. क. ^३ पूर्वस्योत्तर. घ. ^४ हे सर्वसुत्या-क. ^५ ष्यादितु-घ ष्यातु-ख. ग. ष्यातु तन्त्रेण-क.

(सू) पुरस्तात् ^१स्विष्टकृतोऽन्यदेवतान्येके समा-
मनन्ति ॥ १४ ॥ १४ ॥ ७५४ ॥

नवमी स्रष्टिका ॥

[शास्त्रान्तरीयपाठ देवतायां विशेषः]

(भा) अग्नेस्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययेत्यस्य पुरस्तादन्यदेवतानां पाठ-
इशास्त्रान्तरे । तानि हविर्विशेषमनपेक्ष्य भवन्ति ॥

(सू) ^२इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययाऽसपत्नो
वीर्यावान् भूयासमिन्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया
^३त्रातो भूयासं द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययो-
भयोर्लोकयोरङ्घ्यासम् भूमानं प्रतिष्ठां गमेय-
मित्येके । पूष्णोहं देवयज्यया प्रजानिर्षाय प्रजया
पशुभिस्सरस्वत्या अहं देवयज्या वाचमन्नाद्यं

(वृ) तथा दक्षिणसीत्यस्य विहितत्वात् । अग्नीषोमयोरित्यस्य त्वौ-
षघार्थता ॥

[भाष्यदर्शितयथालिङ्गन्वोपपादनम्]

अग्नेः स्विष्ट-भवन्ति—अन्यदेवतानामनुमन्त्रणानां पाठः ।
तानि—अनुमन्त्रणानि । यथालिङ्गं वैकृतीरिति देवताविशेषालिङ्गेन
विनियुक्तत्वात् ॥

^१ अग्नीषोमीयेऽप्सुपांशुयाजे दक्षिणसीत्येव मन्त्रः । दक्षिणसीत्कुपांशुवाज-
मिति वचनात् । न च लिङ्गविरोधः ; यागामिधानात् (रु). ^२ प्रकृते हुतानुमन्त्र-
णसमाम्नाये स्विष्टकृन्मन्त्रास्पूर्वं प्राकृतोभ्योऽन्यदेवतान्यापि वक्ष्यमाणानि यजुषि
एके शास्त्रिनस्समामनन्ति (रु). तानि तु प्रकृते असंभवात् प्रकरणं बाधित्वा
तद्विज्ञानुरोधेन विकृतिषु निवेशयितव्यानि (रु). ^३ त्राता-क.

(सू) पुष्यं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैस्सा-
युज्यं गमेयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं
गमेयं अदित्या अहं देवयज्यया प्रप्रजया पशुभिश्च
जनिषीयेन्द्रस्येन्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रिया-
व्यन्नादो भूयासमिति ^१ यथालिङ्गं वैकृतीः ॥
॥ १ ॥ १५ ॥ ७५५ ॥

[इन्द्रियावत आम्नानफलम्]

(भा) ऐन्द्रामविकारत्वादिन्द्रियावतसिद्धे ^२ पाठो मन्त्रत्वार्थः ^३ ऊहश्चेद-
मन्नस्यात् ॥

[वैमृधस्य विकृतित्वं तत्फलं च]

विकृतौ भवा—^४ वैकृत्यः । वैमृधोऽपि विकृतिः । अतः प्रियेणेत्या-
साद्यते ॥

[इन्द्रियावत आम्नानफलोपपत्तिः]

(सू) ऐन्द्राम—त्वार्थः—स्यात्—इन्द्रस्येन्द्रियावत इत्यस्यैन्द्राम-
विकारत्वादिन्द्रियाव्यन्नाद इति सिद्धे पुनः पाठो मन्त्रत्वार्थः ऊहश्चेदमन्न-
स्यात् । अत एषां श्रेषे यजुर्भेषप्रायश्चित्तम् । एषां वैकृतानां मन्त्रत्वात्
यथालिङ्गं वैकृतीरिति । विकृतौ भवा वैकृती—वैकृतीर्देवता ^५
अभिधायानुमन्त्रणम् ॥

वैमृधोऽपि—साद्यते—यद्यपि पौर्णमास्यङ्गम् ; तदर्थं वैकृत-
मन्त्रगणे पाठः ॥

^१ एतैर्यथालिङ्गं वैकृतीर्देवता इष्टा अनुमन्त्रयत इत्यर्थः । एवञ्च एषां प्रत्यक्षसमा-
म्नानात् सर्वेष्वप्येतद्देवत्येषु हविष्यु हविस्तामान्माविरोषेषु एतान्यवानुमन्त्रयामि भवान्ति
न प्राकृतान्वृत्तान्ते (रु). ^२ सिद्धे. घ. ^३ ऊहश्चैव ! ^४ वैकृतदेवताभिधायकानु-
मन्त्रणम्—घ. I. वैकृतीर्देवता अभिसंधायाना (सु. रा.) II. ^५ देवताभिधाय-
कानुम (पा).

(स्) अग्निर्मा दुरिष्टात्पात्विति प्राशि^१त्रमवदीय-
मानम् ॥ २ ॥ १६ ॥ ७५६ ॥

(ख) सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडाम्^२ ॥३॥१७॥७५७॥

[इडाभिमन्त्रणदशा श्रौताहरणरूपं पक्षान्तरं च]

(भा) सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडामवदीयमानाम् । तामाहियमाणा^३मित्यु-
त्पत्तिरेवाऽऽहरणमिडायाः । केचिद्भक्षायाहियमाणायां विकल्पमिच्छन्ति ।

[वरुणप्रघासेष्वनूह इडामन्त्रस्य]

देव्या इडाया अभिधानात् इडाद्वित्वेऽप्यनूहो वरुणप्रघासेषु ।

(घ) भृयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि
दधिष एहीड एहि स्रुत एहीतीडाया उपा^४शूपहवे
सप्त दे^५वगवीर्जपति चिदसि मनासि घीरसि

[मन्त्रस्येडाविषयत्वहेतुः]

(वृ) सुरूप-यमानाम् इति—प्रकृतत्वेनानु^६षङ्गात् ।

[उत्पत्तेराहरणरूपतोपपत्तिः]

तामाहि-डायाः—उत्पत्तिश्चावदानं तदेवाहरणम् ।

केचिद्भ-च्छन्ति—इडाधेनुरित्यनेन मन्त्रेणाहरणरूपेणैव

चोदिताहरणस्य विद्यमानत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितानूहहेतुविचरणम्]

देव्या-सेषु—वृष्टिर्वा इडेति वृष्ट्यादिदेवतेडाभिधानात्
वरुणप्रघासेष्विडाद्रव्यद्वित्वेऽपि देवताभेदाभावादिव एहीत्यादीना-
मनूहः ॥

^१ हविर्गणादवदानेऽपि सकृदेव मन्त्रः यथा चैवं तथा ब्रह्मत्वे व्याख्यातम्
(ह). ^२ अवदीयमानामित्यनुषङ्गः । सकृदत्रापि मन्त्रः पूर्ववत् (ह). ^३ आहियमा-

णाम्—आवदाय हेतुसमार्षमानादीयमानाम् इमि सायणभाष्यम् । ^४ देवगव्यभिधायिनो
मन्त्राः देवगव्य इत्युच्यन्ते तथा मनुष्यगव्यः (ह). ^५ नानुगतत्वात् (सु. रा).

(सू) रन्ती ^१ रमतिः सूनुस्मनरीत्युच्चैरुपहवे सप्त मानुष-
गर्वाः । देवीदेवैरभिमा निवर्तध्वं ^२ स्योनास्स्यो-
नेन घृतेन मा समुक्षत नम इदमुदं भिषगृषिर्ब्रह्मा
यद्दे समुद्रादुदचन्निव सुचा वागग्रे ^३ विप्रस्य
तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशन्निति च ॥ ४ ॥ १८ ॥ ७५८ ॥

(सू) उपहृयमानायां ^४ वायविडा ते मातेति होतार-
मीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत् ॥ ५ ॥ १९ ॥
॥ ७५९ ॥

[वायोर्मनसा ध्याने पक्षभेदः]

(भा) वायविडा ते मातेत्यस्यैव ध्यानम् । उपदेशोऽधिकं वायुष्टे
वत्स इति ॥

(सू) सा मे ^५ सत्याशीरित्याशीष्णु । आशीर्म उर्ज-
मिति च ^६ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७६० ॥

[भाष्यदर्शितध्यानमन्त्रपक्षद्वयविवरणम्]

(वृ) वायविडा ध्यानम्—वायविडा ते मातेत्युच्यमानावस्त्राया-
मेव वायोर्ध्यानम् ॥

उपदेशो वत्स इति—वायुर्वत्सो यर्हात्युपक्रम्य वायुं मनसा
ध्यायेदिति निर्देशात् वायोर्वत्सरूपत्वनिर्देशेनाभिध्यानं कर्तव्यमिति
वायविडा ते मातेत्यस्मादाधिकं वायुष्टे वत्स इति ध्यानमित्युपदेशः ॥

^१ रमतिस्मनरी ?—क. ^२ इदमुपदं ?—क. स्व. ^३ विप्रेऽभितिष्ठति—क.

^४ वायविडाते.—क. वायव इडा—स्व. वायो वत्सभृतस्य ते इडा मातेति ध्यानप्रकार-
विधिः न तु मन्त्रः तथा ब्रह्मण व्यक्तत्वात् ; ^५ वायुर्वत्स इति प्रकृत्य वायुं मनसा ध्याये-
न्मात्रे वत्समुपावसृजतात् (क). ^६ सत्याशीरित्याशीर्म—स्व. ^७ जपतीति शेषः ।
अयं च जपः सोमेश्वरिषि भवत्येष । एकस्या आशिषो विद्यमानत्वात् । तत्र तु
अस्मास्विन्द्र इन्द्रियमित्यादि निवर्तते (क).

(सू.) इडाया अहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्यु-
पहृताम् । इडा धेनुस्सहवत्सा न आगादूर्जं
बुहाना पयसा प्रपीना । सा नो अन्नेन हविषोत
गोभिरिडाभ्यस्मा^१ आगादिति भक्षायाऽऽ-
द्वियमाणा^२म् ॥ ७ ॥ २१ ॥ ७६१ ॥

(सू.) उक्त इडाभक्षो^३ मार्जनी^४ च ॥८॥२२॥७६२॥

[पुनर्विहितमन्त्रविषये व्यवस्थापक्षभेदः]

(भा) उक्तस्य याजमानस्य कस्यचित्पुनरनुक्रमणाद्यन्नानुक्रान्ते
तत्प्रवसद्याजमाने न^५ वक्तव्यमिति केचित् ॥

[प्रवसतो न भक्षादि]

न त्वेवमिडाभक्षशेषसंस्कारोऽपि । अतो भक्षाभावान्निवर्तते
प्रवसतो भक्षमन्नः । ^६मार्जनं च दृष्टसंस्कारः अतो निवर्तते^७
^८मार्जनम् । प्रैषाः प्रत्यगाशिषो न भवन्त्यन्वाहार्यदानं च ॥

[पुनरनुक्रमणस्थलप्रदर्शनेन भाष्यार्थः]

(वृ) उक्तस्य याज-मिति केचित्-आध्वर्यवोक्तस्य भक्षणमन्नस्य^९
पुनर्विधानात् पुनर्वचनैरनुक्रान्तानां प्रवसद्याजमाने प्रयोगाभाव इति
केचित् ॥

[प्रवसतो भक्षाद्यभावोपपत्तिः]

न त्वेवमिडाभक्षः न्वाहार्यदानं च—वृष्ट्यादिदेवतासंबन्धेना-
दृष्टार्थत्वे हविश्शेषप्रतिपत्तिसंस्कारार्थतया प्रयुक्तत्वादृष्ट्विभिरेव सर्व-
शेषभक्षणं कर्तव्यम् । प्रवसतस्तु यजमानस्य भक्षाभावात् मन्त्रलोपः
प्राप्तः । मार्जनं च दृष्टसंस्कारः—भक्षयितृसंस्कारः अतो निवर्तते
मार्जनं मन्त्रश्च । प्रैषाः प्रत्यगाशिषो न भवन्त्यन्वाहार्यदानं च प्रवसतः ।

^१ उभयप्राप्तुमन्त्रयत इति शेषः (ह). ^२ भक्षो भक्षणम् । ^३ मार्जनी-
शब्देन मार्जनं लक्ष्यते तदुभयमुक्तमाध्वर्यव एव यजमानस्यापि ; तत्रेदानीं विस्मृत-
व्यम् (ह). ^४ न कर्तव्यमिति-घ. ^५ मार्जनं दृष्ट (सु. रा.) ^६ निवर्तते (सु. रा.)
^७ तैत् । प्रैषाः-घ. ^८ मार्जनमन्त्रस्य च पुनः-क. घ.

(भा) अत एवंविधानामपि प्रयोगः प्रवसद्याजमाने कथं स्यादिति पुनरनुक्रमणम् ॥

(सू) ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषदसद्दिशां क्लृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पेतामर्धमासा मे कल्पन्तां मासा मे कल्पन्ता-मृतवो मे कल्पन्तां संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिरसि कल्पतां म इति बर्हिषि पुरोडाशमासन्न-मभि^१मृशति ॥ ९ ॥ २३ ॥ ७६३ ॥

दशमी खण्डिका ॥

(सू) अथैनं प्रतिदिशं ^२व्यूहत्याशानां त्वाशापाले-भ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भृतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् । ब्रध्न पाहि भजतां भागी भागं मा भागो भक्त निरभागं भजामः । अप-स्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिभेरय । ब्राह्मणानामिदं^३ हविस्सौम्यानां^३ सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मण-स्यास्ति^३ । उपहृतो द्यौः पितोषमां द्यौः पिता

(बृ) अत एवं-क्रमणम्—उ (एवमर्थमु)क्त इडामक्षो मार्जनं च उक्तः प्रैषः अन्वाहार्यस्य च दानमिति ॥

^१ चतुर्धा कृत्वा सहनिहतं पुरोडाशं मन्त्रेणाभिमृशति (रु). ^२ व्यूहति-विभज्य गमयति सकृदुक्तेन मन्त्रेण रु. ^३ सीस्युपहृतो?—क.

(सु) ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्या-
योपहृता पृथिवी मातोपमां माता पृथिवी
ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्या-
येत्याग्नीध्रभागस्य ^१ वैशेषिकम् ॥१॥२४॥७६४॥

[पुरोडाशस्य व्यूहनाभिमर्शनव्यादेशः]

(भा) ^२ कृते व्यूहने व्यादेशस्तमभिमृशति तमभिमृशेदिति प्रतिदिशं
व्यूहस्येदं ब्रह्मण इत्यादिव्यादेश उपपद्यते ॥

(सु) ^३ ब्रह्म पिन्वस्वेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभि-
मृशति । इयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार
उत्सो अक्षीयमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं
दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युमिति च ॥
॥ २ ॥ २५ ॥ ७६५ ॥

[अन्वाहार्यानुमन्त्रणमन्त्रस्थभागपदार्थोपपत्तिः]

(भा) बहून्यपि द्रव्याप्येको भागः । तस्माद्दक्षिणासु ब्रह्मेत्यस्यानूहः ॥

[ब्राह्मणदर्शिताभिमर्शनसमकालताव्यादेशस्य]

(वृ) कृते व्यू पपद्यते इति—आशानामित्यादि नेहाब्राह्मणस्या-
स्तीत्यन्तेन व्यूहने कृते व्यादेशः । तमभिमृशेदिति ब्राह्मणे विधानात्
तमभिमृशता व्यादेशः ॥

बहून्यपि स्यानूहः—विकृतिष्वप्यनेकदक्षिणासु प्रजापते-
र्भागोऽसीत्येव ॥

^१ व्यूहनाभिमंते विपरिणामेन संबन्धः । पूर्वं तु व्यूहनं चतुर्णां भागानां
साधारणम् । इदं चाग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थः । तत्तु आग्नीध्रभागस्येति वचनात्
इदं ब्रह्मण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु भागेष्विति द्रष्टव्यम्—रु. ^२ कृतेव्यूहनं—ड. ^३ प्रथम-
मन्त्रस्य सर्वत्र श्रविकारः भागाभिधानात् । द्वितीये तु आदितः पदचतुष्टयस्य
ओदनस्थाल्यभिधायिनः अन्यत्र तदभावे लोपः । सहस्रधाराक्षीयमाणशब्दयोश्च
लिङ्गस्याविकारः उत्सविशेषणत्वात् । शेषस्तु यथार्थमूढः (रु).

[पयश्शब्दघटितानुमन्त्रणसाधारण्यम्]

(भा) उदकस्य पयश्शब्देनाभिधानादक्षीरेऽप्यन्वाहार्ये^१ पयस्वानित्यन्यानिवृत्तिः । दक्षिणान्तरे च पाञ्चभौतिकत्वात् ॥

(सू) ^२ उक्तस्संप्रैषोऽन्वाहार्यस्य च दानम् ॥ ३ ॥ २६ ॥
॥ ७६६ ॥

[अन्वाहार्यदानार्थंप्रैषे पक्षभेदः]

(भा) उक्तस्संप्रैष इति—उभौ संप्रैषौ उत्तरतः परीतेत्यपि । प्रथम इति उपदेशः ॥

(सू) एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिकीं समिधमाधीयमानाम् । यं ते अग्र आवृश्चाम्यहं वा

[पयश्शब्दघटितानुमन्त्रणस्य साधारण्यनिर्वाहः]

(वृ) उदकस्य—मन्त्रानिवृत्तिः—क्षीरे भवतीत्येक इति वैकल्पिकत्वेऽपि ॥

दक्षिणा—कृत्वात्—अनूहः सर्वेदक्षिणानां पञ्चभूतसमावेशात् ।
उर्जस्वान् पयस्वानित्यविकारः ॥

[भाष्यदर्शितपक्षद्वयाशयः याजमानत्वनिर्वाहश्च]

उक्तस्सं—तेत्यपि—यद्यप्युक्तस्संप्रैष इत्येकवचनान्तम् ; तथाऽपि यजमान आह दक्षिणत एतेति परनियोगरूपत्वात् प्रैषत्वात् । उत्तरतः परीतेति प्रतिग्रहीतृणामविशेषणाध्वर्योरपि प्रेष्यत्वाद्याजमानत्वम् ॥

प्रथम इत्युपदेश इति—यजमान आह दक्षिणत एतेति तत्रैवोक्तत्वात् ॥

^१ पयस्वानितं मन्त्रानिवृत्तिः—घ. ^२ उक्त इत्या भक्ष इतिवद्व्याख्या । संप्रैष इति च 'दक्षिणत एत उत्तरतः परीत' इति द्वयोरपि संप्रैषयोः ग्रहणम् तथा तत्र दर्शितत्वात् (क). ^३ त्वेन—घ.

(सू.) क्षिपितधरन् । ^१ प्रजां च तस्य मूलं च नीचै-
 देवा निवृश्चत । अग्ने यो नोऽभिदासति समानो
 यश्च निष्टयः । इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्यो-
 च्छेपि किञ्चन । यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं
 द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वा^२ स्तानग्ने सन्दह
 या^३श्चाहं द्वेष्मि ये च माम् ^४ इत्याहितायामग्निम्
 ॥ ४ ॥ २७ ॥ ७६७ ॥

[एषा त इत्यस्यावृत्तिः क्वचित्]

(भा) एषा ते अग्न इत्यावृत्तिर्वरुणप्रघासेषु ^५ ॥
 (सू.) ^६ वेदिर्वर्हिः शृतं हविरिध्मः परिधयस्मुचः ।
 आज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः ।
 संमे सन्तनयो नमन्तामिध्मसंनहने हुते इति
^७ संमार्गान्हुतान् ॥ ५ ॥ २८ ॥ ७६८ ॥
 (सू.) ^८ सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वा
 ॥ ६ ॥ २९ ॥ ७६९ ॥

एकादशो खण्डिका ॥

[भाष्यदर्शिव्यावृत्त्युपपत्तिः]

(वृ) एषा ते—घासेषु—समिधमाधीयमानामित्याधीयमानसमिदमि-
 मन्नणार्थत्वात् प्रतिप्रस्थात्रा समिदाधानादेकवचनत्वाच्चावृत्तिः ॥

^१ प्रजां तस्य—क. ^२ इदे रद्वदन्तीपपाठे न दृश्यते । ^३ इत उत्तरं ग्रन्थे सुप्तः
 रा.—पुस्तके. ^४ बर्हिश्शृतम्—क. ^५ संमार्गाः—इध्मसंनहनानि तेषां च हुतत्व-
 निर्देशः इध्मसंनहने हुते इति एतदस्तु हुतं तव स्वाहेति च मन्तानुकरणाद्दृश्यः (६).
^७ सप्तहोतुरनूयाजाज्ञत्वात् अननूयाजे उदनाये न भवति (८).

[सप्तहोतृजपावसरः]

(भा) सप्तहोताऽनूयाजाङ्गम् ॥

(सू) बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्येतैः प्रतिमन्त्रमनूयाजान् हुतं हुतम् ॥ १ ॥ ३० ॥
॥ ७७० ॥

(सू) ^१ उभौ वाजवत्याँ जपतः ॥ २ ॥ ३१ ॥ ७७१ ॥

[व्यूहनेऽनङ्गता तत्फलं च]

(भा) न तु व्यूहनम् । तस्मादननूयाजेऽपि कार्यम् । अध्वर्योरपि जपो वाजवत्यादीनाम् ॥

(सू) वसून देवान् यज्ञेनाऽपिप्रे^० रुद्रान् देवान् यज्ञेनापिप्रेमादित्यान् देवान् यज्ञेनापिप्रेमिति प्रतिमन्त्रं परिधीनज्यमानान् समङ्गां बर्हिर्हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिस्संमरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवैर्भिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति प्रस्तरमज्यमानम् ॥ ३ ॥ ३२ ॥ ७७२ ॥

(वृ) सप्तहोताऽनूयाजाङ्गम्—सप्तहोतुः पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वेति । अतोऽननूयाजे न भवति ॥

[व्यूहनस्य तदङ्गताप्रतिषेधहेतुः]

न तु व्यूहनम्—इतरावनुसंभिद्येत्यादि वाजवतीभ्यां व्यूहतीति समानकर्तृकत्वेऽपि नानूयाजाङ्गं व्यूहनम् अनूयाजसम्बन्धविधानाभावात् ॥

[वाजवतीजपे चानुस्वयम्]

तस्मादननू—त्यादीनाम्—उभौ जपत इति वचनात् । अध्वर्योरपि चानुस्वयेण व्यूहनमन्त्रप्रयोगः ॥

^१ उभयोर्वाजमानाध्वर्यवकाण्डयोः पाठादिति भावः (क).

(सू) अग्नेरहमृज्जितिमनूजेषामिति यथालिङ्गं सूक्त-
वाकदेवताः^१ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ ७७३ ॥

[उज्जित्युपस्थाने मतिभेदः]

(भा) उपांशुदेवताया नोज्जितिरपरिपाठात् । तथाऽऽज्यपानाम् । उपांशु-
देवताया एवोज्जितिर्नाज्यपानामित्युपदेशः ॥

(सू) यदा चास्य होता नाम गृह्णीयादथ त्रयादे^२मा
अग्मन्नाशिषो दाहकामा इति ॥५॥३४॥७७४॥

(सू) ^३सा मे सत्याशीर्देवान् गम्याञ्जुष्टाञ्जुष्टतरा
^४पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान् गम्या-
द्यज्ञो देवान् ^५गच्छत्वदो म आगच्छत्विति सूक्त-
वाकस्याशीष्णु यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति
॥ ६ ॥ ३५ ॥ ७७५ ॥

[उपांशुदेवताया उज्जित्युपस्थानसमर्थनम्]

(वृ) उपांशुदे-त्युपदेश इति—अपठितत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरेव
देवतानां यजमान उज्जितिमिति सर्वदेवतानामविशेषनिर्देशात् यथा-
लिङ्गं सूक्तवाकदेवता इति सूत्रकारवचनाच्च उपांशुदेवताया अप्यु-
ज्जितिः । आज्यपानां त्वप्रधानत्वादपरिपठितत्वाच्च निवृत्तिः ॥

^१ सूक्तवाके कीर्तिता देवताः । ताः तद्विज्ञानिरुज्जितिभिरुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते
वा । यथालिङ्गमिति समाप्तयसिद्धानां मन्त्राणां लिङ्गवशेन विनियोगात् अनाप्रा-
ताया उपांशुदेवताया आज्यपानां च नोज्जित्युपस्थानम् । अथवा तन्मन्त्रयोरपि
ब्रह्मान्तरीयः पाठोऽनुमायेत निर्वापादिष्वेन्द्राग्मन्त्रस्य । कुतः ! सूक्तवाक-
देवता इत्यविशेषवचनात् । सत्यापादवचनाच्च—(४). ^२ सोमेष्टिषु आशिष एकत्वात्
एयमगन्नाशीर्दाहकामात्पुहः (५). ^३ अविश्रुत एषार्यं मन्त्रः सोमेष्टिषु (६).
^४ पण्या पण्यतरा—क. ^५ गच्छतु यज्ञो म आ !—क.

(सू) रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रति-
मन्त्रमग्नीषा प्रस्तरं प्रद्वियमाणम् ॥ ७ ॥ ३६ ॥
॥ ७७६ ॥

[प्रस्तरप्रहरणानुमन्त्रणावृत्तिः क्वचित्]

(भा) रोहितेनेत्यावृत्तिर्वरुणप्रघासेषु ॥

(सू) दिवः स्वीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः ।
तेनासहस्रकाण्डेन द्विषन्तं शोचयामसि ।
द्विषन्मे बहुशोचत्वोषधे मो अहं शुचमिति प्रस्तर-
वृषे प्रद्वियमाणे^१ ॥ ८ ॥ ३७ ॥ ७७७ ॥

(सू) विते मुञ्चामीति परिधिषु^२ विमुच्यमानेषु
॥ ९ ॥ ३८ ॥ ७७८ ॥

[अस्यानुमन्त्रणस्याग्निसंस्काररूपता तत्फलं च]

(भा) विते मुञ्चामीत्यग्निविमोकः ॥

[प्रस्तरप्रहरणकालभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिः]

(वृ) रोहितेनेत्यावृत्तिर्वरुणप्रघासेषु—अग्नीषा प्रस्तरं प्रद्वियमाण-
मिति वर्तमानाभिमन्त्रणत्वात् प्रद्वियमाणकालभेदादावृत्तिः ॥

[विमोकस्य अग्निसंस्कारता]

वितेमु—मोक इति—परिधिषु प्रद्वियमाणेष्वित्युक्तेऽपि एष वा
अग्नेर्विमोक इति निर्देशात् विते मुञ्चामीति युष्मच्छब्देनाग्नेः प्रधान-
तया निर्देशाच्च तत्संस्कारता । तथा परिधीनामपि विमोचनं प्रहरणार्थ-
तथा प्राप्तम् । अत उभयार्थत्वेऽप्याग्निसंस्कारस्य प्रधानत्वम् ॥

^१ जपतीति शयः (रु). ^२ परिधिषु ततस्ततो देशात् प्रद्वियमाणेष्विति यावत् ।
विमुच्यमानेष्विति वचनं एष वा अग्नेर्विमोक इति ब्राह्मणव्याचिख्यासया । परिधियोगे
पूर्वे बुनज्मित्येति युक्तस्याग्नेः इदानीं परिधिर्विमोके वितेमुञ्चामीति विमोकाभिसन्धा-
नमव विमोक इति (रु).

- (भा) अतः परिधिद्वित्वेऽपि नोद्धते पित्रद्यायाम् ॥
 (सू) विष्णोश्शंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते
 यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे सन्तिष्ठस्व स्यो-
 नेन मे सन्तिष्ठस्व सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व ब्रह्म
 वर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनुसंतिष्ठस्वोपते
 यज्ञ नम उपते नम उपते नम इति च । इष्टो
 यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभि-
 राशीर्वान् । अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणे-
 हागमेरिति सऽस्त्राव^० हुतम् ॥ १० ॥ ३९ ॥ ७७९ ॥

द्वादशी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये चतुर्थप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

- सू) सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिपीयेति
 यथालिङ्गं ^१ पत्नीसंयाजान् हुत^० हुतम् ॥ १ ॥ १ ॥
 ॥ ७८० ॥

[व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणं सिध्यति]

- (भा) विहृतेज्यायामपि देवपत्नीनां गृहपतेश्च समानमनुमन्त्रणम् ॥

- (घृ) अतः परिधि-पित्रथायाम्—विरश्मीन् भागधान् इत्यनयोः
 परिध्यभावे चानिवृत्तिः ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्यतृतीये प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

[व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणस्य साधनम्]

विहृतेज्या-न्त्रणमिति—उपरिष्ठाद्वा देवपत्नीभ्य इत्यस्मिन्

^१ देवपत्नीनां गृहपतेश्च यागान्तरव्यवायेऽपि समानमनुमन्त्रणं मन्त्रबिज्ञान् (घ).

(सू) राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं
सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान् भूयासं
कुहा अहं देवयज्यया पुष्टिमान् पशुमान् भूयासमिति
१ काम्याः ॥ २ ॥ २ ॥ ७८१ ॥

[काम्याकाम्यसाधारणमनुमन्त्रणम्]

(भा) काम्या इति-अकाम्या २अप्येता एवोपलक्ष्यन्ते ॥

(सू) राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासं
सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासं
कुहा अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूया-
समिति पन्नयनुमन्त्रयते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७८२ ॥

(सू) इडास्माननुवस्तां १ धृतेन यस्याः पदे पुनते
देवयन्तः । वैश्वानरी शक्ररी वावृधानोपयज्ञम-
स्थित वैश्वदेवीत्याज्येडाम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ७८३ ॥

(वृ) पक्षे राकादिसंपत्नीयहोमव्यवहितत्वेन गृहपतीज्यायामपि गृहपतेः
पश्चात्तन्नेणानुमन्त्रणं देवानां पत्नीरभिर्गृहपतिरिति मन्त्रस्य तन्त्रपाठात्
प्रकृतौ मन्त्रविकारानुपपत्तेः ॥

[भाष्यदर्शितसाधारण्यनिर्वाहः]

काम्याअ-लक्ष्यन्ते--काम्या इत्युक्तेऽपि नित्यपक्षे एता
एवाशिष उपलक्ष्यन्ते । अन्येषां हुतानुमन्त्रणानामनुक्तत्वान्नित्यानामपि
फलाशासनरूपहुतानुमन्त्रणोपपत्तेः ॥

१ काम्यग्रहणेन काम्यदेवता उपलक्षयति न तु नित्या व्यावर्तयति । तेन
अविशिष्टमनुमन्त्रणं नित्यत्वेऽपि (ह). २ अपि ता एवो-स्व. ग. घ. ३ धृते-
नेत्युक्ताभिधानान्मांसेडायामप्यनूहः (ह).

[कचिदनूहेनोपहवोयाजमानं च]

(भा) इडाद्वयस्यानूहेनोपहवो वरुणप्रधासेषु देवताऽभिधानात् ।
तन्त्रेण च याजमानम् ॥

(स) अन्तर्वेदि वेदं निधायामिमृशति वेदोऽसीति ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ ७८४ ॥

(स) पुरा विदेयेति यद्यद्भ्रातृव्यस्या^१भिध्यायेत्तस्य
नाम गृहीयात् तदेवास्य सर्वं वृद्ध इति विज्ञा-
यते ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७८५ ॥

[अभिध्यानसदसद्भावपक्षयोः अभिमर्शने विशेषः क्वचित्]

(भा) यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेदिति काम्यम् । पुरा विदेयशब्दात्

[अनूहेनोपहवोपपत्तिः]

(वृ) इडाद्वय-धानादिति—वृष्ट्यादिदेवतारूपेडाया उपहवाद्वरुण-
प्रधासेष्वपि देवतैक्यात् द्विवचनेनोहः ॥

तन्त्रेण च याजमानम्—अनूहेन ॥

[अभिध्यानपक्षभेदोपपत्तिः]

यद्यद्भ्रा-काम्यम्—भ्रातृव्यसंबन्धिनः काम्यचिदात्माभिल^१षि-
तस्य च ध्यानं काम्यम् ॥

पुरा विदेयेति—द्रव्यस्य—वेदोऽसि वित्तिस्सीत्युक्त्वा शत्रुनाम
गृहीत्वा विदेय कर्मासीत्यादि । अत्र तु शत्रोरनर्थकामना यतो
विदेयेति लाभवचनादात्माभिल^३षितध्यानं मन्त्रेण । वेदाभिमर्शनस्य
नित्यत्वेऽपि फलध्यानं काम्यम् ॥

^१ तत्र विदेयेत्येतच्छब्दात् पूर्वं भ्रातृव्यस्य स्वं गोहिरण्यादि अभिध्यायेत् ।
इदं मे स्यादिति तस्य नाम गृहीयात् । असति तु कामे यथाऽऽभ्रातो मन्त्रः (४).

^३ लक्षित-क.

नामग्रहणं ^१ शत्रुद्रव्यस्य । असत्यपि कामे न मन्त्रलोपः । अभिमर्शना-
वृत्तिर्वरणप्रघासेषु । स्वस्यां स्वस्यां वेदं निधाय वेद्याम् ॥

(ख) या सरस्वती विशोभगीना तस्यां मे रास्व
तस्यास्ते भक्तिवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे
हुते ^२ मुखं विमृष्टे ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७८६ ॥

[मुखविमार्गं पक्षभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यादि]

(भा) मुखविमार्गः फलीकरणहोमाङ्गं तेनोपलक्षणात् । तस्मात्साक्षाऽय-
तन्नासु निर्वर्तते । अनुत्कर्षपक्षे पुनः पुनः क्रियते सवनीयानाम् ॥

(वृ) असत्यपि कामे न मन्त्रलोपः—मन्त्रस्य नित्याभिमर्शनसाध-
नत्वात् । पाक्षिकलाभाभिप्रायेण विदेयशब्दोपपत्तेः ॥

[अभिमर्शनावृत्त्युपपत्तिः]

अभिमर्शनावृत्ति-निधाय वेद्याम्—पर्यायेणाभिमृशति । ^३ वेद-
वेद्योऽसंस्कारत्वादभिमर्शनस्य तत्तद्वेदं तस्यां तस्यां निधाय पर्यायेणा-
भिमृशति ॥

[फलीकरणहोमाङ्गत्वहेतुविवरणम्]

मुखविमार्गः—निर्वर्तते—फलीकरणहोमे हुते मुखं विमृष्टे
इति तत्संबन्धावगतेः ॥

[सवनीयेष्वनावृत्तिपक्षोपपादनम्]

अनुत्कर्षं सवनीयानाम्—न ह्येतेषां प्रासङ्गिकवैशेषिक-
मुत्कर्षतीत्यस्मिन् ^४ पक्षे प्रतिसवनं फलीकरणभेदात् तद्धोमार्थं मुख-
विमार्गावृत्तिः ॥

^१ शत्रोः शत्रुद्रव्यस्य वा-ग, ^२ मुखविमार्गोऽयं फलीकरणहोमसंयोगात्
तदग्रम्; अतः अनौषधतन्त्रेषु निर्वर्तते (रु). ^३ एतदादि स्व. ग. घ.-कोशेषु
न दृश्यते. ^४ (१२-२५-१४, १५) (आप. श्री).

- (सू.) वसुर्यज्ञो वसुमान् यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसो-
र्वसुमतो वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्ट-
यजुर्हुतमनुमन्त्रयते यत्कामयते तस्य नाम
गृह्णाति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७८७ ॥
- (सू.) संयज्ञपतिराशिषेति यजमानभागं प्राश्नाति ॥
॥ ९ ॥ ९ ॥ ७८८ ॥

त्रयोदशी खण्डिका ॥

- (सू.) दधिक्रावणो अकारिषमिति सायं दोहम् ।
इदं हविरिति प्रातर्दोहम् ॥ १ ॥ १० ॥ ७८९ ॥

[क्वचिस्वाहाकारान्तःपश्चान्तरं च]

- (भा) इदं हविरिति सौत्रामणिः^१ स्वाहाकारान्तः । इदं हवि-
रित्येतावानुपदेशः ॥

- (सू) ^२नात्राह्वणस्साभ्राय्यं प्राश्नीयात् ॥ २ ॥ ११ ॥
॥ ७९० ॥

[यत्कामयते इति सूत्रभागाशयः]

- (वृ) यत्काम-गृह्णातीति—अदशब्दस्थाने उत्तरां देवयज्या-
माशास्ते इति पुनः पुनर्यज्ञप्राप्तेरपेक्षितत्वाद्यज्ञो न आगच्छत्विति
निर्देशः । अन्यदपि यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ॥

[उपदेशपक्षाभिमतो हेतुः]

इदं हविरिति-त्युपदेश इति—प्रकरणपाठित्वात्तस्य ॥

^१ सौत्रामणिकः—सू. I. सौत्रामणिकः (मु. पु. II. १९-७-१३ आप. श्री.)

^२ अत्रियवैश्यौ न साक्षाप्येहा यजमानभागो प्राश्नीतः (रु.)

[साध्याय्यपदप्राह्यार्थः]

(भा) साल्नाय्येडायाः साल्नाय्ययज्ञमानभागस्य च क्षत्रियवैश्ययोः प्रतिषेधः ॥

(सू) अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युस्संततामुदकधाराः
स्नावयति । सदसि सन्मे भूया इत्यानीयमानायां
जपति ॥ ३ ॥ १२ ॥ ७९१ ॥

(सू) प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ता-
मित्येतैर्य^१थालिङ्गं^२ व्युत्सिच्य समुद्रं वः प्रहि-
णोमि स्वां योनिमपि गच्छत । अच्छिद्रः
प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पय इत्यन्तर्वेदि
शेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति गोश्वश्रेषु यन्मधु ।
तेन मे वाजिनीवति मुखमद्दधि सरस्वति । या
सरस्वती वैशम्भल्या तस्यां मे रास्व तस्यास्ते
भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं
विमृष्टे ॥ ४ ॥ १३ ॥ ७९२ ॥

(सू) ^३उभौ कपालविमोचनं जपतः ॥ ५ ॥ १४ ॥
॥ ७९३ ॥

[निषेधर्वाजं निषिद्धसाजात्यातिदेशः]

(बृ) साल्नाय्येडा-प्रतिषेधः—नाब्राह्मणस्साल्नाय्यं प्राश्रीयादिति
निषेधात् सोमः खलु वै साल्नाय्यं इति सोमतुल्यत्वात् राजन्यवैश्ययोस्सोम-
पानाभावाच्च निवृत्तिः ॥

^१ तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि.

^२ तेन तेन मन्त्रेणोर्ध्वमपः क्षिप्त्वा (र).

^३ उभयोरपि आध्वर्यवयाजमानकाण्डयोः पाठात् (र).

[कपालोद्भासनेऽध्वर्युसाहित्यम्]

(भा) सहाध्वर्युणा कपालविमोचनजपः ॥

(सू) विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा चतुरो^१ विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तर-ज्याया^२ समनतिहरन्^३ सव्यम् ॥ ६॥१५॥७९४॥

[विष्णुक्रमे विशेषः]

(भा) ^३विष्णुक्रमेषु सव्यं^४ पादं न पुरस्तान्नयति ॥

(सू) ^६नाऽऽहवनीयमतिक्रामति ॥७॥१६॥७९५॥

[आहवनीयातिक्रमनिषेधस्य निर्विशयो विषयः]

(भा) न चाहवनीयमतिक्रामति । यत्राऽपि परतो वेदिर्वरुणप्रघाससाक-
मेघपितृयज्ञेषु ॥

[अध्वर्युसाहित्योपपत्तिः जपे चातुस्स्वर्यं च]

(बृ) सहाध्व-जपत इति—यानि घमें कपालानीत्यस्य आध्वर्यवे याजमाने च पाठात् उभयोः प्राप्तत्वादुभयोः कपालविमोचनमिति सहत्वार्थं जपत इत्युभयोश्चातुस्स्वर्यार्थम् । अत उभयोस्सह प्रयोगः ॥

[भाष्यदर्शितक्रमणविशेषे प्रमाणम्]

विष्णुक्र-न्नयति—अनतिहरन् सव्यं दक्षिणेन पादेन चतुरो विष्णुक्रमानिति वचनात् । इतरथा दक्षिणेनेत्यनर्थकम् । उभयानु-वर्तनस्यावश्यं भावित्वात् ॥

[वरुणप्रघासादौ विषयप्रदर्शनभाष्याशयः]

न चाह-यज्ञेषु—दर्शपूर्णमासविहारे दक्षिणे वेद्यन्ते प्राचः क्रामन् अनतिहरन् सव्यमिति विधानात् आहवनीयातिक्रमणप्राप्त्य-

^१ विष्णुक्रमानाम तल्लिङ्गमन्त्रावोक्षिष्टाः पदविशेषाः तान् दक्षिणे वेदिसान्नि क्रामति । तेषूत्तरोत्तरमधिकान्तरालं क्रामति न च सव्यं पादं कदाचित्पुरस्तान्नयति (क).

^२ सव्ये-क. ^३ विष्णुक्रमेषु च (मु. पु). ^४ पदम्-ग. ^५ यत्रापि आहवनीय-सान्निः परतो वेदिः सोमपञ्चचातुर्मास्येषु तत्रापि न तमतिक्रामति (क).

(सू) ^१ अवस्थाय चतुर्थं ^२ जपति ॥८॥१७॥७९६॥

[मन्त्रान्ते क्रमणादिप्रतिषेधः]

(भा) तृष्णीमवस्थाय चतुर्थं जपेत् । ^३ न मन्त्रान्तेन ॥

(सू) विष्णुक्रमान् विष्ण्वतिक्रमान् अतिमोक्षानिति

^४ व्यतिषक्तानेके ^५ समामनन्ति विनिरूढानेके

॥ ९ ॥ १८ ॥ ७९७ ॥

(वृ) भावात् नाहवनीयमतिक्रामतीति निषेधानर्थक्यात् यत्राहवनीयात्परतो वेदिर्वरुणप्रघाससाकमेधपितृयज्ञेषु तत्राप्याहवनीयात्पश्चादेव विष्णु-
क्रमणसमाप्त्यर्थः प्रतिषेध इति ॥

[भाष्येऽपेक्षितपदपूरणम्]

तृष्णीम-^६र्थं जपेत्—न मन्त्रान्तेन क्रमणम् ॥

^१ चतुर्थं तु क्रमं तृष्णीं कान्त्वा अवस्थाय ततो मन्त्रं जपति न तु मन्त्रान्ते कामतीत्यर्थः । अथवा तृतीयं क्रमं कान्त्वा तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मन्त्रं जपति न तु तेन कामति । चतुरो विष्णुक्रमानिति मन्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् । कस्मात् ? विष्णोः क्रमत्वेन एषां क्रमाणां स्तवनात् । तस्य चतुर्थक्रमाभावात् । बाधायनायु-
क्तेश्च (ह). ^२ जपेद्विष्णुकमम्. ^३ न मन्त्रान्तेन क्रमणम्—घ. ^४ व्यतिषक्ताङ्ग-
लेके ?—क. ^५ विनिरूढाङ्गलेके ?—क. प्राकृते याजमानकाण्डे त्रीनेतानेके अधीयते
व्यतिषक्तांश्च । तान् यथा प्रथमं विष्णुकमपर्यायमुक्त्वा अथ विष्ण्वतिक्रमातिमोक्षानां
आद्यौ पर्यायौ ततो द्वितीयमुक्त्वा तेषामपि द्वितीयावित्यादि । अन्ये तु त्रीनेतानधी-
यानाः (विनिरूढान्) अन्योन्यमसङ्कीर्णानधीयते ; यथा 'समाप्य विष्णुकमान् ततो
विष्ण्वतिक्रमान् ततोऽतिमोक्षानिति' । तदेवमेते पूर्वेण केवलविष्णुकमकल्पेन
सह त्रयः कल्पा उक्ता भवन्ति । केचित्तु विष्णुकमवत् विष्ण्वतिक्रमातिमोक्षानपि
नित्वानिष्टुं तेषां व्यतिषङ्गाव्यातिषङ्गात्रविकल्पमेनामिच्छन्ति ; तद्युक्तम् ; विष्णु-
कमवत् तेषां स्वरूपस्य अन्यतोऽसिद्धेः । न तावदेषां श्रुतितस्तिद्विः दर्शपूर्णमास-
मन्त्रत्राङ्गणप्रकरणयोः केवलविष्णुकमाणामात्रानात् । सूत्रेऽपि त एवानन्तरं नित्वं
वादिहिता अनूदिताश्च प्रदेशान्तरेषु यथा 'पूर्णपात्रं नित्यति विष्णुकमान् कामति'
इत्यादि । कल्पान्तरेष्वप्यनुपात्ता एव विष्ण्वतिक्रमादय इति न कुतश्चिदप्येषां स्वरूप-
सिद्धिं पश्यामः । तस्मात् व्यतिषङ्गादिविशिष्टस्वरूपमेवैषामत्र विकल्पत इति सूक्तमिति
अस्ति केषलो विष्णुकमकल्प इति (ह). ^६र्थं विष्णुकमम्—क. र्थं विष्णुकमजपः—क.

[विष्णुक्रमादेर्व्यतिषक्तत्वपक्षस्वरूपम्]

(भा) व्यतिषक्तेषु विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्ण्वतिक्रमातिमोक्षजपः ।
व्यतिषक्तानेके समामनन्तीति ॥

[वरुणप्रघासेषु विशेषः]

उत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिसंस्कारत्वाद्वरुणप्रघासेषु ॥

(सू) अग्निना देवेन पृतना जयामीति विष्ण्वति-
क्रमाः । ये देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षाः ॥ १० ॥
॥ १९ ॥ ७९८ ॥

[व्यतिषक्त्वपक्षविवरणम्]

(धृ) व्यतिषक्तेषु—दानेके इति—व्यतिषङ्गसंसर्गः । प्रथमं
विष्णुक्रमं कृत्वा विष्ण्वतिक्रमाणां^१ प्रथमं जपेत् । अथातिमोक्षाणां
प्रथमम् ।^२ अथ द्वितीयं विष्णुक्रमं कृत्वा द्वितीयविष्ण्वतिक्रमम्
द्वितीयविष्ण्वतिक्रमातिमोक्षजपः । तथा तृतीये । तूर्णी चतुर्थे
विष्णुक्रमेणावस्थाय तन्मञ्जजपः । एष विष्णुक्रमविष्ण्वतिक्रममोक्षाणां
व्यतिषङ्गपक्षः ॥

[विनिरूढपक्षविवरणम्]

विनिरूढस्यैवं प्रयोगः; अव्यवधानेन विष्णुक्रमचतुष्टयं कृत्वा
विष्ण्वतिक्रम^३त्रयमुक्त्वाऽतिमोक्षत्रयं जपेत् । विष्ण्वतिक्रममोक्षाणां देशा-
न्तरविधानाभावात् अन्त्यविष्णुक्रमदेश एव स्थित्वा तेषां जपः ।
तदाह;—विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्ण्वतिक्रमातिमोक्षजप इति ॥

[भाष्यदर्शितविशेषविवरणम्]

उत्तरे विहारे—घासेषु—वेद्यां विष्णुक्रमादिकरणेऽपि न वेदि-
संस्कारार्थता । विष्णुरेव भूत्वा यजमान इति वाक्यशेषात् यजमान-

^१ तथा—घ.

^२ तथा—घ.

^३ ष पक्षस्यै—घ.

^४ त्रयं जपित्वा.

(घ) अंगन्म सुवस्सुवरगन्मेत्यादित्यमुपतिष्ठते ॥
॥ ११ ॥ २० ॥ ७९९ ॥

चतुर्दशौ साण्डिका ॥

(घ) उद्यन्नद्य मित्रमहस्सपन्नान्मे अनीनशः दिवै-
नान् विद्युता जहि निम्रोचन्नधरान् कृषि ।
उद्यन्नद्य विनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
दीर्घायुत्वस्य हेशिये तस्य नो देहि सूर्ये । उद्य-
न्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम
सूर्य हरिमाणं च नाशय । शुक्रेषु मे हरिमाणं
रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेपु मे हरि-
माणं निदध्मसि । उदगादयमादित्यो विश्वेन
सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन् मो अहं
द्विषतो रधम् । यो नश्शपादशपतो यश्च नश्शपत-
श्शपात् । उषाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्वं पापं
समूहतामिति च ॥ १ ॥ २१ ॥ ८०० ॥

[उपस्थानपुत्रनामग्रहणादरात्मसंस्कारत्वम्]

(भा) आत्मसंस्कार एवादित्योपस्थानं पुत्रनामग्रहणं च । ^१तेषां
कर्माङ्गत्वात् । उपस्थानस्य कर्तृसंस्कारत्वसम्भवात् । पुत्रनामग्रहणं च
आत्मसम्बन्धित्वादात्मसंस्कारः ॥

(सू) ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदाक्षिणमावर्तते ॥
॥ २ ॥ २२ ॥ ८०१ ॥

यद्यभिचरेदिदमहम्^१मुष्यामुष्यायणस्य प्राणं
निवेष्टयामीति दक्षिणस्य पदः पाष्ण्या^२ निमृद्नी-
यात् ॥ ३ ॥ २३ ॥ ८०२ ॥

[अत्र नामग्रहणाविशेषविवरणम्]

(भा) आमुष्यायणग्रहणेन गोत्रतद्धितेनाभिधानम् । इदमहं देवदत्तस्य
गार्ग्यस्येति । यत्र त्वन्यदामुष्यायणं तत्र तेनैव ; यथा वत्सस्य प्राण-
मिति ॥

[प्रचरेषु विशेषः]

आचार्यामुष्यायणमनुब्रवीताचार्यप्रवरं वृणीतेति प्रवरमामुष्याय-
णात्पृथ^३दर्शयति ॥

[आमुष्यायणशब्दार्थे पञ्चान्तरम्]

आमुष्यायणग्रहणे पितुर्नामेति हिरण्यकेशिनः । देवदत्तस्य
याज्ञदत्तेः प्राणं निवेष्टयामीति ॥

(श्रु) संस्कारत्वम् । तस्मादुत्तरे विहारे वरुणप्रघासेषु तस्य मुख्यत्वात्
अन्यतरसंबन्धिना तत्रैव युक्तत्वात् । अवेदिसंस्कारत्वादिति भाष्य-
कारेण वेदिसंस्कारनिषेधात् वेद्यां दक्षिणतो विष्णुक्रमादि न बहिर्वेदीति
सिद्धम् ॥

[तद्धितान्तप्रयोगस्थलम्]

आमुष्यायण—भिधानम्—यद्यभिचरेदिदमहं इत्यत्र ।

इदमहं—प्राणमिति—यथा^४ वैश्यानाम् । इदमहं देवदत्तस्य
वात्स्यस्य प्राणं निवेष्टयामीति ; तेषां प्रातिस्विकगोत्राभावात् ॥

^१ आमुष्यायणस्येति गोत्रनिर्देशः । प्रवरः प्रावाहाणरित्यादिवत्पितृनिर्देश
इत्यस्ये, ^२ प्रातृक्यं पाण्यमानं बुद्ध्वा पाष्ण्या भूमिं निपीडयेत् (ह). ^३ यमभूतम्-
द्य. ^४ वात्सानाम्—ख. ग.

[तद्धितान्तेऽपि क्वचिद्विशेषः]

- (भा) जीवति तु वंश्ये युवप्रत्ययः । यथा गार्ग्यायणस्येति ॥
 (सू) पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीरित्युक्त्वा समहं प्रजया संमया प्रजेति ^१ पुन-
 रूपावर्तते ॥ ४ ॥ २४ ॥ ८०३ ॥
 (सू) समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने
 दीद्यासमित्याहवनीयमृषसमिन्धे । वसुमान् यज्ञो
 वसीयान् भूयासमित्युपतिष्ठते ॥ ५ ॥ २५ ॥
 ॥ ८०४ ॥

पञ्चदशी साण्डिका ॥

[समिन्धनोपस्थानयोः क्वचिद्विशेषः]

- (भा) वरुणप्रघासेषु समिन्धनावृत्तिः । तन्नैणोपस्थानम् ॥
 (सू) यो नस्सपन्नो योरणो मर्तोऽभिदासति देवाः
 इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेपि किञ्च न ॥
 ॥ १ ॥ २६ ॥ ८०५ ॥
 (सू) अग्न आयुःषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां
 गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपत ^२ इति ॥ २ ॥
 ॥ २७ ॥ ८०६ ॥

[भाष्यदर्शितविशेषहेतुः]

- (वृ) वरुण-नावृत्तिः—आहवनीयभेदात् पृथगवस्थानादिति ॥

^१ स्वस्ति पुनरामच्छर्तांस्त्वादिवत् प्रतिनिवृत्तिवचनः पुनश्चाशब्दः । पुनरुपा-
 वर्तते—प्रसव्य-अवर्तते इत्यर्थः । तथा उक्त्वा पर्यावर्तते समहं प्रजयेति बोधा-
 ननः (क). ^२ इति च—क. अग्ने गृहपते इति मन्त्रः शतं द्वि मा इत्यन्तः (क).

(सू) ^१पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिषमाशासे
तन्तव इत्यजातस्य अमुष्मा इति जातस्य ॥ ३ ॥
॥ २८ ॥ ८०७ ॥

[गार्हपत्योपस्थाने नामग्रहाशासनयोर्विशेषः]

(भा) अजातपुत्रो मृतपुत्रोऽपि । तामाशिषमाशास्ते तन्तव इति
^२पुत्रभेदे आवृत्तिः ॥

(सू) ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा तन्वच्छिन्नो
दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्धान्नो मा
छित्ति मा मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम
गृह्णाति ॥ ४ ॥ २९ ॥ ८०८ ॥

[भाष्यदर्शितविशेषविवरणम्]

(वृ) अजा—त्रोऽपि—तन्तव इत्यजातस्येत्यजातग्रहणम् । अमुष्मै
ज्योतिष्मतीमिति ^३प्रतिपक्षमात्रतया पुत्राभावमात्रपरत्वान्मृतपुत्रस्याप्युप-
लक्षणम् । अत उभयोस्तामाशिषमाशास इति ॥

^१ हे एते यजुषी जाताजातयोः पुत्रयोर्नामग्रहणार्थे । तयोः प्रथमेन प्रथमं
अजातपुत्रस्य नाम गृह्णाति तन्तव इति परोक्षनाम्ना । तच्च तज्जन्मार्थम् । अथ द्वितीयेन
यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति अमुष्मा इति तदीयनाम्ना । तच्च तत्सगृह्यवर्षम् । तेन
जातस्यापि मृतस्य पुत्रस्य न नाम गृह्णाति । तदेवं पुत्रवतो नामग्रहणद्वयं भवति ।
अपुत्रस्य तु प्रथममेव द्वितीयस्यासंभवात् । पुत्रवतोऽपि द्वितीयमेव न प्रथममिति
केचित् ; तददुष्कम् ; तन्तव इत्यजातस्येत्यविशेषोक्तं भविष्यत्पुत्रार्थं पुत्रवतोऽपि
तदनिवारणात् । अजातपुत्रस्येत्यवचनाच्च । बोधायनेन समुच्चयोक्तं । बहुपुत्र-
त्वे तु स्वस्थानविशुद्धया नाम्नां ग्रहणम् । न त्वभ्यासवृत्त्या ; सत्यापाठेन तथोक्तेः ।
अकृतनामस्तु नक्षत्रनाम ग्राह्यम् । नैवप्राण्यं पुरुषाः ; पुत्रस्येति वचनात् (६) ।

^२ जीवत्पुत्रभेदे (सु. पु). ^३ प्रतिपुत्र (सु. रा).

[प्रियपुत्रसूत्रे तदभावे च विशेषः]

(भा) देवदत्तानुमातन्वच्छिल इत्यामन्त्रणेन नामधेयग्रहणम् । प्रिय-
पुत्राभावे ज्योतिषे तन्तवे त्वेति सर्वस्य लोपो मानुषान्तस्य ॥

(सू) अग्रे वहे स्वदितं नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय
तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्रिम् ॥५॥३०॥ ८०९॥

(सू) पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥ ८१० ॥

[दक्षिणाग्र्युपस्थाने नामग्रहणे विशेषः]

(भा) पूर्ववन्नामग्रहणम् । स एव मन्त्रः । अकृतनाम्नो नक्षत्रनाम ॥

(सू) ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्यन्तर्वेद्युपविशति ^१ ॥
॥ ७ ॥ ३२ ॥ ८११ ॥

(सू) ज्योतिरसि तन्तवे इत्युपविश्य जपति ॥ ८ ॥
॥ ३३ ॥ ८१३ ॥

[उपविश्यजपे विशेषः]

(भा) ज्योतिरसि तन्तव इत्यस्यापि लोपः प्रियपुत्राभावे ^२ असि
संबन्धात् ॥

(सू) देवदत्ता-ग्रहणम्—आमन्त्रितविभक्त्या ॥

[दक्षिणाग्र्युपस्थाने विशेषान्तरम्]

पूर्वव-मन्त्रः—पूर्ववन्नामग्रहणमिति वचनात् ज्योतिषे त्वाऽ-
सावनुमेत्यादिमानुषान्तः । उपवेशनेऽपि न पुनर्ज्योतिषे तन्तवे त्वेति
यावदुक्तम् ॥

[उपविश्यजपे प्रतिपुत्रमावृत्तिः]

असि^३संबन्धात्—पुत्राभिधानात् । अतः प्रतिपुत्रमावृत्ते ।

^१ पूर्ववन्नामग्रहणे इत्यधिकं क. - पुस्तके. उपविश्य जपस्यापि लोपः अपुत्रस्य
मध्यमपुरुषविरोधात् (६). ^२ मध्यमपुरुषसंबन्धात् शान्ति. (सु. रा). ^३ संबन्धः
पुत्राभिधानात्-क. असंबन्धात्, पुत्राभिधानात्-घ.

(सू.) ^१ वेदमुपस्थ आघायान्तर्वेद्यामीनोऽतिमोक्षान्
जपति ॥ ९ ॥ ३४ ॥ ८१३ ॥

[वेदाधानस्यावश्यानुष्ठेयता]

(भा) स्तीर्णेऽपि वेदे उपस्थ ^१ आधानं न निवर्तते । वेदतृणान्युपस्थ
आघायेति हिरण्यकेशिमतात् ॥

(सू.) ^२ अत्र वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेके
समामनन्ति ॥ १० ॥ ३५ ॥ ८१४ ॥

[सूत्रदर्शितस्तरणप्राशनैककाल्यानुगुण्यम्]

(भा) वेदस्तरणयजमानभागप्राशने अन्योऽन्यसंबन्धे ॥

(सू.) कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं
^३ विमुञ्चति ॥ ११ ॥ ३६ ॥ ८१५ ॥

[यज्ञविमोक्षस्वरूपे पक्षभेदः]

(भा) यज्ञविमोको मन्त्रेणैव । केचित्स्वेक्षन्ते विहारं योगे तथा
दृष्टत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितसंबन्धविशदनेनैककाल्योपपत्तिः]

(वृ) वेदस्तरण-संबन्धे—अत्र वा वेदस्तरणं यजमानभागस्य च
प्राशनमित्यास्मिन् कालेऽनुष्ठानपक्षे उभयं सहैव कर्तव्यम् । नान्यतरस्य
कालान्तरेऽनुष्ठानम् । अत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयादित्यत्र वाशब्द-
ग्रहणात् ॥

यज्ञविमोको मन्त्रेणैव—स त्वा विमुञ्चत्विति मन्त्रोच्चारणेनैव
विमोक्तः ॥

^१ वेदाधानमुपरिष्ठाद्वेदस्तरणपक्षान्प्रयोगेनोक्तम् । अन्यत्र स्तीर्णत्वोद्देश्यं ।
आघायायनेन तु पूर्वत्रैव स्तरणमुक्तं शेषञ्चिद्येति । सत्यापादश्चाह (६). ^२ यदा
त्वत्र तदा सहैवोभयोरुत्कर्षः नान्यतरस्य (६). ^३ मन्त्रोच्चारणेमेव विमोक्तः (६).

(सू) अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति व्रतं^१ विसृजते
॥ १२ ॥ ३७ ॥ ८१६ ॥

[व्रतविसर्गप्रकारः तत्रमन्त्रविषये मतिभेदः]

(भा) यथोपेतं तथा व्रतविसर्गः । य एवमानश्चित्तश्चरिष्यामीति तस्यैव युक्तं चरितं मयेत्याख्यातुम् । केचित् सर्वमन्त्रान् इह विभागा-
करणात् ॥

[व्रतविसर्जनं कचिन्नः सताऽपि प्रथमेनैवेति पक्षश्च]

^१विसर्जनस्यापि निवृत्तिः व्रतोपायनाभावे । सोमे प्रायणीया-
दिषु व्रतानां विद्यमानत्वात् । केचित्तु प्रथमेनैव व्रतविसर्गः ॥

(सू) यज्ञो बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्बं जपति ॥
॥ १३ ॥ ३८ ॥ ८१७ ॥

(भा) यज्ञो बभूवेति पुनरालम्भार्थत्वाद्यत्र विरमणं दर्शपूर्णमासयोः
तत्रान्ते लोपः ॥

(घृ) यथोपेतं—ख्यातुमिति—यो यद्देवतासंबन्धमुपैति स तद्देवता-
संबन्धेन विसृजेदिति ॥

[सर्वमन्त्रपक्षे विवक्षितहेतुः सोमे विशेषः पक्षान्तराशयश्च]

केचित्—करणात्—अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति प्रदर्शना-
र्थत्वात् ॥

विसर्ज—मानत्वात्—सोमे यावदवभृथम् ।

केचित्तु—सर्गः—सर्वेषाम् । एकस्यैव पाठात् ।

[पुनरालम्भविरहस्थलम्]

यज्ञो बभूवेति—लोपः—यज्ञो बभूवेत्यस्य ।

^१ यैर्यजुभिः प्राग्व्रतमुपेतं तैरेव विसृजते । विकारमात्रेण विशेषः (रु).

^२ पेतस्तथा—क. ^३ तश्च करिष्या—क. ^४ विसर्ग—क.

[कचित्पुनरालम्भचिरद्वः]

(भा) यस्याश्च^१ विकृते^२रनिष्टः प्रयोगो यथा प्रायश्चित्तार्थायाः ;
न तत्र^३ पुनरालम्भः ॥

(सू) गोमानिति प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति ॥
॥ १४ ॥ ३९ ॥ ८१८ ॥

[गोमतीजपे विशेषः]

(भा) प्राङ्मुदेत्य-पुरो गत्वा गोमतीजपः ॥

(सू) अत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयात् ॥ १५ ॥
॥ ४० ॥ ८१९ ॥

(सू) यज्ञं च म उपचम आयुश्च मे बलं च मे
यज्ञं शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञं स्वितो मे संतिष्ठस्व
यज्ञारिष्टो मे संतिष्ठस्वेति^४ दर्शपूर्णमासाभ्यां
सोमेन पशुना वेष्टा जपति ॥ १६ ॥ ४१ ॥ ८२० ॥

[अधिकारसिद्धस्य पुनरुक्तिफलम्]

(भा) पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणात् न विकृतिषु यज्ञशंभम इति ॥

(वृ) यस्याश्च-र्थायाः—पाथिकृत्यादेः ॥

[भाष्यदर्शितविचरणम्]

पुनर्दर्श-चम इति—इतरथा विकृतावप्यनुष्ठाने दर्शपूर्णमास-
ग्रहणमनर्थकम् ॥

१ विकृतावपि यत्र पुनः क्रिया इष्टा तत्रैव पुनरालम्भस्य जपः अन्वर्थत्वात् ;
यथा पशुवाप्यजेषु (६). २ रनिष्टः पुनः प्रयोगो-ग. ३ पुनरालम्भमन्त्रः-घ.
४ सर्वेष्टिपशुषु नित्यो गोमतीजपः (६). ५ अधिकारादेव सिद्धेः पुनर्दर्शपूर्णमास-
ग्रहणं तद्विकारेषु मा भूदिति (६).

[सोमं जपकालः]

(भा) सोमे वृष्टिरमीत्यस्य पुरस्तात् । पशौ तु पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।

[पशौ पुनरुक्तिभावः पश्चान्तरं बोधायनपक्षश्च]

सर्वत्र ^१ कुर्वन्त्युपदेशमतेन । त(दिह)देह पशौ विधानमन्यस्य प्राकृतस्य याजमानस्य निवृत्त्यर्थम् । बोधायनमतिश्च पशौ विधानं क्रमार्थमेव । अतः प्राकृतमपि विकल्पेन याजमानं क्रियते ॥

(सू) वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामि-
तीष्टाऽप उपस्पृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पृशने
भवति ॥ १७ ॥ ४२ ॥ ८२१ ॥

[भाष्योक्तपुनरुक्तिफलविवरणम्]

(वृ) पशौ—क्रमार्थम्—इह सोमेन पशुना वेष्टेति सिद्धे पशौ नियमः । आशासानस्सुवीर्यमिति चोपस्थाप यज्ञं शंचम इति जपतीति वचनं यज्ञशंचमात्पूर्वं यूपोपस्थानार्थम् ॥

[भाष्ये सर्वशब्दार्थः]

सर्व—(शनेति) शमनेनेति—सर्वत्र—विकृतिष्वपि । कुर्वन्ति—प्रासत्वात् ।

[निवर्तकत्वप्रकारादि]

तदेह—स्यर्थम्^१—दर्शपूर्णमासविकारत्वादेव पशौ सिद्धे इह पशौ वचनमितरयाजमानपरिसंख्यानार्थम् । दर्शपूर्णमासग्रहणमनुवादमात्रम् ॥

[क्रमाश्रयः]

पशौ—र्थमेव—यूपोपस्थानस्य ।

[प्राकृतयाजमानसिद्धिः]

अतः प्रा—क्रियते—पशौ व्याख्याभेदेन पक्षद्वयसिद्धेः ।

^१ कुर्वन्तीत्युपदेशः—न. I. कुर्वन्त्युपदेशेन (सु. पु.) II.

[वृष्टिकालः क्वचित्तद्विंशोपञ्च]

(भा) वृष्टेरथ कालः । इष्टि प्रकृतीनां परतो^१ ^२ब्राह्मणभोजनात् ।

[इष्टेति पदस्वारस्यं तदनुकावतिप्रसङ्गः उपदेशमतं च]

इष्टेतिवचनात् पौर्णमासे दर्शे चावृत्तिः । इतरथा दर्शान्ते स्यात् ।
यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति तन्नसमाप्तेः । सोमेष्टीनां सोमार्थविद्युद्गृष्टयोः
प्रसङ्गः । सर्वयज्ञेष्वदर्विहोमेष्वित्युपदेशः ॥

(सू) ^३ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा इति संप्रेष्यति ॥ १८ ॥

॥ ४३ ॥ ८२२ ॥

[ब्राह्मणभोजनफलं तत्प्रमाणञ्च]

(भा) यज्ञतृप्तयर्थं ब्राह्मणभोजनं वाजसनेयिश्च्रुतेः ॥

[भाष्ये षतच्छब्दार्थः]

(वृ) इष्टि-भोजनात्—अतो यज्ञशंचमानन्तरं प्रयोगः ।

[भाष्यदर्शितस्वारस्यनिर्वाहः]

इष्टेति-समाप्तेः—कालभेदेन प्रयोगभेदात् । प्रतिप्रयोगमा-
वृत्त्यर्थं इष्टेति वचनम् । इतरथा एकाविकारसाधनत्वादुभयोरन्ते स्यात् ।
यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति तत्राधिकारसाधनभूतकृत्स्नयागसमाप्तेः ॥

[उपदेशमताशयः]

सर्वय-त्युपदेशः—यज्ञशब्दस्य स्वतो यागेष्वेव प्रवृत्त-
त्वात् ॥

[भाष्ये तृप्तिशब्दार्थः]

यज्ञत्-यिश्च्रुतेः—यज्ञतृप्तिर्यज्ञसाकरणम् ॥

^१ न परतो—घ. ^२ ब्राह्मणाः—ऋत्विजः सन्निधानात्. ^३ भोजनादिभिः ।
तेषां च तर्पणं यज्ञसमुद्भवार्थम् ; यज्ञमेव तर्पयतीति वाजसनेयिश्च्रुतेः (रु).

(सू) ^१प्रवसन् काले विहारमभिमुखो याजमानं
जपति ॥ १९ ॥ ४३ ॥ ८२४ ॥

[प्रवसतः स्वकर्मणि कालादिनियमाः]

(भा) प्रवसद्याजमानं पूर्वद्युः पूर्वद्युः ^२ कालमुतरेद्युहतेद्युःकालम् ।
अन्यत्र सूत्रे यथाकालवचनात् । पुरुषनियमश्च ^३ प्रवसतोऽपि । भोजनं
च मन्त्रेण । ^४ अप्रवसतोऽपि तत्पुरुषा^५श्रयम् ॥

[असंभवतां जपः संभवतामपि वाचनिकस्सः]

परार्थानामो^६ निर्वपेत्येवमादीनामकरणं पुरोडाशाभिमर्शनादी-
नाम् आदित्योपस्थानादीनां च । संभवतामपि जप एव । यथेतरेषा-
मभिधेयाभावे प्रयोग^७ एव । आरोह पथो जुहु देवयानानिति

(वृ) पुरुष-तोऽपि—ब्रह्मचर्यादि ।

अप्रव-श्रयम्—पुरुषसंस्कारद्वारेण कत्वर्थम् ।

परार्था-नादीनाम्—जप एव ।

आदित्यो-नां च—प्रवसतो लोपः ।

संभवतामपि-जप एव—वचनात् ।

[दृष्टान्तोपपत्तिः]

यथेतरेषा-नानिति—एवमादीनां^१ करणम् । पुरोडाशाभि-
मर्शनादीनां च जुह्वादिसन्निधानाभावेऽपि यथा जपः एवं अभिमर्शना-
दीनाम् ॥

^१ देशान्तरे वसन् स्वे स्वे काले औपवसथ्येऽहनि यजनीयदेशे च विहार-
देशाभिमुखः याजमानाध्वर्यवकाण्डोक्तान् सर्वानपि याजमानमन्त्रान् जपति । तदी-
यानि तु कर्माणि अन्वयुः करोति । भरद्वाजोक्तेः, (६). ^२ वैद्युहतेरे-क. ^३ प्रवसतो
मो-घ. ^४ प्रवसतोऽपि (सू. पु). ^५ श्रयार्थम्-न. ^६ प्रयोगः आरो-घ. I.
एवमारोह पथो-क. II. ^७ दीनां जुह्वादिसन्निधानाभावेऽपि.

(भा) संस्पर्शनकर्माणि तु भरद्वाजेनाध्वयोर्विद्वानि ॥

(सू) प्राचो विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ २० ॥ ४४ ॥

॥ ८२४ ॥

[विष्णुकमसद्भावः मतिभेदः वीप्सोपेक्षाबीजम्]

(भा) गोमतीविष्णुक्रमाणां तु क्रिया । केचिच्चनाशिषामकरणां
चा^१प्रयोगः । अवचनाद्वीप्सायाः प्रतिपद्येव याजमानमित्युपदेशः ॥

(सू) प्राडुदेत्य गोमतीं जपति जपति ॥ २१ ॥

॥ ४८ ॥ ८२७ ॥

[संस्पर्शनकर्मपदार्थः^२]

(श्रु) संस्पर्श - द्वानि — ऋत्वर्थानि मन्त्रवत्कार्याणि । अथवा
संस्पर्शकर्माणि आसन्नाभिमर्शनादीनि ॥

[अपस्य न नित्यकर्मताऽत्र]

गोमती-क्रिया—वचनात् । समन्त्रकक्रियानुष्ठानं नित्यं
न तु जपमात्रम् ॥

केचिच्च-योगः—अन्येषाऽमप्रयोगः ।

[वीप्सानुक्तितात्पर्यविवरणम्]

अवचना-त्युपदेशः—प्रवसन् काले काले ^३इति वीप्साया
अवचनात् मुख्यानुष्ठान^४काल एव याजमानं युक्तम् ॥

^१ च प्रयोगः. ^२ धां प्रयोगः (१ पा). ^३ इत्यवचनात्—घ. ^४ ननु-
कम् घ. नं नियतम् ननु जपमात्रम् । श्रत्याशाशिषामकरणानां काल एव
प्रवसद्याजमानम्—घ. ग.

[प्राक्तुविधिभावः]

(भा) प्राक्तुविधानं विहारामिमुखस्य क्रिया मा मृदिति ॥

षोडशो खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बधौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये चतुर्थे प्रश्ने चतुर्थः पटलः

समाप्तश्चतुर्थः प्रश्नः ॥

याजमानं, अयं पितृणां, दक्षिणेनाहवनीयं, देवादेवेषु, चतु-
शिशखण्डा, आशिश्चम, अयंप्रस्तरः, तृप्तिरासि, दशहोतारं, इन्द्रस्य, अथैनं,
बर्हिषोऽहं, सोमस्याहं, दधिकावृष्णः, उदयजघ, योनस्सपलः, षोडश ॥

याजमानं, चतुशिशखण्डा, दशहोतारं, सोमस्याहं, चत्वारि ॥

होत्रकल्पः.

(सू) पुरस्तात्सामिधेनीनां होता^१ हृदयदेशे ऊर्ध्वं
प्रादेशं धारयमाणो जपति मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं
योनोऽग्निः पितर इति ॥ १ ॥

(श्रु) प्राक्तुविधानम्—विष्णुकर्मगोमत्याः ।

इति श्री कौशिकेन रामाप्रचिता कृतायां धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ चतुर्थे प्रश्ने

चतुर्थः पटलः ॥

समाप्तश्चतुर्थः प्रश्नः ॥

इष्टिहोत्रम्

[प्रकरणान्तरस्यस्येष्टिकल्पस्येह विवरणेहेतुः]

इष्टिहोत्रे^२ कल्पकारेण परिभाषाप्रकरणे^३ उक्तेऽपि दर्शपूर्णमास-
प्रयोगसाकल्यार्थमिह भाष्यकारेणोच्यते ॥

^१ स्तात् होता—च. ^२ अ—घ. ^३ कमपि—घ.

(भा) समिदाधानार्था ऋचस्सामिधेन्यः । तासां पुरस्ताद्दृढयदेशं^१ स्पृशन् ऊर्ध्वं प्रादेशं—^२ प्रदेशिन्या युक्तोऽङ्गुष्ठः प्रादेशः तं धारय-

[उक्तजपयोरङ्गिनिर्देशः तत्फलञ्च]

माणः^३ । एवमादि सामिधेन्यर्थम् । अतो गृहमेधीये निवर्तते ॥

(घ) अन्तराऽऽहवनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छन् जपति ;—कं प्रपद्ये तं प्रपद्ये । यत्ते प्रजापतेऽशरणं छन्दस्तत्प्रपद्ये । यावत्ते विष्णो वेद तावत्ते करिष्यामि । नमो अग्नय उपद्रष्ट्रे नमो वायव उपश्रोत्रे नम आदित्यायानुरूपात्रे । जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासं स्वधावर्ती पितृभ्यः शुश्रूषेभ्यः मनुष्येभ्यः । प्रशास्त आत्मना प्रजया पशुभिः प्रजापतिं प्रपद्ये । अभयं मे अस्तु । प्राजापत्य-मनुवक्ष्यामि । वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु । वाचं प्रपद्ये भूर्भुवस्सुवरिति । सत्यं प्रपद्य इति^४ वा ॥ २ ॥

[सत्यमित्याद्यवधिस्तद्धेतुश्च]

(भा) सत्यं प्रपद्य इति व्याहृत्यन्तः ॥

[सामिधेन्यङ्गत्वे मानम्]

(ङ) समिदाधानार्था—धेन्यर्थम्—पुरस्तात्सामिधेनीनामिति वचनात् ॥

[वक्ष्यमाणव्याहृतिजपस्यान्यत्वम्]

सत्यं—इत्यन्तः—दशहोतारं व्याख्याय व्याहृतीश्च जपित्वेत्यत्र सत्यं प्रपद्य इत्यनुवाकपठितानां व्याहृतीनां न विनियोगः ॥

^१ संस्पृशन्—अ.

^२ प्रादेशिनः—अ.

^३ माण एव एवमादि—घ.

^४ वाग्वन्दो न दृश्यते क्वचित्.

(भा) पूर्वेण सादृश्यात् ॥

[मन्त्रान्तरेषु व्याहृत्यन्तत्वे विशेषः]

अन्येषां^१ पाठाद्विकल्पः ॥

[व्याहृतिजपे मानम्, अव्याहृतिजपपक्षश्च]

संहितो^२पदिष्टा व्याहृतयो दशहोतारमुक्त्वा सामिधेनीरनुवक्ष्य-
श्रेता व्याहृतीरिति । केचिद्व्याहृतिकम् ; व्याहृतीनामुत्तरत्रोप-
देशात् ॥ २ ॥

(सू) विष्णोस्स्थाने तिष्ठामीत्यवातिष्ठते ॥ ३ ॥

अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेदिसव्यः ॥ ४ ॥

[व्याहृत्यन्तत्वे हेतुविवरणम्]

(वृ) पूर्वेण सादृश्यात्—कं प्रपथ इत्यनेन ; तस्य व्याहृत्यन्त-
त्वात् ॥

[भाषेऽन्येषामित्यन्यपदार्थः विकलोपपत्तिश्च]

अन्येषामपाठाद्विकल्पः—कं प्रपथे इत्यादेः व्याहृत्यन्तस्य
शास्त्रान्तरे पाठाद्विकल्पः ॥

[प्रथमाव्याहृतिजपे विशेषः]

संहितोपदिष्टा—हृतीरिति—अतः प्रागविकारस्सत्यं प्रपथे
इति मन्त्रः ॥

[अव्याहृतिजपपक्षाशयः]

केचिद्व्याहृतिकम्—व्याहृतीनामुत्तरत्रोपदेशात् सत्यं प्रपथे
इत्यव्याहृतिकम् । होत्रकाण्डे पठितानां व्याहृतीनां याज्यादिषु^४
विनियोगः ॥

^१ वैमसंहस्याद-अ. ^२ अन्येषामपाठात्-ख. ग. घ. पां च पाठात्-

क. ^३ तोवरिष्ठ-ख. ग. घ. I. तोपदिष्ट-क. II. ^४ धूपयोगः-घ.

अधोर्ध्वस्तिष्ठन् ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति
ब्रह्माणमामन्त्रथ^१ दशहोतारं व्याख्याय व्याहृतीश्च
जपित्वा त्रिर्हिंकृत्योत्तमेन^२ हिंकारेणार्धर्चमुप-
सन्दधाति ॥ ५ ॥

(भा) ^३ अवस्थानमुभयत्रापि ॥

[ब्रह्मामन्त्रणं प्रैषपूर्वं हुंकारनिवृत्तिश्च हिंकारे स्वरश्च]

(भा) अध्वर्युणा प्रेषितो ब्रह्माणमामन्नयते । हिंकृत्येतिवचनाद्विंकार
एव कर्तव्यो न हुंकार इति । स च तेन ^४ समानार्थः । तेन समान-
ग्रहणात् ।

[भाष्यस्थोभयपदार्थव्याख्याभेदः]

(वृ) अवस्थानमुभयत्रापीति—उभयस्मिन्नपि पक्षे विष्णोः स्थाने
तिष्ठामीत्यवस्थानम् । अथवा अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो बहिर्वेदि सव्य
इत्यनेन प्रकारेणोभयत्र देशेऽवस्थानम् ॥

[प्रैषादिक्रमिकप्रयोगस्य सूत्रसिद्धत्वम्]

अध्वर्युणा—यते—समिच्यमानायानुब्रूहीति प्रैषोत्तरकालं सामि-
धेनीरनुवक्ष्यामीत्यामन्नणस्य युक्तत्वात् होतृषदन^५कल्पनानन्तरं मयि
गृह्णामीत्यवस्थानान्तं कर्तव्यम् । सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति सूत्र-
कारारम्भसामर्थ्यादित्युक्तम् ॥

हिंकृत्येति—कार इति—अश्वलायनेनोक्ताभिर्हिंकारो न
भवति ॥

^१ प्रजापतेनुब्रूहि+धेहि । ओमनुब्रूहि इतितेन प्रसृतः (प्रयो—वा) ^२ तृती-
येन हिंसाब्देन प्रयोवाजा इत्यादि ऋचः आह अग्नान्त्येन्द्रिः, ^३ वेदिभेष्योः पुरस्तात्
तिष्ठन् इति प्रयोगवाक्यम्, ^४ समानार्थमतेन १—वा, ^५ प्रकल्पानन्तरम्—घ,

(भा) हिंकाराद्युच्चैः । तेन ^१ संबन्धात् ॥

[दशहोतृवचनप्रकारः सामिधेनीविरामे विशेषाः]

वाक्यश आख्यानं दशहोतुः । हिंकारेणार्धर्चमुपसंघायर्गन्तेन प्रणवेन विरामः ॥

(सू) त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

यं (यां) कामयेत सर्वमायुरियादिति तस्य त्रिरनवानं प्रथमोत्तमे अनुवृयात् ॥ ७ ॥

(भा) हिंकारवर्जमेव ^२ द्विरुक्तिः ॥

[हिंकारांशे उच्चैस्त्वं जपानुपङ्केऽपि]

(वृ) हिंकाराद्युच्चैः—आहृतीश्च जपित्वा त्रिहिंकृत्येति जपसमान-कर्तृकत्वेऽप्युच्चैरिति सामिधेनीस्वरः ॥

तेन संबन्धात्—उत्तमेन हिंकारेणार्धर्चं^३मुपसंघातीति सामिधेनीसंबन्धात् ॥

[दशहोतृव्याख्यानप्रकारलाभः]

वाक्यश आख्यानं दशहोतुः—आख्यायेति विशब्द-प्रयोगात् ॥

[भाष्यदर्शितविरामविशेषविवरणम्]

हिंकारेण—विरामः—त्रिरनुवचने अर्धर्चसंघानाभावात् हिंकारप्रभृत्यर्धर्चं विरामः ऋगन्तेऽपि ॥

[उच्चवास्तदभावव्यवस्था]

हिंकारवर्जमेव द्विरुक्तिः—अर्धर्चं प्रणवे चावसानमुच्छ्वासश्च । ततस्तृतीये वचने प्रणवेऽनुच्छ्वासस्य संघाय उत्तरार्धर्चं^३ऽवस्येत् ।

(भा) उत्तमायामप्येवमायुष्कामस्य^१ हव्यदातय इत्युच्छ्वासः । अर्धर्च-
विरामस्तु प्रणवेनैव ॥

(सू) एकैकामेव सं तन्वन्ननवानमनुब्रूयादित्येके ॥ ८ ॥

[काम्यप्रयोगे विशेषः मतिभेदश्च]

(भा) एकैक^२संतान^३ एव नार्धर्चविरामः । प्रणवेऽवसानं सर्वत्र काम्ये ।
तृतीया^४यामर्धर्चसंतानो भवति य आयुष्कामपक्षः ॥

(ष्ट) उत्तरासां प्रणवेऽनुच्छ्वासोऽनवसानं च । त्रिरुत्तमा^५अभिर्हिकारवर्ज-
मायुष्कामस्य^६ एवं हिंकारवर्जं द्वितीयाद्यनुवचनान्तम् आयुष्कामस्य
त्रिरनुवचने अर्धर्चे प्रणवे चानवसानमनुच्छ्वासश्च । प्रणवेऽवसानमुच्छ्वास-
श्चैके ॥

उत्तमा-त्युच्छ्वासः—तृतीयवचन उत्तरार्धसंतानस्य^७ कर्त-
व्यत्वात् ॥

अर्धर्चविरामस्तु—द्वितीयाप्रभृतीनाम् ।

प्रणवेनैव—अवसानमर्धर्चे संदधाति पूर्वस्याश्चोत्तरमित्यादि-
संधानवचनात् ॥

[तत्र काम्यादिपक्षविवरणम्]

एकैकसंतान-त्रकाम्ये—सर्वास्वक्षु एकैकामनुसंतन्वन्तीति
आयुष्कामपक्ष एव ॥

तृतीया-ष्कामपक्षः—तृतीयाया अर्धर्चयोः संतानः न तु
त्रिविग्रहः ॥

^१ क्तिः आयुष्कामस्याप्येवम्—अ. ^२ हिंकारवर्जं ? द्वितीयाद्यनुवचनान्त-
मुत्तमायामप्येवम् आयुष्कामस्य—अ. ^३ अर्धर्चप्रणवेनैव—अ. ^४ संधान एव ना—अ.
^५ नोयार्धर्चसं—अ. ^६ हिंकार—अ. ^७ स्याप्येवम्—अ. ^८ विद्यमानत्वात्
कर्तव्यत्वात्—क. विद्यमानत्वात्—अ.

- (भा) स एव नित्य^१ इति केचित् ॥
- (स) तृतीयां सामिधेनीं च त्रिविगृह्णति संततमन्वा-
हेति सामिधेनीनामविशेषात् ॥ ९ ॥
- (स) विज्ञायते च ; ऋषेर् ऋषेर्वा एता निर्मिता यत्सामि-
धेन्यः ता यदसंयुक्तास्स्युः प्रजया पशुभिर्धेजमानस्य
वितिष्ठेरन् । अर्धर्चौ संदधाति संयुनक्तथैवैना इति
ते मन्यामहे ॥ १० ॥
- (स) पूर्वस्याश्चोत्तरमुत्तरस्याश्च पूर्वं तौ संदध्यात् ॥
॥ ११ ॥
- (स) संततमन्वाहेति सामिधेनीनामनुष्ठवासवादो
विज्ञायते च ॥ १२ ॥
- (स) नान्तरर्चौ व्यन्यात् । यद्यन्तरर्चौव्यन्यादवाने
प्राणं दध्यात् । अतिहाय पूर्वस्या अर्धर्चमुत्तरस्या
अर्धर्चे व्यनितीति ॥ १३ ॥

[तृतीयायामृचि विशेषः]

- (भा) तृतीयायां^२ तं त्वां समिद्धिरङ्गिर इति पादे विरम्यार्धर्चं

[नित्यपक्षेऽभिमतहेतुः]

- (स) स एव नित्य इति केचित्—कामसंयोगाश्रवणात् तृतीयां
सामिधेनीमित्यादि नित्यपक्षः ॥

[पादे विरमणस्वरूपम्]

तृतीया तन्त्वा—च्छवसेत्—पादे विरमणं नोच्छ्वासः ।

^१ नोद्धितौय आयुष्कामपक्षे—अ. ^२ नित्यस्य इति—अ. ^३ तृतीयां—अ.

(भा) ^१ एवोच्छ्रव (सेत्) सन् । परमर्ध्वे सणवमुक्तोत्तरस्याः^२ अर्ध्वे विरमेत् । एवं त्रेधा विच्छेदो^३ विग्रहः ॥

[संततानुवचने सर्वविषयता संततत्वरूपं मानं च]

संततवचनं सर्वत्र सामिधेनीनां न प्रथमो^४त्तमवादः । एता निर्मिता इति वचनात् अर्ध्वसंतानश्रुतेश्च । संततवचनमनुच्छ्वासवादः । परित्यज्य पूर्वस्या अर्ध्वमुत्तरस्या अर्ध्वे उच्छ्वासवादश्रुतेः ॥

(ख) त्रिरनुवचने नार्ध्वसंतानो विद्यते एकर्वित्वात् ॥

॥ १४ ॥

[अर्ध्वसंताननिषेधः]

(भा) एकस्य यस्माद्भवेः ^५ प्रथमो^६त्तमोऽनेनार्ध्वसंतानः । अर्ध्वे प्रणवे चावसाय ^७ तृतीयेऽनुवचनेऽर्ध्वे संतानो न नानार्ध्वत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितत्रिविग्रहविग्रहीकरणादि]

(वृ) संतत-त्तमवाद इति ; — ^८ त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यनन्तरम्-एता निर्मिता इति बहुवचनात् अर्ध्वसंतानश्रुतेश्च अर्ध्वो संदधातीति सर्वसामिधेनीनां संधानवचनात् संधाने चानुच्छ्वासस्य युक्तत्वात् ॥

(वृ) संततवचनमनुच्छ्वासवादः—परित्यज्य पूर्वस्या अर्ध्वमुत्तरस्या अर्ध्वे उच्छ्वासवादश्रुतेः । नान्तरर्ध्वौ व्यन्यादिति ^९ शाखान्तरोक्तश्रुत्या समानार्थत्वात् । 'ऋध्वे ऋध्वेर्वा' इत्यादिनाऽर्ध्वौ संदधातीति प्रणवे पाठविच्छेदाभावः संततमन्वाहेति प्रणवेऽनुच्छ्वासवादः । प्रथमोत्तमव्यतिरिक्तानामेतौ धर्मौ ॥

एकस्य यस्मा-वसायः—तयोः प्रयोगः प्रणवे अनुच्छ्वासो विद्यत एव प्रथमायाः ॥

^१ एवोच्छ्रवेसेत् सप्रणव-घ. ^२ स्यार्ध्वे अ. ^३ विच्छेदविग्रहः-घ. ^४ ल-योर्वादः-घ. लमपोद ?-अ. ^५ प्रथमे अतो नार्ध्वसंतानः-घ. ^६ मेनार्ध्वसंतानः-अ. ^७ तृतीये तु-क. ^८ यद्यपि त्रिः-घ. ^९ इतिध्रुत्वास-घ.

(सू) त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्पानां परिधानीयाऽऽ-
जुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ॥ १५ ॥

[पुनः परिधानीयापदफलं विशेषश्च]

(भा) ^१ आजुहो^२तीयान्त्येति सिद्धे परिधानीयेति पुनर्विधानादाग-
न्तूनां पुरस्ता^३दस्या निवेशः । वसिष्ठशाण्डिल्येभ्य ऊर्ध्वं पूर्वमगस्तीनाम् ।
आर्षेयवरणप्रतिषेधेन ^४ होतुरार्षेयवरणप्रतिषेध इति केचित् ॥ १५ ॥

(सू) नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् ।
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ॥ १६ ॥

[नराशंसेषु व्यूहतो व्यवस्था]

(भा) ^५ वेदान्तरोपदेशात् । नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्त्विति
वसिष्ठानां शुनकानां च द्वितीयः ॥ १६ ॥

(वृ) आजुहो—दस्या निवेशः—अध्याक्षरपदप्रयोगसंभवेऽपि
बह्वक्षरपदप्रयोगः अजुहोती^६येतरेषामित्यत्रापि परिधानीयेत्यनुषङ्गः ।
^७ तत्रान्त्यशब्देनापि ॥

वासिष्ठ-गस्तीनाम्—बहुचप्रणेगपक्षे अत्रधादीनामपि
नाराशंसः । अस्मदीयप्रयोगपक्षे यथासूत्रोक्तम् ॥

वेदान्तरोपदेशादिति—आर्ध्वर्यवेदत्वान्निषेधस्य अर्ध्वर्यु-
प्रवरस्यैव निषेध इति सामिधेनीरनूच्य प्रवरमुक्तेति सामिधेन्यन-
न्तरं प्रवरशंसनात् नराशंसो द्वितीय इत्यस्य पुरस्तात्प्रतिक्रम्य प्रतिषेध-
निर्वाह उक्तः । वसिष्ठादीनां परिधानीयोक्तिप्रसङ्गेन तेषां प्रयाज-
विशेषोक्तिः ॥

नराशंसो-तीयः—प्रयाजः । अग्रे मह्यं असीत्यादि त्वं परि-
भूरसीत्यन्तेन अग्नेः स्तुत्यर्थत्वेन प्रवरनिविदो व्याख्याय आवह देवान्

^१ आज्यहोतेति अन्तेति—अ. I. आजुहोतिधान्याति सिद्धे!—ग. II.

^२ सीति वाज्येति सिद्धे—क. ^३ अरगाः पुरस्तादनिवेशः—क. ^४ होतार्षेयवरण!—अ.

^५ देवान्तरोप—अ. ^६ होतैस्तुतरेषा—क. तत्रान्त्य—ख. तत्राज्य—क.

(सू.) सामिधेनीरनूच्य प्रवरमुक्त्वा निविदोऽन्वाह ॥
॥ १७ ॥

(सू.) तासां सप्तपदानुक्त्वाऽपानिति ॥ १८ ॥
इति एकादशी खण्डिका ॥

(सू.) अथ चत्वार्यथ चत्वारि ॥ १ ॥

(सू.) ता अनूच्य देवता आवाहयति या यक्ष्यमाणो
भवति ॥ २ ॥

[पयाजादिषु ऋच्छिलोप ऊहश्च]

(भा) प्रवरनिविद आवाहनार्थाः । ^२ आवाहनीयसंस्कार
आवाहनमित्यर्थः । तस्मादनिष्टानां लुप्यते । देवेद्ध इति लिङ्गादाहव-
नीय आवाहनकर्ता । तस्मादप्यु तद्विकारस्वा^३दूहः ।

(ध्रु) यजमानायेत्येतैः स्तुतस्याग्नोरावाहनकर्तृत्वेन व्यपदेशादावाहनाङ्ग-
मूताः प्रवरनिविदः ॥

आहवनीय-लुप्यते—^४ तस्मिन् कर्मणि देवतात्वेनानभि-
मतानां आवाहनं लुप्यते प्रकृतावपि । अत एव यक्ष्यमाणो भवती-
त्युक्तम् ॥

देवेद्ध-कर्ता—अग्न आवाहेति देवेद्ध इत्यादिना प्रकाशितस्य
निर्देशात् ॥

तस्मा-दूहः—वरुणप्रवासादिषु अवभृथे वा आहवनीय-
विकारस्वात् निविदस्वावाहने च संबोधनविभक्त्यन्ताग्निशब्दस्थानेऽ-
प्यशब्दप्रयोगः । केचित्तु आवाहनार्थं स्वं स्वं कर्तव्यमिति । तत्र यक्ष्य-
माणपक्षे अरा^५ इवापो नेमिर्देवान् यूयं परिभुवस्स्य आवाहत देवान्

^२ आहवनीय-भा. ^३ दप्युहः-क. ^४ अयं ग्रन्थः-क पुस्तके न दृश्यते.

(भा) आवाह देवान् यजमानायेति निविस्समाप्तिः । आज्यपाः प्रयाजानूयाज^१देवता । अग्निं होत्रायावहेति स्विष्टकृतः । स्वं महिमानमावेहतिचैके स्विष्टकृत^२देवताम् । गार्हपत्यो हव्यवाद् । आवाहनीय आवाहयिता । कोचिदाहवनीय एवोभयकर्तेति ॥

(वृ) यजमानायेति अग्निमावह सोममावहेत्यादि । आचापो देवान् वहत सुयजतायजध्वमाप इति ॥

आवहदे-स्विष्टकृतः—स्वं होतृणामस्यायजिष्ठ इति अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति मन्त्रलिङ्गात् ॥

स्वं महिमान-देवताम्—अनूयाजदेवतानामाज्यपशब्देनावाहितत्वात् स्विष्टकृतः पश्चादात्राहदेवताभावात् आनन्तर्याञ्च स्वं महिमानमिति स्विष्टकृत इति । स्वमते तु सर्वदेवतावाहनाङ्गत्वेन सर्वदेवतानां स्वर्कायं महिमानमावहेति वाक्यशेष इति । एष वै देवानां महिमा यो विष्णुः परमेष्ठीति सर्वदेवतान्तर्यामिणं विष्णुमिति ॥

गार्हपत्यो हव्यवाद्—वृणीध्वं हव्यवाहनमित्योषेयव^३रणे देवतावरणे हव्यवाडग्नेर्वरणम् । स च गार्हपत्यः हव्यवाडाग्निरज्वरः इति मन्त्रे सुगार्हपत्यास्समिध इति लिङ्गात् । किं च हव्यवाहमभिमातिषाहमित्यत्र अग्निं स्विष्टकृतमाहुवेमेति मन्त्रलिङ्गात् । अग्निं होत्रायेति स्विष्टकृत्त्वेन च गार्हपत्यावाहनम् ॥

आहवनीय आवाहयिता—आवाहनकर्तेत्युक्तमेव ॥

केचिदाह-र्तेति—आवाहनं हव्यवाहनं च अहवनीयकर्तृकमेव । आधानकाले ममैव सन् बह हव्यान्यग्ने पुत्र इत्याहवनीयाभि-

^१ देवताः । अग्निम्-अ. ^२ देवता गार्ह-अ. ^३ रणे देववरणेह-क. रणे हव्य-घ.

(सू) स वै खलु वाजिनो नावाहयेदेविकादेव(स्वो)-
सुवो यच्च किंचैतादृक् ते मन्यामहे ॥ ३ ॥

(भा) एतादृक्शब्द^१स्य ते इत्थं मन्यामहे वयम् ॥

(सू) परप्रधानानां परतन्त्रव्यवेतानां च प्रतिषेध(त्वा)-
स्स्यात्तल्लिङ्गत्वाच्छब्दस्य ॥ ४ ॥

[प्रतिषेधव्यवस्था]

(भा) व(प)रप्रधानो निष्कासेन ^२वारुणः । परतन्त्र ^३व्यवेताः सौत्रा-
मणी पशुपुरोडाशाः । एवं विधानामेतादृक्शब्देन प्रतिषेधः । तल्लिङ्ग-
त्वात् ^४तत्सूचकत्वात्तदाभिधायकत्वात् ॥

(वृ) मन्त्रणे हव्यवाट्त्वप्रतिज्ञानात् । तूर्णिर्हव्यवाडिति च । देवेद्ध इत्या-
दिनाऽ^५भिहितस्य आहवनीयस्य हव्यवाहनत्वं निर्दिश्य आवह देवान्
यजमानायेति तस्यैवावाहनकर्तृ^६त्वनिर्देशाच्चोभयकर्तृत्वमाहवनीयस्य ॥

एतादृक्श-हे वयम्—स वै खलु वाजिनो नावाहयेदेविका
^७देवसुवां च किंचैतादृगिति न्यायप्राप्तानुवादः ॥

परप्रधानो-प्रतिषेधः—अस्यार्थः— वाजिशब्देन प्रयुक्तद्रव्यो-
पजीविनां प्रधाना^८नां निष्कासेन वारुणयागादीनां प्रदर्शनम् । देविका
देव^९सुवां परतन्त्रप्रसङ्गिनां ग्रहणम् ॥

तल्लिङ्गत्वात्-यकत्वात्—अत्रावाहनं तन्त्रिणामेव नानुषङ्गि-
णाम् । आश्वलायनेन वाजिनदेविकादिषु निषेधात् ॥

^१स्यतेऽर्थं मन्या—क. घ. मन्यामहेन्वाहेताच. II. तत्त्वं मन्यामहे-
अ. III. ^२वारुणः ?—अ. ^३व्यवेताः—घ I. स्पवेता—अ. II. ^४सूचकत्वात्
—अ. ^५भिमानितस्य—क. ^६तृत्वमाहवनीयस्य—क. ^७स्यैव—घ. ^८स्वोर्वाच
किंचै—घ. ^९नां परप्र—घ. ^{१०}सुव इति पर—क. स्व इति पर—घ.

(भा) एतादृ^१कशब्दस्य । परतन्न^२व्यवेतानां^३ देवतानां चावाहनम् ॥ ४ ॥

(सू) एकदेवतानां नानादेवताव्यवेतानां तन्त्र-
मावाहनं विभवात् ॥ ५ ॥

[आवाहने विशेषः]

(भा) एकदेवतानां^४ नानादेवताभिरनिश्रानां सकृदावाहनं यथाऽश्व-
प्रतिग्रहे वरुण^५स्याप । भवति हि सकृदावाहनं होतुस्तन्त्रत्वात् ।
यत्र तु देवता^६न्तरेण व्यवयः यथा आजस्वतस्सूर्येण ; तत्र पुनरावाहनम्
लोकवत्^७ प्रातस्त्वया^८ भोक्तव्यं मुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु च पुनरिति ॥ ५ ॥

(सू) अयोर्ध्वञ्चुः प्रादेशेन भूमिमभिनिधाय जपती-
दमहं त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वपद्कारेण
वज्रेणास्यै पृथिव्या अस्यै प्रतिष्ठाया अस्मादाय-
तनाद्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं^९ हन्मि ।
यदद्य होत्(वदध्येति)वये जिह्वं चक्षुः परापतत् ।
अग्निष्टपुनराभर(त्युनरहार्जा)जातवेदा विचर्षणिः ।
वधूनां रातौ स्याम रुद्राणामूर्ध्वायां स्वादित्या
अदितयेऽनेहसः । चारुमद्य देवेभ्यो वाचमुद्यांसं

(शु) एतादृ—चावाहनम्—इति पक्षान्तरम् ॥

एकदेव—होतुस्तन्त्रत्वात्—देवताभिधानस्यैकत्वाच्च ॥

लोकवत्—पुनरिति—प्रातस्त्वया भोक्तव्यं मुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु
च पुनरिति ; पुनस्त्वया भोक्तव्यमित्यावर्तते ॥

^१ कशब्देन—क. ख. ग. घ. (व्या). ^२ व्यवेतानां—घ I. व्यवेतानामेषं
नावाहनम्—अ. II. ^३ देविकादीनां नावाहनामिति पक्षान्तरम्—घ. ^४ इविषां
नाना—घ. अ. ^५ स्व विभवति हि ?—ग. अ. ^६ न्तरव्यवयः—ग. ^७ प्राकृत-
स्तया—अ.

- (घ) चारुं ब्रह्मभ्यश्चारुं मनुष्येभ्यश्चारुं न(ना)राशं-
सायानुमतां पितृभिः । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं
यज्ञियाः पाशा वितताः पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्र-
स्सवितोत विष्णुर्विश्वेदेवा मुञ्चन्तु मरुत-
स्स्वस्त्येति । अथ यदेनमाहासौ मानुष इति
तदुपोत्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमध्वर्योरं-
समन्वारभ्य जपति सव्येनाग्नीध्रस्य दक्षिणम् ॥

[अभिनिधाने पक्षान्तरम् जपफलं च]

- (आ) प्रादेशेन ^१भूम्याः पीडनं ^२बेद्या एवेति केचित् । भूमिमभि-
निषाय जपो होतृसंस्कारस्सर्वार्थः ॥

- (इ) षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा होतारमग्नि-
मन्तरा विचृ(विबृ)त्ताः। सिनन्ति पाकमतिघ्नोर एत्सृ-
तस्य पन्थामन्वेति होता । अग्निमन्वारभामहे
होतृवर्ये पुरोहितम् । येनायञ्जुत्तमं स्वर्देवा अङ्गि-
रसो दिवमिति ॥ ७ ॥

- (उ) प्रादेशेन—एवेति केचित्—आश्वलायनेनो^१क्तम् । स्वमते तु
देशमात्रस्य पीडनमिति ।

भूमिमभि—वार्थः—इदमहं विबृतेत्यादि तं ^४हन्मीति निर्दे-
शात् होतृसंस्कारो ^५भूम्याः सर्वार्थे इति नावाहनार्थे इति । अधोर्ध्वन्नु-
रिति प्रकरणान्तरत्वात् प्रवरार्थे इति ^६केचित्त्वाहुः होतृवर्ये इति
दर्शनात् ॥

^१ भूम्याः—अ. ^२ देव्या एति ?—अ. ^३ क्त्वात्—क. ^४ निर्हन्मीति—घ.

^५ स्कारे. ^६ केचित्त्वाठः—क. ख. ग.

[षष्टीत्यादेः फलम्]

(भा) षष्टिश्चाध्वर्यो इति प्रवरनिमित्तमात्मसंस्कारः ॥ ७ ॥

(सू) मयि प्राणापानाविति पा(प्राणी)णी प्रत्याहृत्यो-
रोदेशं स्पृशते ॥ ८ ॥ ८५० ॥

[मयीत्यादेर्विनियोगादि]

(भा) मयि प्राणापानावित्युरोदेशस्पर्शनार्थः । प्रत्याहरणं-तूष्णीं
हस्तद्वयेनाभिमर्शनम् । उपदेशः पाणी प्रत्याहृत्य स्पृशतीति ॥ ८ ॥

(सू) आपृणोषि संपृण प्रजया मा पशुभिरापृणेतीध्म-
संनहनानि मुखं प्रति विधूनुते ॥ ९ ॥ ८५१ ॥

(भा) यथा मुखं स्पृशन्नोष्ठं तथा कम्पनमिध्मसंनहनानाम् ॥ ९ ॥

(सू) अथा(तथाप)प उपस्पृश्य अग्ने नय सुपथा राये
अस्मान् । एह्यग्र इह होता निषीदादब्धः(ब्धस्तु-
पुर)पुर एता भवानः । अवतांमा रोदसी विश्व-
मिन्वे यजा(जया?)महे सौमनसाय देवानित्येते
ऋचौ जपन् होतृपदनाय प्रव्रजति ॥१०॥८५२॥

(शु) षष्टिश्चा-त्मसंस्कार इति—अथ यदेनमाहासौ मानुष इति
प्रवरसंबन्धावगमात् होतृवर्य इति लिङ्गाच्चात्मसंस्कार इति होतुरेव
संस्कार इति । यद्यप्यभिमर्शने अध्वर्यामीध्वर्योः कर्मत्वं तदङ्गं च
मन्त्रः ; तथाऽपि होतृकाण्डत्वात्संस्कार एव ॥

मयि प्राणा-नार्थः—मयीति लिङ्गात् ।

^१ संस्कारम् ?—ना. ^२ देशवधामुखं स्पृशति नीळं
तथा-अ. ^३ प्रजपति ?—ग.

(सू.) जघनेन होतृषदनं प्राङ्मुख उपविश्याथ होतृ-
षदनमभिमृशत्यहे दक्षिषव्येति । अथास्मात्तृणं
निरस्यति ॥ ११ ॥ ८५३ ॥

हादसी स्वम्बिका ॥

[अभिमर्शनादौ व्यवस्था]

(भा) अथाप उपस्पृश्येत्यधिकं ब्राह्मणाभिमर्शने प्रथमम् । होतृषद-
नार्थं व्रजति जघनेन होतृषदनस्य पश्चात् ॥ ११ ॥

(सू.) शु(ष्कः?)कं प्रच्छिन्नाग्रं वा निरस्तः पराग्वसुस्सह
पाप्मनेति ॥ १ ॥ ८५४ ॥

(सू.) अथ होतृषदन उपविशति पातं मा द्यावापृथिवी
उपस्थ इति दक्षिणपूर्विणं सव्योत्तरिणं वोपस्थं
कृत्वा ॥ २ ॥ ८५५ ॥

(भा) उपस्थ उत्सङ्गः । दक्षिणः पादः पूर्वो यम्योपस्थस्य^१ स
दक्षिणपूर्वे^२ उपरि भवति सव्यम्य पादस्य दक्षिणः^३ उपरिभावः
अपूर्वत्वम् । सव्य उत्तरो यस्य स सव्योत्तरः^४ उपरि भवति सव्यः
पादो दक्षिणस्य ॥ २ ॥

(सू.) अथ जपति सीद होतर्निहोता होतृषदन इति
द्वे । पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्येषा । वेपि होत्र
मुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋता वा ।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान् यजत्यग्नि-

(वृ) अथाप—प्रथममिति—अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्येति सिद्धं प्रथममपा-
मुपस्पर्शनम् । अथाप उपस्पृश्येति द्वितीयं वाचनिकम् ॥

^१स्य दक्षिणः—ग.

^२वी.

^३वः पूर्वत्वम्—क.

(सू) रर्हन् । आदेवानाम् त्वमग्ने व्रतपा असि ।
यद्वो वयं प्रमिनाम । यत्पाकत्रा मनसा । विश्वेषां
ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।
स(स्वआ) आयजस्व नृवतीरनु(ऋभु ?)क्षाः स्वार्हा
इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः । यत्त्वा द्यावापृथिवी
यन्त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सु जनिमा जजान । पन्था-
मनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्यु(पंजम)मदग्ने स(ग्नेस्स)
मिधानो विभाहीत्येतस्य सूक्तस्य षट् सर्वं वा ।
विश्वेदेवाश्शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै
(मनवं ?) यन्निषद्य । प्रमे ब्रूत भागधेयं यथा वो
येन पथा हव्यमा वो वहानि । यमिच्छामि मनसा
सोऽयमागाद्यज्ञस्य विद्वान् परुष(पुरुष ?)श्चिकि-
त्वान् । स नो यक्षदेवताता यजीयान्निहिषत्स-
दन्तरः पूर्वो अस्मान्निषद्य । तदद्य वाचः प्रथमं
मसीय येनासुराँ अभिदेवाँ असाम । ऊर्जाद(जतिउ ?)
उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ।
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम
आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्रवाम माज्या-
यसश्शस मावृक्षि देवा इति ॥ ३ ॥ ८५६ ॥

[अथशब्दभावः]

(भा) अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ॥ ३ ॥

(सू) एतज्जपित्वा सूचावादापयति ॥ ४ ॥ ८५७ ॥

[आदापने मन्त्रः फले उपपत्तिश्च]

(भा) अग्निर्होतेति स्रगादापनं प्रयाजाङ्गम् । अतस्स्वाहाकृत्यथै पुनर्न देवतोपलक्षणम् । अस्माकमन्यत्र स्विष्टकृतः अपरिपाठात् ॥ ४ ॥

(सू) सर्वत्र पुरस्ताद्याज्याया ये यजामहमुक्त्वा व्याहृतीर्दधाति ॥ ५ ॥ ८५८ ॥

(सू) नानूयाजेषु ये यजामहं करोति ॥ ६ ॥ ८५९ ॥

[व्याहृतिकालः पश्चान्तरं च]

(भा) यदि क्रियेत ; येयजामहमुक्त्वा देवतोपलक्षणम् । ततो व्याहृतयो भरद्वाजमतात् तथानूयाजेषु व्याहृतयः । उपदेशो येयजामहानन्तरं व्याहृतयो नानूयाजेष्विति ॥ ६ ॥

(वृ) अग्निर्होतेति स्रगादापनं प्रयाजाङ्गम्—आनन्तर्योद्दिष्टि-हौत्रमन्त्राणां प्रक्रमानुसारेण सूत्रकारेण मन्त्रोपादानरहितं विनियोगमात्रं क्रियते सामिषेनीरनुच्येत्यादिना ; उपदेशादितरार्णीति वचनात् । आश्वलायनोक्तविनियोगानुसारेण विशेषसिद्धिः । अतोऽग्निर्होतित्येतत् स्रगादापनम् ॥

अतः स्वाहा—अपरिपाठात्—स्विष्टकृति तु अग्निं स्विष्टकृतम् अयादग्निरेरिति पाठात् देवतोपलक्षणम् ॥

यदि क्रियेत—बहुवचनात् भरद्वाजवचनाच्च विकल्पेन सर्वत्र यदि क्रियेत तदा ॥

येयजामह—जेषु व्याहृतयः—येयजामहाभावेऽपि याज्यायाः पुरस्तात् ॥

उपदेशो—जेष्विति—येयजामहमुक्त्वा व्याहृतिरिति सूत्रकारेणानन्तर्योपदेशात् तत उत्तरं देवतोपलक्षणम् । नानूयाजेषु व्याहृतयः येयजामहाभावात् ॥

(सू) अनवानमनूयाजान् यजति । अमत्सतेति
वाऽपानिति ॥ ७ ॥ ८६० ॥

[अनवानादिपदार्थः विशेषश्च]

(भा) अनवानं—अनुच्छवसन् । अपानिति—उच्छवसिति । याज्यानु-
वाक्यानामनूहस्तद्देवत्यानामागमः ॥ ७ ॥

(सू) पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या । उपरिष्टाल्लक्ष्मा
याज्या । एतद्वा विपरीतम् ॥ ८ ॥ ८६१ ॥

(सू) उभयतो लक्ष्मा पुरोनुवाक्या तथा याज्ये-
त्येके ॥ ९ ॥

(सू) तिष्ठन् पुरोनुवाक्यामन्वाह । आसीनो
याज्याम् । उभे तिष्ठन्नासीनो वा ॥ १० ॥ ८६२ ॥

(सू) सा ह त्वै समृद्धा पुरोनुवाक्या यामभिव्याहरन्
देवतामेवाग्नेऽभिव्याहरति । सा ह त्वै समृद्धा
याज्या यस्यै देवताया अधिवषदकरोति ॥ ११ ॥
॥ ८६३ ॥

[पुरस्ताल्लक्ष्मादिपदार्थः]

(भा) पूर्वस्मिन्नर्धेनै यस्या देवता सा पुरस्ताल्लक्षा उत्तरस्मिन्नर्धेनै
यस्या देवता सा उपरिष्टाल्लक्ष्मा ।

(वृ) यज्यानु—मागमः—तस्मादृचं नोहेदिति विकृता देवतान्तरे
नोहः ।

[याज्यानुवाक्या विनियोजकम्]

पूर्वस्मिन्न-ल्लक्ष्मा—लक्ष्मवचनाल्लिङ्गेन विनियोगो याज्या-
नुवाक्यानाम् ॥

[देवतोपलक्षणनिषेधः याज्यानुवाक्यानिर्णयश्च]

(भा) देवतामुक्त्वा यस्यां वषट्कारः ॥

न प्रयाजेषु देवतोपलक्षणं प्रथमवर्जेषु । पाठक्रमे^१ण याज्यानुवाक्याः विन इन्द्रं मृगो न भीम इति वैमृघस्य । विष्णोर्नुकं तदस्य प्रियमित्युपांशुयाजस्य वैष्णवस्य । त एवाग्नीषोमीयस्य । वैकल्पिकानामपि देवतानामूहो याज्यानुवाक्यावर्जम् ॥ ११ ॥

[पुरस्ताद्भक्षमतोपपत्तिः]

(वृ) देवता-ट्कारः—देवतामेवाग्नेऽभिव्याहरतीति देवतापदोपक्रमत्वम् । देवताया^२ अपि वषडिति देवतापदान्तता याज्यायाः ॥

[प्रयाजे देवतानिर्देशव्यवस्थादि]

न प्रयाजेषु-र्जेषु—व^३चानां प्रथमस्य समिधः समिधो अग्न इति पाठात् । न द्वितीयादिषु तनूनपातादि निर्देशो मात्रवर्णिकदेवतापक्षेऽपि । इतरथा प्रथममेव पठितव्यम् । निरुक्तकारवचनादग्निदेवतात्वं वक्ष्यते माध्यन्दिने । अतोऽपि विकल्पो बहुत्रपक्षेण । तस्मात्समिदादीनां मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानिमित्तनामधेयत्वमिति । केचित्तु समिदादीनामग्नेश्च सह देवतात्वमिति वदन्ति ॥

[याज्यानुवाक्यानिर्णयविशेषः देवतोक्तिविशेषश्च]

पाठक्रमेण याज्यानुवाक्याः—अग्निर्मूर्धेत्यादयः ।

विन इन्द्रं-होमयिस्य—उपांशुयाजस्याग्नीषोमा सवेदसेत्येव ॥

वैकल्पिका-वर्जम्—आवाहनस्विष्टकृत्सूक्तवाकादिषु प्रजापतिमात्रपाठो विष्णवादरूप्युपलक्षणम् । न तद्देवताकत्वपक्षे । प्रजापतिनिर्देशस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । प्रकृतावूहशब्दः पदान्तरप्रयोगाभिप्रायेण^४ ; अतः इन्द्रमहेन्द्रवत् प्रकृतावप्यपरिपठितदेवतान्तरनिर्देशोपपत्तिः ॥

^१ शेष याज्या-अ.

^२ अभिवष-क. ग.

(सू.) ऋचि प्रणवं दधाति याज्यावर्जम् ॥१२॥८६४॥

त्रयोदशी खण्डिका ॥

[प्रणवानुपङ्गस्थालानिमानं च]

(भा) ऋचि प्रणवः सामिधेनीपुरोनुवाक्यानुवच^१नानुशंसनेषु न जपेषु । ^२बहुवचवचनात् ॥ १२ ॥

(सू.) ओमित्यृचोऽधिप्रणौति ॥ १ ॥ ८६५ ॥

(भा) ^३ऋचोऽधिप्रणौतीति द्वितीयाश्रुतिः प्रथमाया अर्थः ॥ १ ॥

(सू.) उत्तमस्याक्षरस्य विकारमेक आहुः ॥२॥८६६॥

[तदाक्रमाक्षरविकारादि]

(भा) ^४उत्तमस्य स्वरस्य ^५व्यञ्जनस्यापि प्रणवं यथा जप्ते दीद्यतं बृहदोम्^६इति । यदा ऋचि त्वन्तं तस्य स्थाने ^७ऋचि प्रणवं दधातीति ^८उत्तमस्या^९क्षरस्य तु विकार उक्तः ॥ २ ॥

[द्वितीयपदार्थः]

(वृ) ऋचि प्रणव-श्रुतिः—श्रुत्यन्तरमित्यर्थः । न द्वितीयाविभक्त्यभिप्रायम् ॥

प्रथमाया अर्थः—श्रुतेः ।

उत्तमस्य—मभेदात्—प्रणवस्योच्चैर्धर्मकत्वमाश्र्लायनेन भगवतोक्तमिति धर्मभेदाद्वक्प्रणवयोरधिकत्वमेव तत्र नियतमिति ॥

^१ नानुशंसनेषु—अ. ^२ बहुवचवचनात्—अ. ^३ ऋचोऽधिप्र—अ. ^४ तस्य ^५ व्यञ्जनस्याप्रापितविकारः—अ. व्यञ्जनस्यापिविकारः प्रणवः—अ. ^६ दोम् ! इति—अ. ^७ ऋचित्वमन्वयस्याक्षरस्य ऋचित्वं तस्य स्थानेऋचि—अ. ^८ उत्तरस्या—अ. ^९ क्षरविकार—अ.

(घ.) अधिकस्स्यादित्यपरम् ॥ ३ ॥ ८६७ ॥

[सूत्रे सततपदसिद्धार्थः]

(भा) एकैराचार्यैः ऋचोऽधि प्रणौतीति चानया श्रत्याऽधिकं परिकल्पितम् । यदा त्वधिकं ^२ तदा अग्ने दीघतं बृहतोमिति । तथाऽपा^३रेता^३सि जिन्वतोमिति उपांश्विज्यास्वधिको नियमः ^३ धर्मभेदात् ॥ ३ ॥

(सू) विज्ञायते च ऋचमुक्त्वा प्रणौत्यपरामुक्त्वा प्रणौत्यधिके पुनरेतदुपपद्यते सन्ततमृचा वषट्करोतीति च तद्याज्याया अधिवषट्करोति ॥ ४ ॥ ८६८ ॥

(भा) ऋचमुक्त्यधिकमुपपद्यते । ^४ सततमृचा वषट्करोतीत्यनुल्लासवाद एव । ऋचो वषट्कारस्य च मध्ये नोच्छ्वसिति ॥ ४ ॥

(सू) अपगूर्य वषट्करोतीत्युच्चैर्वादशब्दस्य ॥ ५ ॥ ८६९ ॥

[वषट्कारोच्चैस्त्वस]

(भा) उच्चैर्वादो वषट्कारस्य याज्यातः श्रुतिद्वयेनापि विधीयते ॥ ५ ॥

(सू) यं कामयेत प्रमायुकस्स्यादिति तस्योच्चैरपगूर्य निखिदन्निव वषट्कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । यं कामयेत वसीयान् स्यादित्युच्चैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । न वसीयान्न पापीया-

(घृ) ऋचमु-पपद्यते—ऋचमुक्तेतिवत् ।

सततमृचा-च्छ्वसिति—उपांश्विज्यास्वपि ।

[उच्चैस्त्वलाभप्रकारः]

उच्चैर्वा-धीयते—ऋचा वषट्करोतीत्यधिकत्वे सिद्धे याज्या-

^१ धिकः—अ.

^२ तथा बृहदेमिति उपांश्विज्यास्वधि—अ.

^३ तः—ग.

(सू) निति समं तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । उच्चैः
क्रौञ्चमिव वषट्कुर्यात्स्वर्गकामस्येति विज्ञायते ॥६॥
॥८७०॥

[वषट्कारोच्चारणभेदफलभेदादि]

(भा) ^१यदा त्वधिकमुच्चैर्याज्यामुक्त्वा ^२निखिदन्निव वषट्करोति
यजमानस्य मरणकामः । ^३प्रतिषेधार्थान्येवंप्रकाराणीति ^४न्यायः ।
पापीयान् दरिद्रः पापिष्ठो वा । अतिशयेन नीचैः नीचैस्तराम् । क्रौञ्चमति-
कुष्ठम् ॥ ६ ॥

(सू) वलीयऋचो वषट्करोतीति तद्वत् ॥७॥८७१॥
वलीयः ^५ऋचो वषट्करोतीत्युच्चैर्वाद एव ॥ ७ ॥

(ब्रु) या अधिवषट्करोत्यपगृह्य वषट्करोतीति श्रुतिद्वयेनोच्चैस्त्वं
विधीयते ॥

[अधिकोच्चैस्त्वलाभः]

यदात्वधिक-ज्यामुक्त्वा—^१याज्ययाऽधि (ज्यायाअधि) वषट्-
करोतीत्यधिकोच्चैस्त्वपरं यदा तदोच्चैर्याज्यामुक्त्वा ततोधिकं वषट्कारः ।
अथवा यदा त्वधिकमित्यादेरपरा व्याख्या—यं कामयेत प्रमायुकस्स्यादिति
तस्योच्चैरिति पुनरुच्चैस्त्वविधानात् ऋग्धर्मतया प्राप्तोच्चैस्त्वादधि-
कोच्चैस्त्वेन याज्यामुक्त्वा ॥

निखिदन्निव वषट्करोति—निखिदन्निव—निखिदन्निव ।
अथवा सिद्धमान इव ॥

[प्रकृतन्यायपदार्थः]

यजमानस्य—न्यायः—पदाभ्यासप्रतिषेध इति वक्ष्यते ।

^१सन्तत-अ. ^२तदात्वधि-अ. ^३खिदन्निव-भा. ^४प्रतिषेधा-अ.

^५नीतियः-अ. ^६ऋचे-अ.

(घ) यां देवतां यजेत्तां मनसा ध्यायेत्पुरा वषट्कारादिति विज्ञायते ॥ ८ ॥ ८७२ ॥

(सू) वषट्कृत्य प्राण्यापान्य निमिषेत् ॥ ९ ॥

(सू) अपानेनैव प्राणं धारयेन्निमिषेण चक्षुरिति विज्ञायते ॥ १० ॥ ८७३ ॥

[देवताध्याने मानम्]

(भा) देवताध्यानं शब्देन निरुक्तस्मृतेः ॥ ९ ॥

(सू) यं द्विष्यात्तस्याँषडिति वषट्कुर्यात् । ओपत्येवेति विज्ञायते ॥ ११ ॥ ८७४ ॥

(सू) वाषडित्येके समामनन्ति ॥ १२ ॥ ८७५ ॥

(सू) वौषाडित्येके वाक्षदित्येके । वौक्षडित्येके वोक्षाडित्येके ॥ १३ ॥ ८७६ ॥

(सू) वषट्कार मामेवाद्धो अहं त्वां बृहता मन उपह्वये । न मां न मे वाचं हिनसात् । हव्यं देवेभ्योऽभिवहाम्योजस्सहस्सह ओजः । वाग्वषट्कार नमस्ते अस्तु मा मा हि ~ सीरित्येतद्वषट्कृते जपति । वाग्वषट्कार नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति वा ॥ १४ ॥ ८७७ ॥

[द्विषधात्पादानफलम् वषट्शब्देऽप्लुतसिद्धादि च]

(भा) औषट् द्विष्यस्येति प्रतिषेधार्थम् । सर्वस्याद्यस्य प्लुतिः । वषट्कारसमानार्थे^१ पित्र्यायामप्लुतिवचनात् । बहुचानां^२ केचिद्वौ-

(घ) देवता-स्मृतेः—स्वर्गकामस्य ।

औषट्द्वेष्यस्येति प्रतिषेधार्थः—औषत्येव दहत्येव ।

[प्लुततन्मात्रामानम्]

सर्वस्या-पितृत्वात्—व्याकरणेन औषट्द्वौषडित्युपादानात् ।

^१ केसृता- . केसृते-अ.ग. ^२ वदद्वेष्यस्य-अ. ^३ स्या-स्य-ति-अ.

^४ पित्र्याया-घ. क्रियायां . . . स्तिवचनात्-अ. ^५ केचित् वषट्श-अ.

(भा) षट्छब्दस्य ^१ न पर्यायशब्दस्येति स्वरूपशब्दस्येति^२ परिभाषितत्वात् । ^३ त्रिमात्रता मृतिः । यथा वौषडिति वषट्कारस्य । एवमन्यत्रा-
^४ प्याद्यस्य स्वरस्योपदेशः । ^५ हेत्रायाजमानस्य न विकल्पः
 समुच्छयः । सङ्ख्या^६ युक्ते तु विकल्प एव । यथा षट्सर्वं वेति ॥ १४ ॥

(सू) अङ्गुलीमक्तामिषे प्राणायेति मुखदेशमूर्ध्वमुत्कृ-
 प्योर्जेऽपानाद्येत्यवाचीनं नियच्छति ॥ १५ ॥ ८७८ ॥

(भा) अक्तामुक्षिताम् । मुखस्पर्शनेनोत्कर्षणम् ॥ १५ ॥

(सू) अवान्तरेडामवत्तामङ्गुलीभिर्निगृह्य न मुष्टिं
 करोति ॥ १६ ॥ ८७९ ॥

(भा) अवत्तां—गृहीताम् । मुष्टिं सहाङ्गुष्ठेन ॥ १६ ॥

(सू) मुखमिव प्रत्युपह्वयते ॥ १७ ॥ ८८० ॥

(भा) मुखतुल्यं धारयति ॥ १७ ॥

(सू) यं कामयेतापशुस्स्यादिति परार्ची तस्येत्युक्तम् ।
 ॥ १८ ॥ ८८१ ॥

(श्रु) त्रिमात्रता—समुच्चयः—वदृचानां परिभाषायामुक्तत्वादृषट्कारादीनाम् ॥

सङ्ख्या—मुक्षिताम्—अङ्गुलिपर्वणोराज्येन ।

मुखस्पर्शनेनोत्कर्षणम्—आश्वलायनेनौष्ठयोः स्पर्शनविधानात् ।

अवत्तां—गृहेन—अभिग्रहणं तां न करोति ।

मुखतुल्यं—धारयति—मुखमिव प्रत्युपह्वयेतेति वचनात् ।

^१ न न पर्याय—अ. ^२ स्येतिभाषितत्वात्—अ. ^३ त्रि . . . त्रतातिः—अ. भाषितत्वात्—ग. ^४ प्यस्योतिवष ?—अ. ^५ यस्वरस्यो—अ. ^६ होत्रा या याजमानेन वि—अ. I. हेत्राया याजमानेन नावि—ग. II. युषेषु वि—अ. वंवेति—अ. अर्षामुत्थिताम्—ग.

(भा) इडा पराची प्रतिचीच व्याख्यास्यते ॥ १८ ॥

(सू) पदाभ्यासप्रतिषेधस्तु ॥ १९ ॥ ८८२ ॥

(भा) पदाभ्यासश्च प्रतिषेधश्च पदाभ्यासप्रतिषेधः । स आभ्यां श्रुतिभ्यां क्रियते ॥ १९ ॥

(सू) विज्ञायते चेडोपहृतेति तत्पराची । उपहृतेति तत्प्रतीची ॥ २० ॥ ८८३ ॥

(भा) पराचीमिति प्रतिषेध^१समानस्य पदस्य प्रतीचीमित्यभ्यास-विधिरसमानस्य पदस्य । ^२कथम्? असन्दिग्धाच्छ्रुत्यन्तरादुत्तर-स्मदिडोपहातोपहृतेडेति । इडा पराधस्माकं ^३परिपठिता ^४प्रतिषिद्धा

(वृ) इडापराची प्रतीची च व्याख्यास्यते—यं काम-येतापशुस्स्यादिति प्रतीची तस्येडामित्यादिश्रुतेर्व्याख्या ॥

पदाभ्यासश्च—पदस्य—अस्यार्थः—अपशुत्वादे^१यजमानानि-ष्टस्य अशुभरूपस्य फलस्याध्वर्वादिभिरपि कामयितुमयुक्तत्वात् पराची तस्येडामिति पराचीत्वप्रतिषेधः क्रियते । समानस्य पदस्येति सदृशस्य पदस्येत्यर्थः । इडोपहृतेति पदस्य व्युत्क्रमरूपमुपहृतेत्येतत्सदृशमेकार्थ-त्वात् । अक्षरैक्याच्च क्रमभेदमात्रात् पदाभेदात् सदृशत्वम् । अतः पराची तस्येति सदृशपदद्वयप्रयोगप्रतिषेधः । असमानस्य पदस्येति असदृशस्यैकस्यैव पदस्योपहृतेत्यभ्यासविधिः ॥

कथम्—इति—कथं पराची प्रतीची पदयोरयमर्थ इत्यत्राह—
असन्दिग्धा—विकृत्यर्था—प्रतिषिद्धप्रयोगो विकृत्यर्थः । प्रकृतौ प्रतिषेधोपदेशात् । कथं विकृतौ प्रतिषिद्धस्य निवेश इति चेत्—

^१ षेधस्त मासस्य—अ. ^२ कथमिति—अ. ^३ पठिता—अ. ^४ प्रतिषेध कित्वायां ?—अ.

(भा) विकृत्यर्था । मा भूदनर्थः ^१ पाठ इत्युपहृतेडोपहृतेडेति प्रकृत्यर्थ-
अथवा पदाभ्यासस्य तुल्यस्य प्रतिषेधः ^२ पराच्यां क्रियते । अतः
^३ प्रतीच्युपहवः कर्तव्यतया श्रुत्यन्तरेण व्याख्यात ^४ उत्तरेण ।
अथवाऽर्थः ; अस्मदीया न प्रतिषिद्धा ^५ । अन्यै^६व सा यत्र तुल्यः
पदाभ्यास इति संकर्षपक्षः ॥ २० ॥

(ब्रु) मा भूद-विधानात्—पराचीत्वमनभ्यासः । नव वा पराची-
रिति दर्शनात् तत्प्रतियोगितया प्रतीचीमित्यभ्यासोपदेश उपहृतेडेत्यस्य ।
यद्यपि श्रुतौ पराच्याः प्रथमः पाठः तथाऽपि पदाभ्यासप्रतिषेध इति
द्वन्द्वसमासपक्षे प्रतीच्या ^७ अनुष्ठेयतया अभ्यर्हितत्वात् पदाभ्यास-
प्रतिषेध इति पूर्वनिपातः ॥

अथवा-क्रियते—यदा षष्ठीसमासः तदाऽपीडोपहृतेति
पराच्या एव प्रतिषेधः । एकस्यैव पुनः प्रयुज्यमानस्याभिसुख्याभ्यास-
त्वेऽपि पदाभ्यासप्रतिषेध इति वचनात् सदृशपदयोः प्रयोगेऽप्यभ्यासता
गौर्णा । तस्याः पराचीमिति प्रतिषेधः इडोपहृतेति ^८ पठितस्य ॥

अतः प्रती-चरेणेति—प्रतीच्या उपहृतेडोपो अस्मानित्येत-
योत्तरेण विज्ञायते चेत्यादिना तच्छ्रुत्यन्तरं प्रतीच्योपहवकर्तव्यतया
विधिपरतयोपात्तमिति^९ व्याख्यानान्तरम् ॥

अथवार्थ इति—व्याख्यानान्तरम् ।

^{१०} अस्मदीया-पक्षः—यत्र शास्त्रान्तरे एकस्यैव पदस्याभ्यासो
मुख्यः पठ्यते तस्य प्रतिषेध इति संकर्षपक्षः । अस्मिन् पक्षे यथा-
पाठं प्रयोगः ॥

^१ न्वपक्षः—अ. ^२ पराचय—ख. ग. घ. ^३ प्रतिषिद्धोपहवः—ग. च्युप.
सादः—ख. ^४ इतरेणेति अर्थवादः—ङ. ^५ दाः—ङ. ^६ अस्मदीया न प्रतिषिद्धा।
अन्यैव ^७ च्यानुष्ठेयरूपतया—ख. ग. ^८ ततः—घ. ^९ मिति । व्याख्यानान्तर-
मथवेति । अस्मदीया—घ. ^{१०} अस्मदीयान्प्रतिषिद्धा । अन्यैव—प्रतिषिद्धा—ख.
ग. सायनतुल्यः पदाभ्यास इति संकर्षपक्षः—ख. ग.

(सू.) आध्वर्यव एवातोऽन्यानि कर्माणि होतुराम्नातानि
भवन्ति उपदेशादितराणीतराणीति ॥२१॥८८४॥

(भा.) आध्वर्यव उक्तं ^१हौत्रं कात्स्न्येन दर्शपूर्णमासयोः । उपदेशो
बहुचाज्ञायः । तस्मादागमायितव्यानीतराणि वैकृतानि ^२कर्माणि ।
बहुचशेषत्वादस्मदीयहौत्रस्य । ^३किञ्चिदाज्ञायते ^४विकृतौ । तत्र
स्वकीयं वा बहुचाज्ञायो वा विकल्पः । यत्र तु पादाभ्यास इति
न अकृत्स्नं पठेत्सूत्रकारः ।

(वृ) आध्वर्यव-सयोः—अस्मिन् प्रकरणेऽनुक्तानां हौत्रशेषवर्माणं
पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेत्यवमादीनां आध्वर्यवकाण्डोपदिष्टत्वात् दर्श-
पूर्णमासयोर्हौत्रं कृत्स्नमस्माकमुपदिष्टमिति ॥

उपदेशो—यहौत्रस्य—ऋग्वेदेन होता करोतीति परिभाषाया-
मुक्तत्वात् । अथवा बहुचशेषत्वादिति बहुव्रीहिसमासः ।

यत्र किञ्चि-विकल्पः—अस्माकं तु प्रकृतिवत् साज्ञोपदेशा-
भावाद्विकृतावस्मदीयोपदिष्टबहुचाज्ञातयोर्विकल्पः ॥

यत्र तु—सूत्रकारः—यत्र तु पादाभ्यास इत्यादि ^५वैकृत घर्षो-
पदेशः प्रतिषिद्धो विकृत्यर्थः ^६इत्युक्तम् ; तत्र बहुचेन विकल्पः ।
न अकृत्स्नं ^७पठति सूत्रकार इति ;—सूत्रकारस्य प्रयोगविधातृत्वात्
अकृत्स्नपठे प्रयोगासंभवात् सूत्रकारोपदेशेऽपि विकल्पः ॥

^१ उक्तं हौत्रं कात्स्न्येन. ^२ वैकृतानि बहुच-ग. अ. ^३ यत्र किञ्चिदा-
घ-अ. ^४ विकृतावस्मदीयं तत्र-घ. ^५ विकृत-स्व. ग. ^६ इति तत्र बहु-स्व.
घ. ^७ पठन्ति स्व.-पठन्तीति-ग.

(भा) यत्र तु मन्नाम्नाय ^१एवात्र नियत आगमः ॥ २१ ॥

॥ इति हौत्रकल्पस्समाप्तः ॥

अथ षष्ठमः प्रश्नः

(सू) ^२अग्रथाधेयं ^३व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ ८८५ ॥

[आधानेपूर्वाङ्गं संकल्पप्रकारश्च]

(भा) संशोध्यात्मानं तपोहोमजपैः सभार्यो मैत्री कृत्वा सर्वभूतैः

(वृ) यत्र तु—आगमः—यत्र तु मन्नाम्नाय एव याज्यानुवाक्या-
दिरस्मदीये तत्र बहुचात्प्रयोगागमो नियतः दर्शपूर्णमासयोः समग्रोप-
देशेऽपि बहुचप्रयोगो विकल्प्यते ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्र भूतस्वामिभाष्यवृत्तौ

श्रीरामाभिषिक्तुतायां हौत्रकल्पस्समाप्तः

अथ षष्ठमः प्रश्नः

[भाष्यदर्शितहोमादेर्विशिष्टयोपयोगः प्रमाणं च]

संशोध्या—भूतैः—कर्मादिष्वेतैर्जहुयात् पूतो देवलोकान् सम-
भ्रुते इत्यादि श्रुतिदर्शनात् प्रथमं चरित्वा पूतो भवतीत्यादिस्मृतिदर्श-
नाच्च सर्ववैदिककर्मसाधनभूतास्त्रिसंपादनयोग्यतासिद्धयर्थं प्रागाधा-
नादधिकारिणः पत्नीयजमानयोः शुद्धिः कर्तव्या । अथ वै खलु कोनु पूत

^१ एव तत्र तु नियत आगमः—घ. नदेत्—ङ. ^२ एव दर्शपूर्णमासौ व्याख्याय
सर्वश्रौतकाण्डोपकारकं सर्वप्रथमभावे चाग्रथाधेयभारमते (रु). ^३ अग्रथाधेय-
मितिभावे रुः बाहुलकात् । आग्रथाधेयो यस्मिन् कर्मणीति बहुव्रीहिवौ ।
तच्च उपनयनादिवत् आवश्यकं पुरुषस्तः भुतेः स्मृतिष्वप्यावश्यक-
पुरुषसंस्कारेषु पाठान् । वसिष्ठवचनात् । आचार्येणापि द्विजातीनां वर्णधर्मत्वेन अनु-
क्रमणात् । मनुनाप्युपपातकमध्येऽनाह्विताग्नितायाः स्मरणात् । बोधायनेनैहिकफल-
विशेषस्यापि प्रतिपादनात् इति.

(भा) यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाघातुकामः पर्वणि वा तस्य पुरस्तात्संवत्सरे द्वादशाहादौ वा संकल्पं करोति । अग्नीनाघाम्ये सर्वकत्वर्थम् । यैरस्म्य-
धिकृतो याश्च शक्यामि प्रयोक्तुम् । वसन्ते कृत्तिकासु रोहिण्याममु-
(मुस्मिन्) ष्मिन्वा पर्वणीति ॥

[अरणेराहरणं ; विशुदसिद्विषये मतिभेदः]

(स) यो अश्वत्थशमीगर्भ आरूरोह त्वे सचा ।
तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिस्सहेति ^१शमी-
गर्भस्याश्वत्थस्यारण्यी आहरति ॥ २ ॥ ८८६ ॥

(वृ) यो वै खलु शुद्धे योनौ प्रादुष्यात् । अथ वै तर्हि कस्मादग्निशुद्धः
यजमानो वा अग्नेयोनिसि हि पाप्माना सन्न इति । ^३ अस्ति वा अरे तस्य ^४
पूतिस्तपस्तप एवास्य पाप्मानं निरदहत तस्मादग्निः पूतः कर्मसु
सौम्यो भवतीति दर्शनात् । ^५ अथवा अविघ्नेन कर्मसमाप्त्यर्थं च मैत्रं
सर्वभूतैः पत्नीयजमानाभ्यां कर्तव्यम् ॥

यस्मिन्नक्षत्रे—करोति—यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाघास्यन् स्यात् तस्मिन्
संवत्सरे पुरस्तादित्यादिवक्ष्यमाणकालानुरोधेन ॥

अग्नीना—पर्वणीति—संकल्पः ॥

^१ शमीगर्भस्तेति षष्ठीसमासः (रु). ^२ अश्वयुः । अग्निप्रमाणम्
अनुक्तत्वादर्थलक्षणं भवति चतुरङ्गलमुत्तेषां द्वादशाङ्गुलं विस्तीर्णा षोडशाङ्गुलमायता-
मिति बौधायनः । चतुर्विंशत्त्र्यङ्गुलमेति कात्यायनः । 'अरणी चकारयेत् प्रमाणं चाङ्गुलैः
कुर्वन् मायत्रां पठेत् पठतथाअरसंख्यानैवाङ्गुलान्वरण्या भवन्तीति' वैष्णवपुराणे
(रु). ^३ अ-सिवा-स्य. ग. ^४ पुनः पुनस्तप एव तस्य पाप्मानिरदहत-स्य. ग.
^५ तथा अविघ्नेन समाप्त्यर्थं च सर्वभूतैर्मैत्रं कर्तव्यम्-स्य. होमादिसाधारणत्वात्.

(भा) ततोऽरण्योराहरणादि समिदाधानान्तम् । न विद्युदसि ; अयज्ञ-
त्वात् । इष्टिषु तु दर्शपूर्णमासविकारस्वाद्विद्युदसि वृष्टिश्च । उपदेशो
विद्युदसि संकल्पः । अरण्योराहरणादि पुनश्चेष्टिषु विद्युद्वृष्टी ॥

[अरण्याहरणकर्तृदेशकालादि]

आहरणमरण्योः पूर्वलिखयोरपि^१ युगपदेकेन मन्त्रेणौपासन-
समीपमध्वर्युणा प्रातःकाले । ^२उत्तराणिरपि यावज्जीवस्य ^३पर्याप्ता-
हियते । यो अश्वत्थ इत्यवयवे कृत्स्नोपचारः । अभिमन्त्रणं च युगपत् ॥

[अत्र भाष्यग्रन्थोपलक्षितावाधिः]

(वृ) ततोरण्यो-धानान्तम्—ब्रह्मादिनवरदानान्तम् ।

[विद्युदसि सद्भावपक्षे उपपत्तिः]

उपदे-सिसंकल्पः—सर्वयज्ञेष्विति यज्ञग्रहणस्य होमादेरुप-
लक्षणत्वात् आधानचतुर्होतृजपादिष्वपि कर्तव्यो विद्युदसि ।
संकल्पात्परतो विद्युद्भवत्येव ॥

[विद्युद्वृष्टोः प्रवृत्तिभेदहेतुः]

अरण्योरा-द्वृष्टी—प्रयोगभेदादित्युपदेशः । अनङ्गत्वादिति
मीमांसकाः । यदा आधानानन्तरमेव निरुप्यन्ते तदा नित्यौ विद्यु-
द्वृष्टी । यदा तु सद्यः इष्टीनामाधानाङ्गत्वेऽपि भवत्येवाधानकृतः ॥

[पूर्वभिन्नग्रहणयुगलाहरणवृक्षत्रयपदेशाद्युपपत्तिः]

आहरण-गपत्—अशुष्कयोरग्न्युत्पादनासामर्थ्यात् । पूर्व^४-
लिखयोरिव द्वादशाहादौ । एकवचनत्वेऽपि मन्त्रपदानां अरणियुगलाभि-
प्रायत्वादेकवचनस्य सकृदुक्तैव युगपदाहर्तव्यं नाभ्यासः ॥

यो अश्वत्थ-पचारः—अश्वत्थशब्दस्यावयविपरत्वात् ॥

अभिमन्त्रणं च युगपत्—यद्यप्येकवचनान्तः ॥

^१ रेव-स. ग. घ. ^२ उत्तराण्यपि-ग. ^३ पर्याप्ता यावज्जीवस्य हियते-क.

^४ भावितत्वात्.

(ख) ^१ अशमीगर्भस्येति वाजसनेयकम् ॥३॥८८७॥

[अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः]

(भा) अशमीगर्भस्याप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य हिरण्यकेशिमतात् । ^२ पृथिवी-
शमीति ॥

(ग) अश्वत्थाद्भव्यवाहाद्वि जातामग्नेस्तनूं यज्ञिया-
संभरामि । शान्तयोनिं शमीगर्भमग्रये प्रजनयि-
तवे । आयुर्मपि धेह्यायुर्यजमान इत्यरणी अभि-
मन्त्रद्य सप्त पार्थिवान् संभारानाहरति । एवं
वानस्पत्यान् पञ्च पञ्च वा ॥ ४ ॥ ८८८ ॥

(घ) भूयसो वा ^३ पार्थिवान् ॥ ५ ॥ ८८९ ॥

[पार्थिवभूयस्त्वपक्षे सङ्घातभेदः]

(भा) भूयसः पार्थिवान् अष्टौ ; वानस्पत्यास्सप्तैव ॥

[शमीगर्भपदविग्रहः]

(बृ) अशमीगर्भ-मतात्-शमीति—शम्या गर्भशमीगर्भ इति
षष्ठीसमासः न पुनश्शमी यस्य गर्भ इति । पृथिवी शमीतिपृथिवीत्वेन
संस्तवाधारत्वं शम्याः ॥

[भाष्यदर्शितसंख्याभेदोपपात्तिकलभेदश्च]

भूयसः-पार्थिवा अष्टौ वानस्पत्याः सप्तैव—हिरण्यान्ता
अष्टानुपादिष्टाः । सप्तपक्षे शर्कराणां लोपः । हिरण्यस्यावश्यं भावि-
(भाबित)त्वात् । तथा च भाष्यकारः—पञ्चपक्षे ताम्रशकलानि हिरण्य-
स्थाने पञ्चम इति वक्ष्यति । केचित् पञ्चपक्षेऽपि पार्थि^४वान् भूयसोऽष्टौ न
लभ्यन्त इति ॥

^१ अप्यशमी-क. ख. अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अश्वत्थमात्रस्यैव
शमीगर्भस्तवनात् हिरण्यकेशिविधायनाभ्यामुक्तेश्च (रु). ^२ पृथिवीवशमीति-क. घ.
^३ अष्टौ पार्थिवा वक्ष्यन्ते । ते सर्वे भवन्ति सप्तत्वे वानस्पत्यानाम् ; पञ्चत्वे तु
सप्त अष्ट वा स्युः (रु). ^४ वा भूयसो-घ.

(सू) न सम्भारान् संभरेदिति वाजसनेयकम् ॥ ६ ॥
॥ ८८० ॥

[असंभारपक्षे कृत्यविशेषः]

(भा) असंभारपक्षेऽपि अरणी अभिमन्त्र्य तूष्णीं निधानम् लिङ्ग-
विरोधात् । संभाराणां पूर्वगृहीतानाम^१प्याहरणमौपासनसमीपे^२ ॥

(सू) वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्रसा । स्थोनमा-
विशन्तु नः इति सिकताः ।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्यास्सञ्ज्ञाने रोदसी
संबभूवतुः । ऊषान् कृष्णमवतु कृष्णमृषा इहो-
भयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूपान् ॥

उतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरो गुहकारमास्वरूपं
प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम
शरदस्सवीराः इत्यास्वकरीपम् ।

उर्जं पृथिव्या रसमाभारन्तः शतं जीवेम शरदः
पुरूचीः वस्त्रीभिरनुवित्तं गुहासु शोत्रं त उर्व्यवधिरा
भवामः इति वल्मीकवपाम् ॥

प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोऽपहत्ये सुवित्तं नो
अस्तु उपप्रभिन्नमिषमूर्जे प्रज्ञाम्यः सुदं गृहेभ्यो
रसमाभरामि इति^३ सुदम् ।

[भाष्यस्यलिङ्गाविरोधपदस्यार्थः]

(वृ) असंभार-विरोधादिति—यं त्वा समभरन् स सम्भृतस्तीदिति
लिङ्गविरोधात् ॥

^१ प्याहरणे औपासनसमीपम्—क. ^२ जेतसमीपम्—इ. ^३ सुदः जलाशयस्य
मत् असौष्यस्य (६).

यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दद्गुहा प्रविष्टा^०सरिरस्य
मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तोऽलम्बङ्कारमस्यां
विधेम इति वराहविहतम् ॥ ७ ॥ ८९१ ॥

प्रथमा खण्डिका

याभिरद्वं हज्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य
भर्त्राम् । तानश्शिवाश्शर्करास्तन्तु सर्वाः इति
शर्कराः ।

अग्ने रेतश्चन्द्र^{*} हिरण्यमद्भ्यस्संभूतममृतं प्रजासु
तत्संभरन्नुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरिति तरे-
यम् इति हिरण्यम् ॥ १ ॥ ८९२ ॥

(भा) सिकताः—वालुकाः । ऊपरे^१ भवा ऊपाः^२ । आस्तु^३ करीषं
आस्तुत्करः चुबुन्दोत्करं वा । वरुमीकवपा वरुमीकमृत्तिका । सूदश्चलन-
मृत्तिका । वराहेण विहतो वराहविहतः । ^४पञ्च सौवर्णानि शकलानि पञ्च
राजतानि त्रीणि त्रीणि वा । अति प्रयच्छन्निति लिङ्गात् ॥

[हिरण्यसंभारमतिभेदनिबन्धनम्]

(वृ) पञ्चसौ-राजतानि—अग्निपञ्चत्वे ॥

त्रीणि वा—अग्नित्रित्वे ॥

[हिरण्यसंभारः शकलरूप इत्यत्रोपपत्तिः]

अतिप्रयच्छन्निति लिङ्गात्—प्रत्यायतनं हिरण्योपासनान-
न्तरं द्वेष्याय रजतप्रदानमवगम्यते । न सर्वान्ते । अतः प्रत्यायतनं
हिरण्यरजतशकलान्यपि । न च हिरण्योपासनकाले सिकतादिवच्छ-
कलविभागः । औदुम्बराणि लोहशकलानीति हिरण्यस्थानापन्नताम्र-
शकलेषु सम्भरणकाल एव सूत्रकारेण बहुवचननिर्देशात् ॥

^१ भवामृत्तिकाः—क. ^२ उपाः यांयावो भक्षयन्ति—क. ^३ षः—चुबुन्दे,
त्करः—क. ^४ केचित्तु हिरण्यस्यासंभारत्वे मन्यन्ते ; तदयुक्तम् ; संभाराहरणप्रक-
षादिगमनाल्लिङ्गैर्न युक्तमसंभारत्वम् इति (क).

(सू) इति पार्थि^१वाः ॥ ३ ॥ ८९३ ॥

(सू) ^२यदि पञ्चदुम्बराणि लोहशकलानि पञ्चमो भवति ॥ ४ ॥ ८९४ ॥

[लोहसंभरणे विशेषः]

(भा) ताम्राणि तूष्णीम् हिरण्यस्थाने पञ्चमः । ^३एकः पुष्करपर्णः ।

(सू) अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः शतं जीवेम शरदस्सुवीरा इत्यश्वत्थम् ॥

(सू) ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिपमूर्जं वदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम् ॥

(सू) गायत्रिया हियमाणस्य यत्ते पर्णमपत्तृती-यस्यै दिवोऽधि । सोऽयं पर्णसोमपर्णाद्धि जात-स्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्ध्यै । देवानां

[ताम्राणां तूष्णं सम्भरणोपपत्तिः]

(वृ) ताम्राणि-पञ्चमः—लोहसामान्याद्विरण्यस्थाने । अग्नेरेतश्चन्द्रं हिरण्यमिति लिङ्गविरोधात् । हिरण्यस्थानापन्नानामपि ताम्राणां तूष्णीं सम्भरणम् ॥

[पुष्करपर्णकोपपत्तिः]

एकः पुष्करपर्णः—तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयदित्पेकस्मिन्नेव प्रथना-वगतेः । पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामीति तस्यैवोपादाना देकं पुष्कर-पर्णम् ॥

^१ सम्भारा इति शेषः (क). ^२ यदि चैदु-क. उदुम्बरं-ताम्रम् पञ्चसम्भार-पक्षे ताम्रमवगानि लोहशकलानि पञ्चमसम्भारो भवति (क). ^३ एकं पुष्करपर्णम्-घ. एकः-घ.

ब्रह्मवादं वदतां यदुपाश्रुणोस्सुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरंस्तदवर्णनीय
साक्षात् इत्येताभ्यां पर्णम् ॥

(सू) यथा ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय शमीं शान्त्यै हराम्यहम् इति
शमीम् । यत्ते सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्छ-
जातवेदः । तथा भासा संमित उरुं नो लोकमनु-
प्रभाहीति विकङ्कतम् ॥

(सू) यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् जातवेदो
मरुतोऽद्भिस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेस्सम्भरमि-
सात्मा अग्ने सहृदयो मवेहेत्यग्निहतस्य ^१ वृक्षस्य ।
यत्पर्यपश्यत्सारिरस्य मध्य उर्वीमपश्यज्जागतः प्रति-
ष्ठाम् । तत्पुष्करस्यायतनाद्भि जातं पर्णं पृथिव्याः
प्रथनं हरामीति ^२पुष्करपर्णम् ^३ ॥ ५ ॥ ८९५ ॥

द्वितीया खण्डिका ॥

(सू) यं त्वा समभरं जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु
न्यक्तम् । स सम्भृतस्सीद शिवः प्रजाभ्यः उरुं
नो लोकमनुनेषि विद्वान् इति ^४सम्भृत्य निद-
धाति ॥ १ ॥ ८९६ ॥

^१ वृक्षस्य शकलम्-क. ^२ पर्णमिति वानस्पत्यान्-क. ख. पर्णमिति
वानस्पत्याः (ह.पा). ^३ तत्र अश्वत्थादवशब्दास्तदवयवपराद्दृष्ट्वाः । अग्निहताभावे
शांतहर्तं वातहर्तं वेति बोधायनः (ह). ^४ एवमाहृदयसम्भारान् एकस्यान् कृत्वा
निदधाति । अथवा आहरणमेव सम्भरणम् । एवं सर्वानाहृत्यसमुदितं अग्नेन
निदधातीत्यर्थः । नारण्योरनेन निधानम् ; सम्भारालिङ्गत्वात् । अत्र श्राद्धमाह
बोधायनः (ह).

[सम्भरणानन्तरकृत्यं अरण्योरसंभरणपक्षश्च]

(भा) तूष्णीमेकस्थान् कृत्वा यं त्वेति निदधाति । नारण्योस्सम्भृत्य निधानम् । अतो लोपोऽसम्भारपक्षे ॥

[नान्दीश्राद्धप्रकारः]

निधाय नान्दीश्राद्धं स्मृतेः । प्रदक्षिणमुपचारः । यवास्ति-
लार्थाः । ^१ बादरफलमिश्रं ^२ च दध्योदनं प्रदाय नान्दीमुखेभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधास्त्विति स्वधाकारः ^३ । युग्मानां सङ्कल्पः ।
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वचनम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यो
नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति
^४ पिण्डाः । प्राञ्चो दध्योदनेन । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
प्रपितामहेभ्यस्वधास्त्विति स्वधा ^५ कारः ॥

[निधाने अरण्योस्सम्भरणाद्यभावे च मानम्]

(वृ) तूष्णीमेक-धाति—स सम्भृतस्सिदिति स्थापनलिङ्गात् ।
नारण्योस्संभृत्य निधानम्—सम्भरणचोदनाभावात्तयोः ।
अतो लोपोऽसम्भारपक्षे—सम्भृत्य निधानस्य ।

[प्रत्येकनाम निर्देशलभ्योऽन्वयः]

स्वधाकारः—^६ अर्घ्यप्रधानार्थः प्रत्येकं सम्बध्यते ।

[युग्मशब्दविवक्षितार्थः भाष्यानुक्तांशश्च]

युग्मानां सङ्कल्पः—पित्रादीनामेकैकस्य द्विचतुरादिपुरुषा
भोक्ताः । आदितोऽन्तत उभयतो वा विश्वे देवाः सत्यवस्वास्याः ।

नान्दीमुखाः—स्वधाकारः—अर्घ्यदानार्थः ।

^१ बादरी-ग. ^२ मिश्रं दध्यो-ग. हेभ्य इति-घ. ^३ रः । केचित्स्वधा-
काराः-ग. ^४ पिण्डाः । एवं स्वधाकारः-घ. ^५ कारम्-ङ. ^६ प्रदानार्थः-
ख. ग.

[पक्षान्तरम् उपदेशपक्षश्च]

केचित् स्वधाकारं न कुर्वन्ति नित्यस्य श्राद्धस्यागामिनो विकार इति । न विकार इत्युपदेशः । एष^१ सर्वत्र विधिः ।

[नान्दीश्राद्धस्य सर्वत्राद्यत्वमानित्यत्वञ्च]

श्रौतस्मार्तानां चादौ । न नित्यम् । आपस्तम्बेनानिबन्धनात् ।

[पक्षान्तराशयः]

(वृ) केचित् स्वधा-कार इति — आगामि मासिश्राद्धं प्रतिकृष्यैवं विकृतं प्रयुञ्जीत ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

न विकार इत्युपदेशः—मासिश्राद्धसंनिध्यभावात् न तस्य प्रयोगविकारः कर्मान्तरमेवेदम् ॥

[नान्दीश्राद्धे मातृपूर्वत्ववचननयनं विशेषश्च]

एष सर्वत्र—चादौ—यदपीदं वचनम् ;—

^२मातृणां तु भवेत्पूर्वं पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां तु^३ ॥

इति ; तत्काम्यविषयम् । जीवपितुर्न पिण्डदानम् । पितुर्हस्ते निक्षिपेत् सं भोजयेद्वा ॥

न नित्यम्—नान्दीश्राद्धम् ।

आपस्तम्बेनानिबन्धनात्—श्रौते स्मार्ते च ।

^१ सर्वत्र विधिरयं-य. सर्वत्रविधिः-स. ड.

^२ 'वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्' इति तुर्यः पादः.

^३ आगूररप्योर्हरणादि यन्त्वा

श्राद्धं भवेत्तान्दिमुखाभिधानम् ।

उदन्त्यमानं कपने निधानं

ब्रह्मौदनामेरुशनं च पत्योः ॥

इति कश्चित्तद्गृहश्लोकः प्रयोगपुस्तके दृश्यते.

अत्र भोजनं जायाप^१त्योरुपदेशः ॥

(सू.) अथ नक्षत्राणि^२ ॥ २ ॥ ८९७ ॥

कृत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत^३ मुख्यो ब्रह्म-
वर्चसी भवति ॥ ३ ॥ ८९८ ॥

[कृत्तिकाधानफलस्वरूपम्]

(भा) मुख्यः—^४सूचारणो भवति । ब्राह्मणस्याति च लभते ॥

(सू.) गृहांस्तस्याग्निर्दाहको^५ भवति ॥ ४ ॥ ८९९ ॥
रोहिण्यामाधाय सर्वान्^६ रोहान् रोहति
॥ ५ ॥ ९०० ॥

(भा) रोहः पुत्रादिभिः ॥

(सू.) मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो^७ वा ॥ ६ ॥ ९०१ ॥

[जायापत्योरत्राभ्योनोपपत्तिः]

(सू.) अत्र भोजनं जायापत्योरुपदेशः—गृहमेधिनोर्व्रतं कालयो-
र्भोजनमिति दिवा विहितस्य भोजनस्यानिषेधात् । उत्तरत्र काला-
वचनात् । ब्राह्मौदनिकाधानादि ब्रह्मौदनहोमान्तं श्लोकं कर्म तन्मध्ये
चायुक्तत्वात् ।

[कृत्तिकाधानफलस्वपरिनिष्ठितं रूपम्]

(सू.) मुख्यःसू—च लभते—वेदेन स्यातिः ब्राह्मण्यातिशयेन वा ।

[भाष्यदर्शितसूत्रस्थिरोहपदार्थः]

रोहः पुत्रादिभिरिति—आहिताग्नेः^८ स्वारोहणं रोहः पुत्रा-
दिभिरपि कियमाणं गजाद्यारोहणं स्वसम्बन्धित्वात् ॥

^१ त्वोरित्युपदेशः—सू. ग. घ. ऊ. ^२ वक्ष्यन्ते इति शेषः (रु). ^३ ब्रह्म-
वर्चसिनां प्रथमः (रु). ^४ सूचारणो—घ. ^५ दहनशीलः इमं दोषमनुजानतः
अग्ने काल इति भावः (रु). ^६ सर्वानुच्छ्रयान् प्राप्नोति (रु). ^७ संरोहणं—घ.

आदधातीति शेषः (रु).

यः पुरा भद्रस्सन् पापीयान् स्यात्स पुनर्वस्वोः

॥ ७ ॥ ९०२ ॥

(भा) पापीयान्—दरिद्रः पापिष्ठो^१ वा ॥

(सू) पूर्वयोः फल्गुन्योर्यः कामयेत दानकामा मे
प्रजास्स्यु^२रिति ॥ ८ ॥ ९०३ ॥

उत्तरयोर्यः कामयेत भग्यन्ना^३दस्स्यामिति
॥ ९ ॥ ९०४ ॥

^४ एतदेवैके विपरीतम् ॥ १० ॥ ९०५ ॥

अथापरम् पूर्वयोराधाय पापयान् भवत्यु-
त्तरयोर्वसीयान् ॥ ११ ॥ ९०५ ॥

(भा) वसीयान्—^५ वसुमान् श्रेष्ठो वा ॥ पूर्वयोराधाय पापीयान्
भवति असति कामे । दानकामाः—दातु^६मिच्छन्त्योऽस्य प्रजाः^७
भगी—सुभगः । अन्नादो भोक्तृशक्तिः ।

[पापीयः पदार्थमानम्]

(वृ) पापीयान्—दरिद्रः—यः पुरा भद्रस्सन् पापीयान् स्यात्
इत्यत्र पुनरेवैनं वामं वसुपावर्तते इति वाक्यशेषात् ॥

[असति कामे फलसिद्धयपपत्तिः]

असति कामे इति—कामसंयोगाश्रवणात् कामाभावेऽपि तस्मिन्
कालेऽनुष्ठानादेतत्फलं भवति योऽपगुरातै शतेन यातयादिति वत्
फलविध्यभावेऽपि फलसिद्धिः ॥

^१ अत्रैव श्रुतं लिङ्गमुद्राहृतम् (रु). ^२ महादातुमिच्छन्तु प्रजा इति कामः
(रु). ^३ भोजनशक्तः (रु). ^४ पूर्वोत्तरफल्गुन्योर्यः कामद्वयं विपर्यस्तं एके
समासन्ति (रु). ^५ धनवान्—क. श्रेष्ठो वा दानकामा—घ. ^६ मिच्छन्त्यास्य
प्रजाः—क. ^७ जा भवन्तीति—ख. ग. घ. ङ.

(घ) हस्ते यः कामयेत प्रमे दीयेतेति ॥ १२ ॥

॥ ९०६ ॥

(भा) प्रदीयेत मे इति ॥

(सू) चित्रायां ^१ राजन्यो आवृण्ववान् वा ॥ १३ ॥

॥ ९०७ ॥

[चित्रायामाघोने विशेषः]

(भा) चित्रा अकाम्या राजन्यस्य ॥

(सू) विशाखयोः प्रजाकामोऽनूराधेष्वृद्धिकामः

श्रवणे पुष्टिकामः उत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः

॥ १४ ॥ ९०८ ॥

^२ सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ति ॥ १५ ॥ ९१० ॥

[नित्यवत्पदार्थः]

(भा) सर्वाण्येतानि नित्यान्येव ^४ कामविहितान्यपि । नित्यैस्तुल्यानि

नित्यवत् ॥

(वृ) प्रदीयेत म इति— प्र मे दीयेतेत्यस्यार्थः ।

[अकाम्यताहेतुः]

चित्रा अकाम्या राजन्यस्य—जातिनिबन्धना ।

[सौत्रसर्वशब्दार्थः]

सर्वाण्ये—हितान्यपि—नक्षत्राणि प्रकृतत्वात् । केचिद-
विहितान्यपि सर्वशब्दाविशेषात् ॥

[नित्यतौल्यं असत्यपि कामे फलप्राप्तिरिति पूर्वोक्तार्थाविरोध-

सुतार्थश्च]

नित्यैस्तुल्यानि नित्यवत्—कामाभावेऽप्येतेषु ^५ कालेषु

^१ राजन्यस्य चित्रा नित्या (रु). ^२ काम्यतयोक्तानि नित्यवत्—नित्यं
गद्या तथा कामेपबन्धरहितमित्यर्थे (रु). ^३ तान्येव—इ. ^४ कामविहितानि केचि
दविहितान्यपि क. इ. ^५ नक्षत्रेषु—घ.

(ख) ^१ फल्गुनीपूर्णमास आदधीतेत्युक्त्वाऽऽह ^२ यत्फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात्संवत्सरस्यैनमासन्दध्याद्व्यहे पुरैकाहे ^३ वा ॥ १६ ॥ ९११ ॥

(वृ) कर्तव्यम् । ननु कामाभावेऽपि तस्मिन् कालेऽनुष्ठानादेतत्फलं भवतीति पूर्वमुक्तम् ^४ ; सत्यम् ; गृहदाहदारिद्र्यपापीयस्त्वाद्यनिष्टफलानि भवन्ति । ^५ पूर्वस्मिन् पक्षे शुभफलेषु नक्षत्रेषु कर्तव्यम् नाशुभफलेषु अकामेनापि तादृशफललाभात् । इदानीं त्वयमभिप्रायस्सूत्रकारस्य , कामनायामेव तानि फलानि ; न नित्यवदनुष्ठाने इति । यथा यं कामयेत पापीयान् स्यादिति तमपरपक्षे याजयेत् इति कामनायामपरपक्षे ^६ योग दारिद्र्यम् नित्यवदनुष्ठाने न भवति । यदि सोमेन यजेतामावास्या^७ यामेव पौर्णमास्यां दीक्षामावास्यायां सुत्यमहरिति नित्या^८नुष्ठाने विधानात् ॥

^१ अथपर्वणोराधानं विधास्यन् तत्र फल्गुनीपौर्णमासोत्पाधाने विशेषं दर्शयति (क). ^२ यदि यजमानः फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् एनमग्निं संवत्सर आसन्-आस्ये आदध्यात् । अत्राक्सवर्णदोषप्रस्तः । आस्याक्षेपेणाग्निनाशोऽकल्प्यते । अतः पर्वणः प्राक् ग्रह एकाहे वा काले आधेय इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अथवा यदि फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् अर्धयुरेनं यजमानं संवत्सरस्यास्ये आदध्यादितियोजना । परस्मैपदैवित्यात् । अतः पर्वणः प्राक् ग्रह एकाहे वा आधेय इत्येव । इयं च फल्गुनीपूर्णमासनिन्दा अनुदितहोमनिन्दान्यायेन उत्तरविधिस्तुल्यार्था ननु तस्मिन्सार्था विधानार्थकप्रसङ्गात् । तेन द्वावपि विधीकल्प्येते । भारद्वाजस्तु वा पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां पौर्णमासी स्यात् न तस्यामादधीतेत्याह (क). ^३ वा इति ख पुस्तके न दृश्यते. ^४ फल्गुनी ; ग्रह-ख. वा. ^५ सत्यम् ; पूर्वस्मिन्-ख. वा ^६ योगे-ख. ^७ यां वैव-ख. ^८ छान-घ.

(भा) आसन्-आस्ये^१ । द्यहे^२ पूर्वं फल्गुनीपूर्णमासात्त्रयोदश्याम्
एकाहे चतुर्दश्याम् ॥

(सू) अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽधेयः ॥ १७ ॥
॥ ९१२ ॥

(भा) ^३पर्वणो नक्षत्रस्य च ^४विकल्पः समुच्चयासंभ^६वात् ॥

(सू) वसन्तो ब्राह्मणस्य^५ ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो
वा शरद्वैश्यस्य ^७वर्षा रथकारस्य ॥ १८ ॥
॥ ९१३ ॥

(भा) ^८ऋतौ समुच्चयः ॥

(सू) ^९ये त्रयाणां वर्णानामेतत्कर्म ^{१०}कुर्युस्तेषामेष
कालः ॥ १९ ॥ ९१४ ॥

(भा) त्रया^{११}णामन्तर्भूता ये कुर्वन्ति ॥

(सू) शिशिरस्सार्ववर्णिकः ॥ २० ॥ ९१५ ॥

(वृ) आसन् आस्ये- विकल्पः समुच्चयासम्भवात्-उक्तनक्षत्राणां
केषांचिदेव वसन्तादिपर्वसु सम्भवात् ॥

[ऋताविपदस्याशयः]

ऋतौ समुच्चयः—पर्वणो नक्षत्राणां वा सम्भवात् ।

[कुर्वन्तीति भाष्यपुराणम्]

त्रयाणां—र्वन्ति—रथकरणम् ; ते रथकाराः ।

^१ आस्ये संवत्सरस्यासिद्ध्यात् -घ. ^२ पूर्वंफल्गुनी पूर्णमासे त्रयोदशा ?-
ग. ^३ पर्वणोर्नक्ष-क. ग. ^४ विकल्पसमुच्चया-ख. ग. ^५ वात् । उक्तनक्षत्राणां
केषांचिदेव वसन्तादिषु सम्भवात्-घ. ^६ आधानकाल इति शेषः (रु). ^७ वर्षासु
-ख. ^८ ऋतोस्त-घ. ^९ किमत्र रथकार इति द्वित्रातिभ्योऽभ्यजातीयस्य अन्त-
प्रभववदय ग्रहणम् ? नेत्याह (रु). ^{१०} त्रिषुवर्णेषु अन्तर्भूता एव स्वशक्तिः कर्षिताः
ये रथं कुर्वन्ति तेषामयमाधानकालः (रु). ^{११} णामत्रान्त-ग.

१ सोमेन यक्ष्यमाणो नतुं सूक्ष्मेन नक्षत्रम्
॥ २१ ॥ ९१६ ॥

१ वर्षत्रयसाधारण इत्यर्थः । अत्र वसन्ताद्युतुकल्पिः सौरिण चान्द्रमासेन वा । उभयथाऽपि शास्त्रेषु प्रवृत्तेः । केचित् 'चन्द्रमाष्वड्ढोता स ऋतुं कल्पयातीति ध्रुतेः चान्द्रमसामेवाहुः ; तदवुकम् ; इतरथाऽपि श्रवणात् 'देवसूर्यसोमं केभ्याम ऋतुं कल्पयेति' कालत्रये तु प्रायः सौरिभेवानुक्तं ऋतुकल्पिः प्रवर्तते । तत्र यदामीन-
मेषयोरादित्योऽवतिष्ठते ससौरस्तावद्वसन्तः । 'उदगयेनेमकरादौ ऋतवदिशसिरादयश्च सुयवयात्' इति वृद्धोक्तः ॥

'शरद्वसन्तयोर्मध्ये विपुवंतु प्रवर्तते' ।

इति विष्णुपुराणोक्तेः । चान्द्रमसस्तु ऋतुः चान्द्रमासैर्भवेति । मेषादिगते सूर्ये यो यो दर्श आगच्छेत् तत्तदन्तावैत्रादयश्चान्द्रमसामासाः । तत्र चैत्रफाल्गुनौ वसन्तः 'मुखं वा एतद्वृत्तां यद्वसन्तः' 'मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनी पूर्णमास' इति ध्रुतेः । 'मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमास' इति तु मुख्यान्तर्गतत्वाभिप्रायम् ; उभयमुखत्वायोगात् । न च विपर्ययशक्यं आस्थातुम् ; फल्गुन्याः पूर्णमास्या ऋत्वन्तर्गल्यसम्भवात् । वाजसनेयके च अश्वमेधं प्रकृत्या-
न्नायते 'तस्माद्वसन्तमेवारभ्य यजेत साया फाल्गुनीर्भ्यां पूर्णमासी भवतीति । तस्मात् फाल्गुन्यादिवसन्तः । चैत्रादिरित्यन्ये ; यथाऽऽहुः ;—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघायैः कमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरायास्त्रिभिस्तैस्तु विशादयनमुत्तरम् ।

इति । ज्ञान्दोग्यकल्पे च :—शरदिकार्तिके मासि यजेतेति ; तस्माद्विशाखोऽपि चान्द्रो वसन्त इति । यथोक्तानामनुपूर्वनक्षत्राणां सति सम्भवे समुच्चयोऽन्याथः आश्व-
लायनोक्तेः 'यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यनुर्नक्षत्रं पर्वं च तत्समृद्धं विप्रतिषेधे ऋतुनक्षत्रे बलीय इति खलाषाढः । वाजसनेयके तु ध्रुयते 'यथापिदितायां द्वारि अद्वारा पुरं प्रपि-
त्सेत् स जिह्वः पुरस्स्यादेवं तद्योनक्षत्रं आपत्ते तस्माच्च नक्षत्रं आदधीतेति । अमावास्यायामप्रपाधाने च प्रसंसादक्षिता । तथा 'यासी वैशाखांमावास्या तस्या मादधीत् सारोहिण्या सम्प्रद्यते' इति च । तदिदं बोधायनेन व्याख्यातम् ;—यासां वैशाखाः पूर्णमास्या उपरिष्ठादमावास्या साऽसङ्कृतसंवत्सरस्य रोहिण्या सम्प्रद्यते तस्यामादधीतेति । 'यदेवैनं यज्ञ उपनेमेत् अथादधीत्' इति ध्रुतिमुदाहृत्यव्या-
चष्टे ; तदेतदतीत्यातिवेकं श्रद्धायुक्तस्येति । भारद्वाजश्चाह ;—अथातश्चन्द्रघानस्य नतुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति (६) ।

[ऋतुनक्षत्राद्यनपेक्षणं क्वचित्]

(भा) सोमेन यक्ष्यमाणस्सर्वकर्मभ्यः पूर्वं न कुर्यादादरम् । सोमस्यापि य ऋतुः तस्यापि न सूक्ष्मेत् ॥

(सू) उदवसाय^१ शालीन आदधीतानुदवसाय याया वरः ॥ २२ ॥ ९१७ ॥

[ऋतुनक्षत्राद्यनपेक्षणे मानस]

(वृ) सोमेन य-न सूक्ष्मेत्—ब्राह्मणानां सोमपूर्वाधानं कुर्वतामृतु-नक्षत्रानादरस्य अविशेषेणोक्तत्वात् ॥

[आधानकालमात्रनिषेधपरत्वायोगः]

नर्तुन् सूक्ष्मेदि^२त्याधानकालमात्रबाधपक्षे ब्राह्मणस्य त्वनादर विधानमनर्थकं स्यात् । सोमकालत्वेन वसन्तस्याधाने प्राप्तत्वात् । न च तदा सोमाङ्गमेव वसन्तो नाधानाङ्गमिति वाच्यम् ; सोमाधानेऽप्याधानस्य सोमाङ्गतया प्रयोगकालापेक्षत्वात् ॥

[सोमेन यक्ष्यमाण इत्यस्याशयः]

सोमेन यक्ष्यमाण इति वचनस्य च सोमाधानयोरानन्तर्यमात्र-परत्वात् ॥

^१ इदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमिति (पृसत्या, श्रौ. षे. २९७) य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक् सोमायदाक्षिप्यते योवा दर्शपूर्णमासारम्भः अत्यपश्चिज्यादिना क्विबताचिद्विलम्बेनापि सोम एव पर्यवस्यति स सोमकालानुरोधेनाधानं कर्तुं ऋतुं नक्षत्रं च न सूक्ष्मेत् नाद्विषेत् क्षत्रियोऽपि वसन्त आदधीत यत्रकापि नक्षत्रे । पर्वं तु सूक्ष्मे देव । तत्र सोमपूर्वत्वेऽपि पञ्चापवर्गमासापवर्गाभ्यां आधानसोमयोः पर्वोपपत्तिः । ऋतुनक्षत्रग्रहणेप्रदर्शनार्थमित्यन्ये । कोचत्पुनः सोमकालस्याप्यनेन बाधं मन्यन्ते ; तदयुक्तम् ; प्रकरणात् ; आधानकालस्यैवानेन बाधावगमात् नक्षत्र-ग्रहणाच्च । न हि सोमस्य किञ्चिन्नक्षत्रमुपादिष्टम् । येन तश्चिद्विष्येत ! तस्मादयुक्त-स्सोमकालबाधः (४). ^२ यांदाधानम्-न.

१ एकाहं वा प्रयायात् ॥ २३ ॥ ९१८ ॥

तृतीया ऋषिका

[वसन्तस्य सोमाधानो भयार्थता भाष्यकृत्संमतिश्च]

(वृ) न सोमाङ्गभूतवसन्ते आधानस्यार्थात्संनिपातः । किं तूमयार्थे एव वसन्तः । तथा भाष्यकारेण सोमाधानेऽप्यमावास्यायां कुर्वतो यत्र नाजस्ताः पूर्यन्त इत्यत्रामावास्याधानत्वेन अजस्रप्राप्तिरुक्ता । सोमाधानेऽपि पर्वानादरस्यानुक्तत्वात् । अत एव सोमाधानमेकादीक्षादिपक्षे पर्वण्येव कर्तव्यम् न पुनरेकादश्यादिष्विति केचित् । सोमाधानस्यापि सर्वाक्षेपकत्वात् ॥

[उक्तायोगनिगमनं जैमिनिसंमतिश्च]

तस्मादाधानकालमात्रवाधे नर्तून् सूक्ष्मेदिति ब्राह्मणविषयेऽनर्थकमेव । तथा 'उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमस्स्यात्' इत्यत्र (जै. सू. ५-४-१०) गर्भाधिकरणे सोमेन यक्ष्यमाण इत्यत्र दर्शपूर्णमासोत्तरकालतारूपसोमकाले आधानसोमयोरेकाह^१स्सम्बन्धबलेन बाधितव्यं तदुच्यते वा वसन्तानादरेण कालान्तराधाने क्रियमाणे तदहस्सोमसम्बन्धार्थं सोमस्याप्युत्तुर्बाधितव्यं एव । अतो यदहरेवैनं श्रद्धोपनमे^२दिति वत् सोमेन यक्ष्यमाणत्वाभि सन्धिनिमित्तमाधानसोमयोः कालान्तरविधेः नमत् ॥

[स्वाभिप्रायः]

अस्माकं तु यदैवैनं वज्र उपनमेदिति सर्वकालानादर उक्त इति भरद्वाजेनोक्तत्वात् तस्याधानस्यापि नक्षत्राद्य^३नादर उक्त इति ॥

^१ शालायां-गृहे नियतवासी शालीनः (रु). ^२ हसम्बन्ध-श्र. नाहः सुम्बन्ध-श्र. ^३ दितितसोमेन-श्र. ^४ यनादर इति-श्र.

[शालीन^१यायावरपदार्थः]

(भा) उदवसानं—देशान्तरगमनम् । सहौपासनेन । शालीन एकस्थान-
निवासी । नित्ययाता—यायावरः ॥

मृतीया खण्डिका ॥

(सू) उद्वन्यमानमस्त्रा अमेध्यमपपाप्मानं यजमा-
नस्य हन्तु । शिवा नस्सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं
नो माता पृथिवी तोकसातेति प्राचीनप्रवणं देव-
यजनमुद्धृत्य शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु
पीतये । शं योरभिस्रवन्तु न इत्याङ्गिरवोक्ष्य
तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति ॥१॥२३॥९१९॥

[पक्षविशेषेणोद्धननकालः]

(भा) असम्भारपक्षे अरण्योराहरणमुदवसा^२योद्धननमेव । ^३उदी-
चीनवंशः—उदीचीनवृष्टिः ^४स एव मध्यमः ॥

(सू) ^५तस्याग्नेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति
॥२॥ २४ ॥९२० ॥

[उदवसानस्य नित्यत्वम्]

(वृ) सहौ—निवासी—तस्योदवसानं नित्यम् ॥

[यायावरस्याधानदेशः]

नित्ययातायायावरः—तस्यौपासनदेश एव ॥

^१ अथवा यायावरोऽपि एकाहप्रयागेन उदवासाय आरपीत (रु).

^२ निवासोत्सव-रु. निवशेतस्य-ख. घ. ^३ उदीचीनान् वंशाभिधाय
गार्हपत्यशरणं करोति (रु). ^४ योद्धन्यमानमेव-क. ^५ उदीचीनवंश उदीचीन
वृष्टया-ग. उदीचीन-वंशः उदीचीनपृष्टवंशः-क. उदीचीनवृष्टिः-घ.

(भा) तस्य पुरस्ताद्गार्हपत्यायतनम् ॥

(सू) तस्मात्प्राचीनमष्टासु^१प्रक्रमेषु^२ ब्राह्मणस्याहव-
नीयायतनम् । एकादशसु राजन्यस्य । द्वादशसु
वैश्यस्य ॥ ३ ॥ २५ ॥ ९२१ ॥

(सू) ^३चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा
मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण
श्रूयते ॥ ४ ॥ २६ ॥ ९२२ ॥

[आधानदेशमानभेदानां सर्वसाधारण्यम् क्वचिन्मतिभेदश्च]

(भा) द्वादशसु विक्रामेषु^४ सर्वाथोऽस्माकम् ॥

[तस्याग्नेत्यादिभाष्यविवरणम्]

(बृ) तस्य यतनम्—तस्याग्नेः मध्यमं वंश^५मिति सूत्रव्याख्यानम् ।
उदीचीनवंशो मध्यमवंशः । तस्य शरणस्य मध्यवंशमग्नेः पुरस्ताद्गार्ह-
पत्यायतनम् ॥

[सर्वार्थत्वमानम्]

द्वादशसु—स्माकमिति—द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेत्य
विशेषश्रवणात् ।

^१ तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तनं देशमग्नेः गार्हपत्यस्थानं भवति (६).

^२ अष्टासुप्रक्रमेष्वर्तितेषु आहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा पदं । पञ्च-
दशाङ्गं बोधायनस्य द्वादशाङ्गुलं कात्यायनस्य (६).

^३ चतुर्विंशतिप्रक्रमेष्वधिभ्यः
अपरिमिते वा देशे । अपरिमितं उक्ताप्रमाणादूर्ध्वविषयमिति प्रागेवोक्तम् ।
यावता वा चक्षुषेत्यादि ; अस्यार्थः—नाष्टप्रक्रमादिना रज्ज्वा मिमेति किन्तु यावतादेशेन

यथोक्तान् प्रक्रमान् चक्षुषापरिच्छिनत्ति यदष्टैः यच्चतुर्विंशतिरिति । तस्मान्नातिदूरम्—
तस्यावधेरल्पान्तरे साक्षिकेषु आधेय इति ; तस्मान् ब्राह्मणम्,—चक्षुर्निमित्त आदधीत

इत्यद्वादशविक्रामा इति । सत्याषाढेनाप्युक्तम् । तदेतद्विधित्रयं सर्ववर्णानां अवि-
शेषेण श्रूयते. द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत इति ब्राह्मणोक्तपक्षेऽपि हिरण्यक-

शिना सर्वार्थत्वेन दर्शितः ^४ द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेत्यनवयवेन श्रूयते इति
(६).

^५ पर्वार्थो—घ. ख. ^६ मित्यस्य व्याख्यानम्—घ.

(भा) यावन्मन्यते ¹ इयदष्टौ विक्रामाः इयद्वादशेति चक्षुर्मानम् ।
चतुर्विंशत्यादि च सर्वेषाम् । यस्मादविशेषेण श्रूयते पुरुषविशेषमन-
पेक्ष्य । अपरिमितं—असङ्ख्यातम् । अर्वाक् परतश्च प्राप्तं ² तस्मा-
न्नातिदूरमाधेय इति । तस्माद्विहितान्नातिदूरम्—असत्यपि परिमाणे
अनतिदूरम् । असत्यपि परिमाणे अतिदूरप्रतिषेधादर्वागपि लभ्यते विहि-
तात् । केचित्परतोऽपि लभ्यते । तेषां लोकप्रसिद्धमतिदूरम् ॥

[चक्षुर्मितपरिग्रहेमानम्]

(बृ) यावन्मन्यते—दशेति—अस्यार्थः—चक्षुर्नमित आदधीत
इयद्वादश विक्रामा इत्यस्य प्रदर्शनार्थत्वात्सर्वसङ्ख्यासु चक्षुर्मानं
सम्बध्यते ॥

[सर्वादिशब्दार्थः]

चक्षुर्मानं—सर्वेषाम्—वर्णानाम् ।

तस्मात्—विहितात्—चतुर्विंशत्यादेः

असत्यपिपरिमाणे—दूरस्यपरिमाणाभावेऽपि ॥

अनतिदूरं—विहितादिति—³अतिदूरप्रतिषेधात् द्वादशविक्रा-
मादीनां च विहितत्वात् ततोऽप्यतिदूरप्रतिषेधः ⁴ । अपरिमितं
चतुर्विंशतेः प्रागपि । एतदुक्तं भवति—चक्षुर्मानमपरिमितं सर्व-
सङ्ख्यास्वतिदूरवर्जितदेशान्तरविधानार्था⁵विति ॥

केचित्परतोऽपि—लभ्यते—चतुर्विंशतेः ॥

[विहितात्पर मानलाभहेतुः]

तेषां—मतिदूरम्—परावधिनिर्देशामावात् ॥

¹ इयन्त्यष्टौ—क. इति अष्टौ—ग. ² द्विहितादनतिदूरम्—घ.

³ अति प्रतिषेधा—घ. ⁴ धात्—स्व. ग. ⁵ धादिति—ख.

(सू) ^१दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे ^२गार्हपत्यस्य
नेदीयसि दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥ ५ ॥ २७ ॥ ९२३ ॥

[दक्षिणाग्नेयायतनम्]

(भा) ईषद्विगततृतीयदेशे गार्हपत्यस्य समीपे आहवनीयागारे गार्ह-
पत्यागारे वा दक्षिणाग्नेः ॥

(सू) अन्यदाहवनीयागारमन्यद्रा^३ईषत्यस्य ॥ ६ ॥
॥ २८ ॥ ९२४ ॥

अग्नेणाहवनीयं ^४सभायां सभ्यः ॥ ७ ॥
॥ २९ ॥ ९२५ ॥

तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः^५ ॥ ८ ॥ ३० ॥ ९२६ ॥

(भा) ब्राह्मणस्यापि चत्वार्यगाराणि ॥

[वितृतीयदेशविवरणेन भाष्यस्यार्थः]

(वृ) इषद्विगत - क्षिणाग्नेरिति—अग्नेरन्तराले पाश्चात्यतृतीय-
भागस्यैकदेशं पुरतो व्युदस्य दक्षिणतो दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥

[अगारचतुष्टयसत्त्वेप्रमाणम्]

ब्राह्मणस्यापि चत्वार्यगाराणीति—तस्यापि सभ्यावसथ्य-
योर्विद्यमानत्वान् गार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्यागाराणि चत्वारि ।

^१ गार्हपत्यस्य दक्षिणतःपुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालदेशस्य
तृतीयोऽंशः विगतः यस्मात् स तथोक्तः, गार्हपत्यस्य नेदीयसीति मतनिरासार्थम् ।
बोधायनेन मध्यदेशवचनात् ^२ दक्षिणतो विषुवत्सन्वाहार्यपचनस्येति, ^३ समीपसमा-
मोचयम्; वितृतीयदेशस्य पश्चात् स्तोत्रान्तरेदेश इत्यर्थः (६). ^४ गार्हपत्यागा-
रात्पृथगेव आहवनीयस्यागारं कर्तव्यमित्यर्थः । तयोरेवान्यतरप्रदक्षिणाग्नेयाय-
तनम् (६). ^५ सभाश्रुतशाला तत्रास्यायतनं स्यादिति भावः (६). ^६ आवसथः
अतिथानां वासभूमिः ^७ उदीचीनवंशाशाला इत्येतावन्मात्रमुक्तम् हिरण्य-
केशिना आधाने; याजमाने त्वगारद्वयमुक्तम् (द्वि. प.) । सभ्यावसथ्ययोरायत-
नमुक्तम् (तृ. प.) (२-१-१७ आश्व. श्रौ. वृ. 'पूर्णाहुत्यन्तम्' इति
सूत्रांशविवरणावसरे 'आप्तपायतनानि कुर्वीत' इत्युक्तम् । ^८ याजमानोपस्थानद-
र्शनात् इति तुरीयसूत्रविवरणे भाष्ये 'अन्वाहार्यपचनसभ्यानां तृष्णी सबन्धन-
मुक्तम्.

(सू) केशमश्रु वपते नखानि निकृन्तते स्नाति ।
एवं पत्नी केशवर्जम् ॥ ९ ॥ ३१ ॥ ९२७ ॥

(भा) वपते—वापयते^१ ॥

[दम्पत्योराधानकाले वेषः]

(सू) क्षौमे^२ वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम्
॥ १० ॥ ३२ ॥ ९२८ ॥

[सभ्यावसचयपदव्युत्पत्तिः क्षेत्रपरिमाणादिनिरूपणस्थलं च]

(बृ) सभायां^३ भवस्सभ्यः आवसथ आवसथ्यः इति वचनात् तयोरप्य-
[अन्तरालविषयशुल्पविरोधादिपरिहरः]
गारभेदः । एतेषां क्षेत्रपरिमाणं विमानं च शुल्बोक्ते एव ॥

तत्र यद्यपि गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले परिमाणान्युक्तानि ;
तथाऽपि प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेति परिभाषोक्तत्वात् प्राम्बोदग्वान्तरालं
भवेत् । अतः क्वचित् गार्हपत्यादुदगघ्रासु प्रक्रमेषु आहवनीयं कुर्यात् ।
किञ्च अन्तरालस्य कस्मिन्नन्ते गार्हपत्यस्यायतनं आहवनीयस्य
वेत्यनियमस्स्यात् । यद्यपि तत्रापरेणाहवनीयं यजमानमात्रं दीर्घ-
चतुरश्रमित्यादिलिङ्गैस्सर्वं नियन्तुं शक्यते ; तथाऽपि प्रयोगवचनत्वात्तेषां
लोमभ्योऽधिस्तम्बयर्जुह्वत्वेत्यादिवद्वचनसौकर्यात् प्रागपवर्गापक्षाश्रयण-
मित्यपि युज्यते ॥

[अत्रत्यभाष्याशयः वैखानसोक्तेराशयश्च]

अतस्तमस्तसन्देहनिवृत्तर्थं तस्याग्नेण मध्यमं वंशं गार्हपत्या-
यतनं भवति । तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेष्वग्नेणाहवनीयायतनं
इत्येतमर्थं विधातुमत्र पुनरुच्यते ।^४ शुल्बे त्वाग्नाधेयिक एव विहरे
एतावदन्तरं न दर्शिके इति वक्तुं संस्थानादि विखनसोक्तं तत्र द्रष्टव्यम् ।

^१ वापयते वा—न. ^२ स्नात्वा क्षौमे वसीयाताम् । न च ते प्रागाधानात् जहा-
तामिति भावः । भरद्वाजस्त्वाह पुरस्ताद्वाङ्गीदनिकात् परिदर्शनीयातामित्येकं पुरस्ता-
त्संभारनिवपनादित्यपरिमिति (६). ^३ यां सभ्य—घ. ^४ श्रुत्याग्न्याधेयिक—घ.

(भा) क्षौमे—अहते वसानावग्निमादर्घ्याताम् गार्हपत्यादिकम् । न हि जायापती स्वयमग्निमादर्घ्याताम् ; ब्राह्मौदनिकनिधानादध्वर्यु-रेव^१ । गार्हपत्यादिषु सर्वेष्वर्घ्यायमानेषु कर्माधिकारे जायापती क्षौमे वसानौ सन्निहितौ भवतः । अथवा अध्वर्युमन्वारभेयाताम् ॥

(सू) ते दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दत्तः ॥ ११ ॥ ३३ ॥
॥ ९२९ ॥

(सू) अपराह्णेऽधिवृक्षसूर्ये वा औपासनादग्निमाहृत्या-
परेण गार्हपत्यायतनं^२ ब्राह्मौदनिकमादधाति ॥
॥ १२ ॥ ३४ ॥ ९३० ॥

^३ औपासनं निर्मन्थ्यं वा ॥ वा सर्वम् ॥ १३ ॥ ३५ ॥
॥ ९३१ ॥

[औपासनाग्नेः परिग्रहेण त्वेकदेशपक्षगुणदोषे; उपदेशपक्षश्च]

(भा) असर्वाधान औपासनस्य कर्मानिवृत्तिः ।

[सन्निधिमात्ररूपकर्तृत्वोपपत्तिः]

(वृ) क्षौमे अहते वसानावग्नि-संनिहितौ भवतः—अस्यार्थः ; क्षौमे वसानाविति क्षौमविधिपरत्वात् जायापतीशब्दस्यानुवादित्वात् आधानस्याग्निकाण्डविहितत्वात् अध्वर्युकर्तृकत्वात् जायापत्योम्सान्निधि-मात्रेण कर्तृत्वं कर्मप्रयोगे ॥

[अध्वर्युमन्वारम्भस्यव्यवहितकर्तृत्वरूपता]

अथवा अध्वर्युमन्वारभेयातामिति—गार्हपत्यादिकर्मसु
अन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीरिति वत् व्यवहितकर्तृत्वनिर्वाहाय ॥

[अनिवृत्तिप्रतिसंबन्धि]

असर्वाधान औपासनस्य कर्मा निवृत्तिः—औपासनहोमादेः।

^१ रेव करोति—घ. ^२ अत्राह बोधायनः—अथाभ्यां वतोपायनीयं पाचयति तस्याक्षितौ भवतस्सर्पिर्मिश्रस्य पयोमिश्रस्येति । तथा दिवाभाति रात्रौ वा उपोस्तमयमितिकाव्यायनः (रु). ^३ ब्राह्मौदनार्थोऽग्निः (रु). ^४ अध्वर्युरिति शेषः । कालविशेषो पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातौ (रु). ^५ सर्वाधाने तद्वर्तिकर्मणां प्रकार उपरिष्ठादस्येति (रु).

(भा) सर्वाधाने तद्वर्तिनां निवृत्तिः प्रतिनिध्यभावाद्भेः ; उत्सृष्टाम्नि-
वत् । ब्राह्मौदानिके च कर्मानुप्रवेशात् तस्य च समारूढत्वात् । श्राद्धे तु
होमादुत्तरं कर्तव्यम् । ब्रह्मणस्त्वाहवनीयार्थे इति तस्यापि प्रधानत्वात् ।
उपदेशोऽसर्वाधानेऽप्यौपासनस्य पार्वणस्य च निवृत्तिः ।

[अग्निप्रतिनिधिनिषेधकं मानम्]

(धृ) सर्वाधाने-वाद्भेः—स्वामिनो^१ऽग्नेर्देवताया इति पर्युदासात् ।

[दृष्टान्ते प्रकृतार्थसाजात्यम्]

उत्सृष्टाम्निवत्—यथा उत्सृष्टाग्नेरग्निहो^२त्रादीनां निवृत्तिः ।

[श्राद्धहोमे नैवमनुपपत्तिः]

श्राद्धे तु-नीयार्थे इति—छान्दोग्ये आस्यमाहवनीयमिति श्रुतेः।
यस्यास्येन^३ सदाश्रन्तीति स्मृतेः आस्यमाहवनीयस्थाने भोजनं होम
इत्यवगमात् ॥

[श्राद्धे भोजनपिण्डदानयोरपि प्राधान्यं वैश्वदेवे विशेषः

केषां चिल्लोपश्च]

तस्यापि प्रधानत्वादिति—भोजनस्यापि । तथा पिण्ड-
प्रदानस्यापि प्रधानत्वात्—तस्यापि साक्षात्पितृतृप्तयर्थत्वात् ।
जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वेति वचनेन जीवपितृकस्य मग्नवत्पिण्ड-
प्रदानासम्भवात् पितृयज्ञाकरणस्योक्तत्वात् । वैश्वदेवस्तु^४ कियत्
एव लौकिके देवयज्ञा^५ लुप्यन्ते । एवमन्यान्यपि यान्याग्निसाध्यानि
नित्यानि तानि लुप्यन्ते श्रौतैरेव कर्मभिः कृतार्थत्वात् । आगन्तूनि
लौकिकेऽग्नौ कियन्ते ॥

[उपदेशपक्षे स्थालीपाकनिवृत्तिः]

उपदेशो-ऽनिवृत्तिः—चकारात् स्थालीपाकस्य च ॥

^१ अयं ग्रन्थः—घ. पुस्तके न दृश्यते ^२ होत्रादिनिवृत्तिः—घ. ^३ स्ये-
नाश्रन्तीति—ख. ग. ^४ वं तुकि—घ. ^५ श्लोड्यन्ते—ख.

(भा) अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ^१ पिण्डपितृयज्ञश्च ^२ तदर्था इति ध्रियते त्वौपासनस्तस्मिन् सर्वकर्माणि ॥

(सू) यदि ^३ सर्वमौपासनमाहरेदप्यं यवमयं व्रीहिमयं चौदुम्बरपर्णाभ्यां सङ्गृह्यायातन उपास्येद्यवमयं पश्चाद्व्रीहिमयं पुरस्तात्तस्मिन्नादध्यात् ॥१४॥३६॥
॥९३२॥

[सर्वज्ञ औपासनयाधाने औपासनाभावे च कर्तव्यम्]

(भा) सर्वाऽऽधानेऽपि लौकिके 'आपासनवर्जानि क्रियन्ते । यस्य तु सर्व आहितः तस्य तु निर्मेन्थ्य एव पुन^४राधेयः ।

[असर्वाधानेऽप्यौपासनादिनिवृत्तिरुपदेशपक्षे]

(श्रु) अग्निहो-सर्वकर्माणि—औपासनपार्वणवर्जानि । अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासपिण्डपितृयज्ञानां कालपहारात् तत्कार्यकरत्वात् ॥

[सर्वाधानेऽपि कर्तव्यानां प्रमाणप्रदर्शनम्]

सर्वाधानेऽपि—क्रियन्ते—पाकयज्ञानां नित्यतया यावज्जीवं कर्तव्यत्वात् । स एष गृहमेधिनो नित्यो यज्ञः प्रतत इति श्रुतेः । तथा सोमे न ददाति न पचत इति नित्यवद्वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञप्रतिषेधात् । यत्रान्यं पश्येत् तत आहृत्येत्यत्र लौकिकामेः प्रतिनिधित्वदर्शनेनात्रापि लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यानीत्युपदेशः ॥

[औपासनाभावे ब्राह्मौदनिकाग्निसिद्धिः]

यस्य तु सर्व-राधेयः—^५अयममिप्रायः—औपासनाभावे तद्यो-निं निर्मेन्थ्यं ब्राह्मौदनिकमा^६दधीतेति । अतः श्रोत्रियागारादाहृतमपि यस्यौपासनस्य ^७पूर्वं योनिस्स एव ब्रह्मौदने ॥

^१ सौ च तदर्थाविति-ग. ^२ तदर्थाविति क्रियेत-ग. ^३ सर्वाधानेद्वावपूर्वौ पृथक् पर्णाभ्यां सङ्गृह्य ब्राह्मौदनिकायतनेक्षिप्त्वा तत्राग्निमादध्यात् (६). ^४ औपासन-होमपार्व-क. ^५ धेय-ग. पुनराधानेने-क. -ख ग. ^६ आस्यायमभि-घ. ^७ मादधातीति-घ. ^८ पूर्वा संयोनिर्ब्रह्मौदने ?-ख. ग.

(भा) ^१अपूपः पूपलिका । औदुम्बराणि च तानि^२ पर्णानि च औदुम्बरपर्णानि ताभ्यां ग्रहणम् । उपासनं क्षेपः आधानं—स्थापनम् । तत्कृत्वा यजमानपत्न्योर्भोजनम् व्रतोपायनीयस्य वाजसनेयिमतात् ॥

(मू) सर्वमप्यौपासनमाहरन्नापूपावुपास्येदित्यपरम् ॥

॥ १५ ॥ ३७ ॥ ९३३ ॥

चतुर्थी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

(सू) अपरेण ब्राह्मोदनिकं लोहिते चर्मण्यानदुहे
प्राचीनं ग्रीव उत्तरलोम्नि ^४पाजके वा ^५निशायां

(श्रु) अपूपाः पू-पर्णानीति—अपूपयोः प्रत्येकं द्वे द्वे पर्णे । अतो भाष्ये बहुवचनम् । औदुम्बरशब्दस्य विकारतद्वितान्तत्वात् कर्मधारव-समास औदुम्बरपर्णः ॥

ताभ्यां ग्रहणम्—उदुम्बरावयवार्थम् ।

आधानं स्थापनम्—औपासनस्य ॥

इति आपस्तम्बश्रौत धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ रामामिचित्कृतायाम्

पञ्चमे प्रश्ने प्रथमः पटलः.

^१ आपलिकः—घ. पोळिका—घ. क्षण्डुलिका अपूपा—घ. ^२ तानि तस्या-वयवपर्णानिताभ्याम्—क. ^३ ग्रीवमुत्तरलोम्नि—क. ^४ पाजके—ख. पाजकः बैदलं महनसोपकरणम् (क). ^५ निशा चतुर्थाहृताया रात्रिर्द्वितीयो भागः (क).

(सू) ^१ब्रह्मौदनं ^२चतुश्शरावं निर्वपति ॥ १ ॥ ३८ ॥
॥ ९३४ ॥

[चर्मणि विशेषः]

(भा) शकटवाहिनश्चर्म ॥

पाजकः—^३पटलकः । ब्राह्मणेभ्य ओदनं ब्रह्मभ्यो वा प्राणेभ्य ओदनम् । ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टमिति लिङ्गात् ॥

[ब्रह्मौदनपदस्य कर्मनामधेयत्वपक्षः अन्यपक्षश्च]

कर्मनाम ब्रह्मौदनशब्दः । अतो यत्र परिसंख्या नास्ति तत्र सर्वो विधिस्समिद्धर्जम् । यथा द्वादश ब्रह्मौदनान् सःस्थिते निर्वपेदिति ।

[चर्मणि विशेषग्राहकम्]

(बु) शकटवाहिनश्चर्मिति—आनडुहशब्दार्थः । अनोवहनादनङ्गान् । अनश्शकटम् ॥

[ब्रह्मौदनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्]

ब्राह्मणेभ्य—ब्रह्मौदनशब्द इति—ब्राह्मणानां भोजने^४ सधर्मक पाकपूर्वके ब्रह्मौदनशब्दो वर्तते ॥

[कर्मनामधेयत्वफलविघरणम्]

अतोयत्र—द्वर्जम्—यथा 'द्वादशब्रह्मौदनान् सःस्थिते निर्वपेत् इति श्व आधास्यमानः' इति च । यत्र परिसंख्यास्ति यथा 'यदाज्य-मुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचति' इत्यादिषु ब्रह्मौदनपाकादिप्रकारान्त-रोपदेशेन धर्मान्तरपरिसंख्या यत्र तत्र यावदुक्तधर्मको ब्रह्मौदनः । अन्यत्र द्वादश ब्रह्मौदनान् सःस्थिते श्व आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचतीत्यादौ । तत्रोक्तस्सर्वविधिः । समिद्धर्जम्—चित्रियसमिद्धर्जम् ;

^१ ब्राह्मणेभ्यः प्राणेभ्यो ओदनः ब्रह्मौदनः वा ब्राह्मणे प्राणायैति लिङ्गात् (ह).

^२ चतुर्भिश्शरावैः परिमितान् ग्रीहान् यवान्वा निर्वपति । ब्रह्मौदनशब्दः कर्मनाम । एतेन अन्यत्रापि ब्रह्मौदनचोदनासु नात्रा धर्मातिदेशस्सिद्धो भवति । भवति चात्र लिङ्गम् तस्मिन् ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरोब्राह्मणान् भोजयेत् चतुश्शरावं ब्रह्मौदनमिति (ह).

^३ पटलकः—घ. ^४ भोजनेन—ख.

(भा) तासामाधानाङ्गत्वात् । केचिदाहुः—न कर्मनामधेयं गुणोऽत्र विधीयते ब्राह्मणेभ्योऽयमोदन इति तस्यादाने प्राप्ते भोजननियमः । तदा यावदुक्ता ब्रह्मोदनाः ये ^२ त्विह धर्म^३वन्तः । शरावो—मल्लकः । तेन निर्वपति—क्षिपति । ग्रीहीन् यवान्वा ॥

(सू) देवस्य त्वेत्यनुद्गत्य ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामीति प्रथमं अपानायेति ^४ द्वितीयं व्यानायेति तृतीयं ब्रह्मणे जुष्टमिति चतुर्थम् ॥ २ ॥
॥ ३९ ॥ ९३५ ॥

(सू) तूर्णानि वा सर्वाणि ॥ ३ ॥ ४० ॥ ९३६ ॥
चतुर्षु^५ दपात्रेषु पचति ॥ ४ ॥ ४१ ॥ ९३७ ॥
न ^६ प्रक्षालयति न प्रस्त्रावयति ॥ ५ ॥ ४२ ॥ ९३८ ॥

[समिद्धर्जमित्यस्य भावः]

(वृ) कथम् तदङ्गत्वम् ! आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेनेति सूत्रकारोपदेशात् । तस्मात् द्वादशब्रह्मोदनादिषु सङ्कर्षादिवत्सतरीदानान्तं निवर्तते । अन्यत्सर्वं भवति ॥

[अकर्मानामतापक्षः]

केचिदाहुः—नियमः—चतुर्थयोगेन^७ स्वतो दाने प्राप्ते प्राशनविधिः ॥

येत्विह—श्च आधास्यमान इत्यादिषु ॥

ते धर्मवन्तः—प्रकरणैकत्वा^८दिति ।

निशायामिति द्वितीययामे केशवस्वामिमतात् ।

^१ ज्ञता कथम्—स्त्र. ग. ^२ तथा—ग. ^३ त्विहते धर्म—क. अ. धर्मवतः—ङ. ये त्विह श्च आधास्यमान इत्यादिषु ते धर्म—घ. ^४ द्वितीयतृतीययोरपि ब्राह्मण इत्यनुषङ्गः (क). ^५ पात्रपरिमितमुदकं सदपात्रम् (क). ^६ तण्डुलान्धु क्षिप्त्वा हस्तेन न शोधयति न च आपस्ताः स्त्रावयति किन्तु अनिर्गिकानेव पचतीत्यर्थः (क). ^७ कारवचनात्—घ. ^८ योगेनस्त्वमतादाने—स्त्र. ग. ^९ त्वात्.

(भा) न प्रलावयति—न गालयति ॥

(सू) क्षीरे भवतीत्येके ॥ ६ ॥ ४३ ॥ ९३९ ॥

(सू) ^१जीवतण्डुलमिव श्रपयतीति विज्ञायते
॥ ७ ॥ ४४ ॥ ९४० ॥

(सू) दर्व्या ^२ब्रह्मादनादुद्वास्य प्रवेधसे कवये
मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे यतो
भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवान् यजेहेड्व्यानिति
जुहोत्यभि वा मन्त्रयते ॥ ८ ॥ ४५ ॥ ९४१ ॥

[होमाभिमन्त्रणयोर्विशेषः]

(भा) उद्वास्य—दर्व्या ब्रह्मादनाद्गृहीत्वा जुहोति । ^३अभिमन्त्रणं
स्थालीस्थस्य ॥

(सू) चतुर्धा ब्रह्मादनं ^४व्युद्धृत्य प्रभृतेन सर्पिषोप-

[होमे विशेषः]

(बृ) उद्वास्य—जुहोति—नोपस्तरणाभिधारणे ।

[अभिमन्त्रणपक्षे विशेषः]

अभिमन्त्रणं स्थालीस्थस्य—अभिमन्त्रणपक्षे नोद्धरणम् उद्ध-
रणस्य होमार्थत्वात् ॥

^१ ईषदनवक्लिन्नतण्डुलमित्यर्थः (क). ^२ ब्रह्मादनादुद्धृत्य स्त्र. ब्रह्मादनं
मुद्वास्य ततो दर्व्या गृहीत्वा जुहोति तमभिमन्त्रयते वा (क). ^३ अत
एव वचनात्, नोद्गातुरंशः सस्यप्युद्गातरि । तथा च तासु ब्रह्मादनं पचतीत्यत्र तं
चतुर्भ्य आर्षेभ्यो महर्षिभ्य उपोहतीति तत्राप्यर्थं यत्नं करिष्यतीति (क).
^४ पृथक्पत्रेषु निक्षिप्य (क).

(सू) सिच्य ^१ कर्षन्ननु^२च्छिन्दंश्चतुर्भ्य ^३ आर्षेयेभ्य
ऋत्विग्भ्य ^४ उपोहति ॥ ९ ॥ ४६ ॥ ९४२ ॥

[व्युद्धरणकर्ता]

(भा) चतुर्धा व्युद्धर^५णादि याजमानम् । कर्षन्-सारयन् । ^६ नो-
त्क्षिपति । अनुच्छिन्दन्—अविमुञ्चन् यावद्वत्विजा गृहीतम् ॥

[आर्षेयपदार्थः]

ये स्वानृषीन् विदुः त आर्षेयाः । नाचार्य^७प्रवराः । ^८ श्रुत-
वन्तो वा । एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यश्शुश्रुवान् इति लिङ्गात् ॥

[याजमानत्वे हेतुः]

(वृ) चतुर्धाकरणादि याजमानम्—ऋत्विग्भ्य उपोहतीत्यनेन
समानकर्तृकत्वात् ॥

यावद-तम्—तावत् ।

[आर्षेयत्विक्परिग्रहविधिः]

येस्वानृ-लिङ्गात्—चतुर्भ्य एव ददाति नोद्गात्रे यदो-
द्गाता ॥

आर्षेया एवत्विजो ग्राह्या नानार्षेया इत्यनु^९वादस्वरूपो विधिः
यन्मुग्धाः कुर्वन्त्युत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनस लिङ्गात् ॥

^१ भूमेरनुत्क्षिप्य पात्राणि गमयन् (६). ^२ यावद्वत्विजो गृह्णन्ति तावदनुत्स्व-
जन् (६). ^३ ऋषिः वेदः तं ये विदुः त आर्षेयाः वेदतदर्शयोः श्रुतवन्तः ; एष
वै ब्राह्मणऋषिरार्षेयोयश्शुश्रुवान् इति लिङ्गात् । ये सप्तभ्यः पद्यपुरुषं वा योनि
श्रुतवन्तः पितृमन्तः पितृमत्या आर्षेयास्ते संहतकुलीना आर्षिर्जीना भवन्ति इति
कात्यायनः (६). ^४ व्युद्धरणादि याजमानं चतुर्भ्य उपोहतीति वचनात्. ^५ गाथा-
जमानम्-ख. ग. घ. ^६ प्रक्षिपति-श. इदं-घ. पुस्तके न दृश्यते. ^७ प्रचारः-
ख. ग. घ. ^८ असंप्रज्ञातबान्धवाः श्रुतवन्तो वा-ख. ग. घ. ^९ वादस्वरू-घ.

[ब्रह्मौदनसंप्रदानभूता ऋत्विजः]

(भा) ^१ उपोहति — ^२ प्रयच्छति । अध्वर्योर्होतुर्ब्रह्मण आगीध्र^३स्य च । तेषां कर्मदर्शनात् । केचिदुद्रातुश्च^४प्राश्यं तेषां होतुरुक्त इति ॥

(सू) अपात्ताः ^५ प्रथमे पिण्डाः भवन्त्यप्रतिहताः पाणयः । अथ ब्रह्मौदनशेषं संकृष्य तस्मिन्नाज्य-शेषमानीय तस्मिन्वित्रियस्याश्वत्थस्य तिस्रस्समिध आर्द्रास्सपलाशाः प्रादेशमाभ्यः ^६ स्तिभिगवत्यो विवर्तयति ॥ १० ॥ ४७ ॥ ९४३ ॥

॥ पञ्चमो खण्डिका ॥

[सङ्कर्षणकालः कर्ता च]

(भा) गृहीता आद्याः पिण्डाः ^७ मुखे अक्षिताः हस्ताः ;

[कदाचिद्धोतुर्न प्रदीयते]

(वृ) अध्वर्यो-दर्शनात् — ऋत्विक्संस्कारत्वाद्दुपयोगाभावे पूर्णा-हुत्यन्ते प्रायश्चित्ताधानपक्षे होतुर्नेप्यते ॥

[उद्रातुः प्राशनसद्भावपक्षाशयः]

केचिदुद्रा-तश्चप्राश्यम् — प्राश्यं मन्यन्ते ।

तेषां तु हेतुरुक्त इति — छन्दोगानामुद्रातुरुक्तत्वात् । मह-त्विजां चतुर्णां प्राशनमिति ॥

^१ चतुर्भ्य एव ददाति—ख. ग. ऊ. ^२ प्रापयति—क. स्येति—क. ^३ धात्र—ग. ^४ ऋत्विभिः प्रथमे प्रासा गृहीता भवन्ति । अप्रतिहताश्च पाणयः पात्रेषु । एवंस्थिते अध्वर्युः शेषसङ्कर्षणादि प्रतिपद्यते । पिण्डं सव्येन ध्रियते सामर्थात् । सङ्कर्षणं—निष्कषणम् । वित्रियः—सक्षमभ्यः प्रामतीर्षादिव्यपदेशक इत्यर्थः । स्तिभिगवत्यः—फलवत्यः । विवर्तयति—विलोडयति (ह). ^५ स्तिभ-गवत्यो—ख. ^६ अक्षिता मुखेषु, अप्रक्षिप्ता मुखे—घ.

(भा) आत्तपिण्डोऽध्वर्युस्सङ्कर्षणादि करोति । उपसेचनमाज्यशेषस्य ।

[सङ्कर्षणादिपदार्थः]

सङ्कर्षणमेकीकरणम् । चित्रियम् येन ग्रामस्य तीर्थस्य वा नामधेयं यथा

^१ अश्वत्थो ग्राम इति । केचित् स्थण्डिल^२वन्तम् । सपलाशाः सपत्राः ।

स्तिभिगवत्यः—फलवत्यः । विवर्त^३यति ^४ आलोड^५यति ॥

(सू) चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्यः शरीरमभि-
सङ्स्कृतास्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्ति-

स्रस्त्रिवृद्धिर्मिथुनाः प्रजात्यै इति ॥ १ ॥ ४८ ॥

॥ ९४४ ॥

(सू) अथादधाति ^६ घृतवतीभिराग्नेयीभिर्गायत्रीभि-
र्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥

॥ २ ॥ ४९ ॥ ९४५ ॥

[समिधामाधाने कर्ता अथ शब्दफलं च]

(भा) अध्वर्युरादधाति गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यादिति । अथशब्दोऽर्थ-
कृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

[सङ्कर्षणं समिधामाधानं च नयाजमानम्]

(वृ) आत्तपिण्डो—करोति—न यजमानः । अथग्रहणात् ।

अथ शब्दाधाजमानत्वशङ्कायामाह—

अध्वर्युरादधाति—दध्यादिति—षष्ठ्या याजमानव्यतिरेक-
दर्शनादध्वर्युः समिध आदधातीति ॥

अथश—र्थ इति—अथादधातीति ।

^१ अश्वत्थग्राम इति—क. घ. ^२ वन्तः—स्र. ग. वतः—क. ^३ विवर्त-
वन्ति—घ. वन्ति—घ. समिधो विवर्तयति—क. ^४ ऊ.—मुस्तके न दृश्यते.
^५ तीति—स्र. यन्तीति—ग. समिधोविवर्तयति—क. ^६ उत्तरसूत्रेणैव सिद्धे
घृतवतीभिरत्यनुक्रमणं वैचित्र्यार्थं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा (४).

(सू) समिधाजग्निं दुवस्यतेत्येषा । उपत्वाग्ने हविष्मती-
 र्धृताचीर्यन्तु हर्यत । जुपस्व समिधो मम । तं त्वा
 समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा
 यविष्ठयेति ब्राह्मणस्य । समिध्यमानः प्रथमो नु
 धर्मः समक्तुभिरिज्यते विश्ववारः । ओचिष्केशो
 घृतनिर्णिक्पावकस्सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ।
 घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्धृतैस्समिद्धो घृतमस्था-
 न्म । घृतपुषस्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिवन्
 सुयजाऽयश्चि देवान् । आयुर्दा अग्र इति राज-
 न्यस्य । त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ देवा घृतं
 चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुञ्जयसं घृतयोनिमाहुतं
 त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयिन्वति । त्वामग्ने प्रदिव आहुतं
 घृतेन सुम्नाय वस्सुषमिधा समीधिरे । स वावृधान
 ओषधीभिरुक्षित उरुञ्जयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे
 घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समि-
 धान ऋञ्जते । इन्धानो अक्रो विदधेषु दीद्यच्छुक्र-
 वर्णासुदु नो य०सते धियमिति वैश्वस्य ॥ ३ ॥
 ॥ ५० ॥ ९४६ ॥

पृष्ठी खण्डिका ॥

[वत्सतरीदानसम्प्रदानम् ।

(सू) समित्सु तिस्रो वत्सतरीर्द^१दाति ॥ १ ॥

॥ ५१ ॥ ९४७ ॥

(भा) वत्सतरी—वत्साभावं व्यतिक्रान्ताः स्तन्यपानोपरताः

^१ अश्वर्यव इति शेषः । तथा च वक्ष्यत्युपोत्तरसूत्रे । नात्र प्रतिप्रहनन्त्राः
 अवज्ञत्वात् अत्रदक्षिणात्वाच्च—रु.

अध्वर्योस्ताः ॥

[समिधां नियमः]

समिधः प्रथम एव ॥

(सू) प्राश्नन्ति ^१ब्राह्मणा ओदनम् ॥२॥१३॥९४७॥
प्राशितवद्भ्यस्स^२ मानं वरं ददाति ॥ ३ ॥
॥१४॥९४८॥

[वरदाने मतिभेदः]

(भा) समानो वरस्सर्वत्र । उपदेशः प्रथम एव समानो वरः ।

[अध्वर्योस्सम्प्रदानताहेतुः]

(वृ) अध्वर्योस्ता—समिदाधानाङ्गत्वात् ।

[भाष्यदर्शितनियमविवरणम्]

समिधःप्रथम एव—प्रथमे—ब्रह्मौदने यद्येन^४ संवत्सरे नोपन-
मेत् समिधः पुनरादध्यादिति । अनुपनमे पुनर्विधानात् द्वादशाहब्रह्मौद-
नेषु श्व आघास्यमान इत्यादिषु । ^३अत आघानाङ्गमेव समिधः ॥

[सर्वत्र समानवरदानपक्षे युक्तिः]

समानो वरस्सर्वत्र—प्राशितवद्भ्यः समानं वरं ददातीति
प्राशननिमित्तत्वात्समानवरदानस्य श्व आघास्यमान इत्यत्रापि भवति ।

[उपदेशमताशयः]

उपदेशः प्रथम एव समानो वर इति—प्राशनस्य पुरुष-
संस्कारत्वात् ऋत्विक्संस्कारार्थकर्मानुष्ठानार्थत्वात् दाक्षिणादानानुपपत्तेः
न प्राशनाङ्गं दानमिति अदृष्टार्थत्वाद्दानस्य प्रथमप्रयोग एव वरदानम् ।
प्राशितवद्भ्य इति तु क्रममात्रमित्युपदेशः । न चात्र दाने प्रतिग्रहमन्नाः
आदधातिचोदितत्वात् । यज्ञतप्ते साङ्गे प्रतिग्रहमन्नाः । देवा वै वरुण-
मयाजयन्निति याजननिमित्तविशेषात् ॥

^१ ऋत्विजः—रु. ^२ वरशब्दो व्याख्यास्यते । समानमिति वचनात् अन्येषु
अध्वर्योरेवभवन्ति—रु. ^३ एतदादि—ख पुस्तके न दृश्यते.

(सू.) ¹यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधास्यन् स्यात्तस्मिन् संवत्सरे पुरस्तादेतास्समिध आदध्याद्वादशाहे ब्रह्मे त्रयह एका² हे वा ॥ ४ ॥ १५ ॥ ९४९ ॥

[समिधामाधाने पूर्वाङ्गम् ।

(भा) यस्मिन्नक्षत्रे पर्वणि वाऽऽदधाति तस्मिन्नरण्याहरणादि वरदानान्तं ब्रह्मौदनं कृत्वा समिध आदधाति ॥

[एकीकरणादेववरदानान्तत्वेहेतुः सूत्रारम्भफलं उपदेशपक्षश्च] एकीकरणादिवरदानान्तम् ।

[वरदानान्तं कृत्वा समिध आदधातीति भाष्याशयः]

(ब्र) यस्मिन्नक्षत्रे—आदधाति—⁴ एकीकरणादिवरदानान्तम् यस्मिन् नक्षत्रेऽग्निमाधास्यन् स्यात् तस्मिन् एतास्समिध आदध्यात् । संवत्सरस्य परस्तात् द्वादशाहादिषु वा आदध्यात् इति संबन्धः । ब्रह्मौदनं⁵ कृत्वा समिध आदधातीति समानवरदानान्तत्वेऽपि ब्रह्मौदनस्य तन्मध्यवर्तिनः समिदाधानस्य ब्रह्मौदनान्तत्वस्व्यापनार्थं वरदानान्तं कृत्वा समिध आदधाति इत्युक्तम् ; न पुनर्वरदानोत्तरकालं समिदाधानमिति । तेनायमर्थः—आधाननक्षत्रे पर्वणि वाऽरण्याहरणादि वरदानान्तं कर्तव्यम् । समिदाधानं च स्वक्रमे कर्तव्यम् । तथा पुरस्तात्संवत्सरादिष्वपीति ॥

एकीकरणादि—सङ्कर्षणादीत्यर्थः ।

वरदानान्तम्—ब्रह्मौदनान्तम् ।

¹ यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधास्यते ततः पुरस्तात्सं वत्सरे यत् समान-स्थानमहः तस्मिन् द्वादशाहादौ वा अरण्या हरणादि कृत्वा समिध आदध्यात्—रु.
² एकादशाहे वा—क. ³ श्रिति वाजनिनिमित्ताविषोषात्—ग. घ. ⁴ माऽग्निमादधाति. ⁵ न्तं कृत्वा—घ. इदं च पुस्तके न दृश्यते.

(भा) ब्रह्मौदनज्ञात्वात् ।

समिधश्शेषनाशे विस्मृताश्चाधेयाः । उपदेशोऽनुगमनप्रयाणानुपनमादिषु पुनस्समिदाधानविधानादेवाङ्गत्वे सिद्धे सद्यस्कालार्थे वचनम् ॥

[सद्यस्कालाधानपरं सूत्रमिति पक्षः]

(स) ^१ आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेन ॥५॥१६॥९५०॥

[ब्रह्मौदनाङ्गत्वहेतूपपत्तिः]

(वृ) ब्रह्मौदनाङ्गत्वात्— समिदाधानादुपरितनप्राशनवरदानयोरपि ^२ ब्रह्मौदनकर्मत्वात् तदन्तं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥

समिधश्शेष—धेयाः—यदाज्यमुच्छिष्यते तेन समिधोऽभ्यज्यादधातीति श्रुतः अथ ब्रह्मौदनशेषं सङ्कल्प्येत्यादिसूत्रकारवचनाच्च समिदाधानस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वमाशङ्क्य परिहरति—^१ अनाहितस्तस्या [समिदाधानेनैवाधानसिद्धिः]

भिरित्याहुः यत्समिधोऽनाधायग्निमाधत्ते इति वाक्यशेषादनुगमनप्रयाणानुपनमादिषु पुनस्समिदाधानविधानाच्च जुषस्व समिधो ममेति मन्त्रलिङ्गाच्च । समारोपणीयाग्निवृद्ध्याऽमुद्यत्पत्त्यर्थत्वात् न शेषप्रतिपत्तिद्वारा ब्रह्मौदनाङ्गत्वम् । अतः प्रमादाच्छेषनाशेऽपि अनक्ताः समिध आधेया विस्मृताश्चेत्येवमर्थे आधेयास्त्वेवेति सूत्रम् ॥

[उपदेशमतेन सद्यस्कालार्थत्ववचनोपपत्तिः]

उपदेशः—र्थं वचनमिति—अस्यार्थः—न तावत् समिधो ब्रह्मौदनशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वशङ्का ; अनुगमनादिषु ब्रह्मौदनं पक्वेत्येतावत्तैव साङ्गस्य ब्रह्मौदनस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे एतैर्येवावृता समिध आदध्या-

^१ प्रमादात् विस्मृता अप्याधेया एव प्राक्समारोपणात् न त्रुषेक्षणीयाः कस्मात् ? अनाहितस्तस्याभिरित्याहुः यत्समिधोऽनाधायग्निमाधत्ते इति श्रुतिरिति भावः (६). ^२ दनाङ्गत्वात् तदन्तकृत्यम्—घ.

¹ केचिदाहुः—प्रायश्चित्ताधानमापदि सद्यस्कालमपि ² लभ्यते एकाहे चतुर्दश्याम् ॥

(बृ) दिति ³ पृथग्विधानात् तासामग्निसंस्कारत्वात् अकरणे प्रत्यवायश्रुत्या सान्तरितं पुनराधेयत्वात् ⁴ तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अतः प्रयोग-कालविधिप्रकरणोक्तत्वात् संवत्सरादिभ्य ⁵ उक्तकालेभ्योऽपरकालविधि-रिति । तत्रैतावान् विशेषः ; नादितस्सद्यस्कालमाधानम् । मुख्यकल्पोप-संहारसमर्थस्यैव ⁶ प्रथमाधिकारात् । अनुकल्पत्वं चास्य एकाहे सद्यो वेति विकल्पस्य कण्ठोक्त्यभावात् नक्तं गार्हपत्यमादधातीति ⁷ श्रुति-समवायाच्च ॥

[आधेयास्त्ववेति सूत्रं आपदि प्रायश्चित्ताधानपरामिति पक्षोपपत्तिः]

केचिदाहुः—प्रायश्चित् लभ्यते—अनाहितस्तस्याग्निरिति वच-नादाधानाङ्गत्वात् समिदाधानस्यावश्यं प्राप्तत्वात् तदर्थमाधेया-स्त्वेवाग्निमादधानेनेत्यस्यानर्थक्यात् अनेन सूत्रेण प्रायश्चित्ताधानस्यापदि सद्यस्कालतोच्यते । आधेया एवाग्नयः आपदि सद्यस्कालमेव न तु द्वादशाहादि कालप्रतीक्षणमिति ॥

दुर्भिक्षे राष्ट्रसंवाधे नित्यदेहात्ययेषु च ।

नित्यनैमित्तिकं काम्यं ⁸ प्रक्रान्तं कार्यमेव तत् ॥

इति आपलक्षणम् । काम्यं प्रक्रान्तम् । दुर्भिक्षमापदश्चस्तनिकस्य ॥

[एकाहपदेन नक्षत्रस्यापि बोधनम्]

एकाहे—चतुर्दश्याम्—चतुर्दशीग्रहणमुपलक्षणं नक्षत्रस्यापि ।
पुरस्तादेकाहे एकाहविधानेनाधानदिवसा ⁹ त्पूर्वाहविधिः ॥

¹ केचित्त्वाहुः—ख. ग. ऊ. ² आधेयास्तैवाग्निमादधानेनेति इत्यधिकं
³ बाज्रत्वे सिद्धे—घ. ⁴ पुनर्वचनात्—घ. ⁵ नतन्निवृत्त्यर्थ—घ. ⁶ उत्तरकाले
—ख. ग. ⁷ श्रुत्यसमवायाच्च—ख. ग. ⁸ प्रक्रान्तम्—ख. ग. ⁹ त्पूर्वाह-विधिः
—ख. ग.

[कदाचिदमावास्यायामप्याधानम्]

यदा तु प्रतिपदि पूर्वाह्ने पर्वकालः तदा अमावास्यायाम् ॥

(सू) अथ व्रतं चरति न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति
नास्याग्निं गृहाद्वरन्ति नान्यत आहरन्ति ॥ ६ ॥
॥१७॥१५१॥

[व्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्यम्]

(भा) असंवत्सरपक्षे च व्रतानि ॥

[अमावास्याधाने विशेषाः]

(वृ) यदा तु—मावास्यायाम्—पर्वसन्धेराधानप्रयोगान्तर्भावाय ।
पूर्वाह्ने^१ सन्धौ पूर्वशुरुपकन्यामावास्याधानम् । अपराह्ने रात्रौ वा
अमावास्यासंधिपक्षे अमावास्याधानम् । तस्मिन्नह्न्युपक्रम्योत्तरशु-
धानम् ॥

[पौर्णमास्याधाने विशेषः]

पौर्णमास्याधाने तु पूर्वस्मिन् पर्वणि सेष्टिसान्वासरम्भणीयापवर्ग-
विधानात् पौर्णमास्याश्च तिथिद्वयसंबन्धस्यापेक्षितत्वात् नाधानमध्ये
पर्वसन्धिसंभवः । अतः पूर्वाह्ने संधौ न पौर्णमास्याधानमित्येके ॥

[यदा त्वित्यादिभाष्याक्षरार्थः]

अश्वरयोजना तु ;—यदा तु प्रतिपदि पूर्वाह्ने^२ पर्वसन्धिः तदा
उत्कृष्यामावास्यायां नक्षत्रे वाऽऽधानं कर्तव्यम् । पौर्णमासीसङ्कल्पोत्तर-
कालं पर्वसन्धिसंनिपातस्यापेक्षितत्वात् । रात्रावमावास्यापर्वसन्धिपक्षेऽप्य-
मावास्याधानं कर्तव्यमेव पशुसोमादिवत् । सन्धिमदहोरात्रस्यापेक्षि-
तत्वात् ॥

[व्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्योपपत्तिः]

असंवत्सरपक्षे च व्रतानि—अथ व्रतं चरन्तीत्युपक्रम्य

^१ नान्यत आहरन्तीति सूत्रभागः रुद्रदत्त पाठे न दृश्यते । ^२ इह पर्व
सन्धौ—ख. ग. ^३ पौर्णमासीपर्व ख. ग.

- (सू) ब्राह्मौदनिकेन ^१ संवत्सरमासीत् ॥७॥१८॥९५२॥
^२ औपासनश्वेदाहित ^३ एतस्मिन्नस्याग्निकर्माणि
 क्रियन्ते ॥ ८ ॥ १९ ॥ ९५३ ॥
 न ^४ प्रयायात् ॥ ९ ॥ २० ॥ ९५४ ॥

[अग्निविशेषविवक्षा]

- (सू) ^५ नानुगच्छेत् ॥ १० ॥ २१ ॥ ९५५ ॥
 (भा) नानुगच्छेत् ब्राह्मौदनिकः ॥
 (सू) ^६ यदि प्रयायादनुवा गच्छेद्ब्राह्मौदनं पक्त्वा एतयैवा
 वृता समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥ २२ ॥ ९५६ ॥

(वृ) ब्राह्मौदनिकेन संवत्सरमासीतेति व्रतमध्ये विधानेऽपि एकाहादि-
 कल्पेऽपि व्रतानि कर्तव्यानि ॥

[अनुगतनिषेधस्याशयः]

नानुगच्छेत् ब्राह्मौदनिकः—यथाऽग्निर्नानुगच्छेत्तथा धारणं
 कर्तव्यम् ॥

^१ संवत्सरग्रहणाद्दशहादीनामध्युपलक्षणम् इतरथा तद्विधेयैवार्थात् (रु).
^२ न तु औपासनकदेशः । तदा एतस्मिन्नेवाग्नौ नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि क्रियन्ते । ऊर्ध्वं
 तु अग्न्याधेयात् नित्यानि लुप्यन्ते । एषामर्षाः श्रौतरेषाप्यन्ते । यथा नित्यहोमादी-
 नाम् । नैमित्तिकाणि अष्टकादीनि च लौकिकेऽग्नौ क्रियन्ते । एकदेशाधाने पुनः औपा-
 सन एवैतानि क्रियन्ते । भ्रियते च सः नित्यो धार्य इति वचनात् । होमश्वेदानो न
 लुप्यते । उभयं जुहुयात् औपासनमग्निहोत्रं च ^३ इति भरद्वाजः । बोधायनश्चाह (रु).
^३ एतस्मिन्नेवास्या—स्व. ^४ यजमान इति शेषः । याजमानाधिकारे न प्रयातीति
 सत्याषाढः (रु). ^५ ब्राह्मौदनिक इति शेषः । नैपोमिरनुगच्छेदिति भरद्वाजः (रु).
^६ अनुगतस्य च यथायोन्युत्पत्तिः औपासनवत्सर्वाधाने । आहृत—प्रकारः (रु).

[प्रकृतेः आवृत्पदार्थः]

(भा) योनित उत्पादनम् । आवृत्-क्रिया ॥

(सू) यद्येन^१ संवत्सरेऽग्न्याधेयं नोपनमेद्ब्रह्मौदनं पक्त्वा
समिध आधाय यदै नमुपनमेदधादधीत ॥ १२ ॥
॥ २३ ॥ ९५७ ॥

[उपनमः ननश्नत्राद्यात्मकः संवत्सराविवक्षा च]

(भा) यदै नमुपनमेदिति^२ न नक्षत्रं न कालः । अनुपनमे सर्वत्र
संवत्सरः प्रदर्शनार्थः ॥

(सू) ^३तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम् ॥ १३ ॥ २४ ॥ ९५८ ॥

[उत्पादनवैविध्यसंभवादि]

(वृ) योनित उत्पादनम्—अनुगते सर्वाधानपक्षे योनित उत्पाद-
नम् श्रोत्रियागारादिभ्यः । द्वितीयाधानेऽप्येवमेव । एकदेशाधाने
शेषादुत्पत्तिः ॥

[आवृत्तेति सौत्रपदार्थः]

आवृत्तिक्रिया—एतथैवावृता-क्रियया—प्रयोगेण ॥

[भाष्यस्य पूरणेन विवरणम्]

यदै नमुपनमेदिति न नक्षत्रं न कालः अनुपनमे—अनुपनमे
सति यदो^४पनमस्तदैव न नक्षत्रादिकालापेक्षा ॥

सर्वत्रसंवत्सरः प्रदर्शनार्थः—प्रथमकल्पेऽप्यनुपनमेऽपि
द्वादशाहादीनां प्रदर्शनार्थः ॥

^१ संवत्सरग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । तत्र तत्र काले अग्न्याधेयाद्यन्तौ
प्रनाशित्तमेतच्छ्रुत्वा यदा शक्नुयात् तदा आदधीत । तत्र तु नक्षत्रदेरप्यनादर इति
केचित् । पूर्वसूत्रे चात्र ब्रह्मौदनात्पृथक् समिधो ग्रहणात् ब्रह्मौदनात्त्वमासमेव
बाधितं भवति । अधियास्त्वेकाग्रिमादधानेनेति वचनाच्चाधानात्त्वम् । तस्माद्ब्रह्मौ-
दनान्तरेषु समिधो न भवन्ति (क). ^२त्रादिकालः—घ, ऊ. —काला घ. ^३अनु-
पनतः/प्रपाधेयस्य याचदुपनासं ब्रह्मौदनीकोकभरणकल्पानां याथाकामी तद्भरणकालो-
क्तानि कृतानि भवन्ति न वेत्यर्थः (क). ^४पपत्तिस्त-घ.

[भरणकल्पव्रतानामैच्छिकत्वस]

(भा) ^१भरणकल्पव्रतानि तानि करोति न वा ॥

(सू) ^२द्वादशाहं चरेदेकाहं वा ॥ १४ ॥ २५ ॥ ९५९ ॥

[व्रतचर्याप्रकारादि^३]

(भा) संवत्सरादिभ्य ऊर्ध्वं कृते प्रायश्चित्तेऽमुष्मिन्नाधास्यामीति चरेद्वादशाहमेकाहं वा ॥

(सू) ^४श्च आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति ॥

॥ १५ ॥ २६६ ॥ ९६० ॥

[द्वितीये ब्रह्मौदने विशेषः मतिभेदश्च]

(भा) पुनर्ब्रह्मौदनपाक एकाहे ^५विरतं कृत्वा सर्वतः । श्व आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् । केचित्त्वनुपनमन एव^६ ॥

[भरणकल्पव्रतकालादिप्रदर्शनभाष्यविवरणम्]

(वृ) संवत्सरादिभ्य ऊर्ध्वम्—अनुपनमे । व्रतानुष्ठानपक्षे कृते प्रायश्चित्ते । ब्रह्मौदनावृत्त्यादौ अमुष्मिन्नाधास्यामीति सङ्कल्प्य ततः पूर्वं चरेद्वादशाहमेकाहं वा व्रतम् । सङ्ख्याद्वयनियमात् ॥

[प्रथमप्रयोगेऽपि द्वितीयं ब्रह्मौदनम्]

पुनर्ब्रह्मौ—सर्वतः—प्रथमप्रयोगेष्वपि एकाहेऽप्यनुपनमे च ।

श्च आधास्य—वचनादिति—पूर्वेषु ब्रह्मौदने कृते एकाहपक्षेऽपि पुनर्ब्रह्मौदनः कर्तव्य इति ॥

[पक्षान्तराशयः]

केचित्त्वनुपनम एव—पुनः प्रयोग इति तदानन्तर्यात् ।

^१ भरणकल्पव्रतानि—वृ. ^२ यदा उपनतमप्रधाषेवं तदा पुनरपि द्वादशाहमेकाहं वा व्रतानि चरित्वादधीत (ठ). ^३ मेकाहं—घ. ^४ अधिकारात् अयमपि अनुपनताप्रधाषेयस्य विधिः । अन्येषु मतं श्व आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् सर्वस्वार्थं नित्यः पुनर्ब्रह्मौदनः । तेन योऽपि एकाहव्रतकल्पेन श्व आधाता तस्याप्याव. तर्नाय इति (ठ). ^५ पितरम्?—क. ग. घ. ^६ पीतरम्?—ख. ^७ सर्वत्र—घ ख. ग. ^८ नम एव—ख. ग. घ. ङ.

(सू) ^१ योऽस्याग्निमाधास्यन् स्यात्स एतां रात्रिं
व्रतं चरति न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति ॥१६॥
॥ २७७ ॥ ९६१ ॥

[ऋत्विजां व्रतम्]

(भा) योऽस्याग्निरिति सर्वेषामृत्विजां व्रतम् ॥

(सू) प्रजा अग्ने संवासयाशाश्च पशुभिस्सह । राष्ट्र-
ण्यस्मा आधेहि यास्यासन् सवितुस्सव इत्युत्तरेण
गार्हपत्यायतनं ^२ कल्माषमजं बभ्राति ॥ १७ ॥
॥ २८ ॥ ९६२ ॥

सप्तमी ऋण्डिका ॥

(सू) अथ यजमानो ^३ व्रतमुपैति वाचं यच्छत्यनृता-
त्सत्यमुपैमि मानुषाद्दैव्यमुपैमि देवीं वाचं यच्छामि
॥ १ ॥ २९ ॥ ९६३ ॥

[यजमानं व्रत तत्रत्यविशेषश्च]

(भा) अनृतवचनप्रतिषेधोऽर्वागप्याधानात् ।

[अवचनसन्त्वेऽपि सर्वर्त्विग्भवतत्वसिद्धिः]

(वृ) योऽस्याग्नि-व्रतम्—योऽस्याग्निमित्येकवचनश्रवणेऽपि आधान-
कर्तृत्वाविशेषात् सर्वैर्नियमः कर्तव्य इति । योऽस्याग्निमित्यस्य योय
इत्यर्थः । ^४ भक्षयतीति—स स इत्यर्थे इतिवत् ॥

[प्रागपत्यस्याशयः]

अनृतव-धानात्—नाहिताग्निव्रतकाल एव ।

^१ आधास्वन्नित्यन्वयैरेवग्रहणम् । सर्वैर्त्विजामुपलक्षणं वा । तथा च
भरद्वाजः ;—अथ्यश्रुतं व्रतं चरेदित्येकं सर्वैर्त्विज इत्यपरमिति (रु). ^२ कल्माषः—
कृष्णबिन्दुः (रु). ^३ सत्यवचनसङ्कल्पेनात्र कर्तोपायनमभिप्रेतम् मन्त्रलिङ्गात् ।
नाद्वादीदिककालव्रतानां प्रागेवोपेतत्वाच्च (रु). ^४ सूत्रस्थस्याश्रुतिपदस्य विवरणं
स्यात् ।

(भा) अनृतात्सत्यमुपैमीति लिङ्गात् । ^१देवाभिधानाद्दैविकी-दैवीवाक् तां गृह्णामीत्युत्तरकालं प्रयुङ्क्ते । ^२ततोऽवागम्येऽपि समस्तस्य मन्त्रस्य प्रयोगः ॥

(सू) वीणा ^३तूणवेनैनमेतां रात्रिं जागरयन्ति ॥
॥ ३ ॥ ३० ॥ ९६४ ॥

(भा) तूणवो वंशः ॥

(सू) ^४अपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छति ॥
॥ ३ ॥ ३१ ॥ ९६५ ॥

(सू) ^५शल्कैरेतां रात्रिमेतमिन्धान आस्ते शल्कै-

[अनृतनिवृत्तिः कर्माङ्गं, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तं च]

(वृ) अनृतात्स—ज्ञात्—मन्त्रेणानृतनिवृत्तिपूर्वकसत्यप्राप्तिसङ्कल्पात् कल्माषाजबन्धनाधूर्ध्वं कर्माङ्गमनृतनिवर्तनम् । तदतिक्रमे यजुर्भेष-प्रायश्चित्तम् । आहिताग्निव्रतरूपस्यातिक्रमे व्रातपती । सर्वत्र त्रिरात्र-मक्षीरादिभोजनं स्मार्तम् । पुरुषार्थातिक्रमे प्रायश्चित्तं च समुच्चीयते ॥

[दैवीत्राग्रहणोक्तिर्भावः]

दैवाभि—मन्त्रस्य प्रयोगः—मानुषाद्दिव्यमुपैमि दैवी वाचं यच्छामीति सर्वासां मनुष्यवाक्तेऽपि लौकिकवाङ्निवृत्तिपरत्वाद्दैवीशब्दस्य वैदिकी दैवी वाक् तां वाचं गृह्णामि अत ऊर्ध्वं वैदिक्या प्रायेण प्रयोग इति । तस्मादपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छतीत्यस्मिन् पक्षे मानुषवाम्यमनाभावेऽपि कृत्स्नमन्त्रप्रयोगो व्रतोपाय^६नार्थः ॥

[वीणादिकरणत्वोपपत्तिः एकवचनोपपत्तिश्च]

(वृ) तूणवो वंशः—वीणावादेन तूणवध्वनिना च जागरयन्ति

^१ वैदिकी दैवीवाक्-क. ग. ^२ अतो-क. ग. ^३ तूणवो वंशः (र).

^४ अस्मिन् पक्षे वाग्यमनमन्त्रस्य लोपः । दैवी वाचं यच्छामीति लिङ्गात् (र).

^५ शल्कैः-शकलैः । जागरणपक्षे मन्त्रावृत्तिः । विपर्यये तु राक्षसेव-^६ नार्थम्-ख. ग.

रग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयो-
लोकयोरऋध्वातिमृत्युं तराम्यहमित्येतया ॥ ४ ॥
॥३२॥९६६॥

[इन्धनावधिः]

(भा) ^१ शल्केन्धने मन्त्रावृत्तिः । एतन्नाग्निम् आसमारोप-
णात् । अजाग्रदग्निं शमयिष्यति ^२ इत्युत्थाप्यते शल्केन्धनेनाग्निः ।

(सू) तस्मिन्नुपव्युपमरणी ^३ निष्टपति जातवेदो
भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यजनिष्यते ।
अग्निमश्चत्थादधिहव्यवाहम् । शमीगर्भाञ्जनयन्
यो मयोभूः । अयं ते योनिर् ऋत्विय इत्येता-
भ्याम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ९६७ ॥

[उपव्युपनिष्टपनपदयोरर्थः]

(भा) समीपमुषसः—उपव्युपम् । मन्त्रेण तपनं निष्टपनम् ॥

(वृ) यजमानम् । तूणवेनेत्येकवचनं समाहारमिप्रायेण ॥

शल्केन्धने—णादिति—शल्कैरिन्धीतैतां रात्रिमिति वचनात्
प्राक्समारोपणादेव ।

अजाग्रप्यते—न्धनेनाग्निः—जागरणमग्नोरुपदीपनम् ॥ ८१ ॥

समीपमुषसः—उपव्युपम्—^४ तस्मिन् ।

[निष्टपनेविशिष्याग्निः]

मन्त्रेण तपनं—निष्टपनम्—तस्मिन्नसौ नौपासनादौ ।

^१ महान्तिकाष्ठान्याधायस्वपिति (६). ^२ इतिप्यते—ख. ग. ^३ निष्टपना-
नन्तरमग्निमुद्वासयेत् भस्मापोष्णित्युत्तरव्रजवचनात् अनुपमयायेतमग्निमिति कल्पान्तरेषु
व्यकवचनात् (६). ^४ तस्मिन्नुपव्युपे ? छ.

- (भा) तपने कृतोऽग्नेरुद्वापनम् ।
 (ख) अग्नी रक्षा०सि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।
 शुचिः पावक ईडघ इत्यरणी अभिमन्त्रय मही
 विश्पत्नी सद्ने ऋतस्यार्वाची एतं धरुणे रयी-
 णाम् । अन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसमध्वराणां
 जनयथः पुरोगामित्यरणी आढियमाणे यजमानः
 १ प्रतीक्षते ॥ ६ ॥ ३४ ॥ ९६८ ॥
- (ग) दोह्या च ते दुग्धभृच्चोर्वरीतेते भागधेयं प्रय-
 च्छामीति यजमानाय प्रयच्छति ॥७॥३५॥९६९॥
- (घ) आरोहतं दशतं शकवरीर्मर्तेनाग्न आयुषा वर्चसा
 सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरा० समाम् दर्शमहं
 पूर्णमासं यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्णत्वियवती
 स्थो अग्निरेतसौ गर्भं दधातां ते वामहं देदे ।
 तत्सत्यं यद्वीरं विभृथो वीरं जनयिष्यथः ।
 ते मत्प्रातः प्रजानिष्यथे ते मा प्रजाते प्रजन-
 यिष्यथः । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके
 इति २ प्रतिगृह्णाभिमन्त्रयते यजमानः ॥ ८ ॥
 ॥३६॥९७०॥

अष्टमी वाणिकका

[उद्भासन पदार्थः]

(वृ) तपे कृते—अग्नेरुद्वापनम्—उपशमनं लौकिकस्य । वैदिकस्य
 अदृष्टरूपस्य तपने समारूढत्वात् ॥

१ प्रथमं निष्ठते अभिमन्त्रय तत आढियमाणे प्रतीक्षते (रु). २ पुनः प्रति-
 गृह्णाति वचनमानन्तर्यार्थम्; मानुदवश्यकृतैरभिमन्त्रणस्यव्यवाय इति (रु).

[अग्नेः प्रतिग्रहप्रकारः मानं च]

(भा) ^१ हस्तद्वयेन प्रतिग्रहः दशतमिति लिङ्गात् ।

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रभूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

(स) मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं यो नो अग्निः पितर
इत्युभौ जपतः । अपेत वीतेति गार्हपत्यायतन-
मुद्धृत्य शं नोदेवीरभिष्टय इत्यङ्गिरवोक्षति^२ ॥ १ ॥

(भा) अपेत शन्नो देवीरभिष्टय^३ इति द्वौ एकस्मिन्नायतने ॥

[भाष्यदर्शितलिङ्गोपपादनम् स्वयोऽभिप्रायश्च]

(ष) हस्तद्वयेन—लिङ्गादिति—शक्वरीति लिङ्गस्तुत्या हस्तद्वया-
ङ्गुलीनां निर्देशात् । शक्वरीणां दशतमारोहतमित्यरण्योर्निर्देशाद्धस्त-
द्वयेन प्रतिग्रहः । प्रतिगृह्णामिमन्त्रयत इति पुर्व्वचनादभिमन्त्रणादि
यावन्मन्थनं हस्तगते एवारणी । सद्यस्कालाधानेऽपि ऋत्वियवतीस्थ
इत्यस्यानिवृत्तिः अरण्योरभिधानात् ।

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्र भूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ

पञ्चमे प्रश्ने द्वितीयः पटलः,

[भाष्यदर्शितैकावोक्षणोपपत्तिः]

अपेत—आयतने—नैकैकः प्रत्यायतनम् । द्वयमुक्तैवं
दक्षिणाग्निरित्यादिविधानात् ॥

^१ द्वयेनारण्योः प्रति ख. ग. —पुस्तकयोः पाठः. ^२ एषामायतनान्यग्ने
अमेवमेकैकैकमुद्धृत्यावोक्षति (रु) ^३ इति पदार्थद्वयमेकैकस्मिन्त्यायते—घ.

(सू.) एवं दक्षिणाग्नेराहवनीयस्य सम्भावसध्योश्च ॥

॥ २ ॥ २ ॥ ९७२ ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैध्वत उर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥

॥ ३ ॥ ३ ॥ ९७३ ॥

सिकतानामर्घं द्वैधं विभज्यार्घं गार्हपत्यायतने
निवपत्यर्घं दक्षिणाग्नेः । अर्घं त्रैधं विभज्य^१
पूर्वेषु ॥ ४ ॥ ४ ॥ ९७४ ॥

[सिकतानिवपने पश्चान्तरम्]

(भा) यदा अग्नित्रयं ^२तदा अर्घस्याहवनीयायतन^३ एव श्लेषः ।

(सू) एतेनैव ^४कल्पेन सर्वान् पार्थिवान्निवपति ॥

॥ ५ ॥ ४ ॥ ९७५ ॥

अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति संज्ञान-
मित्यृषान् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९७६ ॥

तान् निवपन् ^५यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदि-
हास्त्विति मनसा ध्यायति ॥ ७ ॥ ८६२ ॥

[अग्नित्रयपक्षे प्राथमिकार्घ्यैर्धीकरणमस्त्येव]

(षु) यदाग्नित्रयं—यतन एवश्लेषः—अपरयोरग्योरर्घस्य विभागेन
निवपनविधानात् अग्नित्रित्वे पञ्चत्वे च तयोस्तथैव कर्तव्यम् । पारि-
शेष्यादर्घस्याहवनीयायतने निधानम् । सम्भृतस्य सर्वस्य विनियो-
ज्यत्वात् ।

^१पूर्वेषुआयतनेष्वितिशेषः । यदा न सम्भावसध्यौ तदा अर्घं सर्वं आहवनीय
एव (रु). ^२तस्याहवनीया-घ. ^३नीय एव-क. तदार्यस्याहवनीय-ऊ.
^४कल्पे विभाग प्रकारः (रु). ^५यदद इति चन्द्रलक्ष्मणानकारः ब्राह्मणानु-
साराद्दर्शितः. न मन्त्र इति प्रकृत्यम् (रु).

(सू) उदेह्यग्ने अधिमातुः पृथिव्या विश आविश
महतः सधस्थात् । आखुं त्वा ये दधिरे देवयन्तो
हव्यवाहं भुवनस्य गोपामित्याखुकरीषम् ।
यत्पृथिव्या अनामृतं संवभूव त्वे सचा । तदग्नि-
रग्नयेऽददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् इति गार्हपत्या-
यतने बल्मीकवपां निवपति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ९७८ ॥
यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणाग्नेः यदिव इति
पूर्वेषु ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९७९ ॥

(भा) यदन्तरिक्षस्यानामृतं यदिवोऽ^१नामृतमित्यनुषङ्गः ॥

(सू) उत्समुद्रान्मधुमा^० उर्मिरागात्साम्राज्याय
प्रतरां दधानः । अमी च ये मधवानो वयं
चेपमूर्जे मधुमत्संभरेमेति सूदम् । इयत्यग्र
आसीदिति वराहविहतम् ॥ १० ॥ १० ॥ ९८० ॥

(सू) ^२आपो देवी प्रथमाना पृथग्यदेवैर्न्युप्ता
व्यसर्पो महित्वा । अदृ^३हथाश्शर्कराभिस्त्रिविष्टप्य
जयो लोकान् प्रदिशश्चतस्र इति शर्कराः । ^४द्वेष्यं
च मनसा ध्यायति ॥ ११ ॥ ११ ॥ ९८१ ॥

मन्मोक्षाण्डिका

(सू) ऋतं स्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामतेऽध्यग्निमादधे
सत्येऽग्निमादध इत्यायतनेषु संभाराननु^५व्यूहति ।
॥ १ ॥ १२ ॥ ९८२ ॥

^१ अनामृतांभ्योदरुभयत्रानुषङ्गः । इमौ तु मन्त्रौ ^२ तद्रागुरग्नयेऽददात्तदा-
दित्योऽग्नेवेऽददादिति विकृतरूपौ पठितौबोधायनेन (६). ^३ अदो-स्र. ^४ निर्वपन्
द्वेष्यं मनसाध्यायति । पञ्चसंभारपक्षे साम्राणां शकलान् तृष्णीं निवपनम् (६).
^५ अनुव्यूहति प्रथयति (६).

- (सू) संया वः प्रियास्तनुव इत्येषा । संवस्सृजामि हृदयानि स^१सृष्टं मनो अस्तु वः स^२सृष्टः प्राणो अस्तु वः इति वानस्पत्यान् संसृज्य^३ सिकताव-
न्निवपतीतः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया ॥ २ ॥
॥ ९८३ ॥
- (सू) यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिवि या पृथिव्याम् । ताभिस्संभूय सगणस्स-
जोषा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्न इति गार्हपत्याय-
तने सौवर्णं^४ हिरण्यशकलमुत्तरतस्संभारे^५ षुषा-
स्यति ॥ ३ ॥ ९८४ ॥
- (सू) चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वचं वैश्वानरमप्सुषदं
सुवविदम् । विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूष्णिं
देवास इह सुश्रियं दधुः^६ इत्युपास्तमभिमन्त्रयेत् ॥
द्रेष्याय^७ रजतं प्रयच्छति ॥ ४ ॥ ९८५ ॥
- (सू) यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेद्यां दिशं द्वेष्यस्स्यात्तेन
निरस्येत् ॥ ५ ॥ ९८६ ॥
- (भा) यां दिशं द्वेष्योऽवस्थितः तेन निरसनम् ।
- (सू) एवं^८ सर्वेषुपास्य करोति ॥ ६ ॥ ९८७ ॥

[भाष्येऽपेक्षितपदपरणम्]

(षु) यां दिशं—निरसनम्—तेन प्रदेशेनेत्यर्थः ।

^१ सिकतावत् अर्थे परयोर्द्वेषा त्रेधाकार्थं पूर्वेष्वित्यर्थः (क). ^२ हिरण्यस्य
पार्थिवसम्भारत्वेऽपि वननादुत्कर्षः (क). ^३ तत्संभरणार्थमुपवृत्तरामेन्यस्यति (क)
^४ इत्युपास्त—स्य. ^५ रजतं षुषलाय वा ज्ञाताय वाऽति प्रयच्छतीति बोधायनः (क)
^६ आगतनान्तरेष्वपि एवं हिरण्यमुपास्यशेषमपि तत्र तत्र करोतीत्यर्थः (क)

[हिरण्योपासनादौ क्रमः पश्चान्तरं च]

(भा) ^१ हिरण्योपासनदानाभि^२मन्त्रणान्येकैकस्य । ताम्रशकलं मन्त्रेणोपास्य तूष्णीमभिमन्त्रय रजतदानम् ।

उपदेशः औदुम्बरशकलस्य तूष्णीमुपासनम् । नरजतस्य संभरणम् नापि दानम् ।

(सू) ^३ ब्राह्मीदनिकाद्भस्मापोह्य तास्मिन् शमीगर्भा-
दग्निं मन्थति ॥ ७ ॥ १८ ॥ ९८८ ॥

[भस्मापोहने पश्चान्तरे विशेषः]

(भा) असंभारपक्षे अवोक्ष्यायतनानि भस्मापोहनम् ^४ ।

[अभिमन्त्रणान्तस्यैकैकस्मिन् करणे मानम्]

(बृ) हिरण्योपा-कैकस्य—अन्ते^५ एवं सर्वेषुपास्य करोतीति विधानात् ।

[हिरण्ये चन्द्रमन्त्रविनियोगोपपत्तिः]

ताम्रशकलं—दानम्—अग्नेरेतश्चन्द्रमिति चन्द्रशब्दस्य हिरण्यशब्दसमानाधिकरणतया हिरण्यवचनत्वात् चन्द्रमग्निमित्यस्य ताम्रशकले निवृत्तिः ।

[उपदेशमते नरजतसम्भरणदाने । ताम्रं च विशेषः]

उपदेश—नापिदानम्—अग्नेरेतश्चन्द्रमिति लिङ्गविरोधात् तूष्णीं सम्भरणमुक्तम् । हिरण्ययोनिर्वहेति लिङ्गात्तूष्णीमुपासनम् । निषायातिप्रयच्छन्निति हिरण्यसम्बन्धित्वाद्भजतस्य हिरण्याभावे सम्भरणदाननिवृत्तिः ॥

^१ हिरण्योपासनमभि—इ. ^२ भिमन्त्रणदाना—ग. ड. ^३ ब्राह्मीदनिका-
दितिषष्ठपर्येषमी । तथा ब्राह्मीदनिकस्येत्येवमरदानः । तस्य भस्मापनीयतस्मिन्
देशमन्थति (ह). ^४ न भवे—क. घ. ड. ^५ त्रिकान्ते—ख. ग.

^१ अपोह्य—अपनीय तस्मिन्नेवायतने मन्थति । शमीगर्भादिति ब्राह्मणम् ॥

(सू.) उद्यत्सु ^२ रश्मिषु दशहोत्राऽरणी ^३ समवद-
धाति ॥ ८ ॥ १९ ॥ ९८९ ॥

[रश्म्युदयस्वरूपं मानं च]

(भा) ^४ अनुदिते ये रश्मयः तेषुद्यत्सु । नक्तं गार्हपत्यामिति वचनात् ।

(सू.) सहाग्नेऽग्निना जायस्व सह रत्या सह पुष्ट्या
सह प्रजया सह पशुभिस्सह ब्रह्मवर्चसेनेत्युपति-
ष्ठत्यश्वेऽग्निं मन्थति ॥ ९ ॥ २० ॥ ९९० ॥

[उपस्थाने दिक् अरणिस्समवधानेदेशश्च]

(भा) ^५ सहाग्र इति प्राग्भुक्तोऽध्वर्युः । प्राच्यामरण्यां त्वक्तः
अपरस्मिन् प्रदेशे ।

[शमीगर्भादिति सूत्रे पाठस्य प्रयोजनं पक्षभेदेन]

(बृ) अपोह्या—ब्राह्मणम्—ब्राह्मणपाठः सूत्रकारेण बद्धः न त्वशमी-
गर्भनिवृत्त्यर्थः ॥ उपदेशस्तु तस्मिन्नेवायतने शमीगर्भादग्निं मन्थति ।
अशमीगर्भादन्यत्राप्ययमेव सिद्धान्तः । पूर्वस्मिन् पक्षे शमीगर्भग्रहण-
स्यानर्थक्यात् ॥

[भाष्योक्तप्रदेशोमानम् उपस्थाने अध्वसम्बन्धश्च]

सहाग्र इति—प्रदेशे—योनिदेशे ; विखनसोक्तेः । उपतिष्ठति-
समीपेऽश्वे तिष्ठति ॥

^१ अयं ग्रन्थः न पुस्तके न दृश्यते. ^२ प्राच्यांजातप्रकाशावामित्यर्थः ।
अन्यथा अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमित्यनेन विरोधात् नक्तं गार्हपत्यमितिश्रुतेश्च (रु).
^३ अध्वरस्यामुत्तरां स्थापयति । तत्र प्रतीचीनप्रजननामरणि निधायेति बोधायनः (ह)
^४ उपतिष्ठति समीपस्थे (ह). ^५ अनुदिता—क ? ^६ समीपेऽश्वे तिष्ठतीति सह—क.

(ख) श्वेतोऽश्वोऽ^१विक्रिन्नाक्षो भवति रोहितो वा
सितजानुरपि वा य एव कश्चित्साण्डः ॥ १० ॥
॥ २१ ॥ ९९१ ॥

[अश्वविशेषणे मतिभेदः]

(भा) ^२अविक्रिन्नाक्षः—^३अलेपनाक्षः । विक्रिन्नाक्ष इत्युपदेशः ।
सहाण्डाभ्यां साण्डः ।

(स) मध्यमाने ^४शक्तेः साङ्गतेस्साम गायति ।
धूमे जाते गाधिनः कौशिकस्य । अरण्योर्निहितो
जातवेदा इति च ॥ ११ ॥ २२ ॥ ९९२ ॥

दशमो खण्डिका ॥

उपावरोह जातवेद इति ^५निर्वर्तमानमभिमन्त्र-
यते ॥ १ ॥ २३ ॥ ९९३ ॥

[अश्वविशेषणधिमतिमूलकसौत्रपक्षान्तरानुत्थितपरिहाराय]

(बु) अविक्रिन्नाक्षः—त्युपदेशः—अकारप्ररूपे प्रमाणाभावात् ।
ननु अविक्रिन्नाक्षो विक्रिन्नाक्षो वा सम्भवति लोकेऽश्वः । तत्रानेनो-
भयशान्त्याख्यातेनानियमेन अश्वमात्रग्रहणे द्वितीयं विशेषणोपादानं
सूत्रकारस्य व्यर्थं स्यात् ; न ; यस्यैकं विक्रिन्नाक्षं अन्यथा चेतत् तस्य
सर्वत्र प्रतिषेध एव ॥

शक्तेः—साङ्गतेः—शक्तेः साङ्गतेरित्यादि सामविशेषः ॥

^१ अविक्रिन्नाक्षो इ—ख. ^२ अस्विन्ननेत्रः (क). ^३ अलेपनः—क. ग.

^४ शक्तिनाहटं साम (क). ^५ निर्वृतमात्रम् (क).

- (भा) ^१ निर्वर्तमानं—पतितमात्रम् ॥
 (सू) अत्र ^२ चतुर्होतृन् यजमानं वाचयति ॥ २ ॥
 ॥ २४ ॥ ९९४ ॥
 (भा) ^३ पञ्चानुवाकाः ऋतुमुखीयवर्जाः चतुर्होतारः ।
 (सू) अजन्नग्निः पूर्वः पूर्वैभ्यः पवमानः शुचिः
 पावक ईढ्यः इति जातमभिमन्त्रयते ॥ ३ ॥ २५ ॥
 ॥ ९९५ ॥
 (बृ) जाते यजमानो वरं^४ ददाति ॥ ४ ॥ २६ ॥ ९९६ ॥
 [पुनःजातग्रहणफलम्]
 (भा) ^० जातमिति वचनात् बलवति जाते वरो वरयितव्यः ॥

[शानजन्तस्य भूतकान्तेन विवरणोपपत्तिः]

- (बृ) निर्वर्तमानं—पतितमात्रम्—अरण्यामुत्पन्नमात्रम् । निर्वर्तमान-
 मिति वर्तमानसामीप्याद्द्वर्तमानप्रत्ययः ॥

पञ्चानुवाकाः—चित्तिस्सुगाथाः । ऋतुमुखीयवर्जाः—
 वाग्धोतेत्येतद्वर्जाः । चतुर्होतार इति—अत्र चतुर्होतृन् यजमानं वाच-
 [चतुर्होतृपदे वचनभेदेन समाख्याभेदः]
 यति । चतुर्होतृन् व्याख्यायाज्यैरुद्गायतीत्यादिषु चतुर्होतृबहुत्वनिर्देशेषु
 चतुर्होतृशब्दः पञ्चानुवाकानां ^० वाचकः । ऋतुमुखीयस्य तु ऋतुमुख
 ऋतुमुखे जहुयादिति सर्वकाम इति तत्रैव विनियोगः । तस्मान्नु हैना-
 श्वतुर्होतार इत्याचक्षत इति श्रुतेः सर्वेषां चतुर्होतृत्वम् । एकवचनप्रयोगे
 पृथिवी होता चतुर्होतृणामित्येष एव ॥

जातमिति वचनात्—जातमभिमन्त्रयत इति ॥

^१ निर्वर्तमानम् (सु. पु.) निर्वातमानम्—ग. छ. ^२ चित्तिस्सुगाथान्
 पञ्चानुवाकान् (रु). ^३ त्रिपसा—क. ^४ पूर्ववदन्वय एव (रु). ^० जातवचनात्—
 क. ^० प्रतिपादकः—स्व. ग. ^१ प्रतिषेध—स्व. निषेध—ग.

[पुनर्यजमानग्रहणफलं पक्षान्तरं च]

दाने यजमानस्य सिद्धत्वात् पुनर्यजमानग्रहणं नयनमपि यज-
मानेन कर्तव्यं स्वयम् अन्यत्र तु त्याग^१मन्नः । अन्योऽपि प्रयच्छति ।
केचित्तु प्रायश्चित्तमग्न्याघेयं यजमानसन्निध्ये यथा स्यादित्येवमर्थं यज-
मानग्रह^२णम् ।

(ख) जातं यजमानोऽभिप्राणिति प्रजापतेस्त्वा प्राणे-
नाभिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यं दीर्घायुत्वाय
शतशरदाय शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे जीवात्सै
पुण्यायेति ॥ ६ ॥२८ ॥ ९९८ ॥

(भा) अभिप्राणनं—उपर्युच्छ्वासः ॥

[पुनर्जातग्रहणफलम्]

(घ) जातेऽग्नौ वरदानं नैमित्तिकमाधानाङ्गमिति दर्शयितुं पुनर्जात-
वचनम् । अतो नाग्निसंस्कारार्थत्वं दृष्टार्थं दानमिति ॥

[भाष्यस्थनयनपदार्थः]

दानेयज—प्रयच्छतीति — अध्वर्यादिगृहप्रापणमपि यज-
मानेन कर्तव्यम् ।

[पक्षान्तराशयः]

केचित्तु—ग्रहणम्—इत्याहुः । दानमित्येव प्राप्ते सति वरदाने
यजमानग्रहणं नैमित्तिकान्तरेऽपि प्रायश्चित्ते यजमानस्य सन्निध्यर्थम् ॥

[र्जातग्रहणलभ्यार्थः]

अभिप्रा—च्छ्वासः—वरस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्राणनं माभूदिति
जातवचनम् ॥

^१ त्यागमात्रे—ग. ड. ^२ णं पुनः—क. ^३ प्रयाणमपि—ख. ग.

(ख) अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽश्रोमाणं तरणिं वीढु-
जम्भं दश स्वसारो अग्रुवस्समीचीः पुमाँ सं-
जातमभिसँ रभन्ताम् । इति जातमञ्जलिनाभि-
गृह्ण सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ समि-
न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्याथैनं प्राञ्च-
मुद्धृत्यासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन रथन्तरे
१ गीयमाने यज्ञायज्ञिये च यथर्ष्याधानेन प्रथमया
व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीभ्यां
प्रथमेन च घर्मशिरसा ॥ ७ ॥ २९ ॥ ९९९ ॥

[अभिग्रहणेकर्ता तद्विशेषश्च]

(भा) अञ्जलिग्रहणाद्याध्वर्यवम् । उत्तरत्रोर्ध्वञ्जु २ नियमादिह सर्वा ३
सीन एव प्रथमायां स्वयमातृष्णायाम् । अन्यत्रानियमः द्वाभ्याम्—
प्रथमद्वितीयाभ्यां व्याहृतिभ्याम् ।

[अभिग्रहणस्याध्वर्यवत्वे हेतूपपत्तिः]

(वृ) अञ्जलिग्रहणाद्याध्वर्यवम्—प्रजापतेस्त्वा प्राणेनेति प्रत्यगाशी-
ष्ठाभावात् । अत एव प्रकृतयजमानकर्तृविच्छेदाय पुनर्जातवचनम् ।

[उत्तरशब्दार्थः]

उत्तरत्रो—र्वासीनः—उत्तरत्र—दक्षिणाग्रथाधाने ।

प्रथमायां च स्वयमातृष्णायाम्—तत्रापि ऊर्ध्वञ्जुद्वितीया-
मिति विशेषनियमात् ।

[व्याहृतिद्वयग्रहणस्य प्रथमद्वितीयविषयत्वेनियामकम्]

द्वाभ्यां—हृतिभ्याम्—त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधातीति श्रुतेः ॥

१ संभारेषु निरधातीति वक्ष्यमाणेनसम्बन्धः । अभिग्रहणमाध्वर्यवम् । अभि-
गृह्णान्यन्नमञ्जलिमग्रेरुपरिकृत्वा । उद्धृत्य ऊर्ध्वाञ्जलिनापृहीत्वा । आसीनः सम्यगासीनः
दक्षिणाप्राक्पूर्वञ्जुरासीन इति विशेषवचनात् । यद्वा दक्षिणाप्राक्पूर्वञ्जुत्वादिनियमो-
नास्तीत्यर्थः (रु). २ मुद्धृत्या—क. ३ श्वेतवारवन्तीययोर्व्य—ख. ४ नियमादिहापि—
ग. ५ वांसीनः—ख. ग. घ. ङ.

(सू) ^१ भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
^२ भार्गवाणामादध्यात् आङ्गिरसां त्वा देवानां व्रत-
 पते व्रतेनादधामीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसस्स्यात् ।
 आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्य-
 न्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो
 व्रतपते व्रतेनादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण
 व्रतपते व्रतेनादधामीति राजन्यस्य मनोस्त्वा
 ग्रामप्यो व्रतपते व्रतेनादधामीति वैश्वस्य । ऋभूणां
 त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकार-
 स्येति यथर्ष्याधानानि ॥ ८ ॥ ३० ॥ १००० ॥

एकादशी खण्डिका ॥

(भा) भृगूणां त्वाङ्गिरसां इत्यस्मच्छास्त्रोक्तमपि लभ्यते । अङ्गि-
 रसाम् इमे भृगव इत्यन्ता भृगवः । अथातोऽङ्गिरसामयास्या इत्यारभ्य
 आत्रेः । अत्रघादीनामादित्यानामिति । अभिषिक्तो—राजा ।
 राजन्यः—क्षत्रियः ।

(सू) भूर्भुवस्सुवरिति व्याहृत्यः भूमिर्भूमेति ^३ सर्परा
 ज्ञियः । धर्मद्विशरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।
 छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ वातः प्राणस्तदय-
 मग्निस्संप्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं लोकाय तन-

(ब्र) भृगूणां—ङ्गिरसां च—भृगूणां त्वाङ्गिरसमित्यविकृतो मन्त्रः
 समस्तपाठात् ।

^१ अथ समाख्याभिरुपदिष्टानियथर्ष्याधानादीनि स्वल्पेण दर्शयति (रु).

^२ भार्गवस्या—स, ^३ चतस्रस्सर्पराज्ञिय इति सत्याषाढः (रु).

याय पितुं पच । अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदय-
मग्निस्संग्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्च-
श्शुक्रा तनूश्शुक्रं ज्योतिरजस्रं तेन मे देदिहि
तेन त्वादधेऽग्निनाग्ने ब्रह्मणेति धर्म^२ शिरांसि ॥
॥ १ ॥ ३१ ॥ १००१ ॥

(भा) यत्ते शुक्र इति तृतीय एव धर्मशिरसि ॥

(सु) यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष
उत पार्थवीर्याः । ताभिस्संभूय सगणस्सजोषा
हिरण्ययोनिर्वहं हव्यमग्ने प्राणं त्वाऽमृत आद-
धाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तारं गुप्त्यै । दिवस्त्वा
वीर्येण पृथिव्यै महिम्नाऽन्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां
तेजसा सर्वपशुमाददे अग्ने गृहपतेऽहे बुध्न्य परिपद्य
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमा-
नाय पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
यो नो अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासतीदमहं तं
त्वयाऽभिनिदधामीति सम्भारेषु निदधाति
॥ २ ॥ ३२ ॥ १००२ ॥

(सु) सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीरूपसश्श्रेयसीश्श्रेयसी
र्दधत् । अग्ने सपत्ना अपवाधमानो रायस्योपमिषमूर्ज-
मस्मानु धेहीत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यजमानो
धर्मशिरांसि चैनमध्वर्युर्वाचयति ॥ ३ ॥ ३३ ॥
॥ १००३ ॥

द्वादशी कण्डिका.

^२त्राणि धर्मशिरांसि तृतीय धर्मशिरः ब्रह्मणेत्वन्तं (रु).

[शमनहोमकालः]

(भा) आधीयमानं—स्थाप्यमानम् । वाचने कृते घर्मशिरसां शमनं

[ज्ञातार्थवाचन]

१ अवगच्छत्यपि २ ग्रन्थे वाचनं वचनात् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रभूतस्वामिभाष्ये पञ्चमप्रश्ने
तृतीयः पटलः.

(म्) ३ अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति ॥ १ ॥

॥ १ ॥ १००४ ॥

(भा) निधानमेवार्धोदिते आहवनीयस्य हिरण्यकेशिनः ॥

[शमनहोमेवाचनानन्तर्यसाधनम्]

(बृ) वाचने—शमनम्—आधीयमानाभिमन्त्रणानन्तरं वाचनवचना-
शब्दशब्दाच्चाभिमन्त्रणेन समुच्चयावगतेः साहित्यावगतेः । अतो वाचनो-
त्तरकालं शमनहोमः ।

[अज्ञानुरनधिकारः]

अवगच्छ—वचनात्—ज्ञाते वचनमिति न्यायेन विदुष-
एवाधिकारात् ।इति आपस्तम्ब श्रौतसूत्रभाष्यवृत्तौ रामाग्निचिह्नकृतायां पञ्चमे प्रश्ने
तृतीयः पटलः

[भाष्ये हिरण्यकेशिश्रद्धणफलम्]

निधानमेवा—केशिन इति—न विकल्पार्थं हिरण्यकेशि-

१ अवगच्छत्यपि ग्रन्थे—क. ग्रन्थे—ख. ग. घ. २ गृहे—ग. ३ अर्धो-
दितेऽग्नेः श्रौतसूत्रपरं यथास्वात्तया प्रारम्भः कार्यः (रु). ४ गमात्साहि—ख. ग.

(सू.) ^१ उदिते—ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ २ ॥ २ ॥ १००५ ॥

[उदितपदार्थः पश्चान्तरं च]

(भा) उदिते—सर्वोदिते ब्रह्मवर्चसकामस्य । अन्तरेणापि कामं वाज-
सनेयिनाम् ॥

(सू.) गार्हपत्ये ^२ प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीपयति

सिकताश्वोपयमनीरु^३पकल्पयते ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ १००६ ॥

(भा) इध्मस्य न संख्या प्रणयनार्थस्य ॥

(सू.) ^४ तमुद्यच्छत्योजसे चलाय त्वोद्यच्छे वृषणे

शुष्मायायुषे वर्चसे । सपत्नतूरसि वृत्रतृः यस्ते

देवेषु महिमा सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।

पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथे तया नो अग्रे जुषमाण

एहि । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो

अध्योषधीभ्यः । यत्रयत्र जातवेदस्सम्बभूथ ततो

[स्थापनपूर्वाङ्गकालः]

(श्रु) ग्रहणम् ; व्यक्तं तस्य मतादित्यर्थः । सम्भारेषु स्थापनात्पूर्वं
पदार्थाः प्रागुदयादेव । इतरथा अर्धोदय आधानानुपपत्तेः ॥

[वाजसनेयिमतेहेतुः]

उदिते—अर्धोदिते—नेयिनाम्—ब्रह्मवर्चसकामामावेऽपि सर्वो-
दिते नित्यः प्रगे इति वाजसनेयिनः ॥

[इध्मसंख्याऽपरिग्रहेहेतुः]

इध्मस्य—र्थस्य—इहानुपदेशात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वाभावात्

^१ तत्र गार्हपत्यस्याप्युदितत्वात्तन्माह सस्याषाढः. सर्वानुदिते ब्रह्मवर्चसकाम-
स्योत (क). ^२ प्रणयनार्थमिध्म (क). ^३ यात्रेण गृह्णाति (क). ^४ तं आदीतमिध्मं
उद्धरति (क).

नो अग्ने जुषमाण एहि । उदु त्वा विश्वे देवा
इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १००७ ॥

(सू) उपरी^१ वाग्नि^२ मुद्यच्छति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १००८ ॥

[उद्यमनं विशेषः]

(भा) उद्यमनमिधमगतस्याग्नेः उपरि गार्हपत्यस्य ॥

(सू) उद्यतमुप^३यतं धारयति ॥ ६ ॥ ६ ॥ १००९ ॥

(भा) ^४उद्धृतस्य सिकताभिर्धारणम् ॥

(सू) अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे^५ यजमानमग्निं^६ तनूर्वा-
चयति या वाजिभ्येः पशुषु पवमाना प्रिया
तनूस्तामावह या वाजिभ्येरप्सु पावका प्रिया
तनूस्तामावह या वाजिभ्येरस्त्र्ये शुचिः प्रिया
तनूस्तामावहेति^७ धारयत्येवाग्निम् ॥ ७ ॥ ७ ॥
॥ १०१० ॥

[वाजिग्रहणफलं पश्चान्तरं च]

(भा) या वाजिभित्यश्वस्याभिधानात्कमण्डरुवादौ निवृत्तिः । आदित्यस्य
वाजिभ्येनाभिधानादनिवृत्तिरुपदेशः तस्य सर्वत्रावस्थानात् ॥

[उपर्युद्यमनेमानम्]

(वृ) उद्यमन-पत्यस्य—उपरीवाग्निमुद्धृष्यादिति वचनात् ॥

उद्यतस्य-सिकताभिर्धारणम्—उद्यतस्य—गार्हपत्योपरिस्थित-
स्यैव ।

[उपदेशपश्चाशयः]

आदित्यस्य-स्थानादिति—वायुस्सप्तिः अदित्यो वाजी इति

^१ इव ईषदधे. ^२ अग्निमुद्धरन् किं चिदुद्धृष्यात्—(रु). ^३ सिकताभिस्स-
पृष्टात्—(रु). ^४ उद्यतस्य—क. घ. ड. ^५ निहितमुखं—स्व. ^६ अश्वस्य
दक्षिणे कर्णेवदन् यजमानं वाचयति—(रु). ^७ ननिदधाति—(रु).

(स्र) अथाग्नीध्रो लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा चोर्ध्व-
हुरासीनो दक्षिणमग्निमादधाति यज्ञायज्ञीये गीय-
माने यथर्ष्याधानेन द्वितीयया व्याहृत्या तिसृभि-
स्सर्पराज्ञीभिर्द्वितीयेन च धर्मशिरसा ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत
पार्थिवीर्याः । ताभिस्संभूय सगणस्सजोषा हिरण्य
योनिर्वह हव्यमग्ने । व्यानं त्वामृत आदधाम्य-
न्नादमन्नाद्याय गोप्तारं गुप्तयै । दिवस्त्वा वीर्येण
पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा
सर्वपशुमादधे । अग्नेऽन्नपा मयोभुव सुशेव दिवः
पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाच्छोकं विन्द यजमानाय
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
यो नो अग्ने निष्टयो योऽनिष्टयोऽभिदासतीदमहं
तं त्वयाऽभिनिदधामीति संभारेषु निदधाति ॥
॥ ८ ॥ ८ ॥ १०११ ॥

अग्नेदशी स्वष्टिका ॥

[शमने कर्ता तत्कर्तृत्वेहेतुश्च]

(भा) शमनमपि दक्षिणाग्नेराग्नीध्र एव अध्वर्यो व्यापृतत्वात् ॥
निर्देशात् तस्य च ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात् कमण्डलुवादावप्य-
निवृत्तिः ॥

[शमनहोमे आग्नीध्रकर्तृकत्वोपपत्तिः]

(षु) शमनमपि—व्यापृतत्वात्—यद्यपि होमे अध्वर्योः सामान्यतः
प्राप्तिः आग्नीध्रस्य चाधानविधानम्; तथाऽप्यध्वर्योरन्यत्र व्यापृतत्वात्
अग्नीध्र एव शमनहोमं कुर्यात् ॥

१ गार्हपत्या-योर्ध्व-स्र.

(ख) यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यश्चाद्रो वाऽसुर इव
बहुपुष्टस्यात्तस्य गृहादाहृत्यादध्यात्पुष्टिकामस्य ॥
॥ १ ॥ ९ ॥ १०१२ ॥

(भा) असुर इव ^२निश्चर्यः । बहुपुष्टो—बहुधनः ॥

(ख) गृहे ^३त्वस्य ततो नाश्रीयात् ॥ २ ॥ १० ॥
॥ १०१३ ॥

^४अम्बरीषादन्नकामस्य वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्म-
वर्चसकामस्य ॥ ३ ॥ ११ ॥ १०१४ ॥

[दक्षिणाग्नेराहरणापादानम्]

(भा) अम्बरीषो ब्राह्मम् । योनित एवाहरणमहरहरपि दक्षिणाग्नेः ॥

(ख) वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उद्भियमाणे*
प्राचीमनुप्रदिशमित्येषा । विक्रमस्व महा^५असि वेदि-
षन्मानुषेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि प्रजया च

(वृ) असुरइवानिश्चर्यः—शोभना राः यस्य नास्तीत्यसुरः ।

बहुपुष्टो बहुधन इति—बहुपुष्टोऽपि लोभादिना धनरहित
इव यो वर्तते तस्य गृहात्पुष्टिकामस्य ॥

अम्बरीषो—ब्राह्मं—भर्जनपात्रम् ।

[अम्बरीषस्यापियोनित्वोपपत्तिः]

योनितए—आग्नेः—अहरहरेण दक्षिणत आहरन्तीत्यत्राम्बरी-

^६वादिभ्योऽपि ॥

^१असुरनिदर्शनं च पोषातिशयदर्शनाधम् । सहितुशंसः बलिष्ठश्च सन्
पुंसः पुंसो धनमादायस्कीततररोभवति—(र). ^२निष्कृपः—क. ^३अस्य
बहुपुष्टस्य गृहे ततोनाश्रीयात् यजमानः—(र). ^४ब्राह्मम्—(र), अत्र बोधायन.—
आपि वा गार्हपत्यादेवान्वाहार्यपचनमादधति । लिङ्गं नात्रप्रदर्शितं 'तस्य त्रेधा-
मादिमानं व्वीहदिति । विष्कृलाद्विलवती वैकवीनय इत्येक इत्याश्वलायन.—(र).
^५पद्धारिभ्योऽपि—वा.

धनेन च । इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायः आभिः
प्रजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी
मध्ये वसोदीदिहि जातवेदः इति प्राञ्चोऽश्व-
प्रथमा^१ अभिप्रव्रजन्ति ॥ ४ ॥ १२ ॥ १०१५ ॥

[प्रव्रजन मन्त्र पठित्व बहुवचनोपपत्ती पक्षान्तरं च]

(भा) प्रव्रजनमन्त्रा अध्वर्युयजमानयोः । अध्वेन सह बहु^२ वच-
नम् ॥ केचिदश्वहर्तुरपि^३ मन्त्राः ॥

(घ) ^४दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा वर्तयति याव-
च्चक्रं त्रिः परिवर्तते ॥ ५ ॥ १३ ॥ १०१६ ॥

[रथचक्रप्रवर्तनदेशः]

(भा) दक्षिणत^५ आहवनीयायतनस्य रथचक्रप्रवर्तनम् ॥

(सू) पदकृत्वो द्वेष्यस्य ॥ ६ ॥ १४ ॥ १०१७ ॥
जानुदग्ने धारयमाणस्तृतीयमध्वनोऽग्निं हरति

[अभिप्रव्रजन्तीति बहुवचनोपपत्तिविवरणम्]

(च) प्रव्रजनम-वचनमिति—अश्वस्य मन्त्राभावेऽपि गमनस्य
विद्यमानत्वात् बहुवचनमविवक्षितम् ।

केचिदश्वहर्तुरपि मन्त्राः—अश्वनयनकर्तुरपि^६ मन्त्राः बहु-
कर्तृकसमग्रक क्रियासिध्यर्थम् ॥ ४५ ॥ ९०१ ॥

[आहवनीयाप्रहणहेतुः]

दक्षिणत-वर्तनम्—प्रणीयमानस्वामेर्भाविनीमवस्थामाश्रित्या-
हवनीयशब्दः ॥ ४६ ॥ ९०२ ॥

^१ अध्वयजमानोपेक्षया बहुवचनम् तेन गमनं मन्त्रायजमानस्यापि भवन्ति.

^२ वचनात्-क. ^३ मन्त्रा-घ, क. ^४ दक्षिणतो विहारस्य गमयति चक्रं

तथावधिः परिवर्तते (क). ^५ अहवनीयस्य ग, क. ^६ मन्त्र-घ.

नाभिदग्ने ^१ तृतीयमास्यदग्ने तृतीयम् । न कर्ण
दग्नेमत्युद्गृह्णाति ॥ ७ ॥ १५ ॥ १०१८ ॥

[आस्यपदार्थः]

(भा) जानुदग्ने—जानुप्रमाणे । एवमुत्तरयोः ।

आस्यग्रहणेन सर्वस्य मुखस्य ग्रहणम् ॥

(सू) ^२ यद्युद्गृह्ण निगृह्णीयान्मुखेन संमायादध्यात् ॥
॥ ८ ॥ १६ ॥ १०१९ ॥

[उद्ग्रहणपरिमाणोलङ्घने प्रायश्चित्तं मतान्तरं च]

(भा) यद्युद्गृह्णनिगृह्णीयात् जानु^३दग्नादिपरिमाणानीन्धैर्धारयेत् ।
मुखेन संमाय स्यापनं प्रायश्चित्तम् । ^४समानं तुल्यधारणम् विहितदेशा-

(वृ) जानुदग्ने—जानुप्रमाणे—एवमुत्तरयोः—नाभिकं कर्णप्रमा-
णात् ।

[आस्यपदस्यार्थत्रिदोषपरताहेतुः]

आस्यग्र—ग्रहणम्—न कर्णदग्नेमिति प्रतिषेधात् ॥

[भाष्यदर्शितप्रायश्चित्तपक्षयोर्विवरणम्]

यद्युद्गृह्ण—धारयेत्—विहितपरिमाणादूर्ध्वं नीत्वा परिमाणानी-
न्धैर्यदि धारयेत् ; तदा ;—

समानं—श्चित्तम्—दक्षिणामौ ।

^१ षट्कृतोवावत्परिवर्तत इत्यनुषङ्गः (६). ^२ द्वितीय—क. ^३ यदिजान्वादि
प्रमाणाभ्यांवादि प्रमाणेऽग्निमुद्गृह्य ततः प्रमाणात् पुनर्नोचैः सृष्टोवात् तदा एनं मुख-
तुल्यं धारयित्वा आदध्यात् तदेवात्र प्रायश्चित्तमिति भावः (६). ^४ दग्नेपरि—ङ.
^५ समानतुल्याधारणम् ?—ङ.

(भा) दूर्ध्व^१नयने सवप्रायश्चित्तम् । उपदेशः यद्युद्गृह्य निगृहीयादेतदेव प्रायश्चित्तम् । मुखेन संमायाधानं नित्यम् ॥

(सू) नाग्निमादित्यं च व्यवे^२यात् ॥९॥१७॥१०२०॥

(सू) ^३दक्षिणतः परिगृह्य हरति ॥१०॥१८॥१०२१॥

(सू) अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति ॥११॥१९॥१०२२॥

(सू) अर्धाध्वे हिरण्यं निधाय नाकोऽसि ब्रध्नः प्रतिष्ठा संक्रमण इत्यति^४क्रामति ॥ १२ ॥ २० ॥ १०२३ ॥

[हिरण्यनिधाता]

(भा) अर्धमध्वनोऽध्वार्धम् । अर्धाध्वे हिरण्यनिधानाद्याध्वर्यवम् ॥

(सू) प्राञ्चमश्वमभ्यस्थाद्विश्वा इति दक्षिणेन पदो-

(वृ) उपदेशो-यश्चित्तम् — विहितपरिमाणादूर्ध्वनयने नीचैर्धा-
रणमेव ॥

[संमायाधानानित्यत्वे सूत्राशयः]

मुखेन-नित्यम्—अस्मिन् पक्षे यद्युद्गृह्य हरेदित्यध्या-
इत्यान्वयः ॥

[नाग्निमादित्यंचेति सूत्राभिप्रायः]

नाग्निमा-यात्—अध्वर्युरात्मनः पश्चादग्निं न हरेत् । यस्मिन् प्रायश्चित्ताधाने पश्चादेवादित्यः तदा पश्चादेव न पुरस्ताद्यवाये सर्व-
प्रायश्चित्तम् ॥

[निधातृविशेषप्राहकमानम्]

अर्धमध्वनोऽध्वार्धम्—ध्वर्यवम्—तत्र हिरण्यं निधायेति
वक्तव्ये अर्धाध्वग्रहणात् प्रकृतकर्तृविच्छेदः ॥

^१ नयने प्रायश्चित्तमित्युपदेशः—ऊ. ^२ अग्रथगारस्थानामयमन्तरागमनप्रतिषेधः

(क). ^३ आत्मनो दक्षिणतः प्रसारिताभ्यां इस्ताभ्यां धारयन् हरति (क).

^४ अध्वर्युरितिशेषः (क).

(सू) ^१ उत्तरतस्संभारानाक्रमयति । यथाऽऽहितस्याग्ने-
रङ्गाराः पदमभ्यववर्तेरन्निति ॥१३॥२१॥१०२४॥
प्रदक्षिणमावर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाक्रम-
यति ॥ १४ ॥ २२ ॥ १०२५ ॥

(भा) द्वितीयस्याक्रमणमन्त्रस्य कमण्डल्वादौ निवृत्तिः अर्बच्छ-
ब्दात् अनिवृत्तिरुपदेशः ॥

(सू) ^२ पुरस्तात्प्रत्यञ्चमश्वं धारयति ॥ १५ ॥ २३ ॥
॥ १०२६ ॥

(भा) पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यञ्चुत्सोऽश्वो धार्यते ॥

(सू) ^३ पूर्ववाडश्वो भवति ॥ १६ ॥ २४ ॥ १०२७ ॥
[पूर्ववादपदार्थः]

(भा) पूर्वे वयसि वहतीति पूर्ववाद ॥

[द्वितीयाक्रमणमन्त्रस्यानिवृत्तिपक्षे हेतुः]

(बु) द्वितीयस्याक्रमणमन्त्रस्य निवृत्तिः—यदक्रन्द इत्यस्य ।
अर्बच्छब्दात्—अग्निर्वा अर्बेत्यभिधानात् ।
अनिवृत्तिरुपदेशः—कमण्डल्वादावपि ।

[तादृगश्वपरिग्रहप्रकरणम्]

पूर्वे-वाद—अश्वः । उपतिष्ठत्यश्व इत्यादिषु ।

^१ उत्तरतः—उत्तरेण पार्श्वेन । पार्श्वेन आक्रमयेदिति श्रुतेः । इतिः प्रकारार्थः ।
तथा नामसंभारानाक्रमयति : यथा तेषु आहितस्य अग्नेः अङ्गाराः तत्पदमभ्य-
ववर्तेरन् तत्रैव स्वयमेवपतिष्यन् इत्यर्थः ! (६). ^२ आक्रमणं तं चाश्वं आहवनी-
यायतनस्य पुरस्तात् प्रत्यञ्चुत्सं धारयतीत्यर्थः तथा प्रदक्षिणमावर्त्य प्रत्यञ्चमाक-
्रमयतीति कल्पान्तराणि । द्वितीयमपि प्राग्भवेवाक्रमण्य ततः प्रत्यञ्चुत्सोधार्य इत्येके
(६). ^३ पूर्ववाद युवा । अश्वं पूर्ववाडमिति युवानमित्येवेदमुक्तं भवतीति बोधायनः
(६).

(सू.) तदभावेऽनङ्गान् पूर्ववा^१ डेतानि कर्माणि करो-
तीति पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति ॥१७॥२५॥१०२८॥

चतुर्दशी खण्डिका ॥

[अश्वानुकल्पः]

(भा.) एतानि कर्माणि—अग्निमन्थनस्वापनादीनि करोति ॥
प्रतिनिधिः पूर्ववाडनङ्गान् ॥

(सू.) ^२कमण्डलुपद आदधातीति बह्वृच ब्राह्मणम् ॥
॥१॥२६॥१०२९॥

(सू.) अजस्य पद आदधीतेति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥
॥२७॥१०३०॥

[पदशब्दगौणताविधानद्वयफलं च]

(भा.) कमण्डलुः—करकः तस्य मूले पदोपचारः । स चाजस्य

[प्रतिनिधिस्तम्भवः]

(वृ) प्रतिनिधिः—ङ्गान्—तदभावे इति वचनात् ।

^१ एतानि कर्माणि—उपतिष्ठत्यत्र इत्यादीनि तत्र अश्वप्रतिनिधित्वात् अनङ्ग-
द्यपि अश्वानुज्ञानां मन्त्राणां अनिष्टतिः । अत्र कमण्डल्वोस्तु निवृत्तिः । अश्ववि-
कल्पत्वात् (*). ^२ अस्ति कमण्डलुशब्दः पशुजातिविशेषवचनः यथा चतुष्पाद्भूषो
डाण्ड्येन शाब्दिकरूपेण दाहृतं कामण्डलेय इति । विवृतं च कमण्डल्व्यादिशब्दाः पशु-
जातिविशेषवचना इति । अस्ति च करकवचना इति । तत्र पशुवचनोऽयमिष्यतेन
करकवचनः पशुशब्दमध्यपीठत्वात् पदशब्दसमभिव्याहारात् । न च करक-
पुष्टे पदोपचार इति वाच्यम् ; मूलार्थे संभवत्युपचाराश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अश्वस्य
पदे अजस्य पदे इति पूर्वोपराभ्यां वैलक्षण्यप्रसङ्गात् (*).

(भा) ^१प्रव्रजनप्रभृति विकल्पते ।

[विधौ विषयव्यवस्थामतिभेदश्च]

पूर्वमश्वकर्तृकम् । उपदेश एतानि कर्माणि करोतीत्यनुवर्तयति ।

अतः कमण्डलुरजश्च मन्थनाद्येव ॥

(सू.) अथ यजमानश्शिवा जपति ये ते अग्ने शिवे तनुवै विराद् च स्वराद् च ते मा विशतां ते मा जन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सम्राद्चाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभ्वी च प्रभृतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादधे इति ॥ ३ ॥ २८ ॥ १०३१ ॥

(सू.) ^२यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति ^३ताभिरेनं परा भावयति ॥ ४ ॥ २९ ॥ १०३२ ॥

(श्रु) पूर्वमश्व-कर्तृकम्-कमण्डलुपद आदधीतेत्याधानमात्रविघनात् । उपदेश-र्तयतीति—न प्रव्रजनादीनि । एतानीति ^४वचना-दशेषाणि ॥

[प्रस्थापनमन्त्राः]

यास्ते अग्ने-स्थापयति—यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति त्रयाद्यं ^५द्विष्यादिति ॥

^१ प्रव्रजनाप्रभृति विकल्पते-ग. प्रव्रजनादिविकल्पते-क. ^२ अनेन पारश्वरेण यजुषा द्वेष्यं प्रति प्रहिणोति तं घोरतनुविशिष्टमग्निं मन्त्रलिङ्गात् । ताभिरिति घोरतनुनां परामर्शः । मन्त्रार्थत्वेन आसां बुद्धिस्थत्वात् पराभावनं-उत्सादनम् (६). ^३ ताभिरेवं (पाठ). ^४ वचनादशेषात् । वचनाविशेषात्.-घ. ^५ द्विष्या-दित्येतत् अमुञ्चान्तम्.

[एतन्मन्त्रसाध्यं कर्म पराभवस्वरूपं च]

(भा) यास्ते अग्ने घोरा इति पारक्षुद्रः । तेन द्वेष्यार्धमग्निं पस्थापयति । तामिस्तनूभिर्घोराभिः । पराभावः—सर्वनाशः । न च स्थानलाभः शत्रुं पराभावयति ॥

(सू) ^२ अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति ॥ ५ ॥ ३० ॥

॥ १०३३ ॥

(भा) अरण्येऽनूच्यन्त इत्यरण्येऽनुवाक्याः घोराः । ताश्च वक्तव्या भवन्ति । अनुवाकद्वयमुभयत्र ॥

[तस्य पारक्षुद्रत्वं नेति पक्षः पक्षान्तरं च]

^३ उपदेशो न पारक्षुद्रः । ^४ केचिदनुवाकममु^५द्रच्छान्तमिच्छन्ति ।

(वृ) सर्वनाशः न च स्थानलाभः—कचिदप्यनवस्थानं शत्रोः

[अरण्येनूवाक्यशब्दतो भागः तद्विनियोगश्च]

अरण्येनू—घोराः—यास्ते अग्ने घोराः यास्ते अग्ने घोरास्त्रि-
कच्येस्यनुवाकद्वयम् । क्षुञ्च तृष्णा चेत्याधाः घोरास्तनुवः ॥

ताश्च वक्त—यत्र—पराभावे नितमने च ।

[अपारक्षुद्रत्वोपपत्तिः]

उपदेशो न पारक्षुद्रः—सूत्रकारेण यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इत्युक्त्वा अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति निर्देशात् । अरण्येऽनुवाक्यैकदेश-
घोरतनूनामेव विधानं सूत्रकारेण कृतमिति न शास्त्रोक्तयजुःप्रयोग इति ।

[केचिदितिपक्षे भाष्यदर्शितमन्त्रपरावध्युपपत्तिः]

केचिदेक-^६न्तमिह—विनियुक्तविनियोगासम्भवादनुवाकद्व -

^१ भङ्गः—क. ऊ. ^२ घोरास्तनूवप्रयोक्तव्या भवन्तीत्यर्थः । ताश्च यास्ते अग्ने त्रिकच्येस्यनुवाका (रु). ^३ उपदेशोऽनुवाकद्वयमेव न पा—क. ^४ केचिदेकमनुवाकममुं—क. ^५ गच्छान्तमिह तथोपरमुत्तरत्र—क. ^६ च्छान्तमिति हेतुविनि—ख. ग.

(भा) तथोत्तरं परत्र ॥

(म्) यदिदं दिवो यददः पृथिव्यास्संविदाने रोदसी
संबभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाश्शम्भूः
प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः इत्यभिमन्व्य पुरस्तात्प्रत्यङ्
^१ तिष्ठन्नाहवनीयमादधाति ॥ ६ ॥ ३१ ॥ १०३४ ॥

(भा) अभिमन्त्रणं कृत्वा प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति पुरस्तादाहवनीयायतनस्य।

(म्) बृहति गीयमाने इयैतवारवन्तीययोर्ब्रह्मायज्ञीये
च यथर्ष्याधानेन सर्वाभिर्व्याहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्प-
राज्ञीभिस्तृतीयेन च धर्मशिरसा यास्ते शिवास्तनु-
वोजातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।
ताभिस्संभूय सगणस्सजोषा हिरण्ययोर्निर्वह
हव्यमग्ने । अपानं त्वाऽमृत आदधाम्यन्नादमन्ना-
द्याय गोप्तारं गुप्तथै दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै
महिम्नाऽन्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा सर्व-
पशुमादधे । अग्ने सम्राड्जैकपादाहवनीय दिवः

(बृ) यस्य ^३व्यवस्थयोन्नेतव्यम् । तत्र प्रथमं पराभावेऽमुंगच्छान्तं तदन्तस्य
निर्देशात् । सर्वत्र पाप्मा द्वेष्यः व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छ-
न्तीति वचनादिति भाष्यकारवचनात् योऽस्मान् द्वेष्यीति ^४पापे
असम्भवादमुङ्गच्छान्तमेव ॥

तथोत्तरं परत्र—खिक्चेत्येतदपि अमुंगच्छान्तं परत्र नितमने
इति केचित् ॥

^१ तिष्ठन्नेवादधाति । प्रहस्तिष्ठन् इति तु भारद्वाजः (रु). ^२ यस्याय-
तनस्य-क. ^३ व्यवस्थयो-घ. ^४ पाप्मानवसम्.

(सू) पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमानाय ।
 पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
 यो नो अग्ने निष्टयो योजनिष्टयोऽभिदासतीदमहं तं
 त्वयाऽभिनिदधामीति सम्भारेषु निदधाति ॥ ७ ॥
 ॥३२॥१०३५॥

पञ्चदशो खण्डिका ॥

(भा) व्याहृत्यादि घर्मशिरोन्त^१ मध्वर्युणोक्तं पश्चादाह-
 यजमानः ॥

(सू) आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । अहं
 त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव यो-
 निरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे
 लोककृज्जातवेद इत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यज-
 मानः ॥ १ ॥ ३३ ॥ १०३६ ॥

(सू) ^२ व्याहृतीस्सर्पराज्ञीर्धर्मशिरांसीति सवेष्वा-
 घानेषु यजमानोऽनुवर्तयते येनयेनादधाति ॥ २ ॥
 ॥ ३४ ॥ १०३७ ॥

(भा) येन येन यजुषा यं यमग्निमादधाति ^३ स्थापयति ॥

(सू) ^४ नाहितमनभिहुतमग्निमुपस्पृशति आज्येनौषधी-
 भिश्च शमयितव्यः ॥ ३ ॥ ३५ ॥ १०३८ ॥

^१ मध्वर्युणोक्ता पश्चादाधानम्—ग. ड. ^२ एतस्मिन् त्रये येन येन मन्त्रेणा-
 ध्वर्युः आग्नेयो वाऽग्निमादधाति तं तं मन्त्रं तेन तेन सह पठति यजमानः (३).
^३ येनमादधाति—क. ^४ तीक्ष्ण इनाधमग्निः नाशमितः स्पृष्टव्यः (४).

[शमने प्रकारभेदाः पक्षान्तरं च]

(भा) अकृतशमनो^१ऽग्निर्न स्पष्टव्यः । आज्येनौषधीभिश्च शमयितव्यः । सर्वेष्व्वाधानेष्व्वाहुतित्रयेण^२ नाहवनीय एव । उपदेश^३ एकैकया शमनम् तृतीयया सभ्यावसथ्ययोरपि । बोधायनमतिश्च शमनं व्याहृतीभिरग्नीन् शमयित्वेति । केचिदक्षिणाग्रघाहवनीययोरिदानीं कुर्वन्ति । नास्त्यभिमर्शनं नार्थः पूर्वमिति ॥

[आहुतित्रयस्य सर्वसाधारण्यनिर्वाहः संवादश्च]

(वृ) सर्वेष्व्वाधानेष्व्वाहुतित्रयेण—व्यस्तनिर्देशोऽपि संसृष्टाभ्यामेव होमः । औषधीराज्ये निघायेति हिरण्यकेशिवचनात् । आहुतित्रयनिर्देशश्च । इतरथा षड्भवन्ति ॥

[आहवनीयमात्रविषयत्वशङ्कापरिहारौ]

नाहवनीय एव—यद्यपि तदनन्तरमुक्ताः अनभिहुतस्योपस्पर्शननिषेधात् सर्वाग्नीनां शमनहोमाः ॥

[पक्षान्तरयोराराधयः]

उपदेशए—मतिश्च—अग्निपृथिवीगायत्रघादीनां गार्हपत्यादिषु व्यवस्थया संबन्धो मन्त्रगतानाम् । अत एकैकया । बोधायनमताश्च व्यवस्था । अथवा बोधायनमतिश्च ॥

सर्वत्र—यित्वेति—सर्वत्र व्याहृतिभिश्च शमनहोम इति बोधायनः ॥

[पूर्वमभिमर्शनवैफल्योपपत्तिः]

केचिदक्षिणा—पूर्वमिति—तेष्वभिमर्शनकार्याभावात् । अस्मादेवाहवनीयोद्धरणे गार्हपत्यस्य काष्ठादिस्पर्शव्यवहितस्पर्शस्याप्युपस्पर्शनत्वेनाभ्यनुज्ञानादकृतशमनस्याग्नेः काष्ठादिव्यवहितस्पर्शनमपि न कर्तव्यम् । आज्येनौषधीभिश्च जुहोतीति पुनर्वचनं समिदाधानेन विकल्पार्थम् ॥

^१ शमनो नस्पष्ट-क. ^२ आहुतित्रयेण नाहुतित्र-क. ग. ^३ एकैकया-ग.

(सू) ^१या ते अग्ने पशुषु पवमाना प्रिया तनूर्या
पृथिव्यां वामौ या रथन्तरे या गायत्रे छन्दसि तां
त एतेनावयजे स्वाहा ! या ते अग्नेऽप्सु पावका
प्रिया तनूर्यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये या
त्रैष्टभे छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा । या ते
अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूर्या दिवि याऽऽदित्ये या
बृहति या जागते छन्दसि तां त एतेनावयजे
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाज्यमौषधीश्च जुहोति ॥
॥ ४ ॥ ३६ ॥ १०३९ ॥

(सू) समिध आदधातीत्येके ॥ ५ ॥ ३७ ॥ १०४० ॥

(सू) ^२ब्रह्माग्रथाधेये सामानि गायति ॥ ६ ॥
॥ ९२६ ॥ ३८ ॥ १०४१ ॥

(सू) प्रतिषिद्धान्येकेषाम् ॥ ७ ॥ ३९ ॥ १०४२ ॥

(सू) व्याहृतीभिरेवोद्गीथं भवतीति वाजसनेयकम् ॥
॥ ८ ॥ ४० ॥ १०४३ ॥

षोडशां खण्डिका.

[व्याहृत्युद्गीथे गाता]

(भा) व्याहृतीभिरुद्गीथं—उद्गानं अध्वर्युणैव प्रयुज्यमानासु ॥

^३[अध्वर्योर्गातृत्वसिद्धिः]

(वृ) व्याहृतीभिर्ज्यमानासु—अतः प्रथमया व्याहृत्येति प्रयोग-
काले गानविशिष्टप्रयोगोऽध्वर्योः व्याहृतीभिरुद्गीथमित्यत्र कर्त्तव्यतरानु-
पदेशात् ॥

^१ समानोऽयं विधिस्सर्वाग्नीनाम् ; नाहितमनाभिहुतमाग्निमुपलृशतीति सामान्य-
निर्देशात् । पूर्वोत्तरयोरपि विध्योस्सामान्याधिकारत्वात् विकल्पं चाह भरद्वाजः ।
आधानानन्तरं सर्वमग्नेरेकैकं यामयेदाहवनीयं वेति (६). ^२ छन्दोगानां तु ब्रह्मो-
द्गात्रोर्विकल्पः (६). ^३ अत्रप्र-घ.

[सामविधिनिषेधव्याहृतिपक्षाख्य इति तत्रापि व्याहृते-
रुच्चारणं ब्रह्मकर्तृकमिति]

(भा) ^१केचित्कल्पत्रयम्; प्रतिषेधादक्रिया साम्नाम्; क्रिया वा *
विधानात्; उद्गानकाले व्याहृतिगानम् । केचिदुच्चारणं ब्रह्मणः ॥

इति श्री आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये
पञ्चमेऽप्रश्ने चतुर्थः पटलः.

(सू) ततस्सभ्यावसथ्यावादधाति लौकिकमग्निमा-
हृत्य मथित्वाऽऽहवनीयाद्वा यथर्घ्याधानेन ॥
॥ १ ॥ १ ॥ १०४४ ॥

[सामविधिनिषेधव्याहृत्युद्गीथादिपक्षाणामुपपत्तिः]

(वृ) केचित्-साम्नाम्—उपवीता वा अस्याग्नयो भवन्तीत्यादिना
प्रतिषेधात् ॥

क्रियावा-तिगानम्—रथन्तरमभिगायत इत्यस्मिन् काले
व्याहृतिभिरुद्गानं ब्रह्मणेति ॥

केचिदुच्चारणं ब्रह्मण इति—कल्पान्तरम् । व्याहृतीभिरेवो-
द्गीथं भवतीत्युद्गानकाले व्याहृतीनामुच्चारणं ब्रह्मणा । प्रकृतत्वा-
द्ब्रह्मणः ॥

इति कौशिकेन रामेणाग्निचितादृक्तायाम् आपस्तम्बश्रौत-
धूर्तस्वामिभाष्यकृतां पञ्चमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः.

[त्रयाणामेवाग्नीनामाधानमित्यत्रमानन्]

(भा) ^१ विकल्पेनाधानं सभ्यावसथ्ययोर्हिरण्यकेशिमतात् । प्रतिषिद्धौ सभ्यावससथ्या^२वैकेषामिति गार्हपत्यादपि दक्षिणाग्नेराधानम् । यत्रेषाऽग्निराधीयत इति । ^३ आश्वलायनश्चैकयोनय इति । यत्रेषाऽग्निराधीयत इत्येतदेवामि^४त्रयंस्य विधायकम् । ^५ अन्यत्राविधानादनुवादसरूपो विधिः । यथा यद्येनां नालभेत वायव्यस्य शिर उपदध्यादिति । ^६ अतश्च त्रयाणामेवाधानमुक्त्वा इष्टय उक्ताः अस्माकम् ॥

[यत्रेषाग्निरित्यादेरग्नित्रित्वपरत्वोपपत्तिः]

(वृ) गार्हपत्या—धानम्—यत इति—त्रिधाभूतोऽग्निराधीयत इति । ननु अनुवादसरूपोऽयम् ! सत्यम् —

यत्रेषा—विधायकम् । अन्यत्रा—विधिः—पञ्चमलकारान्ततया विधायक एव ॥

यथा यद्येनां—ध्यादिति—यदि नालभेतेति शास्त्रान्तरे पञ्चपशूनामनुवादसरूपो निषेधः ॥

अतश्चत्र—अस्माकम्—इतरथा इष्टिविधानं सर्वान्ते स्यात् ।

^१ यद्यर्थाधानमेवानयोराधानमन्त्रः । नित्यमाधानं सभ्यावसथ्ययोः सूत्रकारमतात् । वैकल्पिकं चाहुः सत्याषाढबोधायनमरद्वाजाः । श्रुत्यापि तयोराधानविकल्पोऽवसीयते ; उभयथाऽपि लिङ्गोपलम्भात् । आधाने तावत् ; तस्मादेतावन्तोऽप्रय आधीयन्ते पाञ्च वा इदं सर्वमिति । विपर्यये च यत्रेषाग्निराधीयते इति तथा त्रयाणामाधानमुक्त्वा अनन्तरं इष्टिविधानं च अग्नित्रित्वे लिङ्गम् । आचार्येणापि क्वचिदग्नित्रयाणां अनुक्रमणं इतरयोः अनित्यत्वाभिप्रायमित्येके यथा मन्येत् गार्हपत्यं वा प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः समाप्येतरावित्यादौ । तस्माद्विकल्पो युक्तः । बोधायनस्त्वत्रानुग्रहमुक्तवान् ^२ आहवनीये वा सभ्यावसथ्यसङ्घत्स्य इति । भारद्वाजश्चाह—
^३ अथ सभ्यावसथ्यौ न शक्यात् यो नित्यस्तस्मिन् मन्त्रप्रयोग इति (६). ^४ वैतेषा-क. ^५ आश्वलायनस्य वैक-क. ^६ त्रित्वस्य-क. ^७ अन्यत्राविधाना-ङ्.

^८ ततश्च.

[पञ्चानामाधानमित्यत्र प्रमाणं तत्फलं विकल्पः^१]

(भा) उत्तमेऽनुवाके तु पञ्चानामाधानं नित्यानुवादसरूपेण । तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते ब्राह्मणेनेति अतो विकल्पः । मुख्येन प्रदर्शनं ब्राह्मणेन । अतस्सर्ववर्णा^२नामपि पञ्चत्वम्^३ अधिदेवने राजन्यस्य होमदर्शनात् ॥

[राजन्यस्यैव जनसभासम्भवः]

^४ एवं वा पञ्चोप^५पद्यन्ते^६ब्राह्मणे प्रविष्टेति । ^७ तथा सति सभाभावात् ब्राह्मणस्य । पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेति लिङ्गात्

[तस्मादेतावन्त इत्यादेस्तत्पञ्चत्वपरत्वोपपत्तिः]

(वृ) उत्तमेनु—ह्मणेनेति—पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टा इत्युक्त्वा तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते इति पञ्चाग्नयो विहिताः त्रैवर्णिकानाम् पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्योपलक्षणात् । सापञ्चममुद्रकामत् अग्नीन् वाव सा तान् व्यक्रमतेत्यादिप्रकृतत्वाच्च ॥

[अतो विकल्प इति भाष्यपूरणम्]

अतो विकल्प इति—त्रैवर्णिकानाम् । अग्नित्रित्वपञ्चत्वयोः ।

[पङ्क्तिर्वा ब्राह्मणे इत्युदाहरणमात्रम्]

मुख्येन—ह्मणेनेति—पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टेत्यत्र ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः ॥

अतस्स—ञ्चत्वविधिः—अविशेषेण विधानात् । किञ्च—

अधिदे—दर्शनात्—ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

[प्रकारान्तरेणाब्राह्मणयोः पञ्चाग्निसिद्ध्युपपत्तिः]

एवं वा—विष्टेति—पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टेत्यत्र अकार-प्रक्षेपेण राजन्यवैश्ययोः पञ्चत्वविधिः ॥

^१ विकल्पं मुख्येन—क. ऊ. ^२ मग्निपशव—घ. ^३ चत्वविधिः—ख. ग.

^४ अत एव वा पञ्चत्व. एवं वा पञ्चत्व—ऊ. ^५ पद्यते—ग. ऊ. ^६ अब्राह्मणे—क. ^७ तथा सभा भा—क. ^८ ब्राह्मण इति वा—घ.

(भा) ब्राह्मणस्य समानुग्रहश्चोपपद्यते । ब्राह्मणस्य जनसभाया अमा-
वात् । राजा हि सेव्यते सर्ववर्णैः । शाला तु विद्यते सम्यस्थानं ब्राह्मणा-
दीनां यथर्ष्याघोनेनाघायं सम्यं शमनं कर्तव्यम् । तथाऽऽवसथ्यमपि ।

[सभ्यावसथ्योत्पत्तिस्थानादि]

पुनः पुनः कर्माणि । ^१सैव तयोर्योनिः । अनुगतयोश्च । पूर्वोत्पन्नान्यपि
प्रायश्चित्तान्यग्रयभावाच्च न कृतानि ॥

[प्रायश्चित्तविषये उपदेशमतं स्वमते विशेषाच्च]

तेषां पूर्णाहुत्यनन्तरं क्रियेत्युपदेशः । न तु तत् ^२अनन्तरं हि
दोषः ; प्रायश्चित्तानि ^३कर्तव्यानि यत्सम्भवति तत्कर्तव्यम् । अतोऽ-
नाज्ञातम् । ^४अन्तरितं वा यत्रान्तरायः ब्राह्मैदनिकेऽपि । दक्षिणाम्ना-
वुत्पन्ने भुव इति । अनुत्पन्ने ^५त्वनाज्ञातजप एव । गार्हपत्यादीनां
सम्बन्धा व्याहृतयः । ^६न ता अन्यस्मिन्नग्नौ ॥

(वृ) सैव तयोर्योनिः—अनुगतयोश्च—लौकिकं मन्थनादि ।

[उपदेशपञ्चाशयः]

पूर्वोत्प-पदेश इति—आहवनीयादिसंपत्तिः पूर्णाहुत्यनन्त-
रम् । तदन्तत्वादाधानस्येति । च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे ॥

[अनाज्ञाते विशेषः]

न तु त-नाज्ञातम्—जुहुयाज्जपेद्वा ;

अन्तरितं वा—दनिकेऽपि—सर्वप्रायश्चित्तानाज्ञातादि ।

दक्षिणाम्नावुत्पन्ने भुव इति—आहुतिः ; यजुर्भेषात् ।

अनुत्पन्ने—स्मिन्नग्नौ—कर्तव्याः ।

^१सैव त्वेतयो-ङ. ^२न तु तत् अनन्तरं दोषात्-ग. न तु तदनन्तरं
दोषात्-ङ. ^३कर्तव्यानि प्रायश्चित्तानि-ग. ^४तत्रयम्-ख. ग. घ. ^५त्पन्ने
प्रायना-क. ग. ^६नवा-ग.

(सू) अग्न आयूँषि पवसेऽग्रे पवस्व स्वपाः । अग्निर्
ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे
महागयम् इति ^१ तिस्र आश्वथ्यस्समिध एकैक-
स्मिन्नादधाति ॥ २ ॥ २ ॥ १०४५ ॥

(सू) आहवनीये वा तिस्रः ॥ ३ ॥ ३ ॥ १०४६ ॥

[समिन्नयाधानेऽनुसमये मतभेदः]

(भा) साधनभेदात् क्रियाभेदाः समित्सु । अतः प्रयुचं समिदाधानं
सूत्रकारेण ^२ बद्धम् । समिन्नयेण पञ्चानामनुसमयः । समिन्नयस्यैक ^३-
जातीयत्वात् । पवमान^४देवतैकत्वाच्च ^५ संस्कारैकत्वमिति ॥

[क्रियाभेदावश्यम्भावहेतवः]

(वृ) साधन-समित्सु—मन्त्रसमिद्धेदात् । ^६ एकक्रियायां मन्त्रबहु-
त्वस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तिसृभिरिति ^७ समस्तविनियोगाभावात् ।

[सूत्रोक्ते भरद्वाजसंमतिः]

अतः प्रयुचं बद्धम्—द्रव्यपृथक्तेऽभ्यावर्तत^८ इति भरद्वाजः ।

[काण्डानुसमयोपपत्तिः]

समित्त्र-जातित्वात्—एक^९प्रकारसाधनत्वात् ।

पवमान-कत्वमिति—संस्कारैकत्वाच्च समिन्नयेणानुसमयः ।

अग्रे पवस्वेति द्वितीयस्य कृत्स्नपाठाभावात्संहितः न ^{१०} कूट्माण्डः
पारशुद्रारण्यकानां कृत्स्नपाठदर्शनात् ॥

^१ कारैश्वर्य- ^२ जातित्वात्-ग. ^३ देवतैकत्वाच्च. ^४ संस्कारैकत्वम्,

अतः केचित्-क. ^५ तिस्रस्तिस्र आश्वथीः एकैकशः तिस्रभिः प्रयुचं एकैकस्मिन्

आदधातीयर्थः (इ). ^६ अनेकक्रिया-ख. ग. ^७ सामस्त्वविनि-घ. ^८ तं

एवेति-ख. ग. ^९ प्रकरण-घ. ^{१०} कूट्माण्डपार-ख. ग.

(भा) केचित् एकैकयाऽनुसमयः समित्सु क्रियामेदात् ॥

(सू) समुद्रादूर्ध्वधुमा^० उदारदुपा^०शुना सममृतत्व-
मानद् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवा-
नाममृतस्य नाभिः । वयं नाम प्रत्रवामा घृते-
नास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः । उपब्रह्मा
शृणवच्छस्यमानं चतुश्शृङ्गोऽवमीर्द्वार एतत् ।
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोस्वीति
महो देवो मर्त्या^० आविवेशेति शमीमर्यो^१ घृतान्व-
क्तास्तिमृभिरित्युक्त्वापरिज्ञानार्थम् । आहव-
नीये वा तिस्रः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १०४७ ॥

(भा) न घृतान्वक्ता आश्वथ्यः मूलादारभ्याम्रादक्ताश्शमीमर्यः मन्त्र-
लिङ्गाच्च ॥

[तिसृग्रहणफलम्]

(भा) ^२ तिसृभिरित्युक्त्वापरिज्ञानार्थम् ॥

[पदार्थानुसमयपक्षे हेतुः]

(वृ) केचिदेकैक-भेदादिति—द्रव्यभेदेन । अत एकैकां
क्रियां सर्वेषु समाप्य क्रियान्तरप्रयोगः ॥

[शमीमर्याश्वेव समित्सु घृतान्वञ्जनम्]

न घृता-दक्ताः—अन्वक्ताः ।

शमीमर्य—घृतान्वक्ता इति तामु विधानात् ।

मन्त्रलिङ्गाच्च—शमीमर्यमन्त्रेषु घृतस्य नाम गुह्यं प्रत्रवामाघृते-
नेति च शमीमर्यानां घृतसंबन्धित्वावगमात् ॥

[ऋक्परिज्ञानपदविचक्षितार्थः]

तिसृभिरित्युक्त्वापरिज्ञानार्थम्—तिस्र ऋक्स्त्रिष्टुभ इति
ज्ञात्वा समिदाधानार्थम्^३ ॥

^१ अनुक्ताः आनुपूर्व्येण सर्वाः (३). ^२ तिसृभिरिति लिङ्गस्युक्त्वापरिज्ञानार्थम्—क.

^३ धानम्—ख. ग.

(भा) गार्हपत्ये तिस्र आषाय ^१शमी मयीः । ^२इतरेष्वपि तिस्रस्तिस्र आदधाति ॥

(सू) ^३एवं नानावृक्षीयाः । प्रेद्धो अग्रे दीदिहि पुनो न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति । विधेम ते परमे जन्मभग्रे इति वैकङ्कतीम् । तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ १०४८ ॥

[एवं शब्दपुनस्समिच्छब्दयोरशयः]

(भा) नानावृक्षीया अपि घृतान्वक्ता जातिभिन्ना अपि तिस्रभिः^४स्तिस्र एव एकैकस्मिन्नाधीयन्ते । पुनस्समिद्धचनाच्च प्रकृष्टमिन्धनं याः कुर्वन्ति शुष्कास्ता आधीयन्ते ॥

(सू) ^५ततस्तूष्णीमग्निहोत्रं ^६कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ ६ ॥
॥ १०४९ ॥

[समित्पदस्य यौगिकार्थग्रहणे न्यायः]

(वृ) एवमिति—धीयन्ते—एवं नानावृक्षीया इति वचनात् ।
पुनस्समि—आधीयन्त इति—औदुम्बरीं समिधमिति पुनर्वचनात् समिन्धनसमर्थाः शुष्का आधेयाः । तदभावे शुष्का यज्ञीयाः नार्द्राः । अर्धद्रव्यविरोधेऽर्धो बलीयानिति ॥

^१ मयीः इतरे—स्त्र. ग. घ. ^२ मयः इतरेष्वपि तिस्रस्तिस्र आदधाति—ऊ. च. ^३ एवमितिपूर्ववत् । घृतान्वक्तास्तिस्मरितस्त्र एकैकस्मिन्मित्यर्थः (६). ^४ स्तिस्र एकैक—स्त्र. ग. घ. ^५ पूर्वाहुतिरेव तूष्णीम् ; सर्वमन्यत्समन्त्रकम् ; सर्वं तूष्णीं कियेतेति क्वचिद्वचकदर्शनात् प्रातर्होमधर्मकं च कालसामान्यात् । अथवापूर्वमाहती जुहोतीति लिङ्गाच्च । प्रातरग्निहोत्रस्मात्तेति सत्याषाढभारद्वाजौ । बोधायनमताच्च सर्वं तूष्णीं उभयधर्मकं च । यथा सर्वं तूष्णीमनुकामत् उच्च मार्ष्टि अब च मार्ष्टिति । तथा उभे एवैते सार्यप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुह्वन्मन्यत इति च पयसाऽत्र होमः । काम्यत्वाद्ब्यान्तराणाम् । अज्यं न वेति तु बोधायनः (६). ^६ जुहोति—ऊ. वेदमग्निहोत्रम् ; अपि तु कर्मान्तरमाधानाशम् । अग्निहोत्रवज्जुहोतीत्याप्यर्थवेभश्च सर्वं मन्त्रवर्जम् (द्वि. औ. व्या. वैज).

[अस्मिन् कर्मणि अमन्त्रकांशे न्यायः]

(भा) तूष्णीमग्निहोत्रम्; पूर्वाहुतिरेव तूष्णीम् । अन्यत्सर्वं मन्त्रवत् सर्वं तूष्णीमित्यन्यत्र वचनात् । विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रधानार्थो भवतीति ॥

[विकृतौ बोधितधर्मस्य-प्रधानार्थत्वे दृष्टान्तः

अस्मिन् प्रकृतिः तत्र विशेषश्च]

यथा सप्त ते अग्ने इति पुनराधेये पूर्वाहुतिरेव । प्रातर्होमविकारश्च । अयथापूर्वमाहुती जुहुयादिति लिङ्गात् । आदित्यायामि गृह्णामीति । उर्जे त्वेत्यूर्ध्वमत्येवमादि कार्यम् ॥

(बृ) तूष्णीमग्नि-वचनात्—^३मृतहोमे सर्वं तूष्णीं क्रियेतेति (आप. श्रौ. ९-११-६) वचनात् ॥

[प्रधानविषये तूष्णीत्वे हेतुः]

पूर्वाहुतिमात्रधर्मत्वेन्यायोऽभिधीयते;—

विकृतौ चो—भवतीति—एकदेशबाधेनाप्युपपत्तौ कृत्व-बाधासंभवात् ॥

[तूष्णीमग्निहोत्रस्य प्रातर्होमविकृतित्वोपपत्तिः]

प्रातर्होम-ति लिङ्गात्—अस्यार्थः—होतव्यमग्निहोत्रां न होतव्या इत्युपक्रम्य यद्यजुषा जुहुयात् अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् इति निर्देशात् । प्रातर्होमविकारपक्षे सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रातर्होमरूपत्वस्य स्पष्टत्वात् अग्निहोत्रहोमस्य प्रातरुप-कमत्वप्रसङ्गात् अयथापूर्वत्वं स्यात् । सायमुपक्रमत्वादाग्निहोत्रस्य ।

^१र्था-इ. तत्रापि वकारं विलस्य तं निरस्यर्णाकारो लिखितः. ^२सं प्रातर्होम-इ. ^३मृतहोमेन-अ. घ.

[होमे देयता हविर्देवतामतिभेदश्च]

(भा) आग्नेयस्तु होमः अग्निः परा भवेदिति लिङ्गात् । अत आग्नेयं हविरिति केचित् । ^१ अनिर्दिष्ट^२ देवतात्वात् सौर्यं ^३ हविरित्येव होमः ॥

[तूष्णीं कार्योशाः सम्मतिः होमं द्रव्यं च]

इध्माधानादि सर्वं तूष्णीमित्युपदेशः ॥

(शु) सायंहोमविकारत्वे अग्निज्योतिरिति यजुषा क्रियमाणेऽपि सायमुप-
क्रमत्वाविरोधाद्यथापूर्वत्वमेव स्यात् । तस्मात्प्रातर्होमविकारत्वेऽपि
तूष्णीं होमे प्रातर्होमत्वानभिव्यक्तेः अयथापूर्वमित्यभावात् तूष्णीं
होमविधिप्रशंसोपपत्तेः प्रातरग्निहोत्रावृत्तेति हिरण्यकेशिवचनाच्च ॥

[होमे आग्नेयत्वोपपत्तिः]

आग्नेयस्तु— लिङ्गादिति—अस्यार्थः—यत्र जुहुयात् अग्निः
परा भवेदिति होमाकरणे देवताग्नेर्विनाशः प्रतीयते । ^४ स चैवमुपपद्यते
वैदिकाश्रयदेवतारूपामेर्होमसंप्रदानत्वम् । तथाभूतस्य च होमाभावेन
विनाशः । चतुरात्रमह्वय^५मानोऽग्निरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अस्य कर्तव्यस्य
होमस्याकरणे विनाशप्रसङ्गात् । तथा ज्योतिष्मतीष्ट्यामुक्तम्—
एष एव सोऽग्निरिति । तस्मादा^६हितोऽग्निरेवात्र देवता चतुर्थ्यन्तेन
^७ध्येया । अग्निस्कारावगमात् प्रातर्होमे सूर्यदेवतान्वयोऽग्निदेवतान्व-
यश्च । अतः गर्भेभ्यस्त्वेत्यत्र आग्नेयं हविः इत्येव ॥

[तूष्णीमित्युपदेशमतौ प्रमाणम्]

इध्माधानादि सर्वं तूष्णीमित्युपदेशः—तूष्णीं होतव्यमिति
प्रयोगविधानात् ॥

^१ निर्दिष्ट—स्व. ग. ^२ देवतत्वात्. ^३ हविरित्येक—क. ^४ तच्चैव-
मुप-घ. ^५ मान इति—घ. ^६ हितोमेरेवा—स्व. ग. ^७ ध्यात्वा—स्व. ग.

(भा) बोधायनमतिश्च । ^१ अकाम्यत्वाच्च पयसा होमः ॥

[अग्निहोत्रस्थाने अनुकल्पः]

(सू) अपि वा द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा प्रजा-
पतिं मनसा ध्यायन् जुहोति । ^२ साऽग्निहोत्रस्य
स्थाने भवति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०५० ॥

[अस्याः पूर्णाहुतेः स्थानी प्रजापातेध्यानाकारश्च]

(भा) साङ्गस्य स्थाने पूर्णाहुतिः । प्रजापतये स्वाहेति मनसा ।

(सू) यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति
यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति ताभिरेनं ^३ नितमयति ।
आरण्येऽनुवाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १०५१ ॥

सादृशी स्तृष्णिका ॥

(बृ) बोधायनमतिश्च—साङ्गस्य प्रधानस्य तृष्णीकत्वमिति बोधा-
यनमतिश्च सर्वं तृष्णीमिति ॥

[पयोहोमत्वे प्रमाणम्]

अकाम्य-होमः—पयसा नित्यहोम इत्याश्रयायनमतात् तद्वि-
कारत्वाच्चास्य ॥

[साङ्गस्थानिकत्वे हेतुः]

साङ्गस्य स्थाने पूर्णाहुतिः—साग्निहोत्रस्य स्थाने इति
विधानात् । तृष्णीमग्निहोत्रमितिक्त् प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यवचनात् ^४ ॥

[चतुर्थ्यन्तनिर्देशे हेतुः]

प्रजापतये स्वाहेति मनसा—प्रजापतेर्देवतात्वान्मनसा चतु-
र्थ्यन्तनिर्देशः ॥

^१ कामत्वा-स्व, रा. ^२ सा आहुतिः साङ्गस्वामिहोत्रकर्मणः स्थाने भवति
(रु). ^३ निगमयति-क. पराभावयति-स्व. स्तृषयति शेषं पूर्ववत् (रु). ^४ तीमिति
वचनात्-रा.

(भा) नितमयति—निरुच्छ्रासं करोति ॥

(सू) द्वादशगृहीतेन सूत्रं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं जुहोति । हुतायां यजमानो वरं दत्त्वा शिवा जपति । ये अग्रयो दिवो ये पृथिव्यास्समागच्छन्तीषमूर्ज^१ दुहानाः । ते अस्मा अग्रयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः प्रीता आहुतिभाजो भूत्वा यथालोकं पुनरस्तं परेत स्वाहेति जुहोति ॥ १ ॥ ९ ॥ १०५२ ॥

[अग्रयाधेयावधिनिर्देशः]

(भा) सप्तवत्येति^२ ज्ञानार्थम् । पूर्णाहुत्यन्तम् शिवाजपान्तमग्रयाधेयम् हुतायामिति तदङ्गत्वेन निर्देशात् ॥

[पूर्णाहुत्यन्तं शिवाजपान्तमिति भाष्याशय अङ्गान्तर-
मादायानुपपत्तिपरिहारश्च]

(वृ) पूर्णा—निर्देशादिति—पूर्णाहुत्यन्तमग्रयाधेयमित्याश्वलायन-सूत्रस्याप्ययमेवार्थः । ननु पवमानेष्टयोऽप्याधानाङ्गम् ? सत्यम् ; अङ्गम् ; न तु नित्यम् । अनित्यान्यप्यङ्गानि सन्ति , यथा पथेकादशिनी तिस्रोऽनूबन्ध्या इत्यादीनि ।^३ यथाऽऽहाश्वलायनः—यदि त्विष्टयस्तनुयुरिति । तथाऽऽपस्तम्बोऽपि—सेष्टिसान्वारम्भणीयमपन्नज्येति । यदीष्टयो नित्याः सान्वारम्भणीयमपन्नज्येत्येवा^४ वक्ष्यत् ॥

[कदाचिदिष्टयोनित्या अपि]

प्रथमाधाने नित्या एव । यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्वा-भीष्टः प्रीतो भवतीत्यग्नेर्देवतात्मनः संस्कारत्वात् ॥

^१ दुहानाः—क. ^२ ज्ञानार्थं—क. ^३ किंचाश्वलायनोयदि—ख. कित्वा
श्व-ग. ^४ वक्ष्यति—घ.

(सू.) अथ विराट्कर्मैर्यजमान उपतिष्ठते अर्धव पितुं मे गोपायान्नं प्राणेन संमितम् । त्वया गुप्ता इषमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्यन्वा-
हर्यपचनम् । नर्यं प्रजां मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् । आत्मनो हृदयान्निर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति गार्हपत्यम् । शुःस्य पशून् मे गोपाय विश्वरूपं धनं वसु । गृहणां पुष्टिमानन्दं तांस्ते परिददाम्यहमित्याहवनीयम् । सप्रथ सभां मे गोपायेन्द्रियं भूतिवर्धनम् । विश्वजनस्य छायां तां ते परिददाम्यहमिति सभ्यम् । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय श्रियं च यशसा सह । अहये

[कच्चित्तदनित्यता तदेतुश्च]

(बृ) प्रायश्चित्ताधाने तु संस्कृतस्य पुनस्संस्कारानपेक्षा । न च देवतात्मनोऽग्नेर्नाशः । यदेवास्य ज्योतिः परापतितं तदेवावरुन्ध इति ज्योतिष्मतीष्ट्याम् ^१ तस्याश्रयभूता ^२ग्निसंस्कारावगमात् । ^३आधान-
प्रभृति यजमान एवाग्नय ^४ इति श्रुतेश्च विद्यमानत्वात् ॥

[प्रायश्चित्ताधान संस्कार्यम्]

लौकिकज्योतिर्मात्रमेव परापतितं तदेवान्यदुपयुज्यमानं संस्कार-
मर्हति । न देवताग्निः । करणेऽभ्युदयः । सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति

[कश्चिद्धोमोऽग्निसंस्कारः]

दर्शनात् । येऽग्नय इति होमाऽग्निसंस्कारः इष्टिवत् ॥

^१ तस्यामाश्र-ख. ग. ^२ विस्त्सा-ख. ग. ^३ धानान्तरं-ख. ग.
^४ यो भवन्तीति-घ.

(सू) बुध्नियाय मन्त्रं श्रियं यशः परिरदाम्यहमित्याव-
सध्यम् । पञ्चधाऽग्नीन् व्यक्रामद्विराद् सृष्टा
प्रजापतेः ऊर्ध्वा रोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठित-
रिति सर्वान् ॥ २ ॥ १० ॥ १०५३ ॥

अष्टादशी खण्डिका ॥

(भा) विराट्क्रमेभ्योऽनन्तरं^१ अधिदेवनोद्धननादि निषसादहोमान्तं
राजन्यस्यैव । अग्निपञ्चत्वे^२ त्रित्वेऽपि पञ्चधाऽग्नीनित्युपस्थानं
विराजोऽभिधानात् । पार^३क्षुद्रादयोऽपि^४ विराट्क्रमा विकल्पेन
गार्हपत्यादयो लभ्यन्ते^५ मा भूदनर्थकः पाठ इति समानार्थत्वात् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः.

(वृ) विराट्क्र-स्यैव—अस्यार्थो मृग्यः ।

अग्निपञ्च-भिधानात्—पञ्चधा विराट् सृष्टेस्त्वन्वयात् नामि-
पञ्चत्वपरता ॥

पारक्षुद्रा अपि-लभ्यन्ते—अस्मच्छासोक्ताः नर्यप्रजां मे
गोपाय अमृतत्वाय जीवसे इत्याद्याः ॥

समानार्थत्वान्मा भूदनर्थकः पाठ इति—तदा गार्हपत्यादि-
प्रजागोपनादेः गार्हपत्यादिकार्यत्वात् ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ

रामामिनिता कृतायां पञ्चमे प्रश्ने

पञ्चम पटलः.

^१ नन्तरविधिदेवनो ? ^२ दित्वेऽपि. ^३ क्षुद्रा अपि-क. छ. ^४ विराट्-
क्रमादिकल्पेन-छ. ^५ समानार्थत्वान्मा भूदनर्थकः पाठ इति-ख. ग. घ.

(सू) ^१आग्नेयस्याष्टाकपालस्य तन्त्रं प्रक्रमयति
॥ १ ॥ १ ॥ १०५४ ॥

(सू) निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति । अथ
सभाया मध्ये अधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्नु-
प्याक्षेषु हिरण्यं निधाय समूह्य व्यूह्य प्रथयित्वा
'निषसाद धृतव्रत' इति मध्येऽधिदेवने राजन्यस्य
जुहोति ॥ २ ॥ २ ॥ १०५५ ॥

[लघुनिर्देशापेक्षाफलम् उपसादनान्तस्यकालश्च।

(भा) अप्रोक्षितमिति सिद्धे गुरुकरणात् निर्वापाङ्गमुपसादनम् । अत-
स्साक* सूर्येणोद्यतेत्युपसादनान्तं क्रियते ॥

[लघुनिर्देशप्रकारः ; भाष्यदर्शितफले प्रमाणोपपत्तिः]

(वृ) अप्रोक्षित-सादनम्—हविरप्रोक्षितमित्येतावता कालविशेषे
सिद्धेऽप्युपसादनस्य निर्वापाङ्गत्वज्ञापनाय गुरुकरणम् । अत एव
आग्रयणं निरुप्य एता आहुतीरिति निर्वापानन्तरश्रुतानामज्यानि-
होमानां उपसादनादनन्तरं सूत्रकारोपदेशः ॥

अतः साक-क्रियते—उदय^१कालेऽनीकवदादिषु ।

^१तेष्वाहितेषु तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र पौर्णमासं तन्त्रम् तत्रैव प्रयोगतो
मुख्यत्वात् । तथा तमेव हेतुमुक्तुःऽऽह भरद्वाजः तस्मिन्नाह्यमप्यग्नेयं पौर्णमास-
विकारं स्यादिति । तन्त्रं प्रक्रमयतीति च व्याख्यातं प्राक् । उपसादनवचनेनैव
सिद्धे निरुपवचनं अप्रोक्षितवचनं च उपसादनस्य निर्वापाङ्गत्वज्ञापनार्थं प्रोक्षणस्या-
नङ्गत्वज्ञापनार्थं च । तेन साकं सूर्येणोद्यता निर्वापतात्यादी उपसादनान्तं क्रियते
वेचिष्यार्थं वा । यत्र दीव्यन्ति तदधिदेवनम् । अशाः विभीतकाः । समूह्य-संहत्य ।
व्यूह्य-वियुल्य । प्रथयित्वा-प्रसार्य । राजन्यग्रहणात् न यणान्तरस्यार्थं होमः (४).

^२कालेनिकवदा-रत्न. ग. नेरुपदा-ग.

[पक्षान्तरम्]

(भा) केचिन्निरुप्तं हविरिदं देवानामित्यकृते (उपसादनान्ते कृते) कृते वा प्रोक्षणीसंस्कारे उद्धननादि कर्तव्यमिति विकल्पमाहुः । तदा तु (तदिति ?) प्रोक्षादिकर्मस्यैकं पक्षमाश्रित्योच्यते । द्यूतस्थानम्—अधिदेवनम् । उद्धननं—खननम् । अवाक्षणम्—अवाब्युखेन इस्तेन । अक्षाः—विर्भातकाः । ^१ समूहनमेकीकरणम्—हिरण्यस्योपरिष्ठादध्युहनम् । प्रसारणम्—प्रधनम्—यथाऽन्योन्यस्योपरि न ^२ तिष्ठति ॥

[हिरण्यहोमो न सर्वस्य]

अधिदेवनमध्ये हिरण्ये होमो राजन्यस्यैव ॥

(सू) ^३ आवसथे परिषदो ^४ मध्ये हिरण्यं निधाय मन्त्र-
वत्या हिरण्ये जुहोति ^५ प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वद-

[पक्षान्तरस्याशयः]

(शु) केचिन्नि-त्यकृते—^६ उद्धननादेः कालत्रयनिर्देशार्थं गुरुकरणमिति केचित् व्याचक्षते । अन्वावापान्त एकः कालः उपसाद^७नान्ते अन्यः ॥ तदा तु—त्योच्यते—कृते प्रोक्षणीसंस्कार इत्यस्मिन् पक्षे । न तिष्ठन्ति—अक्षाः ।

[हिरण्यहोमस्य सूत्रानुक्तस्थानुष्ठापकमानम्]

अधिदेव-स्य मध्ये—स्यैव—मध्येऽधिदेवन इत्यस्यायमर्थः—अधिदेवने यन्मध्ये तस्मिन्निति । तत्र निहिते हिरण्ये होमः । यद्यपि मध्येऽधिदेवन इत्येतावदुक्तम् तथाऽपि हिरण्ये होमः यदध्वर्युरनग्नाविति निन्दितत्वात् ॥

[राजन्यस्यैवेत्यत्र हेतुः]

(शु) सजन्यस्यैवेति—यद्यपि ^८ सभ्याङ्गं होमः तथाऽप्युद्धननादि-
भोजनान्तं राजन्यस्यैव नेतरयोः राजन्यग्रहणात् ॥

^१ मूहनमेकीकरणं हिरण्यस्योपरिष्ठाद्वाध्युहनम्—घ. ^२ तिष्ठन्ति—घ.
^३ आवसथ्ये—ख. ^४ आधानेप्रोक्षणी जनस्य मध्ये (र). ^५ उपस्थानादे—घ.
^६ नान्ते वा एकःकालः—ख, ग. ^७ इत्यस्यैवमर्थः—घ ^८ साज्ञहोमः—ख, ग.

(स्र) त्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा
देवा ओकासि चक्रि' इति ॥ ३ ॥ ३ ॥
॥ १०५६ ॥

(भा) आवसथो—यत्रातिथीनां निवासः । परिषदो—जनाः—आषान-
पेक्षकाः ॥

[मन्त्रवत्येति पदफलम्]

मन्त्रवत्येति ज्ञानार्थम् ॥

(मू) 'उत नोऽहिर्बुध्न्यश्शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता
मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु न' इत्युक्त्वा शत-
^१मक्षान् यजमानाय प्रयच्छन्नाह व्रीहिभ्यो गां
दीव्यताहि-सन्तः परूषि विशसतेति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ १०५७ ॥

(स्र) संप्रैषान् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १०५८ ॥

एकोनविंशो सण्डिका ॥

(ध्र) मन्त्रवत्येति-र्थम्—अध्वर्युयजमानयोः उभयोः कर्तृत्वात् ।

[भाष्ये ज्ञानार्थमित्यत्रस्थलान्तरसाधारणविवक्षा]

एवमन्यत्रापि ज्ञानार्थेषु यजमानस्यापि ज्ञानम् ।

^१ अक्षान् प्रयच्छन् संप्रैष्यति कितवान् । व्रीहिभ्यो हेतुभ्यः व्रीहिन् केतुं
मूलमत्वेन गान्दीव्यत—तां पणं कृत्वा दीव्यत तस्याः पक्षाणि अहिंसन्तस्तां विशसत
विषानशब्देन तत्कार्यं विभागो लक्ष्यते जीवन्त्या एव गोः अज्ञानं तपेदं ममेदं
इति विभजतेत्यर्थः (रु).

(भा) व्रीहिभ्यो गां दीव्यताहि०सन्तः परू०षि विशसतेति संप्रैषमक्षान् यजमानाय प्रयच्छन् । परूषि—पर्वाणि । विशसत—विभजत । अहि०-सन्तः कितवाः पर्वाणि परि१गृह्णन्तु ॥

(घ) ॥ कृतं यजमानो विजिनाति ॥१॥६॥१०५९॥

[यजमानस्य जयलाभप्रकारः]

(भा) मभेदं तवेदमिति तथा क्रियते यथाऽज्ञानि ॥ विजानाति कृतेन येन यजमानः ॥

[व्रीहिभ्य इति विभक्त्यर्थः द्विसारूपं च]

(वृ) व्रीहिभ्यो—प्रयच्छन्—अस्यार्थः—व्रीहिसिध्यर्थे गां पणं कृत्वा दीव्यत । अहिंसन्तः—गोमरणमकृत्वा ॥

परिगृह्णन्ति—गोरञ्जानि कर्णादानि ॥

[पणनेन व्रीहिसम्पत्तिप्रकारविवरणम्]

कृतं य—विजिनाति—उपहरन्ति—अस्यार्थः ;—कृतं गृहीत्वा यजमानः विजिनाति जयति । कृतशब्दः चतुस्सङ्ख्यावचनः । कलिर्द्रापरः त्रेता कृतमिति अक्षपर्वणां सङ्ख्या । तत्र चतुष्क^१पर्वसङ्ख्यां गृहीत्वा यजमानो जितवानस्मीति गां गृहीत्वा तथा च गवा क्रीत्वा व्रीहिन् अवहत्स्यौदनं कृत्वा । सभासद्भ्यः—आधानप्रेक्षकेभ्यः ॥

^१ गृह्णन्ति—ख. ग. ^२ कृतत्रेताद्वापरकलिनामानो द्यूतप्रकाराः ये कृतमयानामिति ध्रुतावया इत्याख्यायन्ते । न्युतेष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे भागास्समाभवन्ति तत्कृतं नाम । अथ यत्रान्ततस्त्रयोऽवशिष्यन्ते सा त्रेता यत्र द्वौ स द्वापरः यत्रैकस्स कलिः । तथा च श्रुतिः ; ये वै चत्वारस्तोमाः कृतं तत् अथ ये पञ्चकलिस्सः इति । तत्राज्ञानां शतत्वात् कृतेन प्रकारेण यजमानो विजिनाति विजयते (घ). ^३ विजिनाति कृतेनायेन यजमानम्—क. ^४ पर्वणां !—घ.

(सू) ^१तया यज्यन्ति तदन्नं संस्कृत्य सभासद्भ्य उपहरन्ति ॥ २ ॥ ७ ॥ १०६० ॥

(भा) तथा च क्रीत्वा क्रीहीन् क्रीहोदनः सभासद्भ्य उपहर्तेभ्यः ।

(सू) आवसथे भुञ्जते ^२ ॥ ३ ॥ ८ ॥ १०६१ ॥

[उद्धननादिशेषि तत्र मानं च]

(भा) उद्धननादि भोजनान्तं सभ्यावसथ्याङ्गम् । यत्सभायां विजयन्ते । यदावसथेन हरन्तीति लिङ्गात् ॥

(सू) क्लृप्ति^३सामनसीभ्यामग्नीन् यजमान उप-
तिष्ठते । कल्पेतां द्यावापृथिवी येऽग्रयस्समनसः
इति ॥ ४ ॥ ९ ॥ १०६२ ॥

[सभ्यावसथ्याङ्गताफलम्]

(भा) अतोऽग्नित्रित्वे उपसाद^४नान्ते क्लृप्तिसामनसीभ्यामुपस्थानम् ॥

[मन्त्रनिर्देशवैचित्र्यहेतुः]

सर्वत्र नामधेयोपदेशनं ऋक्परिज्ञाना^५र्थम् । वासन्तिकावृत्तु
ऋष्मावृत्तु इति यथर्तु सन्नामो^६ मन्त्रस्य । यद्यप्येकस्यैव पाठः हिरण्य
केशिमतात् ॥

^१ तथा गवा क्रीतान् वावतो क्रीहीन् लभन्ते ते क्रीतवाः तैस्सर्वैरन्नं संस्कृत्य सभासद्भ्यः कृते आवसथे उपहरन्ति; यदावसथेऽन्नं हरन्ति इति लिङ्गात् तत्र भोजनविधानाच्च (रु). ^२ सभ्या इति शेषः । अधिदेवनाद्धननादि भोजनान्तं कर्म सभ्यावसथ्ययोरभावे नेष्यते । यत्सभायां विजयन्ते यदावसथेऽन्नं हरन्तीति लिङ्गात् । केचित्पुनरत्रापि राजन्यस्थेत्यनुवर्तयन्ति अधिदेवनसंस्कारस्य राजन्यसंयोगात् तस्य च देवनाश्रत्वात् राजसूयाश्रमेधादिषु देवनस्यापि राजन्य-यजमानसंयोगित्वाच्च (रु). ^३ तत्र यमर्तुपतिष्ठत इति सत्यापाठः । तथाथा सामनस्थां वासन्तिकावृत्तु ऋष्मावृत्तु इत्यादि (रु). ^४ न्ते कृते-क. ^५ र्थः-ड. ^६ मन्त्रस्य हिरण्य-ड.

[इष्टेराद्यन्तरूपम्]

(भा) इष्टिर्विद्युदादि ब्राह्मणतर्पणान्ता^१ ॥

[आहवनीयसंस्कारावशेषः]

आहवना^२यस्त्वाश्वपदिक एव अग्निं संस्कारस्यासमाप्तत्वात् ।(सू) ^३प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥५॥१०॥१०६३॥^४आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा ददाति
॥ ६ ॥ ११ ॥ १०६४ ॥

[अग्रयाधेयदक्षिणाकालः अन्वाहार्यधर्मविरहश्च]

(भा) अग्रयाधेयस्य दक्षिणा आग्नेयस्य दक्षिणाकाले^५ दीयन्ते । तस्मान्नान्वाहार्यधर्मो दक्षिणानाम् । नचाग्नेयस्यान्वाहार्यः ताभिरेव परिक्रयसिद्धेः । समानकालत्वात् । यथा गृहस्थनिमित्तकृतः प्रदीपः पुत्राणामपि सहभोजनार्थं साधयति न पृथक् तेषां भोजनेऽन्यः साध्यते ।

[पूर्वं विद्युदस्य करणेऽयं पक्षः]

(वृ) इष्टिर्विद्यु-णान्ता—ब्राह्मणतर्पणान्ता यदि पूर्वं न कृतो विद्युदसिः ; कृतश्चेत् स एव विभवेत् ॥

[संस्कारसमाप्त्यवसरः]

आहवनीय-प्तत्वात्—सर्वेष्टयन्तेऽग्निं संस्कारसमाप्तिः । आश्व-पदिकग्रहणं कामण्डल्वादिपदिकादेरप्युपलक्षणम् ॥

[भाष्ये अग्न्याधेयस्येत्येतल्लामः]

अग्रयाधेयस्य—दीयन्ते—आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा इति निर्देशात् । आधानदक्षिणा एव आग्नेयदक्षिणाकाले दीयन्ते ।

ताभिरेव—आधानदक्षिणाभिरेव ।

^१परितोषणान्ता—ड. परिवेषणान्ता—क. ख. ग. ^२यस्त्वाश्व—क. ख. ग. ^३प्रोक्षणाप्तत्वात्प्रोक्षणीसंस्कारोऽप्यत्रैव क्रियते (क). ^४आग्नेयस्य दक्षिणाकाले अग्रयाधेयस्य दक्षिणां ददाति । अतो नैष्टिकान्वाहार्यधर्मो भवन्ति । नचाग्नेयस्यान्वाहार्यः तासामेव प्रसज्जात् । बोधाननीयमतात् नित्योऽन्वाहार्यस्सर्वेष्टीनाम् (क). ^५दीयन्ते—ख. ग.

[अङ्गदक्षिणा क्वचित्पृथगेव]

(भा) ^१ एवं युक्तस्याङ्गस्य पृथग्दक्षिणा देया । यत्रापि नाज्ञायते ।

[पृथग्दक्षिणामानम्]

तत्र च लिङ्गानि । यथाऽन्वारम्भणीयायां वैमृधे च । न ह्यप्राप्तां
दक्षिणां विदध्यात् । दक्षिणाद्रव्यसङ्ख्यादिनियमश्च । यथा मिथुनौ
गावौ दक्षिणा इति ॥

(सू) अजं ^२ पूर्णपात्रमुपबर्हणं सार्व^३सूत्रमग्नीध्रे

॥ ७ ॥ १२ ॥ १०६५ ॥

(भा) उपबर्हणं—शिरस उपधानं नानावर्णैस्सूत्रैः । रूपाणामव-
रुध्या इति ॥

[आग्नेयस्य पृथग्दक्षिणावश्यकत्वम्]

(ष्टु) एवं वियुक्त—झायते—अज्ञानामपि प्रधानप्रयोगाद्बहिः
प्रयोज्यानां दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः प्रयोगान्तरेऽनुपकार-
कत्वात् ॥

[अङ्गविशेषेषु पृथग्दक्षिणा श्रुतिसिद्धा]

तत्र च—वैमृधे च—दक्षिणा^४दर्शनात् । अन्वारम्भणीयाग्रहणं
अन्योपकारकस्यापि तद्दक्षिणाप्रसङ्गशङ्कया । पृथक्प्रयोज्यानाम-
प्यज्ञानां प्रधानदक्षिणोपजीवित्वे सति वैमृधादिषु ॥

न ह्यप्राप्तां—मश्च—दक्षिणेति—तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तस्मात् पृथक्प्रयोज्येषु दक्षिणाभेदः ॥

उपबर्हणं—सूत्रैः—कृतम् । सार्वसूत्रम् ॥

^१ एवंविधस्य साङ्गस्य—ग. घ. एवं वियुक्तस्याङ्गस्य—ख. ^२ पूर्णपात्रौ
नाम पुष्कलचतुष्टयसंमितौ ब्रीह्यादिः । पुष्कलमिति च द्वाविंशन्मुष्टिसंमितं द्रव्यमित्या-
चक्षते । ^३ उपबर्हणमुपधानम् तच्च सार्वसूत्रं सर्ववर्णैः सूत्रैः कृतं भवति (६).
^४ सूत्रमित्यग्नीध्रे—क. ^५ वीनम्—घ.

(सू) ^१ वह्निमथं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वा ॥ ८ ॥ १३ ॥

॥ १०६६ ॥

(भा) वहति तस्मिन् काले इति वही ।

(सू) ^२ आहवनीयदेशेऽनवाहमध्वर्यवे ॥ ९ ॥ १४ ॥

॥ १०६७ ॥

(सू) अपरेण गार्हपत्यं ^३ धेनुं होत्रे ॥ १० ॥ १५ ॥

॥ १०६८ ॥

[धेनुदानादौ विशेषः]

(भा) धेनुर्दाने सवत्सा ; उपकारसिद्धेः । आलम्भे त्ववत्सा । एकया क्रियासिद्धेः ॥

[सोमकयणश्रुतावेतदर्थसिद्धिः]

उभयत्र लिङ्गदर्शनम् दश संपद्यन्ते ; द्वन्द्विनः पशून् इति ॥

[धेनोः दाने आलम्भे च विशेषहेतुपपत्तिः]

(वृ) धेनुर्दाने सवत्सा उपकारसिद्धेः—धेनुर्दाने पयो दोहने प्रयोजनम् । वत्सेन च विना दोहनासिद्धेः दाने सवत्सा धेनुः ।

आलम्भे त्ववत्सा एकया क्रियासिद्धेः—^१ एकया धेन्वा क्रियानिर्वृत्तेः ॥

[सोमकयणश्रुतावेतदर्थसिद्धिविचरणम्]

उभयत्र—द्वन्द्विनः पशून् इति—दाने सवत्सत्वे दर्शनम् ; सोमकये धेन्वा क्रीणार्तीत्यत्र सवत्सत्वे दश सम्पद्यन्ते इत्यनुवादोपपत्तिः इतरथा नवद्रव्याणि भवेयुः । तथा द्वन्द्विन इत्यत्र आलम्भे वत्सरहि-
ताया दर्शनम् । सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति द्वन्द्विनः

^१ वहनसमर्थो वही । तस्य च विभवे सति अदातुर्दोषः स्मर्यते । यथा मनुः—

प्राजापत्यमदत्वाश्चमग्रयाधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्मवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ शति ॥ (४).

तत्र स्थितायेत्यर्थः (४). ^२ धेनुर्दानाय बोधमाना वत्समप्याकर्षते तेन विना धेनुपकारसिद्धेः । भवति चात्र लिङ्गं यथा धेन्वा सहनवकयद्रव्याणि विधाय निगमयति धृतिः दशसंपद्यन्त इति (४). ^३ क्रियानिर्वृत्तेरित्येतावन्मात्रम् अ. —पुस्तके दृश्यते.

(सू) वासो मिथुनौ गावौ नवं च रथं ददाति तानि
साधारणानि सर्वेषाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥ १०६९ ॥

(सू) ^१आद्वादशभ्यो ददातीत्युक्त्वाऽऽह काममूर्ध्वं
देयमपरिमितस्यावरुद्रया इति विज्ञायते ॥ १२ ॥
॥ १७ ॥ १०७० ॥

[द्वादशीदक्षिणाव्यक्तिः उपर्यपिदिन्सायां व्यवस्था च]

(भा) आद्वादशभ्य इति गौर्द्वादशः । इच्छन्नूर्ध्वं ^२ ददाति । षड्वाधा ^३
स्वेकं कल्पं ददाति ॥

(सू) ^४ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड् देया
द्वादशदेयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति ॥ १३ ॥ १८ ॥ १०७१ ॥

(वृ) पशूनालभते इति । अत्र द्वे धेनु भौमा इत्येतद्द्वन्द्वम् । तत्रापि
सवत्सत्वे चतुष्टयं स्यात् ॥

[गौर्द्वादशत्वे मानम्]

आद्वादशभ्य इति गौर्द्वादशः—दक्षिणादाने गौर्वै वर इति
सामान्येन गोजातेरेव ^५ प्रकृतत्वात् । द्रव्यविशेषानुपदेशे गोरेव निय-
तत्वात् ॥

[ऐच्छिकं दानं श्रौतमपि]

इच्छन्नूर्ध्वं ददातीति—काममूर्ध्वं देयमित्यस्यार्थः ।

[द्वादशान्तानामादिष्वदक्षिणात्वे हेतुः]

^६ कस्मादूर्ध्वम् ?

^१ एता दक्षिणा दत्त्वा भूयस्तावतीर्णा ददाति यावताभिःपूर्वाद्वादशर्षयन्त इत्युक्त्वा
पुनराह ब्राह्मणं काममूर्ध्वं देयमिति । एतदुक्तं भवति द्वादश तावदेता नियताः तत
ऊर्ध्वमापि शक्तिश्रद्धयोस्त्वोयथाकामं ददातीति । आहिति विज्ञायत इति चोभय-
वचनमादरार्थं भवति (क). ^२ ऊर्ध्वे—ऊ. ^३ स्तेकम् ?—ड. ^४ एताश्च दक्षिणा देया
इति वदति ब्राह्मणम् । ताश्च द्वादशभ्य आदिष्टदक्षिणाभ्योधिका नित्याः । न च
ताभिर्यत्किञ्चान्ये न च ताभिरविकल्पन्त इत्यर्थः । केचित्तु सूत्रकृतो विपरितं
मन्यन्त इति तन्निरासार्थं श्रुतिव्याख्या । काममूर्ध्वं देयमित्यनियमे प्राप्ते षडादिर्ष-
न्यानियमः कस्याप्यत इत्येके (क). ^५ प्राप्तत्वात्—घ. ^६ तस्मा—घ.

[काममूर्ध्वमित्यनियमपरिहारेण दानकल्पाः]

(भा) द्वादशदक्षिणापर्यन्ता आदिष्टदक्षिणाः ; ^१ताभ्य ऊर्ध्वं काममूर्ध्व-
मित्यनियमे प्राप्ते षड्द्वादश चतुर्विंशतिर्वा ^२ददाति ॥

(सू) ^३एता विकल्पन्ते ॥ १४ ॥ १९ ॥ १०७२ ॥

[उक्तदेयेषु व्यवस्था]

(भा) एता ^४विकल्पन्ते परस्परेण । दित्यवाद् दित्यौ ही च नित्यौ
षडाद्यासु । द्विवर्षो दित्यवाद् । तथा दित्यौहि । वृषणौ यस्य विषेते
स मुष्करः ॥

(सू) येषां पशूनां पुष्टिं भूयसीं कामयेत तेषां ^५वय-
साम् ॥ १५ ॥ २० ॥ १०७३ ॥

(ष्ट) द्वादशद-भ्य ऊर्ध्वम् — तास्वेव पर्यवस्यत्वादिष्टदक्षिणा-
शब्दः ॥

[काममूर्ध्वमित्यत्र व्यवस्थाविवरणम्]

ताभ्य-ददाति—^६आदिष्टदक्षिणाभ्यः काममूर्ध्वमित्युक्त्वा
विकल्पविधानात् ॥

[व्यवहितसूत्रविवरणप्रवृत्तिहेतुः]

दित्यवाडादीनां^७ विकल्पशक्या चाकूप्य सूत्रं व्याख्यायते ।
दित्यवाद्-डाद्यासु-मुष्करः ॥

^१ आभ्य ऊ-घ. ^२ घ.—पुस्तके न दृश्यते. ^३ तास्वेतासंसंख्यामिषो विक-
ल्पन्ते । समुचये षडादिसंख्याविलयप्रसङ्गात् द्वाचत्वारिंशद्देया इति वक्ष्यन्त्याच्च (घ).
ता विकल्पन्ते—क. ^४ विकल्पन्ते—ख. ग. ^५ एकहायनप्रभृति आपवहायनेभ्यो
वर्णासीति वक्ष्यति । यद्वयोऽवस्थानां पशूनां वृद्धिमिच्छेत्तदवस्थेषु वयस्सु षडाद्या
मावो देमा श्ववर्षः (घ). ^६ नादिष्टदक्षिणा हि. ^७ दीनामपि वि—ख. ग.

[पशुवृद्धिविशेषमिच्छतो दानकल्पः विकल्पे पक्षान्तरं च]

(भा) येषामेकहायनादीनामापञ्चहायनेभ्यो वृद्धिमिच्छति तस्य वयसः षट् द्वादश चतुर्विंशतिर्वा ददाति । अन्यैस्तु सूत्रकारैः सहादिष्टदक्षिणाभिरेतास्सख्या विकल्पन्ते न परस्परेणेति ॥

(घ) दित्यौ^१ हीं दद्यादित्यवाहं च मुष्करम् ॥ १६ ॥

॥ २१ ॥ १०७४ ॥

(सू) ^२वर्धमानां दक्षिणां ददाति ॥ १७ ॥ २२ ॥

॥ १०७५ ॥

(भा) न वृद्धा दीयते दक्षिणा ॥

(सू) यद्यनाह्योऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां^३ दद्या-

(वृ) येषां पशूनामिति सूत्रस्यार्थः ;—

येषामेकहाय-ददाति—वाजपेये वयसोवयस इत्यत्र दक्षिणा-विधाने एकहायनादि^१नियमदर्शनाच्च वयस्संख्यापेक्षास्वेकहायनप्रभृत्या-पञ्चहायनेभ्यो वयस्तु यद्वर्षाणां पुष्टिं भूयसी^२ कामयेत तेषां तद्वयसां षडादिकल्पेन दानम् पशूनामपि वृद्धवर्धम् । न च पुष्टिं भूयसी-मित्यस्मिन्नपि पक्षे दित्यवाहपि नित्यः ॥

अन्यैस्तु सूत्रकारैः—स्परेणेति—वद्वम्—वर्णितम् ।

[न वृद्धादीयते इत्यंशस्सूत्रारूढः]

वर्धमानां दक्षिणामित्यस्यार्थः ;—

न वृद्धा दीयते दक्षिणा—वृद्धिरहितायाः प्रतिषेधः ॥

^१ द्विवर्षादित्यवाह । मुष्करः—साण्डः । तौ च देयेषु वयस्स्वन्तर्भान्वावित्यर्थः ।
अधिकवेती नित्यं च षडादिकल्पेऽप्येके (४) । ^२ सर्वांदक्षिणावर्धमानेषु दातव्याः ;
न क्षायमाणा । ^३ दशात्रगवां—क. ^४ नियमान्—घ. ^५ भूयसीमित्यस्मिन् पक्षे
दित्यवाहपि नित्यः—स्व. ग.

(सू) त्सा ^१ गवां प्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायते ॥

॥ १८ ॥ २३ ॥ १०७६ ॥

[बहुगोदानाशक्तस्य प्रत्यम्नायः गोव्यतिरिक्तं न निवर्तते]

(भा) अनाद्यः—यस्य नास्ति दक्षिणासंपत् । काममेवेति वचनात् प्रकृतास्वनदुद्धेन्वादिष्वेका दीयतेऽन्या वा । सा च गवामेव स्थाने भवति ; न रथादीनन्यजातीयान्निवर्तयति ; नाप्यङ्गदक्षिणाः, अतुल्यकालत्वात् ॥

(सू) ^२ सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ॥ १९ ॥ २४ ॥ १०७७ ॥

विशी खण्डिका.

[सिद्धमिष्टिरिति निर्देष्टस्थले ज्ञेयांशः]

(भा) सिद्धमिष्टिरिति यत्र वचनं तत्र कपालविमोचनान्ता संस्था ; न शम्बन्ताद्याः खण्डसंस्थाः ॥

[काममेवेत्यतदाशयः]

(वृ) अनाद्यः—ऽन्यावा—काममेवेती^३च्छायां प्रकृता वा अप्रकृता वेत्यनियमः ॥

[गोः दक्षिणान्तरानिवर्तकत्वहेतुविवरणम्]

सा च गवामेव—कालत्वात्—कार्य^४भेदात् ॥

[भाष्यदर्शितज्ञेयांशे हेतुः]

सिद्धमिष्टिरिति—संस्था—^५यथासिद्धाया इष्टेः संस्था-वचनात् ॥

^१ गवां प्रत्याम्नाय इति वचनात् गोरन्यत्सर्वं दातव्यम् । अङ्गदक्षिणाश्च न निवर्तन्ते । असमानकालत्वादसमानार्थत्वाच्च । बोधायनेन तत्रानुग्रह उक्तः प्रसिद्धा अप्रपाशेदक्षिणाददाति तावेजाधिगच्छेत् वासांस्वेतावन्ति मन्थान्त्वीदनान्वैतावतो दद्यादिति (इ). ^२ यथा प्रकृता सिद्धं तथा समाप्यत इत्यर्थः (रु). ^३ तीच्छया-घ. ^४ कार्यभेदात्—ख. ग. ^५ तथासि—ख. ग.

(सू.) ^१ पवमानहवींषि सद्यो निर्वपेत् ॥ १ ॥ २५ ॥
॥ १०७८ ॥

(भा) सद्यः—समानेऽहनि तस्मिन्नेवाधानम् ॥

[पवमानहविषां कालान्तरम् तत्र च पक्षान्तरम्]

(सू.) ^२ द्वादशाहे द्वयहे त्रयहे चतुरहेऽर्धमासे मास्यृतां
संवत्सरे वा ॥ २ ॥ २६ ॥ १०७९ ॥

(भा) आधानाद्द्वादश एवाहनि पवमानहवींषि । एवमुत्तरत्रापि ।
द्वादश्यां ^३ पुरस्तादादध्यादित्यन्यत्र पुरस्ताद्वचनात् । केचित् द्वाद-
शाहे गते इति सर्वत्राध्याहरन्ति । तेषां तु त्रयोदशेऽहनि ॥

(सू.) ^४ न सोमेन यक्ष्यमाणः पुरा संवत्सराधिर्वपेत्
॥ ३ ॥ २७ ॥ १०८० ॥

[कचिद्वत्सरान्ते प्रवमानहवींषि]

(भा) सोमेन यक्ष्यमाणः सर्वकर्मभ्यः पूर्वम् ॥

(वृ) सद्यस्स-वाधानम्—तस्मिन्नेवाहनि पवमानहवींषि ॥

एवमुत्तरत्रापि—द्वयहादौ ।

द्वादश्यां-द्वचनात् केचित्-हनि—द्वयहे चतुरहादौ वा ॥

सोमेन-भ्यः पूर्वम्—सोमाधानं कुर्वन् ॥

^१ पवमानहवींषि नाम श्राद्धनन्तरं यक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समानेऽहनि
—तस्मिन्नेवाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत्. (६). ^२ सर्वत्रातीत इति शेषः. ^३ पुरस्ता-
दित्यत्र-स. ^४ दित्युक्त-ऊ. ^५ संवत्सरकल्प एवासौमपूर्वे आधान इत्यर्थः. (६).

(सू) निर्वपेदित्येके ॥ ४ ॥ २८ ॥ १०८१ ॥

(सू) ^१यदि निर्वपेदग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तिस्र आज्याहुतीस्सोमदेवताभ्यो वा हुत्वा निर्वपेत् ॥ ५ ॥ २९ ॥ १०८२ ॥

[सोमदेवताभ्य आज्याहुतिद्वयं विंशपाञ्च]

(भा) यदाऽपि सोमदेवताभ्यस्तदा आज्याहुतीः । आग्नेयेन समान-
तन्नेष्वपि हुत्वैवारम्भः । अग्नये पवमानाय स्वाहा । एवं पावकशुच्योः ।
सोमदेवताभ्योऽपि तिसृभ्य एव । यासामावाहनम् । इन्द्राय वसुमते
स्वाहेति । एव मुत्तरे ॥

(सू) समानतन्त्राणि नानातन्त्राणि वाऽऽग्नेयेन
समानतन्त्राणि ॥ ६ ॥ ३० ॥ १०८३ ॥

(सू) यं कामयेत ^२पापीयान् स्यादिति तस्यैकैक-
मेतानि हवींषि निर्वपेत् । न वसीयान् न पापी-
यानिति तस्य साकं सर्वाणि । यं कामयेतोत्तरं
वसीयान् श्रेयान् स्यादिति तस्याग्नये पवमानाय

(वृ) यदापि-हुतीरिति—सोमदेवताभ्य इत्यत्रापि तिस्र आज्या-
हुतीरिति ^३सम्बन्धः ॥

[तिसृभ्य एवेत्यत्र हेतुः]

आग्नेयेन-मावाहनम्-सवनत्रय^४व्यापि देवतात्रयस्य युक्त-
त्वात् ॥

^१ यदापि सोमदेवताभ्यः तदाऽपि तिस्र एवाज्याहुतयास्तिसृभ्यस्सवनदेव-
ताभ्यो होतव्याः तासामेवावाहनात् (६). ^२ अत्र पूर्वयोः कल्पयोः निन्दा उत्तर
विधिप्रशंसार्थाः । ^३ तु पूर्वनिर्द्देशार्था तयोरप्यनन्तरमेव विहितत्वात् । अतस्त्रयोमी
कल्पः । विकल्पन्ते (६). ^४ त्वनुषङ्गः-घ. ^५ व्याप्तदे.

(म्) निरुप्य पावकशुचिभ्यां ^१ समानबर्हिषी निर्वपेत् ॥

॥ ७ ॥ ३१ ॥ १०८४ ॥

(स्र) ^२ शतमानं हिरण्यं दक्षिणा ॥ ८ ॥ ३२ ॥

॥ १०८५ ॥

[भिन्नाभिन्नतन्त्रस्वे दक्षिणाविवेकः]

(भा) समानतन्त्राणि त्रीण्यपि । ^३ तदा वाऽविभक्तं शतमानं दीयते ।

[नानातन्त्रमानम्]

नाना^४तन्त्राणि ; एकं निरुप्योत्तरे समस्येदिति वचनात् । तदा विभागेन शतमानदानम् ॥

[पवमानदक्षिणाव्यवस्था]

आग्नेयेन ^५ समानतन्त्रेषु न पवमानदक्षिणाः । अन्नघोषयदक्षिणाभिरर्थस्य सिद्धत्वात् । पापीयान् स्यादिति ^६ एकैकं नानातन्त्रप्रतिषेधः ॥

(बृ) समानतन्त्राणि त्रीण्यपि—पवमानानि ।

[भिन्नतन्त्रत्वाश्रयः]

नानात - वचनात् — इष्टिद्वयरूपनानातन्त्रत्वं पवमानहविषामेव ॥

[भाष्योक्तप्रतिषेधोपपत्तिः]

पापीयान्—प्रतिषेधः—पवमानहविषाम् । अत एव नानातन्त्राणि वेत्यत्र एकं निरुप्य उत्तरे समस्येदित्यथमेव पक्षः ॥

^१ समानबर्हिषी—समानतन्त्रे (रु). ^२ शतं मानानि यस्य तच्छतमानम् (रु). ^३ तदाचाविभक्तं—स्र. घ. तथाचा विभक्तम्—वा. ^४ तन्त्राणि च—स्र. ^५ आग्नेयस्य पवमानतन्त्रेण—ऊ. आग्नेयस्य नानातन्त्रे न पवमानदक्षिणाः—ऊ. आग्नेयसमानतन्त्रेण पवमानतन्त्रेण पवमानदक्षिणाः—क. ^६ तन्त्रेषु.

(घृ) ^१ पूर्वयोर्हविषोर्द्वे त्रिंशन्माने उत्तरस्त्रिंशत्त्वारिंशन्मानम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ १०८६ ॥

[नानातन्त्रे शतमानदक्षिणाविवेकः]

(भा) ^२ उत्तरौ नित्यौ न काम्यौ । नानातन्त्रेषु पूर्वयोर्हविषोर्विभागेन शतमानदानम् ॥

(सू) येन हिरण्यं ^३ मीयते तेन मीत्वा ददाति ॥
॥ १० ॥ ३४ ॥ १०८७ ॥

[पक्षयोः स्वरूपे]

(घृ) उत्तरौ-नित्यौ—न वसीयान् न पापीयानिति समानतन्त्राणी-
त्युक्तः पक्षः । यं कामयेतोत्तरं वसीयानित्ययमपि । एकं निरुप्योत्तरे
समस्येत्येकः पक्षः ॥

[कामनाश्रवणेऽप्यकाम्यता]

न कम्प्याविति—यं कामयेतोत्तरं वसीयानित्यपि ^४ नित्ये कामः
न केवलकाम इत्यर्थः ॥

[शतमानदक्षिणाविवेकविचरणम्]

नानातन्त्रेषु-दानम्—पूर्वयोर्भिन्नतन्त्रत्वात् । ^५ प्रथमं पृथक्
त्रिंशन्मानयोर्दानम् । द्वितीया^६ वामपीठौ भेदेन दानम् उत्तरस्य
चत्वारिंशन्मानत्वात् । समानतन्त्रेषु पूर्वयोर्द्युगपदानं उत्तरस्य भेदेन
सङ्घाभेदात् ॥

^१ एकैकज्ञानातन्त्र-क. ख. ^२ यदा नानातन्त्राणि तदैवं विभज्य ददाति ।
दान्याग्नेयेन समानतन्त्राणि तदापि समुच्चयश्शतमानस्य । तत्र च लिङ्गं वासः
स्यामके मुष्करो दाक्षिण्येति (६). ^३ उत्तरेण-अ. ^४ न कामादिति-घ. नित्ये
कामः-ख. ग. ^५ पृथक्त्रि-घ. ^६ वानामिष्टौ-घ.

(भा) आद्यमानं ^१गुञ्जिका । केचिद्वटबीजम् ॥

(सू) सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ ११ ॥ ३५ ॥ १०८८ ॥

एकविंशति खण्डिका ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये

पञ्चमे प्रश्ने षष्ठः पटलः.

(सू) ऐन्द्राग्रमेकादश^२कपाल^३मनुनिर्वपत्या^४दित्यं च
घृते चरुम् ॥ १ ॥ १ ॥ १०८९ ॥

[ऐन्द्राग्रनिर्वापकालः]

(भा) यस्मिन्नहनि पवमानहवी^५षि तस्मिन्नेवाहन्यैन्द्राम्रादीनि ।

[सूत्रे आद्यमानरूपानुपदेशस्योपपत्तिः]

(धृ) आद्य-बीजम्—येन हिरण्यं मिमीत इति तयोरन्यतरस्य
प्रदर्शनम् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्यधृतौ रामाग्निचिह्नकृत्यां

पञ्चमे प्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

[सद्यस्कालत्वे हेतुः]

यस्मिन्नहनि—म्रादीनि—अनुविसर्पेदिति विधानात् कालान्त-
रा^६विधानाच्च ।

^१येन धनमानादिना हिरण्यं मिमीते वणिजः परिच्छिन्दन्ति तेन मीत्वा
दद्याति । एतेन मानपरिमाणमपि वणिक्प्रसिद्धयनुसारीति दर्शितं भवति (रु). गुञ्जम्.

^२कपालं निर्वप-ख. ^३संस्थाप्य पवमानहवींषि तस्मिन्नेवाहनि तस्मिन्नेवाग्रावनु
निर्वपेत्. ^४आदित्यमित्यदितेस्तदितो नादित्यात् । इयं वा आदितिरिति वाक्य-

शेषात् (रु). ^५शेनात् ?-घ. ^६रविधानाच्च-ख. ग.

[उत्कर्षपक्षे व्यवस्था तत्र हेतुश्च]

(भा) इष्ट्युत्कर्षपक्षे फलवतामग्निहोत्रादीनामुत्कर्षः । असमाप्तत्वादग्रया-
धेयस्य ।

[इदानीमाग्रयणं उपदेशपक्षः पक्षान्तरं च]

आग्रयणं चतुश्शरावो लौकिके ^१ औपासनशेषे वा । उपदेशः कुर्वन्त्यग्नि-
होत्रादीनि बोधायनमतात् ॥

[उत्कर्षणीयानां रूपम्]

(घृ) इष्ट्युत्कर्षे—त्कर्षः—स्वतन्त्राधिकाराणां न कान्यानामेव ।

[अग्रयाधेयासमाप्तिविवरणम् । मतभेदः विशेषश्च]

असमाप्तत्वादग्रयाधेयस्य—इष्टीनामाधानाङ्गत्वात् । तथा च
भाष्यकारः पुनराधाने 'आधानाङ्गमिष्ट्य उभयत्रेति' वक्ष्यति । ब्राह्मणे
च तनुवो वावैता अग्रयाधेयस्येति वचनादाधानैककार्यकरत्वम् । तथा
योऽग्निमाषत्ते एन्द्राग्रमेकादशकपालमनुनिर्वपेदित्यादिवचनादैन्द्राग्रा-
देरप्यङ्गत्वम् । तस्मात् साङ्गानपरिसमाप्तावाहवर्नीयादिसिद्धेरिष्ट-
कानां द्वादशाहादिषुत्कर्षपक्षे आहवर्नीया^२दिषु साध्यानां ^३साधिकाराणां
अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामुत्कर्षः । मीमांसकमतेन तु अनङ्गत्वपक्षेऽपि
अग्रयुत्पत्त्येककार्यकरत्वाभिप्रायेणासमाप्तिवचनम् । इष्ट्युत्कर्षविधिवला-
देव होमाकरणेऽप्याग्निनाशाभावादग्निरक्षणार्थमप्यग्निहोत्रं न कर्तव्यम् ।
देवात् द्वादशाहाद्युत्कर्षेऽप्यसमाप्तत्वाविशेषात् सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

[बोधायनानुसारिण उपदेशपक्षस्योपपत्तिः]

उपदेशः—त्रादीनि—इष्टीनां कृष्णाजिनदीक्षादिवत् उत्पन्ना-
मिसंस्कारत्वात् आहितामितया कर्मस्वधिकारात् कर्तव्यान्यग्निहोत्रा-
दीनीति । अपि च आषा^४नाङ्गतूर्णिकाग्निहोत्रविधिशेषे; यत्र
जुहुयात् अग्निः परा भवेदिति सामान्येनाग्निधारणहेतूनां कर्तव्य-

^१ इदं क. ऊ. —पुस्तकयोर्न दृश्यते. ^२ स्मादे सा—घ. ^३ दिसाध्यानां—
घ. ^४ स्वाधिकाराणां—ख. ग. ^५ त्कर्षवलादेव. ^६ नाङ्गम्—ख. ग.

(भा) केचित्पवमानहविषामुत्कर्षे ऐन्द्राम्नादीनि तदहरेव कुर्वन्ति । यजुरुत्पतेन घृतेन अपणं चरोः । पवित्रवत्याज्ये कर्णानावपतीत्यस्य चरुषु दर्शनात् ॥

(सू) ^१सप्तदश सामिधेन्यः ॥ २ ॥ २ ॥ १०९० ॥

(सू) ^२चतुर्धाकरणकाले आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति ॥

॥ ३ ॥ ३ ॥ १०९१ ॥

[विनैव चतुर्धाकरणं प्रधानम्]

(भा) अचतुर्धाकृतो ब्रह्मणे दीयत आदित्यः ॥

(सू) तं चत्वार ^३आर्षेयाः प्राश्नन्ति ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ १०९२ ॥

(वृ) त्वावगतेः । अत एव सोमाधाने दैवात् सोमारम्भोत्कर्षेऽपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् ॥

[पावमानोत्कर्षेऽपि सद्य एवैन्द्राग्र इति पक्षोपपत्तिः]

केचित्—कुर्वन्ति—योऽग्निमाधत्ते ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमनु-
निर्वेपेदिति आधानानन्तरं निर्वाप्यत्वात् । द्वादशसु रात्रीष्वनुनिर्वेपे-
दित्युत्कर्षस्य पवमानहविस्सन्निधौ विधानात् ऐन्द्राम्नादीनि तदहरेव
^४कर्तव्यानि ॥

[चतुर्धाकरणपरिहारप्रकारद्वयम्]

अचतुर्धाकृतो ब्रह्मणे दीयत आदित्यः—चतुर्धाकरणकाले
आदित्यं ब्रह्मणे परिहरतीति चतुर्धाकरणप्रत्याग्रायतया परिहरणविधा-
नात् । अथवा परिहृत्य चतुर्धाकरणं चतुर्णां प्राशने चतुर्धाकरणस्या-
वश्यकत्वात् परिहरणं न चतुर्धाकरणप्रत्याग्रायः क्रियारूपत्वाच्च ^५ ॥

^१ आमावास्यां तच्छम् । अस्वा ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात् चरुषु विशेषात्
दर्शपूर्णमासयोरिव दर्शिताः (ह). ^२ चतुर्धाकरणकाले प्राते आदित्यमग्निर्भक्तं ब्रह्मणं
प्रयच्छति (ह). ^३ तं ततो विभज्य भक्षयन्ति चत्वार इति वचनात् ब्रह्माप्यत्रैव
भक्षयति न तु सः स्थिते (ह). ^४ कुर्वन्ति-घ. ^५ 'अ मन्त्रस्य' इत्यधिकम्-घ.

[आर्षेयपदप्रयोजनम्]

(भा) पुनरार्षेयग्रहणात् एव कर्तारो नियम्यन्ते । अन्यत्र तत्पुत्रादयोऽपि ॥

(सू) प्राशितवद्भ्यस्समानं वरं ददाति । धेन्वनडु-
होर्दानमेके समामनन्ति । सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ १०९३ ॥

[धरोऽयं दक्षिणात्मकः इष्टेः]

(भा) समानो वर एवेष्टिदक्षिणा ॥

[अत्र आमावास्यपौर्णमासतन्त्र व्यवस्था]

^१ ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वादामावास्यतन्त्रम् । अन्यत्र तु पौर्णमास-
तन्त्रमेव ॥

[आर्षेयपदप्रयोजननिर्वाहद्वैविध्यम्]

(बृ) पुनरार्षे-अन्यत्र-प्राशनाशक्तौ । तत्पुत्रादयोऽपि-प्रार्थायुः ।
अथवा त एव कर्तार इति देवभूतत्विग्ग्राहिणामपि आधानकर्तार
एवेष्टिकर्तारो नियम्यन्ते ॥

[प्रयोगाङ्गत्वमिष्टिदक्षिणाकालिकत्वं च ब्रह्मौदनवरवैलक्षण्य-
मस्य वरस्य]

समानो-क्षिणा—प्राशितवद्भ्यस्समानमिति प्राशनसंबन्धा-
वगमेऽपि दक्षिणायाः स्वभावतः प्रयोगाङ्गत्वात् इष्टिदक्षिणाकालत्वाच्च
इष्टिदक्षिणैव न ब्रह्मौदनवरदानवत्प्राशनाङ्गत्वम् ॥

[अन्यत्र पौर्णमासतन्त्रतोपपत्तिः]

अन्त्र-न्त्रमेव—आग्नेयस्योभयकालसंबन्धेऽपि प्राथम्यादाग्नेय-

^१ सत्याषाढ सू. व्या. वैजयन्त्यां तु पशानां समानतन्त्रतां मुख्यत्वभूय-
स्त्वान्यां पौर्णमासतन्त्रत्वं चाह.

(सू) अग्रावैष्णवमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यग्रीषोमी-
यमेकादशकपालं विष्णवे शिपिविष्टाय ^१ व्युद्धौ
घृते चरुम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ १०९४ ॥

[आग्रावैष्णवादेर्दक्षिणा]

(भा) व्युद्धिः—त्रिकाण्डः । अस्या अन्वाहार्यो दक्षिणा ॥

(सू) सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०९५ ॥

(सू) ^२ आदित्यं घृते चरुं सप्तदशसामिधेनीकं धेनु-
दक्षिणं सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने वाजसनेयिन-
स्समामनन्ति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १०९६ ॥

[अनुनिर्वाप्य सर्वप्रत्याम्नायस्य कालादिः]

(भा) आदित्यस्यापि त एव कालः सद्य आदयः तत्स्थाना-
पत्तेः । नास्य परिहरणम् पुनस्सामिधेनीविधानात् । याज्यानुवाक्याः—

(वृ) विकाराणां पौर्णमासतन्नत्वम् । अत आग्नेयस्य पवमानहविषां च
आग्नेयविकाराणां पौर्णमासतन्नत्वम् । आग्रावैष्णवादानामग्राषोमेयि-
विकारत्वात् पौर्णमासतन्नता ॥

[भाष्ये दक्षिणाप्रदर्शनहेतुः]

अस्या अन्वाहार्यो दक्षिणा—अन्यस्यानुक्तत्वात् ॥

[पूर्वाक्कादित्यचरुधर्मकत्वाभावः]

आदित्यस्यापि—विधानात्—पूर्वादित्यधर्मकत्वमस्य नास्ति
सामिधेनीनां पुनरुपदेशेन परिसंख्यानात् ॥

^१ ग्रीणि पत्राणि यस्यास्थान्याः सा व्युद्धिः । सत्याषाढस्वेतामिष्टि पूर्वेषुषा
संस्कृतानुक्तवान् । कमस्तु हविषामन्योऽभिहितः, यथाग्रीषोमीयमेकादशकपाल-
मनुनिर्वपेदाग्रावैष्णवमेकादशकपालमदित्येष्टते चरुं विष्णवे शिपिविष्टाय व्युद्धौ घृते चरुं
सप्तदशसामिधेन्य इति (क). ^२ पवमानहविर्भिरस्याः कालो व्याख्यातः तत्स्था-
नापत्तेः । पूर्वादित्यधर्मास्तु न भवन्ति ; सप्तदशसामिधेनीकत्वस्य पुनर्विधानात् (क).

(भा) अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य । अग्न आयूँषि पवस इति षट् पवमानहविषाम् । इन्द्राग्नी रोचना श्वधद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्य । अदितिर्न उरुष्यतु महिम्षु मातरमित्यादित्यस्य । अग्नाविष्णू अग्नीषोमा सवेद सा युवमेतानि प्रतप्ते अथ, किमित्ते विष्णो इति शिपिविष्टस्य इति प्रधानहविषाम् । शेषं प्रकृतिवत् हविषः ॥

(सू) सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ॥ ९ ॥ ९ ॥ १०९७ ॥

^१अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसाऽ-
नुवृत्त्याहवनीये ^२सग्रहं हुत्वाऽथ सायमग्निहोत्रं
जुहोति ॥ १० ॥ १० ॥ १०९८ ॥

[अग्निहोत्रसंकल्पः कामनापक्षभेदादि]

(भा) अग्निहोत्रमारप्स्ये तेन यावज्जीवं होष्यामि जीर्णो वा विरमणं करिष्ये इति संकल्पः । स्वर्गका (मं) मनां मीमांसकाः (४-३-

[अग्निहोत्रसङ्कल्पप्रकारभेदमानम्]

(वृ) अग्निहोत्र-होष्यामीति—^३बहुचब्राह्मणश्रुतेः ।

^४जीर्णो वा विरमणं करिष्ये इति—वाजसनेयिश्रुतेः ।

[स्वर्गकामनाकार्यन्वे हेतुः]

स्वर्गकामं मीमांसकाः—अश्रुतफलत्वाद्विश्वजित्पितृयज्ञादि-
प्विव स्वर्गफलता ॥

^१एकमग्रवाधेयं व्यासुवायानन्तरं कालप्राप्तस्यारम्भप्रकारमाह (६). ^२पव-
मानहविषामुत्कर्षेऽग्निहोत्रादेरुत्कर्षः ; अग्रवाधेयस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्वेष्टयन्ते
विधानाच्च । अतो यस्मिन्नहनि सैष्टिकमग्रवाधेयं संतिष्ठते तस्मिन्नहन्वाग्निहोत्रकालः
तस्मिन्नेवाग्रवादिकेऽग्रावध्वर्युणा दशहोतरि हुते सायमग्निहोत्रं जुहोति यजमानः । यथा-
चैतदेवं तयोपरिष्ठादपत्कीर्णविध्यति । सग्रहमिति आहवनीय इति न विस्पष्टा-
र्थम् (६). ^३बहुचश्रुतेः—घ. ^४जीर्णो वा इति संकल्पः—स्व. ग.

(भा) १५-१६) अबन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः । यत्रापि बन्धः तत्राप्यकामहतश्रुतस्य प्रतिषिध्यते फलम् ॥

[कामनायां उपदेशपक्षाशयविवरणम्]

(वृ) अबन्धना-पदेशः-सूत्रकारेणाबन्धनात् न फलकल्पना ।

[फलश्रुतिसत्त्वेऽप्यधिकारिभेदेन तदविचक्षापि]

यत्रापि-बन्धः-सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासादिषु ।

तत्राप्यकाम-ध्यते फलमिति-अस्यार्थः-ज्ञानकर्मसमुच्च-
यान्मोक्षसिद्धेः कर्मसु फलेच्छा न कर्तव्या । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति
कामिनो मोक्षाभावात् । स्वर्गादिश्रवणेऽपि मुमुक्षोस्तादिच्छयाऽनुष्ठान-
मयुक्तम् । आकामहतश्रुतस्य-आकामहत इति श्रुतस्येत्यर्थः ।
व्यासमताच्च 'कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता इति । भगवद्गीतासु च
'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति बहुशो दर्शनात् ॥

[कर्मणां मोक्षविरोधित्वत्वादनिरासः]

ननु न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः
नास्त्यकृतः कृतेन इत्यादिभिः बहुश्रुतिस्मृतिभिः कर्मणां मोक्षसाधनत्वं
प्रतिषिध्यते । तथा तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति तमेवं विद्वानमृत इह भवति इत्यादिभिः ज्ञानसाधनत्वा-
वगमात् । तथा च 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' 'अविद्यया मृत्युं^१ तीर्त्वा
विद्ययाऽमृतमश्नुते इत्यादिभिः कर्मणो विद्यायाश्च फलभेदोऽवगम्यते ।
अतो न समुच्चिते ज्ञानकर्मणी मोक्षस्य साधनमिति ; नैतत्सारम् ;
श्रुतिस्मृतिनियन्त्राणां महतीमसहमानानां स्वैराचारसमुत्सुकानां वैदिक-
गर्हाभयात् वेदवाक्यान्ययथातथमुदाहरतां परलोकभयरहितानामिदं

^१ नस्य साधनत्वमवगम्यते-ख. ग.

^२ नीत्वा-ख. ग.

[विद्युदसिनिषेधतद्धेतुः]

(भा) नापामुपस्पर्शनम् ;

(बृ) मतम् । तथा हि—यत्तावत् कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधकानि वाक्यानि ; तानि केवलकर्मविषयाणि । विद्यासहितस्यैव वीर्यवत्तरत्वात् । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति श्रुतेः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः—ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते । एष षोडश साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषतीत्यादिभिश्च कर्मसाधनत्वावगतेः । ' हिरण्मय-
श्शकुनिर्ब्रह्मनाम येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता पुत्रेण पितृमान्
योनि योनौ नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् सर्वानुभुमात्मानं संपराये इति
ब्रह्मप्रशस्य ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति ओम् ' इति विश्वसृजामयनस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वदर्शनाच्च । तस्यैवात्मा पद-
वित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन इति च । प्रत्युत विद्याया
^१ भगवतोक्ताविद्याकार्यत्वं गम्यते । अतो ' यथा वा रथोऽन्यतरेण चक्रेण
न वर्तते यथा हवा पक्षी पक्षेणैकेन एवं विद्याकर्मणी पुरुषस्य ' इति
ताण्ड्यायनिश्रुत्या परस्परव्याघातपरिहाराय समुच्चिते एव विद्याकर्मणी ।
स्मृतिरपि—

इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥

इति । तथा च भगवतोक्तम् मतान्तराप्युपन्यस्य—

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

इति । ^२ अयमर्थः तर्करपि सतां प्रापितोऽस्माभिस्तत्रतत्रेति । अलं
विस्तरेण ॥

संकल्पं कृत्वा —

नापामुपस्पर्शनम्—यजमानस्य ।

१ भवतो—ख. म.

२ अयमर्थ इत्यादि—तत्रेति इत्यंशः घृ.— कोशे नोपलभ्यते.

(भा) होप्यन्न उपस्पृशेदिति होमे पुनर्विधानात् । अन्येषु तु यज्ञकतुषु यक्ष्यमाणो वेष्टा वेत्याद्यन्तयोः ॥

[आधानकल्पभेदेन दशहोतृहोमादाद्यग्निः उपदेशपक्षश्च]

तस्मिन्नेवाश्वपदिके दशहोता सग्रहो मनसा हूयते अमा-
वास्याधाने नक्षत्राधाने^१ च यत्र संभवोऽजस्राणाम् ।^२ सोमाधानेऽ-
प्यमावास्यायां कृते यत्र नाजस्राः पूर्यन्ते तत्र तस्मिन्नेवाश्वपदिके दश-
होता अग्निहोत्रहोमश्च । उपदेशो मनसा होता ग्रह उपांशु ॥

(बृ) होप्यन्न—नादिति—यक्ष्यमाणो वेति कर्मादौ प्राप्तस्य सूत्र-
कारणोत्कृष्य विधानात् नारम्भेऽपामुपस्पर्शनम् ॥

[नक्षत्राधाने दशहोतृहोमे विशेषतद्धेत्]

नक्षत्रा—स्राणामिति—नक्षत्राधाने पौर्णमास्याः प्राक्द्वादश-
रात्रसंभवेऽजस्रधारणे प्रणयनासंभवात् तस्मिन्नेवाश्वपदिके दशहोता ॥

[सोमाधानेऽप्याश्वपदिक एव दशहोत्रग्निहोत्रहोमोपपत्तिः]

सोमाधाने—होत्रश्चेति—अस्यार्थः—सोमाधानेऽप्याधानस्य
सोमाङ्गत्वाभावात् स्वतन्त्रकालत्वात् कालापेक्षायां ऋतुनक्षत्रानादरेऽपि
^३पर्वकालानादरविधानाभावात् नान्तरीयकत्वात्पर्वकालसंबन्धस्य अमा-
वास्यायां क्रियमाणे सोमाधाने अजस्रधारणप्राप्तेः समाप्तेऽपि सोमे
यावद्द्वादशरात्रमजस्रधारणायोदवसानीयार्थं पृथक्समारोप्य मथित
आहवनीये दशहोता अग्निहोत्रहोमश्च ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

उपदेशो—उपांशुः—दशहोतारं मनसानुद्भूत्येति होतृमात्रस्य
मानसत्वविधानात् ग्रहस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् याजुर्वेदिकोपांशुत्व-
मेवेति ॥

^१ नेन—ऋ.

^२ सोमाधाने.

^३ पर्वानादर.

[दशहोतुग्रहहोमयोः पक्षान्तरम्]

(भा) अन्ये^१ तु मनसा होतुनुक्त्वा पुनर्होतृणां ग्रहणां चोपां शुहोमं कुर्वन्ति ॥

(सू) व्याहृतीभिरुपसादयेत् . ॥११॥११॥१०९९॥

[अग्निहोत्रे हविरासादनमन्त्रेण नित्येन विप्रतिषेधपरिहारः]

(भा) उपप्रेतप्रत्याम्नायो व्याहृतीभिरुपसादनं सायंहोम एव ॥

(सू) ^२ संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत् ॥

॥१२॥१२॥११००॥

[संवत्सरान्तेऽप्येवम् अत्रोपदेशपक्षः]

(भा) संवत्सरे पूर्णेऽपि सायं होम एव । उपदेशो होमद्वयेऽपि ।

[अन्येतुपक्षस्याशयः]

(बृ) अन्येतु—कुर्वन्ति—दशहोतारं मनसाऽनुदुत्येति पूर्वकालाव-
गतेः पुनः सग्रहं हुत्वेति ग्रहसहितस्य होतुर्होमे विनियोगात् पश्चा-

[अथ सायमित्यादिस्त्रभागाशयः]

क्तस्त्वस्योपांशुत्वमिति । अथ सायमग्निहोत्रमिति दशहोतुरुर्ध्वं साम्ना-
ग्निहोत्रविधानात् अहवनीयभेदः ॥

[समावेशोपपादकन्यायः]

व्याहृती—येत् — अन्यतरबाधेनाऽपि विनियोगोपपत्तेः ॥

[उपदेशपक्षाभिमतहेतुः]

संवत्सरे—द्वयेऽपि—उभयोरेककार्यत्वात् ।

^१ अन्ये मनसा—घ. ^२ तस्मिन् सायमग्निहोत्रे व्याहृतीभिर्हविरुपसादयेत् नित्यस्तुपसादनमन्त्रो निवर्तते (र). ^३ तत आरभ्य संवत्सरेऽतीति यदनन्तरं सायमग्निहोत्रहोमः तत्राप्येवमुपसादयेत्, अथाग्नीनाहितवतोऽप्रयाधेपानन्तरमाविहाद-
वाहसाप्यं मतमाह (र).

[अजस्रेषु धारणादिविशेषाः]

(सू) द्वादशाहमजस्रेष्वग्निषु यजमानस्स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयादप्रवसन्न हतं वासो विभर्ति ॥ १३ ॥ १३ ॥
॥ ११०१ ॥

द्वाविंशी ऋषिः ॥

(भा) ^१अजस्रा नित्यधारणा आश्रयायनस्य । आधाना^२द्वादशरात्रमजस्राः
सर्वत्र नाजस्रेषु घृष्टघादानामिमन्नबोधनादीनि विहरणार्थत्वात् ।

[स्वयं शब्दविचक्षितार्थः]

यजमान^३स्स्वयमिति वचनादेधोदकादीन्यपि स्वयमेवाहरति अन्यत्र
[अहतवासोभरणावसरः]

वसतिः प्रवासः । हुत्वा नान्यत्र कुर्याद्वसतिम् । अहतम्—अनिवसि-
तम् । तद्धोमे विभर्ति ॥

(सू) ^४यां प्रथमामग्निहोत्राय दोग्धि तां दक्षिणां
ददाति ॥ १ ॥ १ ॥ ११०२ ॥

[स्वयं शब्दतस्तदर्थलाभप्रकारिः]

(वृ) यजमान—हरति—यजमान इत्येतावता सिद्धेऽपि स्वयं वचनात् ।

^१ अजस्रस्य धारणा—इ. ^२ नादिद्वादश—ख. ग. ^३ नश्च स्वय—घ.

^४ आजस्रेषु धार्यमाणेष्वग्निषु यजमानस्स्वयं जुहोति नान्यः । कल्याणतरेषु तृष्णं
अन्यो वा जुहुयात् स्वयं वा त्रयोदशी जुहुयादिति । तथा आप्येनेति क्वचित्
श्रीरेणेति क्वचित् । अप्रवसन् ग्रामान्तरे-रात्रिमवसन् । अहतं—अकारुहतम् अनुप-
युक्तं वा । दक्षिणां ददाति—व्रतान्ते व्रतदक्षिणां ददाति यस्मै दातुमिच्छति । व्रतस्य तु
द्वादशाहासक्तौ अनुकल्प उक्तः काल्यायनेन ;—यथा क्षीरहोम्यग्निमुपशथीत द्वादशरात्रं
षड्रात्रं त्रिरात्रमन्तत इति । तत्र अजस्रेषु जुहुयादिति होमानुवादेन अजस्राविधिः
होमस्य अन्यतस्मिन्नत्वात् । तथा आधानाद्वादशरात्रमजस्रा इत्येव आश्रयायनः
तेन सोमपूर्वाधानेऽपि आधानादारभ्य सह सोमदिवसैः द्वादशाहोऽन अजस्रापवर्गः
होमस्तु सोमात्यरेषु यावत्संभवं क्वचित् इति सिद्धं भवति । भरद्वाज्याह—सोमा-
धाने नाजस्रान् कुर्यात् इति (इ).

[सूत्रे अग्निहोत्रपदार्थः गोदानसंप्रदानं च]

(भा) ^१या प्रथमा दुष्कृतेऽग्निहोत्रहोमार्थं सा दीयते । यो ^२होमं करिष्यति ॥

(सू) ^३अथैकेषाम्—^४अग्नीनाधाय हस्तावनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावारभते । ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्या सोमेन पशुना वा ^५यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ॥२॥२॥११०३॥

[हस्तावनेजनेसमन्त्रकामन्त्रकपक्षौ]

(भा) हस्तावनिज्य तूष्णीम् ; केचिद्विद्युदसिना ।

(वृ) अग्निहोत्रहोमार्थम्—^७प्रथमाग्निहोत्रहोमार्थम् ।

यो होमं करिष्यति—अजस्रोत्सर्गोत्तरकालं यो होमं करिष्यति ब्रह्मचारी क्षीरहोता वा तस्मै ददाति ॥

[हस्तावनेजनेभाष्यदर्शितपक्षद्वयोपपत्तिः]

हस्तावनिज्य तूष्णीमिति—अथैकेषामित्यस्मिन् पक्षे प्रथो-
गारम्भत्वेनानुपदेशात् मन्त्रानुपदेशाच्च ॥

केचिद्विद्युदसिना^८—कर्माङ्गत्वेन प्राप्तस्य सर्वत्राग्निहोत्रे विधानादिति ॥

^१ यथा-ग. ^२ यस्मा इच्छतीति द्रवदत्तः. ^३ दर्शपूर्णमासारम्भं विधास्यन् तत्रैवावसरे शास्त्रान्तरीयेकौचित् कर्मणामारम्भप्रकारविकल्पौ दर्शयति. ^४ आधानानन्तरं तूष्णीं हस्तावनेनेति तावत् यजमानः ततो यथोक्तेन-विधिना अग्निहोत्रमारभ्य संवत्सरमग्निहोत्रमेव जुहोति न दर्शपूर्णमासावारभते । ततः पूर्णं संवत्सरे तावारभ्य ताभ्यामेव संवत्सरं यजेत नान्येष्टि पश्यादिना । अग्निहोत्रं तु कियत् एव प्रथमत एव । प्रारब्धस्याविच्छेद्यत्वात् । आप्रवणमपि अविच्छेदः अनुकल्पैः उभयस्मिन् संवत्सरे कियते । ततः तृतीये संवत्सरे अग्निहोत्रेन निरूढ-पशुबन्धेन वा यजेत । ततः परस्तात् यथोपपादमन्यानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि कुरुत इत्ययं एकशान्तानुगतः पक्षः (र). ^५ यजेत-स्व. ^६ विद्युदसिति-ग. विद्युदसिनाऽऽहुः-क. ^७ इदं विवरणं स्व. ग. —पुस्तकयोर्न दृश्यते. ^८ स्वेनानुपदेशाच्च-स्व. ग. ^९ दसिन-स्व. ग.

[आधानं संवत्सरेऽकार्यं कार्यं च कर्म]

(भा) ^१अग्निहोत्रमेव संवत्सरं नान्यत्फल^२वदिति । पूर्वं प्रवृत्तत्वा-
त्पिण्डपितृयज्ञः क्रियते । आग्रयणं स्तम्बभक्षणेन ^३यवाग्वा वा ।
दर्शपूर्णमासौ नवैः ॥

(सू) त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयात्प्रवसन्नत्रैव सोमेन पशुना वेष्ट्याग्नीनुत्सृजति

[आधानसंवत्सरे अग्निहोत्रान्यकतिपयाभ्यनुज्ञाहेतवः]

(वृ) अग्निहो-त्फलवदिति — ^४नित्याधिकारस्यापि प्रदर्शनम्
नैमित्तिकं तु कर्तव्यमेव ॥

पूर्व-क्रियते—अनाहिताग्नेरपि कर्तव्यत्वात् । संवत्सरमग्नि-
होत्रमित्यादेः कर्मणां क्रमेण प्रवृत्त्यर्थत्वात् ॥

आग्रयणं—ग्वावा—त्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वेत्यादि प्रयोग
^५आग्रयणस्य । तस्यापि पूर्वं प्रवृत्तत्वात् स्तम्बभक्षणात्मकश्रौतप्रयोग-
संभवात् । संसर्गेष्ट्यादिनां नैमित्तिकानां पूर्णाहुतिः ॥

^१अग्निहोत्रहोमं संव-ग. ^२नान्यत्फलावदिति-ख. ग. I. फल-
वदमित्यदिति ?-क. II. ग. ^३यवसायवाग्वा वा-क. ^४अथापरं दर्शयति;
आधायाम्नीन् अग्निहोत्रमारभ्य द्वादशाहव्रतविधिना त्रयोदशरात्रमग्निहोत्रं जुह्वा
अनन्तरमग्रयागेयिकेष्टेवाग्निहोत्रेन निरुद्ध पशुबन्धेन वेष्टुं द्वादशरात्रमजलेषु आज्येन
स्वयमाग्निहोत्रं जुहोति अहृतं वासो वस्ते काममन्यो जुहुयाद्व्रतचारात्वेव
स्यात्स्वयं त्रयादर्शं जुहोति वा प्रथममग्निहोत्राय दुहन्ति साग्निहोत्रस्य दक्षिणेति
हिरण्यकशिसूत्रे । यथा हि शाकटिकः अनहुद्दः सूर्यवसानं सुभक्षितघासान्
कृत्वा प्राज्यात्—वहनाय प्रेरयेत् तथाऽयं यजमानोऽप्यग्नीन् प्रथममेव सोमेन
पशुना वा सृष्टमान् कृत्वा हविर्वहनाय प्रेरयति । तस्मात् प्रथममेव कृत्वा ततो यथा-
कालमिष्टिपशुसोमैर्यजेतेत्यर्थः । (क). ^५प्रदर्शनं नित्याधिकारम्-
ख. ग. ^६आग्रयणं तस्यापि.

(सू) यथा सुयवसान् कृत्वा प्राज्यात्तादृक्तदिति शाखा-
यनित्राह्वणं भवति ॥ ३॥ ३ ॥ ११०४ ॥

[त्रयोदशरात्रादुत्तरं कर्म तत्राग्निः अश्वपुत्सर्गो मतिभेदश्च]

(भा) उत्तरस्य सोमस्य ^२ पशोर्वा नित्यस्यैव प्रवृत्तिः । ततः
फलवतामाभयणार्दीनाम् । चतुर्दशेऽहनि सोमः पशुर्वा तेष्वेवाजस्रा-
ग्निषु । अजस्रोत्सर्गार्थे^३ त्वाच्च ॥

[दर्शपूर्णमासवत्सरेऽप्यग्निहोत्रमस्त्येव]

(वृ) ताभ्यां संवत्सरमित्यस्मिन् पक्षे कर्मान्तराभावात् ^४ अग्निगुप्तयर्था-
ग्निहोत्रं तु कर्तव्यमेव ॥

[आधानात्परं शाठ्यायनिपक्षे नित्यस्यैवेत्यवधारणहेतुः]

उत्तरस्य-प्रवृत्तिः—नित्योपदेशप्रकरणत्वात् अवश्यकर्तव्य-
त्वाच्च ॥

[फलवतां प्रवृत्तिपदार्थः]

ततः फल-दीनाम्—यथाकामं प्रयोगः ।

[अत्र सोमपशुशाठ्यायनिपक्षे]

चतुर्दशे-ग्निषु—त्रयोदशरात्रमहतवासा इत्यस्मिन् पक्षे अत्रै-
वेत्यजस्राग्निषु ॥

[उत्सर्गार्थत्वफलम्]

अजस्रोत्सर्गार्थत्वाच्च—इष्टार्थानुत्सृजतीति । अतस्सोमपश्वो-
^५ विकृतित्वम् ॥

^१ उत्तर-घ. ऊ. I. उत्तरं-ख. ग. II. ^२ पशोर्वामित्यस्यैव-ख.
ग. I. पशोः नित्यस्यैव ऊ. II. ^३ त्वात्-घ. ^४ गुप्तयर्थाग्नि-घ. ^५ विक-
ृतित्वम्.

(भा) सूयवसान्—यवसेन सुप्रीतान् । ^१ यथाऽज्यात् कालयेत् कृषिसिद्धये बलीवर्दान् एवमेवाग्नीन् सुप्रीतान् हव्यवाहनाय कालयतीति लिङ्गात् नात्यन्तत्यागः । पुनश्च नित्यस्सोमः पशुर्वा । उपदेशस्त्यागः आत्यन्तिक इति ॥

प्रातर्होमं ^२ हुत्वाऽजस्रोत्सर्गः ॥

[सूयवसानित्यादिदृष्टान्तस्य प्रकृतोपयोगः]

(वृ) सूयवसान्—नात्यन्तत्यागः—भक्षणेन ^३ प्रीतबलीवर्दप्रस्थापनं यथा कर्षणार्थं एवमजस्रहोमेन सुप्रीताग्नीनां त्यागात् कर्मान्तराणि पुनः कर्तव्यानि, तदाह—

[नित्याधिकाराग्निहोत्रनिवृत्तिहेतुः रक्षार्थस्यानिवृत्तिः]

पुनश्च नित्यस्सोमः पशुर्वा—कर्तव्यः, आधानं कृत्वा पूर्वार्भ्यां नित्याधिकारासिद्धेः अग्निहोत्रकार्यस्य त्रयोदशरात्रहोमेनैव सिद्धत्वात् नाग्निहोत्रहोमः । पुनश्च नित्यस्सोमः पशुर्वेति द्वयोर्नित्ययोरुपादानात् ^४ नित्याधिकाराग्निहोत्रहोमनिवृत्तिः । अग्निगुप्तयथमग्निहोत्रं कर्तव्यमेवाग्निहोत्रे कृते ॥

[उपदेशपक्षे दृष्टान्तानुगुण्यम्]

उपदेश—त्यन्तिक इति—यथा सूयवसानित्येतदर्थवादमात्रमिति ॥

[अजस्रोत्सर्गस्वरूपम् ; अजस्रविधिलाभप्रकारश्च]

प्रात-त्सर्ग इति—अजस्रसमाप्तिरिति । त्रयोदशरात्रमहतवासा इत्येतदप्यजस्र^५विधानं पूर्वेण समानधर्मत्वात् । अत ^६ एवैतेष्वग्निष्विति भाष्यकारेणोक्तम् ॥

^१ प्राज्यात्—ख. ग. ^२ कृत्वा—क. ग. घ. ^३ सुप्रीत—घ. ^४ नित्या-

ग्निहोत्र. ^५ विधायकम्—घ. ^६ अत एव तेष्व—घ.

(भा) उभयत्र सारस्वतान्वारम्भणीया चतुर्होतारोऽन्वाधानं च पौर्ण-
मास्यामेव कर्तव्यम् । प्रधानकालासक्तेः ॥

[सारस्वतहोमादेः पौर्णमासीकर्तव्यतासमर्थनम्]

(वृ) सारस्वता-कर्तव्यम्-लासक्तेः—अस्यार्थः—सारस्वतहोमयो-
स्तावत् दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादिति दर्श-
पूर्णमासारम्भसंयोगः । अन्वारम्भणीयायाश्च शाखान्तरे^१ आरप्स्यमान-
पदसमभिव्याहरात् । अस्माकं च सारस्वतहोमानन्तरं आग्नवैष्णव-
मेकादशकपालं पुरस्तात्रिवेपेत्यादिना^२ऽऽरम्भसंयोगः । चतुर्होतुरपि
दर्शपूर्णमासावालभमानः चतुर्होतारं मनसाऽनुद्रुत्येत्यारम्भसंयोगः ।
अतस्त्रयाणामपि दर्शपूर्णमासारम्भार्थता । तथा आहवनीये समहं हुत्वा
दर्शपूर्णमासावारभते इति । अथशब्दप्रयोगाप्रयोगात् चतुर्होतृदर्श-
पूर्णमासयोरैकप्रयोगत्वाभावात् आहवनीयभेदात् बहिःप्रयोज्याश्चतुर्होतृ-
पर्यन्ता दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाः दर्शपूर्णमासाधिकारिपुरुषस्य
योग्यतापादनद्वारेण । अत एव सर्वदर्शपूर्णमासोपकारकत्वात्सकृदेवादौ
कर्तव्याः सकृत्संस्कृतस्य पुनस्संस्कारानपेक्षणात् ॥

[दीक्षादेरपि पुरुषसंस्कारस्यसकृदेवसोमादौकर्तव्यतापत्तिपरिहारौ]

ननु दीक्षादीनामपि पुरुषसंस्कारत्वात् सकृदेव प्रथमसोमादौ
कर्तव्यता स्यात्? न, द्विधा हि पुरुषसंस्काराः । तत्र प्रयोगाङ्ग-
कर्तृसंस्काराः केचित् ते प्रतिप्रयोगमावर्तन्ते, ये प्रयोगाभ्यन्तरे
विधीयन्ते । अधिकारिसंस्काराः केचित् ते सकृदेवादौ क्रियन्ते
ये बहिः प्रयोगाच्चोद्यन्ते ; तस्मात्सारस्वतादीनां दर्शपूर्णमासोपकार-

^१ न्तरप्रारप्स्य—ख. ग.

^२ त्यादिविधानाया—ख. ग.

(भा) उपदेशो हिरण्यकेशिमतिश्च सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्याम् पौर्णमास्यां चतुर्होताऽन्वाधानं च तस्य प्रातःकालनियमात् ॥

(बृ) कत्वात् कालान्तरानुपदेशाच्च प्रथमपौर्णमास्यां पञ्चदश्यामेव कर्तव्याः । पुनः पुनः प्रणीतेऽग्नौ कार्यभेदात् । किं च अन्वारम्भणीया चतुर्होत्रोः आरभ्यमानपदसमभिव्याहरादद्यतनविभक्तियोगात् पौर्णमास-समानाहस्सम्बन्धावगमाच्च पञ्चदश्यामेव प्रयोगः । तथा सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयमित्यानन्तर्यावगतेः तावपि पञ्चदश्यामेव । अतश्चतुर्होत्रनैर्योग्यत्वे सिद्धेऽनन्तरमन्वाधानम् । अस्मिन् पक्षे प्रथमपौर्णमास्याः प्रातरन्वाधानाभावेऽपि न विरोधः ॥

[सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्यामेवंत्युपदेशमताशयः]

उपदेशो हिरण्यकेशि-कालनियमात्—प्रातरन्वादधातीति नियमात् चतुर्होत्राद्यतनविभक्तियोगाच्च पञ्चदश्यां प्रातश्चतुर्होत्रादि । अन्वारम्भणीयायास्त्वद्यतनविभक्तियोगेऽपि अन्वाधानस्य प्रातःकाल-विरोधात् चतुर्दश्यां सारस्वतान्वारम्भणीये । अस्मिन् पक्षे यदा चतुर्दश्यजस्रपूरणी तदा अजसेष्वेव सारस्वतान्वारम्भणीये । यथा सोमाधाने अजसे संभारयजुरादयः ॥

[सारस्वतहोमेन दर्शपूर्णमासकालबाधशङ्कापरिहारौ]

ननु यदीष्ट्यादिवाक्येन इष्टिसामान्यादाभ्रयणादिवत् प्रकृतेः प्रातःकालबाध एव स्यात् । अद्यतनविभक्तिश्चानुगृह्येत । दर्शपूर्ण-मासावालममान एतौ होमाविति ! नैतत् ; इष्टि^३पश्वादीनां दर्शपूर्ण-मासतुल्यप्राधान्यात् प्रकृतिकालमध्ये विधिवलाच्च तैः कालोपरोषो युक्तः सारस्वतादीनां तु दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वात् तयोरनुपरोषे^३ना-नुष्ठेयानीति । प्रधानं सगुणं कर्तुं शङ्गान्यनुष्ठीयन्ते । अद्यतनविभक्तिश्च तत्सामीप्येऽप्युपपद्यते वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति ॥

^१ त्रन्ते-ख. ग. ^२ पशुनां-घ. ^३ धेनुप्रबोकव्यानीति-घ.

- (सू.) ^१ पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुरिति ^२ सारस्वती
होमौ हुत्वाञ्ज्वारम्भणीयापिष्टिं निर्वपति ॥४॥४॥
॥ ११०५ ॥
- (सू.) आग्रावैष्णवमेकादशपालं सरस्वत्यै चरुं
सरस्वते द्वादशकपालम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ११०६ ॥
- (सू.) अग्नये भग्निनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्ना-
दस्स्यामिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ११०७ ॥
- (सू.) ^३ नित्यवदेके समामनन्ति नानातन्त्रमेके
॥ ७ ॥ ७ ॥ ११०८ ॥
- (सू.) त्वद्विधा सुभग सौभगान्वग्रे वियन्ति वनिनो
न वयाः । भृष्टीरयिर्वाजो वृत्रतूर्पे दिवो ^४ वृष्टि-

! एवं प्रासङ्गिकं कर्मणामारम्भविकल्पावुक्त्वा प्रकृतमेव आरम्भप्रकारमनु-
सरति ;—

अन्वारभ्यतेऽनयेत्यन्वारम्भणीया । सा च दर्शपूर्णमासारम्भविशेषः । तथा
सारस्वती होमौ दर्शपूर्णमासावारभमाण इति प्रकृत्यत्रयणामाश्रान्तु । दर्शपूर्णमास-
योश्च पूर्णमासः पूर्वं इति स्थास्वाति । तेन संस्थिते सैष्टिकेऽप्रपाधेये वा अनन्तरा-
पूर्णमासी तस्यां सारस्वती हुत्वा अन्वारम्भणीयां निर्वपेत् । पूर्वस्य पर्वण औपवसथ्येऽ-
हनीतिसत्यापाठः । प्रातरन्वाधाने पूर्णमासस्यमावाधीदिति तस्याभिप्रायः बोधाय-
नस्तु सारस्वतादि पूर्णमासान्तं सर्वमपि यजनीयेऽहनि विकल्पितवान् । यथा :—
सर्वमेवैतदिष्टयहनि कुर्यादित्यौपमन्यवीपुत्रः' इति । अत्र सारस्वतयुगलस्य अन्वा-
रम्भणीयायाश्च उभयोरपि दर्शपूर्णमासारम्भेण निमित्तेन प्रवर्तमानयोः स्वतन्त्रत्वान्
पृथगग्रेः प्रणयनमिच्छते । न चाद्यपूर्णमासेन समानाग्री भवतः सर्वप्रयोगात्रित्वात् ।
तत्र च लिङ्गम् 'पञ्चहोतृवैश्वानरपार्जन्याभ्यां पृथक् वैश्वदेवप्रणयनानुवादः । यथा'
'पशुबन्धवद्राहपत्यादग्निं प्रणयञ्जिति । किं च बान्धव क्रतुशरीरान्तर्गतान्यज्ञानि
तेषामेवात्रिणां समानाग्रीत्वमिष्टं न तु बहिस्तन्त्रवर्तिनामपि । यथा पञ्चपशवः सौभ्रा-
मण्यद्वसानीयासम्भारयजूषि सावित्राणीत्यादीनाम् । अत एव पशौ आग्रावैष्ण-
वान्ते अग्नेः त्यागं सिद्धं कृत्वा वक्ष्यात् 'धारयत्याहवनीयम्' इति । तस्मान् सिद्धं
पृथगग्रीन्येव सारस्वतादीनीति (क). ^२ सारस्वती हुत्वा—ख. ^३ नित्यस्य काम्यस्य
च नानातन्त्रत्वविकल्पः (ङ). ^४ वृष्टि—ख.

(सू) रीड्यो रीतिरपाम् । त्वं भगो न आहि ^१रत्नमिषे
परिजमेव क्षयसि दस्मवर्चाः । अग्ने मित्रो न ^२बृहत
ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देवभूरेरिति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ८ ॥ ८ ॥ ११०९ ॥

त्रयोविंशो सर्षिका ॥

[सारस्वतहोममन्त्रान्तरे]

(भा) निवेशनी अग्नीषोमावित्येतावपि लभ्येते सारस्वतौ ॥

[पाठक्रमवर्तमाननिर्देशादिफलविवरणम्]

(वृ) दर्शपूर्णमासावारम्भ्यमानश्चतुर्होतारं मनसा ऽ नुद्रुत्याहवनीये
सग्रहं हुत्वा इत्यत्र पाठक्रमोऽद्यतनविभक्तिः क्त्वाप्रत्ययोऽथशब्दश्चामी
किमर्थाः ? उच्यते—पाठक्रमोन्वारम्भणीयादर्शपूर्णमासयोः चतुर्होतु-
र्मध्यपातार्थः । यथा सारस्वतादीनामारम्भार्थत्वाविशेषेऽपि पाठक्रमात्
सारस्वतहोमोत्तरकालत्वमन्वारम्भणीयायाः । अद्यतनविभक्त्या दर्श-
पूर्णमाससमानाहःकर्तव्यता क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकता ॥

[हुन्वेति क्तार्थस्वारस्य विवरणम्]

अनेन प्रवसन् काले विहाराभिमुक्त्वा याजमानं जपतीति
यजमानप्रवासेऽपि पुत्रादिभिर्दर्शपूर्णमासानुष्ठानं प्राप्तं प्रथमे प्रयोगे
निषिध्यते । प्रवासनिमित्ता व्रातपती तु व्रतोपायनादूर्ध्वम् । अथशब्दो-
ऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

[सारस्वतहोममन्त्रान्तन्व्योपपत्तिः]

निवेशनी—स्वतौ—विकल्पेन तयोरपि मन्त्रपाठे पठित-
वान् पाठानर्थक्यं मान्मुदिति ।

[दर्शपूर्णमाससङ्कल्पप्रकारः]

(भा) दर्शपूर्णमासावारप्स्ये ताभ्यां यावज्जीवं यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्न-
वानीति सङ्कल्पः ॥

[सारस्वतादिहोमेष्वग्निविशेषः]

ततः सारस्वतान्वारम्भणीया चतुर्होतारः । पुनःपुनः प्रणीतेऽग्नौ
न पौर्णमासार्थे । सर्व^१प्रयोगाङ्गत्वात् ॥

[पक्षद्वयसाधारणोऽर्थः : चिभक्तयश्च]

नानातन्त्रेऽपि अग्निनि मिथुनौ गावौ दक्षिणा जयाश्च । अग्नये
भगिने अग्ने भगिन् अग्नि भगिनं ^२अग्नेर्भगिनः अग्निर्भगीदं उक्ते
याज्यानुवाक्ये ॥

(ध्रु) सारस्वतहोमयोः पुरस्तात्—

[अधिकारिविशेषे सङ्कल्पवैलक्षण्यम्]

दर्शपूर्ण—सङ्कल्पः—न मुमुक्षोः फलनिर्देशः । सर्वदर्शपूर्ण-
मासार्थस्सङ्कल्पः ॥

[सारस्वतादेस्सङ्कल्पपूर्वकालत्वपक्षोऽपि]

ततस्सार—ङ्गत्वात्—सर्वोपकारकत्वादित्यर्थः । पुरस्तादेव
वा दर्शपूर्णमाससङ्कल्पात् सारस्वतादीनि यक्ष्यमाणोपस्पर्शनवत् । ततः
परं दर्शपूर्णमासयोः साधिकारस्सङ्कल्पः । यदि ^३कामः ततः पौर्णमासी-
मात्रसङ्कल्पः ॥

[भाष्यदर्शितदक्षिणा जयाश्च प्रतिप्रयोगम्]

नानात—जयाश्च—सर्वकरणार्थत्वाद्दक्षिणायाः विभागानुपदे-
शाच्च पतिप्रयोगं मिथुनौ गावौ दक्षिणा जयहोमश्च ॥

^१ प्रयोगान्तत्वात्—ङ्. ^२ अग्नेर्भगिनः उक्ते—ग. ^३ कामः—ख. ग.

(सू) चित्तं च चित्तिश्चेति ^१पुरस्तात् स्विष्टकृतो
जयान् जुहोति ॥ १ ॥ १ ॥ १११० ॥

(सू) चित्ताय स्वाहा चित्त्यै स्वाहेत्येके समामनन्ति
॥ २ ॥ २ ॥ ११११ ॥

[जयेषु विभक्तिविकल्पः]

(भा) चित्ताय स्वाहा चित्त्यै स्वाहाऽऽकृताय स्वाहेति चतुर्थ्या
विभक्त्या सर्वे होमाः ॥

(सू) ^२प्रजापतिर्जयानिति त्रयोदशीम् ॥ ३ ॥ ३ ॥
॥ १११२ ॥

[कचिच्छ्रुतैव विभक्तिः]

(भा) अविकृता त्रयोदशी । ^३ एवमुत्तरा ॥

[कामनाविशेषे चतुर्दशी]

(सू) अग्ने बलद सह ओजः क्रममाणाय मेदाः ।
अभिशस्तिकृतेऽनभिश्स्तेन्यायास्यै जनतायै
श्रेष्ठयायेति चतुर्दशी यः कामयेत चित्रं जनतायां

[अविकृतपरिग्रहे हेतुविवरणम्]

(ब्र) अविकृता त्रयोदशीति—जयान् जुहोतीत्येतावता प्रजापति-
र्जयानित्यस्य सिद्धौ प्रजापतिर्जयानिति त्रयोदशीमिति पुनरुपादानं
चतुर्थ्यन्तपक्षेऽप्यविकृता त्रयोदशीति दर्शयितुम् ॥

एवमुत्तरा—चतुर्दश्यप्यविकृता ।

^१ उपहोमकालादेव सिद्धेः पुरस्तात् स्विष्टकृत इति पुनर्विधानं प्राक्कारिण्येभ्यो
मा भुवन् प्राग्वा समिष्टयजुष इति (र). ^२ प्रजापतिर्जयानित्यादेरेकमन्त्रत्वस्य क्वाप-
नार्थं वचनम्; चतुर्थ्यन्तप्रयोगेऽप्यधिकारार्थं च (र). ^३ तथोत्तरा—म.

(सू) स्यामिति चित्रं भवति शबलं ^१ त्वस्य मुखे
^२ भवति ॥ ४ ॥ ४ ॥ १११३ ॥

(भा) चित्रं—विस्मापनीयम् । जनानां समूहो जनता । समूहे
 आत्मानं विस्मापयितुमिच्छति । शबलं—चित्रं—श्चित्रम्—कुष्ठम् ॥

(सू) ^३ मिथुनौ गावौ दक्षिणा ॥ ५ ॥ ५ ॥ १११४ ॥

(भा) मिथुनौ—पुमान् स्त्री च ॥

(सू) सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ॥ ६ ॥ ६ ॥ १११५ ॥

(सू) ^४ दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होतारं मनसाऽ-
 नुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावा-
 रभते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १११६ ॥

(वृ) समूहे—मिच्छति—^५ तस्य चतुर्दशी ।

^१ यः कामयेत जनसमाजेषु चित्रं स्याम् ; अहो अयमीदृश इति विस्मयनीय-
 स्यामिति न एतामाहुति जुहोति । स तु काममेव चित्रं भवति । दोषस्त्वन्यः
 शबलं—चित्रमस्य मुखे जायते तस्मिन् दोषमनुजानतोऽयं विधिरिति भावः (३).
^२ जायते—क. स्व. (क). ^३ स्त्रीपुंसौ । भगिनस्तु नानातन्त्रे अन्वाहार्यौ दक्षिणा ^४
 तदितरण्येवाधिकूलमिधुनाज्ञानात् (क). ^४ सारस्वतान्वारम्भणीयानामपि आरम्भार्थ-
 स्वाविशेषे दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यत्र क्वचन चतुर्होतृपूर्णमासयोरर्थकृत्यैरप्य-
 व्यवायार्थमिति द्रष्टव्यम् । दर्शपूर्णमासावारभते इति दर्शशब्दस्वात्पश्चतरत्वात्पूर्व-
 निपातः । प्रयोगस्तु पूर्णमासस्यैव प्रथमं भवति । 'यत्पूर्णमासो पूर्वामालभेत'
 इति लिङ्गात् । प्रयोगविधिषु तस्यैव प्रथमोद्देशात् । यथा उदित आदिर्ये
 पौर्णमास्या अग्रपौर्णमास्यामिति पौर्णमासामित्यादि । तथा अधेर्मा दर्शपूर्णमासी
 पौर्णमास्युपक्रमभावास्या संस्थावित्येव बोधायनः । तत्र चतुर्होतुराग्निपृथक्च सार-
 स्वताभ्यां व्याख्यातम् । भारद्वाजस्तु सर्वेषामेव चतुर्होतृणां ततस्ततःशेषिणोऽ-
 ग्निपृथक्त्वं निषेधति । तथा प्राणा वा एते यच्चतुर्होतारो यच्चतुर्होतृन् हुत्वाऽ-
 ग्निमपनयेद्यजमानस्य प्राणान् विच्छिन्वादिति विज्ञायते इति (क). ^५ इदं विवरणं
 पुस्तके न दृश्यते—घ.

(सू) व्याहृतिभिर्हवी^१ध्यासादयेत्संवत्सरे पर्यागत
एताभिरेवासादयेत् ॥ ८ ॥ ८ ॥ १११७ ॥

[व्याहृतिभिरासादनमुभयोरपि]

(भा) व्याहृतिभिरासादनं प्रथमायामेव पौर्णमास्याम् । पूर्णे च
संवत्सरे दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्थान्यालभमान इति श्रुतेः अमावास्या-
यामपीत्युपदेशः ॥

(सू) ^१अमावास्यायामादधानस्यैतत् । पौर्णमास्यां
तु पूर्वस्मिन् पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधान-
मपवृज्य ॥ ९ ॥ ९ ॥ १११८ ॥

चतुर्विंशो खण्डिका ॥

[अजस्रधारणाप्रवासादिनियमस्य आधानविशेषविषयत्वम्]

(भा) अमावास्यायामादधानस्य कर्तुरेतेद्वृतम् ; यथाऽजस्रता अह-
तधारणं अप्रवासस्त्वयं होमो दानकर्मणां क्रमेण प्रयोग इति ॥

[एकमन्त्रकासदनहेतुः]

(बृ) व्याहृतिभिः-त्युपदेशः—उभयोरैकफलत्वात् ।

[एतद्वृतपदेन ग्राह्याविशेषनिर्णयोपपत्तिः]

अमावास्यायां-प्रयोग इति—अयमभिप्रायः—अग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासयोः सर्वाधानेष्वविशेषेण यावज्जीवकर्तव्यत्वात् अमावास्याया-
मेवेति विशेषनियमानुपपत्तेः आधानेष्ट्युत्तरभाविनां सारस्वतहोमा-
त्युरस्तात्तनानां अजस्रादीनां अमावास्यायामादधानस्यैतदिति एतच्छब्देन
निर्देशं कृत्वा नियमः क्रियते । अग्निहोत्रविषयत्वादजस्रधारणस्य
तत्प्रसङ्गेन नित्याधिकारदर्शपूर्णमासावप्युक्त्वा इदानीं व्रतनियम उच्यते
अमावास्यायामादधान^२स्येति ॥

^१ अयामावा-क.

^२ स्येति भृत्याम्-ख. ग.

[मतान्तरे तिथ्याधानयोः प्रत्येकधर्म उभयधर्मश्च]

(भा) अन्ये त्वाहुः — अमावास्यायामादधानस्य पवमानहविषां संवत्सरादयो विषयः । पौर्णमास्यां तु सेष्टेरपवर्गः । सर्वमन्यदुभयत्र ॥

[आधानविशेषेषु तदभावः]

पुरुषधर्मत्वाच्च प्रायश्चित्ताधाने न क्रियन्ते । अग्निहोत्राङ्गत्व-

[सोमाधानेऽपि न]

सोमादुत्तरकालं प्रवृत्तेऽग्निहोत्रे द्वादशाहादीनि न क्रियेरन् ॥

[सेष्टयपवर्गस्य मानसिद्धता]

(बु) अन्ये त्वाहुः—अमा—रपवर्गः—सेष्टेराधानस्यापवर्गो वचनात्।

[उभयत्रेत्यस्यान्यपक्षता]

सर्वमन्यदुभयत्र—आधाने । ^३ अजस्रादीत्येषोऽन्येषां पक्षः ।

[अजस्राग्निहोत्रनियमादेरनुष्ठानव्यावृत्तिहेतुः अननुष्ठानस्थलानि च]

पुरुषध-क्रियन्ते—एतेषां शेषिविशेषनिरूपणं क्रियते—

अजस्रधारणाहितधारणादीनां पुरुषधर्मत्वात् अमावास्यायामादधानस्यै-
तदिति पुरुषप्रधाननिर्देशाद्वाहिताग्निधर्मत्वात् आधानाङ्गत्वाभावात्
प्रायश्चित्ताधाने अजस्रादीनि न क्रियन्ते पुनराधाने पुनराधेये ^४ च ॥

[अग्निहोत्राङ्गत्वहेतुः]

अग्निहोत्राङ्गत्व इति—अग्निहोत्रारम्भसंनिधानात् अग्नि-
होत्राङ्गत्वे सति ॥

[सोमाधाने तदभावहेतुः]

सोमाधाने—

सोमादुत्तरकालं—येरन्—परमप्रकृताधानसन्निधानात् ।

^१ चित्ताधाने पुनराधाने च-स्व. ग. चित्ताधाने न क्रियन्ते-घ. ^२ इत्ये
इति-स्व. दीनि क्रियन्ते-घ. ^३ अजस्रादीन्येषां ^४ पु.-घ. ^५ च कृता इति-स्व.

(भा) आधानाङ्गत्वेऽपि पुनराधाने पुनराधेये च । अतः कर्तृनियमात्
श्रुत्या कर्तृसंयोगात् । ते त्वमावास्याधान एव ^१ भवन्ति वचनात् ॥

[नक्षत्राधानेऽपि पृथर्वत्]

नक्षत्राधाने च एवं ^२ भवति श्रुत्यन्तरात् । अत्राग्न्यत्राजला-
स्सम्भवन्ति पौर्णमास्याः ॥

[पौर्णमास्याधानविशेषधर्मः]

पौर्णमास्याधाने तु नैव ^३ भवति अपवृज्येति वचनात् ॥

[आधानङ्गत्वे इति भाष्यभावः तदनीचित्यं च]

(वृ) आधानाङ्ग-धेये चेति—पुनराधान इति अग्र्याधेयमित्या-
लेखन इत्यास्मिन् पक्षे । पुनराधेय इत्याश्मरथ्य इति पक्षे । उभयं
चैतन्नोपपद्यते पुरुषधर्मत्वात् ॥

[अमावास्याधाने प्रथम एव ते इत्यत्रोपपत्तिः]

अतः कर्तृ-वचनात्—अजस्रधारणाहितधारणादीनां सामर्थ्यात्
पुरुषधर्मत्वात् अमावास्यायामाधानस्येति च पुरुषप्राधान्यावगतिश्रुत्या
कर्तृसंयोगात् आधानामिहोत्राङ्गत्वाभावात् अमावास्याधाने नैमित्तिकाः
पुरुषार्थाः अजस्रादयः प्रथमाधान एव कर्तव्याः ॥

[पौर्णमासीनक्षत्राधानयोर्विशेषोपपत्तिः]

नक्षत्राधानेऽज्येति वचनात्—आधानेष्टिभिरभिसिद्धौ । सार-
स्वत्ताहोमादीनां अर्थायार्थायामिं प्रणयतीति सर्वेषां प्रणयनप्रयोजकत्वा-
दाधानेष्ट्यन्तेऽग्निरपवैज्यः त्वाज्यः । अत एव सेष्टेति पृथगिष्टिसाहित्य-
मात्रमुक्तम् । तस्मात् पृथक्पृथक्प्रणयनस्य कर्तव्यत्वात् अजस्रधारणा
धनुपपत्तिः । नक्षत्राधाने तु पौर्णमास्याः प्रागजस्रकालसंभवे अजस्र-
धारणादीनि ॥

^१ एव न भवन्ति—क. ड. ^२ भवन्ति—ख. ग घ. ^३ भवन्ति—ख.

[सर्वाधानसाधारणार्थः कल्पकारमतिभेदश्च]

(भा) ^१ यत्राधानकर्तुर्व्रतं नोपदिष्टम् कर्माङ्गत्वेन चोद्यते यथा दशहोता-
व्याहृत्यासादनं सारस्वतान्वारम्भणीया चतुर्होतार इति तत्सर्वस्याप्या-
धानस्य भवति । नामावास्यायामेव कर्माङ्गत्वात् । अजस्राः कात्याय-
नाश्वलायनाभ्यामविशेषणोक्ताः । आधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा इति ॥

[आधानेपृक्क्रमभेदाः मतान्तरम् उपदेशमतं च]

पौर्णमास्याधाने पौर्णमास्याः पूर्वमुपक्रमः सर्वकर्मभ्यः मध्येऽग्नि-
होत्रहोमः । अमावास्याधाने नक्षत्राधाने ^२ च अग्निहोत्रहोमः पूर्वः ।

(बृ) यत्राधान—स्यभीवति— उत्तरकालं कर्मकाले ।

अजस्राः—णोक्ताः नामावास्यायमाधान एव ।

आधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा इति—तस्मिन् पक्षे पौर्णमास्याधानेऽपि
भवति ॥

पौर्णमा—र्भ्यः—साधिकारेभ्यः ।

[मध्येऽग्निहोत्रहोम इत्यस्य विचरणं द्वेष्या]

मध्ये—होम इति—पौर्णमास्याः । आहितामित्वे सति पौर्ण-
मासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमकाले प्राप्ते तदधिकारात् । तेन दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्या सोमेन यजेततिवदधिकारक्रमबोधनाभावात् । एवमन्यत्र
विप्रकान्ते तन्त्रे इति न्यायेन पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमः । पौर्णमा-
स्यर्भेऽग्नौ । दशहोता च, नित्याधिकाराग्निहोत्रस्य प्रणयनाङ्गलोपेनाऽपि
यथाशक्ति कर्तव्यत्वात् पौर्णमास्याधाने प्रातःकालभावेऽपि अन्वा-
धानवत् ॥

(भा) ऋत्वादीनामतिक्रमे सोमपूर्वत्वम् । केचिदमावास्यायामाधानस्यै-
तदग्निहोत्रपूर्वत्वं ^१ भवतीत्याहुः । ^२ पूर्वं पर्वं चतुर्दशीत्युपदेशः ॥

(वृ) अथवा ^३ मध्येऽग्निहोत्रहोम इत्यस्याभिप्रायान्तरम्—आधाना-
नन्तरं अग्निषु सिद्धेषु अग्निहोत्राकरणे चतुरात्रमह्यमानोमिर्लौकिकस्सं-
पद्यत इति श्रुतेः अग्निसंरक्षणस्याप्यग्निहोत्रकार्यत्वात् तदर्थं मध्येऽपि
होमः कार्यो दशहोता च । प्रतिपद्यपराह्णे पुनर्नित्याधिकारामिहोत्र-
संकरणं कृत्वा दशहोत्रादि । नक्षत्राधानादावग्निहोत्रपूर्वकत्वात् नित्या-
धिकारामिसंरक्षणकार्यद्वयसाधनस्य होमस्यैकरूपत्वात् तत्रेण संकरणानु-
ष्ठानादि । पूर्णमास्याधानेऽपि ^४ उपरितनहोमेषु कार्यद्वयार्थं तत्रे-
णानुष्ठानम् ॥

[ऋत्वादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः]

ऋत्वादीना—पूर्वत्वम्—ऋतुनक्षत्राणामवान्तरदीक्षाश्रयणेन
बहुवचनम् । न पुनः पर्वणा सह । सोमाधानेऽति तस्यादरणीय-
त्वात् ॥

[केचिदित्याद्युक्तमतस्याशयः]

केचिदमा-दाहुः—अमावास्याधाने इष्टिसोमपूर्वत्वामावादाग्नि-
होत्रस्य प्राप्तकालत्वात् अग्निहोत्रप्रायणा यज्ञा इति श्रुतेरग्निहोत्रपूर्वत्व-
मात्रमनेन सूत्रेणोच्यते इति । नक्षत्राधाने च वचनान्तरात् । अन्यत्स-
र्वत्र । आश्वलायनमतात्तु प्रागपि सोमेनैक इति वचनादाधानानन्तरं
अग्निहोत्रारम्भं कृत्वा इष्टेः प्राक् सोमारम्भः ॥

[पर्वशब्दस्य चतुर्दशीपरत्योपपत्तिः]

पूर्वं-देशः—साकमेघेषु दर्शनात् । प्रातरन्वाधानोपपत्त्यां च
पर्वशब्दश्चतुर्दश्यां लक्षणया वर्तत इति ॥

^१ भवतीत्येतावदाहुः—घ. ^२ पूर्वपर्व—ङ. ^३ मध्येऽप्यग्नि—वा. ^४ उपरि
होमेषु—ख. ^५ पत्त्यर्थम्—घ.

(घ) ^१श्वोभूते पौर्णमासेन यजते ॥ १ ॥ १० ॥
॥ १११९ ॥

^१यदेतत् महाप्रकरणेन आधानाद्विज्ञकालं दर्शपूर्णमासारम्भणमुक्तम् ; यथा पक्षे पावमान्यादीनामिष्टीनामुक्त्यर्थः । संस्थितासु इष्टिषु आगामिपौर्णमास्यामन्वारम्भणीया ततः पूर्णमासयाग इति ; तदमावास्यायामादधानस्य । पूर्णमास्यां तु आदधानस्य सद्य एव सहेष्टिभिरन्वारम्भणीयया च अन्नवाधेयमपवृज्य तदानीमेवाग्नीन्वाधाय श्वोभूते पौर्णमासेन यजते । पूर्वं पर्वेति पौर्णमास्यत्रोच्यते न तु चतुर्दशी । अन्यथा अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेय इत्यनेन श्वोभूते पौर्णमासेन यजत इत्यनेन च विरोधात् । चतुर्दशैव वा पूर्वं पर्वं चानुमास्येषु तथा दर्शनात् । न च पौर्णमास्यामाधेय इत्यनेन विरोधः तस्यैव प्रकारविकित्वात् । पूर्णमासेन यजत इत्यस्य च यष्टुं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यद्योक्तं हिरण्यकेशिना 'पौर्णमास्यास्तु पूर्वस्य पर्वेणः औपवसथ्येऽहनि अग्नीनाधाय सैष्ट्यपवृज्य तदानीमेव चतुर्दशोत्रं सारस्वतावारभणीयाश्च कुरुते श्वोभूते पौर्णमासीं यजत' इति । यत् अन्यत्तत्रामिहोत्रारम्भार्थं दशहोत्रादि द्वादशाहव्रतं च तत्सर्वमुभयत्रैव भवति अविशेषात् । अन्ये तु व्याचक्षते ;—यदेतत् द्वादशाहव्रतं तत् अमावास्यायामादधानस्य न तु पौर्णमास्यामिति ; तद्युक्तम् ; महाप्रकरणमध्यगतस्य अनन्तरस्य च तस्य एकस्य एतच्छब्देन निष्कृष्य पराश्रयमशक्यत्वात् । तथा इष्ट्यभ्रगैविंशददर्शपूर्णमासारम्भविधायिनि उत्तरवाक्ये तु शब्देन तत्प्रतियोगिन एव प्रकारस्य अनन्तराक्तस्य व्यावर्तनीयत्वाच्च । व्यक्तीकृतं चेतत् हिरण्यकेशिना तेन हि एवमेव पवमानहविरुक्तर्षादि दर्शपूर्णमासारम्भान्तं क्रमं द्वादशाहव्रतवर्जमाश्वमेवकाण्डेऽभिधापानन्तरमुक्तम् ;—
'अमावास्यायामादधानस्यैतत्' इति द्वादशाहव्रतं तु ततोऽन्यत्र याजमानकाण्डे सामान्यतद्योदितम् । तदूरं निवारित एवानयोस्तद्धर इति । किञ्च अत एवाविशेषवचनात् नक्षत्राधानवचनाच्च सिद्धनक्षत्राधानेऽप्यभिमतमेवास्त्वैतत्प्रमिति । तथा आश्वलायनेनापि अविशेषेणोक्तं 'आधानाद्द्वादशरात्रमज्ज्ञा' इति । तस्माद्यथोक्त एव युक्तस्तुत्रार्थः । सर्वाणि तु एतानि आरम्भणार्थानि दशहोत्रादानि द्वितीयाध्याधानादिषु नेष्यन्ते ;—कस्मात् ? यस्मादावज्जीविकस्यापि प्रथोमास्य एक एवारम्भः । तत्र च लिङ्गम् 'वैश्वानरपार्जन्वापस्रहोता च नाभ्यावर्तेते एकोपकमन्वात्' इति । द्वादशाहव्रतमपि यां प्रथमाममिहोत्राव देग्धीति प्रथमामिहोत्रसंयोगादारम्भार्थैस्सहपठितत्वाच्च प्रथमाधान एवेच्छन्ति (५).

[पौर्णमासारम्भपूर्वकर्तव्यक्रमादि उपदेशपक्षश्च]

(भा) सहेष्टिभिः पारिसमाप्तेऽग्नचाधेयेऽग्नित्यागः । सारस्वतान्वारम्भ-
णीयाचतुर्होतृषु पुनःपुनः ^१परित्यज्य चतुर्होत्रथैऽन्वाधानम् पौर्ण-
^२मास्याम् । पौर्णमासेन यजेतेति यागं प्रतिपद्यत इत्युपदेशः पौर्ण-
मास्यामुपक्रमणम् ॥

[अग्नित्यागपदार्थः]

(षु) सहेष्टि-त्यागः—इष्टयन्ते आहवनीयादिशब्दवाच्यरूपसम्प-
त्तिरिति ॥

सारस्वता-त्यज्य—^१इष्टयन्ते त्यक्तेऽग्नौ पश्चाद्दि स तर्हि
गत इति वचनात् अर्थायार्थायाग्निं प्रणयतीति सारस्वतहोमार्थानां पुनः
पुनः प्रणयनम् ॥

चतुर्हो-धानम्—उपदेशपक्षे चतुर्दश्यां सारस्वतान्वारम्भणी-
यान्ते कृते पञ्चदश्यां प्रातःकाले चतुर्होत्रन्वाधानयोः सन्निपाते देश-
कालकर्त्रैक्यात् तन्नमग्निप्रणयनमित्याभिप्रायः । अन्यमाहवनीयं प्रणयितेति
दर्शनात् । क्वचित् चतुर्होत्रथैः प्रणीते त्यक्तेऽन्वाधानमिति पाठः । तथा
सति पूर्वोक्त एवार्थः । चतुर्होतुरपि सर्वदर्शपूर्णमासार्थतया अस्यैव
न्याय्यत्वात् ॥

पौर्णमासेन-प्रक्रमणमिति—उपदेशपक्षे श्रोमूते पौर्णमासेन
यजेत इत्यस्यैवं व्याख्या ; पौर्णमास्यां पञ्चदश्यां यागं प्रक्रम्य प्रतिपदि
समाप्यते ॥

^१ परित्यजे-घ. ^२ यान्वाधानम्-घ. मास्या-घ. ^३ क्रमणम्-ख, ग.

^४ इष्टयन्ते इत्यादि प्रणयनमित्यन्तौ ग्रन्थः घ.—पुस्तके न दृश्यते.

[पश्चान्तरे यागकालः]

(भा) येषां तु पौर्णमासी पूर्वं पर्वं तेषां तत्राग्नयन्वाधा^१नमपि कृत्वा श्वोभूते प्रतिपदि पौर्णमासेन यागः ॥

(सू) ^२अनन्तरमाधानादाहिताग्निव्रतानि ॥ २॥११ ॥
॥ ११२० ॥

[आधानमात्रनिमित्तकत्वं व्रतानाम्]

(भा) व्रतान्याहितमात्रेष्वग्निषु । यद्यपि संवत्सरे पवमानेष्टयः ॥

(सू) ^३नानृतं वदेत् ॥ ३॥ १२ ॥ ११ ॥

^४नाऽस्य ब्राह्मणोऽनाश्वान् गृहे वसेत् ॥ ४ ॥
॥ १३ ॥ ११२१ ॥

(भा) अनाश्वान्—अनशितवान् न वसेत् ॥

(सू) सूर्योऽ^५मित्थिं वसत्यै नापरुन्धीत ॥ ५ ॥
॥ १४ ॥ ११२२ ॥

[येषामित्यादिभाष्यस्योपदेशपश्चादरापरित्यागपरता]

(वृ) येषां तु—यागः—येषां तु पौर्णमासीति तुल्यविकल्पनिर्देशा-
दुपदेशपक्षस्यापि तुल्यवदादरः । अन्यत्र सर्वत्रोपदेशः परिहार इत्यु-
क्तमेव ॥

[व्रतस्य तथात्वं श्रुतिकण्ठोक्तिसिद्धम्]

व्रतान्या—ग्निषु—ष्टयः—तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदित्याधान-
मात्रस्य बन्धनात् ॥

^१धानं कृत्वा—घ्न, ^२अथाहिताग्नेर्योवज्जीविकानि व्रतान्युच्यन्ते तानि च अनन्तरमाधानादिति वचनात् इष्टधुत्कवैडभि नोऽकृष्यन्ते (रु), ^३स्मृतिप्रामस्याः कृतवदनस्याहिताग्निव्रतत्वरूपापनार्थः पुनरुपन्यासः तस्मै चातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेष-
प्रयोजनं वक्ष्यति च ^४अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निस्सक-
मस्यमिष चरेत् इति ! (रु), ^५बुभुक्षितयेत् वसेत् तं भोजयेदित्यर्थः (रु),
^६ऊढः—अपोढः—अस्तमितः सूर्यो यस्य स सूर्योऽः तं निवासायागर्तं निवासयेत् (रु).

(भा) सूर्योदः—सूर्येऽस्तमित आगतः तस्य देया वसतिः ॥

(सू) ^१ नर्जाषपक्कस्याश्रीयात् ॥ ६ ॥ १५ ॥

॥ ११२३ ॥

(भा) अनभिज उष्मा ऋजीषः तत्पक्वस्य प्रतिषेधः ॥

(सू) क्लिन्नं दारु ^२ नादध्यात् ॥ ७ ॥ १६ ॥

॥ ११२४ ॥

(भा) क्लिन्नम्—उदकोक्षितम् ॥

(सू) ^३ अन्तर्नाव्यपां नाश्रीयात् ॥ ८ ॥ १७ ॥

॥ ११२५ ॥

[अन्तर्नाव्यपां प्राशनं द्वेष्या]

(भा) अन्तर्नावि या आपः । उपदेशोऽन्तर्नाविस्वोऽपामशनं न
^४ कुर्यादिति ॥

(सू) स्वकृत ^५ इरिणे नावस्येत् ॥ ९ ॥ १८ ॥ ११२६ ॥

(भा) इरिणमवृणं ^६ यत् स्वयं कृतम् तत्र न तिष्ठत्यग्निभिस्सह ॥

(सू) ^७ पुण्यस्स्यात् ॥ १० ॥ १९ ॥ ११२७ ॥

(भा) पुण्यकर्मा ^८ च स्यात् ॥

सू) ^९ हिंकृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयात् ॥ ११ ॥

॥ २० ॥ ११२८ ॥

(वृ) अन्तर्नावि या आपः—^{१०} तासां नाश्रीयात् ।

उपदेशो—र्यादिति — बहिस्स्थितानामप्यपाम् ॥

^१ यत् तिरोहितस्याग्नेरुष्मणा पक्वं न प्रत्यक्षग्नित्वा तदवसिपक्वम् ; तज्जा-
श्रीयात् (रु). नर्जाष—ऊ. ^२ अग्नौ नादध्यात् (रु). ^३ रुदवत्तस्त्विममर्थे पश्चान्तर-
वेच्छति कल्पान्तरैककण्ठ्यात्. ^४ र्यात्—ऊ. ^५ स्वभावत ऊषेर देशे न निवसेत्
(रु). ^६ यत् स्वयमकृतम्—स्व. ग. ^७ पुण्यकर्मा—मङ्गलचारयुक्तः (रु). ^८ स-
पुण्य—ऊ. ^९ कृतुगमने हिङ्कारमुक्त्वा वाचंयमो भवेत् (रु). ^{१०} ता नाश्रीयात्—स्व. ग.

- (भा) स्रष्टुपगमनं हिङ्कारं कृत्वा ॥
 (सू) व्याहरेद्वा ॥ १२ ॥ २१ ॥ ११२९ ॥
 (सू) ^१न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् ॥ १३ ॥
 ॥ २२ ॥ ११३० ॥
 (सू) एवं प्रातः ॥ १४ ॥ २३ ॥ ११३१ ॥
 (सू) आहिताग्नेगृहे न सायमहुते भोक्तव्यं तथा
 प्रातरित्यन्येषां व्रतम् ॥ १५ ॥ २४ ॥ ११३२ ॥
 (भा) अन्येषां—आहिताग्निगृहवासिनां व्रतम् ॥
 (सू) नक्तं ^२नान्यदन्नादद्यात् ॥ १६ ॥ २५ ॥ ११३३ ॥

[नक्तं व्रतसङ्कल्पाकारः]

- (भा) ^३नान्यदन्नादद्यामीति सङ्कल्पः ॥
 (सू) ^४दद्यादित्येके ॥ १७ ॥ २६ ॥ ११३४ ॥
 (सू) ^५अन्नं तु ददन्नदयीत ॥ १८ ॥ २७ ॥ ११३५ ॥

[इह परं संकल्पोक्तेराशयद्वयम्]

(वृ) नान्यदन्नादद्यामिति सङ्कल्पः—सर्वेषामाहिताग्निव्रतानां सङ्कल्पपूर्वकत्वप्रदर्शनार्थं व्रतानीति निर्देशात् । अथवा न दद्याद्दद्यादिति पक्षद्वयोपदेशात् । अनियमपरिहारार्थं विशेषपक्षसङ्कल्पो वा ॥

^१ सायमित्युभयत्र सम्बन्धे सायमाहुतौ अहुतायां न सायमायां कुर्यादित्यर्थः
 (रु). ^२ अन्येषामप्याहिताग्निगृहवासिनां व्रतमेतत् (रु). ^३ दन्नादद्यात्—स्र.
^४ अन्नादन्यात् गोहिरण्यादि नक्तं न दद्यात् (रु). ^५ न्नादद्यामिति—स्र. ग. न्नादद्यामिति
 —प्र. नान्यदद्यान्नामिति ?—उ. ^६ अद्यादि—स्र. ^७ ददन्नदयीत—आदयेत्
 न तु विधान्तरेण दद्यात् (रु).

[अन्नदाने विशेषः]

(भा) प्रयच्छन्नजमामातृप्ते^१न्नं दद्यात् ॥

(सू) ^२नैतस्मिन् संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वा मांसं
भक्षयेत् ॥ १९ ॥ २८ ॥ ११३६ ॥

[आधानवत्सरे मांसभक्षणनिषेधः]

(भा) एतस्मिन् संवत्सरे नित्यस्य पशोः प्रवृत्तिः । न च तेनानिष्ट्वा
मांसभक्षणम् ॥

(सू) ^३मनसाग्निभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा तं
सह भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन
मनसा सह भक्षयतेति यद्यादिष्टो भक्षयेदेतं मन्त्र-
मुक्त्वा भक्षयेत् ॥ २० ॥ २९ ॥ ११३७ ॥

पञ्चाविंशोऽखण्डिका ॥

[आदिष्टेऽभ्यनुज्ञा च तस्य]

(भा) आदिष्टः श्रुतिवचनात् यदा भक्षयेत् आर्त्विज्ये ॥

(व) अन्नं तु ददन्नदयीतत्यस्यार्थः—

प्रयच्छ-द्यात्—इति ॥

एतस्मिन्-भक्षणम्—यजमानेन कर्तव्यम् ।

आदिष्टः-र्त्विज्ये—यद्यादिष्टो भक्षयेदित्यार्त्विज्यविषयम् यज-
मानस्य पशुनाऽनिष्ट्वा मांसभक्षणप्रतिषेधात् आर्त्विज्यविधिप्राप्तस्य
भक्षणस्यानिवृत्तिः । एतस्मिन् संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वा आर्त्विज्यकरणे ।

^१ मातृप्ते नु दद्यात्—भा. ^२ एतस्मिन् आधानसंवत्सरे निरुद्धेन अन्नभूतने
वा पशुना अनिष्ट्वापूर्वमग्निभ्यः स्वयं मांसं न भक्षयेत् (रु). ^३ यदि वृत्तिकर्षितः
आर्त्विज्यं कुर्वन् दृशामांसं आदिष्टो भक्षयेत् तदा नक्षत्रावधिप्राप्तार्थमेतं मन्त्रं जपित्वा
ततो भक्षयन्नेन भक्षयेत् । एतेन आर्त्विज्यागतं मांसभक्षणं नातीतदोषवदिति
भावः (रु).

(स) एतं मन्त्रमुक्त्वा स्वेन मन्त्रेण भक्षयेत् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रेषु धूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने
सातमः पटलः.

(स) ^१पुनराधेयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥ ८ ॥

(म्) तस्याग्रथाधेयवत्कल्पः ॥ २ ॥ २ ॥ १ ॥ ३ ॥ ९ ॥

(सू) अग्नीनाधार्यैतस्मिन् संवत्सरे ^२यो नर्धुयात्स
पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो
ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वारुध्यमानेषु यदा
वाङ्मेन विधुरतां नीयात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥ ० ॥

(वृ) एतं-येत्—अनेन भक्षयेदिति वक्तव्ये मन्त्रमुक्तेति वचनात्
पूर्वमन्त्रस्यानिवृत्तेरुभाभ्यां भक्षणम् ॥

इति श्री आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्यवृत्ताः
पञ्चमे प्रश्ने सातमः पटलः.

^१ आहिता अग्नयः पुनः—विधानान्तरेण आधीयन्ते यस्मिन् कर्मणि तत्
पुनराधेयं नाम अग्रथाधेयस्यैव गुणविकारः (रु). ^२ यो नर्धुयादिति प्रजापञ्चादि
इत्याख्याद्विनिमित्तमुच्यते न ऋद्धपमावमात्रम् : प्रजां पशून् यजमानस्वोपदोद्वा-
वेति लिङ्गात् । 'आधानाद्यादि आमथावीयादिवा अयो व्यधेरन्' इत्याधायायन-
वचनात् । व्यानिः—व्याधिपोष्ठादिभिर्बाधः । पुत्रमर्त्या—पुत्रमृतिः । स्वेषु
ज्ञातिषु अवरुध्यमानेषु—बलवद्भिः परैः निर्मृष्टमाणेषु । यदा वा अङ्गेन विधुरतां-
विकल्पां गच्छेत् एतस्मिन् संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु पुनरादधीत ।
केचित्तन्त्रे निमित्तं यदा वत्याविशेषात् सार्वकालिकं मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकाममृति
एतस्मिन् संवत्सरे इति नासुवर्तयन्ति, तदुभयमप्यसुक्तम् ; सर्वादीं उपात्तस्य
कालस्य सर्वाणं प्रत्यविशेषात् । यदा वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । व्यक्तं चाह
सत्यापादः—'य एतस्मिन् संवत्सरे ज्यानिं पुत्रमर्त्या वा अभ्येति स्वेन वा अङ्गेन
व्युत्थेतनवर्षोति सपुनराधेयं कुर्वति' इति । तथा च बोधायनः—अग्नीनाधावा
पापौयानभूर्ध्वं अज्जामिधि पुत्रो मृत इत्येतस्मिन्नेव संवत्सरे इष्टं भवतीति (रु).

[अग्न्याधानपुनराधानपदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रथम-
विकृतित्वं च द्वितीये]

(भा) अग्निनां^१ विधानेन संभारेषु स्थापनमग्न्याधेयम् । पुनः—
विधानान्तरेण स्थापनं पुनराधेयम् । तस्यैव गुणविकारः । आधानाङ्ग-
मिष्टयः उभयत्र । अनृद्धि^२यदाऽस्योपचयो न भवति^३ अप्यृद्धिकामः
^४पुनराधत्ते । योऽग्न्याधेयेन नर्ध्नोति स पुनराधेयमाधत्ते इति । प्रजा-
कामादयोऽन्यस्मिन्नपि संवत्सरे लभ्यन्ते । यदा प्रजाकामो यदा पशुकाम
इति तस्य सर्वत्रानुपज्ञात् ।^५पुष्टिर्धृद्धिः । ज्यानिर्हानिः । पुत्रमर्त्या
पुत्रमरणम् । स्वे—ज्ञातयः ; तेषां^६ निग्रहणं—आरोधनं राजादिभिः ।

[अङ्गेन विधुरतापदार्थः मतभेदश्च]

अङ्गविधुरता—अङ्गवैकल्यम् ।^७ तद्यदात्मनः प्राप्नुयात् । उपदेशः पत्नी
यज्ञाङ्गं तन्मरणेऽङ्गविधुरतेति ॥

(वृ) अग्नीनां—सुभयत्रेति—आधाने एतत् पूर्वमुपपादितम् ।
अनृद्धि—न भवति—पूर्वावस्थातो वृद्धयभावः ।
अथर्धि—माधत्त इति—अनृद्धिनैमित्तिकतया तत्परिहारार्थ-
त्वात्^८ ऋद्धयर्थता । अतो नाकामहतस्य पुनराधेयम् ॥

प्रजाकामा—ज्ञात्—तस्य^९ यदाशब्दस्य ।

पुष्टिर्धनवृद्धिः—काम्यमिदम् । यो नर्ध्न्यादित्यनृद्धिनैमित्तिकम् ।

ज्यानिर्हानिः—विद्यमानस्य नाशो वत्सरान्तरेऽपि ।

[पत्नीरूपाङ्गवैयर्थ्ये पुनराधानविधेराशयः मतान्तरं च]

उपदेशः—धुरतेति—अस्मिन् पक्षे पत्नीमरणेऽप्युत्सर्गेऽपिपूर्वक-
पुनराधानविधानाद्यजमानात्पूर्वं प्रमीतायाः पत्न्या अग्निभिर्दाहो

^१ संभारेषु विधानेन—ङ् । ^२ यत्तस्योप—स्व. ग. ^३ अथर्धि—स्व. ग.

^४ रादध्यात्—ग. ^५ पुष्टिर्धनवृद्धिः—स्व. ग. घ. ^६ ग्रहणम्—ग. ^७ यद्यदाप्नुयात्—
स्व. ग. तद्यदाप्नुयात्—घ. ^८ ऋद्धयर्थता—घ. ^९ कृत्स्नस्य—घ.

[अङ्गविधुराधानं पश्चान्तरम्, तत्पक्षेऽनृद्धिपदार्थश्च]

(भा) केचित् अङ्गविधुरतायामेवान्यस्मिन् संवत्सरे इच्छन्ति । प्रजा कामादयस्तस्मिन्नेव संवत्सरे इति ।

(वृ) नास्तीति गम्यते । अस्यायं विषयः ;—अनेकभार्यस्याहिताग्नेः ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठामरणे ;—

द्वितीयां वै तु यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥

इति वैतानिकाग्निभिर्दाहनिषेधात् तन्मरणे उत्सर्गेष्टिपूर्वकपुनराधानोपदेश इति । अथवा ;—‘अन्यतरामावे कार्या प्रागग्रघावेयात्’ (२, ५, ११, १३. आप. घ. सू.)^१ इत्यत्र—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीन् ।

इत्यादिमानववचनविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थतया कर्पादस्वामिना ‘अन्वारम्भणीयाविरोधात्’ इति हेतुनिर्देशात् एकभार्यस्याहिताग्नेः अकृतान्वारम्भणीयस्य पूर्वं भार्यामरणे मनुवचनानुसारेणाग्निभिर्दाहोपपत्तिः । कृतान्वारम्भणीयस्य त्वेकभार्यस्य पूर्वं पत्नीमरणे कपर्षाभिप्रायेण श्रौताग्निभिर्दाहानुपपत्तेः एकभार्यस्यापि पत्नीमरणे उत्सर्गेष्टिपूर्वकपुनराधानसंभवादुपदेशमतोपपत्तिः । केचित्तु मानवं वचनं पतिव्रताविषयं मन्यन्ते—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

इति याज्ञवल्क्यनियमात् । भारद्वाजव्याख्याकारेणोक्तत्वाच्च ।

[अङ्गविधुराधाने पश्चान्तराशयः]

केचिद्—च्छन्ति—अग्नीनाघायैतस्मिन् संवत्सरे इत्युपक्रमात् यदाशब्दस्याङ्गविधुरतायामेव निर्देशात् ॥

(भा) तेषां चानृद्धिरुपद्रवः ॥

[पुनराधानसङ्कल्पकालादि.]

उत्सर्गेष्ट्यादौ सङ्कल्पः—अग्नीन् पुनराधास्ये ऋध्यासं प्रजावान् भूयासमिति ॥

(सू) ^१ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादश-

[क्वचिदिति पक्षे अनृद्धिपदार्थवर्णनहेतुः.]

(वृ) तेषां चा नृद्धिरुपद्रवः—तस्मिन् संवत्सरे अनृद्धेर्जान्यामित्ये-
तेनैवोक्तत्वात् तेषां मतेऽनृद्धिरुपद्रवः ॥

[पुनराधाने सङ्कल्पकालोपपत्तिः.]

उत्सर्गेष्ट्यादौ—भूयासमिति—सर्वेषां प्रदर्शनम् । उद्वास्य
पुनरादधीतेत्युद्वासनपूर्वकपुनराधानस्यैकनैमित्तिकत्वात् । अतो नष्टेष्वग्निषु
पुत्रनाशादावग्नीनुत्पाद्य पुनरुत्सर्गेष्ट्यादि कर्तव्यम् ॥

^१ केवलवैश्वानरचोदनासु वैश्वानर एव देवता न तद्गुणेऽग्निः तस्या-
श्रवणादिति केचित् ; तत्तु मन्दफलम् ; बहुमन्त्रब्राह्मणकल्पविरोधात् । इतरथाऽपि
अश्रवणोपपत्तेश्च । तथाहि—मन्त्रास्तावद्याज्यानुवाक्यादयः तद्गुणाग्निंलगा एव
'वैश्वानरो' अजीजनत्, पृष्टे दिवि' इत्यादयः । ब्राह्मणेऽपि वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा अग्निवैश्वानर इति वाक्यशेष आत्नातः । सूत्रकारोऽपि
वाक्यव्यपशौ अग्नेय वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युक्त्वा तमेवान्वय
विकल्पयन्नाह 'यः कथनाग्नीं पशुरालभ्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पुरो-
डाशो भवतीत्येके इति । 'तथा यदस्य पश्चे रजसः' इति वैश्वानराग्निंलगात्तु
विनिगुञ्ज वैश्वानर्यापरिधिञ्चेति । बोधायनेनाप्युक्तं वैश्वानरमवदाय वैश्वानरायानु-
ब्रूहीति । भरद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यनुवाकोक्तान् वैश्वानरान्
व्याचक्षणोक्तं 'अग्नेय वैश्वानराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति । यत्तु अग्ने-
रश्रवणमुक्तं तदपि तद्विदितवृत्तित्वाद्दुपपन्नम् । यत्र तु सगुणदेवतासम्बन्धः तद्विदित-
वृत्त्या विवक्षितः तत्र गुणशब्दादेव तद्विदितः किर्यते । गुणी तु अश्रुतोऽपि वाक्य-
शेषादिना अवसीकत इति पन्थाः ; यथा वैश्वथः रहमर्थायः पाषकृदित्यादी ।
तस्मात् सिद्धं केवलवैश्वानरचोदनास्यपि अग्निवैश्वानरोदेवतेति । उद्वासयिष्यन्निति
वक्ष्यमाणकालात् उद्वासनात्पूर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं
द्वादशकपालमाग्नेयपुरोडाशयिष्यन् इति काम्येष्टिष्वाभ्रातायाः द्विहविषोऽपीष्टेः अनया
विकल्पमिच्छन्ति । ता ब्राह्मणव्याख्याता इति तस्या अप्युपसङ्गहान् (६).

(सू) कपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं
मैत्रं चरुमग्निमुद्वासयिष्यन् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ११४१ ॥

[अग्निमुद्वासयिष्यत इष्टिषु देवतानिर्णयः]

(भा) सर्वत्राग्निर्वैश्वानरो वाक्यशेषान्मत्रलिङ्गाच्च । उपदेशो
वैश्वानर एवेति । अग्नयेऽप्सुमते अग्नेऽप्सुमन् अग्निमप्सुमन्तम् ।
अग्नेरप्सुमतः अग्निरप्सुमान् । अग्निर्मूर्धा भुवो वैश्वानरोन ऊत्या
पृष्टो दिवीति । अवते हेड, उदुत्तमं, अप्स्वमे, गर्भो अस्योवर्षानी,
अयं मित्रोनमीवासः इति याज्यानुवाक्याः ॥

[असंभारपक्षेणानुष्ठानुविशेषः]

येन त्वसंभारपक्षः कृतोऽग्न्याघाये ^१ तस्य ये ते अग्ने वानस्पत्या

[अग्न्युत्सर्गे मतद्वयम्]

इत्यृचो लोपः । पौर्णमासीभिष्टोत्सर्गेष्ट्येष्ट्याऽग्नीनुत्सृजति तस्या ब्राह्मण-
भोजनान्ते ।

[वाक्यशेषो लिङ्गं च]

(सू) सर्वत्रा—ङ्गाचेति—संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति शेषः ।
अग्निरुक्थेन वाहसेत्यादिमन्त्रलिङ्गम् ॥

[उपदेशपञ्चाशयः]

उपदेशो वैश्वानर एवेति—चोदनैकसमधिगम्यत्वाद्देवतायाः
यथा चोदितशब्देरेव प्रयोग इति ; यथा प्रकृतावाग्निर्मूर्धन्वान् भवति ॥

[असंभारपक्षे ऋग्विज्ञोपलोपहतुः]

येन त्व—लोपः—संभारास्संभृता इति नि(रुक्त) वृत्तनिर्देशात् ॥

[पौर्णमासष्ट्युत्सर्गेष्ट्युत्सर्गा इति पञ्चोपपत्तिः]

पौर्णमासी—जनान्ते—यद्यप्युत्सर्गेष्ट्युत्तरकालं पौर्णमासी-
मिष्ट्वेत्युच्यते तथाऽप्युद्वास्य पुनरादधीतेत्युत्सर्गपूर्वकपुनराधानस्यैक-

(भा) उपदेशः कृत्वोत्सर्गेष्टिं पौर्णमासीमिष्ट्या ब्राह्मणभोजनान्ते उत्सर्गो ज्वलतामग्नीनाम् ॥

[उत्सर्गे प्रकारान्तरम्]

केचित्तु ब्राह्मणभोजनान्ते पुनर्विहृत्य ज्वलतोऽग्नीनायतनेभ्यः परित्यजति ॥

[उत्सर्गेष्टेर्विधान्तरमपि]

द्विहविरप्युत्सर्गेष्टिर्लभ्यते । एषु निमित्तेषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्गासयिष्यन् इति । नास्या^२-मुपहोमा नापि ज्वलतामुत्सर्गनियमः ॥

(सृ) नैमित्तिकत्वात् तन्मध्ये पौर्णमास्यनुपपत्तेः पौर्णमास्युत्तरकालं प्रति-पद्युत्सर्गेष्टिं कृत्वा तस्या ब्राह्मणभोजनान्ते ज्वलतामग्नीनामुत्सर्गः । मया त्यक्त्वा अग्नयः इति सङ्कल्पयेत् ॥

[उत्सर्गेष्टिपौर्णमासेष्ट्युत्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः]

उपदेशःकृ-मग्नीनाम्—सूत्रकारेण^३ तथोपक्रमात् ॥

[उत्सर्गे प्रकारान्तरपक्षाशयः]

केचित्-त्यजन्ति-इष्टयन्ते लौकिकत्वात्पुनर्विहृत्य त्यागः । पूर्वस्मिन् पक्षे इष्टयन्ते त्यागोपदेशात् ; न त्यागात्पूर्वं लौकिकता उत्सर्गार्थत्वादुत्सर्गेष्टेः ॥

[विधान्तरे मानम्]

द्विहविरप्यु-यिष्यन् इति—अस्मच्छाखोक्तत्वात् ॥

[अस्यैव शास्त्रान्तरे विशेषः]

नास्यामु-नियम इति—शास्त्रान्तरे तयोः पञ्चहविकेष्टि-सम्बन्धोपदेशात् ॥

^१ त्यजन्ति-ग. ^२ मुपभोज-ग. ^३ तथा क्रमोपदेशात्-घ.

[निर्निमित्तत्यागपक्षानभ्युपगमः]

(भा) केचिद्विनाऽपि ^१निमित्तमेतयोत्सृजन्ति ; तदयुक्तम् ;

[हिरण्यकोशिपक्षः]

अमावास्ययेष्टा पौर्णमास्यामुत्सर्गेष्टिर्हिरण्यकोशिनः ॥

(सू) या ते अग्ने उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः ।
तया सह पृथिवीमाविश रथन्तरेण साम्ना गायत्रेण
च छन्दसा ॥ ५ ॥ ५ ॥ ११४२ ॥

(सू) या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी प्रिया
तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साम्ना
त्रैष्टुभेन च छन्दसा । ततो न ऊर्जमाकृषि गृहमेधं
च वर्धय । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः
शुक्रेऽध्यधिसंभृता । तया सह दिवमाविश बृहता
साम्ना जागतेन च छन्दसा ततो नो वृष्ट्याऽवत ।
यास्ते अग्ने कामदुधा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभि-
र्नः कामान् धुक्षेह प्रजां पुष्टिमथो धनम् ।
यास्ते अग्ने संभृतीरिन्द्रः ^२सूकर आभरत् । तासु
शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य यत् ॥ ६ ॥ ६ ॥
॥११४३॥

पण्डिती सखिका ॥

[निर्निमित्तत्यागपक्षे दोषः]

(वृ) केचिद्विनापि—दयुक्तमिति—उद्वासनपुनराधानयोरैकनैमित्ति-
कत्वात् पुनराधानस्य च सर्वनैमित्तिकत्वात् ॥

- (सू.) ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभारास्संभृतास्सह ।
 तेभिर्गच्छ वनस्पतीन् स्वां योनिं यथायथम् ।
 अगन्नग्निर्यथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्वं
 देवेषूपागां मनसा सहेति पुरस्तात्स्विष्टकृतः
 ससाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ ७ ॥ ११४४ ॥
- (सू.) सिद्धमिष्टसंतिष्ठते ॥ २ ॥ ८ ॥ ११४५ ॥
- (सू.) ^१पौर्णमासीमिष्टा ज्वलतोऽग्नीनुत्सृजति ॥ ३ ॥
 ॥ ९ ॥ ११४६ ॥
- (सू.) संवत्सरं ^२परार्ध्यमुत्सृष्टाग्निर्भवति ॥ ४ ॥
 ॥ १० ॥ ११४७ ॥

१ निमित्तकामयोः सतोः आगामिना पौर्णमासेनेष्टा अनन्तरमुत्सर्गार्थमिष्टि-
 निरूप्य तदन्ते ज्वलतः तानग्नीन् उत्सृजति-बुधोपेक्षते न रक्षतीत्यर्थः । ज्वलत
 इति वचनात् न निर्वापयति । तच्च परमेतन प्रसक्तं निर्वापते ; यथाऽऽह
 बोधायनः, अद्विरग्निं समुक्ष्येति । केचित्तु पूर्वेषुकृतसंगेष्टिं निरूप्य पौर्णमासानन्तर-
 मुत्सर्गमिच्छन्ति ; तदयुक्तम् ; अग्निहोत्रमारप्स्यमान इत्यादिवत् उद्वासयिष्य-
 क्षित्यनेन उत्सर्गेष्टेः उत्सर्गादपृथक्कालत्वावसावात् उत्सर्गेष्टवन्ते चाग्नीनां अदृष्ट-
 तिरोधानेनाकर्माश्रित्वात् विपर्ययस्यैव सत्यपादादिभिर्व्यक्तवचनाच्च । अथैषात्र
 मीमांसा ;—पुनराधाननिमित्ते सज्जाते यदि स्वयमग्नेयो विच्छिद्येरन् विच्छिद्येषु वा
 अग्निषु निमित्तं जायेत तदा किं पुनराधानमात्रं कर्तव्यम् ? आहोस्वित् इत्याद्याग्नी-
 नुत्सृज्य पुनराधातव्यमिति ? प्रथमः कल्प इति ब्रूयात् । कुतः ? धार्यमाणाना-
 मग्नीनां हानार्थत्वादुत्सर्गाविधानस्य । न हि उद्वासनापेक्षया स्वयमुद्वासितानां प्रथम-
 मनुत्सर्गो दोषाय । प्रत्युत गुणायैव वीरहत्याददोषधृतेः । तस्मान्निर्द्धं पुनराधान-
 मात्रमेव कर्तव्यं न पुनरुत्सर्ग इति (६). ^२परार्ध्यं उत्सृ-ख. परार्ध्यशब्दः
 षड्वराध्वानिलत्र अवराध्यशब्देन व्याख्यातः । संवत्सर एव उत्सर्गस्य परार्थिः ।
 अतोऽत्रैवेव संवत्सरादाद्यतव्यमित्यर्थः । तेन संवत्सरातिक्रम अग्निहोत्राद्यतिक्रमप्राय-
 धित्तानि भवन्ति । बोधायनोयमत्तान् सत्यपि निमित्ते यावत्पुनराधिवकालमासित्वा
 कालेऽग्नीमुत्सृज्य सद्य एवाधानं भवति । यथा उत्सर्गेष्टवनन्तरमाह ;—तदानामेवं
 अद्विरग्नीन् समुक्ष्य वज्रोदतं श्रपयित्वापवसतीति । कात्यायनव्याह ;—त्रिरात्रावरम-
 ग्नीनुत्सृज्य स योवेति । सत्यापादव्याह ;—यावद्दर्शपूर्णमासावविहितौ तावधि-
 रमवसृष्टाग्निर्भवति संवत्सरं द्वादषाहं वेति (६).

[उत्सर्गपरावधिः तदतिक्रमे च कार्यम्]

(भा) परार्थ्यम्—परतः । कालं संवत्सरः । तस्यातिक्रमे कृते पुनरा-
धेये सर्वप्रायश्चित्तम् । यावज्जीवश्रुतीनि च यान्यकृतानि ॥

[कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषाः]

सप्तहेताऽग्निहोत्राक्रियाम् । पथिकृद्वैश्वानरी दशपूर्णमासा-
क्रियायां सोमाक्रियायां सप्तदशोऽग्निष्टुत् ॥

(वृ) परार्थ्यं न्यकृतानि — संवत्सरादूर्ध्वं पुनराधानकालोत्कर्षे
तेषामपि प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥

सप्त यायाम्—तन्नुमान् वा ॥

[उक्तानुक्तप्रायश्चित्तेष्टिषु विषयविशेषव्यवस्था]

पथिकृद्वैश्वानरी—वैश्वानर आम्रयणोत्कर्षे । पशूत्कर्षे
पथिकृन्मुखः पुनः पशुः । सर्वप्रायश्चित्तं वा । गौणकालस्याप्यतिपत्तौ
पथिकृद्वैश्वानरी । गृहदाहहिरण्येष्ट्यादयो लुप्यन्त एव जातोऽस्ति
पश्चात्क्रियते युगलजनने नैमित्तिकं च ॥

[प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ पश्चान्तरं च]

नन्वकृते पुनराधाने अम्रयभावेऽधिकाराभावात् किमिति प्राय-
श्चित्तमुच्यते ? अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य ;—आहिताग्नेरग्निनाशेऽपि
नित्याधिकारकर्मस्वधिकारोऽस्त्येव । तथाहि ;—आधानप्रभृति बजमान
एवाम्रयो भवन्तीति श्रुतेः आधानोत्पन्नानामग्नीनामाश्रयनाशेऽपि
अदृष्टरूपस्य यजमाने समवेतत्वात् पुनराधानादिभिः तस्या-
श्रयसम्पादनमिति उत्सृष्टाग्नेरतिक्रान्ते काले अनुगताग्नेश्च अग्निमत्तया
अधिकारे सति कर्तव्याकरणात्प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति । केचित् आहि-
ताग्निस्त्वमात्रेणाधिकारसिद्धावदृष्टनाशेऽपि कर्तव्याकरणे प्रायश्चित्तं
भवतीति मन्यन्ते ॥

[अन्यत्रातिदेशः]

(भा) यस्तु अविधानेन त्यजति तस्याप्येवम् ॥

[संवत्सरानत्ययेन प्रायश्चित्तम्]

यस्य नातीतस्संवत्सरः न तस्यैवम्^१ ॥

[प्रथमाधानवैलक्षण्यम्]

न चारम्भार्थानि^२ पुनराधाने प्रायश्चित्ताधाने च ॥

[उपदेशपक्षः]

उपदेशः पुनराधेये दशहोत्रादीनि व्याहृतिभिरुपसाद-
नान्तानि पुनः क्रियन्तेऽम्रयाधेयवत्कल्प^३ इति ॥

[अविधानेन त्यागप्रभेदप्रायश्चित्तपु विशेषः]

(वृ) यस्तु—प्येवम्—प्रायश्चित्तम् ; शक्तस्य बुद्धिपूर्वत्यागे स्मार्तमग्नि-
त्यागनिमित्तमुपपातकप्रायश्चित्तमपि पुरुषापराधानिमित्तं कर्तव्यम् ।
अबुद्धिपूर्वनाशे शडित्यनाघातुः मतिपूर्वमुद्वासयतो द्विगुणम् ;—

विहितं यदकामानां कामात्द्विगुणं वदेत् ।

इति । देशविष्टवादिनोत्सर्गं न पुरुषापराधञ्चम् । पश्चात् सति विभवे

^४ उपेक्षको भवति ॥

[प्रायश्चित्ताप्रवृत्तिहेतुः]

यस्य नाती—स्यैवम्—प्रायश्चित्तम् । संवत्सरमुत्सृष्टाम्नित्वानु-
ज्ञानात् ॥

[आधानत्वप्राप्ते वैलक्षण्यम्]

न चार—त्ताधानेच—दशहोत्रादीनि । पूर्वमेवारब्धव्यत्वात् ॥

[उपदेशपक्षे पुनराधानेऽतिदेशासङ्कोचे हेतुः]

उपदेशः पुनरा—त्कल्प इति—अम्रयाधेयधर्माणां तदनन्तर-
भाविनां च प्राप्तेः ॥

^१ नाप्यारम्भो—ख. ग. घ. ^२ पुनराधेये—ख. ग. घ. ^३ इति वचनात्—
ख. ग. घ. ^४ उपेक्षतो—ख. ग. घ.

(भा) प्रायश्चित्ताधाने तु यद्यनन्तरं दोषात्क्रियते नारम्भार्थो दशहोता^१।
अल्लुप्तेऽग्निहोत्रे^२ ॥

[सारस्वतहोमाद्यपि क्वचिच्च]

अल्लुप्ते च पर्वणि न सारस्वतहोमादीनि ॥

[पुनराधेये हिरण्यकेशिमत्तम्]

अर्वाक् त्रिरात्रान्न पुनराधेयमुत्तमं कृते हिरण्यकेशिमत्तात्

(सू) ^३रोहिणी पुनर्वसु अनूराधा इति नक्षत्राणि ॥

॥ ५ ॥ ४९ ॥ ११४९ ॥

(सू) ^४वर्षासु शरदि वाऽऽदधीता ॥ ६ ॥ ५० ॥ ११५० ॥

[प्रायश्चित्ताधाने विशेषोपपात्तिः]

(बृ) प्रायश्चित्ता—दशहोता—अल्लुप्ते होमे । कथं ^५द्वयहसाध्ये
आधाने होमस्थालोपः ? न ह्यहसाध्यं निमित्तानन्तरमाधानं अनन्तरं
दोषात्कर्तव्यानि । उभयाभ्युपेताभिनिम्नोके अभ्युदये च आरम्भ
प्राक्परकालात्समापनीयत्वात् । प्रक्रान्तस्य कर्मणो दोषनिर्घातार्थतया
^६तदङ्गत्वात् । अज्ञानां प्रधानानुविधायित्वस्यावश्यकत्वात् ॥

अल्लुप्ते—मादीनि—^७अल्लुप्ते दर्शपूर्णमासे वा । अतो दर्शपूर्ण-
मासाग्रयणचातुर्मास्यपशुतोमकालानुरोधेन निमित्तज्ञानानन्तरं नैमि-
त्तिकमाधानमित्युपदेशः ॥

^१होता च—ख. ग. ^२ल्लुप्तहोमे पर्वणाति । कथम्!—ख. ग.

^३नक्षत्रान्तरं परितः प्रथमार्थं वचनं तिरयात्समाधानार्थं चर्षाम् । तेन पर्वणिवृत्तिपेक्षेऽपि
नक्षत्रमेवाद्वियते (रु). ^४एतावन्तं षट् सर्ववर्णानां भवतः बोधायनस्त्वशाह—

येयमाषाढ्याः पौर्णिमास्याः पुरस्तादमावास्या भवति सप्तकृतसंस्कारस्य पुनर्वसुर्ध्यां

संपरस्यते तस्यामादधीति (रु). ^५द्वियह ?—ख. दीर्घायाह—ग. ^६व्याप्ति-

ख. ग. ^७तदज्ञानां प्रधाना—घ. ^८इदं—घ.—कोशे न दृश्यते.

[पुनराधाने कालः]

(भा.) रोहिण्यादौ नक्षत्रे कृष्णपक्षे वर्षासु शरदि वा ॥

(म्) ^१कृताकृतास्संभारा यजुषि च भवन्ति ॥

॥ ७ ॥ ५१ । ११५१ ॥

[संभारपक्षे यजुषोऽपि प्रयोगनियमः]

(भा.) यदि क्रियन्ते संभाराः तदाऽग्नाधेययजुषि चाधानार्थानि नित्यानि ॥

[सूत्रानुक्तकृष्णपक्षपरिश्रद्धोपपत्तिः]

(वृ) रोहिण्यादौ—रदिवा—पुनराधानम् । कृष्णपक्षे इत्यस्याय-
मभिप्रायः;—पौर्णमासीमिष्टोत्सर्जनात् उभयोरैकाधिका^२रापूर्वसाधनत्वान्
पुनराधानानन्तरममावास्यानुष्ठानसिद्धयर्थनपरपक्षनियमः । पौर्णमास्य-
नन्तरमुत्सर्जनविधानादेव पूर्वानुष्ठितपौर्णमास्या भविष्यद्दर्शेन सहैकाधि-
कारापूर्वसाधनत्वमुपपन्नम् । प्रायश्चित्ताधाने^३त्वनन्तरदोषात्कृतेऽति-
क्रान्तस्य^४पर्वणः प्रायश्चित्तं कृत्वा प्राप्तकालं^५यत्किञ्चित्त्वं कर्तव्यम् ।
वाचनिकत्यागे पूर्वाधिकारशान्नाविरोधेन नैमित्तिकाधानकालनियमो
युक्त इति ॥

[यदीति नित्यानीति च पदस्वारस्यम्]

यदि क्रियन्ते सं-र्थानिनित्यानि—संभाराणामग्नाधेय-
यजुषां च सह प्रयोगनियमः । संभाराभावे यजुषामपि निवृत्तिः ॥

^१ आग्नाधेयकास्संभाराः पक्षे कृताःपक्षे अकृताश्च ब्राह्मणे भवन्ति ।
तथाऽऽधानयजुषि च यद्यथाधानादीन्वर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—न संभृत्यास्संभारा
न यजुः कर्तव्यामित्यर्थो ऋतु संनृत्या एव संभारा कर्तव्यं यजुः इति । तेषां
चोभयथां सह शिष्टत्वात्सहप्रकृतिस्त्वह वा निवृत्तिः (६). ^२ रात्पूर्व-ख. ग.
^३ धानेऽनन्तर-ख. ग. ^४ कर्मणः-घ. ^५ कर्म-घ.

(सू) ^१अपि वा पञ्च पार्थिवान् संभारानाहरति एवं
वानस्पत्यान् ॥ ८ ॥ ५२ ॥ ११५२ ॥

[पुनः पञ्चविधानं नियमार्थम्]

(भा) पुनःपञ्च(विधाना)वचनात्सप्त न लभ्यन्ते भूयांसोऽपि न
लभ्यन्ते ॥

[पुनःपञ्चविधानाशयान्तरपक्षः]

केचिदयजुः पक्षेऽपि पञ्चेच्छन्ति ॥

[नियमस्संभारेषु]

^२ये यस्याग्रधाधेयेन कृतास्संभाराः तस्य नियताः । इह कृत-
यजुरिति लिङ्गात् ॥

(वृ) पुनःपञ्च-भ्यन्ते—अस्यार्थः—कृताकृता इति विकल्पविधिः ।
सप्तपञ्चसङ्ख्ययोरविशेषेण कर्तव्याकर्तव्यत्वे । आधानयजुषां च सम्भारै-
स्सह प्रवृत्तिनिवृत्ति । न सम्भृत्यास्संभारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो
खलु सम्भृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै इति
प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्साहित्यवचनात् । अपि वा पञ्च पार्थिवानिति पञ्चसङ्ख्या-
नियमविधिरिति ॥

[अयजुःपक्षेऽपि पञ्चपरिग्रहोपपत्तिः]

केचिदय-च्छन्ति—अपिवा पञ्च पार्थिवानिति । यजुषोऽ-
भावेऽपि संभारपञ्चत्वनियमार्थं पुनर्विधानमिति ॥

[संभारेषु नियमोपपत्तिः]

यस्याग्रधा-रितिलिङ्गात्—न सम्भृत्यास्संभारा इत्यस्य
हेतुत्वेन कृतयजुस्सम्भृतसंभार इति निर्देशात् ॥

^१पूर्वसूत्रे द्वौ कल्यायुक्तौ सप्तकादिषु संभारकल्पेषु अनियमेनान्यतमः
पक्षस्त्यादित्येकः । न कश्चिदिति द्वितीयः तृतीयस्त्वयंकल्पो नियमेन पक्षकल्पस्त्या-
धान्य इति (*). ^२स्तास गृह्यन्ते केचित्-ग. ^३यस्याग्रधा-ख. ग. घ.

(सू.) ^१ आयतनेषु पुराणान् दर्भान् संस्तीर्य भूमि-
भूमेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमाददाति माध्यन्दिन
इतरान् ॥ ९ ॥ ५३ ॥ ११५३ ॥

[संभारतदभावपक्षयोः कर्मक्रमादिः]

(भा) ^३ संभारसंभरणान्ते पुराणदर्भाहरणं ततो निधानम् । अस-
भारपक्षे पुराणदर्भाः संभ्रियन्ते साधन्ते च तूष्णीम् । रजतनिरसनान्तं
कृत्वा पुराणदर्भास्तरणमायतनेषु असंभारपक्षे त्ववोक्षणान्ते । सर्वा-
नुक्त्वाऽऽधानमन्त्रान् सर्पराज्ञीभिः पौनराधेयिकैराधानम् । असंभार-
पक्षे पौनराधेयिकैरेवाधानम् । चतस्रस्सर्पराज्ञयः ॥

[सम्भारतदभावपक्षयोः भाष्योक्तापेक्षितांशाः]

(श्रु) सम्भारसं-तूष्णीम्—मन्त्रानुपदेशात् ।
रजतनिर-वोक्षणान्ते—शलो देवीरभिष्टय इत्यन्ते ।
सर्वानुक्त्वा कीभिराधानम्—अग्रवाचेयवत्कल्प इत्याधान-
मन्त्राणां प्राप्तिः ॥

असम्भार-वाधानम्—आधानयजुषां निवृत्तत्वात् ।

चतस्रःसर्पराज्ञयः—पौनराधेयिक्यः ।

^१ अरण्याहरणादिसमानमागार्हपत्याधानात् । तत्र संभारकाले पुराणानपि दर्भान्
संसृत्य निर्वपनकाले संभाराणामुपरितानपिस्तृणाति । तानेव तु असंभारपक्षे । ततो
गार्हपत्याधानकाले सर्वाग्रवाचेयकमन्त्रान्ते चतस्रसंभरपि सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति ।
सर्पराज्ञीरेव तु अयजुःपक्षे । ता अपि यजमानोऽनुवर्तयते : येनयेनादधातीत्य-
विशेषवचनात् (क). ^२ अहो नवधाकृतस्य पञ्चमो भागः माध्यन्दिनः । तथा
बृहस्पतममध्यन्दिन इत्यत्र विवेचनात् । तत्र सर्वान् मध्यन्दिन इति कल्पान्तरकाराः
(क). ^३ संभाराहरणान्ते-ग. ^४ विकीभिरा-ख. ग.

(भा) ^१ इह तु आधानेष्वनुवर्तमानस्य ^२ यजमानस्य प्राकृतानामेव मन्त्राणाम् । सर्वे मध्यन्दिने वाजसनेयिनाम् ॥

(सू) ^३ उपोलवैर्दभैः परुत्कैः संवत्सरप्रवातैराहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ १०॥५४ ॥ ११५४ ॥

[अग्न्युद्धरणसाधनविशेषः]

(भा) उपोलवा—आलवेभ्य उत्थिताः आलवसमीपे लना वा । परुत्काः—पर्ववन्तः । प्रवाताः—संवत्सरमाकाशेऽवस्थिताः । ते च अश्वत्थेधम^४प्रत्याग्न्याः । तथोपायः कियते यथा नानुगच्छत्यग्निः ॥

(सू) ^५ यच्चा क्रुद्धः परो वपेति दक्षिणाम्निम् । यत्ते मन्युपरोऽस्येतीतरान् ॥ ११॥५५ ॥ ११५५ ॥

(सू) ^६ मनो ज्योतिर्जुपतामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ॥ १२ ॥ ५६ ॥ ११५६ ॥

(वृ) इह तु आधाने-मन्त्राणामिति—यजमानानुवर्तने प्राकृतानामेव मन्त्राणाम् । व्याहृतीः सर्पराज्ञीरिति व्याहृत्यादि^७सहितेषु विधानात् प्राकृतमन्त्रेषु प्रयुक्तसर्पराज्ञीनामपि पुनः प्रयोगः । प्राकृतानामन्ते निवेशात् । अतुल्यकालत्वात् तस्स्थानापस्यसम्भवात् ॥

सर्वे मध्य नेयिनाम्—मतेन ॥

तथोपायः—त्यग्निः—दर्भगतः ॥

^१ इतीह तु. ^२ प्राकृ-स्व. घ ^३ उपोलवा इति आलवेभ्य उत्थिता वक्ष्यन्ते । परुत्काः—पर्ववन्तः पर्ववन्तो वा संवत्सरप्रवाताः—संवत्सरमुपशुष्काः । ते प्रणयनीयेभ्यस्थाने भवन्ति (रु). ^४ प्रत्याग्न्याः—ऊ. ^५ आदधातीति शेषः (रु) ^६ अग्नीनिति शेषः तत्राहितमाहितमुपतिष्ठतइति भारद्वाजः (रु). ^७ व्याहृतिनापितेषु (—घ.

[उपस्थाने मतभेदः]

(भा) बृहस्पतिवत्योपस्थानमाहितम्याग्नेः शमने कृते भरद्वाजमतात् उपदेशस्तन्त्रेणोपस्थानम् । आवसथ्यस्य शमने कृते सर्वेषाम् ॥

(सू) सप्त^१ ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ १३ ॥ ५७ ॥ ११५७ ॥

सप्तविंशो खण्डिका ॥

[मन्त्रविनियोगः प्रकृतिश्च]

(भा) अग्निहोत्रहोमो नित्यः । पूर्वाहुतिः सप्तते अग्ने इति प्रातर्होम-
विकारः ॥

[अस्मिन्नुपस्थाने कर्ता]

(वृ) बृहस्पति-जमतात्—प्रत्यगाशिष्टादुपस्थानं याजमानम् ॥

[उपदेशपक्षे हेतुः]

उपदेश-नम्—सर्वेषाम्—सर्वान्ते विधानात् ॥

[मन्त्रविशिष्टहोमविध्याशयः प्रातर्होमविकारन्योपपत्तिश्च]

अग्निहोत्र - मविकारः — अग्न्याघेयात्प्रकरणान्तरत्वात् ।

जुहोतिप्रत्यभिज्ञाया अभावात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च नित्याधिकाराग्नि-
होत्रे मुख्यत्वात् तद्धर्मपरत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेनाधानाङ्गभूताग्निहोत्रेऽति-
देशप्राप्ते मन्त्रविधिर्न युक्तः अपि तु ^२ मन्त्रविशिष्टहोमान्तरविधिरेव ।
अत्र च पूर्णाहुतेरविधानान्नित्य एवाग्निहोत्रहोमः । ^३ पूर्वाहुतिः सप्त ते
अग्ने इति विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रघानार्थो भवतीति । पूर्वाहुतेः
प्रघानत्वात् । अस्य च क्लृप्तकार्ये विधानात् पूर्वाग्निहोत्रकार्यापन्न-
त्वात् प्रातर्होमविकारत्वम् ॥

^१ अनयैवान्न पूर्वाहुतिः । न तृष्णीम् । नाग्नि द्वैतशक्यहीतमग्निहोत्रस्य स्थाने
भवति । मन्त्रवर्णानु अभिदेवता । प्रातर्होमविकारत्वं च पूर्ववत् (रु). ^२ मन्त्रहोम-
विशिष्टहोमान्तर-स्त्व. मन्त्र होमान्तर-भा. ^३ पूर्वा-स्त्व. ग.

(सू) आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा ॥

॥ १ ॥ ५८ ॥ ११५८ ॥

(भा) आग्नेयं हविरिति मन्त्रसन्नामः ।

(सू) यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टा-
कपालः ^१पङ्कयौ ॥ २ ॥ ५९ ॥ ११५९ ॥

(भा) यस्याजुषद्विद्वाहित इति संयाज्ये गायत्र्यौ ॥

(सू) ^२सर्वमाग्नेयं भवति ॥ ३ ॥ ६० ॥ ११६० ॥

(भा) ^३सर्वमाग्नेयवदेव विधास्यते ॥

(सू) पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः ॥ ४ ॥ ६१ ॥
॥ ११६१ ॥

(सू) ^४सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूया-
जात् उच्चैस्विष्टकृतम् ॥ ५ ॥ ६२ ॥ ११६२ ॥

[उच्चैस्त्वे स्थलविशेषव्यवस्था]

(भा) सप्तदशसु पृथुपावाजवत्यौ यत्र नोपदिष्टौ^५ अग्निस्विष्टकृत
सूक्तवाकयोर्देवताया आप्युच्चैः ॥

(वृ) सप्तद-वत्यौ-सप्तदशसु सामिधेनीषु पृथुपाजा अमर्त्यः इति द्वे ॥

[उपांशुत्वाहोऽप्युच्चैस्त्वे हेतुः]

यत्र नोपदि-प्युच्चैः—पूर्वमुपांशुत्वेन प्रयुक्तानामप्यत्रोच्चैस्त्वं
सूक्तवाकस्यानूयाजात्परत्वात् ॥

^१ पङ्कयौ स्वयमेवदर्शयिष्यति (रु). ^२ यदस्याग्निष्टौ हविः देवता संयुक्तस-
र्वमाग्नेयं भवति । विकारान् स्वयमेव कर्तव्यान् वक्ष्यति (रु). ^३ सर्वं सौम्यं-स्व.
^४ यं यदेव विधास्यते-स्व. ग. ड. ^५ यजतिरत्रप्रकरणार्थः । उच्चैः इत्येव संश्लेष्यतीति
लिङ्गात् तेनोपांशु प्रचरतीति ध्रुतेश्च । तेनाध्वर्युनिगदा अप्युपांशवो भवन्ति (रु).

^६ द्याः-स्व. ग. ऐ-घ.

(सू.) ^१अग्राग्रे अग्रावग्रेऽग्निनाऽग्रेऽग्निमग्न इति
चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ॥ ६ ॥
॥ ६३ ॥ ११६३ ॥

(भा) समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्विति द्वितीयोऽग्निशब्दः क्रमार्थः ।
सर्वत्र तनूनपादभावश्च आज्यस्य इहो अग्निर्नाऽग्न आज्यस्य बर्हिरग्नि-
मग्न आज्यस्य प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीरिति पञ्चमेऽपि स्यादन्या
विभक्तिः ॥

(सू.) ^२नोत्तमे ॥ ७ ॥ ६४ ॥ ११६४ ॥

(भा) तयोत्तमे प्रयाजे नोत्तम इति निषिध्यते ॥

(सू.) ^३विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोति ॥
॥ ८ ॥ ६५ ॥ ११६५ ॥

[विभक्तिप्रयोगस्थानम्]

इत्युपरिष्ठाद्देवतोपलक्षणस्य व्याहृतीभ्यश्च परतो विभक्तिः ॥

(वृ) विभक्ति-ऋकरोति—इति पक्षान्तरम् । तत्र—

[इहप्रयाजपदार्थः मन्त्रक्रमश्च]

उपरिष्ठाद्दे-तो विभक्तिः—प्रयाजेन वषट्करोतीति प्रयाज-
शब्दो याज्या^१वचनः । अतो व्याहृतिभ्यः पुरस्ताद्विभक्तिं याज्य
चोक्त्वा तदन्ते वषट्कारः ॥

^१ अनेनादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु याज्याग्नानामग्नेयशब्दान् पुरस्तादावापिकान्
विभक्त्याग्निशब्दान् निधाय पाठः प्रदर्शयते । तद्यथा ; समिधो अग्राग्न आज्यस्य
वियन्तु तनूनपादभावश्च आज्यस्य वेत्त्वित्यादि । अग्राविति संबुद्धे रूपं द्रष्टव्यम्
(रु). ^२ प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तौः कुर्यादित्यविशेषधृतेः पूर्वध्वजेण प्रयाजचतुष्टये
विभक्तिचतुष्टयानयमात्त । पञ्चमेऽप्यानयमेन याकाचिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो
मा भूदित्यारम्भः (रु). ^३ अथवा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोति याज्यायाः
पुरस्तादा विभक्तिन्दधार्तात्यर्थः । तद्यथा ;—अशासामिधो अग्न आज्यस्य अग्नौ
तनूनपादश्च आज्यस्य वेत्त्वित्यादि (रु). ^४ ज्यापरः—स्व. ग.

(सू) ^१यं कामयेतर्भुयादिति तस्योपरिष्टाद्येय-
जामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् ॥
॥ ९ ॥ ६६ ॥ ११६६ ॥

[उपरिष्टाद्येयजामहात्पुरावषट्काराच्च विभक्तिघटितमन्त्र
प्रयोगक्रमः]

(भा) तत्र प्रथमे प्रयाजे 'ये यजामहे समिधो भूर्भुवस्सुवरमा
समिधो अग्न आज्यस्य । ये यजामहे भूर्भुवस्सुवरमौ तनूनपादग्न
आज्यस्य । भूर्भुवस्सुवग्निनेडो अग्न आज्यस्य । भूर्भुवस्सुवरग्निं वहि-
रग्न आज्यस्य । उपरिष्टाद्येयजामहात्पुरस्ताद्देवतोपलक्षणात् व्याहृती-
भ्यश्च ये यजामहे ^२अग्नाभूर्भुवस्समिधो अग्न आज्यस्य ये यजामहेऽ-
ग्नौ भूर्भुवस्सुवस्तनून^३पादग्न आज्यस्य । ये यजामहेऽग्निना

[तत्र प्रथमे इत्यादि भाष्यस्य विभक्तिप्रकारदर्शकत्वम्]

(वृ) तत्र प्रथमे-रग्न आज्यस्य—इति विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन
वषट्करोतीत्यस्मिन् पक्षे प्रयोगप्रकारः ॥

[काम्यविभक्तिप्रयोगपत्रः । स्वपरशास्त्रीयत्वविभागः]

उपरिष्टाद्येयजामहादिति—शाखान्तरीयपक्षाश्रयणेन । अनु-
कान्तपक्षस्तु सूत्रकारपक्षाश्रयणेन । द्वितीयोऽग्निशब्दः क्रमार्थः इति
प्रथमपक्षः । विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोतीति पक्षान्तरमस्मच्छा-
स्वीयम् ॥

^१काम्याविमावपरौ कल्पौ । येयजामहादुपरिष्टाद्व्याहृतिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्ति-
रित्येकः पक्षः तथाथा । येयजामहेग्नाभूर्भुवस्स्वः समिधो अग्न आज्यस्य येयजामहे
भूर्भुवस्स्वस्तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्त्वित्यादि । पुरावषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र
मुक्तिश्च विभक्तावेव भवति तथाथा विद्यन्वद्वा ३ वौषट्क्यादि (८). ^२आस-
मिधो भू-स्व, ग, घ. ^३न पात् येयजा-स्व, ग.

(भा) भूर्भुवस्सुवरिडो अग्न आज्यस्य । ये यजामहेऽग्निं भूर्भुवस्सुवर्वाहिरग्न आज्यस्य । पुरा वा वषट्कारादिति पूर्वं वषट्काराणां विभक्तीनां च श्रुतिः । ^१ वियन्त्वग्ना इवौ वेत्वग्ना इवौ वियत्वाग्निनावौ वेत्वग्निं वौ । ऋद्धिकामस्य विधिद्वयम् ॥

(सू) ^२ अग्निः स्तोमेन ^३ बोधयेत्याग्नेयस्याज्य-
भागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । अग्न आयूषि
पवस इति सौम्यस्य ॥ १० ॥ ६७ ॥ ११६७ ॥

[श्रुत्युक्तसौम्यत्वोपपत्तिः ; याज्या अनुमन्त्रणं च]

(भा) पवमानत्वेन सौम्यस्यानुग्रहात् तेन सौम्य इति ।

[द्यतोपलक्षणस्याहृत्युभयग्रहणफलम्]

(बृ) पुरस्ताद्देवतोपलक्षणाद्वाह्यतिभ्यश्चेत्युभयोपादानाद्देवतोपलक्षण-
पक्षे ततः पूर्वम् इतरथा व्याहृतिभ्यः पूर्वमित्युभयोपादानम् । उपदेशपक्षे
व्याहृतिदेवतयोः क्रमभेदात् ॥

पुरा वा—वषट्काराणां—विभक्तयः ।

[पुरतमानस]

विभक्तीनां च श्रुतिः—आश्वलायनवचनात् ।

[सौम्यस्यपवमानपुरोऽनुवाक्यात्वोपपादनम्]

उपरिष्टाद्येयजामहात् वषट्कारात्पुरतो वा—

पवमान—सौम्य इति—अग्न आयूषि पवस इति सौम्यस्येति

सौम्यस्य पवमानपुरोऽनुवाक्यान्वयसिद्धौ हेतुः पवमानत्वेन सौम्यस्यानु-
ग्रहात्तेन सौम्य इति । ^४ (अ) तः—

^१ वियन्त्वग्ना इवौ वेत्वग्ना इवौ वियत्वाग्निनावौ वेत्वग्निं वौ ऋद्धि च.

^२ अत्र देवतानिगमेषु सौम्यस्य स्थाने अग्निं पवमानं निगमयेयुः । यथा ;—
अग्नये पवमानायानुवृहीत्यादि (रु). ^३ स्विष्टकृतेन । इत्यधिकं क. —पुस्तके.

(भा) अग्नये पवमानायानुब्रूहीत्युक्ते अग्न आयूषि पवस इति पुरोऽ-
नुवाक्या । अग्निं पवमानं यजेत्युक्ते भूर्भुवस्सुवर्जुषाणो अग्निः पवमान
आज्यस्य हविषो वेत्त्विति याज्या । अग्निना पवमानेन यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेः
पवमानस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति हुतानुमन्त्रणम् । अग्नि-
पवमानयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति समस्तम् ॥

(सू) ^१ अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ११ ॥

॥ ६८ ॥ ११६८ ॥

[सौम्यस्याग्नेयत्वप्रकारान्तरम्]

(भा) यदाग्निर्मूर्धेति सौम्ये तदाभावाग्नेयावाज्यभागौ स्याताम् ।
अग्नये पवमानायोत्तरस्स्यादिति विधिद्वयम् ॥

[अत्र याज्यापुरोनुवाक्यादिपक्षान्तरं च]

जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेत्त्विति । सौम्यस्याग्नेयत्वे
याज्या आग्नेयवत् विहृतानुमन्त्रणमुत्तरस्य । अग्नयोरहं देवयज्यया
चक्षुष्मान् भूयासमिति समस्तस्य भरद्वाजाश्वलायनमतिश्च ॥

[उपदेशपक्षः]

उपदेश आज्यभागयोः पुरोनुवाक्यामात्रं विकार इति ॥

(वृ) अग्नये पवमानाये-नुवाक्या-—यदाऽग्निर्मूर्धाम् योत्तरस्स्या-
दिति—विधिद्वयम् उभावाग्नेयावित्यस्मिन् पक्षे अग्निर्मूर्धेति पुरोऽ-
नुवाक्या पवमाने पूर्वोक्ता ॥

जुषाणो आग्नेयत्-यनमतिश्च—उभयोरग्नेयत्वेन ।

[विकारत्वे हेतुः]

उपदेश आज्य-विकार इति—तावन्मात्रवाधेनाप्युपदेशद्वयो-
पपत्तेः ॥

^१ अस्मिन्स्तु पक्षे केवलमग्निमेव निगद्येयुरिति शेषः (४).

(घ) ^१ प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यूद्धपशुव्यूद्धस्य
वा ॥ १२ ॥ ६९ ॥ ११६९ ॥

(भा) यः प्रजाकामः पशुकामः तस्याप्याग्नेयौ । यस्य भ्रियते प्रजा
स प्रजाव्यूद्धः । यस्य पशुर्भ्रियते स पशुव्यूद्धः ॥

(सु) ^२ अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्ति ॥
॥ १३ ॥ ७० ॥ ११७० ॥

[पत्नीसंयाजेषु विशेषः]

(भा) अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्तीति वचनाद्देवताशब्दस्य
परोऽग्निशब्दस्तयैव विभक्त्या क्षिप्यते । तेन सर्वाभ्रियत्वम् । अतो
नाध्वर्योर्विकाराः । सोमाग्ने वृष्णियम् । अमृताय सोमाग्ने दिवि । त्वष्टार-
म^३भ्रियम् । देवत्वष्टः अग्ने विरराणः । देवानां पत्नीरग्निरुशतीः । देव-

[सर्वाभ्रियत्वे हेतुः]

(वृ) अग्निन्यक्ताः-क्षिप्यते- तेन सर्वाभ्रियत्वम्—अग्नि^४न्यक्त-
त्वमाग्ने^५णर्चाम् ॥

[नाध्वर्योर्विकारा इत्यत्र हेतुः]

अतो नाध्वर्योर्विकाराः—तस्याग्नेयत्वेन विकाराभावात् ।

^१ प्रजाव्यूद्धः नष्टप्रजः । तथा पशुव्यूद्धः । एवामपि अग्निर्भ्रियति सौम्यस्य
कुर्यात् (घ). ^२ याः पत्नी संयाजानामृचः याज्यानुवाक्याः ताः अग्निन्यक्ताः—
निष्कृतिशब्दः भवन्ति । तामु ऋक्षु देवताशब्देभ्यः परं तत्समानया विभक्त्या
अभ्रियत्वं प्रक्षेप्य इत्यर्थः । यथा विश्वत्सोमाग्ने वृष्णियमित्यादिना उक्तः
पत्नीसंयाजो विक्रियते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात् सर्वाभ्रियत्वाच्च विकारस्य । तथा च
ब्राह्मणम्—अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचस्युः । तेनाभ्रियं सर्वं भवति इति ।
ऋच इति वचनाच्च नाध्वर्युनिगमेषु विकारः आज्यभागानन्तरं द्युक्रमेण
पत्नीसंयाजनवचनमुत्तरसूत्रे सहोभ्रियेषां विकल्पविधानार्थं ब्राह्मणानुसाराय च (घ).

^३ त्वम्—स्व. ग. ^४ अग्नित्व—स्व. ग. ^५ णर्चाः—स्व. ग.

(भा) पत्नीरग्निरिन्द्राणी। राकामग्निमहं यास्ते राकेऽग्रे सिनीवारुयग्रे पृथुष्टुके
सिनीवारुया अग्नये जुहोतन कुहूमाग्निमहं कुहूरग्निर्देवानाम्। उपदेशो

[पश्चान्तरम्]

देवताशब्दमपनीयामिशब्दस्य तथैव विभक्त्या क्षेपः। अग्निना पत्नी-
रिति देवपत्नीषु। उतमावियन्त्वग्निपत्नीरिति ॥

(सू) अपि वा 'यथापूर्वमाज्यभागावेवं पत्नीसंयाजाः ॥
॥ १४ ॥ ७१ ॥ ११७१ ॥

(सू) 'अग्ने तमद्याश्चामित्यक्षरपङ्क्तयो याज्यानुवाक्या
भवन्ति। द्वे आग्नेयस्य द्वे स्विष्टकृतः ॥ १५ ॥ ७४ ॥
॥ ११७२ ॥

[याज्यानुवाक्याविशेषव्यवस्था]

(भा) आग्नेयस्य नित्यनक्षरपङ्क्तयौ। अष्टाकपालपक्षे स्विष्टकृतः।
पुरोडाशस्यानियमः ॥

(वृ) उपदेशो-क्षेपः—अग्निं वृष्णिगमित्यादि ॥

[पङ्क्तिच्छन्धसः परिग्रहमानं तत्र विशेषश्च]

अष्टाक-ष्टकृत इति—पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्तीति।
अष्टाकपालपक्षे प्रधानस्य स्विष्टकृतश्च पङ्क्तयः। पङ्क्तिमात्रे ब्राह्मणे
उक्तेऽपि सूत्रकारेण अक्षरपङ्क्तय^१ इति विशेष उक्तः। पञ्चकपालपक्षे
स्विष्ट^२कृतो गायत्रयौ यस्याजुषद्विग्राहित इति ॥

[पुरोडाशविषयेऽनियमहेतुः]

पुरोडाशस्यानियमः—कपालसङ्ख्ययोः शास्त्रान्तरे अष्टा-
कपालविधानात् अस्मच्छायां च पञ्चकपालस्य ॥

^१ यद्य अकृतीत्यर्थः (६). ^२ आग्नेयै द्वे प्रधानस्य। परतो द्वे स्विष्टकृतः
अष्टाकपालपक्षे। यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयोग्ये अष्टाकपालः पङ्क्त्याकितो
नियमात् (६). ^३ ऋषी. ^४ पङ्क्त्या अविशेष उक्तः—स्व.रा. ^५ कृती—स्व. रा.

(घ) पुनरूर्जा सहरग्येत्यभितः 'पुरोडाशमाहुती-
र्जुहोति ॥ १६ ॥ ७५ ॥ ११७५ ॥

(ख) पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सहरग्येत्युप-
रिष्टदन्वाजानाम् ॥ १७ ॥ ७६ ॥ ११७६ ॥

(सू) एतद्वा विपरीतम् ॥ १८ ॥ ७७ ॥ ११७७ ॥

[पुनरूर्जेत्यादि होमयोर्देशादिव्यवस्थादि]

(भा) यस्मिन् होमं करिष्यामांति ^३ तत्र पुनरूर्जेति जुहोति । ततः
पुरोडाशेज्या ^४ तस्मिन् । ततस्सहरग्येत्युपरिष्टात्पुरोडाशस्य होमः ॥

(सू) उभयीर्दक्षिणा ददाति ॥ १९ ॥ ७८ ॥ ११७८ ॥

अष्टविंशो खण्डिका ॥

(सू) ^५ आप्रथाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो
रथ इत्येताः शतमानं च हिरण्यम् ॥ १ ॥ ७९ ॥
॥ ११७९ ॥

(वृ) यस्मिन्—शेज्या तस्मिन्—देशे ॥

ततस्सहः—होमः—अभितः पुरोडाशमिति देशाभिप्रायमिति ॥

^१ पुरोडाशेज्यायाः पुरस्त देकामुपरिष्टादन्वभितयर्थः । पुरोडाशस्यापि
अपस्ताभित केचित् ; तदयुक्तम् । उत्तरति कल्पानोचित्यात् अभितो वर्षा जुहोतीति श्रुतेः ।
सूत्रकृतवान्मथा व्याख्यानाच्च (ह). ^२ उपरिष्टात्प्रयाजानां पुरस्तादन्व. ^३ यत्र—स
^४ तस्मिन्नेव—ह. ^५ पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतोरथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता हि एत
ब्राह्मणे 'पुनर्निष्कृतोरथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्स्यूतोऽनडुान्' इति । तत्र पुन-
र्निष्कृतः पुनस्संस्कारेण नवीकृतः । पुनरुत्स्यूतं—दाज्यार्थं सूत्ररुत्स्यूतम् । पुनरुत्स्यूतोऽ-
वच्छ्रो गौः तथा बोधायनः—पुनर्निष्कृतोरथो दक्षिणेति पुनस्संस्कृत एव भवति ।
पुनरुत्स्यूतं वास इति पुनस्संस्कृतमेवैतद्भवति । पुनरुत्स्यूतोऽनडुान् इति अवशीर्ष
गव एवैष उक्तो भवतीति (ह).

(सू) ^१ तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥ ८० ॥
॥ ११८० ॥

(ख) ^३ पुनरभिहितो रथः पुनरुत्स्यूतं स्यामूलं पुनः
कामस्याप्त्या इत्येकेषाम् ॥ ३ ॥ ८१ ॥ ११८१ ॥

[दक्षिणा पदार्थविवरणादि]

(भा) पुनर्निष्कृतः—पुनस्संस्कृतः । पुनरुत्स्यूतं ऊर्ध्वं यस्य सीवनं
कृतं पाटितस्य ^४ पुनर्गृह्यते ^५ वसनार्थं द्वितीयमुत्स्यूतम् । कोवि-
त्युनश्शब्दप्रयोगात् कृतम् । उत्सृष्टो वाहनाय समर्थः पुनर्गृह्यते स
पुनरुत्सृष्टः । शतमानं हिरण्यम् । रजतं न देयम् अन्यत्रापि
यज्ञकर्मणि । बर्हिषीति यज्ञकर्मोपपक्षणात् । प्रतिषेधार्थम् ॥

(वृ) पुनरुत्स्यूतं—गात्कृतं इति—पुनस्सीवनं कुर्वन्ति ॥

[रजते हिरण्यशब्दप्रयोगाद्भजननिषेधानुपपत्तिशङ्कापरिहारः]

शतमानं—न देयम्—यद्यपि सर्वं हिरण्यं रजतमित्येवमादिषु
हिरण्यशब्दो रजते प्रयुक्तः ; तथाऽपि शतमानं च हिरण्यमित्यत्र न रजत
दानम् तस्माद्रजतं हिरण्यमदाक्षिण्यमिति निषेधस्य सर्वयज्ञेषु सर्व-
रजतदाननिषेधार्थत्वात् । बर्हिश्शब्देन यज्ञमात्रोपलक्षणात् । तस्मा-
द्बर्हिषि न देयमिति, तदाह ;—

अन्यत्रापि यज्ञकर्मणीति ।

बर्हिषीति—धार्थम्—सर्वयज्ञेषु बर्हिः^६ प्रदहणात् ॥

^१ शतमानं हिरण्यमित्युक्तं तत्र किं रजतस्यापि हिरण्यस्यदानं लभ्यते ?
नेत्याह. ^२ ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमदाक्षिण्यमित्यारभ्य तस्माद्बर्हिषि न देयमि-
त्युक्तम् । ततः स्वर्गमेव देयमिति भावः (ह). ^३ पुनरभिहितः—पुनस्संस्कृतः ।
स्यामूलं—वासोविशेषः । यथास्यामूलेन क्षणमेवाथ संज्ञायन्तात्यादौ । विकल्पतः
चेतदुच्यते पुनर्निष्कृतादिभिः । पुनःकाम्यत इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् (ह).
^४ तत्पुनं—ग. ^५ वसनार्थम्—ख. ग. ^६ प्रदहणम्—ख. ग.

(भा) पुनरभिहितः पुनरभिप्रेतः । ^१स्यामूलं—कम्बलम् । तत्र दक्षिणाद्वयम् ॥

(सू) यदीतराणि न विद्येरन्नप्यनद्वाहमेव दद्यात् ।
अनद्बुहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस
इति पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति ॥४॥४२॥११८२॥

(भा) अनद्वाहमेवेत्यवधारणादाग्नाघेयिकीनामपि निवृत्तिः । पुनरुत्सृष्टो न । केचित्त्वविशिष्टमनद्वाहम् ॥

(सू) ^२देवे अग्नौ देवो ^३अग्निरिति द्वयोरनूयाजयो-
र्विभक्ती ^४दद्याति ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ११८३ ॥

(भा) देवो अग्नौ बर्हिर्वसुवने देवो अभिर्नराशसो वसुवने ॥

(सू) ^५नोत्तमे ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ११८४ ॥

[निषेधप्रवृत्तिहेतुः]

(भा) नोत्तम इति प्रतिषेधो ब्राह्मणे ^६सामान्यचोदितत्वात्प्रयाजानू-
याजेष्विति ॥

(वृ) पुनरभि-भिप्रेतः—पूर्वमारूढो विसृज्य पुनस्स्वाकृतः ॥
तत्र दक्षिणाद्वयम्—एकेषां मतेन ।

अनद्वाह-पुनरुत्सृष्टेनेति — पुनरुत्सृष्टोऽनद्वानित्युक्तस्यैव
नियमार्थं वचनमिति ॥

[केचित्तुपक्षे उपपत्तिः]

केचित्त्वविशिष्टमनद्वाहम्—शाखान्तरोक्तत्वादपि अनद्वाहमि-
त्यस्य तु पुनरुत्सृष्टविशेषणानुपादानात् ॥

[नोत्तम इति निषेधहेतुविचरणम्]

नोत्तम-याजेष्विति प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्त्यारिति सर्वानु-
याजप्राप्तत्वात् ॥

^१ स्यामूलम्—वासोविशेषः (६). ^२ तद्यथा देवे अग्नौ बर्हिर्देवो अभिर्नराशस इति (६). ^३ अत्र इति—क. ^४ दद्याति—ख. ^५ व्याख्यात उत्तमप्रयाजेन (६). ^६ ब्राह्मणसामान्य-ग.

- (सू) उच्चैरुत्तमं^१ संप्रेष्यति ॥ ७ ॥ ४५ ॥ ११८५ ॥
 (सू) सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ॥ ८ ॥ ४६ ॥ ११८६ ॥
 (सू) आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वापति सर्वेषा-
 मनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां^२ वा ॥ ९ ॥
 ॥ ४७ ॥ ११८७ ॥

[आग्निवारुणानुनिर्वापस्य स्थानापत्तिः]

- (भा) आग्निवारुणोऽनुनिर्वा^३प्यान् सकलान्^४ गृह्णाति ॥
 [द्विदेवत्यस्थानापत्तौ क्रमे विशेषः]
 यदा द्विदेवत्यानां स्थाने तदा कृत्वा पवमानहवींषि आग्निवा-
 रुणः ।^५ तत आदित्यः । पश्चाद्विष्णवे शिपिविष्टाय ॥

[भाष्यस्थसकलपदार्थः]

- (वृ) आग्निवा-गृह्णाति—पवमानहविरादीनां कालानपि । तत्स्थानापत्तेः ॥

[क्रमव्यत्यासे हेतूपपत्त्यादि]

यदा द्विदेव-सर्वेषाम्—स्थाने । आग्नेयोत्तरकालं विधाना-
 देव अनुनिर्वाप्यत्वे सिद्धेऽपि अनुनिर्वाप्याणां स्थान इति निर्देशात् ।
 द्विदेवत्यलिङ्गस्य स्थानाद्वलीयस्त्वेऽपि पुनर्वचनात् । संतिष्ठते
 पुनराधेयमित्यत्र वचनादाधानाङ्गमिष्टयः । एवं च पवमानादिकार्य-
 'करणस्याङ्गत्वनिर्देशात् तेषामङ्गत्वमित्यभिप्रायेण भाष्यकार 'आधानाङ्ग-
 मिष्टयः' इत्युक्तवान् । संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इत्यत्र सायमग्निहोत्रकाले
 प्रातर्होममिति निर्देशादनङ्गत्वं होमयोः ॥

^१संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याप्युच्येरेव ; यथोक्तं—उपांशुयज्ञस्यो-
 त्तमादनुयाजादिति (६). ^२द्वितीयस्मिन् पक्षे पवमानहविषामन्ते आग्निवारुणः ।
 तदन्ते आदित्यः । तदन्ते वैष्णव इति क्रमः (६). ^३प्यानां कालानपि—स्व. ग.
 प्यस्सकलानपि—घ. ^४सकलानपि—ङ. ^५तत्र—ग. ^६कारणस्याङ्गनि—घ.

[प्रथमाधाने अजन्मदशहोत्रादिर्न]

(भा) आमिवारुणमिति द्वित्वसामान्यात् द्विदेवत्वानां^१ स्थाने नाजन्ताः । नारम्भार्थानि । यावज्जीवमेक एवारम्भ इति ॥

[पुनराधेयानन्तरप्रयोगपौर्वापर्यमतिभेदः]

कृते पुनराधेये यदाऽऽगच्छति दर्शः पूर्णमासो वा तदेव पूर्वं प्रयुज्यते । केचित्त्वाहुः—पौर्णमासीमिष्ट्या कृत उत्सर्गः^२ । अतोऽमावास्यैव पूर्वं प्रयुज्यते तयोरेकफलत्वादिति ॥

[अजन्मादिप्रतिषेधहेतूपपत्तिः]

(बृ) नाजन्ता इति—अग्निहोत्रमारप्स्य इति प्रकृत्याजन्मविधानादमावास्यायामादधानस्येति नियमाच्च प्रथमाधानानन्तरमेवाजन्ताः ॥

नारम्भार्थानि—दशहोतृचतुर्होत्रादीनि ॥

यावज्जीव—म्भ इति—सकृत्कृतैरेव सर्वप्रयोगोपकारसिद्धेः सकृदेव कर्तव्यानि ॥

[दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्य प्राप्तस्यानुष्ठानपक्षः]

कृते पुन—प्रयुज्यत इति—आरब्धदर्शपूर्णमासस्य विभिन्नेष्वग्निषु समाहितेषु प्रयोगशक्तौ सत्यामनन्तरप्राप्तकर्मपरित्यागायोगात् । अनेकातिपत्तौ कृतप्रायश्चित्तेष्टेरेव ॥

[दर्शस्यैव प्रथमप्रयोगपक्षः]

केचित्त्वाहुः रेकफलत्वादिति—उभयोरेकाधिकारसाधनत्वात् । कृतपूर्वाधिकारस्यैव उत्तरकर्मण्यधिकार इति उत्सर्गेऽष्टिपूर्वकप्रयोगे अमावास्यैव प्रथममिति पूर्वस्मिन् पक्षे प्रायश्चित्तेनाधि^३कारसंपादनमिति ॥

^१ स्थाने अनुनिर्वाप्यसामान्याजन्ताः—श. सामान्यात्सर्वेषु—ख. घ.

^२ उत्सर्गं—क. ^३ कारेसं—घ.

(घ.) सिद्धमिष्टिस्संतिष्ठते ^१संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥

॥ १० ॥ ४८ ॥ ६१८८ ॥

(ङ.) ^२यस्तृतीयमादधीत स एतान् होमान् जुह्याल्लेक-
स्सलेकस्सुलेक इति ॥ ११ ॥ ४९ ॥ ११८९ ॥

[तृतीयाधानपदार्थः लेकादिहोमकालादिश्च]

(भा) यः पराचीनं पुनराधेयादिति वचनात् द्वितीयमेव ^३तु पुनराधेय-
मग्रयाधेयं तृतीयमाधानं भवति । तत्र येऽअग्रय इति हुत्वा लेकहोमाः
सर्व^४दर्वि^५होमान्ते ॥

[दर्विहोमान्ते कर्तव्यतान्यायः]

(वृ) तत्र येऽअग्रयः—होमानामन्ते—आम्रयाधेयिकदर्विहोमे सति
आगन्तुनामन्ते निवेश इति ॥

[तृतीयाधानोपपादनम्]

द्वितीयमेव—भवति—यस्तृतीयमादधीत स एतान् होमान्
इत्यस्य शेषो यः पराचीनं पुनराधेयादिति । अतो यस्य निमित्तादि-
वशेन द्वितीयं पुनराधेयं भवति तृतीयं वाऽअग्रयाधेयं तदा लेकहोमा इति
द्वितीयमेव न त्वाधानक्रमनियमविधानम् ॥

^१पुनराधेयम् इत्येतावन्मात्रम् क.—पुस्तके. ^२अथ तृतीयाधाने कश्चिद्वि-
शेष उच्यते—तत्र 'यः पराचीनं पुनराधेयादाग्निमादधीत स एतान् होमान्
जुह्यात्' इति ध्रुव्यसुरोध्यात् । यः प्रथममग्रौनाधाया ततो द्वितीयं कृत्वा पुनस्तृ-
तीयमाधत्ते विशेषवचनात्सर्वेते होमा भवन्ति । यथाकथञ्चिदा तृतीयाधाने
विशेषवचनान् । तथाऽन्यत्र मीमांसा—किं तृतीये पुनराधाने होमा एत आहो-
स्विन् अग्रयाधेये उत उभयास्मिन्निति ? प्रकरणत्पुनराधेय इति केचित् ।
अग्निमादधीतोति ध्रुतेः अग्रयाधेय इत्यन्ये । उभयस्मिन्नित्येव सूत्रकाराभिप्रायः ।
यस्तृतीयमादधीतेत्यविशेषवचनोदव । तथा च उभयमाह बोधाद्यनः । एतेनैव
अग्रयाधेयकल्पेन एषां होमकालो व्याख्यातः (६). ^३मेव पुनः—ख. ग. घ.
^४होमानां ग्रन्थान्नायः—ख. ग. ङ. ^५मानामन्ते—घ.

(भा) आग्नेयाधेयिकानां वा दर्विहोमानां प्रत्याज्ञायः सामान्यात् । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने इति आग्निवारुणस्य याज्यानुवाक्ये, स चाग्नीषोमीयविकारः । अन्वाहार्य^१दक्षिणाः येषां वा स्थाने^२ सा दक्षिणा ॥

(स) ^३यदरण्योऽस्समारूढो नश्येत् ॥ १२ ॥ ५० ॥

॥ ९१९० ॥

[आग्नेयाधेयिकदर्विहोमप्रत्याज्ञायत्वोपपत्तिः]

(बृ) आग्नेयाधेयि-सामान्यात्—क्लृप्तकार्यं वैकृतोपदेश इति दर्विहोमसामान्यात्कार्यकरा इति ॥

[अन्वाहार्यदक्षिणात्वे हेतुः]

अन्वाहार्य-दक्षिणाः—दक्षिणान्तरस्यानाज्ञानात् ॥

येषां वा-स्थाने सा दक्षिणा—स्थानपत्त्या तद्धर्मलभात् ॥

^१ हार्य इति दक्षिणा? इति—स्व. ग. हार्यं दक्षिणा इति—घ.
^२ साऽस्य दक्षिणा—ङ्. ^३ पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः तत्र समारूढेषु अग्निषु अरण्यनाशोऽग्निनाशः यथोक्तमाश्रयाग्नेन ।—समारूढेषु चाग्निनाशः इति । स चारणिनाशो द्विविधः शक्तिनाशः स्वरूपनाशश्चेति । तत्र शक्तिनाशो मन्थनासामर्प्यम् । स्वरूपनाशस्तु अवहरणदाहवृषणादिनाऽनेकविधः । वृषणं मूत्रपुरीषाद्युपहतः ; यामधिकृञ्च स्मर्यते 'उपहतानामुत्सर्गः' इति । तदेवं अरण्योः उभयविधनाशे पुनराधेयम् । तत्र शक्तिनाशोऽनुग्रहमाह भरद्वाजः—'तत्र च लौकिकामातृपावरोहणं स्यात्' इति । स्वरूपनाशोऽप्याह बोधायनः—'अपहतान्नेर्नष्टारणो-कस्य च ऋद्धादनेनैव प्रतिपद्यते । सिद्धमग्नेयाधेयं कामं नष्टेषु वाऽपहतेषु नाद्रिये-तामग्नेयाधेयम् । आधानप्रभृति यजमान एवाग्रयो भवन्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽ-पानोऽन्वाहार्योपचनोऽव्यान आहवनीयः काममुपावृण्व जुहुयात्, इति । तथा उत्तरारण्येऽभयविधनाशोऽप्याह भरद्वाजः—अथ यद्युत्तरारण्येऽस्समारूढो जीवेत् नश्यद्वा आधारारण्या आहृत्येति विज्ञायत इति । आधारारणि छिन्त्वा एकः सन्धः उत्तरारण्येनाहृत्य इत्यर्थः । एवं आधारारणिस्वरूपनाशे पुनराधेय-मेवेत्युक्तं भवति । आहवनीयादिस्तु समारूढस्य अरण्यनाशे पुनर्योमित उत्पत्ति-भिच्छन्ति स्वयोनौ विद्यमानेऽव्यन्तोत्सादायोगात् । अथासमारूढेऽग्ने अरण्यनाशे को विधिः? किमत्र प्रष्टव्यम्? यथा धियमाणोऽग्निरनुगतः अरण्ये अपेक्षिष्यते, तदागस्त्यभाषादाधानं भविष्यति । तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—'अरण्यो

[अरणिनाशपदविवक्षितार्थः]

(भा) ^१आद्वितीयाद्धोमकालात् अजायमानेऽरण्यो^२र्नाशः ॥

[पुनर्मन्थेदिति वचनभावः]

अथात्वरमाणः पुनर्मन्थेदिति सकृन्मन्थनस्यैव विधानात्पुनर्होमो न ^३लौकिकग्निषु ॥

[यदरण्योरित्यादिसूत्रश्रौतानुवादिता]

(बृ) आद्वितीया-ण्योर्नाशः—अरण्योस्समारूढस्यग्नेर्नाश इत्यर्थः । यदरण्योस्समारूढो नश्येदित्यस्य व्याख्यान^४मेतत् । आद्वितीयादिति मर्यादा ॥

[^५पुनश्शब्दग्रहणभावान्तरपक्षः]

अथात्वर-काग्निषु—केचित्तु द्वितीयमपि होमं प्रतिनिधौ जुहति पुनर्मन्थेदिति पुनश्शब्दग्रहणात् । अस्मिन् पक्षे आद्वितीया-दिति तृतीयस्यापि प्रदर्शनम् ॥

अयनाशाग्निदाहेषु अग्नि समाहितः पालयेदुपशान्तेऽग्नीं पुनराधानमिष्यते' इति । तथाप्यनुग्रहमाह बोधायनः 'यदरण्योस्समारूढो जीर्णेन्द्रिचत इत्येवा शकलौक्यमाहंपत्यं प्रदीप्य प्रभिष्य प्रज्वालयादत्ते दक्षिणेनोत्तरारणि सव्येनाधरारणिमुपर्यधौ धारयन् जपस्युत्तिष्ठामे प्रविश योनिमेतां देवयन्त्यामै त्वा बोद्धवे जातवेदः । अरण्यो-रण्योः अनुसंक्रमस्व जीर्णां तनुमर्जाण्यां निर्णुदस्यात् । अर्धेन स्वेन मन्त्रेण स्वयोने समारोप्यमथित्वाग्नीं विहृत्य जुहुयात् । स्वेन मन्त्रेण—समारोपणमन्त्रेण स्वयोने अरण्योः । विहृत्य जुहुयात् यथाकालं विहृत्य तत्तद्धोमादि कार्यं कुर्यादित्यर्थः (४).

^१द्वितीयाद्धो-क. ऊ. ^२नाशः अथात्वरमाणः-क. ऊ. ^३किका-दिषु-स्व. घ. किकेषु-ख. ग. लौकिकस्यादिति-ऊ. ^४मेतदिति-स्व. ग. ^५अयं ग्रन्थः ख. ग.—कोशयोर्न दृश्यते.

(भा) एकस्या अरण्या नाशे क्षये च नष्टः ; उभयसाध्यत्वान्मन्थनस्य प्रज्ञोत्पत्तिवत् ॥

(सू) यस्य ^१ बोभावनुगतावभिनिप्रोचेद्भ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः ॥१३॥५१॥१९९१॥

(वृ) एकस्या अ-नष्टः—अग्निः ।

क्षये चेति—मन्थनासमर्थायाम् ॥

[^२ प्राग्द्वितीयकालाध्याशे कर्तव्यम्]

उभयसा-त्तिवत्—प्राग्द्वितीयहोमकालात् अरण्योरन्यतरस्य वा नाशे पक्षहोमादि कृत्वा समारूढयोर्नाशेऽपि पुनराधानमेव ॥

^१ वाकारस्तमुच्यार्थः । उभावित्यप्रयोः परामर्शः । अनुगतशब्दसमभिध्या-
हारात् । तौ च गार्हपत्याहवनीयो प्राधान्यात् । निप्रोचनं—अस्तमयः । तदयमर्थः—
अभिहोत्रार्थं विहितं अजत्रं वाऽऽहवनीयं गार्हपत्यं च उभौ अनुगतां अभियुयो
निप्रोचेदुदीयाद्वा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति । केचित्पुनः अत्राविहिते आहवनीये
केवलगार्हपत्यानुगमनेऽपि उभयानुगतिमिच्छन्ति पश्चादि स तर्हि गत इति लिङ्गेन
अविहितावस्थायां आहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् ; तत्तु न मृष्यामहे ;
कस्मात् । उभावित्यनेन तावद्विरोधात् । न होकोऽग्निहोमविति शक्यते व्यपदेशम् ! न
च यथोक्तान्निहोत्राहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशसिद्धिः । तस्यान्यपरत्वात् । अस्तु वाऽ-
नुप्रवेशः तथाऽप्यनुप्रविष्टोऽयमानुमानिकोऽग्निः अश्वत्थस्थाभिषत् नामितद्भेदव्यवहार-
भाजनं भवितुमर्हति ; प्रत्यक्षाभिगोचरत्वात्सर्वाभिव्यवहाराणाम् । यथा 'अन्तराग्नी
तिष्ठन् सदि गार्हपत्याहवनीयावित्यादि' किं च अनुगमनव्यवहारोऽपि प्रत्यक्षाग्नि-
नाशे गोचर एव दृष्टः ; यथा 'यदि पूर्वोऽनुगतः यदि गार्हपत्य आहवनीयोवाऽनुगच्छे-
दित्यादि । तथा परीक्षव्यान्तेर कञ्च दृष्टः 'यदरण्यास्समारूढो नश्येदिति' । किंचैवं परी-
क्षस्याप्यग्नेरनुगमनमिच्छतः सर्वत्राविहितावस्थायां गार्हपत्यानुगता आहवनीयानुगति-
प्रायश्चित्तमपि प्रसज्येत । तथा उभयसंसर्गात् संसर्गप्रायश्चित्तयोर्वापि प्रसज्यितव्यम् ।
तस्मात्सिद्धं न केवलगार्हपत्यानुगमनमुभयानुगमनमिति । न च उभयानुगता-
वित्युभयानामवात्रलक्षणेति युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाभयणस्यायुक्तत्वात्
तस्मात् प्रियमाणोभयविनाशविषयोऽयं विधिरित्येव सांप्रतम् । एवं च अविहिता-
वस्थायां केवलगार्हपत्यानुगमने सतोरप्युदवास्तमययोरनुगतिप्रायश्चित्तमनुद्धर-णप्राय-
श्चित्तं कृत्वा अभिहोत्रहोमः कार्यं इति सिद्धं भवति. ^२ होमात् अर-ञ्ज, वा.

[क्वचिदनुगमनस्वरूपम्]

(भा) अविहृतेऽप्याहवनीये गार्हपत्यानुगमनमुभयानुगमनं पश्चात्स
तर्हि गत इति लिङ्गात् । अभिनिम्नोचनं—अस्तमयः । अनुगमनम्—
विनाशः ॥

[सूत्राशयान्तरम्]

गार्हपत्याहवनीययो^१रेव वाऽनु^२गतयोः ; तयोः प्रधानत्वात् ॥

[अन्यस्सूत्राशयः पक्षान्तरं च]

गार्हपत्यारणिनाशे तस्य नित्यमन्ध्यत्वात् ॥

[प्रणीतीग्ननाशस्वरूपम्]

(बृ) अविहृते—लिङ्गादिति—प्रणीतस्य विनष्टस्याग्नेर्योनिप्राप्ति
निर्देशात् ॥

गार्हपत्या—नुगतयोः—नान्ययो^३रग्नेयोः । ^४आहवनीय-
[अविशेषनिर्दिष्टेषु विशेषपरिग्रहयोगशङ्कानिरासः]

दक्षिणाग्नादिषु यद्यप्युभावनुगतावित्यविशेषेण श्रुतम् ; तथाऽपि^५—
तयोः प्रधानत्वात्—यानित्वेन प्रधानहोमसाधनत्वेन च ।

[भाष्यस्थाग्नयभेदविवरणम्]

गार्हपत्यारणिनाशे—^६नित्यवदवक्षाणादिभ्यो मन्ध्यत्वात्
तस्यैव मन्त्रवदाहृते अरणी । अथवा अन्यः प्रकारः ;—गार्हपत्यस्यै-
वारणिनाशे पुनराधानमिति ॥

तस्य नित्यमन्ध्यत्वादिति—नित्यमथितव्याग्नेयारणीषु अग्नि-
समारोपणविषये आहवनीयारणिनाशेऽपि पुनराधेयमिति । केचित्त्रापि

^१ रेवानुगतयोः प्रधानत्वात्—ग. ^२ रेवानुगमने—ख. घ. ^{३-५} रन्मो-
रिति । आहवनीयदक्षिणाग्नादिषु । यद्यप्युभावनुगतावित्यविशेषेण श्रुतं तथाऽपि
तयोः प्रधानत्वादिति इति—ख. ग. प्रधानत्वात्—घ. ^६ नित्यवदपेक्षितत्वात्—
ख. ग.

(भा) केचिदविशेषश्रुतेः सर्वत्रेच्छन्ति ॥

(सू) ^१पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽग्रधाधेयमित्यालेखन
आलेखनः ॥ १४ ॥ २ ॥ ११९२ ॥

एकोनत्रिंशोः खण्डिका ॥

[ऋषिद्वयाभिप्रायः]

(भा) पुनराधेयमित्याश्मरथ्यमतिः । अपि पुनराघातव्यं पुनराधेय-
मग्रधाधेयोक्तेन विधानेनेत्यालेखनमतिः । पुनरारम्भार्थत्वात् ॥

[पुनराधेय उपदेशपक्षस्थो विशेषः]

उपदेशः पुनराधेयेऽन्वारम्भणीया विद्युदसि सारस्वतहोमयोः
पुरस्ताच्चतुर्होतुः प्रथमायां पौर्णमास्याम् ॥

इति श्री आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये

पञ्चमे प्रश्ने अष्टमः पटलः.

समाप्तः पञ्चमः प्रश्नः

(षु) गार्हपत्याराणिसम्भवे न पुनराधानाम् । अराणिनाशेऽपि पश्चा हि
स तर्हि गत इति योनिप्राप्तिसम्भवादिति ।

केचिदविशेषश्रुतेः सर्वत्रेच्छन्ति—आहवनीयारण्यादिष्वपि
मम्मस्पृष्टा^१दिनाशेष्वपीति ।

[^२ऋषिद्वयाभिप्रायाविवरणम्]

पुनराधेय-खनमतिः—अस्यार्थः—पुनराधेयं प्रायश्चित्ति-
रित्यस्यार्थद्वयम् ;—रूढिशब्दार्थः पुनराधेयमित्याश्मरथ्यमतम् ॥

^१ आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्धौ आश्मरथ्यप्रदर्शनेन स्वमतसंवादः
रूपाप्यते पुनराधेयं प्रति आदरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् (४). ^२ विषु नाशेष्व-
पीति—ख. ग. ^३ इदं विवरणम् ख. ग.—कोशयोगे दृश्यते.

अग्न्याधेयं, याभिः, यंत्वा, उद्धन्यमानम्, अपरेण, चित्रियात्, संमित्सु, अथ यजमानः, मयि ऋतम्, उपावरोह, भूः, अर्घोदिते, यो ब्राह्मणः, कमण्डुलपदे, आनशे, ततः, द्वादशगृहीतेन, आग्नेयस्य कृतं यजमानः, पवमानहवीषि, ऐन्द्रमिम्, यां, चित्तं च, श्वोभूते, पुनराधेयम्, एते, आग्नेयम्, आग्न्याधेयिकीः, एकोनत्रिंशत् ॥

अग्न्याधेयम्, अपरेण, मयि, अर्घोदिते, ततः, आग्नेयस्य, ऐन्द्राम्, पुनराधेयम्, अष्टौ ॥

(वृ) यैगिकरूपेण पुनरप्याधानं कर्तव्यमित्यालेखनमतिः । ^१अपि पुनराघातव्यमिति—पुनराघातव्यं अग्न्याधेयप्रकारेणेति पुनरारम्भार्थत्वात् ।

इति श्रीकौशिकेन रामाग्निचिता कृतायां धूर्तस्वामिभाष्यकृतौ

पञ्चमे प्रश्ने अष्टमः पटलः.

समाप्तः पञ्चमः प्रश्नः.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रसूची

२	३	४	५
अंशवस्थ मधुमन्तः	130	अग्नी रक्षा-सि सेधति	508
अक्त-रिहाणा इति	257	अग्नीपोमयोरहं देव	400
अगन्म सुवस्सुवर	423	अग्नीपोमीयमेकादश	304
अगानग्नीदित्यध्वर्यु	263	अग्नीपोमीयाणि प्रधा	311
अग्न आयुंषि पवस इ	425	कग्नीपोमौ भ्रातृव्यवान्	229
" पवसे	542	अग्ने तमद्याश्वं मि	622
अग्नये भगिनेऽष्टाकपा	584	अग्ने बलद् सहभोजः	587
" समिध्यमाना	191	अग्नेरहं देवयज्यया	401
" स्विष्टकृतेऽनु	235	अग्नेरहमुज्जितिमिति	412
अग्नाग्ने अग्नावग्ने	617	अग्नेराग्नीध्रमस्यग्ने	249
अग्नाविष्णु मा वा	202	अग्नेर्भागोऽसीति सिकता	510
अग्निं गृह्णामि सुरथं	360	अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा	168
अग्निं-स्तोमेन वो	619	अग्नेर्वामपन्नगृहस्य	267
अग्निं-होतारमिह	382	अग्ने वहे स्वदितं	427
अग्निना देवेन पृतना ज	422	अग्ने व्रतपते व्रत	429
" यवश्चक्षुष्मान्	400	अग्नेथन्वाधानं वत्सापा	99
अग्निन्यक्ताः पत्नीसंया	621	अग्नेघाघेयं व्याख्या	463
अग्निर्मा दुरिष्टान्पातु	404	अग्नेण गार्हपत्यं	267
अग्निर्मूर्धेति वा	620	अग्नेणाहवनीयं	484
अग्निस्ते तनुवं मा वि	146	अग्नेर्मूलान्यभि	181
अग्निहोत्रमारण्य	572	अग्निरसो मास्य	397
अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च	198	अङ्गुलिप्रक्षालनम्	148
अग्नीत्यथमान् वा होतृ	247	अङ्गुलीमकामिपे इ	459
अग्नीद्रमयेति सं	262	अजं पूर्णपात्रमुप	557
अग्नीनाधायैतस्मिन् सं	600	अजन्नग्निः पूर्वः	516
अग्नीन् परिस्तीर्याग्नि	79	अजस्य पद आदधी	531

सू	पृ	सू	पृ
अजीजनन्नसृतं म	519	अथापरं पृथिव्यै	257
अतिसृष्टो गवां भाग	37	अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे	524
अनुक्कमनपूपा	144	अथासपत्नानिति सव्ये	256
अत्र कृष्णाजिनस्यादा	130	अथैकेषाम् ; अग्नीना	578
अत्र चतुर्होतृन्	516	अथैनं प्रतिदिशं व्यू	407
अत्र पूर्ववत्पवित्रे	109	अथैनदुदगत्राभ्याम्	173
अत्र वा यजमान	430	अथैनमाहाग्नीध्रस्सं	263
अत्र वा वाचं विसृजेत्	147	अथैनमाहाग्नीध्रो	262
अत्र वेदस्तरणम्	428	अथोर्ध्वजुः प्रादेशेन(इष्टिका)	447
अत्रैवर्त्विजो हविश्शे	265	अथोर्ध्वंस्तद्यन् (इष्टिका)	438
अत्रैवास्य परिहरण	239	अदित्यास्त्वगसी	122
अथ चत्वार्यथ च (इष्टिक)	444	अदित्यास्त्वोपस्थे सा	42
अथ जपति सीद हो (इष्टिक)	450	" "	119
अथ जपत्यग्ने व्रतपते	371	अदित्यै राम्नासि+धाति	85
अथ नक्षत्राणि	473	" +गग्रस्	41
अथ यं न कुतश्चना	309	अद्भिःकपालं सःसृ	128
अथ यजमानदिश	532	अद्भिराज्यमाज्ये	387
अथ यजमानो	505	अद्भिरसि वानस्पत्य	123
अथ यज्ञं युनक्ति	383	अधिकस्स्यादित्यपरम्	456
अथ यदि पुरोहितः	225	अध्वर्युः प्रथम	243
अथ विरादक्रमैर्यज	549	अध्वर्युरुपवीती	63
अथ व्रतं चरति	501	अनन्तरमाधानादा	596
अथ स्रुवेण संपत्नी	274	अनपय्याहरन्तः	210
अथ होतृपदन (इष्टिक)	450	अनवानमनृयाजान् (इष्टिक)	453
अथाग्नीध्रो लौकिक	525	अनाज्ञातं यदाज्ञा	282
अथातो दर्शपूर्णं	2	अनुज्ञातो ब्रह्मणा	252
अथादधाति घृतवती	495	अनुत्सृजन् कृष्णाजिनम्	123
अथादित्यमुपतिष्ठते	372	" उत्सृजन्	"
अथाप उपस्पृश्य (इष्टिक)	449	अनूच्यमानासु दश	397
अथापरं पूर्वयो	474	अनूच्यमाने शंयुवाके	264

सू	पृ	स	पृ
अनूच्यमाने सूक्त	258	अपारुरुम देवयजनम्	154
अनूयाजार्ये प्राची	182	"	155
अन्तराग्नी पशवो देव	360	अपि वा इपे त्वेत्या	23
अन्तराहवनीयमु (इष्टिक)	430	अपि वा कामामार्गा	374
अन्तरित रक्षोऽन्तरिता	145	" जुहमेव प्रस्तरे	185
अन्तर्नाव्यपां नाग्नी	597	" दक्षिणार्घा	241
अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो	203	" दिव्यइक्ष्वेति	257
" प्रणीतास्व	419	" द्वादशगृहितेन	547
" वेदं निधाया	416	" द्विरुपस्त्व	249
" आखायाः	53	" न जागर्ति	506
अन्तर्वेद्यन्यः पादो (इष्टिक)	437	" न संप्रैषम्	162
अन्नं तु ददन्न दयीत	598	" नाघारये	204
अन्यदाहवनीयागा	484	" नापैयं वृ	214
अन्या वा यजुपोत्पृ	138	" पञ्च पार्थिवान्	612
अपः पिण्डानभ्यवहरे	75	" पत्न्यवहन्ति	132
अपगूर्य वप (इष्टिक)	456	" प्राचीमिडाम्	242
अपयन्त्वसुराः पितरू	65	" मध्यममुपा	135
अपरप्रथमानि कनि	224	" मध्ये वेद्याः	190
अपरमङ्क्त्वा पूर्वमेत	243	" यथापूर्वं	622
अपराह्णेऽधिवृक्ष	486	" मुप्यादुपरि	377
अपरेण गार्हपत्यम्	113	अपि वैकं द्वे त्रीन्	212
"	269	अपि वोपरि शयीत	377
"	558	अपो गृह्णन् ग्रहीष्य	110
" ब्राह्मोदनिकम्	489	अपो वा न वा किञ्चित्	375
" झुचः पुरो	189	अप्यल्पशो लोमानि	357
अपरेणाहवनीयम्	370	अप्रन्न-साय यज्ञ	84
अपां त्वौषधीनां रसम्,	74	अभिघार्येडां होत्रे	242
अपां मेध्यं यज्ञियम्	59	अभिस्तृणीहि परिघेहि	286
अपात्ताः प्रथमे पिण्डाः	494	अमावास्यायां य	58
अपानेनैव प्राणम् (इष्टिक)	458	" पौ	477

सू.	पृ.	सू.	पृ.
अमावास्यायामा	589	अश्वत्थाद्भव्यवाहा	466
अमवास्यां रात्रि	377	अश्वो रूपं कृत्वा	469
अमावास्यां रात्र्याम्	77	असंभिन्दन् मांससं	223
अमापमांसमाज्ये	368	अस्तु श्रौपडित्याग्नीध्रो	208
अमीमदन्त पितरस्सो	69	अहं भूपतिरहं	342
अम्बरीपादन्नकामस्य	526	अहार्यपुरीपां पशु	158
अयं पितृणामग्नि	364	आ	
अयं प्रस्तर उभय	391	आग्नावैष्णवमेकादश	571
अयं प्राणश्चापान	179	"	584
अयं यज्ञस्समसद्	395	आग्निवारुणमेकादश	626
अयं वेदः पृथिवी	190	आग्नीध्रप्रथमा पत्नी	267
अयाडग्निर्जातवेदा	283	आग्नीध्रे सोमे	209
अयुजो मुष्टीन्	38	आग्नीध्रो हवी ऋषि	147
अयुपिता योनिरिति	41	आग्नेयं पञ्चकपालम्	616
अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति	533	" पुरोडाश	237
अररुस्ते दिवं मा स्कान्	153	आग्नेयमष्टाकपालम्	603
अरिष्टा विश्वानीत्यव	348	आग्नेयवदुत्तरैर्हवि	229
अर्धाश्वे यजमानो	529	आग्नेयस्याष्टाकपाल	551
" हिरण्यं निधाय	"	आग्नेयस्सौम्यश्चाज्य	218
अर्धोदिते सूर्य आ	522	आग्नेयोऽष्टाकपाल	335
अवदानान्यभिघार्य	225	आग्नेयाधेयिकीः पौनरा	523
अवद्यन्नमुष्मा	219	आघारयोर्वदन्त्युजु	197
अववाढ ऋक्ष इति	154	आघारसंभेदेना	227
अवरक्षो दिवस्सपत्नम्	125	आच्छेत्ता ते मा रिपम्	37
अवसृष्टः परापत	288	आज्यं प्रदृच्योतदपि	226
अवस्थाय चतुर्थम्	421	आज्यभागाभ्यां प्रच	327
अवान्तरेडामवत्ता (इष्टिक)	459	आज्यभागावन्तरेणे	221
अविदहन्तश्प्रपयतेति	146	आज्यमसि सत्यमसी	173
अशनमग्नेयन्वाधानम्	369	आज्यलेपान् प्रक्षाल्य	266
अशमीगर्भस्येति	466	आज्यहविरुपांशुया	228

पृ	पृ	पृ	पृ
आज्येन सोमत्वष्टारा	270	आहवनीये गार्हप	132
आदित्यं घृते चरुं सप्त	571	" वातिस्रः	542
आद्वादशभ्यो ददा	559	इ	
आध्वर्यव एवातो (इष्टिक)	462	आहिताग्नेर्गृहे न साय	598
आनशे व्यानशे सर्वे	535	इडापात्रमुपस्तीर्य	239
आनुजावरस्य पूर्वा	223	इडामेके पूर्वम्	237
आपस्त्वामश्विनौ त्वा	41	इडाया अहं देव	406
आपूणोपि संपूण (इष्टिक)	449	इडास्माननुवस्तां घृ	415
आपोदेवीप्रथमाना	511	इत ऊर्ध्वानध्वर्यु	213
आपोदेवी स्त्रेपुव इत्यभि	82	इतरौ वा	308
आपो हविष्पु+शेरते	91-92	इति पार्थिवाः	469
आप्यायध्वमग्नि्या	27	इदं तस्मै हर्म्यम्	386
आयतनेषु पुराणान्	613	इदं देवानामिति	118
आयुषे त्वेत्यक्तस्य	257	इदं यजमानस्ये	24
आरण्यं सायमाशे	374	इदमहं सेनाया	142
आरण्यायोपवत्स्यन्	376	इदमहमग्निज्येष्ठे	364
आरोहतं दशतं श	508	इदमिन्द्रियममृतम्	394
आरोह पथो जुहु	392	इध्मसंनहनान्याग्नी	207
आवसथे परिपदो मध्ये	552	इध्मसंनहनान्यद्भिः	253
" भुञ्जते	555	इध्मसंनहहनैस्सह	199
आशासाना सौमनस	169	इन्द्रं निगमेषूप	27
आशिश्चेम बर्हिंरन्तः	388	इन्द्रस्य वैमृधस्याहं	402
आशीः प्रतिप्रस्तर	262	इन्द्राणीवाविधवा	171
आश्रावमाश्रावम्	215	इन्द्राय त्रात्रे चरुम्	306
आश्रावधिष्यन् नान्य	211	इन्द्रायैन्द्रियावते	307
आहवनीयं वा	120	इमं विष्यामीति पत्नी	277
आहवनीयः परिश्रिते	273	इमां नराः कृणुत	155
आहवनीयदेशेऽनहुवा	558	इमां प्राचीमुदीचीम्	24
आहवनीयमभ्यग्रम्	181	इयं स्थाली घृतस्य	393
आहवनीयागारे	378	इरा भूतिः पृथिव्यै	187

स.	पृ.	स.	पृ.
इह प्रजा विश्वरूपा	360	उपधाय कपालानि	93
उ		उपबिलं चमसम्	111
उक्त इडा भक्षोमा	406	उपभृतमेवोदीची	166
उक्तस्संप्रैपोऽन्वा	409	उपरिष्टादभ्यज्याध	188
उच्छेषणाभावे	91	उपरीवाग्निमुद्यच्छति	521
उच्चैरुत्तमं संप्रै	626	उपसीदामीत्यनु	87
उच्चैस्समाहन्तवा	125	उपसृष्टां दुह्यमा	88
उत नोऽहिवृद्भय	553	उपसृष्टां मे प्र	86
उत्तमस्याक्षरस्य (इष्टिक)	455	उपस्तीर्य नाभिघार	239
उत्तरयोर्थः का	474	उपस्पृष्टोदकाय	243
उत्तरार्धपूर्वा	220	उपहृतां प्राश्नीतो	274
उत्तरार्धस्यग्रम	264	उपहृतायामग्रे	244
उत्तरेण गार्हपत्यं असि	31	उपहृयमानाम	273
" गार्हपत्या	105	उपहृयमानायाम्	405
" नाभिं निष्टर्क्यम्	170	उपाचरोह जातवेद इति	515
उत्तरेणाहवनीयं प्रा	164	उपोलवेर्दभै	614
उत्पूतेन नवनीतेन	63	उभयतोलक्ष्मा (इष्टिक)	453
उत्सं दुहन्ति कलशं चतु	88	उभयत्र जागरणम्	378
उत्समुद्रान्मधुमा	511	उभयीर्दक्षिणा ददाति	623
उदगग्रैः प्रागग्रैश्च	97	उभावग्री उपस्तृणुते	373
उदवसाय शालीन	479	उभावाज्यग्रहान् जपतः	387
उदादाय पृथिवीम्	160	उभे ज्योतिष्मति	220
उदित आदित्ये	103	उभौ कपालविमोचनं ज	419
उदिते ब्रह्मवर्चसका	523	उभौ वाजवत्यौ जपतः	411
उदेहाग्ने अधिमा	511	उरु प्रथस्वोरु ते	144
उद्गमं चेति जुह्व	256	उरु वातायेति	114
उद्गन्थमानमस्या	481	उर्वन्तरिक्षमन्विहीति	113
उद्यत्सु रदिमधु	514	ऊ	
उद्यन्नद्य मित्रमहः	423	ऊर्जे वहन्तीरसृतम्	72
उन्नीतं राय इति	205	ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तु	180

सू	पृ	सू	पृ
ऊर्ध्वब्रुमासीनं हो	211	एवं नानावृक्षीयाः	544
ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गं	204	एवं पुनः	257
ऊर्ध्वमाधार्यं विच्छिन्नं	204	एवं प्रातः	598
ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणा	559	एवं विहितमिष्टिपशु	350
		एवं सर्वेषूपस्य	512
ऋ		एवमनुपूर्वाण्येव	142
ऋचि प्रणवं द (इष्टिक)	455	एवमनुपूर्वाण्येवै	510
ऋतं स्तृणामि पुरीषम्	511	एवमितरांस्त्वष्टारम्	271
ऋतस्य पथा पर्येहीति	346	एवमुत्तरं कपाल	135
ऋत्वे वा जायामुपे	339	” यथा	116
ऋपभोऽसि शाकवरः	185	एवमुत्तरस्यावद्यति	241
			238
ए		”	
एकं वा स्तम्भं परि	36	एवमुत्तरेषु	142
एकदेवतानां नाना (इष्टिक)	447	एष उपहोमानाम्	232
एकाहं वा प्रयायात्	480	एष एवात ऊर्ध्वम्	370
एकैकामेव संतनु (इष्टिक)	440	एषा ते अग्ने समिदि	409
एको ममैका तस्य	399	ऐ	
एतं वाऽनुनिर्वाप्यम्	307	ऐडादधस्तावसेनिय	341
एतज्जपित्वा मुचा (इष्टिक)	451	ऐन्द्राग्नेकादशक	567
एतत्कृत्वोपवसति	98	ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त	428
एतदेतदिति त्रिर	263	ओ	
एतदेवैके विपरीतम्	474	ओमित्युचोदि (इष्टिक)	455
एतद्वा विपरीतम्	202	ओषधयः पृतीकाः	91
”	623	ओष्मणो व्यावृत उपा	69
एता असदन्नित्युचो	183	औ	
एतानि वः पितरो वासा	71	औषभृतं जुहामा	254
एता विकल्पन्ते	560	औपासनं वा सर्वम्	486
एतेनैव करेण सर्वान्	510	औपासनश्चेदाहित	502
एवं दक्षिणाग्नेराहव	510	औपासने श्रपणधर्मा	75
मूपवं द्वितीयं तृतीय	154	और्वो गौतमो	96

सू	पृ	सू	पृ
		गौर्वे वरोऽतिवरोऽन्यो	517
		घ	
क इदमध्वर्युर्भविष्यति	205	घृतवतिशब्दे जुहुप	215
कटरुरसि मधुजिह्व	125	घृताची रेताग्निर्वोह	165
कमण्डलुपद आदधाति	531	च	
कर्मणिकर्मणि वाचं	343	चभ्रुदश्रोत्रमित्युप	169
कर्मणे वां देवेभ्यश्श	104	चतुरो मुष्टीन्निरुप्य	117
कस्त्या युनक्ति स त्वा	383	चतुर्जुह्वां अष्टा	174
"	428	चतुर्धाकरणकाले	569
कुर्मीं शाखापवित्रम्	81	चतुर्धा ब्रह्मौदनम्	492
कुल्मिमात्रोऽरत्निः	38	चतुर्विंशत्यामपरि	482
कृतं यजमानो विजि	554	चतुर्पदपात्रेषु	491
कृताकृतास्संभारा	611	चतुर्होतारं व्या	399
कृत्तिकासु ब्राह्मण	473	चतुर्होत्रा पौर्ण	188
कृष्णोऽस्याखरेष्टो	51	"	396
ह्यतिसामनसीभ्यामग्नीन्	555	चतुर्शिखण्डा युवति	385
केशश्मश्रु वपते नखानि	485	"	388
को वः प्रणयति	112	चत्वार ऋत्विजः	103
को वो युनक्ति	112	चन्द्रमग्निं चन्द्ररथम्	512
क्लिन्नं दारु नाधध्यात्	597	चितस्स्योर्ध्वचित	135
क्षीरे भवतीत्येके	249	चित्तं च चित्तिश्चेति पुर	587
"	492	चित्ताय स्वाहा चित्त्यै	587
क्षौमे वसानौ जाया	485	चित्रायां राजन्यो	475
ख		चित्रियादश्वत्थात्सं	495
खादिरं पालाशं वा	44	ज	
खादिरस्सुवः	107	जघनेन होतृपदनम् (शष्टिक)	450
ग		जञ्जभ्यमानोऽनुम्	377
गार्हपत्ये प्रणयनी	523	जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम्	219
गृहांस्तस्याग्निर्दा	473	जातं यजमानोऽभिप्रा	518
गोमानिति प्राहुदेत्य	430	जानुदग्ने धारयमाण	527
गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति	166		

पृ.	पृ.	पृ.	पृ.
जीर्णो वा विरमेत्	296	तस्मिन् प्राशिते होता	244
जुहरसि घृताची	184	तस्य तस्याङ्गुल्या	135
जुहामुपस्तीर्य सर्वे	232	तस्य याथाकार्मी प्रक्रमे	301
ज्योतिरसि तन्त्रवे (इष्टिक)	427	„ भरण	503
ज्योतिषे तन्त्रवे त्वाऽसा	426	तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः	600
„ त्वेत्यन्त	427	तस्याग्रेण मध्यमं	481
त		तस्यास्सयोक्तेऽङ्गुलौ	278
तं चत्वार आर्षेया	569	तान् निवपन् यददश्चन्द्र	510
तं न सत्रापृथु	145	तान्युत्तरेणा	107
तं पूर्वैणावसथ	484	ताभ्यां यावज्जीवम्	296
तं यजमानो व्या	247	तासां सप्तपदानु (इष्टिक)	444
तं वृणीते भूपते	341	तास्सऽस्यन्दयन्	149
ततस्संप्रेष्यति	97	तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्	261
ततस्सभ्यावसथ्यावा	538	तिष्ठन् पुरोऽनुवा (इष्टिक)	453
ततस्तूष्णीमग्निहोत्रम्	544	तिसृभिस्तिस्त्रिभिर्वा	17
तत्र गार्हपत्यशब्दो लु	75	तिष्ठो दोहयित्वा	89
तत्सा निमील्य वीक्ष्या	172	तूष्णीं चतुर्थे हरन्	154
तदभावेऽनङ्गवान् पूर्व	531	तूष्णीं यवमयम्	187
तदिदं सर्वयज्ञेषु	358	तूष्णीं वा सर्वाणि	491
तदुदित्वा वाचं य	383	तृणमव्यन्तमादाय	207
तन्तुं तन्वन्निति होता	277	तृतीयस्यै दिवो गा	54
तमभिघार्यानभिघा	249	तृतीयां सामिधेनीं (इष्टिक)	441
तमाज्येन संतर्प्य	240	तृप्तिरसि गायत्रं छन्द	394
तमुद्यच्छतोऽज	523	तेजसे त्वेत्यपादाय	173
तया यज्यन्ति त	555	तेजोऽसीत्युत्तरार्धे	„
तयैव शास्त्रया	93	ते दक्षिणाकालेऽध्व	486
तस्मात्प्राचीनमद्यासु	482	तेन पञ्चदश वर्षाणी	340
तस्माद्देशादपाक्रम्य	170	तेभ्योऽन्वाहार्यं	250
तस्माद्रजतं हिरण्य	624	तेषां जुह्वत्कल्पः	324
तस्मिन्नुपव्युषमरणी	507	तेषां प्रस्तरोऽयु	39

सू	पृ	सू	पृ
त्रयः परिधयः पाला	45	दक्षिणाप्राञ्चसृजुम्	196
त्रयोदशरात्रमहत	579	दक्षिणार्धपूर्वार्धे	220
त्रिंशत् वा वर्षाणि	296	दक्षिणेनाहवनीयम्	104
त्रिः प्रथमामन्वा (इष्टिक)	439	दक्षिणेनाहवनीयमव	370
त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीधो	262	दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तरत	269
त्रिरनुवचनेनार्धर्च (इष्टिक)	442	दद्यादित्येके	598
त्रिवृत्पलाशे दर्भ—यते	56	दधिक्रावृणो अका	418
त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रम्	51	दध्नोऽवदाय घृतस्या	229
त्रीनिष्टाऽर्धमौष	217	दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा	25
त्रीन् यथार्थि मन्त्रकृतो	212	दर्भैर्वेदिमन्तर्धाय	180
त्रींस्तृचानित्युक्तम्	191	दर्व्या ब्रह्मौदनादु	492
श्रवराध्यममा	311	दर्शर्पणमासावार	588
त्वं देवानामसि	114	दशगृहीतमुपभृति	175
त्वं वरुण इति (इष्टिक)	443	दशहोतारं वदेत्पु	397
त्वचं गुह्नीष्वेत्यङ्गिः	145	दाक्षायणयज्ञेन	384
त्वद्विश्वा सुभग सौभगा	584	दासी पिंनष्टि पत्नी वा	132
त्वया वेदिं विविदुः	52	दित्यौर्ही दद्यादित्यवा	561
(द)		दिवः खीलोऽवततः	413
दक्षिणतः परिगृह्य	529	दिवश्शिख्यमवततम्	168
दक्षिणतः पुरस्ताद्वि	484	दीर्घामनु प्रसितिम्	131
दक्षिणतः प्रागीपं नद्ध	61	दुग्ध्वा हरति तं पृच्छति	88
दक्षिणतस्त्वेष्टारम्	272	देवंगममसीत्यनधो	42
दक्षिणतो ब्रह्मा रथम्	527	देवता वर्षय त्वमिति	345
दक्षिणतो वर्षायसीम्	157	देववर्हिर्मां त्वान्व	37
दक्षिणपूर्वमवान्तर	66	देवत्वा सविता—यां	89
दक्षिणसद्ग्रथ उप	250	देवस्य त्वा सचितुः	32
दक्षिणाग्नावधिश्रित्येषे	172	”	37
दक्षिणाग्नावन्वाहार्यम्	249	”	150
दक्षिणाग्नाविधमप्र	275	देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्य	491
दक्षिणाग्नेर्दर्भैर्दक्षिणा	60	देवस्य सचितुस्त्व इति	156

सू	पृ	सू	पृ
देवा गातुविदो+चनम्	15	ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ	28
देवा देवेषु पराक्रमध्व	378	ध्रुवासीत्यन्तर्वेदि	263
देवानां पत्नीरग्नि	272	ध्रुवोऽसीत्येतैः प्रति	388
देवानां पत्नीरूपमा	170	न	
देवानां परिप्लुतमसीति	35	नक्तं नान्यद्वाद्वाद्यात्	598
देवाः पितरः पितरो	398	न गतश्चियोऽन्यम्	14
देवे अग्नौ देवो अग्नि	625	न चतुरो वृणीते	212
देवेभ्यश्शुन्धध्वम्	129	न च स६ शिञ्जयति	201
देवो वस्सविता प्रार्पय	26	न तस्य सायमग्नी	376
देवतसौविष्टकृत	234	न पक्षुम्	33
दोहनेऽप आनीया	90	न प्रक्षालयति	491
दोह्या च ते दुग्धभृच्च	508	न प्रतिशृणातीत्युक्तम्	261
द्रप्सस्ते धां मा स्कानिति	154	न प्रयायात्	502
द्वादशगृहीतेन च्युचं	548	न प्रस्तरे जुह्वम्	254
द्वादशाहं चरेदे	504	न यमाय जुहोती	65
द्वादशाहमज्रेष्वग्नि	577	न राश-सो द्वितीयः(इष्टिक)	443
द्वादशाहे ह्यहे त्रयोहे	563	नर्जापपकस्याग्नीया	597
द्विरभिघारयेत्यञ्चा	243	न वाससोऽभिसंनद्यति	169
द्विरभिघार्य न हविः	234	न विधूनोति नाव	260
द्विर्द्विपदि सकृदुप	126	नवे सांनाव्यकुम्भ्यौ	57
द्वे आघारसमिधावनू	46	न संभारान् संभरे	467
द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमा	298	न संमृष्टानसंमृष्टै	168
"	335	न सायमाहुतावहु	598
द्वेष्यस्येत्येके	204	न सोमेन यक्ष्यमाणः	563
द्वौ सायन्दोहावेवम्	317	न स्वाहाकरोति	260
(घ)		न हवींष्यभिघार	217
घा असि स्वधा असीति	159	नागतधीर्महेन्द्रं य	95
घातौ धातौ मन्त्रमावर्त	481	नानवनिज्य हस्तौ	164
धूरसीति दक्षिणां धुरम्	114	नाग्निमादित्यं च	529
धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	132	नानामगृहीतं गच्छति	68

पृ.	पृ.	पृ.	पृ.
नानुगच्छेत्	502	न्यञ्चं हस्तं पर्याव	262
नानूयाजेषु ये (इष्टिक)	452		
नानृतं वदेत्	596	प	
नान्तरचौ व्यन्यात् (इष्टिक)	441	पञ्चदश सप्तदश वा	616
नान्तर्वेदिगृहीतस्य	177	पञ्चहोतारं वदे	400
नाब्राह्मणस्साध्नाय्यम्	418	पत्नीसंनहनमेके	165
नारिष्ठान् होमान् जु	230	पत्न्यभावे तेज आदि	173
नासोमयाजी संन	94	पदाभ्यास प्रतिषेध (इष्टिक)	460
नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्	596	पयस्वतीरोषधयः	364
नास्यैतां रात्रिं कुमारा	58	"	370
नाहवनीयमति	420	परप्रधानानां परतन्त्र (इ)	446
नाहितमनभिहुतमग्नि	535	परापूत-रक्षः	127
नित्यवदेके समाम	273	परिस्तरणीमेतास्	97
"	584	परेत पितरस्सोम्या	73
निनीय मुखं विमृज्यो	279	पर्वणि च केशश्मश्रु	356
निनीयामितपेदमितपेत्	149	पर्वं ते राध्यासमित्यसिद्	37
निरसुं नुद ओकसः	287	पवमानहवीषि	563
निरस्तं रक्षो निर	115	पवित्रे स्थो वैष्णवी	82
निरुप्तं हविरुपसन्न	551	पशुकामस्य वा पञ्च	174
निर्दग्ध-रक्षो नि	134	पश्चार्धे वेदितृतीये	160
निर्दिपन्तं निररातिस्	277	पात्रसंसादनकाले	324
निर्वपेदित्येके	564	पितृयज्ञमेवामावा	311
निष्टम-रक्षो निष्टमो	83	पुण्यस्स्यात्	597
नेङ्गयन्ति नेलयन्यास	112	पुण्या भवन्तु या ल	425
नैतस्मिन् संवत्सरे पशुना	599	पुत्रस्य नाम गृह्णाति	426
नैता मात्रा अतिखनति	157	पुनरभिहितो रथः पुन	624
नोत्करे आज्यानि	176	पुनराधेयं व्याख्या	600
नोत्तमे	617	पुनराधेयमित्याश्म	633
"	625	पुनरूर्जा सह र	623
न्यञ्चं वृष्टिकामस्य	204	पुनरूर्जेति वा पुर	"

सू	पृ	सू	पृ
पुरस्तात्प्रत्यञ्जमश्वम्	530	पृथिवीं मनसा ध्यायति	112
पुरस्तात्सामिधेनीनाम् (इ)	435	पृथिव्यास्संपृचः पाहि	38
पुरस्तात्स्विष्टकृतो	402	पृथिव्यै भागोऽसीति	249
पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य	273	पृथिव्यै वरमासीति	152
"	274	पोषाय त्वेति सह	178
पुरस्ताल्लक्ष्मापुरो	453	पौर्णमासायोपवत्स्यन्	367
पुरा विदेय यद्यद्वा	416	पौर्णमासीमिष्ट्वा उव	607
पुरोहितस्य प्रवरेण	213	पौर्णमासीमेव यजेत	310
पूर्णा पश्चाद्यत्ने	584	प्रक्षालितायां पाश्याम्	137
पूर्वप्रथमान्यवद्ये	224	प्रक्षाल्य तण्डुला	130
पूर्वमाज्यभागम्	221	प्रक्षाल्य प्राशित्रम्	348
पूर्वयोः फल्गुन्यो	474	प्रजा अग्ने संवासया	505
" हविषो	566	प्रजां योनिमिति यथा	167
पूर्ववत्परिधीन्	252	प्रजाकामपशुकामस्य	621
पूर्ववत्प्रोक्षणीरभि-	178	प्रजापतिर्जयानिति	587
पूर्ववदग्नीन् परि	104	प्रजापते न त्वदेतानीति	73
पूर्ववदनुत्सर्गः	130	प्रणय यज्ञं देवता	344
पूर्ववदाज्यलिप्ता	174	प्रणवे प्रणवे समिधमा	195
पूर्ववदेकस्स्यायाम्	70	प्रणीताप्रणयनम्	107
पूर्ववद्दोतुरङ्गुलि	273	प्रणीतासु प्रणीयमाना	369
पूर्ववद्बुवामाप्या	284	प्रणीयमानासु वाचं	111
पूर्ववाडश्वो भवति	530	प्रतिगृहीत उत्तरतः	251
पूर्वस्याश्चोत्तरसु	441	प्रतिदिशं वा समिधः	215
पूर्वार्धाच्च यजमा	240	प्रतिषिद्धान्येकेषाम्	537
पूर्वार्धाद्वेदेर्वितृती	152	प्रत्यागाशिषो मन्त्रान्	354
पूर्वार्धे प्रथमम्	254	प्रत्याक्रम्य जुह्वा	222
पूर्वो ब्रह्मा परो	379	"	235
पूषा ते ग्रन्थि ग्रथ्नात्विति	41	प्रत्याक्रम्यायतने	255
" विलं विष्यत्विति	171	प्रथमं वा सर्वेषाम्	125
पृथक्पात्राभ्यामितर	249	प्रथयित्वा प्रहरेद्यम्	262

सू	पृ	सू	पृ
प्रदक्षिणमावर्तयित्वा	530	व	
प्रधानमेवोपांशु	228	वधान देव सवितरित्यु	153
प्रवसत्यग्ने हवि	113	वर्हिरसि देवंगम	42
प्रवसन् काले विहार	433	वर्हिषा पूर्णमासे	369
प्रविद्ध ऋक्षः परा	127	वर्हिषोऽहं देवय	411
प्रस्तरपाणिस्संस्पृष्टान्	181	वलीय ऋचो वश (इ)	457
प्रस्तरे याथाकामी	39	वहाज्याभ्यां दर्शेषु	171
प्रस्थितानामेकां	27	वृहति गीयमाने	534
प्राङ्मुदेत्य गोमतीम्	434	वृहद्गा इति सुचमु	205
प्राचो विष्णुक्रमान्	434	ब्रध्न पिन्वस्व ददतो	407
प्राच्यां दिशि देवा	419	ब्रध्न पिन्वस्वेत्यन्तर्वे	408
प्राञ्चमश्वमभ्यस्था	529	ब्रह्मण्वदाचवक्ष	211
प्राञ्चमुद्रूढम्	178	ब्रह्म देवा भवीवृधन्निति	256
प्राञ्चौ वेद्यंसावुञ्ज	157	ब्रह्मन्नपः प्रणेप्यामि	342
प्राणाय त्वेति प्राची	131	ब्रह्मन् प्रवरायाश्चा	208
प्रातरग्निहोत्रं हु	10	ब्रह्मञ्जुत्तरं परिग्रा	159
प्राशितवद्भयस्समानम्	497	ब्रह्मन् प्रस्थास्याम	"
"	570	ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसः	281
प्राशितायामिडे भागम्	245	ब्रह्मप्रतिष्ठामनसो	231
प्राश्नन्ति ब्राह्मणा	497	ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्म	349
प्रियेण नाम्ना प्रिये	188	ब्रह्मभागं प्राद्या	349
प्रेयमगादित्युक्ता	33	ब्रह्माग्नाधेये सा	537
प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षम्	42	ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्श	341
प्रोक्षणीरभिष्यौदञ्चम्	162	ब्राह्मणा ऽस्तर्पित	432
प्रोक्षणीवत्पिष्टान्यु	138	ब्राह्मौदनिकाद्ब्रह्मापो	513
प्रोक्ष यज्ञमिति हवि	345	ब्राह्मौदनिकेन संव	502
प्रोक्षादिकर्म प्रतिपद्यते	556	भ	
फ		भुवनमतीत्यग्नेण	199
फलीकरणहोमं एवं	275	भूपते भुवनपते	379
फल्गुनीपूर्णमास	476	भूमिर्भूमिम	349

सू.	पृ.	सू.	पृ.
भूयसो वा पा	466	मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चस	473
भूयस्येहि श्रेय	404	मौजेन दास्ताऽन्यतर	169
भूयो जुहाम	175	य	
भूर्भुवस्सुवरिति ज्या	520	यं कामयेत पशुमान्	21
भूश्च कश्च वाक्चर्च्व	381	यं कामयेत सव (इ)	439
भृगूणां त्वा देवानाम्	520	यं कामयेत पापी	564
भृगूणामक्किरसाम्	85	यं कामयेत प्र (इ)	456
"	136	यं कामयेत प्रमा	203
म		यं कामयेतापशु	21
मखस्य शिरोऽसि	205	" (इ)	459
मथ्यमाने शक्तेस्साम	515	" तामितरम्	216
मध्यमं परिधिमन्वा	264	" तर्धुया	618
मध्यमे पुरोडाशक	127	यं त्वासमभरं जात	470
मध्ये स्वाहाकारे	285	यं देवा मनुष्येषु	286
मनसाग्निभ्यः प्र	599	यं द्विव्यात्तं व्यृपन्	227
मनुना दृष्टां घृतपदीम्	239	" सतमभि	122
मनोज्योतिर्जुपताम्	245	" सस्यौष (इ)	458
"	614	यं परिधि पर्यधत्वा	264
मनोन्वाहुवामह इति	72	यः पुरा भद्रस्सन् ना	474
मनोऽसि प्राजापत्यमिति	398	यच्छन्तां पञ्च	116
मन्त्रवत्सु वा कर्मसु	344	यजमानं प्रथयेति	264
ममाग्ने वर्चो विहवेष्व	396	यजमानस्य पशून्	28
मयि गृहाम्यग्ने अग्निम्	509	" ब्रह्म च	352
मयि प्राणापाना (इ)	449	यजमानोऽत ऊर्ध्वम्	66
मरुता ° शर्धोसीति	135	यज्ञशंचम उपचम	430
मां जिन्वेत्यध्यात्मम्	348	यज्ञस्य घोषदसीति	32
मित्रस्य त्वा चक्षुषा	345	यज्ञस्यत्वा प्रमया	386
मिथुनौ गावौ दक्षिणा	588	यज्ञस्य संततिरसि	91
मुक्त्वमिव प्रत्युप (इ)	459	यज्ञो बभूवेति य	429
		यज्ञोऽसि सर्वतदिशत	394

य.	पृ.	य.	पृ.
यत्कृष्णो रूपं कृ	48	यद्यनादयोऽग्नीना	561
यत्त्वा क्रुद्धः परो	614	यद्यन्यद्वयात्पुन	211
यत्पुरीषमतिशेते	158	यद्यभिचरेद्योपवेपे	287
यत्प्रस्तरात्तृणमपा	263	यद्यभिचरेदिदमह	424
यत्प्राक्खननात्तत्कृत्वा	159	यद्यस्तमितेव्रत	373
यत्रास्मै ब्रह्मभाग	348	यद्युद्ब्रह्मनिगृही	528
यथायोगमितराणि	134	यद्युपसृष्टां	87
यथा सन्नानि हवीषि	151	यद्येन संवत्सरेऽग्नया	503
यथेतमाहवनीयम्	279	यन्मूलमतिशेते स्फ्ये	158
यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणा	511	यन्मेमाताप्रममाद्	69
यदन्यत्परिषवणा	40	यमभीवसंशयीत	308
यदरण्योस्तमारूढो	629	यमायाङ्गिरस्वते	64
यदा चास्य होता	412	यस्त आत्मा पशुषु	187
यदि जीवपिता दद्यादा	68	यस्तृतीयमादधीत	628
यदिदं दिवो यददः	534	यस्याल्यां शेषस्तमव	69
यदि द्वेष्यं नाधिगच्छे	512	यस्मिन्नक्षत्रेऽग्नि	498
यदि निर्वपेदग्नये	564	यस्य वोभावनुग	631
यदि पञ्चकपालो गा	616	यां देवतां यजे (इ)	458
यदि पञ्चोदुम्बराणि	469	यां प्रथमामग्निहो	577
यदि पात्र्यां निर्वपेत्	120	या अस्वन्तर्देवता	347
"	268	याजमानं व्याख्या	352
यदि प्रमत्तो व्याहरेत्	344	या ज्ञाता ओषधयो	42
यदि प्रयायादनुवा	502	या ते अग्ने उत्सीदतः	606
यदि बन्धु न विद्यादाजता	70	या ते अग्ने पशुषु	537
यदि यजमानः प्रवसेत्	286	या ते अग्ने पावका	606
यदि वीतार्चिल्लायती	227	यानि घर्मे कपालानीति	289
यदि शंखन्त पश्चा	290	यानि विभवन्ति सकृ	144
यदि सर्वमौपासनमा	488	याभिरदृहजगतः	468
यदीतराणि न विद्येरन्न	625	या यजमानस्य पत्नी	129
यदुद्गन्तो जिहि ^० सिम	386	यावत्यः कुम्भ्यस्ता	334

ध.	पृ.	ध.	पृ.
यावन्तं वा मन्यते	144	राकाया अहं देव	415
या सरस्वती विशो	276	"	415
"	417	रूपं वर्णं पशूनाम्	167
यास्ते अग्ने घोरा	532	रोहिणीपुनर्वसू	610
"	547	रोहिण्यामाघाय	473
यास्ते शिवास्तनुवो जात	512	रोहितेन त्वाग्निदे	413
"	520	ल	
युक्ता मे यद्ब्रमन्वासाता	171	लेपादुपस्तरणा	243
युगपत्कामयेताहारपृ	295	व	
युनज्मि त्वा ब्रह्मणा	389	वत्सङ्गं पशुकामस्य	52
ये ते अग्ने वानस्पत्याः	607	वर्धमानां दक्षिणम्	561
ये ते शतं वरुण	283	वर्षवृद्धमतीति	127
ये त्रयाणां वर्णानाम्	477	वर्षासु शरदि वा	610
येन हिरण्यं मीयते	566	वसन्तो ब्राह्मणस्य	477
ये ब्राह्मणा उत्तरतः	250	वसुर्यज्ञो वसुमन्	418
ये सजातास्समनसो	74	वसून् देवान् यज्ञेना	411
येषां पशूनां पुष्टम्	560	वषट्कारमैका (इ)	458
यो अभ्वत्थश्शमीगर्भ	464	वषट्कृत्य प्राण्या (इ)	458
यो नःकनीय इह	396	वहिनमश्वं ब्रह्मणे	558
यो नस्सपन्नो यो रणो	425	वान्यता आसत आ	245
यो नैव घोषनैव	308	वाह्य आसन्नितियथा	347
यो ब्राह्मणो राजन्यो	526	वाचं प्राणमितिजुह	168
यो भ्रतृव्यवान्स्यात्	309	वाद्यतीत्येके	169
यो मा हृदामनसा	385	वाजस्य मा प्रसवेनेति	255
यो वा अध्वर्योर्गृहान्	29	वानस्पत्यासि इज्ञाय	113
यो वा कश्चित्	97	वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः	110
यो वा कश्चिद्विद्यमा	129	वामदेव्यमग्निगायत	526
योऽस्याग्निमाघास्य	505	वायवस्थोपायवः	25
र		वारणान्यहोमा	109
राकां पुत्रकामो य	273	वासोमिथुनौ गावौ	559

६.	५.	६.	५.
वापडित्येके समाम (इ)	458	वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य	195
विच्छिन्नग्निं विधृतीभ्याम्	391	वेदोऽसीतिवेद *होता	276
विज्ञायते च ऋषे (इ)	441	वेद्यां तृणमपि	214
विज्ञायते च ऋच (इ)	456	वौषाडित्येके वाक्ष (इ)	458
विज्ञायते चेडो (इ)	460	वैश्वानरस्य रूपं पृथि	467
वि ते मुञ्चामीति	413	व्रीहीन् यवान्वा	116
विद्युदसि विद्यमे	358	व्यावृत्काम इत्युक्तम्	338
विपरीतौ परिग्राहा	159	व्याहरेद्वा	598
विभक्तिमुक्त्वा प्रया	617	व्याहृतीभिरन्वाधानमेके	17
विशाखयोःप्रजाका	475	व्याहृतीर्वा जपेत्	211
विशो यन्त्रे स्थ इति	184	व्यहृतीभिरुपसा	576
विष्णुं बुभूषन् यजेत	229	व्याहृतीभिरेवोद्गीधम्	537
विष्णुक्रमान् विष्णवतिक्रमान्	421	व्याहृतीभिर्हवींष्यासा	589
विष्णुस्त्वाक्रुःस्तेति	114	व्यातीस्सर्पराक्षी	535
विष्णोः क्रमोऽसीति	420	व्यृषण्वा	204
विष्णोश्शयोरिति शम्	414	श	
विष्णोःस्थानमसीति	202	शंत्वन्तं वाऽऽहनीये	290
विष्णोःस्तूपोऽसीत्य	35	शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो	163
"	179	शतमानं हिरण्म्	565
विष्णोःस्थाने तिष्ठामी (इ)	437	शर्ध्वत्यौ संयाज्ये	333
विष्णो हव्यं रक्षस्येति	92	शल्कैरेतां रात्रिम्	506
वीणातृणवेनैन	506	शिशिरस्सार्धवर्णिक	477
वीतिहोत्रं त्वा क्व इति	183	शुकं त्वा शुक्रायामिति	175
वीतोष्मसु पिण्डेषु नभो वः	72	शुकं प्रच्छिन्नाग्रम् (इ)	450
वृष्टिरसि वृश्च मे	431	शुकमसीतिप्रथमम्	173
वेदमुपस्थ आघाया	428	शुद्धा अपस्सुप्रपाणे	27
वेदमुपभृतं कृत्वा	268	शुल्वात्प्रादेशे परिवास्य	53
वेदिर्विहिंश्रुत *हविः	410	शेषेण ध्रुवायाम्	176
वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ	249	श्व आधास्यमानःपन	504
वेदेन भस्मप्रमृज्य	187	श्वेतोऽश्वोऽविक्लिन्नोक्षो	515

सू.	पृ.	सू.	पृ.
श्वोभूते पौर्णमासेन	594	समं विलं धारयमाणो	174
ष		समवदाय दोहाभ्याम्	229
पदकृत्वो द्वेष्यस्य	527	समानजातीयेन	143
पष्टिश्वाध्वर्यो (इ)	448	समानतन्त्राणि नाना	564
स		समातन्त्रमेके स	300
संक्रामेसंक्रामे वज्रस	311	समानमत ऊर्ध्वम्	334
संजानाथां द्यावापृथि	256	समायुषा संप्रजये	279
संतिष्ठते दर्शपूर्णमा	289	समारभ्योर्ध्वो अध्व	203
संततमन्वाहेतिसा (इ)	441	समानवनन्तगर्भौ	184
संतिष्ठते दाक्षायण	340	समावप्रच्छिन्नाग्रौ दग्धौ	81
” पिण्डपितृयज्ञे	74	समित्सु तिष्ठो वत्सतरी	496
संनयतःपलास	20	समिध आदधातीत्येके	537
संप्रैषान् कुर्वन्ति	553	समिधाग्निं दुवस्यतेत्येषा	496
संभ्रह्मणा पृच्यस्वेति	147	समिद्धो अग्न आहुते	195
संभेदाद्द्वितीयम्	240	समिद्धो अग्ने मे दीदिहि	425
संयज्ञपतिराशिषेति	418	समुद्रादूर्मिर्मधु	543
संयावःप्रियास्तनुव	512	समुद्धतस्याग्नीध्र	155
संबत्सरं परार्थ्यं	607	समूलानामृतेऽम्	47
संबत्सरे पर्यागत	576	समूहन्यग्नयगारम्	56
संबपन् वाचं यच्छति	138	सर्वकामो वा	295
संविशन्तां दैवी	112	सर्वमाग्नेयं भवति	616
संस्थाप्य पौर्णमासीम्	300	सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्या	209
स उत्करः	153	सर्वत्र पुरस्ताद्या (इ)	452
सकृदुपस्तीर्य द्विरा	248	सर्वमप्यौपासनमा	489
सकृत्फलीकरोति	62	सर्वं लृत्वा देव वाहिं	40
सद्यो वा सद्यस्काला	100	सर्वाणि नित्यवदेके	475
सप्त ते अग्ने समध	615	सर्वान् वा ब्राह्मणः	371
सप्तदशसामिधेनीको	302	सर्वान् वैकथ्यम्	215
” मिधेन्यः	569	सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवम्	345
समं मूलैर्जुहा	185	स वै खलु वाजिनो (इ)	446

सू.	पृ.	सू.	पृ.
सव्यं जान्वाच्यानाच्य	66	सोमायानुबृहि	271
सशूकायामग्निहोत्र	121	सोमेन त्वा तनच्मी	90
सहस्रबल्शा चिवयं	40	सोमेन यक्ष्यमाणो	478
सहाग्नेऽग्निना जायस्व	514	सोऽयं दर्शपूर्ण	340
साकं प्रस्थायीयेन यजेत	314	सोऽयमेवं विहित	75
सान्नाय्य पात्राणि प्रक्षा	81	स्थाल्यां पिण्डान् समव	74
सामिधेनीप्रभृत्युपांशु	616	स्फ्यश्च कपालानि चेति	106
सामिधेनी चिवृद्धौ	195	स्योनं ते सदनम्	187
सामिधेनीरनूच्य (इ)	444	स्रक्संमार्जनान्यद्भिः	168
सा मे सत्याशीरित्याशी	405	स्रग्भ्यां स्रवाभ्यां वा	268
„ शीर्देवान्	412	स्रुच्यग्राण्युपापाय्य	178
सा या प्रागुदीची	22	स्रुच्यमन्वारभ्य	398
सावित्रेण परिगृह्य	346	स्रुच्यमाघारमभि	227
„ शम्या	127	स्रुवेण पार्वणौ होमौ	229
सा विश्वायुरित्यनु	89	स्रुवेण प्रणीताभ्य	140
साहत्वै समृद्धा पुरोनु (इ)	453	स्रुवेणाज्यसान्नाय्य	223
सिकतानामधे द्वैधम्	510	स्रुवेणाज्यस्थाल्या	197
सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते	562	स्वकृत इरिणे नावद्येत्	597
„	567	स्वर्गकामो दर्शपू	295
„	571	स्विष्टकृद्भक्षश्च न	334
„	572		
„	588	ह	
„	607	हविर्नेर्वपणं वा	382
„	628	हविश्शेषानुद्रास्यापि	251
„	626	हविष्कृदेहीति ब्रा	124
„		हस्तेनोपवपतीति	127
सीदति होता	214	हस्ते यः कामयेत्	475
सुगार्हपत्यो विदहन्न	521	हिं कृत्य वाग्यतः स्त्रि	597
सुयमे मे अद्य	201	हुते सायमग्निहोते	79
सुवरभिविद्येषमिति	118	हुत्वाभिप्राणिति	204
सूर्यस्त्वापुरस्ता	182	होतुरुपांशुनाम	214
सूर्योऽमतिचिम्	596	होतेऽयाध्वर्युम्	242
सोमस्थाहं देव	414		

आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्यवृत्त्यादिपाठशोधनी.

पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्	पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्
5	10	ण ऋषिभ्यो	68	2-3	10 मपङ्कितया
8	21	करण			पाठ्यः.
9	6	द्वितीयपङ्क्तिरूपा	72	2	न पाठ्यः
13	10	सायम	72	15-21	71शे पृष्ठे
18	3	संकल्पः			पाठ्याः.
18	15	पपत्त्यादिः	74	11	पूर्वपङ्क्तौ समा इत्ये
24	19	मन्त्रानिवृत्य			तदनन्तरं पाठ्या
25	15	न्ताभिप्रायः	73	2	अभिमन्त्रण
30	8	समीक्षणपदार्थः	75	26	नेगमो
31	4	सौत्रकर्म	86	13	रज्जुमन्त्रोक्तशिव
32	14	यदी	86	16	धाना
32	17	उपदेशपक्षाशयः	88	15	धुन्नः
33	15	विकल्पे	92	7	धानमन्त्रपक्ष
33	20	विशदीकरणम्	92	13	शाखापवित्रनिधा-
34	9	बुन्निर्वा ; असिदे			नादी.
34	10	मन्त्रानि	93	10	दोहादिकालक्रमे
43	5	निधानादौ			पक्षौ.
46	5	वृद्धौ आख्यान-	93	21	अकृताध्यू
		वादात्, एक.	95	2	याग
48	11	एकसरङ्गुल्व	106	7	स्याकृतिः
		इत्युपदेश.	106	17	दैर्घ्यकम्
50	14-15	इति न्याय	111	21	प्रेषा न
51	9	उपवेपाद्यनि	121	3	प्यामीति
53	6	परिवास्य	121	13	पाठात्
55	4	मन्त्रः अवसजन-	122	4	त्रिःशोध्यप्रो
		व्यय.	140	7	दमग्नेरित्याग्नेय
57	2	च्छर्करं गो	141	3	जनयत्यै
57	17	नवत्वे	143	11	व्यवस्था
63	1	खे, <	147	17	त्वोपपत्तिः
64	1	"	148	8	मुदीच्यां वा

पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्	पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्
148	19	विरोधादिः	231	11	विशीति पाठ्यम्
149	24	खण्डौ	234	5	अवदानमित्यध्या- हारः इति भाष्यं
156	6	यावत्पाण्ड्याः			योज्यम्.
157	12	बुधयति	234	18	हविः
165	20	संमार्गोप	239	15	कतोमुखाम्
167	20	प्रतीचीं मध्येः	251	21	संमार्ग
169	6	तीत्येके	255	10	तद्देशा
172	8	विशेषः	256	12	त्युत्तरम्
173	2	त्युत्तरार्धे	258	12	शाभिप्राय
176	18	चतुर्गृहीतम्	265	19	हारियोजनम्
185	12	ध्रुवाम्	267	5	प्रथमाः पत्नी
185	16	पत्यानीत्या	268	2	यजुर्भ्याम्
186	11	मन्त्रावृत्ति	270	14	विष्ट्वा
188	11	नाम्ना	272	9	धृतादीनि
188	15-16	पुरोडाश	272	9	वहृत्वा
196	10	पठिताना	276	15	संस्कार्यम्
196	16	सामिधेनी	277	3	प्रघात्से
201	2	घृताची	278	8	भाष्यस्थ
207	20	विहार	278	15	मवृथा
209	8	सप्तमीपाठ्या	278	19	समुच्चय इति
211	16	नैमित्तिक	280	18	नारिष्टान्ते
211	18	इयादि	281	5	देवान्
219	16	पुरोहितप्र	281	10	समुत्पणु
220	19	प्रैवः	282	9, 10	विमृधो
222	15	अवदानानि ते	286	11	हरितत्वम्
223	4	अष्टादशी खण्डि- कांते पाठ्यम्.	290	7	त्त्णमपा
228	9	युक्तम्	296	15	आहारपृ
229	3	एकोनविंशीति पाठ्यम्.	298	14	पूर्णाहुतिः
			300	9	कामस्याप्युद्धि

पुटे	पङ्क्तौ	पाठ्यम्	पुटे	पङ्क्तौ	पाठ्यम्
305	9	ऐन्द्राग्रविका	442	14	त्रिविग्रह
306	21	पाक्षिकत्वम्	443	14	आजुहोती
320	10	मपकर्ष	444	9	प्रयाजादिषु
321	14	हे कुम्भ्यौ	452	21	जेषु व्याह
322	13	ऐक्योप	454	20	होमीयस्य
322	24	अनेकपत्नीक	458	20	सिद्ध्यादि च
324	10	वर्ज्यपा	458	24	श्रौषड्वेष्य
324	11	पात्रीप्रा	458	26	इवौषडित्यु
327	15	प्रातर्दोहपा	460	10	स्मादिडोषहृतो
327	27	दोहपा	461	2	त्यर्थविधानात् ।
330	8	वक्ष्यमाण	463	14	विंशिष्योप
330	10	वर्हिषी	463	17	भृताग्निसं
332	13	दोहाभ्याम्	463	18	कोनुपूतः
333	19	त्युपदेशः	465	15	विद्युद्द्रष्टोः
333	20	आश्रावणोत्तर	467	12	गुहाकार
336	9	त्युपपत्तिः	467	15	भरन्तः शतं जीवेम
336	11	त्वैवाङ्गित्व	467	18	पहत्यै
344	18	इत्यर्थः	467	19	प्रजाभ्यः
350	5	इत्यृक्	468	14	शकलानि पञ्च
364	13	वर्हिष आहतौ	469	11	मदन्तो
391	6	ममति दुर्भ	469	14	पर्णेस्सोम
394	2	णोपस्थान			” नृष्णीम्
396	2	आज्यानाम्	469	19	पर्णेक्योप
397	9	दशहोतारम्	470	2	यदुपाश्रूणो
399	17	सीद होतरिति	470	11	संभरामि
401	15	अमध्यवर्ति	471	13	अरण्योस्संभर
409	10	त्यानूयाजिकाम्	472	5	नित्यत्वं च
437	22	हौत्रकाण्डे	473	13	त्राभोजनोप
439	11	त्रिर्दिकृत्येति	473	18	फलस्य परि
441	13	व्यन्यादपाने	473	20	सूत्रस्थरोहपदार्थः

पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्	पृष्ठे	पङ्क्ति	पाठ्यम्
474	18	ध्युपपत्तिः	518	21	जातग्रहण
475	23	सूत्रार्थश्च	519	2	सोऽधेमाणम्
477	17	ऋतावितिपद	519	5	गृह्यसम्रा
477	19	पूरणम्	519	20	बुद्धितीया
480	19	विधानमेतत्	521	4	दीदिहि
485	8	सभ्यावसथ्य	522	4	वाचनम्
485	17	चनत्वात्तेषाम्	526	15	निश्च्रीयः
485	23	विहारे	527	6	पटितृबहु
486	11	औपासनं सर्वं नि- मन्थ्यं वा.	528	12	नाधिकम्
486	12	कृत्स्नैकदेशपक्षगुण- दोषौ.	529	2	सर्वप्राय
488	8	औपासनाया	533	11	ममुमुद्रच्छान्त
488	9	लौकिके औपास	535	15	सर्वेष्व्वा
492	17	अभिमन्त्रण	539	5	यत्त्रेधा
494	2	दनसंप्रदा	539	12	"
494	18	होतुरुक्त	540	17	पङ्क्ति
494	24	विलोडयति	545	10	ध्वमित्येवमादि
495	6	विवर्तयति	545	19	व्यामित्युपक्र
501	12	त्तरेद्युरा	552	24	राजन्यस्यैवे
501	14	पौर्णमास्याधा	553	5	परिषदो
501	19	पर्वसन्धिः	554	12	कर्णादीनि
505	8	यान्यासन	556	5	आहवनीयस्त्वा
505	15	यजमानव्रतम्	559	20	मादिष्टद
505	21	प्रागपीत्यस्या	564	8	पावकशुच्योः
508	14	दध्नाथाम्	567	17	यस्मिन्नहनि
509	12	इति पुनर्वचना	569	23	ण प्रत्यान्ना
511	20	पृथिव्यामृते	570	13	द्वैविध्यम्
515	14	नुत्थितिशाङ्गातत्परि	570	23	अन्यत्र
518	16	अध्वर्यादि	571	15	वैष्णवादीनामग्नी- पोमीय.
			582	12	अध्वराद्प्रयोगात्

पुटे	पङ्की	पाठ्यम्	पुटे	पङ्की	पाठ्यम्
582	22	मासोपकार	593	13	सोमाधानेऽपि
585	22, 23	पठितत्वात्	599	16	दयीतेत्यस्या
589	14	कासादनहेतुः	608	6	सप्तहोता
590	6	ब्राह्मत्वे	617	19	भक्तिं याज्यां चो
591	4	पूर्वघत्	618	9	सुवरग्निनेडो
591	19, 20	सारस्वतहोमा	620	15	ग्निर्मर्धा
591	21	रपवृज्यः	620	20	नाप्युपदेश
591	21	सेष्टिपथ	621	14	अग्निन्यक्ताः
592	11	स्यायामाधान	622	18	कपालपक्षे

मैसूरु राजकीय प्राच्यकोशागारे परिष्कृत्य देवनागराक्षरैः समुद्रय प्रकाशिताः

संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम		मूल्यम्
		रु. भा.
* 1	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्यप्रणीततात्पर्यदर्शनाख्यभाष्यसहितम्. 1 12
* 2	आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामिभाष्याभ्यां सहितम्. 1 0
* 3	माधवीयधतुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-जुहोत्यादयः) 2 0
* 4	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्टभास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथमसंपुटम्. 2 8
* 5	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्टभास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीयसंपुटम्. 2 8
* 6	दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम् 1 4
* 7	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीयसंपुटम्. 3 0
* 8	श्रीभगवद्गीता, श्रीअंकराचार्यभाष्यसहिता 2 12
* 9	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुता च, चतुर्थसंपुटम्. 3 0

* यथासंज्ञाहिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयमात्रेण नोपलब्धन्ते.

	ग्रन्थनाम	रु. श.
*10	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	0 6
*11	सौन्दर्यलहरी	1 0
*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चम- संपुटम्.	3 0
*13	" " दशमसंपुटम्	3 0
*14	" " एकादशसंपुटम्	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोज्ज्वलाख्य- वृत्तियुतम्.	1 12
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टमं संपुटम्.	3 0
*17	" " नवमं संपुटम्	2 4
*18	" " द्वादशं संपुटम्	1 12
*19	श्रीशंकराचार्यप्रवन्धावली, प्रथमसंपुटम्. (श्रीवि- ष्णुसहस्रनाम-सनत्सुजातीयभाष्यम्).	1 4
20	" द्वितीयसंपुटम्. (अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च).	1 4
*21	" तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसहस्री गद्य- पद्योभयान्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).	2 0
*22	" चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध विवेक- चूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग- तारावली-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः).	1 0
*23	माधवीयघातुवृत्तिः भ्वादौ प्रथमसंपुटम्	2 0
*24	" " द्वितीयसंपुटम्	2 0
*25	गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बम्	2 0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसंहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).	1 12

एतच्चिह्नाङ्किता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयावाप्तौ नोपलभ्यन्ते.

	ग्रन्थनाम	रू. भा.
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ).	1 0
*28	एकाशिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः	1 4
*29	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं तृतीयसंपुटम् (7-8 प्रश्नौ).	1 0
*30	ब्रह्ममीमांसा, धीकण्ठभाष्यसहिता	2 0
*31	माधवीयधातुवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा	2 0
*32	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टं (प्रथममुद्रणं)	2 4
*33	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकाभरणत्रिभाष्य- रत्नाख्यव्याख्याद्वययुतम्.	4 0
*34	बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविवरणसमे- तम्.	3 0
*35	भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्ता).	3 0
*36	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्.	3 8
*37	कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (प्रथममुद्रणम्)	3 0
*38	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).	3 8
*39	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तन्त्रप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशसहितम् । सं.	3 0
*40	भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	3 0
41	खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	1 0
*42	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).	2 4
43	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कारकाण्डः	1 8
44	" " आहिककाण्डः	2 8

	ग्रन्थनाम	रु. मा.
45	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्.	2 0
*46	भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे + पादान्ता).	2 8
*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिकाचन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.	3 0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहार- काण्डे द्वितीयसंपुटम्.	3 0
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रा.	3 0
50	गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम्	3 8
51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्तय- लङ्कारान्तः).	3 0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, धातुकाण्डः	3 4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिकाचन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्राणा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तं).	4 0
*54	कौटलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्)	3 0
55	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम्	2 4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशौच- काण्डः.	1 8
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- काचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्.	3 8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कार- प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).	3 8

	ग्रन्थनाम	र. भा.
59.	धीमद्भ्रससूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमाध्याये तृतीयपादे आदितः अपशूद्राधिकरणान्तम्).	3 8
60.	काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृत-सङ्केताख्यटीकायुतः.	3 8
61.	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम्	2 0
62.	अलंकारमणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालंकारप्रभृतिहेत्वलंकारान्तः).	2 8
63.	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः).	2 0
64.	कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयमुद्रणम्)	3 0
65.	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम्	2 8
66.	" द्वितीयसंपुटम्	2 8
67.	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् II सं. (6-10 अध्यायाः).	2 0
68.	अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम्	2 0
69.	अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम्	2 0
70.	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् III सं. (11-15 अध्यायाः).	1 8
71.	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः	2 8
72.	अलंकारमणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (रसवदलंकारप्रभृति समग्रः).	2 4
73.	आपस्तम्बशुक्लसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्सहितम्.	2 12
74.	तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः.	3 0
75.	अद्वैतासिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिकाटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्वमिथ्यात्वप्रभृत्यागमादिबाधोद्धारान्ता).	3 12

- 76 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि 4 0
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः,
प्रथमो जडद्रव्यसरः.
- 77 तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्य- 2 0
व्याख्यायुतम्. II सं. (द्वितीय परिच्छेदे विधि-
वादान्तं).
- 78 अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका- 3 4
टीकायुता II सं. प्रथमपरिच्छेदे असतस्साध-
कत्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकध्रुव्युप-
त्तिपर्यन्ता.
- 79 तर्कताण्डवं न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम् III सं. 2 0
- 80 अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 4
- 81 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि- 3 0
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः II सं.
- 82 तर्कताण्डवं, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. 2 4
- 83 वाक्यार्थरत्नं सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम् 1 0
- 84 श्रीमदुमास्वामिविरचितं तत्त्वार्थसूत्रम्, सुख- 2 4
बोधायवृत्तियुतम्.
- 85 शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधरव्याख्यासमलङ्कृता
सौन्दर्यलहरी, भावनोपनिषत् भास्करराज-
भाष्यसहिता, देवीपञ्चस्तवी च.
- 86 श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद-
पाख्यदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्या समलङ्कृतम्
सर्गाः 13-18.
- 87 आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसहितधृत-
स्वामिभाष्यभूषितम् I सं. प्रश्नाः 1-5.
- 88 1. मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिसितसंस्कृतग्रन्थ- 3 12
सूची सचिवरणा I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणं,
आरण्यकं, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च).
2. " द्वितीयं संपुटम्-धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः)
3. मैसूरु प्राच्यकोशागारस्थ मुद्रितसंस्कृतपुस्तक- 2 12
प्रदर्शिनी.

ಮೈಸೂರು ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಒರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ
ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

		ಪರಿ ಮ. ಅ.
1	ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅದ್ವೈತರಾಜ	2 8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಬಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಪೊದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
3	ಸದಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪರಿಶೋಧಿಸಿದ ಕರ್ತವ್ಯ ಗಳು)	1 8
4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಸಂಭವಪರ್ವ	2 0
*5	" ಬಹುಗೃಹಾದಿಪರ್ವ	1 12
*6	" ಸಭಾಪರ್ವ	1 12
7	" ಅರಣ್ಯಪರ್ವ	2 0
*8	" ವಿರಾಟಪರ್ವ	1 8
9	ಲಂಗಣನ ಕಳಂದ್ರಪವಿಜಯ	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಭಟಕಾವ್ಯ	2 0
11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಬಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಯೋಗಪರ್ವ	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಅಕ್ಷರಚರಿತ್ರೆ	1 0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಮೃತ ನಂ. I	2 4
15	ಗೋವಿಂದಪ್ರಭುನ ಕಂಠೀರವನರಸರಾಜವಿಜಯ	2 8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಮೃತ ನಂ. II	1 4
17	ವೀರಭದ್ರನೃಪಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ	1 4
18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥವರಾಜ	2 0
19	ನಕಲಪ್ರಭುನಂಕಿತಾನಾರಾಣ್ಯನ ನಂ. I	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಭೀಷ್ಮಪರ್ವ	1 0
*21	" ದ್ರೋಣಪರ್ವ	1 12
22	ನಾಗವರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ)	1 8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಕರ್ಣಪರ್ವ	2 4
24	" ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು	1 0

* ಈ ಗುರ್ತುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬೆರಗೇ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

**LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE
GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.**

A.—Sanskrit Publications.

	PRICE Rs. a.
*1. Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2. Apastamba Paribhasha Sutra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami	1 0
*3. Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part I (Adādi-Divādi Juhotyādi)	2 0
*4. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. I	2 8
*5. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. II	2 8
*6. Dakshinamurtistotra with the commentary of Suresvaracharya	1 4
*7. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. III	3 0
*8. Bhagavadgita with the commentary of Sankaracarya	2 12
*9. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IV	3 0
*10. Mandals Brahmanopanishad with a commentary	0 6
*11. Saundaryalahari with the commentary of Lakshmidhara, Bhavanopanishad with a commentary, and Devipancastavi	1 0
*12. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. V	3 0
*13. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. X	3 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

	PRICE Rs. a.
*14. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XI	3 0
*15. Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala	1 12
*16. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. VI'I	3 0
*17. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IX	2 4
*18. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XII	1 12
*19. Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanat-sujātiya	1 4
*20. Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. II, Aparokshānubhūti, Satasloki, Haristuti and Dasasloki with a commentary	1 4
*21. Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. III, Upadesasahasri with a commentary	2 0
*22. Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekacūḍāmaṇi, Vākya-vṛitti, Svātmanirūpana, Yogatārāvali, Sarva-vedanta-siddhanta sārāsangraha	1 0
*23. Madhaviya Dhatuvṛitti, Vol. I, Part I (Bhvādi)...	2 0
*24. Madhaviya Dhatuvṛitti, Vol. I, Part II (Bhvādi)...	2 0
*25. Gotra-pravara-nibandha-kadambakam	2 0
*26. Taittiriyananyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. I	1 12
*27. Taittiriyananyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. II	1 0
*28. Ekāgnikānda with the commentary of Haradatta with Svarapatha	1 4
*29. Taittiriyananyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. III	1 0
*30. Brahmamimamsa with the commentary of Srikantha	2 0
*31. Madhaviya Dhatuvṛitti, Vol. II, Part II (Svadi and Curadi)	2 0
*32. Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta	2 4
*33. Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāshyaratna	4 0

N.B.—Numbers marked thus* are out of stock.

	Part	
	Rs.	a
*34. Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ...	3	0
*35. Bhattadipika, Vol. I ...	3	0
*36. Taittiriya Brāhmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I ...	3	8
*37. Kautilya Arthasastra (First Edition) ...	3	0
*38. Taittiriya Brāhmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I ...	3	8
*39. Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. I ...	3	0
*40. Bhattadipika, Vol. II ...	3	0
41. Khādira Grihya Sutra with Rudraskandiya ...	1	0
*42. Taittiriya Brāhmana with Bhatta-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II ...	2	4
43. Smriticandrika, Samakara Kanda ...	1	8
44. Smriticandrika, Ahnika Kanda ...	2	8
45. Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part I ...	2	0
*46. Bhattadipika, Vol. III ...	2	8
*47. Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. II ...	3	0
48. Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part II ...	3	0
*49. Bhattadipika, Vol. IV ...	3	0
50. Gautama Dharma Sutra with Maskariya ...	3	8
51. Alankāra Manihāra, Vol. I ...	3	0
52. Smriticandrika, Sraddha Kanda ...	3	4
*53. Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. III ...	4	0
*54. Kautilya Arthasastra (Second Edition) ...	3	0
*55. Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta ...	2	4
56. Smriticandrika, Asauca Kanda ...	1	8
57. Taittiriya Brāhmana with the commentary partly of Bhatta-Bhaskara and partly of Sayana, Ashtaka II ...	3	8
58. Alankāra Manihāra, Vol. II ...	3	8
59. Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. IV ...	3	8
*60. Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa ...	3	8
61. Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha ...	2	0
62. Alankāra Manihāra, Vol. III ...	2	8
63. Vidyamadhaviya of Vidyamedhava with the com- mentary Muhurthadipika by Vishnu Sarma, Vol. I ...	2	0

		PRICE
		Rs. a.
64.	Kautilya Arthasastra (Third Edition) ...	3 0
65.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya Vol. I ...	2 8
66.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya, Vol. II ...	2 8
67.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol. II ...	2 0
68.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra Vol. III ...	2 0
69.	Abhilashithartha Cintamani, Vol. I ...	2 0
70.	Vidyamadhaviya, Vol. III ...	1 8
71.	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) ...	2 8
72.	Alankara Manihara, Vol. IV ...	2 4
73.	Apastamba Sulba Sutra ...	2 12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol. I ...	3 0
75.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. I ...	3 12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. I ...	4 0
77.	Tarkatandava, Vol. II ...	2 0
78.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. II ...	3 4
79.	Tarkatandava, Vol. III ...	2 0
80.	Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol. III ...	2 4
81.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ...	3 0
82.	Tarkatandava, Vol. IV ...	2 4
83.	Vakyarthuratna with the Suvarnamudrika ...	1 0
84.	Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ...	2 4
85.	Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavi.	
86.	Apastamba Sruta Sutra with the Vritti and Bhaahya of Dhurtaswami, Vol. I, Prasnas 1—5.	
87.	Yadavabhyudaya with the commentary of Appayadikshit, Vol. I, Sargas 13—18.	
MISCELLANEOUS.		
1.	A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. I—Vedas.	3 12
2.	Do Do Vol. II—Smritis.	
3.	A Catalogue of Printed Sanskrit Books in the Oriental Library.	2 12

B.—Kannada Publications.

		PRICE
		Rs. a.
*1.	Adipurana of Pampa	2 8
*2.	Jagannatha Vijaya (First Edition)	2 8
3.	Mahabharata—Pauroma and Astika Parvas ...	1 8
4.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva	2 0
5.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva	1 12
6.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva ...	1 12
7.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva ...	2 0
8.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva ...	1 8
9.	Keladinripa Vijaya of Linganna	1 8
10.	Udbhatakavya of Somaraja	2 0
11.	Jagannatha Vijaya of Hudrabhatta (Second Edition)	2 12
12.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva ...	1 2
13.	Akrura Caritre of Somanatha	1 0
14.	Dharmamrita of Nayasena, Vol. I	2 4
15.	Kantirava Narasaraja Vijaya	2 8
16.	Dharmamrita of Nayasena, Vol. II	1 4
17.	Virabhadravijaya	1 4
18.	Anantanathapurana of Janna	2 0
19.	Sakalavaidya Samhita Sararava by Virarajendra	1 14
20.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva	1 0
21.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva ...	1 12
22.	Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition) ...	1 8
23.	Mahabharata, Karna Parva	2 4
24.	“ Salya and Gada Parvas	1 0
*25A.	Yogaratanakara with translation in Kannada and Telugu, Part I	

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

RB

D.G.A. 80.
AL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Towers record

81. 2043 75-55
Changid

~~Don't know the name of the~~
~~Don't know the collector~~
~~1. Pestambha - Sira to north~~
~~My name - Sira to north~~
~~Sira to north~~

Śrauta-sūtras
Dharmasāstra

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
